O‘RGANILAYOTGAN MAMLAKAT (MINTAQA) ETNOLOGIYASI VA ANTROPOLOGIYASI
(Arab davlatlari)

O‘quv qo‘llanma

TOSHKENT – 2025

Mazkur uslubiy qo‘llanma “O‘rganilayotgan mamlakat (mintaqa) etnologiyasi va antropologiyasi (Arab davlatlari)” fanining namunaviy dasturi asosida tuzilgan bo‘lib, unda Arab dunyosining etnologiyasi va antropologiyasi, xususan, arab davlatlarining tarixiy-madaniy, geosiyosiy va tabiiy-geografik xususiyatlari, arab tili, dini, madaniyati va etnik jarayonlari haqida atroflicha ma’lumot berilgan. Qo‘llanmada “Arab dunyosi” tushunchasi va uning tabiiy-geografik qamrovi, arab etnologiyasi kursining nazariy asoslari, arab etnologiyasi, etnografiyasi va madaniyatini o‘rganilishi, arab mentaliteti, milliy o‘zligi, islomning arablar turmush tarzi va madaniyatiga ta’siri, arab qabila va urug‘lari, badaviy arablar, arablarning moddiy va nomoddiy madaniyati hamda arablarning tinchlik va urush, davlat va hokimiyat, ilm va ta’lim haqidagi qarashlari kabi mavzular yoritilgan. Har bir mavzuni o‘zlashtirish uchun interaktiv usullar, testlar, savollar va topshiriqlar bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan.

Ushbu qo‘llanma oliy ta’lim muassasalarining Tarix va Sharqshunoslik yo‘nalishlari talabalari uchun etnologiya va antropologiya fanlarini o‘qitishda foydalanish uchun mo‘ljallangan.

MUNDARIJA

	KIRISH.....	4
I.BOB.	ARAB ETNOLOGIYASINING NAZARIY MASALALARI.....	6
1-mavzu:	Arab dunyosi tushunchasi va uning tabiiy-geografik qamrovi….....	6
2-mavzu:	Arablar davlatlari etnologiyasi kursining nazariy asoslari…….....	16
3-mavzu:	Arablar etnonoliyasi, etnografiyasi va madaniyatiga oid tadqiqotlar……....	29
4-mavzu:	Arab etnosining milliy o'ziga xosligi……....	43
5-mavzu:	Arablarning etnopsixologik xususiyatlari……....	72
6-mavzu:	Til va etnos…….	89
7-mavzu:	An'anaviy arab oilalari va arab jamiyatida oilalarning o'rni….	102
8-mavzu:	Arablar va islom…….	133
II.BOB.	MODDIY VA NOMODDIY MADANIYAT…….	144
9-mavzu:	Nomoddiy madaniyat ob'ektlari…….	144
10-mavzu:	Moddiy madaniyat ob'ektlari…….	165
11-mavzu:	Arablar va badaviylar…….	197
12-mavzu:	Arablarning urug'lari va qabilalari…….	212
13-mavzu:	Arablar va boshqa etnoslar. …….	235
14-mavzu:	Arablarning davlat va siyosiy hokimiyat borasidagi qarashlari…….	288
15-mavzu:	Arablarning urush va tinchlik haqidagi qarashlari……..	303
16-mavzu:	Arablarning ta'lim va ilm olish borasidagi qarashlari……	314
	Tayanch tushunchalar izohi…….	
	Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati……	
	Arab davlatlarining YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan nomoddiy madaniyat yodgorliklari ro'yxati…….	
	Test savollari……	

KIRISH

Mazkur “O‘rganilayotgan mamlakat (mintaqa) etnologiyasi va antropologiyasi (Arab davlatlari)” o‘quv qo‘llanmasi O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tasarrufidagi universitetlarning Tarix va Sharqshunoslik yo‘nalishlari talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, arab dunyosining etnologik va antropologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Qo‘llanma arab mamlakatlarining tarixiy-madaniy, geosiyosiy va tabiiy-geografik o‘ziga xosliklarini, shuningdek, arab tili, dini, madaniyati va etnik jarayonlarini chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi.

Ushbu qo‘llanmada “Arab dunyosi” va u bilan bog‘liq tushinchalarning ilmiy tahlilidan tortib, arab etnosining milliy o‘ziga xosligi, shu jumladan, etnogenez jarayoni, qabilaviy tuzumi va islomning ta’siri masalalari batafsil yoritilgan. Arablarning etnopsixologik xususiyatlari, masalan, muruvva, asabiya, mehmondo‘stlik va jamoaviylik kabi qadriyatlar, shuningdek, fatalizm va modernizatsiya ziddiyatlari orqali tahlil qilinadi.

Til va etnos munosabatlari bo‘limida arab tilining (fusha va dialektlar) etnik identifikatsiyadagi roli, diglossiya va lingvistik evolyutsiya muhokama qilinadi. An’anaviy arab oilalari va arab jamiyatida oilalarning o‘rni mavzusi qabila ierarxiyasi, endogam nikohlar va gender tenglik masalalarini o‘z ichiga oladi. Arablar va islom bo‘limi johiliyat davridan islomning paydo bo‘lishigacha, ummat tushunchasi, xalifalik tizimi va diniy yo‘nalishlar (sunniy va shia) haqida ma’lumot beradi.

Nomoddiy madaniyat ob’ektlari qismida arab folklori, she’riyat, diniy bayramlar va raqslar yoritiladi. Moddiy madaniyat ob’ektlari esa bayt ash-shar, mashrabiya, jubba va abaya kabi kiyimlar, qahva marosimi va me’morchilikni qamrab oladi.

Arablar va badaviylar mavzusi ko‘chmanchilik hayotini, tuya chorvachiligini va o‘troqlashuv jarayonini tahlil qiladi. Arablarning urug’lari va qabilalari bo‘limida adnoniylar, qahtoniylar, nasab va qabilaviy mentalitet muhokama qilinadi. Arablar va boshqa etnoslar qismi barbarlar, tuareglar, kurdlar, assuriylar

va cherkeslar kabi etnik guruhlar bilan munosabatlarni, shuningdek, etnik identifikatsiya va arablashish jarayonini ko‘rib chiqadi.

Arablarning davlat va siyosiy hokimiyat borasidagi qarashlari xalifalik, imomat, asabiya va zamonaviy arab millatchiligini o‘rganadi. Arablarning urush va tinchlik haqidagi qarashlari jihod, gaza, diya va muqaddas oylar tushunchalari, shuningdek, Ibrohim kelishuvlari va Kemp-Devid bitimi kabi tinchlik jarayonlarini yoritadi. Nihoyat, arablarning ta’lim va ilm olish borasidagi qarashlari islomning oltin davri, ilmiy tarjimalar, Nahda harakati va zamonaviy ta’lim siyosatini qamrab oladi.

Ushbu qo‘llanma talabalarga arab madaniyati va jamiyatining murakkab tomonlarini tushunishga yordam beradi. Unda nafaqat nazariy bilimlar, balki talabalarda tanqidiy fikrlash, qiyosiy tahlil va mustaqil xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Arab dunyosi o‘zining boy tarixi, xilma-xil madaniyati va global miqyosda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan geosiyosiy o‘rni bilan diqqatga sazovordir. Ushbu qo‘llanma orqali talabalar arab xalqlarining etnik va madaniy o‘ziga xosliklarini, ularning tarixiy rivojlanish yo‘llarini va zamonaviy dunyodagi o‘rnini chuqur anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Qo‘llanma, shuningdek, arab dunyosining global iqtisodiyot, ekologiya va ijtimoiy jarayonlardagi muhim rolini tushunishga yordam beradi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma talabalarga arab dunyosining murakkab va ko‘p qirrali dunyosini kashf etishda ishonchli yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat qiladi deb umid qilamiz. Undan foydalanish orqali talabalar nafaqat akademik bilimlarni oshiradi, balki ushbu mintaqaning o‘tmishi va bugungi kungi muammolarini tushunishda muhim qadamlar tashlaydi.

I. BOB
(Arab etnologiyasining nazariy masalalari)

1-MAVZU: “ARAB DUNYOSI” TUSHINCHASI VA UNING TABIIY-GEOGRAFIK QAMROVI

REJA:

1. “Arab dunyosi” va u bilan bog’liq tushunchalar
2. ***“Arab dunyosi”ning tabiiy-geografik va tarixiy-etnografik mintaqalari.***
3. ***Mintaqadagi ekologik muammolar.***

Tayanch tushunchalar: *“Arab dunyosi”, Arab davlatlari uyushmasi, Yaqin Sharq, Islom dunyosi, Islom Hamkorik Tashkiloti, Panarabizm, Islom va arab madaniyati, tabiiy-geografik mintaqalar, Sahroi Kabir, Mag‘rib arablari, Mashriq arablari, global va mintaqaviy ekologik muammolar.*

1.“Arab dunyosi” va u bilan bog’liq tushunchalar

Bugungi kunda OAV va ilmiy adabiyotlarda tarixiy-madaniy yoki geosiyosiy nuqtai nazardan “Arab dunyosi” tushinchasi keng qo’llanilmoqda. Xo’sh, ushbu tushincha qanday shakllangan va u nimani anglatadi? Etnologiya va antropologiya fanida “etnik hudud” va “etnik chegara” degan konsepsiya mavjud bo’lib, “etnik hudud” iborasi u yoki bu etnosning siyosiy chegaralar bilan cheklanmaydigan yashash hududiga nisbatan ishlatiladi. “Etnik chegara” deganda esa turli etnoslar o’rtasidagi madaniy chegaralar nazarda tutiladi. Shu bois, Arab dunyosi deganda faqat geografik hududni emas, balki madaniy, diniy va tarixiy jihatdan ulkan merosga ega sivilizatsion makonni tushinish kerak. Uni tushunish uchun arab dunyosining tarixi, tili, diniy va madaniy o‘ziga xosliklarini chuqur o‘rganish zarur.

Geopolitik jihatdan Arab dunyosi arab tilida so‘zlashuvchi va arab madaniyatiga tegishli bo‘lgan davlatlarni o‘z ichiga oladi. Bu hududga asosan Shimoliy Afrika hamda Yaqin Sharq hududlari kiradi. Arab dunyosiga mansublikning muhim belgilaridan biri arab tili hisoblanadi. Arab mamlakatlariga aholisining katta qismi arab tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar kiradi. Lekin bu mezon doim ham to‘g‘ri kelmaydi. Masalan, Sharqiy Afrika davlatlari asosiy aholisining tili arab tili hisoblanmaydi. Bunda arab mamlakatlarini birlashtiruvchi omil tarix, madaniyat va din hisoblanadi. Qolaversa, har bir arab mamlakatining o‘zining lahjasi mavjud. Rasmiy hujjatlar va OAVda adabiy tildan (fusha) foydalanilsa, odatiy hayotda esa turli lahjalarda so‘zlashishadi. Arab Davlatlari Ligasi tarkibiga kiruvchi mamlakatlarning hududlari arab dunyosining rasmiy chegarasi sifatida qabul qilinadi.

Bugungi kunda Arab davlatlari uyushmasiga 23 ta mamlakat a’zo hisoblanadi: Saudiya Arabistoni, Yaman, Umon, BAA, Qatar, Quvayt, Bahrayn, Iroq, Suriya, Iordaniya, Falastin, Livan, Misr, Liviya, Jazoir, Tunis, Mavritaniya, Marokash, G’arbiy Sahroi Kabir (qisman tan olingan davlat), Sudan, Jibuti, Somali, Qamar

orollari. Ushbu mamlakatlarning 12 tasi G'arbiy Osiyo mintaqasida, 8 tasi Shimoliy Afrika va 3 tasi Sharqiy Afrika mintaqasida joylashgan.

Arab davlatlari uyushmasi - Arab dunyosidagi mintaqaviy tashkilotdir. Arab Ligasi 1945-yil 22-martda Qohirada tuzilgan. Dastlab olti a'zodan iborat bo'lgan. Ular: Misr, Iroq, Transiordaniya, Livan, Saudiya Arabistoni va Suriya. Yaman 1945-yil 5-mayda a'zo bo'lib qo'shildi.

Uyushmaning asosiy maqsadi a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni yaqinlashtirish va ular o'rtasidagi hamkorlikni muvofiqlashtirish, ularning mustaqilligi va suverenitetini himoya qilish va arab davlatlarining ishlari va manfaatlarini umumiy tarzda ko'rib chiqish hisoblanadi. Tashkilot o'z tarixi davomida nisbatan past darajadagi hamkorlikka ega bo'lgan.

1-rasm. Arab davlatlari uyushmasiga a'zo davlatlar yashil rangda berilgan

Arab davlatlari musulmonlar yashaydigan asosiy mintaqalardan biri bo'lganligi sababli ba'zan "Islom dunyosi" yoki "musulmon dunyosi" iborasi bilan ham qiyoslanadi. Islom dunyosi iborasi diniy jihatdan musulmonlar bilan, madaniy jihatdan islom sivilizatsiyasi bilan bog'liq, geosiyosiy jihatdan esa musulmonlar ko'p yashovchi mamlakatlar tushiniladi. Bu tushuncha Islomiy davlat tuzilmasi bo'lgan mamlakatlarni, shuningdek aholisining ko'pchiligi musulmon bo'lgan mamlakatlarni nazarda tutadi. Bugungi kunda Islom davlatlari bir tom ostida yig'iladigan yagona xalqaro muassasa - Islom hamkorlik tashkiloti hisoblanadi.

Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) - hukumatlararo xalqaro tashkilot. Islom mamlakatlari davlat va hukumat boshliqlarining I konferensiyasida (1969-yil, Rabot shahri, Marokash) asos solingan. Islom davlatlari tashqi ishlar vazirlarining III konferensiyasida (1973-il, Jidda shahri, Saudiya Arabistoni) ta'sis etilib, ustavi qabul qilingan.

Dastlabki davrda tashkilot Afrika va Osiyodagi 25 davlatni o'zida birlashtirgan bo'lsa, hozirda IHT tarkibida jami 57 davlat, (jumladan, O'zbekiston ham) shuningdek, Falastin ozodlik tashkiloti (FOT) mavjud. Bosniyava Gersegovina, Markaziy Afrika respublikasi, Rossiya Federasiyasi, shuningdek, Filippin milliy ozodlik harakati tashkilotda kuzatuvchilik maqomiga ega. IHTning xalqaro maydondagi nufuzi yuqori bo'lib, BMT huzuridagi maslahat beruvchi va hamkor tashkilot hisoblanadi.

IHT ustaviga binoan uning maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida islom birdamligini rag'batlantirish, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy va boshqa

sohalarda hamkorlikni mustahkamlash, irqiy kamsitishni, barcha shakldagi mustamlakachilikni tugatishga harakat qilish, tinchlik va xavfsizlikni saqlash uchun tadbirlar belgilash, Falastin arab xalqining o‘z huquqlarini tiklash va uning yerlarini ozod qilish uchun kurashini qo‘llab-quvvatlash kabilardan iborat.

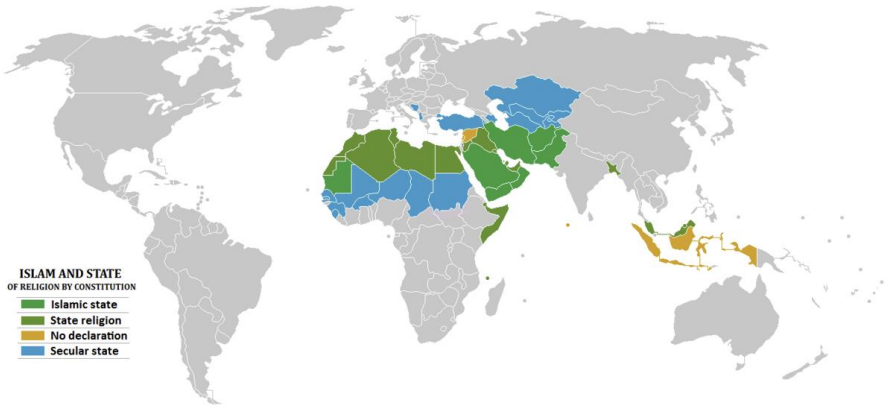

2-rasm. Islom hamkorlik tashkilotiga a’zo davlatlar ajratib ko’rsatilgan

Islom dunyosi Filippin va Pokistondan tortib Shimoliy Afrikadagi (Mag‘rib) davlatlargacha bo’lgan hududni o’z ichiga oladi va uning umumiy maydoni 30 million kvadrat kilometrni tashkil etadi. Ushbu mintaqaga kiruvchi mamlakatlarda 1,2 milliarddan ortiq kishi istiqomat qiladi.

“Arab dunyosi” bilan bog‘liq Tayanch tushunchalar:

Panarabizm. Bu g‘oya arab dunyosini siyosiy jihatdan birlashtirish va yagona arab milliy davlati tuzish g‘oyasini ilgari suradi. XX asrda Gamal Abdul Nosir va boshqa arab yetakchilari tomonidan faol ilgari surilgan.

Arab dunyosi islom dini tug‘ilgan va tarqalgan hudud sifatida diqqatga sazovordir. Arab madaniyati ko‘p jihatdan islom bilan bog‘liq bo‘lsa-da, hududda islomdan oldingi arab madaniyati ham muhim o‘rin tutadi. Arab dunyosi falsafa, ilm-fan, adabiyot va san’atda katta hissa qo‘shgan.

Mag’rib - (arabcha: “g‘arb") - Shimoliy Afrikaning g‘arbiy qismidagi arab davlatlarini o‘z ichiga olgan mintaqa bo‘lib, u tarixan barbar, arab va yevropalik sivilizatsiyalarning ta’sirida shakllangan. Mag‘rib - Jazoir, Tunis, Marokash, Liviya, Mavritaniya, Sudan va Misrdan iborat.

Mashriq - Sharqiy O‘rta yer dengizi hududi - Suriya, Livan, Iordaniya, Iroq va Falastinni o‘z ichiga oladi. Bu hudud qadimgi sivilizatsiya o‘choqlaridan biri bo‘lib, tarixan murakkab siyosiy jarayonlarga guvoh bo‘lgan.

Levant - Sharqiy O‘rta Yer dengizi sohillarida joylashgan hudud bo‘lib, qadimgi va zamonaviy dunyo tarixida muhim o‘rin tutadi. Bu atama asosan geografik, tarixiy va madaniy tushuncha sifatida ishlatiladi.

“Levant” so‘zi fransuzcha “*lever”* (ko‘tarilish, quyosh ko‘tariladigan tomon ma’nosida) so‘zidan kelib chiqqan. Bu atama asosan Yevropaliklar tomonidan Sharqiy O‘rta Yer dengizi mintaqasini tasvirlash uchun qo‘llangan. XIV-XV asrlarda bu atama Venetsiya va Genuya savdogarlari tomonidan Usmonli imperiyasi nazorati ostidagi Sharqiy O‘rta Yer dengizi hududlari uchun ishlatilgan.

Levant odatda quyidagi mamlakatlar va hududlarni o’z ichiga oladi: Suriya, Livan, Iordaniya, Falastin va Isroil, Turkiyaning janubi-g‘arbiy qismi (Hatay viloyati), ba’zan Misrning Sinay yarim oroli ham kiritiladi.

Yaqin Sharq - Bu atama dastlab XIX asrda Britaniya va Yevropa diplomatlari tomonidan Usmonli imperiyasi hududlarini tasvirlash uchun ishlatilgan. Bugungi kunda “Yaqin Sharq” deganda odatda quyidagi hududlar tushuniladi: Levant, Iroq, Arabiston yarim oroli (ba’zida Misr, Turkiya va Eron ham kiritiladi). G‘arb adabiyotlarida Yaqin Sharq hududini Eron va Afg‘oniston bilan birga O‘rta Sharq deb atash qabul qilingan.

Arabiston yarim oroli - Saudiya Arabistoni, Kuvayt, Bahrayn, Qatar, Birlashgan arab amirligi, Ummon va Yamandan tashkil topgan. Bu hudud ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi madaniyatlar bilan ajralib turadi, shuningdek, bu yerda jahoning eng katta neft zahiralari joylashgan.

Fors ko‘rfazi Arab davlatlari - Arabiston yarim orolining sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, Fors ko‘rfazi bilan chegaradosh. Bu mamlakatlar iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan umumiy jihatlarga ega bo‘lib, asosan neft va gaz sanoati bilan tanilgan. Ko’rfaz davlatlariga - Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Qatar, Bahrayn, Quvayt, Ummon.

Fors ko‘rfazi Arab mamlakatlari dunyoning eng yirik neft eksport qiluvchi hududlaridan biri hisoblanadi. BAA va Qatar so‘nggi yillarda turizm, savdo va moliya sohalarini ham rivojlantirish orqali iqtisodiy diversifikatsiyaga e’tibor bermoqda. Saudiya Arabistoni “Vision 2030” dasturi doirasida iqtisodiyotini neftdan tashqari sohalarga yo‘naltirishga harakat qilmoqda. Fors ko‘rfazi mamlakatlarining aksariyati monarxiya hisoblanadi: Saudiya Arabistoni - qirollik; BAA - federal amirliklar tizimi; Qatar - amirlik; Quvayt - konstitutsion monarxiya; Bahrayn - qirollik; Ummon - sultonlik. Fors ko‘rfazida ko‘pchilik aholi arablar bo‘lsa-da, bu davlatlarda ko‘pchilik ishchilar muhojirlardir (Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Filippin va boshqa mamlakatlardan kelgan).

Arab madaniyati - arab madaniyati asrlar davomida shakllangan, ilm-fan, san’at, me’morchilik va din sohalarida boy meros qoldirgan. U nafaqat Islom dunyosiga, balki butun dunyo madaniyatiga ulkan ta’sir ko‘rsatgan va bugungi kunda ham rivojlanishda davom etmoqda.

2.“Arab dunyosi”ning tabiiy-geografik va tarixiy-etnografik mintaqalari.

“Arab dunyosi” hududining umumiy maydoni dunyoning 10% ni tashkil qiladi (14 million km²dan ortiq). U yerda taxminan 500 million aholi istiqomat qiladi, bu esa jahon aholisining 6% iga teng. Arab mamlakatlarining 70% hududi Afrikada joylashgan, ularda arab dunyosi aholisining 75% yashaydi.

Hudud juda qulay geografik va harbiy-strategik o‘rni bilan ajralib turadi. U dunyoning 3 ta qit’asining muhim aloqa mintaqasi hisoblanadi. Arab dunyosi uchta katta tabiiy-geografik hududga bo‘linadi: *Mag‘rib* - bu hududga Marokash, Jazoir, Tunis, Liviya va Mavritaniya kabi davlatlar kiradi. U shimolda O‘rta dengiz, janubda Sahara cho‘li bilan chegaralanadi. *Mashriq* - bu hudud Misr, Sudan, Suriya, Livan, Iordaniya, Iroq va Falastin kabi davlatlarni o‘z ichiga oladi. U O‘rta dengizdan Fors ko‘rfazigacha cho‘zilgan. *Jazirat ul-Arab* - bu hududga Saudiya

Arabistoni, Yaman, Ummon, Birlashgan Arab Amirliklari, Qatar, Bahrayn va Quvayt kiradi. U asosan cho‘l landshaftlari bilan ajralib turadi.

Arab dunyosi asosan quruq iqlimga ega bo‘lib, hududning 89% qismi quruq va yarim quruq zonalardan iborat, hududning atigi 11 foizi yashash va faoliyat uchun qulay sharoitlarga ega. Cho‘llar Arab dunyosi hududining katta qismini egallaydi, ular orasida Sahroi Kabir, Arabiston cho‘li, Suriya cho‘li va Nubiya cho‘li eng yiriklari hisoblanadi. Sahroi Kabir – dunyodagi eng katta cho‘l bo‘lib, u butun Shimoliy Afrikani qamrab oladi. Bu yerda yillik yog‘ingarchilik 100 mm dan kam va yuqori haroratlar kuzatiladi. Arabiston cho‘li – Saudiya Arabistoni va uning atrofidagi davlatlarda joylashgan bo‘lib, u hududning 1/3 qismini tashkil etadi.

Arab dunyosida suv manbalari cheklangan bo‘lib, asosiy daryolar quyidagilardan iborat: Nil Misr va Sudaning asosiy hayotiy manbai; Yevfrat va Tigr - Iroq va Suriyaning muhim suv tizimi; Iordan - Falastin va Iordaniyadagi asosiy daryo. Shu bilan birga Arab dunyosi bir qancha strategik ahamiyatga ega bo‘lgan suv yo‘llariga ega. Bular, O‘rta yer dengizi Arab dunyosining shimolida joylashgan; Qizil dengiz Misr, Sudan va Saudiya Arabistoni hududini o‘rab turadi; Arab dengizi Arabiston yarim orolining sharqiy qismida joylashgan; Fors ko‘rfazi neft va gaz savdosi uchun muhim bo‘lgan hudud.

Arab dunyosida *Atlas, Livan, Zargoz va Tavr* tog‘lari mavjud bo‘lib, Atlas tog‘lari Marokash, Jazoir va Tunis hududlarida joylashgan, Livan tog‘lari Livan va Suriya hududlarini qamrab oladi, Zagros va Tavr tog‘lari Iroq va Eron chegarasida joylashgan. Arab dunyosi mineral va energetik resurslarga juda boy, ayniqsa, neft va gaz zaxiralari nuqtayi nazaridan Fors ko‘rfazi hududi jahonda yetakchi hisoblanadi. Fors ko‘rfazi hududida global zaxiralarning 70% ga yaqini mavjud bo‘lib, Saudiya Arabistoni, Quvayt, Qatar va BAA bu sohada yetakchi davlatlar hisoblanadi. Shuningdek, Jazoir va Liviya ham yirik neft ishlab chiqaruvchilari sanaladi. Liviyada va Jazoirda gaz konlari mavjud, Misrda temir va fosfat konlari mavjud, Iroq va Saudiya Arabistonida neft zaxiralari katta ahamiyatga ega.

Arab dunyosidagi etnik vaziyat va etno-madaniy makonni tushunish uchun tarixiy-etnografik hududlar tushunchasining ahamiyati muhimdir, ya’ni bu holda Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaning yirik hududlari nazarda tutiladi. Ushbu hududlar yonma-yon yashovchi xalqlarni birlashtirib, bir-biriga real bog‘laydi, garchi ular ko‘pincha ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va etnik rivojlanish darajasi va o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra farq qilsa ham. Umumarab madaniyatining ko‘plab elementlariga qaramay, ayrim arab xalqlarida tarixiy va geografik sharoitlar, turli madaniy ta’sirlar va hokazolar tufayli shakllangan madaniy xususiyatlar mavjud. Shu sababli arab dunyosi madaniy-etnik makromintaqa sifatida 5 ta tarixiy-etnografik hududga bo‘linadi. Bular:

1. Arabiston tarixiy-etnografik hududi (Arabiston yarim oroli, Sharqiy Iordaniya va Sharqiy Suriya). Asosiy xususiyatlari: Ko‘chmanchi chorvachilik, issiq va qurg‘oqchil iqlim, cho‘l va yarim cho‘l landshaftlari ustun.

2. Suriya tarixiy-etnografik hududi (Suriyaning asosiy qismi, Livan, Iordaniya va Falastin muxtoriyati). Asosiy xususiyatlari: Tog‘li va qirg‘oqbo‘yi hududlari ko‘p, tarixan savdo va madaniy almashinuv markazi.

3. Iroq tarixiy-etnografik hududi (butun Iroq hududi). Asosiy xususiyatlari: Tigr va Yevfrat daryolari vodiysi, sug‘orma dehqonchilik qadimdan rivojlangan, qadimgi sivilizatsiyalar markazi.

4. Misr-Sudan tarixiy-etnografik hududi (Misr, Liviya va Shimoliy Sudan). Asosiy xususiyatlari: Nil daryosi vodiysi va uning sug‘oriladigan yerlari asosiy hayot manbai bo‘lgan, qadimgi Misr madaniyati rivojlangan.

5. Mag‘rib-Mavritaniya tarixiy-etnografik hududi (Tunis, Jazoir, Marokash, Mavritaniya va G‘arbiy Saxara. Asosiy xususiyatlari: Atlas tog‘lari, O‘rta Yer dengizi qirg‘oqlari va Sahroi Kabir cho‘li bilan chegaradosh.

Ba’zan Arabiston yarim orolining janubi va sharqidagi qirg‘oqbo‘yi va tog‘li hududlar alohida tarixiy-etnografik hududlar sifatida ajratiladi. Har bir beshta asosiy tarixiy-etnografik mintaqa doirasida ikkinchi darajali hududlar ham ajratiladi. Ular ma’lum tabiiy-geografik, xo‘jalik-madaniy va etno-lisoniy xususiyatlarga ega bo‘ladi. Ko‘p hollarda bu ikkinchi darajali hududlar to‘liq yoki qisman tarixiy davrlarda mavjud bo‘lgan davlatlarga mos keladi. Masalan, Yaqin Sharqda bunday hudud Arabiston, arab Afrikasida esa Misr va Mag‘rib mamlakatlari. Arablarning yashash hududi o‘ziga xos tabiiy-iqlim sharoitlariga ega. Bu omilni odamlarning turmush kechirish sharoitlariga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida hisobga olish kerak. Arablar xo‘jalik-madaniy turmush tarzining ko‘p jihatlari ana shu sharoitlar bilan belgilanadi.

Yaqin Sharq hududida arablar katta Arabiston yarim orolida, Osiyo va Afrika materiklari orasiga kirib boradigan, Mesopotamiya, Falastin va O‘rta Yer dengizining sharqiy qirg‘oqlaridagi hududlarda, shuningdek, Fors qo‘ltig‘i va Qizil dengizdagi bir necha kichik orollarda yashaydi. Yarim orol shimolda uchburchak shaklida Yaqin Sharq hududiga kirib boradi va Suriyaning, Iordaniyaning va Mesopotamiyaning cho‘llari bilan keskin chegaralarsiz qo‘shilib ketadi. Umumiy maydoni taxminan 3 mln kv.km bo‘lgan Arabiston yarim oroli Shimoliy Afrikadan Markaziy Osiyoga cho‘zilgan qurg‘oqchilik hududida joylashgan bo‘lib, issiq iqlim sharoitida juda kam yog‘in-sochin bilan ajralib turadi. Yarim orolning shimolida Nefud cho‘li, janubida esa xuddi shunday quruq Rub’-al-Xoli cho‘li joylashgan. Umuman, Arabiston landshaftlarida asosan qumli va toshli (gammada) cho‘llar hukmronlik qiladi. Bu yerda qumli cho‘llar turli xil ko‘rinishlarda (barxanlar, tizma va tepaliklar) uchraydi.

Cho‘llar orasida, yarim orolning markazida Najd viloyati joylashgan. Shimoliy va janubiy cho‘llarda qizdiruvchi quyosh va bepoyon qumlar kam sonli aholining o‘ta sabr-toqatli bo‘lishini talab qiladi, chunki bu yerda deyarli organik hayotning yo‘qligi katta qiyinchilik va yetishmovchiliklar bilan bog‘liq bo‘lib, odamlarni ko‘chmanchi hayot tarziga majbur etadi. Najd tog‘ligi balandligi tufayli nisbatan ko‘proq yog‘in-sochin oladi va inson hayoti uchun qulayroqdir. Bu yerda chuqur jarlik va vodiylar mavjud bo‘lib, arab dehqonlari o‘troq yashab, vohalar hosil qilgan.

Biroq vodiylar deyarli amaliy ahamiyatga ega emas. Yomg‘ir mavsumida daryolar to‘g‘onlar bilan to‘planadi yoki vaqtinchalik ko‘llarga aylanadi va tez orada qurib qoladi. Daryo o‘zanlarida o‘simliklar o‘sadi. Vodiylar bo‘ylab qurilgan quduqlar cho‘lda eng muhim ichimlik suvi manbai hisoblanadi. Yerdagi suv

Arabistonda suv ta’minotining asosiy manbai bo‘lib, suvni yaxshi ushlab qoladigan jinslar yog‘ingarchilik davridagi namlikni saqlab qoladi. Arabiston tekisliklaridagi ko‘plab yer osti suvlari Yaman va Oman tog‘laridan keladigan yer osti suvlaridan to‘yinadi. Fors qo‘ltig‘i bo‘yidagi artezian havzalari kuchli manbalar orqali yer osti suvlarini yuzaga chiqaradi.

Arabiston yarim orolining dengiz bo‘yidagi chekka hududlari ko‘pincha ichki qismlardan tog‘li tizmalari bilan ajratilgan bo‘lib, odatda quruq va cho‘l bo‘ladi. Ammo ba’zi joylarda, ayniqsa yarim orolning janubi-g‘arbiy qismida unumdor hududlar joylashgan. Bu joy ilgari “baxtli Arabiston” deb atalgan, chunki bu yerda sun’iy sug‘orishsiz dehqonchilik qilish mumkin edi. Bu yerda qadimdan eng yuqori aholi zichligi qayd etilgan, chunki bu hudud butun musulmon olami uchun muqaddas bo‘lgan Makka va Madina shaharlarini o‘z atrofida to‘plagan edi. Ammo umuman olganda, Yaqin Sharq arablarining yashash hududlarining katta qismida tog‘li, cho‘l, yarim cho‘l va dasht landshaftlari hukmronlik qiladi. Faqat ba’zi tog‘li vodiylarda O‘rta Yer dengizi bo‘yida iqlim subtropik va nam bo‘ladi. Quruq hududlarda vohalar asosan allüvial vodiylar bo‘ylab oqadigan kichik daryolar atrofida joylashgan. Bu daryolar uncha katta emas va ko‘pincha qurib qoladi.

3.Mintaqadagi ekologik muammolar.

Yigirmanchi asrning o‘rtalariga qadar mintaqa davlatlarining xalqaro ahamiyati, birinchi navbatda, mustamlakachilik davrida yaratilgan rivojlangan infratuzilma hamda qulay iqtisodiy va harbiy-strategik mavqe bilan belgilanar edi. Ayniqsa, Suvaysh kanalining mavjudligi katta ahamiyat kasb etgan. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng, jahonda texnik yoqilg‘i iste’moli keskin oshganida, ulkan uglevodorod zaxiralariga ega bo‘lgan arab davlatlarining strategik o‘rni yanada mustahkamlandi. Mahsulot sifatining yuqoriligi, ishlab chiqarish va transport xarajatlarining pastligi bu hududni jahon energiya resurslari hamda kimyoviy xom ashyo omboriga aylantirdi.

Arab dunyosi o‘ziga xos tabiiy-geografik xususiyatlarga ega bo‘lib, u katta yer maydoni, cho‘llar, tog‘lar, dengizlar va boy tabiiy resurslari bilan ajralib turadi. Bu hudud jahon iqtisodiyotidagi eng muhim strategik hududlardan biri bo‘lib, uning neft va gaz resurslari xalqaro bozorda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, suv resurslarining kamligi va quruq iqlim bu hududdagi asosiy ekologik muammolardan biri hisoblanadi. Arab davlatlari jahondagi eng suv taqchilligi bo‘lgan hududlardan biri hisoblanadi. Mintaqadagi chuchuk suv zahiralari global miqyosda 1% dan kamni tashkil qiladi. Arab davlatlari suv resurslarini milliy xavfsizlikning bir qismi sifatida ko‘radi. Suv ta’minoti qishloq xo‘jaligi va sanoat rivojlanishiga bevosita bog‘liq bo‘lib, bu holat ba’zi davlatlar orasida siyosiy bosim vositasi sifatida ham ishlatiladi. Mintaqa doirasidagi turli davlatlar o‘rtasida suv muammosi bilan bog’liq ziddiyatlar vujudga kelgan. Jumladan, Misr va Sudan - Nildan foydalanish bo‘yicha bahslar, jumladan, “Sudd” botqoqliklarini quritish loyihasi, Misr va Sudanning suv ta’minotini oshirish uchun mo‘ljallangan edi. Iordaniya va Isroil – Iordan daryosi ustidan nazorat va suv resurslarini taqsimlash muammolari. Suriya va Iroq – Evfrat daryosidan foydalanish bo‘yicha bahslar,

jumladan, 1975-yilda Suriya va Iroq o‘rtasida deyarli harbiy to‘qnashuvga olib kelgan mojaro. Livan va Isroil – Litani daryosi va suv ta’minoti bo‘yicha nizolar.

Misrda suv xavfsizligi masalasi Nil daryosi va unga bog‘liq suv resurslari bilan chambarchas bog‘liq. Bu masala nafaqat ichki muammo, balki xalqaro darajada ham dolzarb hisoblanadi. Misrning ichimlik suvi va qishloq xo‘jaligi ehtiyojlarining 90% dan ortig‘i Nil daryosiga bog‘liq. Bu daryo esa bir nechta davlat hududidan oqib o‘tadi (Efiopiya, Sudan va boshqalar), bu esa transchegaraviy suv mojarolariga sabab bo‘lishi mumkin.

Efiopiya Nil daryosining yuqori qismida ulkan suv ombori *Buyuk Efiopiya Renessans to‘g‘onini* qurmoqda. Misr bu to‘g‘on Nilning quyi oqimidagi suv hajmini kamaytirishi mumkin, deb xavotirlanmoqda. Shuning uchun Misr va Sudan bu loyiha bo‘yicha Efiopiya bilan diplomatik va siyosiy muzokaralar olib bormoqda. Global iqlim o‘zgarishi Misrda yog‘ingarchilik miqdorining kamayishiga va Nil daryosi suv hajmining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Bu esa qishloq xo‘jaligi va ichimlik suvi ta’minotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Misr aholisi tez o‘sib bormoqda (110 milliondan ortiq), bu esa suv resurslariga bosimni oshirmoqda. Aholi sonining ko‘payishi ichimlik suvi, sanitariya va qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan suvga ehtiyojni keskin oshirib yubormoqda.

Nil daryosi va boshqa suv manbalari sanoat chiqindilari, qishloq xo‘jaligi kimyoviy moddalar va uy xo‘jaliklarining chiqindilari bilan ifloslanmoqda. Bu esa ichimlik suvi sifatining yomonlashishiga va sog‘liq bilan bog‘liq muammolarga sabab bo‘ladi. Misr hukumati sho‘r suvni tozalash (desalinizatsiya) loyihalarini kengaytirmoqda. Ayniqsa, O‘rta yer dengizi va Qizil dengiz sohillarida desalinizatsiya (dengiz sho‘r suvlarini chuchuklashtiruvchi) zavodlari qurilmoqda. Qishloq xo‘jaligida ishlatilgan suvni qayta ishlash va undan ikkilamchi foydalanish bo‘yicha yangi texnologiyalar joriy qilinmoqda. Misr an’anaviy sug‘orish usullaridan tomchilatib sug‘orish kabi suvni tejovchi texnologiyalarga o‘tishga harakat qilmoqda. Misr Nil bo‘yicha Efiopiya va Sudan bilan xalqaro miqyosda kelishuvga erishishga harakat qilmoqda. Afrika Ittifoqi va BMT vositachiligida muzokaralar davom etmoqda.

Mintaqaning gidrosiyosiy xaritasini shakllantiruvchi asosiy omil Isroilning suv siyosati bo‘lib, u nazorat ostidagi suv resurslarini ko‘paytirishga qaratilgan. 1970-yildagi “qora sentabr” voqealaridan keyin Iordaniyadan Falastin qarshilik harakati guruhlari chiqarib yuborilgan, Suriya esa radikal falastinlik guruhlarni qo‘llab-quvvatlagan. Natijada, Iordaniya-Suriya munosabatlari keskin yomonlashgan.

Yarmuk daryosida suv omborini birgalikda qurish bo‘yicha muzokaralar 1976-yilda boshlangan, ammo Isroil bu loyihaga qarshi chiqqan. AQSh moliyaviy yordam berish sharti sifatida barcha mintaqa davlatlarining manfaatlari hisobga olinishi lozimligini ta’kidlagan. 1987-yilda Iordaniya va Suriya Yarmuk daryosidan suvdan foydalanish shartlarini belgilab beruvchi kelishuvni imzolagan, biroq 1990-yilda loyiha yana to‘xtatilgan. Jahon banki Iordaniyaga ushbu loyiha uchun moliyalashtirishni davom ettirishdan oldin Isroil bilan kelishib olishni talab qilgan. Loyiha to‘xtatilishi Iordaniya iqtisodiyotiga og‘ir ta’sir ko‘rsatgan, suv tanqisligi agrar sektor va boshqa sohalarga jiddiy zarar yetkazgan. 1994-yilda

Iordaniya-Isroil tinchlik shartnomasi imzolanganidan keyin Yarmuk daryosining suv resurslaridan foydalanish bo‘yicha kelishuv tuzilgan, bu esa mintaqadagi suv inqirozini qisman yumshatgan.

Mutaxassislar neft geologiyasi sohasida boshlang‘ich zaxiralar hajmiga qarab neft konlarini 5 guruhga ajratadilar: kichik (10 mln tonnagacha), o‘rta (10-50 mln tonna), yirik (50-500 mln tonna), ulkan (500 mln-1 mlrd tonna) va noyob (1 mlrd tonnadan ortiq). Ma’lumki, 1980-yillarning boshlarida 25 mingta xorijdagi neft konlaridan atigi 45 tasi (0,18%) noyob va ulkan toifaga mansub bo‘lgan, ammo ularning jami zaxiralardagi ulushi 80% dan oshgan.

Arab dunyosi mamlakatlarining o‘zida 62,4 foiz neft va 21 foiz gaz qazib olinadi. Lekin ushbu boyliklar juda notekis taqsimlangan. Ba’zi mamlakatlarda o‘zlarini ichki ehtiyojlarini qondira oladigan darajada neft yoki gaz qazib olinmaydi, zaxira mavjud emas. Masalan, Iordaniyada 1991-yilda 1 ming tonna neft qazib olingan, Saudiya Arabistonida esa 400 ming tonna. Bunday konlarning eng katta to‘plami Yaqin va O‘rta Sharq hududida joylashgan bo‘lib, Fors ko‘rfazi neft-gaz havzasi yetakchi o‘rinni egallaydi. Dunyodagi eng yirik neft koni Gavar (S.Arabistoni) bo‘lib, u 1949-yilda aniqlangan. Ba’zi yillarda ushbu konning neft qazib olish hajmi 100 million tonnadan oshgan. Fors ko‘rfazi neft sanoati dunyo bozorida muhim o‘rin tutadi va bu davlatlarning iqtisodiy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1.“Arab dunyosi” tushunchasi qanday shakllangan va uning asosiy belgilari nimalardan iborat?

2.Arab dunyosining tabiiy-geografik mintaqalari qaysilar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?

3.Arab Davlatlari Ligasi qachon tashkil topgan va uning asosiy maqsadlari nimalardan iborat?

4.Mag‘rib va Mashriq mintaqalari o‘rtasidagi geografik va madaniy farqlarni tahlil qiling.

5.Arab dunyosidagi suv resurslari bilan bog‘liq ekologik muammolar qanday va ularni hal qilish yo‘llari haqida fikr yuriting.

6.Panarabizm g‘oyasi nima va u qanday tarixiy sharoitlarda rivojlangan?

7.Fors ko‘rfazi mamlakatlarining asosiy boyligi nima hisoblanadi?

8.Tarixiy-etnografik hudud nima, arab dunyosi bu jihatdan qanday hududlarga bo‘linadi?

TEST SAVOLLARI

1. “Arab dunyosi” tushunchasi nimani anglatadi?

a) Faqat arab tilida so‘zlashuvchi davlatlar

b) Arab davlatlari ligasiga a’zo hamda geografik hudud va madaniy-diniy meros birligi

c) Shimoliy Afrika mamlakatlarini

d) Islomiy davlatlar ittifoqi

2. **Arab Davlatlari Ligasi qachon tashkil topgan?**

a) 1945-yil
b) 1969-yil
c) 1920-yil
d) 1973-yil

3. **Quyidagi qaysi mamlakat Arab Davlatlari Ligasiga a’zo emas?**
a) Janubiy sudan
b) Misr
c) Saudiya Arabistoni
d) Iordaniya

4. **Mag‘rib mintaqasi qaysi davlatlarni o‘z ichiga oladi?**
a) Suriya, Livan, Iordaniya
b) Marokash, Jazoir, Tunis
c) Saudiya Arabistoni, Qatar, BAA
d) Misr, Sudan, Liviya

5. **Mashriq mintaqasi qaysi hududlarni qamrab oladi?**
a) Shimoliy Afrika
b) Arabiston yarim oroli
c) Sharqiy O‘rta yer dengizi
d) Fors ko‘rfazi

6. **Arab dunyosining umumiy maydoni qancha?**
a) 10 million km²
b) 5 million km²
c) 30 million km²
d) 14 million km²

7. **Arab dunyosidagi eng katta cho‘l qaysi?**
a) Arabiston cho‘li
b) Suriya cho‘li
c) Sahroi Kabir
d) Nubiya cho‘li

8. **Arab davlatlari o‘rtasida suv resurslari bilan bog‘liq ziddiyatlarga misol sifatida qaysi daryo ustidagi bahsni keltirish mumkin?**
a) Qizil dengiz
b) Nil daryosi
c) O‘rta yer dengizi
d) Furot daryosi

9. **Fors ko‘rfazi davlatlari qaysi soha bilan mashhur?**
a) Qishloq xo‘jaligi
b) To‘qimachilik
c) Og‘ir sanoat
d) Neft va gaz sanoati

10. **Panarabizm g‘oyasi qachon faol rivojlangan?**
a) XIX asr oxiri
b) XVIII asr
c) XX asr
d) XXI asr

11. **Islom Hamkorlik Tashkiloti qachon tashkil topgan?**
a) 1945-yil
b) 1969-yil
c) 1973-yil
d) 1980-yil
12. **Levant mintaqasi qaysi davlatlarni o‘z ichiga oladi?**
a) Marokash, Jazoir, Tunis
b) Suriya, Livan, Iordaniya
c) Saudiya Arabistoni, Yaman
d) Misr, Sudan
13. **Arab dunyosining qancha qismi quruq va yarim quruq zonalardan iborat?**
a) 50%
b) 89%
c) 70%
d) 30%
14. **Arab dunyosining strategik ahamiyatiga ta’sir qiluvchi omillardan biri nima?**
a) Suvaysh kanali
b) Yaqin sharq muammosi
c) Arab tili birligi
d) Sahroi kabir

2-MAVZU: ARABLAR DAVLATLARI ETNOLOGIYASI KURSINING NAZARIY ASOSLARI

REJA:

1. ***Etnologiya fanining asosiy tushinchalari.***
2. Arablar etnogenezi
3. Arab dunyosidagi zamonaviy etnomadaniy va etnosiyosiy jarayonlar.

Tayanch tushunchalar: *etnologiya, etnografiya, antropologiya, etnos, etnik tarix, etnogenez, etnonim, millat, arab etnonimi, arablashgan xalqlar, etnomadaniy va etnosiyosiy jarayonlar.*

1. ***Etnologiya fanining asosiy tushinchalari.*** Etnologiya (yun. etnos - “xalq” va logos - “ta’limot, fan”) - bu etnik jarayonlarni, ya’ni etnoslar hamda boshqa etnik jamoalarning turli hayotiy faoliyat jabhalarini o‘rganuvchi fan. G‘arbda etnologiya fani o‘rnida ko‘p hollarda antropologiya (inson haqidagi fan), ya’ni madaniy yoki ijtimoiy antropologiya qo’llaniladi. O’z navbatida, etnologiya va antropologiyada etnik jamoalar va madaniyatlarni o’rganishdagi yondashuvlar o’zaro farq qiladi.

Etnologiya bevosita etnografiya, ijtimoiy va madaniy antropologiya fanlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Etnografiya odatda alohida etnoslarni ularning

madaniyati bilan bevosita aloqa orqali o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, etnologiya esa ko‘proq akademik xususiyatga ega bo‘lib, etnograflar tomonidan to‘plangan ma’lumotlarga tayangan holda turli madaniyatlarni solishtiradi va qiyoslab o‘rganadi. Bu asosda ilmiy tadqiqotlar olib boriladi.

AQShda insonlarning etnik madaniyatini o’rganuvchi fan madaniy antropologiya, Buyuk Britaniyada esa ijtimoiy antropologiya deb yuritiladi. Biroq, etnologiya faqat antropologiyaning bir bo‘lagi emas. Etnologiya XVIII asr oxiridan boshlab mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lib, u insoniy guruhlarning har qanday qiyosiy tadqiqotida qo‘llanilishi mumkin. Shu bilan nirga, etnologiya va antropologiya o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri tenglik belgisi qo‘yib bo‘lmaydi. Chunki antropologiya hech qachon etnogenez, etnos kabi muammolarni o‘z predmetiga kiritmagan.

Etnologiya mustaqil fan sifatida rivojlanishi davomida uning ancha keng tushunchalar apparati shakllandi, bu faqat etnologik atamalarni emas, balki umuminsoniy tushunchalarni ham o‘z ichiga oladi. Etnologiya uchun asosiy va bazaviy tushunchalar – etnos, millat, madaniyat, urf-odat, an’ana, marosim, etnonim, etnik jarayon, etnik tarix va hk.

Etnos - bu muayyan tarixiy sharoitda shakllangan, umumiy madaniyat, til, urf-odat, kelib chiqish haqidagi tasavvur, o‘zini anglash, hamda hududga egalik hissiga ega bo‘lgan ijtimoiy jamoadir.

Millat – tarixiy shakllangan insonlar jamoasi bo‘lib, u umumiy hudud, iqtisodiy aloqalar, adabiy til, madaniyat va xarakterning ayrim xususiyatlari asosida shakllanadi. Millat atamasi odatda etnosning eng rivojlangan, yangi davrda shakllangan va milliy davlatiga ega etnik birliklarga nisbatan qo‘llaniladi. Shuningdek, millat atamasi etnomillat va siyosiy millat kabi ikki xil tushiniladi. Masalan, etnomillat etnik asosda shakllangan millatlar. Bunga, o’zbeklar, ruslar, fransuzlar va boshqalar misol bo’la oladi. Siyosiy millat esa siyosiy jihatdan ma’lum bir davlat fuqarolari birligini anglatadi. Masalan, AQSH aholisi garchi etnik jihatdan rang-barang bo’lsada, ular amerikalik yagona siyosiy millatni tashkil etishadi.

Etnik tarix - ma’lum bir xalqning ilk ajdodlaridan boshlab, elat shakllanishi, uning taraqqiyot etish bosqichlarini va elatning yemirilishi davrini o‘z ichiga oladi.

Etnogenez - xalqlarning kelib chiqishi, ilgari mavjud bo‘lgan turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlikning tarkib topish jarayoni.

Etnonim - etnos yoki xalq nomini anglatuvchi atama. Masalan, arab etnoniimi arablarning atnik nomi hisoblanadi.

Etnoslararo jarayon – bu har xil etnik guruhlar (etnoslar) o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir, aloqadorlik va munosabatlarning rivojlanish jarayonidir. Bu jarayonda xo‘jalik, iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy va siyosiy sohalardagi o‘zaro hamkorlik muhim o‘rin tutadi. Etnoslararo jarayonlar quyidagicha kechishi mumkin: integratsiya – etnik guruhlar o‘rtasida yaqinlashuv, umumiy madaniyat elementlarining shakllanishi; assimilyatsiya – bir guruhning boshqa guruhga to‘liq qo‘shilishi yoki o‘ziga xosligini yo‘qotishi; konsolidatsiya - bu bir elat yoki xalq ichida ichki birlikning kuchayishi, ya’ni umumiy til, madaniyat, tarixiy xotira, urf-odatlar va o‘zini bir butun xalq sifatida anglash hissining mustahkamlanishidir.

Sivilizatsiya – insoniyat jamiyati ilgarlama harakatida erishilgan darajani hamda moddiy va ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirish usulini ifodalaydigan tushuncha.[1]

Urf-odat - bu muayyan jamiyat yoki etnik guruhda tarixan shakllangan, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalari, yashash tarzi, marosimlar, yashashdagi urf va qoidalar majmuasidir. Urf-odatlar ko'pincha og'zaki tarzda uzatiladi va rasmiy qonunlar kabi yozilmagan bo'lsa-da, jamiyat hayotida katta ahamiyatga ega bo'ladi.

An'ana – bu avloddan-avlodga o'tadigan, jamiyat munosabatlarini tartibga soluvchi qarashlar, urf-odatlar, odatlar va amaliy ko'nikmalar yig'indisidir.

Etnologlarning qiziqishlari doirasida madaniyat muhim o'rin tutadi. Lotincha *cultura* so'zi ilk ma'nosini olganda, u qishloq xo'jalik o'simliklarini parvarishlash yoki ishlov berishni anglatgan. Biroq, shu davrdayoq bu tushunchaning asosiy mazmuni takomillashtirish, yaxshilash kabi ma'nolar bilan bog'liq bo'lgan. Shu sababli, madaniyat so'zi ko'pincha boshqa tushunchalar bilan birgalikda qo'llanilgan.

XVI asr boshlarida cultura so'zining qishloq xo'jaligidan tashqari ma'naviy rivojlanish sohasiga ko'chishi sodir bo'ldi. Ammo madaniyat tushunchasining bu ma'noda keng qo'llanishi XVIII-XIX asrlargacha umumqabul qilinmagan edi. XIX asr boshlariga kelib, madaniyat so'zi ko'pincha sivilizatsiya so'zining sinonimi sifatida ishlatila boshlandi. Bu atama esa o'z navbatida lotincha *civilis* (fuqaro) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, XVIII asr oxirida frantsuz va ingliz tillarida insoniyat taraqqiyotining uzluksiz jarayonini, varvarlikdan tartib-intizom, nafosat va fuqarolik taraqqiyoti sari harakatni anglatgan.

Etnologik nuqtai nazardan madaniyatga yondashuv XVIII asrda Viko, Gerder va Monteske asarlari tufayli shakllana boshladi. Bu qarashlar odamlarning o'z madaniy qadriyatlari, stereotiplari va hayot tarzini boshqa mamlakatlar madaniyati bilan solishtirishga bo'lgan qiziqishi ortishi bilan bog'liq edi.

XIX asrda gumanitar fanlarda, jumladan etnologiyada ham tabiiy-ilmiy yondashuvlarning ommalashuvi natijasida madaniyatni ta'riflashda evolyutsionistik yondashuv ustunlik qila boshladi. Unga ko'ra, madaniyat inson jamiyatining atrof-muhitga moslashish shakli sifatida qaraldi. Keyinchalik madaniyatni baholashning boshqa yondashuvlari ham shakllandi. Masalan, madaniyat o'zaro bog'liq elementlardan iborat tizim sifatida tushunilib, u qator muhim vazifalarni bajaradi: tajriba uzatish, o'rgatish, jamiyatni birlashtirish va hokazo.

XX asrda esa madaniyatga tamoman yangi – ramziy yondashuv shakllandi. Unga ko'ra, madaniyat turli hodisalar, faoliyat turlari va normalarni tashkil etish usuli sifatida qaraladi.

2. Arablar etnogenezi

Qadimgi arablarning etnogenezini o'rganish Arabiston yarim orolidagi arxeologik va antropologik tadqiqotlarning boshlang'ich bosqichida ekanligi va

[1] Ashirov A. Etnologiya. (O'quv qo'llanma. Ikkinchi nashr). Toshkent: "Yangi nashr", 2014.

og‘zaki yodgorliklardagi ma’lumotlarning kamligi va ishonchsizligi tufayli murakkab hisoblanadi.

Etnogenez - “etnos” va “genezis” so’zlari birikmasidan tarkib topgan bo’lib, “etnosning kelib chiqiqshi jarayoni”ni anglatadi. Olimlarning fikriga ko’ra, etnogenez jarayoni eng qadimgi davrlardan boshlanib, to aholi orasida ma’lum bir xalqqa xos umumiy xususiyatlar, masalan, til, turmush madaniyati, etnopsixologiya va boshqalar shakllangan davrga kelib o’z nihoyasiga yetadi. Etnogenez jarayoni bir biridan mustaqil ikki va undan ortiq komponentning o’zaro birikuvi natijasida boshlanadi. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo’lsak, arablarning etnogenezi qadimgi davrlarda Arabiston yarim orolida va unga tutash bo’lgan hududlarda, ya’ni Levant va Mesopotamiya hududlarida boshlangan.

Arab xalqlarining shakllanish jarayoni etnogenez bu turli etnik unsurlar asosida yagona etnik birlik vujudga kelgan uzoq tarixiy jarayon hisoblanadi. Etnogenez etnik tarixning boshlang‘ich bosqichi bo‘lib, uning yakunida yangi etnik guruhlarning paydo bo‘lishi yoki mavjud guruhlarga qo‘shilishi yuz berishi mumkin. Bu jarayon odatda ikki yo‘nalishda kechadi: birinchisi, mahalliy (avtoxton) etnik guruhlarning konsolidatsiyasi, ikkinchisi, tashqi guruhlar, ya’ni migrantlarning etnogenezga qo‘shilishi.

Etnik tarix esa doimiy ravishda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarixiga bog‘liq bo‘lib, unga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois arab xalqlarining (qabilalar, elatlar, millatlar) kelib chiqishini o‘rganishda faqat dastlabki paydo bo‘lish bosqichlari emas, balki ularning etnografik, lingvistik va antropologik xususiyatlarining shakllanishi ham hisobga olinadi.

Arab etnosining shakllanishi bilan bog‘liq tadqiqotlar to‘rtta asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi: etnos yadrosining shakllanishi sodir bo‘lgan vaqt va hududiy doiralarni aniqlash; dastlabki etnik yadroning boshqa mintaqalarga tarqalish yo‘llari va qadimgi etnik qatlamlar bilan o‘zaro aloqasi; mahalliy aholining etnik mansubligi, ularning tili, yashash joyi va antropologik tarkibi; mahalliy va tashqi etnik guruhlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlari, assimilyatsiya, konsolidatsiya, integratsiya va boshqa etnodemografik jarayonlar.

Arab etnosining shakllanishi ko‘proq tarixiy xarakterga ega bo‘lib, tabiiy-geografik yoki biologik omillardan ko‘ra tarixiy-madaniy omillar ustuvor hisoblanadi. Bu jarayonni o‘rganishda antropologiya, arxeologiya, taqqoslamali tilshunoslik kabi fanlardan foydalaniladi, ammo bu tadqiqotlar aslida tarixiy-madaniy mazmunga ega bo‘lib, mustaqil ilmiy sohaga kiradi.

Qadimgi arablarning etnogenezini o‘rganishda asosiy muammolardan biri ularning ajdodiy vatani haqidagi arxeologik va antropologik manbalarning kamligi bilan bog‘liq. Bu yerlar haqida yozma manbalarda saqlanib qolgan ma’lumotlar ham juda oz. Qadimgi arablar to‘g‘risidagi ilk ma’lumotlar eramizdan avvalgi 1-ming yillikning boshlariga tegishli bo‘lib, ular ossuriy va bobillik podshohlarning yilliklari hamda Injilga kiritilgan.

Tadqiqotchilar fikricha, qadimgi semit qabilalari keyinchalik qadimgi arab xalqining asosini tashkil etgan va ular Arabiston yarim orolining mahalliy aholisi bo‘lgan. Eramizdan avvalgi 3-ming yillikdan boshlab semitlar Arabistondan ko‘chib chiqib, Mesopotamiya va Suriyaga tarqala boshlaganlar.

Mesopotamiyada eramizdan avvalgi III-II ming yilliklarda eng keng tarqalgan til - Akkad tili (davlat poytaxti sharafiga nomlangan) edi. Akkadlar bu davrda Mesopotamiyada yashagan barcha arabiy (somiy) qabilalarni assimilyatsiya qilgan. Ammo eramizdan avvalgi XIII asrda Yaqin Sharqda semitlar oilasiga mansub aramey qabilalarining harakati boshlangan. Ular ham, ehtimol, arabiy ildizlarga ega bo‘lgan.

Eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda aramey tili Akkad tilini siqib chiqargan va Suriyu Mesopotamiyada kundalik aloqa tili, shuningdek, bu mintaqaning qadimgi sharqiy davlatlari uchun rasmiy tilga aylangan. Bu jarayonda Suriyadagi va Mesopotamiyadagi deyarli barcha qadimgi xalqlar, shu jumladan akkadlar ham, oromiylar tomonidan assimilyatsiya qilingan. Arabistonga kelsak, bu davrga kelib, u yerning katta qismi hozirgidek qumli cho‘l bo‘lgan.

Arablar tarixi umuman semit tilli xalqlar tarixi bilan chambarchas bog‘langan. Mesopotamiya tarixiy manbalariga ko‘ra, arablarni boshqa semit xalqlaridan ajralib chiqa boshlagan davri miloddan avvalgi I ming yillikka to‘g‘ri keladi. Bu davrda arablar Arabiston yarim orolining shimoliy, janubiy va g’arbiy qismlarida yashagan. O‘sha davrda Arabistonning janubiy qismidagi arablar allaqachon gullab-yashnagan shaharlar va podshohliklar (masalan, Saba) yaratgan edilar, shimoliy mintaqalar esa asosan ko‘chmanchi-badaviylar bilan to‘lgan edi.

Umuman olganda, arablar haqidagi yozma ma’lumotlar miloddan avvalgi IX asrning o‘rtalaridan uchraydi. Bu qadimgi arab tilining eng qadimiy davridir. An’anaga ko‘ra, arablar Ibrohim payg‘ambarning o‘g‘li Ismoil (a.s.) avlodidan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Arablarning dastlabki ma’lum guruhlari, shuningdek, ming yillar davomida mavjud bo‘lgan boshqa arab guruhlari Suriyadagi sahro hududida paydo bo‘lgan.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, badaviylar miloddan avvalgi 6000-yildan boshlab Suriyadagi dashtlarda ko‘chmanchi chorvachilik, dehqonchilik va ba’zan baliq ovlash bilan shug‘ullanib kelgan. Miloddan avvalgi 850-yillarga kelib, bu hududda murakkab aholi punktlari va lagerlar tarmog‘i shakllangan edi. Dastlabki arab qabilalari aynan shu badaviylardan kelib chiqqan.

Arablar birinchi marta miloddan avvalgi IX-V asrlarga oid Bibliya va Ossuriya manbalarida tilga olingan bo‘lib, ular Levant (Shom), Mesopotamiya va Arabiston hududlarida yashaganliklari qayd etilgan. Bu qabilalar Mesopotamiya va Suriyadagi sahro hududlarida yashab, ko‘pincha oramey qabilalari bilan birga yashagan.

Miloddan avvalgi I ming yillikdan milodiy I ming yillikka qadar shimoliy arablar yashagan hududlarda - *Palmira (Tadmor), Nabateya, Lihyan, G‘assan va Lahm* kabi davlatlar mavjud bo‘lgan. Shimol va janub arablari o‘rtasidagi aloqa g‘arbiy Arabiston (Hijoz) orqali o‘tgan savdo yo‘llari bilan amalga oshirilgan. Bu mintaqada yashovchi aholi arab tilida so‘zlashgan va o‘zlarining kelib chiqishini payg‘ambar Ibrohimning o‘g‘li Ismoilga yoki Nuhning avlodi hisoblanadigan Qahtanga mansub deb bilishgan. V-VI asrlarga kelib, shimol va janub arablari sivilizatsiyalari tanazzulga yuz tutdi.

Olimlarning taxminiga ko‘ra, keyinchalik qadimgi arab xalqiga aylangan semit qabilalari Arabiston yarim orolining asli aholisi bo‘lgan, ammo miloddan

avvalgi III ming yillikdan boshlab Arabiston semitlari Mesopotamiya va Suriyaga ko‘chib bora boshlagan. Miloddan avval III-II ming yilliklarda Mesopotamiyada eng keng tarqalgan semit tili akkad tili bo‘lib, u miloddan avval 2300-yillarda tashkil topgan davlat poytaxti nomi bilan atalgan. Akkadlar Mesopotamiyaga ko‘chib kelgan barcha arab qabilalarini o‘zlashtirib, assimilyatsiya qilgan. Miloddan avvalgi XIII asrdan boshlab Yaqin Sharqda, ehtimol, Arabistondan kelgan oromiy semit qabilalari tarqala boshladi. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda oromiy tili Mesopotamiya va Suriyada so‘zlashuv va rasmiy til sifatida akkad tilini siqib chiqardi. Suriya va Ikkidaryo oralig’ining qadimgi xalqlarining aksariyati oromiylar tomonidan assimilyatsiya qilindi[2]. Demak, Shom va Mesopotamiya hududlariga ko‘chib borgan arablar akkad yoki oromiy tilida so’zlashgan va o‘shalar madaniyatini o‘zlashtitrishgan.

“Arab” so‘zining ma’nosi haqida turli nazariyalar mavjud. Jumladan:

Bir guruh tadqiqotchilar “arab” so‘zi qadimgi semit tillarida “cho‘l aholisi” yoki “ko‘chmanchi” degan ma’noni anglatishini ta’kidlaydi. Bu fikr qadimgi Ossuriya yozuvlarida (miloddan avvalgi IX asr) uchraydigan “Arabi” atamasiga asoslangan.

Abdulaziz ad-Dutiyning fikriga ko’ra “arab” atamasini miloddan avvalgi IX asrda paydo bo‘lgan va bu atama qadimgi ossuriylar tomonidan Yevfrat daryosi va Aqaba ko‘rfazi orasidagi Suriya cho‘lida yashovchi badaviy qabilalarga nisbatan ishlatilgan.[3]

Boshqa guruh olimlarning fikriga ko‘ra, “arab” so‘zi til bilan bog‘liq bo‘lib, arabcha ravon va aniq gapirish ma’nosini anglatuvchi “i’rab” (□□□□□) so‘zi bilan aloqador bo‘lishi mumkin. Bu nuqtai nazarga ko‘ra, arablar o‘z tillarining adabiy va grammatik jihatdan rivojlanganligi bilan ajralib turgan.

Yana bir guruh tadqiqotchilar “arab” so‘zini Arabiston yarim orolining qadimgi nomlari bilan bog‘liq deb hisoblaydi. Masalan, yunon va rim manbalarida “Arabia” atamasi Arabiston yarim oroliga nisbatan qo‘llanilgan.

Qadimgi yunon va rim manbalarida Arabiston hududi turli nomlar bilan atalgan. Yunon va rim tarixchilari Arabiston yarim orolini umumiy ravishda Arabia deb atashgan. Bundan tashqari yarim orolning turli geografik mintaqalari turlicha nomlangan. Masalan, Arabia Petra – bu nom, ayniqsa, Rim imperiyasi davrida ishlatilgan bo‘lib, “Toshli Arabiston” degan ma’noni anglatadi. Ushbu hudud hozirgi Iordaniya, Sinay yarim oroli va shimoliy Arabistonni o‘z ichiga olgan. Petra shahri bu hududning asosiy markazi bo‘lgan. Arabia Deserta – “cho‘l Arabistoni” deb tarjima qilinadi. Bu atama asosan Arabiston yarim orolining markaziy va shimoliy qismlarini, ya’ni ko‘chmanchi arab qabilalari yashagan hududlarni ifodalagan. Arabia Felix – “Baxtli Arabiston” yoki “Serhosil Arabiston” degan ma’noni anglatadi. Bu nom asosan janubiy Arabistonga, hozirgi Yaman hududiga nisbatan qo‘llanilgan, chunki u yer unumdorligi va savdo yo‘llari

[2] Гудзь-Марков А.В. История славян. М., 1997, с. 46-50.

[3] Muhiddinov A.N. Arab tilining milliy o‘zlikni shakllantirishdagi ideologik ahamiyati // “Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya” nomli ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 112-bet.

bilan mashhur bo‘lgan. Yunon va rim manbalarida bu hudud tamaddun va farovonlik o‘chog‘i sifatida tasvirlangan.

Arab xalifaligi (632-661) kengayishidan avval “arab” atamasi asosan Arabiston yarim oroli, Shom (Levant), Shimoliy va Quyi Mesopotamiya hududlaridagi ko‘chmanchi yoki qisman joylashgan arab qabilalariga nisbatan ishlatilgan. Bugungi kunda esa “arab” atamasi arab dunyosini tashkil qiluvchi hududlarda yashaydigan va arab tilida so‘zlashuvchi juda katta miqdordagi xalqlarni ifodalaydi. Bu holat VII-VIII asrlardagi musulmonlarning dastlabki fathlari davomida arablar va arab tilining keng tarqalishi natijasida yuzaga kelgan.

IV-VI asrlarda Arabistonda yagona arab xalqining shakllanish jarayoni kechdi, bu jarayon 630-yillarga kelib yakunlandi. Boshqacha qilib aytganda, arab qabilalarining o‘zaro birikuvi jarayoni islom sharoitida ro‘y berdi. Aynan islom dini nafaqat arab qabilalarini, balki deyarli barcha musulmon ummatini ma’naviy va mafkuraviy jihatdan birlashtirdi.

Har qanday xalqning birlashishi oldidan ruhiy tayyorgarlik bo‘ladi. Bu ko‘pincha yangi diniy ta’limot paydo bo‘lishida namoyon bo‘ladi. Aynan shu ta’limot xalq hayotining qonuni, g‘alaba va fathlarining ramziga aylanadi. Arablar uchun bu yangi din islom edi. Uning asoschisi va birinchi targ‘ibotchisi 570-632-yillarda yashagan Makka shahri vakili Muhammad (s.a.v.) bo‘ldilar. Islom rivojlanishi bilan bir paytda Arabiston arablarining birlashishi va yagona davlat tuzilmasi shakllanishi ham jadal kechdi.

VII asrda Arab xalifaligi barpo etildi. Arablarning xalifalik hududidagi boshqa xalqlar bilan aralashib ketishlari natijasida yangi elatlar va davlatlar (Falastin, Suriya, Livan, Iroq, Misr va Shimoliy Afrika davlatlari) yuzaga keldi. Mazkur hududlarda o‘z navbatida “arablashish” jarayoni kechdi. Arablar ta’sirida keyinchalik arab tilini o‘zlashtirgan va o‘zini arab deb hisoblay boshlagan xalqlar odatda *arablashgan xalqlar* deyiladi. Arablashgan xalqlar - arab bo‘lmagan xalqlarning asta-sekin o‘z etnik ongini o‘zgartirib, arab madaniyatini qabul qilishi, chet so‘zlarni arabcha ohangda talaffuz qilish yoki ularning ma’nosini o‘zgartirib ishlatish, barcha sohalarda arab tilidan foydalanish orqali kechadigan madaniy assimilyatsiya jarayonidir.

Arablashish jarayoni VII asrda ilk musulmon fathlari bilan boshlangan. Bu jarayon ba’zan ixtiyoriy ravishda (arab tiliga o‘tish, millatlararo nikohlar, islom dinini qabul qilish), ba’zida esa majburan (majburiy ko‘chirishlar, arablargacha bo‘lgan madaniyat yodgorliklarini yo‘q qilish) amalga oshgan. Natijada, o‘zining boy tarixi va qadimiy madaniyatiga ega ko‘plab xalqlar arab ongiga ega bo‘lib qolgan. Masalan, *nubiylar, oromiylar, ossuriylar, kubtiylar, barbarlar* va boshqalar.

Arablashish jarayonining eng faol bosqichi Umaviylar xalifaligi davriga to‘g‘ri keladi. Arab halifaligi tashkil topgach, bor-yo‘g‘i yuz yildan sal oshiqroq vaqt ichida Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Ispaniya va Markaziy Osiyodagi keng hududlar fath qilindi. Eng tez arablashtirish jarayoni Suriy va Falastin hududlarida kechdi. Bu holat, qadimgi oromiy tili tuzilishi va leksik jihatdan arab tiliga yaqin bo‘lgani bilan izohlanadi. Shuningdek, islomdan avval arab qabilalari bu

hududlarga ko‘chib kelganligi ham muhim omil bo‘ldi. Ikkilamchi tezlikda arablashtirish jarayoni Sossoniylar imperiyasiga qarashli Mesopotamiya hududida kechgan.

Umaviylar VII asrda fath etgan Misr hududi yunon madaniy ta’siri ostida bo‘lgan. Qadimgi misrliklarning kubtiy (Qubtir) deb ataluvchi tili yunon yozuv tizimi asosida shakllangan alifboga ega bo‘lgan va Vizantiyaga qaramlik davrida Misrda keng tarqalgan edi. Fathdan keyin bu til yana bir necha asr davomida ishlatildi, biroq XI-XII asrlarga kelib arab tili tomonidan to‘liq siqib chiqarildi. Qubtiylar arab fathchilari tomonidan ko‘pincha ta’qib va kamsitishga uchraganlar: ularga maxsus shaxsiy guvohnomalar kerak bo‘lgan, ba’zida tamg‘alanishgan.

Eron va Markaziy Osiyo esa arablashtirilmadi. Fathdan keyin bu yerda yashovchi xalqlar arab yozuv tizimini qabul qildi, ammo arablar bu hududlarda yashab qolgan bo‘lsa-da, mahalliy xalqlarga qo‘shilib, ularning madaniyatini o‘zlashtirishdi. Shimoliy Afrikaning VII asrdagi arablar tomonidan zabt etilishi tez kechgan bo‘lsa-da, kelgusida bu holat norozilik va hatto arab hukmronligiga qarshi qo‘zg‘olonlarga sabab bo‘ldi. Oqibatda barbarlarning katta qismi to‘liq yoki qisman arablashtirildi. Shunday qilib, dastlabki arablarning vatani Arabiston yarimoroli bo‘lgan. Biroq tarixiy voqealar jarayonida arablar tez orada Hind daryosidan to Atlantika okeanigacha bo‘lgan hududlarga keng tarqalib ketdilar. Turli tarixiy davrlarda bu yerlar turli davlat birlashmalari tarkibiga kirgan. Dastlab bu hudud yagona davlat - “Arab xalifaligi” tarkibida bo‘lib, u yerda Umaviylar sulolasi (661-750-yillar) hukmronlik qilgan. So‘ngra hokimiyatga Abbosiylar sulolasi (750-1258-yillar) kelgan.

Agar Umaviylar davri hududiy kengayishlarning cho‘qqisi hisoblansa, Abbosiylar davri Arab xalifaligida madaniy taraqqiyotning eng yuqori bosqichi bo‘lgan. Biroq Abbosiylar xalifaligi davridagi yuksak madaniy yuksalish mamlakatning yaxlitligini saqlab qola olmadi. Aynan shu sulola davrida xalifalik parchalana boshladi va alohida davlatlarga bo‘linib ketdi. Ichki nizolar va alohida viloyatlar rahbarlarining ambitsiyalari yakdil davlatning yakuniy parchalanishiga olib keldi. Xalifalikning parchalanishi zamonaviy Arab Sharqining shakllanishida yangi bosqichni boshlab berdi. Arab xalifaligi 1258-yilda mo‘g‘ullar tarafidan tugatildi.

Eng avval ajralib chiqqan hudud - bu 756-yilda xalifalikning eng chekka viloyati bo‘lgan *Andalusiya* o‘z mustaqil davlati Qurtuba (Umaviylar amirligi)ni tuzdi. 909-yilda Shimoliy Afrikada *fotimiylar* (ismoiliy shialar) davlati tashkil topdi, keyinchalik Qohira poytaxtga aylandi. Mamluklar tomonidan Qohirada (1261-1517) xalifalik timsoli saqlanib qoldi. Abbosiylar sulolasining bir a’zosi Qohiraga olib kelinib, marosimiy xalifa sifatida tan olindi. Ammo bu xalifalar hech qanday siyosiy kuchga ega emas edilar - ular faqat diniy ramz bo‘lib qoldi. 1517-yil Sulton Salim I Mamluklarni mag‘lub etib, Qohirani egallaydi. U rasmiy ravishda xalifalik maqomini qabul qiladi. Shu vaqtdan boshlab *Usmonli sultonlari* xalifalik unvonini ham olib yurishdi. Usmoniylar Misr, Hijoz, Shom, Iroq kabi hududlarni egallab, arab yerlarini nazorat qilishgan. Ayrim viloyatlar (masalan, Najd yoki Yaman) o‘ziga xos yarim mustaqil holatda bo‘lgan.Xalifalik endi arab emas, turk sulolasining diniy-siyosiy unvoniga aylandi. XIX-XX asrlarga kelib,

xalifalik G‘arb bosimi, milliy harakatlar va dunyoviy davlat qurish g‘oyalari ta’sirida rasmiy ravishda 1924-yilda Turkiyada bekor qilindi.

Britaniyaliklarning taktik qadmlaridan biri Usmoniylar saltanatidagi arablarni markaziy hukumatga qarshi qilishdan iborat bo‘lgan. Arab yarimorolining g‘arbida, Hijozda, ularga bu masalada yordam beradiganlarni topishdi. Makkaning o‘sha paytdagi amiri Sharif Husayn bin Ali Britaniya hukumati bilan usmoniylarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarish haqida til biriktirdi. U nega g‘ayridinlar bilan musulmonlarga qarshi til biriktirgani hali-hanuz bizga ma’lum emas. Qo‘zg‘olon qilishga uning turk milliy g‘oyalariga qarshi bo‘lganligi, qandaydir shaxsiy adovat yoki hokimiyatga o‘ch bo‘lgani sababdir, ehtimol. Nima bo‘lgan taqdirda ham, Sharif Husayn britaniyaliklar bilan ittifoq tuzgan holda, usmoniylarga qarshi bosh ko‘tardi. Inglizlar qo‘zg‘olonchilarga qurol-aslaha, pul yetkazib berish majburiyatini olishdi. Bundan tashqari, Britaniya urushdan so‘ng Sharif Husaynga shaxsiy arab qirolligini va’da qilishdi. Mazkur qirollikka butun Arab yarimoroli hamda Iroq va Suriya hududlari ham va’da qilindi. Taraflar qo‘zg‘olon ko‘tarishga tayyorgarliklarni muhokama qilgan maktub “MakMahon-Husayn yozishmalari” nomi bilan mashhur. (Henri MakMahon o‘sha vaqtda Britaniyaning Misrdagi oliy komissari edi).

1916-yil Hijozda qurollangan ko‘chmanchi arablar Sharif Husayn boshchiligida usmoniylarga qarshi urushni boshlab yuboradi. Oradan bir necha oy o‘tib, qo‘zg‘olonchilar Britaniya armiyasi hamda floti yordamida Hijozdagi muhim bo‘lgan bir-ikki shaharni bosib olishadi, jumladan Jidda va Makkai Mukarramani ham. Britaniyaliklar askarlar, qurol-aslaha, pul va maslahatchilar (masalan, mashhur Lourens Arabiy bilan yordam berib turadi. Qo‘zg‘olonchilarga hatto bayroq ham yasab beradilar. Britaniyaliklar mazkur bayroqni Misrda maxsus tayyorlashgan, keyinchalik bu bayroq “arab qo‘zg‘oloni bayrog‘i” bilan mashhur bo‘ldi. So‘ng bu bayroq Urg‘un, Falastin, Sudan, Suriya va Quvayt bayroqlarining asosi bo‘lgan.

Birinchi jahon urushi 1918-yilgacha davom etdi. Bu orada arab qo‘zg‘olonchilari usmoniylardan juda ko‘p shaharlarni tortib olishga muvaffaq bo‘lishdi. Britaniyaliklar Falastin va Iroq bo‘ylab yurish qildilar, Quddusi sharif va Bag‘dodni ham bosib oldilar. Arablar ularga Ammon va Damashqni ham bosib olishga yordam berishdi. Arablar qo‘zg‘olonini keng aholi qo‘llab-quvvatlamaganini ham ta’kidlab o‘tish zarur. Bu ishlar asosan o‘z hokimiyatini kengaytirmoqchi bo‘lgan bir necha rahbarlar boshchiligida ozchilik harakati tarafidan amalga oshirilgan. Xalq mazkur nizodan chetda turgan, ular na qo‘zg‘olonchilarning va na usmoniylarning tarafini olishgan. Agar britaniyaliklarning boshqalarga bergan va’dasi bo‘lmaganida, Sharif Husaynning arab davlatini tuzishi rejasi muvaffaqiyat qozonish ehtimoli katta edi.

Arablar qo‘zg‘oloni boshlanmasdan turib, hamda Sharif Husayn arab davlatini tashkil qilmasidan oldin ingliz va fransuzlarning o‘z rejalari bor edi. 1915-1916-yillarning qishida britaniyalik diplomat Mark Sayks va fransiyalik diplomat Fransua Jorj-Piko o‘rtasida maxfiy uchrashuv bo‘lib o‘tadi. O‘sha uchrashuvda Usmoniylar saltanati mag‘lub bo‘lganidan so‘ng Arab dunyosining taqdiri haqida muzokaralar bo‘ldi. Ularning “Sayksa-Piko kelishuvi” deb nom

olgan bitimiga ko‘ra, arab dunyosi Britaniya va Fransiya o‘rtasida bo‘lib olingan. Britaniyaliklarga hozirgi Iroq, Quvayt va Urg‘un hududlari o‘tishi kerak edi, hozirgi Suriya, Livan va Turkiyaning janubi esa Fransiyaga o‘tishi belgilangan edi. Falastin taqdiri esa keyinga qoldirilib, uni hal qilishda sahyunchilarning manfaatini hisobga olish nazarda tutilgan edi. Kelishuvda ba’zi hududlarni yevropaliklar nazoratidagi o‘zini o‘zi boshqarish uslubida idora etish reja qilingan bo‘lsa, qolganlarini Britaniya va Fransiya o‘zlarining to‘liq nazoratlariga olishi kerak edi. Birinchi jahon urushidan so‘ng Yaqin Sharqni parchalash rejasi sir saqlanishi kerak bo‘lgan, biroq 1917-yilda Rossiyadagi “bolshevik”lar tufayli bu reja ovoza bo‘lib ketdi. “Sayksa-Piko kelishuvi” Sharif Husaynga va’da qilingan narsalarni inkor qilar edi. Shuning uchun ingliz-arab munosabatlari sezilarli darajada taranglashib ketdi. Biroq, bu britaniyaliklarning oldingi ahd va va’dalariga xilof ravishda tuzgan yagona bitimi emas edi.

Urushdan biroz vaqt o‘tib Millatlar Ligasi tashkil etildi. Uning vazifalaridan biri sobiq Usmoniylarga tegishli yerlarni bo‘lish edi. Bu xalqaro tashkilot arab hududlari uchun o‘z “mandat”larini chiqardi. Mandatga ko‘ra, “o‘zlari to‘liq mustaqil bo‘lmaguniga qadar” bu yerlarni Britaniya yoki Fransiyaning boshqaruvida bo‘lishi ko‘zda tutilgan edi.

Shunday qilib, Millatlar Ligasi hozirgi Yaqin Sharq mintaqasi mamlakatlarining siyosiy xaritasini belgilashda bevosita ishtirok etdi. Chegaralarni belgilashda mahalliy aholining manfaatlari, etnik, jug‘rofiy va diniy xususiyatlar umuman e’tiborga olinmadi. Hammasi shunchaki o‘zbosimcha tarzda amalga oshirildi. Bugungi Yaqin Sharqning siyosiy chegaralari aholining milliy-diniy tarkibiga umuman aloqasi yo‘qligini alohida ta’kidlab o‘tish o‘rinlidir.

Mandat tizimi yordamida britaniyaliklar bilan fransuzlar anchadan beri orzu qilishgan Yaqin Sharq mintaqasini o‘z nazoratlariga olishga muvaffaq bo‘lishdi. Sharif Husaynga kelsak, unga va uning farzandlariga britaniyaliklarning qo‘l ostidagi hududlarni boshqarishga ruxsat berildi. Shu yo‘sin, shahzoda Faysal Iroq va Suriya qiroli deb e’lon qilindi, shahzoda Abdulloh esa Urg‘un qiroliga aylandi. Amalda esa, hokimiyat britaniyaliklar bilan fransuzlarning qo‘lida edi.

3. Arab dunyosidagi zamonaviy etnomadaniy va etnosiyosiy jarayonlar.

XXI asrda arab dunyosida ichki va tashqi omillar ta’sirida chuqur etnomadaniy va etnosiyosiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Hozirgi davrdagi arab dunyosidagi etnomadaniy jarayonlar bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘lmoqda. Bugungi arab jamiyatlari islomiy va qabila an’analarini zamonaviy dunyo chaqiriqlari (globallashuv, g’arb madaniyatini ta’siri, ijtimoiy tarmoqlar va h.) bilan uyg‘unlashtirish zaruratiga duch kelmoqda.

Saudiya Arabistonida an’anaviy ravishda ayollar abaya kiyishga majbur edi va bu islomiy va qabila qadriyatlarining muhim qismi hisoblanardi. Biroq, so‘nggi yillarda, xususan 2018-yildan keyin amalga oshirilgan islohotlar doirasida (Masalan, Vision 2030), ayollar uchun kiyim-kechak qoidaları yumshatildi. Yosh ayollar endi G‘arb uslubidagi zamonaviy kiyimlarni kiyishga moyil bo‘lib, ijtimoiy tarmoqlarda (Instagram, TikTok) o‘zlarining yangi uslubdagi liboslarini namoyish qilmoqdalar.

Dubay va Abu Dabida yoshlar G‘arb turmush tarziga qiziqishi ortib bormoqda. Yoshlar G‘arb uslubidagi hayot tarzini, hashamatli brendlar, sayohatlar va individual erkinliklarni ma’qul ko‘rishmoqda. Bu esa an’anaviy qabila tuzumiga asoslangan jamoaviy hayot tarzi va oilaviy qadriyatlar bilan ziddiyat keltirib chiqarmoqda. Masalan, BAAda yoshlar orasida “influencer” madaniyati keng tarqalib, ular G‘arbiy brendlar va mahsulotlarni targ‘ib qilish orqali an’anaviy qadriyatlar o‘rniga shaxsiy imidj va shon-shuhratga e’tibor qaratmoqda.

An’anaviy ravishda, qabila tuzumida ayollarning roli oila va uy xo‘jaligi bilan cheklangan bo‘lsa, endi ko‘plab qatarlik yosh ayollar biznes, texnologiya va boshqa sohalarda faol ishtirok etmoqda.

Livanda pop va hip-hop musiqasi G‘arb ta’sirida yoshlar orasida katta mashhurlikka erishmoqda. Masalan, livanlik yoshlar orasida G‘arbiy artistlarning musiqiy uslublarini taqlid qiluvchi mahalliy guruhlar paydo bo‘ldi. Bu esa an’anaviy arab musiqasi va qabila an’analariga asoslangan madaniy ifodalardan uzoqlashishga olib kelmoqda. Beyrutdagi yoshlar klublari va festivallarda G‘arb uslubidagi raqs va musiqa an’anaviy san’at shakllarini siqib chiqarmoqda.

Arab mamlakatlarida mahalliy va etnik identikliklarga qiziqish ortib bormoqda. Masalan, Iroq, Suriya, Livan va Yaman kabi mamlakatlarda *kurdlar, assuriylar, druzlar, qibtiylar* kabi ozchilik guruhlarining etnomadaniy huquqlari tobora ko‘proq muhokama qilinmoqda. Bu xilma-xillik murakkab madaniy o‘zaro ta’sirlarni keltirib chiqaradi. Marokash va Jazoir kabi ba’zi davlatlarda barbar o‘zligini qayta tiklash jarayoni kuchaymoqda, masalan, Marokashda 2011-yildan beri *tamazig tili* rasmiy til sifatida tan olingan.

Livan va Iroqda shia, sunniy, xristian, druz va boshqa guruhlar birgalikda yashaydigan mozaik etnokonfessional tuzilma saqlanib qolmoqda, bu madaniy amaliyotlar va ijtimoiy dinamikaga ta’sir qiladi.

Ichki va tashqi migratsiya etnomadaniy landshaftga ta’sir qiladi. Masalan, millionlab suriyalik va yamanliklar mojarolar tufayli o‘z mamlakatlarini tark etib, Turkiya, Yevropa va boshqa mintaqalarda diasporalar tashkil qilmoqda. Diasporalar madaniy almashinuvga yordam beradi, lekin ayni paytda assimilyatsiya yoki o‘zlikni saqlab qolish bilan bog‘liq keskinliklarni keltirib chiqaradi.

Etnosiyosiy mojarolar asosiy muammo bo‘lib qolmoqda. Masalan, Iroq va Suriyada kurd aholisi avtonomiya yoki mustaqillikka intilmoqda, bu markaziy hokimiyatlar bilan keskinlikka sabab bo‘lmoqda. Yamanda xusitlar (zaydiy shia guruhi) hududning katta qismini nazorat qiladi, ular sunniy ko‘pchilik va Saudiya Arabistoni kabi tashqi o‘yinchilarga qarshi turmoqda.

Liviya va Sudanda etnik va qabila nizolari fuqarolar urushlaridan keyin davlat qurilishi jarayonini qiyinlashtirmoqda. Sunniy va shia o‘rtasidagi qarama-qarshilik, ayniqsa Saudiya Arabistoni va Eron o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat kontekstida muhim omil bo‘lib qolmoqda. Bu Livan (Hizbulloh), Yaman va Bahraynda namoyon bo‘lmoqda. “Musulmon birodarlar” kabi islomiy harakatlar siyosiy hayotga ta’sir qilishda davom etmoqda, garchi ularning roli Arab bahoridan (2011-2013) keyin zaiflashgan bo‘lsa ham.

Arab bahori siyosiy landshaftni tubdan o‘zgartirdi, lekin ko‘p davlatlarda (Misr, Suriya, Liviya) barqaror demokratlashuvga olib kelmadi. Buning o‘rniga avtoritar rejimlar kuchaydi yoki tartibsizlik yuzaga keldi. Tunisda nozik demokratiya saqlanib qolmoqda, ammo etnik va diniy qarama-qarshiliklar (masalan, dunyoviy va diniy guruhlar o‘rtasida) saqlanib qolmoqda.

Fors ko‘rfazi davlatlarida (BAA, Saudiya Arabistoni) islohotlar (masalan, Saudiya Arabistonidagi “Vision 2030”) modernizatsiyaga qaratilgan, lekin konservativ qatlamlarning qarshiligi bilan to‘qnashmoqda. Geosiyosiy o‘yinchilar (AQSh, Rossiya, Xitoy, Turkiya, Eron) turli guruhlarni qo‘llab-quvvatlab, etnopolitik jarayonlarga faol aralashmoqda. Bu parchalanishni kuchaytiradi va mojarolarni hal qilishni qiyinlashtiradi.

Ijtimoiy tarmoqlar, shu jumladan X platformasi, etnik va siyosiy masalalarni muhokama qilish va noroziliklarni muvofiqlashtirish uchun muhim vosita bo‘lib qolmoqda. Masalan, Jazoir va Sudanda faollar X platformasidan harakatlarni muvofiqlashtirish uchun foydalanmoqda.

Livan va Misr kabi davlatlarda yuqori ishsizlik va inflyatsiya etnik va ijtimoiy mojarolarni kuchaytirib, yoshlar orasida norozilikni oshirmoqda. Ayrim davlatlarda, masalan, Liviyada, BMT homiyligida etnoslararo yarashuvga urinishlar davom etmoqda, ammo muvaffaqiyat cheklangan.

Arab dunyosidagi etnomadaniy va etnosiyosiy jarayonlar an’ana va modernizatsiya, etnik xilma-xillik va siyosiy parchalanishning murakkab o‘zaro ta’siri bilan xarakterlanadi. Diniy, etnik va geosiyosiy omillardan kelib chiqadigan mojarolar asosiy muammo bo‘lib qolmoqda, lekin ayni paytda yoshlar va raqamli harakatlar o‘zgarishlar uchun salohiyat yaratmoqda. Muayyan davlatlar yoki jarayonlar bo‘yicha batafsil tahlil uchun iltimos, so‘rovni aniqlashtiring.

Nazorat uchun savollar:

1.Etnologiya fanining asosiy tushunchalari qaysilar va ular qanday talqin qilinadi?

2.Arablar etnogenezining asosiy bosqichlari qanday bo‘lgan?

3.Etnos va millat tushunchalari o‘rtasidagi farqni tushuntiring.

4.Arab dunyosidagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?

5.Etnoslararo jarayonlar qanday turlarga bo‘linadi va ularning arab dunyosidagi ko‘rinishlari haqida misollar keltiring.

6.Arab madaniyatining etnik xususiyatlari qanday omillar ta’sirida shakllangan?

7.Arablashgan xalqlarga qaysi xalqlar kiradi?

8.“Arab” atamasi qanday ma’noni anglatadi?

TEST SAVOLLARI

1. Etnologiya fanining asosiy ob’ekti nima?

a) Tabiiy resurslar

b) Etnik jarayonlar

c) Iqtisodiy tizimlar
d) Siyosiy institutlar
2.**Etnos tushunchasi nimani anglatadi?**
a) Umumiy til va madaniyatga ega ijtimoiy jamoa
b) Siyosiy tashkilot
c) Iqtisodiy ittifoq
d) tarixiy-geografik birlik
3. **Millat tushunchasi qaysi omillarga asoslanadi?**
a) Umumiy hudud, iqtisodiy aloqalar, adabiy til
b) Diniy e'tiqod
c) Etnik kelib chiqish
d) ma'lum bir geografik hududda joylashuviga
4. **Etnogenez nima?**
a) Madaniy an'analarni o'rganish
b) Ilmiy tadqiqot usuli
c) Siyosiy tashkilot tuzilishi
d) Xalqlarning kelib chiqishi jarayoni
5. **Arablar etnogenezida qaysi omil muhim rol o'ynagan?**
a) Neft sanoati
b) Suvaysh kanali
c) Islom dini
d) Mustamlakachilik
6. **Siyosiy millat tushunchasi qanday tushuniladi?**
a) siyosiylashgan diniy jamoa
b) Etnik asosda shakllangan guruh
c) Bir davlat fuqarolarining birligi
d) Milliy siyosiy birlikni
7. **Etnik tarix nima?**
a) Xalqning elat bo'lib shakllanish tarixi
b) milliy tashkilotlar tarixi
c) Etnosning millatga birlashish tarixi
d) Xalqning kelib chiqishi va taraqqiyot bosqichlari
8. **Arab dunyosida etnoslararo jarayonlarga misol sifatida nimani keltirish mumkin?**
a) Panarabizm g'oyasi
b) Arablashish jarayoni
c) Arab bahori
d) A va B javoblar to'g'ri
9. **Johiliya davrida arab jamiyatida ta'lim qanday shaklda edi?**
a) Yozma ta'lim
b) Og'zaki an'analar
c) Madrasalarda
d) Universitetlarda
10**. Bayt al-Hikma qayerda tashkil etilgan?**
a) Qohira

b) Damashq
c) Bag‘dod
d) Qurtuba

11**. Islomning oltin asri qaysi asrlarni qamrab oladi?**
a) VII–IX asrlar
b) XIII–XV asrlar
c) X–XII asrlar
d) VIII–XIII asrlar

12**.Al-Azhar universiteti qachon zamonaviy fanlarni o‘quv dasturiga kiritdi?**
a) XIX asr oxiri
b) XVIII asr
c) XX asr
d) XXI asr

13**.Zamonaviy arab davlatlarida ilmiy tadqiqotlar uchun qancha foiz YIM sarflanadi?**
a) 2,36%
b) 5%
c) 0,3%
d) 10%

14**.Qaysi arab davlati Marsga zond yuborgan?**
a) Saudiya Arabistoni
b) BAA
c) Misr
d) Iordaniya

15**.“Science Diplomacy” tashabbusi qaysi mintaqada qo‘llanilmoqda?**
a) MENA
b) Yaqin Aharq
c) Fors ko‘rfazi
d) Janubiy Osiyo

3-MAVZU: ARABLAR ETNOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI VA MADANIYATINING O‘RGANILISHI

REJA:

1. ***O‘zbekistonda arabshunoslikning rivojlanishi***
2. ***Arab xalqlari va ularning madaniyati yevropalaiklar nigohida.***
3. ***Arablar etnografiyasi va madaniyatining rus tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilishi.***

Tayanch tushunchalar: *arabshunoslik, arab manbashunosligi, N.Ibrohimov, U.Karimov, I.Odilov, Bernhard fon Braydenbax, Karsten Nibur, V.V.Bartold, I.Yu.Krachkovskiy, A.Y.Krimskiy, N.Vavilov.*

1. O‘zbekistonda arabshunoslikning rivojlanishi

Arabshunoslik - arab xalqlarining tarixi, iqtisodiyoti, tili va madaniyatini o‘rganuvchi gumanitar fanlar majmuasidir. “Arabshunoslik” atamasi Yevropada Yangi davrda paydo bo‘lgan. Bu fanning dastlabki muhim manbalari arab tilida yozilgan ko‘p sonli asarlar bo‘lib, ular geografiya, tarix, islom huquqi, arablarning etnografiyasi, davlat arboblari, din va madaniyat namoyandalari biografiyalari, xalq harakatlari tarixi haqida ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan.

O‘rta Osiyo, jumladan, hozirgi O‘zbekiston hududida arablar fathidan keyin arab tili din va ilm-fan tiliga aylangach, mahalliy olimlar asarlarini arab tilida yoza boshlaganlar. *Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Qoshg‘ariy, Zamaxshariy* va boshqalarning fanning turli sohalari - falsafa, mantiq, geologiya, tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, arab tili va adabiyoti, folklori, tarixi, etnografiyasi, tarixiy geografiyasi va boshqalarga doir risolalari Sharq va G‘arb arabshunoslari uchun hozirga qadar ham eng muhim tadqiqot manbai bo‘lib qolmoqda. Islom dini, fiqh va Hadis ilmi sohasida ham Turkiston olimlari ko‘plab asarlar yaratganlar. Bular jahon miqyosida (xususan arab olamida ham) yuqori baholanib, tan olingan.

XIX asr 80-90-yillarida, ayniqsa, XX asr boshlarida Turkistonda Rossiyaning mustamlakachilik maqsadidan kelib chiqib arabshunoslik ilmiga birmuncha ahamiyat berildi. Toshkentda *“Arxeologiya havaskorlarining Turkiston to‘garagi”* (1895-yil), keyinroq *Peterburg sharqshunoslik jamiyatining Toshkent bo‘limi* vujudga keldi. O‘zbek arabshunoslari tomonidan yaratilgan arab tili, fiqh, tarix va boshqalarga oid asarlar, lug‘atlar, arabchadan o‘zbek tiliga qilingan tarjimalar nashr etildi.

O‘zbekistonda arabshunoslik alohida soha sifatida asosan ikki yo‘nalishda: *arab tili va arab manbashunosligi* bo‘yicha rivojlandi. Bundan tashqari islomshunoslik ham alohida yo‘nalish sifatida taraqqiy etdi.

Arab xalqlari etnografiyasi, etnologiyasi yoki madaniyatiga oid o‘zbek etnograflarining nomini keltirish mushkul. Faqat, SSSR (asosan Markaziy Osiyo) arablari bo‘icha Isaak Natanovich Vinnikov va O‘zbekistonda yashovchi arablar etnologiyasi bo‘yicha Rustam Rajabov hamda Sherzod Iskandarovning ishlarini aytib o‘tish mumkin.

XX asr boshlarida jadid namoyondalaridan bo‘lgan Abdurauf Fitrat arabshunoslik sohasida birmuncha ilmiy ishlar qilgan. Uning arabshunoslik bo‘yicha asari 1927-yilda chop etilgan “Arab adabiyoti tarixi” deb nomlanadi. Asarda Arab adabiyotining qadim davrlari (johiliya davri), Qur’on nozil bo‘lgan davrdagi adabiyot, Umaviylar va Abbosiylar davridagi adabiy jarayonlar, Mashhur arab shoirlari va yozuvchilari, Adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar yoritilgan. Bu asar arab adabiyoti tarixini o‘zbek tilida tizimli tarzda yoritishga urinilgan ilk ilmiy ishlaridan biri hisoblanadi. Fitrat arab madaniyati va adabiyotini o‘zbek xalqiga tushunarli qilib yetkazishga harakat qilgan.

Xattot, manbashunos Isroil Odilov arabcha qo‘lyozmalarga tavsif yozgan, ularni qayta ko‘chirgan. Uning faoliyati, asosan, arab yozuvi, xattotlik san’ati, qo‘lyozmalarni o‘rganish va nashr qilish, shuningdek, manbashunoslik metodologiyasi bilan bog‘liqdir.

Sharqshunos S. Mirzayev O‘zbekistonning yana bir taniqli arabshunos olimlaridan bo‘lib, arab tilshunosligiga qo‘shgan hissasi bilan e’tirof etilgan. Uning eng muhim ilmiy ishlari orasida 1944-yilda yozilgan “Arab tili grammatikasi” nomli asari alohida ajralib turadi. Bu asar arab tilining grammatik tuzilishini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, o‘zbek arabshunoslik maktabining shakllanishida muhim rol o‘ynagan.

O‘zbek arabshunoslari (Ubaydulla Karimov, Hamidulloh Hikmatullayev, Shoislom Shoislomov, Nematulloh Ibrohimov, Abdujabbor Irisov, Abduqodir Talabov va boshqalar) arab tilida ijod etgan olimlar asarlarini tadqiq etish va ularni o‘zbek tiliga tarjima qilishda katta ishlar olib bordilar. Masalan, N.Ibrohimovning Арабский народный роман” (Arab xalq romani) (1984), “Ibn Battuta va uning O‘rta Osiyoga sayohati” (1993), “O‘rta asr arab xalq adabiyoti” (1994), “Поздневековый арабский книжный эпос” (So‘nggi asr arab kitobat eposi) (1994) kabi asarlar muallifidir.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik ilmiy tadqiqot instituti faoliyatida arabshunoslik ustuvor yunalishlardan biri hisoblanadi. Arabshunoslik sohasi uchun yetuk mutaxassislar tayyorlash bilan Toshkent davlat sharqshunoslik instituti shug‘ullanadi.

2. ***Arab xalqlari va ularning madaniyati yevropalaiklar nigohida.***

O‘rta asrlardan boshlab, arab xalqlari haqida ma’lumotlar Yevropa sayyohlari, missionerlari va olimlari tomonidan yig‘ila boshlangan. Bu ma’lumotlar ko‘pincha sub’ektiv bo‘lib, Yevropa madaniyatining nuqtai nazaridan talqin qilingan.

XII asr oxirida Yaqin Sharqqa sayohat qilgan dastlabki yevropalik sayyohlar mahalliy aholi haqida oldindan shakllangan salbiy tasavvurlarga ega edilar. Salib yurishlari tafsilotlarini yozib qoldirgan mualliflar, avvalo, “butparastlar (arablar)” bilan olib borilgan janglar hamda ularni soliq to‘lashga majburlash holatlarini alohida ta’kidlaydilar. Bu yurishlarning bosqinchilik xususiyati salibchilarning mahalliy aholiga nisbatan dushmanona munosabatini belgilab bergan edi. O‘z navbatida, ham musulmon arablar, ham suriyalik nasroniylar (shu jumladan barcha mahalliy xalqlar) bosqinchilarni nafrat bilan qabul qilishgan.

XV-XVI asrlarda “muqaddas joylar”ga yo‘l olgan nemis ziyoratchilarining munosabati esa, xarakter jihatidan tinch bo‘lishiga qaramay, arablar haqidagi tasvirlarda xolislikdan yiroq bo‘lgan. Masalan, 1483–1484 yillarda Falastin va Sinay yarim oroliga sayohat qilgan *Bernhard fon Braydenbax o‘zining “Muqaddas yurtga sayohat”* asarida arablarni “butparastlar” deb atab, ularni ziyoratchilardan “ko‘p pul talab qiluvchi qasoskor talonchilar” sifatida taqdim etadi. Uning yozishicha, arablar karvonlar bilan Quddusdan Sinaydagi Avliyo Yekaterina monastiriga yo‘l olgan ziyoratchilarga hamrohlik qilishgan, biroq bu ham ishonchsizlik va stereotiplarga barham bera olmagan.

1480 va 1483-yillarda nemis zodagonlarini “muqaddas joylar”ga kuzatib borgan Fredrix Faber [4] ham arab-badaviylarga nisbatan ochiqdan-ochiq

[4] Fredrih Faber - XIX asrda yashagan nemis ruhoniysi, yozuvchi va sayohatchi bo‘lib, u katolik cherkovi bilan bog‘liq diniy faoliyati va Muqaddas yerlarga (ya’ni Falastin, Isroil va boshqa shaharlar) qilgan safarlari bilan

ishonchsizlik bildirgan. Keyinchalik nashr etilgan sayohatnomasida u cho‘l bo‘ylab chodirlar qurib yuruvchi, yerga ega bo‘lmagan ko‘chmanchi arablarni “yaylov va suv izlab ko‘chib yuradigan, lo‘lilar kabi qashshoqlikda yashovchi xalq” sifatida tavsiflaydi.

1486-yilda nemis sayyohi Breidenbax tomonidan yozilgan asarda arablarning turmush tarzi va diniy odatlari haqida qiziqarli ma’lumotlar keltiriladi. Biroq, bunday asarlar ko‘pincha arablarning madaniyatini “ekzotik” yoki “yovvoyi” sifatida tasvirlagan, bu esa ularning haqiqiy turmush tarzini to‘liq aks ettirmagan.

XIII-XV asrlarda Ispaniya hududidagi xristianlar faoliyati qator arab lug‘atlari va qisqa grammatik qo‘llanmalar yaratilishiga olib keldi, ular o‘z ichiga nafaqat mumtoz til materialini, balki yo‘q bo‘lib ketish arafasidagi ispan-arab shevalarini ham qamrab olgan. Qadimgi shevalar yodgorligi sifatida mazkur lug‘at va glossariylar o‘z ahamiyatini hozirgi paytgacha saqlab qolmoqda.

Italiyada uyg‘onish davri Sharq tillari, jumladan, arab tiliga ham e’tiborni kuchaytirdi. Sharq bilan, xususan, Usmoniylar imperiyasi bilan siyosiy va madaniy munosabatlar rivojlandi. XVI asrda arabcha qo‘lyozmalarga qiziqish oshib bordi, bu esa, o‘z navbatida, arab tilining yanada faolroq o‘rganilishiga olib keldi.

XVI asrning o‘rtasida sharq harflari bo‘yicha ilk asarlar va *birinchi arab grammatikasi lotin tilida* chop etiladi. Arab tilidagi qo‘lyozmalarning Yevropada tarqalishi ham arab tilining faol o‘rganilishiga olib keladi. Mazkur davrda Germaniyada arab tili va yozuvi bo‘yicha birinchi qo‘llanmalar chop etiladi.

XVI–XVII asrlarda Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari jadal rivojlangan sharoitlarda sharq tillarini bilish ehtiyoji Gollandiyada arabshunoslik rivojlanishining asosiy sabablaridan biri bo‘ldi. Aynan shu mamlakatda *Foma Erpeniusning (1614) “Arab tilining birinchi ilmiy grammatikasi”* paydo bo‘ladi. Bu grammatika kitobi asosida G‘arbda, Yevropada ikki asr arab tili o‘rgatildi va bu darslik Yevropada arabshunoslikning keyingi rivojiga jiddiy ta’sir o‘tkazdi. Leyden universiteti arabshunoslik va islomshunoslikning an’anaviy markazi bo‘lib qoladi. Hozirgi kunda ham u o‘z mavqeini yo‘qotgani yo‘q. Bu yerda arab qo‘lyozmalarini o‘rganish va tanqidiy nashr etishga ilmiy asoslar solindi[5].

Yevropada arabshunoslik XVI asr oxirida vujudga keldi. XVII-XVIII asrlarda uning asosiy markazlari *Rim, Parij va Leyden* shahri bo‘ldi. Bu davrda arab mamlakatlariga bo‘lgan qiziqish, asosan, Sharq bilan savdo va diplomatik aloqalarning rivojlanishi, missionerlik faoliyatining amaliy ehtiyojlari bilan bog‘liq edi. Arabshunoslik ilohiyot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, arab tili Qur’onni ta’vil qilish maqsadida o‘rganilgan.

Arablarni etnografik o‘rganishga daniyalik sayoh-sharqshunos (asli nemis) *Karsten Nibur (1733-1815)* muhim hissa qo‘shgan. U yevropalik sayohatchilarning “patriarxi” hisoblanadi. U 7 yil davomida (1761-1767) ilmiy ekspeditsiya a’zosi sifatida faollik ko‘rsatgan. Bu ekspeditsiya nafaqat ilmiy maqsadlarni, balki missionerlik targ‘iboti, Sharq bilan savdo va diplomatik aloqalarni o‘rnatish, tabiiy

---

mashhur. U “muqaddas joylar”ga qilgan sayohatlari chog‘ida arablar, ayniqsa badaviylar haqida ham ko‘plab kuzatuvlar qoldirgan.

[5] Ro‘ziboyeva Z. G‘arb arabshunosligining rivojlanishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3 (4/2). April. 2023. - P. 615.

boyliklar haqida ma’lumot to‘plash kabi vazifalarni ham amalga oshirgan. Arab tilini o‘zlashtirgan Nibur Turkiya, Misr, Sinon yarim oroli, Arabiston, Fors, Mesopotamiya, Suriya va “muqaddas joylar”da bo‘lgan. U o‘zining suhbatdoshlari, kuzguvlar, odamlar, hayvonlar va narsalar haqidagi mulohazalari orqali juda ko‘p material to‘plagan, ammo bu ma’lumotlarni tartibga solish aniq qiyin bo‘lgan. 1767-yili Kopengagenga qaytganidan so‘ng, 34 yoshli olim Gamburgga ko‘chib o‘tgan. 1772-yili uning *“Arabiston tavsifi: shaxsiy kuzguvlar va mamlakatda to‘plangan ma’lumotlar asosida”* nomli birinchi asari nemis tilida nashr etilgan. Bugunga qadar Niburning asarlari Arabiston yerlari va uning aholisi haqidagi eng to‘la tadqiqot hisoblanadi. Nemis nashridan keyin kitob tez orada fransuz, daniya va 1792-yili ingliz tillarida ham chop etilgan. General Bonapart bu kitobni Misr ekspeditsiyasida o‘zi bilan olib yurgan.

1774-1778-yillarda golland tilida ham Niburning *“Arabiston va atrofdagi mamlakatlarga sayohat tavsifi”* nomli ikki tomli sayohat yozmalari chop etilgan. Uchinchi tom (Suriya va Falastinga sayohat haqida) 1837-yili, qahramon sayohatchi va olim vafot etganidan keyin, uning qizi tomonidan nashr etilgan. Nibur ekspeditsiyada halok bo‘lgan hamkorlarining yozishmalari, rasmlari va kundaliklarini ham tartibga solgan. Urta Sharqdagi safarlari Niburning sog‘ligini buzgan. U ishdan ketib, kichik Golshteyn shaharchasi - Meldorfga ko‘chib o‘tib, o‘z vaqtini oilasiga bag‘ishlagan. Ko‘pgina ilmiy jamiyatlar va Frantsiya Fanlar akademiyasi a’zosi bo‘lganiga qaramay, u keksa yillarida davlat maslahatchisi lavozimini olgan, biroq uning o‘zi taklif etilgan nemis knyazliklaridan birining dvoryanlik unvonidan bosh tortgan. Keksa yoshda u to‘liq ko‘r bo‘lib qolgan.

K. Niburning kitoblari orqali yevropalik olimlar nafaqat arab dunyosi tarixi, qishloq xo‘jaligi, savdo, hunarmandchilik, ilm, din, huquq va turmush tarzi haqidagi qimmatli etnografik ma’lumotlarni, balki dunyoda birinchi marta ishlab chiqilgan Qizil dengizning sharqiy qismi xaritalari, shahar va qishloqlar rejalari, meteorologik ma’lumotlar, arab xatlari, kufiy yozuvlari, Misr iyerogliflari va qadimgi fors mixxatining solishtirma jadvallari, shuningdek geologiya va astronomiya bo‘yicha qaydlarni olishgan.

K. Nibur ekspeditsiyasining achchiq tajribasi va yo‘nalishi 1767-yili, ya’ni Nibur uzoq safardan Kopengagenga qaytgan yili tug‘ilgan *Ulrix Yasper Zeetsen* (1767-1811) tomonidan takrorlangan. Asli nemis bo‘lib, rus fuqaroligiga ega bo‘lgan Zetsen Niburdan keyin Suriya va Misrni bosib o‘tgan frantsuz K.F.Volneyning izidan bordi. U Afrika markaziga Arab Sharqi orqali, ya’ni Suriya, Falastin, Arabiston yo‘li bilan borib, K.Niburning yo‘nalishini takrorlab, islomning muqaddas shaharlari - Makka va Madinaga borishni niyat qilgan. O‘z hayotini saqlab qolish uchun u o‘tgan mamlakatlarning urf-odatlariga rioya qilishni ko‘zlagan.

Zetsen mahalliy xalqlardan ichimlik suvini qum bilan tozalash, ko‘zlarni qum va changdan himoya qilish, go‘sht yeyishdan va o‘tkir ichimliklardan saqlanish usullarini o’rgangan, mahalliy xalqdan ajralib turmaslik uchun arabcha kiyingan, arab tili va uning shevalarini o‘rgangan, hatto musulmon ismini olib, islom dinini qabul qilishga qaror qilgan. To‘liq xavfsiz bo‘lish uchun u shifokor sifatida

sayohat qilishni afzal ko‘rgan, chunki bu ma’lumot to‘plashni ham osonlashtirar edi.

U Kichik Osiyo va Suriya bo‘ylab ketayotgan karvon bilan birga safar qildi. Zetsen ko‘pincha mahalliy xristianlar yoki salbchilar davrida barpo etilgan *maronit, pravoslav, katolik, arman-grigorian va yakobit monastirlarida* to‘xtab turgan. U O‘lik dengiz atrofini aylanib chiqib, uning birinchi xaritasini yaratish bilan birga, u haqidagi afsonaviy ma’lumotlarni umumlashtirdi. Zetsen Quddus shahriga ham borib, islom dinini qabul qilib, “Musa al-Hakim” deb yangi nom olgan holda Misrda ikki yil yashadi. Bu uning musulmon ziyorati marosimlarini o‘tayotgan musulmon ziyoratchisi sifatida Makkaga borishiga imkon berdi. Biroq Zetsen Janubiy Arabistonda qatl etildi.

Zetsenning ilmiy merosi ham o‘limi kabi sirli bo‘lib qoldi. U Gota shahriga yuborgan materiallarning (kollektsiyalar, qo‘lyozmalar, kundaliklar, qadimgi asarlar, arab ziynatlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, mo‘miyalar, bosh suyaklari va boshqalar) faqat bir qismi yetib bordi. Keyinchalik uning xatlari, kundalik parchalari va maqolalari asosida nemis mutaxassislari Sharq musiqasi, arab qabilalari etnografiyasi, arab qo‘shiqlarining tarjimalari, Misr, Falastin va Zagordan xaritalar haqida asarlar yozdilar. 1854-1856-yillarda F.Kruze Zetsenning kundaliklari va yozmalarini kirish maqolasi va izohlar bilan uch tomda nashr etdi. Veymar yaqinidagi Gota shahridagi sharqshunoslik muzeyining arab bo‘limida Zetsenning hayoti bahosiga olingan kollektsiyalari saqlanmoqda.

XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida Yaqin va O‘rta Sharqni o‘rgangan mashhur sayohatchilardan biri bu - Iogann Lyudvig Burkxardt bo‘lgan. U shveytsariyalik boy fabrikantning o‘g‘li bo‘lib, Leyptsig, Gettingen va Kembrij universitetlarida ta’lim olgan. Kembrij va Londonda u Markaziy Afrikaga qilinadigan ekspeditsiyaga maxsus tayyorgarlik ko‘rgan, tabiiy fanlar va arab tilini chuqur o‘rgangan.

1809-yilda u o‘zini arab savdogari - *Ibrohim ibn Abdulloh ash-Shomiy* deb tanishtirib, Suriya tomon yo‘l oldi. U sharqona ko‘ylak va abayani kiyib, adabiy arab tilini yanada mukammal o‘rganib, kelajakdagi kolleksiyasi uchun arab qo‘lyozmalarini yig‘ishni boshlagan. Qur’on va unga yozilgan sharhlarni chuqur o‘rganib, musulmon ulamolari bilan muhokamalar olib borgan.

Burkxardt nazariy o‘qishlarini mahalliy arab aholisi hayoti, urf-odatlari va marosimlarini kuzatish bilan uyg‘unlashtirgan. Bu jihatdan u arab yerlarini tasvirlagan Zetsen yozganlardan farqli jihatlar bilan to‘ldirishga intilgan. U Livan tog‘laridan Iordan daryosi manbalarigacha sayohat qilib, deyarli Zetsen yuritgan yo‘lni takrorlagan. Ammo Zetsendan farqli ravishda, Burkxardt ko‘chmanchi arablar - badaviylar bilan birga bo‘lishni afzal bilgan.

Ko‘p bor talon-tarojga uchrasa ham, Burkxardt o‘z yo‘lidan qaytmagan, yolg‘iz ham, karvonlar bilan birga ham sayohatni davom ettirgan. U Nil daryosining yuqori oqimlariga sayohat qilgan (1812), Nubiya cho‘lini kesib o‘tgan (1814), Jidda, Makka va Madinaga borgan (1814–1815), Sinay yarim orolida badaviylar bilan birga sayohat qilgan.

U eng avvalo, arab nabatiylarning qadimiy poytaxti - hozirgi Iordaniyada joylashgan *Petra shahri* va Misrdagi *Abu Simbol* yodgorligini kashf etgani bilan

mashhur. Shuningdek, u Arabistondagi badaviylar turmushi, ularning mashg‘ulotlari, odatlari va urf-odatlarini tasvirlagan etnograf sifatida nom chiqargan. U bozorlar va badaviylar chodirlarida eshitgan *999 ta arab maqolini* ingliz tiliga tarjima qilgan va bu maqollar to‘plamiga asos solgan. Ushbu antologiyaning asosi XVIII asr boshida Qohirada yashagan monax Foma Lion tomonidan yozib olingan maqollar to‘plami bo‘lgan.

Petra shahri xarobalari

Misrdagi Abu Simbol yodgorligi

Islomni qabul qilgan, arab tilida bemalol so‘zlashgan va ingliz tilida bir nechta kitob yozgan bo‘lsa-da, Burkxardt doim vataniga qaytishni istagan, biroq 1817-yil 17-oktyabrda, 33 yoshida Qohirada vafot etgan. U yerda uni hoji va shayx sifatida barcha hurmat bilan dafn etishgan.

Burkxardt yozgan barcha asarlar uning o‘limidan so‘ng, odatda Britaniya Afrika Assotsiatsiyasi ko‘magida chop etilgan. Uning asosiy asarlari quyidagilardir: *“Nubiyaga sayohat”* (Travels in Nubia, London, 1819), *“Suriya va Muqaddas Yerga sayohat”* (1822), *“Arab maqollari va matallari”* (1830). Bu kitoblarning barchasi deyarli bir vaqtda Germaniyada nemis tilida ham chop etilgan. Uning vatani Shveytsariyada esa *“Ota-onalar, aka-uka va opa-singillariga yozilgan maktublar”* nomli to‘plam chop etilgan. Burkxardt tomonidan tayyorlangan materiallar Yevropa fanining boy merosiga aylangan.

Yangi davrda G‘arb olimlarining islom madaniy-diniy merosi masalalari bo‘yicha ishlari ulushi oshdi. Biroq, ko‘pincha arablar faqat o‘rta asrlarda “tarixiy xalq” bo‘lgan degan noto‘g‘ri tezis ilgari surilgan. Ko‘plab g‘arb olimlari Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi arablarning etnografiyasini islom tarixi va aqidasi bilan tenglashtiradilar, ba’zan esa islomni arab mamlakatlarining ijtimoiy hayoti va madaniyatining barcha rivojlanishini belgilovchi asosiy omil deb hisoblashgan.

Bu qarashlar, koʻpchilik chet el arabashunos-etnograflari uchun xos boʻlib, ular 1908-1938-yillarda Leydenda ingliz, nemis va fransuz tillarida nashr etilgan va keyinchalik qayta-qayta chop etilgan *“Islom ensiklopediyasi”*da oʻz aksini topgan. Bunday yondashuv AQSh arabashunoslari, jumladan, Ikkinchi jahon urushidan keyin Gʻarbiy Yevropa mamlakatlaridan koʻchib kelgan koʻplab mutaxassislar uchun ham xosdir.

Gʻarb arabshunosligining eng katta xizmati - arab oʻrta asr manbalarining qadimiy (Vatikan, Leyden, Eskornal) va yangi nusxalarini (Parij, London, Berlin, Vena, Sankt-Peterburg va boshqalar) nashr etishidir. Bu ish asosan XIX asrda amalga oshirilgan. Bunday nash ishlari sayyohlarning arab mamlakatlari haqidagi materiallari bilan birga tarixiy-etnografik tadqiqotlar uchun ham mustahkam asos yaratdi.

XIX asrdan XX asr oʻrtalarigacha arab tarixiy, geografik va etnografik asarlarini nashr etish va qisman Yevropa tillariga tarjima qilish bilan asosan Germaniyalik olimlar shugʻullangan. Nemis arabshunoslari, shuningdek, At-Tabariy va Ibn Sa’dning biografik lugʻatini nashr etish boʻyicha jamoa ishlarida ishtirok etishgan.

XIX asrda Yevropa olimlari arab xalqlarini chuqurroq oʻrganishga kirishdilar. Masalan, nemis olimi Maks von Oppengeymning *“Badaviylar”* asari arab koʻchmanchilarining ijtimoiy tuzilishi va turmush tarzi haqida muhim ma’lumotlar beradi. Bu davrda arablarning madaniyati va turmush tarzi haqidagi tasavvurlar ancha aniqlasha boshladi, ammo baribir yevropasentristik nuqtai nazar saqlanib qoldi.

Yevropalik olimlar arab tili va ilohiy yozuvlarning qadimgi tillarini XVII–XVIII asrlarda oʻrganib, *arab, xaldey, suriya va efiopiya tillarining oʻxshashligini* aniqlaydilar, bu esa keyinchalik mazkur tillarni oʻrganishda tarixiy-qiyosiy yondashuvga asos solib, ularning qardoshligini aniqlashga xizmat qiladi.

XX asrda arabshunoslikning rivoljlanishi boʻyicha muhim hodisa yuz berdi. Bu hodisa arab mamlakatlarida (Misr, Suriya, Iroq, Tunis, Marokash, Iordaniya) ilmiy markazlarning vujudga kelishi va arab filologiyasi boʻyicha milliy filologik an’analarning shakllanishi bilan bogʻliq. XX asr Gʻarb etnografik arabshunosligida quvonarli hodisa - bu dala etnografik tadqiqotlariga boʻlgan qat’iy qiziqishdir. Masalan, 1927-1931 yillarda Britaniyaning Ummondagi “siyosiy vakili” Bertham Tomas Janubiy Arabistonni, xususan, ba’zan “oʻlim makoni” deb ham ataladigan *Rub-ul-Xoli qumli “tekislik dengizini”* kesib oʻtdi. U Arabistondagi mustamlaka xizmati davomida bir qancha arab lahjalari va qabilalarning urf-odatlarini oʻrgandi. Tomas Arabiston haqida ikki kitob (jumladan, “Baxtli Arabiston”) yozishdan tashqari, yarim orolning janubi-sharqiy qismidagi lahjalarning grammatikasini ishlab chiqdi va ushbu mintaqa etnografiyasiga oid asar nashr etdi.

1931-yilda yana bir Britaniyalik razvedkachi va sayyoh Jon Filbi ekspeditsiya bilan birga Arabistonning deyarli suvsiz choʻllari boʻylab 500 kilometrlik yoʻlni tuyada bosib oʻtdi. U Saudiya Arabistoni arablarini oʻrgandi, bu mamlakatda yashadi va islomni qabul qildi. 1920-1930-yillarda avstriyalik K.Revan ichki Arabiston boʻylab otda koʻplab sayohatlar qildi. Uning *“Qora chodirlar mamlakati”* kitobi badaviylarning hayotini ajoyib tarzda tasvirlagan.

3. Arablar etnografiyasi va madaniyatining rus tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilishi.

Rossiya olimlari tomonidan arablar haqida etnografik ma’lumotlar to‘plash XVII asrdan boshlab, Rossiya davlati va Sharq mamlakatlari o‘rtasidagi savdo, diplomatik va diniy aloqalar rivojlanishi bilan birga rivojlangan. XVII-XVIII asrlarda Rossiya elchilari va sayyohlarining Sharq mamlakatlariga, xususan, arab mamlakatlariga qilgan sayohatlari natijasida birinchi etnografik ma’lumotlar to‘plana boshlandi. Bu ma’lumotlar ko‘pincha sayyohlarning kundaliklari, xatlar va hisobotlar shaklida bo‘lib, arablarning kundalik hayoti, kiyim-kechaklari, uy-joylari va an’anaviy kasblari haqida umumiy tasavvur berardi. Masalan, XVII asrda Rossiya elchilarining Suriya va Misrga qilgan sayohatlari haqidagi yozuvlari arablarning turmush tarzi va ijtimoiy tuzilishi haqida dastlabki ma’lumotlarni taqdim etdi. Bu davrda yig‘ilgan ma’lumotlar ko‘pincha umumiy va yuzaki xarakterga ega bo‘lib, ilmiy tahlildan ko‘ra tasviriy xususiyatga ega edi[6].

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Rossiya imperiyasining Janubiy Kavkaz va O‘rta Osiyodagi faoliyati kengayishi bilan arab xalqlariga qiziqish ortdi. Bu davrda arablarning diniy an’analari, xususan, islom va uning turli oqimlari haqida ma’lumotlar to‘plandi. Rossiyalik olimlar, masalan, *P.I.Pogorelskiy* va boshqalar, arablarning an’anaviy tibbiyot tizimi va xalq og‘zaki ijodiga e’tibor qaratdilar. Shu bilan birga, arab mamlakatlariga sayohat qilgan rus missionerlari va savdogarlarining qaydlari arablarning oilaviy hayoti, urf-odatlar va bayramlar haqida qimmatli ma’lumotlar berdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida etnografiya ilmi rivojlanishi bilan arablar haqida ma’lumotlar tizimli ravishda yig‘ila boshlandi. Rossiya imperiyasida tashkil etilgan geografik va etnografik jamiyatlar, masalan, *Rus geografik jamiyati,* arab xalqlari haqidagi ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilishda muhim rol o‘ynadi. Bu davrda arablarning turmush tarzi, xususan, ko‘chmanchi badaviylar va o‘troq dehqonlarning hayoti haqida ko‘proq ma’lumotlar to‘plandi. Shu bilan birga, arab tilining dialektlari, adabiyoti va diniy an’analari haqida ilmiy tadqiqotlar boshlandi.

Rossiya olimlari tomonidan to‘plangan ma’lumotlar ko‘pincha arab mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog‘liq edi. Masalan, XIX asrda Rossiya va Usmonli imperiyasi o‘rtasidagi munosabatlar fonida arab xalqlarining ijtimoiy tuzilishi va diniy hayoti haqida ma’lumotlar alohida ahamiyatga ega edi. Bu ma’lumotlar nafaqat ilmiy, balki siyosiy va diplomatik maqsadlarda ham ishlatilgan.

XVII asr o‘rtalaridan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrda Rossiya etnografiyasida arab xalqlari haqida o‘rganish sezilarli darajada rivojlandi. Bu davrda Rossiya olimlari arab mamlakatlariga sayohatlar uyushtirib, ularning madaniyati, dini va turmush tarzini chuqurroq o‘rganishga kirishdilar. Bu jarayon Rossiya imperiyasining Sharq mamlakatlari bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalarining kengayishi bilan uzviy bog‘liq edi.

---

[6] Кирей Н.И. Этнография арабов Передней Азии и Северной Африки. - Краснодар. Кубанской государственный университет, 1996. 17-31.

XVII asrda Rossiya elchilari va savdogarlarining arab mamlakatlariga sayohatlari arablarning kundalik hayoti haqida dastlabki ma’lumotlarni taqdim etdi. Masalan, *“Rus elchilarining XVI-XVII asr sayohatlari”* to‘plamida keltirilgan ma’lumotlar arablarning turmush tarzi, savdo tizimi va diniy marosimlari haqida tasavvur beradi. Bu davrda yozilgan asarlar ko‘pincha tasviriy xarakterga ega bo‘lib, ilmiy tahlildan ko‘ra kuzatuvlarga asoslangan edi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiyalik olimlar arab xalqlarining ko‘chmanchi va o‘troq hayot tarzini solishtirishga alohida e’tibor berishdi. Bu davrda arablarning an’anaviy xo‘jaligi, xususan, chorvachilik va dehqonchilik, shuningdek, ularning ijtimoiy tuzilishi va diniy hayoti haqida ko‘proq ma’lumotlar to‘plandi. Shu bilan birga, arab tilining dialektlari va adabiyoti haqida ilmiy tadqiqotlar rivojlandi. Masalan, G.Sh.Shirbatovning “SSSRda Arabshunoslik (1917-1959)” asarida arab tilining dialektlari va adabiy tili o‘rganilgan.

Bu davrda arab mamlakatlariga sayohat qilgan rus olimlari, masalan, K.N.Suvorova va boshqalar, arablarning kundalik hayoti, oilaviy tuzilishi va diniy marosimlari haqida qimmatli ma’lumotlar to‘pladilar. Shu bilan birga, arab xalqlarining Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan madaniy aloqalari ham o‘rganildi. Bu tadqiqotlar arablarning etnografik xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam berdi va keyingi ilmiy ishlar uchun asos bo‘ldi.

XX asr boshlarida arablar etnografiyasini o‘rganish Rossiya ilmiy doiralarida muhim yo‘nalishlardan biriga aylandi. Bu davrda arab xalqlarining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, etnik jarayonlari va madaniy o‘ziga xosliklari haqida ko‘proq ma’lumotlar to‘plandi. Rossiya olimlari arab mamlakatlaridagi mustamlaka tizimining ta’siri, milliy ozodlik harakatlari va arab xalqlarining etnik o‘zligini shakllantirish jarayonlariga alohida e’tibor berishdi.

Bu davrda arablarning etnik tarixi va madaniyati haqida tizimli tadqiqotlar olib borildi. Masalan, M.A.Rodionovning “Marunitlar” asari Livan xalqining etnik va konfessional tuzilishi haqida muhim ma’lumotlarni taqdim etadi Shu bilan birga, arab xalqlarining ko‘chmanchi va o‘troq guruhlari o‘rtasidagi farqlar, ularning ijtimoiy tuzilishi va madaniy an’analari tahlil qilindi.

Rossiya etnografiyasida arablar haqidagi tadqiqotlar ko‘pincha mintaqaviy va tarixiy-etnografik yondashuvga asoslangan edi. Bu yondashuv arab xalqlarini alohida mamlakatlar doirasida emas, balki umumiy metaetnik birlashma sifatida o‘rganishga imkon berdi. Bu davrda arablarning til, din, an’ana va urf-odatlaridagi umumiy xususiyatlar, shuningdek, ularning o‘ziga xos farqlari aniqlandi.

Umuman olganda, XVII asrdan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrda Rossiya etnografiyasida arablar haqida to‘plangan ma’lumotlar keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam asos yaratdi. Bu ma’lumotlar nafaqat arab xalqlarining turmush tarzi va madaniyatini tushunishga yordam berdi, balki Rossiya va arab mamlakatlari o‘rtasidagi madaniy va ilmiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi.

Sovet arabshunosligi mahalliy va g‘arb arabshunosligining eng maqbul an’analirini davom ettirdi. Uning asosida V.V.Bartold, I.Yu.Krachkovskiy, A.Y.Krimskiy kabi yangi va eng yangi arab adabiyotini o‘rganish asoschilari

yotadi. Sovet arabshunosligida 4 ta asosiy yo‘nalish ajralib turadi: *tarixiy, iqtisodiy, adabiy va tilshunoslik.*

Vasiliy Vladimirovich Bartold (1869-1930) Rossiya va jahon sharqshunosligida, xususan, arabshunoslik sohasida muhim iz qoldirgan taniqli olimdir. Uning arab mamlakatlari tarixi, madaniyati va ijtimoiy tuzilishi bo‘yicha tadqiqotlari sharqshunoslikning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bugungi kunda ham dolzarbdir.

Bartold arab xalqlari tarixini o‘rganishda keng ko‘lamli va tizimli yondashuvni qo‘llagan. Uning “Islom tsivilizatsiyasi tarixi” (Istoriya kulturnoy zhizni Turkestana) va “Islom” (Islam) kabi asarlari arab dunyosining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, diniy rivojlanishi va madaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. U arab xalqlarining o‘rta asrlar davridagi ijtimoiy tuzilishi, xususan, islomning tarqalishi va uning turli mintaqalardagi ta’sirini o‘rgangan. Bartoldning ishlari arab xalqlarining faqat o‘ziga xos xususiyatlarini emas, balki ularning umumiy Sharq va Yevropa tsivilizatsiyalari bilan aloqalarini ham ko‘rsatadi.

Bartold islomning arab xalqlari orasida tarqalishi va uning ijtimoiy tuzumga ta’sirini o‘rganishga katta e’tibor bergan. Uning “Islom” asarida arab xalqlarining diniy va madaniy rivojlanishi, islomning boshqa dinlar va madaniyatlar bilan o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi.

Bartold arab xalqlari va Turk xalqlari o‘rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalarni o‘rganishga alohida e’tibor bergan. Uning “Turkistonning islomgacha va islom davridagi tarixi” (Istoriya Turkestana) asarida arab xalqlarining O‘rta Osiyo mintaqasiga ta’siri, xususan, islomning tarqalishi va arab yozuvining qo‘llanilishi tahlil qilinadi. U arab xalqlari va Turk xalqlari o‘rtasidagi iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarni o‘rganib, ularning o‘zaro ta’sirini ko‘rsatdi.

XX asr boshlarida arabshunoslik yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu borada I.Yu.Krachkovskiy (1883-1951)ning xizmatlari beqiyosdir. U “Очерк по истории русской арабистики” (Rossiya arabshunosligi tarixi haqida ocherklar) asari bilan arabshunoslikni mustaqil fan sifatida mustahkamladi. Vafotidan so‘ng, 1963-yilda uning “Qur’on” tarjimasi va sharhlari nashr etildi. Uning asarlari faqatgina qadimgi arab adabiyoti yoki grammatikasi bilan emas, balki yangi va eng yangi davr arab adabiyoti bilan ham shug‘ullanishi bilan ajralib turardi. Bu g‘oyaga o‘sha davrda Yevropa arabshunoslari e’tibor qaratmagan edi.

Krachkovskiyning ilmiy yondashuvi arab tilini faqat diniy yoki tarixiy tahlil obyekti sifatida emas, balki zamonaviy madaniyat, adabiyot va ijtimoiy hayot bilan uzviy bog‘langan hodisa sifatida talqin qilganligi bilan o‘ziga xosdir.

P.A. Gryaznevich (Pyotr Aleksandrovich Gryaznevich) - sovet va rus arabshunos olimi bo‘lib, arablarni etnologiyasini o‘rganishda muhim o‘rin egallaydi. U 1929 yilda tug‘ilgan va 1997 yilda vafot etgan. Gryaznevich arab olami tarixi, madaniyati va etnografiyasi bo‘yicha mutaxassis sifatida tanilgan, xususan, Arab yarimorolidagi qabilalar, ularning urf-odatlar va ijtimoiy tuzilishi ustida chuqur tadqiqotlar olib borgan.

Gryaznevich klassik arab manbalaridan, jumladan, Ibn Hishom, at-Tabariy va boshqa tarixchilarning asarlaridan foydalanib, islomning ilk davrlaridagi arab qabilalari haqidagi ma’lumotlarni tizimlashtirgan. Bu manbalardan u qabilalarning

genealogiyasi, qarobalik munosabatlari va siyosiy tarmoqlarini ochgan. Kitobda Markaziy Araviya qabilalari (masalan, *Quraysh, Avs, Xazraj* kabi ulug‘ qabilalar)ning ierarxiyasi va ularning islom rivojlanishidagi roli tahlil qilinadi. Gryaznevich qabilalarning ichki munosabatlari va islomni qabul qilish bilan bog‘liq o‘zgarishlarni ko‘rsatgan.

Etnograf uchun arab tili va uning lahjalari, arab adabiyoti va folkloriga oid tilshunoslarning (N.V. Yushmanov, X.K. Baranov, G.Sh. Sharbatov, G.M. Bauzr, Yu.N. Zavadovskiy, A.F. Belov, O.B. Frolova, A.U. Karimov, S.X. Kamilev, A.B. Xolidov va boshqalar) asarlari ham katta qiziqish uyg‘otadi. Arablarning etnologiyasiga oid (M.A. Romanov, A.B. Starinin), islom davridagi arab tarixi (K.A. Voys), arab san’ati (B.V. Veymarn) bo‘yicha asarlar ham shular jumlasidan. Islom huquqi (fiqh)ni o‘rgangan mualliflarni sanab chiqishning imkoni yo‘q. Jumladan, quyi arab materiallari orasida D.E. Yeremeyevning islomni hayot tarzi sifatida o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqoti, shuningdek musulmon huquqi bo‘yicha A.S. Bogolyubov, M.I. Sallyar, G.M. Kerimov, E.N. Mishurov, D.R. Skoklyarev va boshqalarning ishlari alohida ajralib turadi. L.I.Klimovichning Qur’onga bag‘ishlangan asari esa Rossiya islomshunosligida sezilarli hissa bo‘ldi. Muallif ushbu qadimgi arab adabiyotining diniy yodgorligi bo‘lgan Qur’onning kelib chiqishi, mazmuni, o‘rganilishi va boshqa tillarga tarjimasi tarixini tahlil qiladi, Qur’on qonunchiligining shakllari va ildizlarini ochib beradi, bu muqaddas kitobning o‘tmish va yangi tarixiy davrlardagi ijtimoiy ahamiyatini tushuntiradi.

N. I.Vavilovning ilmiy etnografik qiziqishlarida va u tomonidan Aljir, Marokash va Tunisda olib borilgan eksklyuziv tadqiqotlarida alohida o‘rin tutadi, u bu joylarga turli vaqtlarda tashrif buyurgan. Uning rejasiga ko‘ra, Misrning umumiy va dala florasi o‘rganildi. Madaniy flora va texnik dehqonchilik avlodlarini o‘rganish O‘rta Sharqning turli qadimiy tsivilizatsiyalaridagi qishloq madaniyatining umumiy jihatlarini, shu bilan birga ushbu mamlakatlarda dehqonchilikning turli bosqichlaridagi farqlarini ko‘rsatdi. Shunday qilib, N.I. Vavilov qayd etganidek, qadimiy va o‘tgan davrlarda “tanqidiy bilimli, kechayu kunduz va yil davomida shakllangan qimmatli shaklga ega”, Yugo-G‘arbiy Osiyo esa “mayda urug‘li, kunlik va yillik shakllarni shakllantirish xususiyati” bilan ajralib turadi. Shimoliy Afrika va Old Osiyodagi arablarning o‘simlik madaniyatining tarkibiy qismlari, shuningdek, Babilovning Misrdagi dehqonchilik madaniyatining mustaqil ravishda paydo bo‘lganligi, Marokash, Aljir va Tunis madaniyat markazlarining boshqa markazlarning ta’siridan sezilarli darajada mustaqilligi haqidagi xulosasi. Bu - Shimoliy Afrikada dehqonchilik ixtisoslashuvining kelib chiqishi haqidagi muhim dalildir. Diniy farqlar (donning o‘ziga xos xususiyatlari bilan qat’iy fikrlar, Kavkazdan kelib chiqishi, qoramtir va mayda loviya urug‘lari, osmoniy va shaharlar, Aljirdagi turli Kavkaz tog‘larida kashf etilgan ixtirolar), Shimoliy Afrika shaharlarining Yugo-G‘arbiy Osiyo dehqon xalqlari bilan dehqonchilik asosidagi yagona zaminini shakllantirdi. U aniqladiki, dehqonchilik shaharlari tog‘larga qaraganda kuchliroq rivojlanadi va dehqonchilikning yuqori madaniyati (asosiy qoidalarni buzish bilan) Shimoliy Afrika tog‘larida qo‘llanilgan, bu mamlakatlarning dehqonchiligida esa ko‘pincha pasttekisliklarda (plato-marsh-nap) bo‘lgan.

Arablarning xo‘jaligi va moddiy madaniyatida mehnatning o‘ta muhim o‘ringa ega ekanini N.I. Vavilov (1887-1943) o‘z tadqiqotlarida aniq ko‘rsatib bergan. Bunday ishlar eng yaxshi etnograflar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, ular madaniyat xususiyatlarini shakllantirishda geografik muhitning rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi. N.I. Vavilov tarixiy-etnografik tadqiqotlarni kompleks geografik ekspeditsiyalarning muhim tarkibiy qismi deb hisoblagan. U bu ishlarni, odatda, turli mamlakatlarda dehqonchilik florasi va o‘simliklar madaniyatining kelib chiqishini o‘rganish bilan bog‘liq holda olib borgan. Sovet tarixiy va lingvo-botanik usuliga asoslangan ushbu yondashuv unga tabiiy va tarixiy fanlar o‘rtasida “ko‘prik” qurishga imkon bergan. “Dalalar madaniyati, - deb yozgan olim, - aholining umumiy madaniyatidan ajralmasdir” va bu, o‘z navbatida, ma’lum darajada etnik farqlar bilan bog‘liqdir.

Nazorat uchun savollar:

1.O‘zbekistonda arabshunoslikning rivojlanishida qanday muhim yo‘nalishlar ajratilgan va ular qanday rivojlangan?

2.O‘rta asrlarda Yevropalik sayyohlar va missionerlarning arab xalqlari haqidagi tasavvurlari qanday shakllangan va ularda qanday stereotiplar mavjud edi?

3.Karsten Niburning arab xalqlari etnografiyasini o‘rganishga qo‘shgan hissasi nimada namoyon bo‘lgan?

4.Rossiya etnografiyasida arab xalqlari haqidagi tadqiqotlar qanday bosqichlarda rivojlangan va bu jarayonda qanday muhim olimlar ishtirok etgan?

5.Abdurauf Fitratning “Arab adabiyoti tarixi” asarida qanday asosiy masalalar yoritilgan va bu asar o‘zbek arabshunosligida qanday ahamiyatga ega?

6.N.I. Vavilovning Shimoliy Afrikadagi arab xalqlarining qishloq xo‘jaligi va madaniy o‘simliklarni o‘rganishdagi xulosalari qanday muhim ahamiyatga ega?

7.O‘zbekistonlik arabshunos olimlardan kimlarni bilasiz?

8.Iogann Lyudvig Burkxardt arab xalqlari etnografiyasini o‘rganishga qo‘shgan hissasi nimada namoyon bo‘lgan?

TEST SAVOLLARI

1. O‘zbekistonda arabshunoslikning asosiy yo‘nalishlari qaysilar?

a) Arab tili va arab manbashunosligi
b) Arab tarixi va geografiyasi
c) Arab san’ati va musiqasi
d) Arab falsafasi va adabiyoti

2.Abdurauf Fitratning “Arab adabiyoti tarixi” asarida qaysi davrlar yoritilgan?

a) johiliya, Umaviylar va Abbosiylar davri
b) Faqat Qur’on nozil bo‘lgan davr
c) Faqat Abbosiylar davri
d) johiliya va Umaviylar davri

3.O‘zbekistonda yashovchi arablar etnologiyasi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlar kimlar?

a) Nematulloh Ibrohimov va Ubaydulla Karimov

b) Isroil Odilov va S. Mirzayev
c) Rustam Rajabov va Sherzod Iskandarov
d) Abdurauf Fitrat va V.V. Bartold

4. Karsten Nibur qanday ekspeditsiyada ishtirok etgan?
a) 1483-1484 yillardagi ziyorat ekspeditsiyasi
b) 1761-1767 yillardagi ilmiy ekspeditsiya
c) XIX asrdagi savdo ekspeditsiyasi
d) XVII asrdagi missionerlik ekspeditsiyasi

5. Bernhard fon Braydenbax arablar haqida qanday tasvir bergan?
a) Diniy fanat jamoa sifatida
b) Madaniyatli va mehmondo‘st xalq sifatida
c) Ilmiy tadqiqotchilar sifatida
d) Ziyoratchilardan ko‘p pul talab qiluvchi talonchilar sifatida

6. Rossiya etnografiyasida arablar haqida ma’lumot to‘plash qachon boshlangan?
a) XIX asrdan
b) XVII asrdan
c) XX asrdan
d) XVI asrdan

7. V.V. Bartoldning arabshunoslikka qo‘shgan muhim hissasi nima?
a) Arab tilining grammatikasini o‘rganish
b) Arab xalqlari tarixi va madaniyatini tizimli tahlil qilish
c) Arab adabiyotini tarjima qilish
d) Arab qo‘lyozmalarini nashr etish

8. I.Yu. Krachkovskiy qanday asar bilan arabshunoslikni mustahkamladi?
a) “Islom tsivilizatsiyasi tarixi”
b) “Rossiya arabshunosligi tarixi haqida ocherklar”
c) “Arab tili grammatikasi”
d) “Arab maqollari va matallari”

9. N.I. Vavilovning arab xalqlari qishloq xo‘jaligini o‘rganishdagi asosiy xulosasi nima edi?
a) Shimoliy Afrikada dehqonchilik mustaqil ravishda rivojlangan
b) Arab dehqonchiligi Yevropa ta’sirida rivojlangan
c) Arab dehqonchiligi ko‘chmanchi hayot tarziga asoslangan
d) Shimoliy Afrikada dehqonchilik rivojlanmagan

10. O‘rta asrlarda Yevropada arabshunoslikning asosiy markazlari qayerda joylashgan edi?
a) Venetsiya, Barselona, Kopengagen
b) London, Berlin, Vena
c) Madrid, Lissabon, Amsterdam
d) Rim, Parij, Leyden

11**. Foma Erpeniusning arabshunoslikka qo‘shgan hissasi nima?**
a) Arab maqollarini tarjima qilish
b) Arab qo‘lyozmalarini nashr etish
c) Arab tilining birinchi ilmiy grammatikasini yaratish

d) Arab qabilalari genealogiyasini tahlil qilish

12. Iogann Lyudvig Burkxardt qanday muhim kashfiyotlar qilgan?

a) Qizil dengizning xaritasini tuzgan

b) Petra shahri va Abu Simbol yodgorligini topgan

c) Arab tilining dialektlarini o‘rgangan

d) Qur’onning ilk tarjimasini amalga oshirgan

13. S. Mirzayevning arabshunoslikdagi asosiy asari qaysi?

a) “Arab tili grammatikasi”

b) “Arab adabiyoti tarixi”

c) “Islom tsivilizatsiyasi tarixi”

d) “Ibn Battuta va uning O‘rta Osiyoga sayohati”

14. P.A. Gryaznevichning tadqiqotlari asosan nimaga qaratilgan edi?

a) Arab san’ati va musiqasi

b) Arab tilining grammatikasi

c) Arab qabilalari genealogiyasi va ijtimoiy tuzilishi

d) Arab dehqonchiligining rivojlanishi

4-MAVZU: ARAB ETNOSINING MILLIY O‘ZIGA XOSLIGI

REJA:

1. Arab etnosi va metaetnik jamiyati.

2. Arab o‘zligi va mentaliteti.

3. Arab etiketi asoslari.

Tayanch tushunchalar: *arab etnosi, metaetnik jamiyat, siyosiy millat, qavmiya, asabiya, vataniya, arab o‘zligi, “sha‘b”, “qavm” va “umma”, mentalitet, etiket.*

1.Arab etnosi va metaetnik jamiyati.

Arablarning dastlabki vatanlaridan biri Arabiston yarim oroli bo‘lsa-da, tarixiy jarayonlar marafonida ular tezda Hind daryosidan tortib Atlantika okeanigacha bo‘lgan hududlarga tarqaldi. Turli tarixiy davrlarda bu yerlar turli davlat birlashmalari tarkibiga kirgan. Avval bu hudud yagona davlat “Arab xalifaligi” tarkibida bo‘lgan bo‘lib, u yerda Umaviylar sulolasi (661-750-yillar) hukmronlik qilgan, so‘ngra hokimiyatga Abbosiylar sulolasi (750-1258-yillar) kelgan.

Agar Umaviylar davri hududiy kengayishlarning eng yuqori cho‘qqisi sifatida qaralsa, Abbosiylar davri Arab xalifaligida madaniy taraqqiyotning eng yuqori bosqichi hisoblanadi. Abbosiylar xalifaligida yuksak madaniy-ma’rifiy taraqqiyot bo‘lishiga qaramay, bu mamlakatning yaxlitligiga ta’sir eta olmadi. Aynan Abbosiylar davrida yagona Xalifalik asta-sekin alohida davlatlarga parchalanishni boshladi. Eng avval ajralgan viloyatlardan biri Xalifalikning eng chekka hududi Andalusiya bo‘lib, u o‘zining mustaqil davlatini Umaviy Amirligini tashkil etdi. Ichki nizo va viloyatlar hukmdorlarining ambitsiyalari yakdil davlatning

parchalanishiga olib keldi. Xalifalikning parchalanishi zamonaviy Arab Sharqining shakllanishidagi murakkab tarixiy jarayonning yangi bosqichini boshlab berdi.

XX asrning ikkinchi yarmida arab dunyosida davlatchilik uch asosiy jarayon asosida yuzaga chiqdi: “qaumiyya” (xalqchilik - “dil va qalblar hamjamiyati”), “asabiyya” (qon-qarindoshlik asosidagi birlashuv) va “vataniyya” (vatan - hududiy birlik)[7]. Biroq o‘tgan asrning o‘rtalaridayoq arab dunyosida milliy davlatlar qurilishiga shubha bilan qarovchilar mavjud edi. Masalan, Misr qiroli Faruq aytgan edi: “Misr - yagona arab davlati, qolganlari esa milliy bayroqlar ostidagi qabilalardir”.

Butun Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi arab jamoasi asosan diniy birlik atrofida shakllanadi, chunki ko‘pchilik arablar musulmon bo‘lsalar-da, ular orasida nasroniylar, druzlar va boshqalar ham bor. Shuningdek, arablar o‘zaro adabiy arab tili asosida bog‘lanadilar - bu til barcha arab davlatlarida rasmiy til hisoblanadi. Ammo har bir mamlakatda shevalar kuchli ta’sirga ega bo‘lib, ba’zida adabiy arab tilidan ham ustun keladi. Identiklikning boshqa markerlari ham mavjud, biroq ular mintaqadan mintaqaga, mamlakatdan mamlakatga farq qilishi mumkin. Ko‘pgina arablar, avvalo, o‘zlarini tarixan kelib chiqqan yoki fuqaroligiga ega bo‘lgan davlat bilan bog‘liq deb bilishadi. Shunga qaramay, makrodarajada har bir arab o‘zini arab ummasiga (millatga) mansub deb hisoblaydi.

Endi arab terminologiyasiga to‘xtalamiz. Arablar - bu tarixda ekzonym (ya’ni, tashqi atama) bilan endonym (ya’ni, o‘z-o‘zini atash) bir-biriga to‘g‘ri keladigan kam sonli holatlardan biridir. Garchi tarixda ayrim davrlarda yevropaliklar arablarni boshqa nomlar bilan atagan bo‘lsa-da, masalan, *“saratsinlar”* lotinchada “sharq xalqlari” degan ma’noni bildiradi. Bu nom ko‘chmanchi qabilalarga nisbatan I-II asrlarda yunon tarixchisi Ptolemey tomonidan Suriyada ishlatilgan. Keyinchalik o‘rta asrlar davomida bu atama barcha arablar uchun ishlatilib kelingan.

Yoki slavyan xalqlari tomonidan arablar “basurman” deb atalgan bu atama, avvalo, diniy mansublik bilan bog‘liq bo‘lib, u orqali barcha musulmonlar, ularning etnik kelib chiqishidan qat’i nazar, nazarda tutilgan. “Arab” termini yoki arablarning o‘z-o‘ziga nom berishi arab tarixiy an’analarida Yag‘rub ibn Qahton ismidan kelib chiqqan. Arablarni ijtimoiy-siyosiy jamiyat sifatida strukturaviy mohiyatini aniqlash uchun Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi arab aholisi orasida keng tarqalgan va muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ba’zi terminlarni tahlil qilish zarur. Bu borada uchta asosiy atama mavjud: *“sha‘b”, “qavm” va “umma”*.

Arablarning nasab tartibi quyidagicha: Sha’b (xalq, millat, ya’ni bosh); qabila (bosh suyagining bir-biriga kirishgan bo‘laklari); amora (ko‘krakdagi a’zolar ulardan biri yurak); batn (qorin); faxiz (son); fasiyla (tizza); ashiya (tizzadan quyisi). Ular nasablarini xuddi inson tanasi kabi taqsimlaganlar. Shunday bo‘lsa-da, qabila kattalashib urug‘larga bo‘linib ketgani sayin har bir urug‘ o‘zidan keyingilarga nisbatan qabila va undan taralganlar urug‘lar deb atalaveradi. Ya’ni har bir urug‘ o‘z holida qabila, o‘zidan avvalgisi bilan zikr qilinganda urug‘ deb ataladi. Kitoblarda buni farqlamasdan hammasini qabila ham deyiladi. Masalan,

[7] Ахунов А.М. Основы этнографии арабских стран: учебное пособие/ А.М. Ахунов. – Казань: Казанский государственный университет, 2005. - 256 с.

Quraysh qabila uning urug‘laridan bo‘lgan Bani Taym, Bani Hoshim, Bani Umayyalar bularning har biri qabila deb ataladi.

Sha‘b so‘zi ko‘pincha o‘zbek tiliga “xalq” deb tarjima qilinadi. Arab tilida bu so‘z tilshunoslik nuqtayi nazaridan ikkita qarama-qarshi, hatto antagonist ma’noga ega: birinchisi - birlashish, ikkinchisi - bo‘linish. Bu haqida arab tilidagi dastlabki izohli lug‘atlardan biri “Kitob al-‘Ayn” muallifi al-Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy (vafoti - 791-yil) qayd etadi. Unga ko‘ra, sha‘b - bu ayrim arab qabilalarining birlashgan holatidir.

Yana bir manba - al-Fayruzobodiy (vafoti - 1414-yil) tomonidan tuzilgan mashhur izohli lug‘at “al-Qomus al-Muhit”da sha‘b so‘zining ma’nosi “katta qabila” deb beriladi. Bu so‘zning yana batafsil izohi ibn Manẓur (vafoti - 1311-yil) tomonidan yozilgan “Lison al-Arab” lug‘atida keltiriladi. Unga ko‘ra, sha‘b quyidagi ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin: katta qabila; bir qabilaning vakillari to‘plangan hudud; “qabila” so‘zining sinonimi; qabilalar nasabini bog‘laydigan ajdod; ba’zi talqinlarda esa sha‘b - bu arab qabilalari va begona elatlar birlashgan jamiyatdir.

At-Tabariy sha‘bni yirik qabila deb hisoblaydi, qabila esa uning ichki kichik bo‘linmasidir. Zamonaviy arab tilida sha‘b “muayyan hududlarda yashovchi, yagona ijtimoiy tizimga bo‘ysunuvchi, urf-odat va an’analarga ega, bir tilda so‘zlashuvchi katta insonlar guruhi” deb talqin qilinadi. Ushbu hozirgi talqin “xalq” tushunchasiga yaqin turadi. Bu kabi ishlatish, ya’ni bir mamlakat aholisi ma’nosida, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada keng qo‘llaniladi. Masalan, Arab bahori davrida asosiy shior shunday edi. ”Ash-sha‘b yurid isqat an-niẓam”, ya’ni “xalq rejimni ag‘darishni talab qilmoqda”.

“Qavm” atamasi arab tilida kengroq ma’noga ega, garchi o‘zbek tilida qarindosh jamolarga nisbatan qo‘llanilsa ham. Qavm tushunchasi zamonaviy keng talqinda insonlar jamoasini anglatadi va u o‘tgan davrlardagi talqinlarga juda yaqin sinonim sifatida ishlatiladi. Aynan shunday ta’rifni al-Fayruzobodiy ham bergan. Biroq qavm so‘zidan hosil bo‘lgan “qaumiyya” atamasi “millatchilik” (ya’ni milliychilik) ma’nosini anglatadi. Shunday qilib, qavm degani ma’lum bir hududiy va guruhiy o‘zlikka asoslangan jamoaga mansublikni bildiradi.

Keyingi keng tarqalgan va muhim ta’rif “umma” atamasi. Bu so‘z, avvalo, diniy kelib chiqishga ega. Keng ma’noda “jamoa” yoki “umumiy jamiyat” degan ma’noni anglatadi va, ehtimol, bu tushunchaning boshqa semit tillarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘xshashi yo‘q.

Shuningdek, umma atamasining islomgacha bo‘lgan Arab jamiyatida mavjud bo‘lganligi haqida munozarali savollar mavjud. Agar bu so‘z johiliya davrida (ya’ni islomgacha bo‘lgan davrda) ishlatilgan deb faraz qilinsa ham, Islom matnlarida juda faol ishlatilgani sababli bu so‘zning ilgari bo‘lgan ma’nolari soyada qolgan. Umma so‘zi Qur’ondagi kontekstga qarab har xil ma’nolarda ishlatiladi, biroq eng keng tarqalgan ma’nosi - diniy birlik asosida jamlangan odamlar jamoasi. Bu ma’no qadimdan buyon mavjud bo‘lib, hozirgi kungacha musulmonlar o‘zlarini “islom ummasi”ga mansub deb e’tirof etadilar.

Islom an’analarida din olimlari odamlarni kelib chiqishi, qoni, madaniyati kabi belgilar asosida etnoslarga ajratishni tan olganlar, biroq bir etnosni

boshqasidan ustun qo‘yish qattiq man etiladi. Shuning uchun ham ko‘pincha “umma” atamasi “millat” deb tarjima qilinadi. Bu holda umma tushunchasi o‘zida ko‘plab komponentlarni, jumladan etnik elementlarni, ammo umumiy din asosida birlashgan holda mujassam etadi.

Boshqa tomondan, so‘nggi asrda arab dunyosida “arab ummasi” atamasi faol ishlatilmoqda. Bu atamaning ommalashuvi Yaqin Sharqda mustamlakachilikdan keyingi davlatlar shakllanishi va ular o‘rtasida integratsiya yo‘llarini izlash jarayonlari bilan bog‘liq. Biroq bu atama ancha qadimgi tarixga ega. Ushbu tushunchani birinchi bo‘lib “arab ummasi” (ya’ni “arab millati”) shaklida ibn Xaldun konseptual darajada yoritgan. U iqtidorli sotsiolog sifatida arablar davlat qurish borasidagi istiqbollari nuqtayi nazaridan baholagan. Garchi u ular haqida ijobiy bashorat bermagan bo‘lsa-da, arablarning millat sifatidagi mohiyatini anglashga katta hissa qo‘shgan. Murakkablik shundaki, arablar millatga aylanish jarayonida katta tarixiy yo‘lni bosib o‘tganlar Janubiy Arabistondagi qabilaviy tuzumdan boshlab, Hindistondan Atlantik okeangacha cho‘zilgan ulkan imperiyagacha. Bu davrda ko‘plab xalqlar arablashtirilgan. Shu bois, bugungi arab dunyosi irq, xalq, madaniyat va hattoki dinlarning rang-barang tuzilmasidir. Garchi ko‘pchilik arablar musulmon bo‘lsa-da, ular orasida nasroniylar, druzlar va boshqa din vakillari ham bor[8].

Mag‘rib arablarining tashqi ko‘rinishi va madaniyati Fors ko‘rfazidagi arablardan farq qiladi. Misrliklar esa Yamanliklarga o‘xshamaydi va hokazo. Shunday qilib, arablar ilmiy nuqtayi nazardan uzoq tarixiy rivojlanish va etnogenez jarayonida shakllangan turli etno-konfessional tarkibiy qismlardan iborat yirik millat hisoblanadi. Ko‘plab boshqa yirik millatlar bilan taqqoslaganda, arablar o‘z tuzilmasi jihatidan ancha murakkab. Shu sababli arablarni ko‘pincha “arab metaetnik hamjamiyati” deb atash odat tusiga kirgan. Bu ibora shuni anglatadiki, arab millati tarkibiga Arabiston uchun an’anaviy bo‘lgan qabilaviy tizim elementlari, shuningdek Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi dehqonchilikka asoslangan o‘troq madaniyat va an’analar ham kiradi.

2.Arab o‘zligi va mentaliteti.

Arablarning o‘zini anglash hissi, ya’ni identifikatsiyasi, umumiy adabiy til - zamonaviy adabiy arab tili atrofida ham qurilgan. Bu til barcha arab davlatlarida davlat tili hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir mamlakatda mahalliy lahjalarning ta’siri juda kuchli bo‘lib, ba’zan bu lahjalar adabiy arab tilidan ham kengroq ishlatiladi. Yana boshqa identifikatsion belgilar ham mavjud, ammo ular mintaqadan mintaqaga, mamlakatdan mamlakatga farqlanishi mumkin. Ko‘pchilik arablar, birinchi navbatda, o‘zlarini tarixan bog‘liq bo‘lgan yoki fuqarolikka ega bo‘lgan mamlakat bilan identifikatsiya qiladilar. Shunga qaramay, makrodarajada har bir arab o‘zini arab ummasi - ya’ni arab millatiga mansub deb hisoblaydi.

Umumarab o‘zligi ilk bor islom davrida paydo bo‘lgan. Islom dini tarqalgach, arab tilida yozilgan she’rlar va yozuvlar ko‘paydi. Arab tarixini arab tilida yozish

[8] Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О. Арабская нация как метаэтническая общность // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) № 4 (61), 2019. - С. 12-17.

an’analari, umumiy kelib chiqish haqida afsonalar, geneologiyalar ham shu davrda shakllandi. Har bir xalqning milliy xarakteri, ma’lumki, ushbu xalqning tarixiy taraqqiyoti xususiyatlari, insonning tabiat bilan munosabatini belgilovchi geografik muhit sharoitlari va uning tarbiyasiga ta’sir etuvchi omillar e’tiqod qilinayotgan din yoki uning o‘rnini egallagan mafkura, madaniy muhit ta’sirida shakllanadi. Milliy xarakter xalq tafakkur tarzini, uning dunyoni idrok etish usulini, barqaror xulq-atvor xususiyatlarini, ajdodlardan meros bo‘lib qolgan an’analarni hamda mavjud va yuzaga kelayotgan muammolarga o‘ziga xos munosabatini aks ettiradi.

Muayyan xalqning milliy xarakteriga xos bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlar odatda mentalitet deb ataladi. Arablarning mentaliteti boshqa xalqlarning milliy xususiyatlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Bu favqulodda g‘urur, bir zumda portlaydigan tezcha g‘azab, noyob mehmondo‘stlik va o‘ta arazchi, fidokor jasorat va ba’zida makkorlik, diniy fanatizm va badaviylarning axloqiy sharaf kodeksi, nihoyat, erkak va ayolning arab jamiyatidagi juda farqli ijtimoiy mavqei kabi jihatlarda namoyon bo‘ladi. Bu xarakter xususiyatlari barcha yigirma ikki arab davlatining xalqlariga xos bo‘lsa-da, shubhasizki, har bir xalqda geografik va tarixiy shart-sharoitlarning ta’siri ostida o‘ziga xos farqli belgilar ham shakllangan.

Qadim zamonlardan beri arablar, etnos sifatida, o‘zlarining ichki tuzilmasi va xatti-harakatlarining aniq stereotipiga ega edilar. Islomgacha bo‘lgan qadimiy davrlarida, ular o‘zlari bu davrni “jaholat zamoni” deb atashadi, arablar shimol tomonga, hozirgi Iroq va Suriya hududlariga o‘z ta’sirlarini yoygan va u yerda kichik davlatlar tuzgan edilar. Shu bilan birga, ularning ta’siri hozirgi Misr hududida ham saqlanib qolgan, bu yerda qadimdan odamlar Nil daryosi yoki undan ajralib chiqqan kanallar bo‘yida istiqomat qilishgan.

Arablar egallagan hudud savdo-sotiq taraqqiyoti uchun qulay omil sifatida xizmat qilgan. Arablarning turmush tarzi, boshqa qadimiy xalqlar singari, ularning yashayotgan hududi cho‘l manzaralari va tabiiy muhit bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Arablar, ma’lum ma’noda, tabiatning farzandlaridir.

Qadim zamonlardan beri arablar yashab kelgan toshli Arabistonda, Nil daryosidan to Furotgacha cho‘zilgan ulkan sahroda, o‘ziga xos ma’naviy madaniyat shakllangan. Bu madaniyat tajribasi turli diniy jamoalar, avvalo yahudiylik va nasroniylik dunyosi bilan bevosita muloqot qilish orqali boyigan. Keyinchalik esa ushbu dinlar vakillarining turmush tarzi va diniy qarashlari mohiyati bilan chuqurroq tanishish orqali yanada kengaygan.

Payg‘ambar (s.a.v.) hali yoshlik chog‘larida amakisi Abu Tolib bilan Arabistondan tashqariga qilgan savdo safarlari davomida yahudiy va nasroniy jamoalari bilan aloqa qilgan. Ularning hayot tarzi va dunyoqarashi unga tanish bo‘lgan butparast urug‘-qabila muhitidan butunlay farqli edi. Shubhasiz, bunday aloqalar o‘sha davrda arab jangchilari va savdogarlari orasida ham keng tarqalgan edi. Ana shu muloqotlar arablarning shakllangan milliy xarakteriga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bu ta’sir jamoadagi va alohida shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarda, etnos va ichki guruhlar o‘rtasidagi aloqalarda namoyon bo‘lgan.

VII asrda Arabistonda islom dini vujudga kelganidan so‘ng, u qisqa fursatda qo‘shni mamlakatlar va mintaqalarga keng tarqala boshladi. Dastlabki arab xalifalarining yurishlari tarixdagi yutuqlari, arablarning boy sharqona tasavvuri

bilan bezalgan, ular ongida o‘zlarining boshqa xalqlardan ustunligi to‘g‘risida bir kompleks shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bu ustunlik kompleksi bugungi kunda ham mavjud bo‘lib, ko‘pincha ehtiyotkorlik bilan yashiriladi va asosan ayrim arab mamlakatlari hukmdorlari tomonidan ichki siyosiy ehtiyojlar uchun ishlatiladi. Ammo ba’zida u tashqi siyosiy bayonotlarda ham namoyon bo‘ladi. Masalan, ba’zi arab rahbarlari yoki siyosatchilari iroqlik arablarni qadimgi Bobil madaniyatining yagona merosxo‘rlari sifatida ko‘rsatishga harakat qiladilar, tunuslik va liviyalik arablarni Qadimgi Karfagen madaniyatining asoschilari deb ataydilar, hozirgi misrlik arablarni esa qadimgi dunyoning yuqori darajadagi sivilizatsiyalashgan xalqi - Buyuk Misr madaniyati merosxo‘rlari deb e’lon qiladilar. Bunday yondashuv orqali umumarab uyi haqidagi ko‘p yillik munozaralarga qarshi, turli arab xalqlari madaniyatlarining farqlari alohida ta’kidlanadi. Bu fikr oddiy arab aholisining ongida ham keng tarqalgan. Masalan, misrliklar o‘zlarini yer yuzidagi eng yaxshi odamlar deb hisoblaydilar, o‘z yurtini esa dunyo sivilizatsiyasining markazi deb biladilar. Livanliklar esa, ularning diniy e’tiqodidan qat’i nazar musulmon yoki nasroniy bo‘lishidan qat’i nazar, o‘z tarixini finikiylardan boshlab, yozuv ixtiro qilgan, deyarli barcha mashhur alifbolarning asosi bo‘lgan qadimgi xalqning avlodlari deb hisoblaydilar.

Yevropaliklarga tushunarsiz bo‘lib tuyuladigan arablarning faqat o‘zlariga yoqqan narsanigina eshitishga tayyorligi, eshitilgan narsani tanqidiy yoki shubha bilan baholamasligi ham arab mentalitetining bir qismidir. Arablarning xulq-atvori stereotipi nihoyatda kuchli bo‘lib, ular bu stereotipni faqat o‘zlariga xos, o‘zlariga munosib yagona yo‘l deb hisoblaydilar.

Arab mentalitetining o‘ziga xos jihatlarini Misr arablarining misolida ko‘rib chiqamiz. Masalan, misrlik bilan suhbatda quyidagi jihatlarni inobatga olish zarur: ko‘pincha suhbatdosh o‘z qarashlari va fikrlarini yashiradi va avvalo sizning fikringizni bilishga urinadi, so‘ngra sizni u bilan mutlaqo rozi ekani haqida ishontiradi. Misrlik suhbatdoshiga ishonish mumkinmi yoki yo‘qmi buni aniqlashi kerak. U sizni tinglaydi, vaziyatni baholaydi, satr orqasidagi ma’noni anglashga harakat qiladi: “ha” aslida “yo‘q” yoki “balki” degani emasmi, “yo‘q” esa “ha” yoki yana “balki” degan ma’noni anglatmayaptimi? Suhbat, ayniqsa u chet ellik yoki hokimiyat vakili bilan olib borilayotgan bo‘lsa, maqsadga erishish vositasi va san’atga aylanadi. Suhbatdoshning asl niyatini anglash esa oson ish emas.

Misrlik doimo anglab yetgan holda yoki anglamay o‘z so‘z va harakatlarini boshqalarning reaksiyasi bilan solishtirib boradi. “Odamlar nima deydi?” degan fikr, inson o‘z harakatlarini baholayotganda doimo ongida bo‘ladi. Shundan kelib chiqib “yuzi yorug‘ bo‘lish”ga intilish vujudga keladi. Bu intilish haqida misrlik sotsiolog Izzat Hig‘oziy shunday yozadi: “Bu shaxsiy sha’n masalasiga haddan tashqari sezgirlikni anglatadi, bu sezgirlik ba’zida og‘riqli darajagacha yetadi, ayniqsa qo‘shnilar fikridan qo‘rqish misrliklarga boshqa xalqlarga nisbatan ko‘proq xosdir”. “Ishda xato qilishdan, kulgili yoki arzimas ko‘rinib qolishdan qochish istagi ko‘pincha misrlikni eng noodatiy harakatlarga undaydi, hatto ayrim istisno holatlarda bu o‘z joniga qasd qilishgacha olib boradi, bu esa musulmon uchun deyarli imkonsizdir”, deya davom etadi Hig‘oziy. Uning fikricha, talabalarning imtihonlarda “shpargalka”dan foydalanishi faqatgina imtihondan

o‘tish istagi bilan emas, balki do‘stlari va o‘qituvchilari oldida sharmanda bo‘lishdan qo‘rqish bilan ham izohlanadi.

Agar misrlik biror ishni qilayotgan bo‘lsa-yu, bu ish bevosita uning farovonligiga ta’sir qilmasa, u holda u uchun ishning o‘zi emas, balki boshqalarning “bu ish bajarildi” deb o‘ylashi ko‘proq ahamiyatga ega bo‘ladi. Bu xarakterdagi keng tarqalgan xususiyat bo‘lib, ayniqsa ma’muriy apparatda umumiy holatga aylanadi. Faoliyatning ko‘rinishini yaratish, ko‘zbo‘yamachilik, odamlarning ko‘zini shamg‘alat qilish misr byurokratiyasiga xos tipik holatlardir.

Obro‘dan mahrum bo‘lish qo‘rquvi, shuningdek “barcha narsa ilohiy ravishda oldindan belgilangan” degan e’tiqod, misrlikka ayniqsa omma oldida o‘z xatosi yoki gunohini tan olishga yo‘l qo‘ymaydi. O‘z-o‘zini tanqid qilish deyarli imkonsizdir, to‘g‘risi, bu qoidaga istisno holatlardir. Yoki misrlik haq bo‘ladi, yoki mas’uliyat boshqa bir kishiga, taqdir, g‘ayritabiiy kuch, Allohning irodasiga yuklanadi. “Yuzi yorug‘ bo‘lish” vazifasi bo‘yicha, haqiqat yoki yolg‘on mezoni ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Haqiqat afzalroqdir, u ideal. Haqiqatparast inson hurmatga sazovor. Ammo haqiqat va yuzdan ajralish bir-biriga zid. Shu sababli “najot uchun yolg‘on”ga yo‘l qo‘yiladi. Hatto nufuzli dinshunoslar ham ayrim vaziyatlarda haqiqatdan chekinish uchun diniy asos topa oladilar.

Agar “najot uchun yolg‘on” imkonsiz bo‘lsa, masalan, yuqori rahbariyatga noxush xabarni yetkazish kerak bo‘lsa, bunday xavfli vazifani bajarishni ko‘p hollarda instinktiv ravishda kechiktirishga harakat qilinadi. 1967-yilgi urush vaqtida isroilliklar misrliklarning bu milliy xarakter xususiyatini hisobga olgan edilar. Ular xohlasalar barcha misr aerodromlariga bir vaqtning o‘zida zarba bera olardilar, lekin buni bosqichma-bosqich, bir necha daqiqalik farq bilan amalga oshirdilar. Ular aniq hisoblab chiqqandiki, baza rahbarlari darhol yuqoriga salbiy xabar bermaydilar, shuning uchun umumiy xavf e’lon qilinmaydi. Haqiqatan ham, eng uzoqdagi aerodromlar bombardimon qilinganda ham zarba kutilmaganda bo‘lib, ustunlik saqlab qolingan.

Misrliklar ko‘pincha umumiy iboralar bilan gapiradilar, mavzuni chetlab o‘tadilar. Agar suhbatdan ijobiy natija kutilmasa, maqsadga erishilishiga ishonch bo‘lmasa, yoki suhbatdosh imoni anglamasa, anglashni istamasa ham, misrlik baribir mamnun: axir u salbiy javob olmadi, munosabat buzilmadi, “yuzi yorug‘” bo‘lib qoldi. Jiddiy, nozik suhbatdagi oddiy so‘zlar ortidan ba’zan asosiy fikrni anglash qiyin. Aytilgan so‘zning birinchi maqsadi suhbatdoshni o‘zingiz aytgan fikrni qabul qilishga tayyorlash, ikkinchi maqsad esa uni o‘zingizga yaqinlashtirish, mehrini qozonish. Shu sababli misrliklar siyosiy yoki ilmiy tortishuvlarga qaramay, shaxsiy munosabatlarni buzishga juda kam yo‘l qo‘yadilar.

So‘zlar ko‘pincha misrliklar, umuman olganda esa arablarni maftun etadi. So‘z ohangidan, go‘zalligidan ham uni aytayotgan, ham uni eshitayotgan rohatlanadi. Arablar o‘z tillarini yaxshi ko‘radilar va haqli ravishda faxrlanadilar. So‘zlar mantiq yoki tafakkur filtri orqali o‘tmasdan, darhol hissiyotlarga ta’sir qiladi. Jarangdor, boy va sinonimlarga boy arab tili arab badiiy dahosining asosiy ifoda shakllaridan biri bo‘lgan.

Misrda, ham oddiy xalq orasida, ham adabiyotda, ham she’riyatda, ham jurnalistikada so‘zlarning ikki xil talqini, yashirin ma’no - odatiy iboralarning

ostiga yashiringan va faqatgina xabardorlargina tushunadigan mazmun keng tarqalgan. Buning sabablaridan biri tasavvuf va uning merosining ta’siridir. Tasavvufiylar o‘z fikrlarini ramzlar, ishoralar orqali ifodalashni afzal biladilar, bu esa xabarsiz odamlar uchun yetti muhrli sirli kitob bo‘lib qoladi.

Sharq mintaqasi aql-idrokining ushbu xususiyati haqida fransuz olimi Fritsiof Shyuon (Rene Genonning shogirdi) quyidagi aniq so‘zlarni aytgan: “Yevropaliklar uchun Qur’onni chinakamiga qadrlash, undagi ma’naviy ildizni anglash mushkulligi sabablardan biri shundaki, ular har qanday matndan darhol anglash mumkin bo‘lgan, aniq ifodalangan ma’noni izlaydilar. Holbuki, semit xalqlari va umuman butun Sharq xalqlari so‘z ramzlari qadriyatini chuqur anglaydilar va “chuqur o‘qish” mahoratiga ega. Ular jumlani ma’naviy geometrik uyg‘unlikka ega ramzlar ketma-ketligi deb tushunadilar, undagi har bir so‘z bitmas-tuganmas ta’limotga eltuvchi yo‘lda bir chiroq, bir yo‘lko‘rsatkichdir. Ularga ko‘ra, eng muhim narsa bu ichki ma’no, tashqi qorong‘ilik esa asl mazmunning go‘zalligini yashirib turgan parda, xolos.”

Yozuvchi Yusuf al-Qoid o‘zining “Misr zaminidagi urush” romanida shunday yozadi: “Har bir avlodning o‘z taqdiri bor, Misr o‘g‘lonlarining taqdiri shundaki, orzularimiz imkoniyatlarimizdan kattaroq bo‘lgan. Urushlar davri tugadi. Endi esa Misr so‘zlar davriga qadam qo‘ydi. So‘zlar bir-birini boqib, ko‘paytirib boradi, shuning uchun endilikda Misr zaminida faqat so‘zlar hukmron bo‘ladi.”

Mujamalyot, ya’ni odamlar kutgan so‘zlarni ayta olish san’ati bu arablar mukammal darajada egallagan mahoratdir, bu esa ko‘plab xorijliklarni hayratda qoldiradi. Bir odam turli odamlar bilan suhbatda butunlay qarama-qarshi fikrlarni bildirishi mumkin. Maqsad yoqimli taassurot qoldirish, do‘stlik orttirish bo‘lgani sababli, ular so‘zlarining mantiqiyligi yoki izchilligiga uncha e’tibor bermaydilar.

Xorijga o‘qishga yoki ishlashga kelgan arablar ko‘pincha mahalliy ayollarni dabdabali maqtovlar, tez-tez bildirilgan muhabbat izhorlari bilan lol qoldiradilar. Masalan, sevgan qizining onasiga: “Men sizni onam deb atay boshlasam bo‘ladimi?” - deyishlari hech gap emas. Bu so‘zlarni har doim jiddiy qabul qilish shart emas ko‘pincha bu shunchaki chiroyli, lekin hech narsaga majbur qilmaydigan iboralardir. Arablar aytganidek: “So‘z - bu shunchaki so‘z.”

Sharqona xususiyatlarga o‘rganmagan yevropalikni arablarda nima bezovta qilishi mumkin? Eng avvalo, bu o‘zini majburiyat bilan bog‘lamaslikka intilishdir. Masalan, soat 10:00 da uchrashishga kelishilgan bo‘lsa (albatta, bu davlat amaldorlari yoki yirik tadbirkorlar bundan mustasno), bu sizning tanishingiz aynan 10:00 da yetib keladi degani emas. U bir soat yoki undan ham kechroq kelishi mumkin. Mashhur “bukra” (ertaga) so‘zi ko‘plab xorijliklarning asabini buzgan ular bu so‘zni to‘g‘ri qabul qilib, ko‘pincha uning yonida deyarli doim aytiladigan muqaddas “Insha Alloh” (Agar Alloh xohlasa) iborasini e’tibordan chetda qoldiradilar. Aynan mana shu ibora barcha mas’uliyatni oliy kuch Alloh irodasiga yuklaydi.

Odamlarning xulq-atvori stereotiplari axloqiy, huquqiy va diniy ijtimoiy ong shakllari bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, bu holatlar ko‘pincha sezilarli darajada etnik yuklamaga ega. Bejiz emaski, bu ma’naviy madaniyat unsurlarining

ko‘plari allaqachon etnografiya nuqtai nazaridan alohida e’tiborga loyiq deb qaraladi.

Islomning arab mentalitetiga ko‘rsatgan ta’sirini ortiqcha baholashning iloji yo‘q. Islom arab milliy xarakteriga chuqur iz qoldirgan, chunki u ular tomonidan faqat diniy qoidalar majmuasi sifatida emas, balki yashash tarzi, turmushdagi marosimlar va urf-odatlar tizimi sifatida qabul qilinadi. Arablar islom an’analari ichida yuzaga kelgan muammolarga mukammal javob izlab, ularni avvalo o‘z dini nuqtai nazaridan baholaydi. Agar yevropalik odam ko‘proq o‘ziga va davlatga tayanib yashasa, arab Allohga bo‘lgan ishonch bilan yashaydi. Bu ming yillik odat arab milliy xarakterining ajralmas qismiga aylangan.

Islomiy ta’limotlarga ko‘ra, Qur’onda belgilangan axloqiy me’yorlar insonlar uchun mutlaq ahamiyatga ega. Islom axloqiy ideal sifatida insonni ko‘radi u o‘zining ibodatlari va ezgu xatti-harakati bilan Ollohning marhamatiga erishishga intiladi. Shu sababli, arablar bolaligidan boshlab Allohning eng suyukli bandasi taqvodor inson ekani singdirib boriladi. Aynan shu axloqiy ideal asosida arab xalqi asrlar davomida itoatkorlik, tavoze, kamtarlik, soddalik, moslashuvchanlik va sabr-toqatlilik ruhida tarbiyalangan.

Hokim tabaqalar tomonidan arablar orasida qaror topgan iyerarxik bo‘ysunish tizimi odamlar o‘rtasida ma’lum munosabat me’yorlarini shakllantirdi. Past mavqedagilarning yuqoridagilarga bo‘lgan munosabati doimo nutqda va xatti-harakatda haddan tashqari xushomadgo‘ylik bilan xarakterlanadi. Biroq yuqoridagilarning adolatsizligiga sukut bilan toqat qilishga odatlangan arab, o‘ziga tenglar bilan munosabatda juda sezgir bo‘ladi shaxsiy sha’n va qadr-qimmatini himoya qilishda kuchli hissiy ta’sirchanlik, hatto jo‘shqinlik va tajovuzkorlik ham namoyon bo‘ladi.

Odatda, arablar quvnoq va xushchaqchaq odamlar bo‘lib, ular kuzatuvchanlik, topqirlik, do‘stona munosabat va samimiyat bilan ajralib turadilar. Shu bilan birga, ularda ko‘pincha tashabbuskorlik va tadbirkorlik yetishmaydi. Kelajak haqida yetarlicha o‘ylamaslik, beparvolik va xotirjamlik ularning hayotida va faoliyatida ko‘plab muammolarga olib keladi.

Arab publitsisti Abd al-Aziz Rifoi “Misr shaxsiyatining ijobiy va salbiy tomonlari” nomli kitobida shunday deydi: “Misrliklar me’yorni bilish, soddalik, ruhiy osoyishtalik va bardoshlilik bilan ajralib turadi. Bu xislatlardan sabr, chidamlilik va mehribonlik kelib chiqadi. Bularning barchasi insonni qiyinchiliklarni yengib o‘tishga ruhlantiradi. Ammo misrlik o‘z asosiy orzu-istaklarini amalga oshirmoqchi bo‘lganida doimiy ravishda mag‘lubiyatga uchrashi, shuningdek, hukmron tuzumning zo‘ravonligi natijasida unda tashabbus ko‘rsatish va nimagadir erishishga bo‘lgan istak so‘nib boradi”, deb hisoblaydi Rifoi. Bu holat misrlikni “hech narsaga erisha olmasligiga doimiy ishonch” holatiga tushiradi.

Mehnatsevarlik arab davlatlari aholisi orasida keng tarqalgan xususiyatlardan biridir. Arablar jaziramada ham, sovuqda ham, loyqa botqoqda yoki quruq dalada ham mehnat qiladilar, ko‘pincha och holda ham ishlashga majbur bo‘ladilar. Zukkolik, hayotiy tajriba va ajdodlardan meros bo‘lib qolgan instinkt ulardan har doim katta sa’y-harakat talab qiladi. Biroq arablar hech qachon o‘z mehnatidan rozi bo‘lishmagan, chunki ular uchun mehnat har doim og‘ir majburiyat bo‘lgan.

Shu sababli ularning mehnatsevarligining o‘ziga xos tomoni bor u yevropalik xalqlarga xos bo‘lgan intizom, tartib va mayda detallarni sinchiklab bajarish bilan uyg‘unlashmaydi.

Juda og‘ir yashash sharoitlari esa arablarni qiyinchilik va mashaqqatlarga sabr bilan bardosh berishga o‘rgatgan, bu esa ularning milliy xarakterida soddalik, kamtarlik, har qanday sharoitga tez moslasha olish va sabr-toqat kabi fazilatlarni mustahkamlagan.

Mehmondo‘stlik arablar uchun qarz, burch va ijtimoiy mavqening bir qismidir. Mehmonni e’tiborsiz qoldirish yoki xasis deb nom chiqarmoq arab uchun haqoratdir. Ayniqsa, bu badaviylar orasida chuqur ildiz otgan. Amerikalik tadqiqotchilardan biri badaviylarning mehmondo‘stligini quyidagicha tavsiflagan: “Ko‘chmanchi odam pulga xasis bo‘lishi mumkin, ammo u shunchalik saxiy ham bo‘ladi. Badaviy siz bilan so‘nggi suv tomchisini yoki oxirgi bir changak guruchini bo‘lishishga tayyor. U sizni mehmon sifatida qabul qilar ekan, hatto o‘zi juda muhtoj bo‘lgan narsasini ham sizga beradi. Mehmondo‘stlikda badaviyga teng keladigan odamni topish mushkul.”

Saxiy inson jasur va fidokor odam sifatida ko‘riladi. Bunday kishiga: “Seniki - oq bayroq” deyiladi. Kengqo‘llik va saxiylik arab jamiyatida har doim yuqori qadrlangan, ularning eng yuksak ifodasini esa aynan mehmondo‘stlik urf-odatida topish mumkin. Bu odat badaviylar hayot tarzidan kelib chiqqan, ularning doimiy yurish-ko‘chish holatida mehmondo‘stlik umumiy manfaatlarga javob bergan. Arablar uchun bu odat avvalo o‘zini saqlab qolish qonuni, cho‘l qonuni hisoblanadi. Ko‘chmanchi kishi safar chog‘ida boshpanaga muhtoj bo‘ladi, shuning uchun mehmon kutish ularda muqaddas qoidaga aylangan.

Ingliz tadqiqotchisi Uilfred Tesidjer bir badaviy shayxi haqida yozadi uni “bo‘rilarni mehmon qiluvchi” deb atashardi. Chunki har safar u chodiri yaqinida bo‘ri uvillashini eshitganida, o‘g‘liga cho‘lga bir qo‘y olib chiqib qo‘yishni buyurar edi, sababi: “Hech kim bekorga so‘rab qolmasligi kerak.”

Mehmondo‘stlik har doim xushmuomalalik bilan yonma-yon yuradi. Bilmay qilinadigan qo‘pollik jamoat transportida yoki byurokratik idoralarda, ayniqsa, kimdirga "bakhshish" (sovg‘a, pul) berishni unutgan bo‘lsangiz, namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq xizmat ko‘rsatish sohasida, ya’ni xizmatlar haq to‘lanadigan joyda bu deyarli uchramaydi. Boshliqlarning quyi lavozimdagilarga nisbatan qo‘pol munosabati esa, ayniqsa idoralarda, tez-tez kuzatiladi.

Xushmuomalalik hech qachon erkalik yoki haddidan oshgan yaqinlikka yo‘l qo‘ymaydi. Har qanday arab suhbatdoshining jamiyatdagi mavqeiga juda nozik munosabatda bo‘ladi va ijtimoiy iyerarxiyadagi o‘rnini teran tushunadi.

3.Arab etiketi asoslari.

Etiket (fransuzcha *étiquette* so‘zidan, u esa yunoncha *ethos* – urf-odat, xarakterdan olingan) biror joyda (dastlab ma’lum ijtimoiy doiralarda, masalan, monarxlar saroylarida, diplomatik muhitda va hokazo) belgilangan xulq-atvor qoidalari majmuasidir. Hozirgi zamonda kundalik, mehmondo‘stlikka oid, ishbilarmonlik, harbiy va diplomatik etiketi, protokol qoidalari va boshqalar ajratib ko‘rsatiladi.

Etiket har doim vaziyatga bog‘liq bo‘ladi. Qaysi so‘z, ishora yoki boshqa etiket belgisini tanlash kerakligi, avvalo, muayyan vaziyatning o‘ziga xosligiga bog‘liq bo‘ladi. Etiket jamiyatning axloqiy me’yorlari va qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq. Har xil xalqlarda muloqot xarakterini belgilovchi axloqiy qoidalar tizimi quyidagi umumiy insoniy qadriyatlarni o‘z ichiga oladi: kattalarga, ota-onalarga, ayollarga hurmat, or-nomus va qadr-qimmat tushunchalari, kamtarlik, bag‘rikenglik, samimiylik.

Arablarda uchrashuv vaqtida darhol ish haqida gapirish odatga kirmagan. Avvalo salomlashish iboralari aytiladi, masalan: “As-salomu alaykum”, bunga javob: “Va alaykum as-salom”. Aholisi konfessional jihatdan rang-barang bo‘lgan ba’zi mamlakatlarda, masalan, Livan, Suriya, Iordaniyada suhbatdosh musulmonmi yoki nasroniymi aniq bo‘lmasa, qisqa “Marhaba!” bilan chegaralanish mumkin. Salomlashgandan so‘ng, qarindoshlar, oila, ota-onalar va bolalar holidan so‘raladi, ularga salomatlik va farovonlik tilanadi. Shu bilan birga, arab erkaklaridan ularning ayollari haqida so‘rash yaramaydi va bu holat mojaroga olib kelishi mumkin. Yevropada uzoq yillar yashagan arablar yoki arab bo‘lmagan ayollarga uylanganlar bu kabi savollarga nisbatan bag‘rikengroq bo‘lsalar-da, ular uchun ham bu noqulay eshitiladi.

Arablar o‘rtasidagi muloqotda odatda “madaniy masofa” yevropaliklarnikiga qaraganda ancha qisqa bo‘ladi. Suhbatdoshlar deyarli bir-biriga tegib turgandek yaqin turishadi bu esa o‘zaro ishonch belgisi sanaladi. Birinchi marta tanishayotganda arab suhbatdoshingiz sizga iliqlik va ehtirom bilan munosabat bildiradi. Bu ikkiyuzlamachilik emas, balki an’anaga hurmat ifodasidir: arablar orasida musulmon kishiga aynan shunday xulq-atvor munosib deb hisoblanadi.

“Ha” yoki”"yo‘q” kabi qisqa, keskin javoblar arab etiketi doirasida ma’qullanmaydi. Arabcha muloqot madaniyati suhbatdoshning to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob berishiga, qat’iy bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaydi; arablar suhbat chog‘ida shoshqaloqlikdan ham qochadilar.

Arablar juda tezda suhbatdoshi nafaqat qanday ijtimoiy maqomga ega ekanini, balki u kimlar bilan aloqada bo‘lishi mumkinligini ham aniqlab olishadi. Bunga ko‘pincha birgina uchrashuv kifoya qiladi. Biroq o‘zlari haqida ular ko‘p va batafsil gapirishni yoqtirishadi. Arablar o‘zlarini va qarindoshlarini maqtashadi, turli-tuman tafsilotlarni aytishadi, hattoki mayda detallargacha. Oilasining qanday aloqalari va tanishlari borligini sanab o‘tishadi va, albatta, bularni faxr bilan tilga olishadi. Ular shunday deya urg‘u berishadi: “Bunday aloqalar haqida boshqalar hatto orzu qilishga ham jur’at eta olmaydi.”

Yevropaliklar esa, aksincha, birinchi uchrashuvda odatda o‘zlari haqida juda ozgina ma’lumot berishadi. Arablar uchun oila haqidagi ma’lumotlar, shuningdek turli darajadagi ishbilarmonlik va ijtimoiy aloqalar juda muhim hisoblanadi, hatto ba’zida bu ma’lumotlar odamning o‘zidan ham muhimroq bo‘ladi. Arab suhbatdoshidan o‘z oilasi haqida so‘zlab berishini kutadi. Agar u bu haqda hech narsa demasa, arab buni nimanidir yashirish deb tushunishi mumkin. Bundan tashqari, arabda shunday bir hissiyot tug‘iladi: u o‘zi haqida aytgan tafsilotlar suhbatdosh uchun keraksiz va noo‘rin bo‘lib chiqqanday tuyuladi.

Agar sizning arab do‘stingiz o‘zining “ta’sirli tanishlari” haqida so‘zlab bergan bo‘lsa, buni maqtanchoqlik deb tushunmaslik kerak, shu bilan birga, bu ma’lumotlar noo‘rin deb hisoblanmasligi lozim. Balki bu aytilganlar keyinchalik, ayniqsa yuqori darajadagi aloqalarni topish zarur bo‘lib qolganida, nihoyatda foydali va kerakli bo‘lib chiqishi mumkin. Shuning uchun arab tanishingiz sizga yordam berishga tayyorligini bildirganida, bundan mamnunlik bilan minnatdorlik bildirish kerak. Suhbatdosh nima deyayotgan bo‘lsa, unga e’tibor bilan quloq tutish, diqqat bilan eshitishni bilish, va aslo so‘zini bo‘lmaslik lozim.

Arablar bilan tanishuv jarayonining o‘zi ham ma’lum bir rasmiy marosimga amal qilgan holda kechadi. Har doim erkak ayolga birinchi bo‘lib tanishtiriladi. Yoshi yoki lavozimi kichik bo‘lgan kishi kattalarga tanishtiriladi. Agar kimdir ikki kishini tanishtirayotgan bo‘lsa, aynan u ularni tanishtirib, har birining ismini aytishi kerak. Tanishuvdan keyin yangi tanishlar bir-birlarini salomlashadilar, lekin bu G‘arbda odat bo‘lganidek qo‘l berib ko‘rishish orqali amalga oshmaydi. Musulmon mamlakatlarida erkak va ayolning qo‘l berib salomlashishi tavsiya etilmaydi.

Arablar fikricha, chin do‘stlar tez-tez uchrashib, suhbatlashib turishlari kerak. Uchrashuvlar orasidagi tanaffus bir necha kundan oshmasligi lozim. Ular mehmonlikka taklif qilishdan (bu mehmondo‘stlik belgisi sifatida qaraladi) yoki uchrashuvlar uyushtirishdan hech qachon o‘zlarini tiymaydilar. Yevropaliklar esa, agar ular arab do‘stlariga ega bo‘lsalar, bunday tez-tez uchrashuvlar ularning asabiga tegishi, hatto salbiy munosabat uyg‘otishi mumkin. Ular bunday uchrashuvlarni bekor o‘tgan vaqt deb hisoblaydilar, bu esa, ularning fikricha, to‘laqonli hayot kechirishga xalaqit beradi. Ular do‘stlar bilan tez-tez uchrashuvlar vaqt va imkoniyatni kamaytiradi, yolg‘izlikda qolish, shaxsiy hayoti bilan shug‘ullanish yoki muhim ishlarini hal qilishga xalaqit beradi deb o‘ylashadi.

Arab tilida esa “shaxsiy hayot” degan tushunchaning o‘zi yo‘q. Arab tiliga taxminan “shaxsiy yoki xususiy hayot” degan ma’noni beruvchi so‘z “yolg‘izlik” yoki “tinchlikdagi hayot” deb tarjima qilinadi. Yolg‘iz qolish, o‘z fikrlaring bilan bir oz sukutda bo‘lish istagi arablar uchun tushunarsiz tuyuladi. Agar bunday istak tug‘ilsa, bosh og‘rig‘i yoki yengil bezovtalik kabi holatlarga ishora qilish mumkin, lekin bu ham sizni yolg‘iz qoldirishlariga kafolat bermaydi.

Arablar o‘z an’analariga juda hurmat bilan munosabatda bo‘ladilar. Hatto arab mamlakatlaridan tashqarida bo‘lishsa ham, odatdagi turmush tarzini (masalan, ovqatlanish odatlari) o‘zgartirmaslikka harakat qiladilar va faqat juda zarur holatlarda o‘zgarishga rozi bo‘ladilar. Arab dunyosida eng keng tarqalgan hordiq va ko‘ngilochar faoliyat shakli bu suhbatdir. Til odamlar o‘rtasidagi asosiy muloqot vositasi bo‘lib, arablarning hayotida ulkan ahamiyat kasb etadi. U turli mamlakatlardagi arablar birligini mustahkamlovchi va ularni yagona madaniyatga bog‘lovchi kuchli omil hisoblanadi. Tilshunoslar fikricha, notiqlik - arab tilining eng xarakterli xususiyatidir. Shu bois, bu til rasmiy chiqishlar va she’riy asarlarni o‘qish uchun juda mos keladi.

Arablar go‘zal va jarangdor so‘zlarni yaxshi ko‘radilar va she’riyat hamda ritorikaga boshqa san’at turlariga qaraganda ko‘proq e’tibor qaratadilar. Til va

tasavvur orqali axloqiy tizim kuchga kiradi, u do‘stlarga, oilaga, urug‘-aymoqqa sadoqatni, shaxsiy va oilaviy sha’n-iffatni, mehmondo‘stlikni rag‘batlantiradi.

Alohida ta’kidlash kerakki, notiqlik ayniqsa badaviylar nutqida o‘ziga xos bo‘lib, bu fazilat avloddan avlodga o‘tadi. Arab an’analariga ko‘ra, suhbat baland, ravshan ovozda, pauzalar bilan olib borilishi kerak, suhbatdoshning gapini bo‘lish mutlaqo noo‘rin hisoblanadi. Ayniqsa, erkaklar nutqida hayrat, afsus, g‘azab kabi his-tuyg‘ularni ifodalovchi “ayollarga xos” undovlar qo‘llanishi qat’iyan nomaqbuldir.

Suhbat uchun odatiy mavzular bu so‘nggi yangiliklar, ishlar, sog‘liq holati kabi mavzulardir. Suhbatda har kim ishtirok etishi kerak. Bir kishi doimiy gapirib turmasligi, boshqalarga ham o‘z fikrini bildirish imkonini berishi kerak. Qo‘pol so‘zlar yoki atrofdagilarning qadr-qimmatini kamsituvchi ifodalar, shuningdek suhbatdoshning ayol qarindoshlari haqida hatto tilga olish ham man etilgan. Axloq va odobga zid barcha mavzular taqiqlangan mavzular sirasiga kiradi.

Arablar uzoq suhbatni, bahs-munozarani xush ko‘radilar, ayniqsa tushlik paytida: ular taqdim etilayotgan har bir taom haqida alohida gapirib, shu bilan birga ko‘plab choy yoki qahva ichishadi. Suhbat mavzulari orasida har xil yangiliklar, mamlakat ichki hayoti, siyosiy voqealar, shaxsiy masalalar, sog‘liq holati kiradi. Yangi kitoblar, mashhur yozuvchilarning so‘nggi nashrlari, teatr premyeralari, kinofilmlar haqida ham suhbatlashiladi. Agar siz suhbatdoshingizni yetarlicha yaxshi bilmasangiz, keskin siyosiy mavzularni yoki diniy tafovutlarni muhokama qilishdan tiyilgan ma’qul.

Agar siz faqat erkaklardan iborat davrada bo‘lsangiz, bu yerda turli mish-mishlar, qiziqarli voqealar, latifalar eshitishingiz mumkin. Erkaklar orasida sport jamoalarining yutuqlari haqida gaplashish keng tarqalgan. Har qanday o‘tkir, aql bilan aytilgan gap yoki maqolga bo‘lgan javob, yevropaliklar nazarida, haddan ortiq hissiy bo‘lib ko‘rinadi. Shuningdek, siz doimo yangi mehmonlik takliflariga tayyor bo‘lishingiz kerak ba’zida bir emas, bir nechtasi bo‘ladi. Albatta, ularning barchasiga javob berishingiz shart emas. Siz shaxsiy sabablar yoki ish bilan bandligingizni bahona qilishingiz mumkin. Ammo shuni yodda tutingki, agar siz yangi jamiyatga ijtimoiy jihatdan tezda moslasha olmasangiz, arablar buni qandaydir haqorat deb qabul qilishlari, yoki siz ularni yoqtirmayapsiz deb o‘ylashlari mumkin, bu esa ularning ranjishiga sabab bo‘ladi.

Arablar bir-birlariga yordam berish, rohat ulashish istagini yuqori qadrlaydilar. Ular do‘st tanlashga juda jiddiy yondashadilar, bu jarayonni o‘ylab, ehtiyotkorlik bilan olib boradilar. Arab uchun “odoblilik” tushunchasi do‘stlarga g‘amxo‘rlik qilish, ularga yordam berish, hech qachon ochiqchasiga do‘stning iltimosini rad etmaslik, uni bevosita inkor etmaslik majburiyatini ham o‘z ichiga oladi. Biroq bu har qanday holatda ham bu iltimos bajarilishi shart degani emas. Shuning uchun, agar sizning arab do‘stingiz sizdan yordam yoki biror iltimos bilan murojaat qilsa, imkoniyatlaringiz doirasida unga yordam berishga harakat qiling bu nafaqat do‘stona munosabatlarni saqlab qolishga, balki ularni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Agar esa biror sababga ko‘ra bu iltimosni bajarish mushkul bo‘lsa, yoki sizni noqonuniy ish tutishga majburlasa, yoxud bu yordam mantiqan maqsadsiz tuyulsa,

unda eng to‘g‘ri va oqilona yo‘l quyidagicha bo‘ladi: avvalo, do‘stingizni diqqat bilan tinglang, uning holatini tushunishga harakat qiling, keyin esa o‘z fikringizni bildiring va bu ish borasida o‘z qarashingizni ayting. Buni bildirayotganda, siz bu ishning yaxshi yakun topishiga shubhangiz borligini aytgan holda, do‘stingizga yordam berishga harakat qilishingizni ta’kidlashingiz kerak. Agar keyinchalik bu yordamni ko‘rsata olmasangiz, bu holatdan afsusdaligingizni bildiring. Noqulaylikni yumshatish maqsadida kelgusida u uchun boshqa biror foydali ish qilishga tayyor ekanligingizni aytishingiz mumkin. Bunday yo‘l tutishingiz do‘stingizni rad qilmoqchi emasligingizni, balki faqatgina uning foydasi haqida o‘ylayotganingizni bildiradi va shunda sizning munosabatlaringiz do‘stona holatda saqlanib qoladi.

Agar arab do‘stingiz sizdan katta umid qilgan bo‘lsa-da, siz uning iltimosini bajara olmagan bo‘lsangiz, u sizning uzringizni va sizni oqlovchi har qanday dalilni odatdagi holdek qabul qiladi. U nima uchun siz hech nima qila olmaganligingizni so‘rab o‘tirmaydi. Chunki u tushunadi: bunday savollar sizni noqulay holatga solishi, sizni o‘zingizni yutqazgandek his qilishingizga olib kelishi mumkin. Shu sababli, siz ham arab do‘stingizdan biror yordam so‘raganingizda, holatni tushungan holda, unga o‘xshash sadoqat va tushunish bilan yondashishingiz lozim. Agar sizga nisbatan qochimchoq javob berilsa, bu hech qanday umid bog‘lamaslik kerakligini, siz uchun hech nima qilinmasligi mumkinligini bildiradi.

Bunday vaziyat, ayniqsa, Yevropalik uchun qiyin va tushunarsiz tuyulishi mumkin. Ammo avvalo holatni tushunishga harakat qiling, aslida nima bo‘lganini aniqlang. Bunday javobni hurmatsizlik deb tushunmang, bu arab madaniyatiga xos xususiyatdir. Yana bir muhim maslahat: hech qachon arabga «Men bo‘lsam bunday qilardim» kabi nasihat ohangida gapirmang bu bizda odat tusiga kirgan bo‘lsa-da, arablar buni yoqtirishmaydi. Agar arab sizning biror iltimosingizga “ha” deb javob bersa, bu hali u albatta biror ish qiladi degani emas. Arab etiketi talabiga ko‘ra, iltimosga javoban ijobiy fikr bildirilishi lozim. Ammo bu “ha” amaliy harakatlarga olib kelishi shart emas. Ba’zan hatto shunday taassurot paydo bo‘ladi – go‘yoki bu ishning bajarilishi iltimosga umuman aloqasi yo‘qdek. “Ha” degan javob, asosan, niyat, xohish yoki yordam berishga tayyorlik ifodasidir, bundan ortiq emas. Bunday vaziyatda ko‘pincha siz “Insha Alloh” degan jumlani eshitasiz. Bu ibora yordam va’dasiga o‘xshagan har qanday gapda ishlatiladi. “Ha” o‘rnida aynan shu so‘z ko‘proq qo‘llaniladi.

Arablar ko‘p hollarda omma oldida yoki jiddiy ohangda o‘z niyatlari va talablarini aytishadi, hatto tahdidlar bilan birga. Ammo aslida ular bu aytilganlarning hech birini amalga oshirishni mo‘ljallamagan bo‘lishi mumkin. Gap shundaki, arab biror narsa haqida baland ovozda gapirib, o‘zining ichki hissiy yukidan xalos bo‘ladi, ruhiy jihatdan yengillik his qiladi va shu orqali u o‘zini biror ish qilishga majbur qilayotgan ichki bosimdan qutqaradi. Gapirib bo‘lgach, u o‘zini xotirjam tutadi, go‘yoki aytilganlar endi bajarilishi shart emasdek tuyuladi.

Agar shunday bo‘lib qolsa-ki, biror niyat og‘zaki e’lon qilinib, u atrofdagilarga ma’lum bo‘lib qolsa, bu holat aytuvchining ongida iz qoldiradi yoki unga shunchaki shu niyatni amalga oshirish uchun allaqachon harakat

boshlagandek tuyuladi. Bu esa, tabiiyki, psixologik jihatdan, aslida bu niyatni ro‘yobga chiqarish uchun zarur bo‘lgan amaliy qadamlarning ahamiyatini kamaytiradi. Qizig‘i shundaki, arablar ko‘pincha o‘zlari ham nima ro‘y berganini aniq anglab yetmaydilar. Ular uchun so‘z va amal o‘rtasida keskin farq yo‘qday tuyuladi.

Holbuki, agar biz holatni ob’yektiv tahlil qilmoqchi bo‘lsak, bu so‘zlar orqali ishning o‘zi almashtirilganini aniq ko‘rish mumkin. Tahdid yoki niyat haqidagi og‘zaki bayonot, shunchalik kuchli ahamiyat kasb etadiki, natijada u bayonotda ifodalangan ishni bajarish zarurati ikkinchi darajaga tushib qoladi. Ko‘pincha arab biror kishiga murojaat qilib, biron iltimos bildirar ekan, darrov “Buni men uchun qil” degan iborani ham qo‘shib aytadi. Yevropaliklar uchun bunday so‘zlar notanish odamdan eshitilganda juda g‘alati tuyuladi. Chunki bu ibora, ular nazarida, faqat yaqin va do‘stona munosabatlar mavjud bo‘lgan hollardagina aytilishi mumkin.

Yevropaliklar bu holatni shunday tushunadilar: agar siz biror kishidan yordam so‘rayotgan bo‘lsangiz, bu sizni unga qarzdor qilgani, kelajakda siz bu yordamni qandaydir tarzda qoplashga majbur bo‘lishingizni bildiradi. Ammo arab madaniyatida “Buni men uchun qil” degan ibora ayniqsa iltimosning darhol ortidan aytilganda, keng tarqalgan va katta ahamiyatga ega.

Arab kishi o‘z do‘stidan faqat sadoqat va vafodorlikni kutadi. Shu sababli, u do‘sti deb hisoblagan odamdan iltimos qilgach, agar u norozi bo‘lib, g‘azab bilan javob bersa, buni tushunmaydi va kechirolmaydi. Shuni boshidanoq tushunib olish kerakki, arablar yordam, iltimos yoki har qanday xizmatni do‘stlik munosabatining ajralmas qismi deb bilishadi. Ular faqat chinakam hurmat qilgan va yoqtirgan odamlar bilan do‘stlik munosabatini o‘rnatadilar va uni saqlab qolishga intiladilar. Arablarning do‘stligi biz o‘rganib qolgan “hisob-kitobli” do‘stlik emas. Albatta, so‘nggi yillarda faqat o‘z manfaati yo‘lida odamni “qayta-qayta iltifot bilan ishlov berish” holati arablar orasida ham paydo bo‘la boshladi. Ammo bu borada ular hali yevropaliklar bilan tenglasha olmaydi.

Arablar bilan muloqotda shuni ham yodda tutish kerakki, g‘arbda faqat odob yuzasidan, hech qanday majburiyat yuklamasdan aytiladigan iboralar, masalan: “Biz tez-tez ko‘rishib turishimiz kerak”, “Biz vaqti-vaqti bilan uchrashib turishimiz lozim”, arablar tomonidan aynan so‘zma-so‘z, ya’ni bevosita taklif sifatida qabul qilinadi. Ular tez orada sizdan taklif kutadi, agar bu bo‘lmasa, ular sizning samimiyligingizdan shubhalanishi mumkin.

Arablar bilan munosabatlarni yevropaliklar o‘rganib qolgan shakl va me’yorlarga solishga urinishlar ko‘pincha shunga olib keladiki, tez orada siz arab do‘stlaringiz yo‘qligini sezib qolasiz, ular go‘yoki g‘oyib bo‘lib ketadi. Arab do‘sti hech qachon vaqtini hisobga olmaydi, u saxiy va yordamga doim tayyor bo‘ladi, qanday kuch va mehnat talab qilinishidan qat’i nazar, do‘stiga yordam berishga tayyor turadi. U hatto noqulaylik va qurbonliklarga borishga ham tayyor, faqat do‘stligi haqiqiy ekanini ko‘rsatish, do‘stining uning sadoqatiga ishonishi va do‘stlik rishtalarining mustahkamligiga shubha qilmasligi uchun. Albatta, u bunday sadoqatni o‘z do‘stidan ham kutadi.

G‘urur arab individuumizmining asosiy unsurlaridan biridir. Bu xususiyat arablar orasida alohida e’tiborga ega va jamiyatda hurmat bilan qaraladi. Arab bilan o‘zaro tushunuvga erishish uchun avvalo yevropalik shuni bilishi kerakki, arab inson o‘zi haqida nima deb o‘ylaydi, uning o‘zini baholashi qanday. Chunki uning “o‘z-o‘ziga” nisbatan fikri uning qarashlari, xulosalari va muomala uslubining boshlang‘ich nuqtasidir. Bu holatni bilish va tushunish, balki har doim inobatga olish zarur, aks holda suhbatdoshda istalmagan ranjish yoki norozilik paydo bo‘lishi mumkin, bu esa, tabiiyki, yaxshi muloqotga to‘sqinlik qiladi.

Arablar juda tez ranjiydi ularni xafa qilish, g‘ururiga tegish oson. O‘zlariga tegishli masalalarda ular obyektiv bo‘lishda qiynaladilar, o‘z harakatlariga xolis baho berish yoki kimningdir tanqidini xotirjam qabul qilish ularga mushkul. Arablar bilan ochiq, to‘g‘ridan-to‘g‘ri gaplashish, voqealarni qanday bo‘lsa shunday tasvirlash yaramaydi. Har qanday tanqid yoki fikr noziklik bilan, e’tiborli va yoqimli shaklda bayon qilinishi kerak, shunda hech kimning qalbiga tegmaydi, g‘ashiga tegmaydi, salbiy hissiyot uyg‘otmaydi.

Arablar o‘zlari haqida aytiladigan har qanday fikrga hushyorlik bilan qaraydilar. Agar ularga etarlicha e’tibor qaratilmayotgandek tuyulsa, ular o‘zlarini kamsitilgandek his etadilar. Ularga munosabatda ehtirom va e’tibor ko‘rsatish juda muhim. Ayniqsa, ularni tanqid qilish yoki ularga nasihat aytish zarur bo‘lsa, bu jarayonda ehtiyotkorlik, yumshoqlik va iliqlik bo‘lishi kerak. Arablar bilan mojaroli vaziyatlarda yechim topish uchun ularning ruhiy holatini tushunishga harakat qilish, ularning o‘zini hurmat qilishga intilishini inobatga olish zarur. Bu holat, ayniqsa, chet elliklar bilan bo‘ladigan munosabatlarda aniq seziladi.

Muloqotda to‘qnashuvlardan qochish uchun har ikki tomon ham do‘stona va ochiq bo‘lishi, madaniyatlararo farqlarni inobatga olib harakat qilishi kerak. Ko‘pgina arablar barcha odamlarni ikkita toifaga ajratish mumkin deb hisoblashadi: do‘stlar va notanish, begonalar. Har ikki guruh vakillari bilan aloqada bo‘lish jarayonidagi xulq-atvor va munosabatlar turlicha bo‘ladi. Arabcha dunyoqarashga ko‘ra, do‘stlar va tanishlar bilan aloqada maksimal darajada muloyim, samimiy, halol va saxiy bo‘lish kerak; ularga har doim yordam berishga tayyor bo‘lish lozim. Ammo agar ish notanish odamlar bilan bog‘liq bo‘lsa, unda xulq-atvor tamomila o‘zgarishi kerak deb hisoblashadi. Bunday vaziyatda odamlar orasidagi munosabatlar ko‘proq odam gavjum joylardagi holatga o‘xshaydi: kimdir guruh-guruh bo‘lib turadi, kimdir safga tiziladi, bir-birini turtadi, hatto biroz tajovuzkor ko‘rinadi.

Agar siz ishlayotgan yoki muloqot qilayotgan odamlar bilan ilgari tanish bo‘lmasangiz, arablar sizga aynan begona odamga qanday munosabatda bo‘lishsa, shunday javob qaytaradilar. Siz bu holatdan ranjisangiz yoki norozilik bildirganingiz bilan, bu sizni tinchlantirmaydi va arab jamiyatida muvaffaqiyatga olib bormaydi. Shuningdek, arablarni “odobsizlikda” yoki “yomon tarbiyada” ayblash ham to‘g‘ri emas, bu siz istagan iliq munosabatlarni o‘rnatishga yordam bermaydi. Aynan bunday sog‘lom munosabatlargina sizga keyingi muvaffaqiyat kaliti bo‘la oladi.

Etiket doirasida aloqa qilayotgan tomonlarning ijtimoiy maqomini aniqlash va unga mos xatti-harakat chizig‘ini tanlash nihoyatda muhim. Shunda siz arab

bilan muloqotga kirishganingizda o‘zingizni “boshqacha, begona va tushunarsiz” dunyoga tushib qolgandek his qilmay, o‘zingizni erkin tuta olasiz. Arablar chet elliklar bilan, xuddi o‘z vatandoshi bilan bo‘lgani kabi, muloqot chog‘ida suhbatdoshining jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei, diniy e’tiqodi, avvalgi tanishlik darajasi va boshqa omillarni doimo hisobga oladilar. Muloqot ishtirokchilarining har xil farqlovchi belgilari o‘zaro kesishadi va o‘ziga xos belgilarning bog‘lamini hosil qiladi.

Arablar bilan muloqot qilish jarayonida ularning harakatlarini to‘g‘ri talqin qilishni bilish zarur. Arablar voqealarning barchasiga faqat o‘z dunyoqarashi prizmasi orqali qarashga va shunga muvofiq baho berishga odatlangan. Ko‘pincha ular suhbatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, bilvosita, ishoralar orqali gapirishadi. Har qanday qarorni qabul qilayotganda yoki biror hodisani tahlil qilayotganda, ular eng avvalo odamlar va ularning his-tuyg‘ulariga qiziqish bildiradi, ularning javob reaksiyasini hisobga olishadi. Shunday deyish mumkin: arablar hech qachon insoniy omilni unutmaydi. Bu esa ularga suhbatdoshini yaxshiroq tushunish, o‘zaro anglashuv o‘rnatish va muloqotni samarali olib borish imkonini beradi. Arablar suhbatdoshi aytilgan gapni to‘g‘ri qabul qilishi va mamnun bo‘lishiga harakat qiladi. Ular yaxshi tushunishadiki, g‘arbiy (yoki yevropalik) hamkor har qanday voqeani yevropa madaniyatiga xos aniq nuqtayi nazardan ko‘rib baholaydi. Ular ko‘proq nazariy yondashuv tarafdori bo‘lib, hodisalarning mohiyati aynan shu nazariy kategoriyalarda ifoda etiladi, deb hisoblaydilar.

Arablar o‘zlarini yaxshi suhbatdosh deb bilishadi. Ular juda tez va oson aloqa o‘rnatadilar, ammo bu aloqa ko‘pincha yuzaki bo‘lib qoladi. Biroq ular suhbat davomida avvalo qarshi tomonning salbiy munosabati bo‘lsa, uni yo‘qotishga harakat qiladi. Ular har doim gapni davom ettirishga, salbiy reaksiya paydo bo‘lishining oldini olishga, suhbatdoshda ijobiy munosabat uyg‘otishga va uni faol harakatga undashga intiladilar. Ular shaxsiy uchrashuvlar, suhbatlar, intervyularga katta ahamiyat beradilar va odatda suhbatdoshlariga o‘z iltimosini, ishini yoki muammoni qanday tushunishini o‘zlari bayon etishiga imkon beradilar, ya’ni ular suhbatdoshni tinglay olish qobiliyatiga ega. Suhbat jarayonida do‘stona yoki go‘yoki do‘stona munosabatlar shakllanadi.

Mehmondo‘stlik olijanoblikning bir ko‘rinishidir. Arablar tushunchasida, bu insonning o‘z jamoasida hurmatga sazovor bo‘lishi va shu hurmatni mustahkamlash vositasi hisoblanadi. Ko‘p hollarda biror inson haqida uning mehmonlarni qanday qabul qilishi orqali xulosa chiqariladi, va mehmondo‘st mezbon obro‘si arab uchun juda qadrli hisoblanadi, chunki u biladiki, har bir mehmon qabul qilinishi tegishli tarzda baholanadi.

Arablar aytadilar: “Mehmon - Allohdan”. Mehmonni yaxshi kutib olish bu nafaqat burch, balki muqaddas majburiyatdir. Shuning uchun badaviylar orasida paydo bo‘lgan bu odat barcha arablar ongida chuqur ildiz otgan. Bu odat o‘zaro yordam tamoyiliga asoslangan bo‘lib, hayot uchun ko‘p xavf soluvchi dunyoda oddiy himoya vositasidir. Sahroda sayohat qilayotgan musofir begonalarning yordamisiz halok bo‘lishi mumkin edi. Shuning uchun badaviylar orasida qadim zamonlardan beri har bir sayyoh duch kelgan ilk chodirga kirish va mehmondo‘stlik kutish huquqiga ega bo‘lgan.

Arablar “Uyim - sizning uyingiz” degan so‘zni aytganida, bu shunchaki go‘zal ibora emas bu uy egasining mehmoniga nisbatan chin yurakdan bo‘lgan munosabatining ifodasidir. Mehmondo‘stlik o‘ziga xos an’anaviy marosim bilan birga bo‘ladi. Avvalo, salom-alik, birodarlik o‘pishi yoki qo‘l siqish orqali kutib olinadi. So‘ng, mehmonning ismi yoki kelish sababi so‘ralmasdan, darhol unga ovqat tortiladi. Agar mehmon badaviy chodiriga kelsa, uy egasi darhol ovqat tayyorlanishini ta’minlaydi, mehmonni ehtirom bilan mehmon qiladi va unga keyingi safar uchun “ulush” ajratadi.

Uy egasining chodirida tatib ko‘rilgan ovqat, ayniqsa tuz, mehmondo‘stlik munosabatlarini o‘rnatishning asosi hisoblanadi. Agar mehmon faqatgina suv yoki sut ichgan bo‘lsa, urf-odatlarga ko‘ra, mezbon uni keyinchalik himoya qilishga majbur bo‘lmaydi. Aytilishicha, mehmon arab uchun muqaddas shaxs hisoblanadi, uning yoshi, jinsi yoki jamiyatdagi mavqeidan qat’i nazar. Hatto kambag‘allik holatida ham mehmonni qabul qilish kerak. Arab maqolida shunday deyiladi: *“Mehmonga hech bo‘lmasa, non bilan qahva ber, lekin u och qolib uxlab qolmasin.”*

Mezbon uch kun davomida mehmondan kimligini, qayerga ketayotganini yoki qancha vaqt qolmoqchi ekanligini so‘ramasligi kerak. Boshqa tomondan esa, mehmon ham uch kundan ortiq qolmasligi lozim. Mehmonni chodirda, xonada yoki boshqa joyda yolg‘iz qoldirish yaramaydi. Ko‘chmanchi qabilalar shayxlari, boy shaharliklar va qishloq aholisi odatda alohida mehmonxona yoki mehmonlar uchun mo‘ljallangan xonaga ega bo‘ladilar.

Har qanday vaziyatda, hatto mehmon qabul qilishga imkon yo‘qday tuyulgan holatlarda ham arab mehmondan bosh tortolmaydi. Faqat bitta istisno bor: agar uydagi yagona odam ayol (yoki ayollar) bo‘lsa. Ammo bu holatda ham mehmonning o‘zi uyga kirmaslikni afzal ko‘radi hatto u bilsa hamki, uy egasi yaqin orada qaytib keladi. Mehmondo‘stlik arablar uchun insonni baholashda muhim mezon hisoblanadi, ayniqsa, insonning obro‘-e’tibori haqida gap ketganda. Agar biror kishi haqida “u xasis” yoki “u mehmondo‘st emas” deyilsa, bu nafaqat salbiy fikr, balki insoniy fazilatlariga nisbatan haqoratli hujum sifatida ham qabul qilinadi. Bunday fikr insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Arablar qayerda bo‘lishidan qat’i nazar ofisda, uyda, qishloqda, shaharda, savdo markazida yoki o‘z do‘konida doim mehmondo‘st mezbon bo‘lishga tayyor turadilar. Arablar mehmon bo‘lib borishni ham, mehmon qabul qilishni ham yaxshi ko‘radilar. O‘rtacha arab fuqarosining ko‘ngilochar imkoniyatlari cheklanganligi sababli, mehmonlikka borish va qabul qilish asosiy madaniy hordiq vositasi hisoblanadi. Arab uyiga hatto taklif bo‘lmasdan ham tashrif buyurish mumkin bu asosan qarindoshlar, do‘stlar, yaqin tanishlar va qo‘shnilarga taalluqlidir.

Agar “maqomli” mehmonlar kelishi kutilayotgan bo‘lsa, u holda tashrifga oldindan tayyorlaniladi va bu haqda avvaldan xabar beriladi. Agar mehmon tushlikka yoki kechki ovqatga chaqirilayotgan bo‘lsa, mezbon bu haqida kamida bir kun oldin mehmonlarni xabardor qilishi kerak. Taklif paytida yaqin qarindoshlar ishtirok etayotgan bo‘lsa, ularni ham albatta taklif qilish lozim, aks holda bu beodoblik deb hisoblanadi.

Bunday mehmonlik marosimlarida arablar mehmon oldida o‘zlarini eng yaxshi tomondan ko‘rsatishga harakat qiladilar. Bu, uy jihozi va bezaklaridan tortib, kiyim-kechak, taomlar va ichimliklargacha hammasiga tegishlidir. Arablarda mehmonlikka bo‘sh qo‘l bilan borish odati yo‘q. Odatda, chiroyli qadoqlangan shirinliklar olib borish maqsadga muvofiq. Agar mehmon boshqa shahardan kelgan bo‘lsa, u holda sovg‘alar salmoqliroq bo‘lishi kerak: oila boshlig‘iga poyabzal yoki kiyim-kechak, ayollarga sandiqchalar yoki taqinchoqlar, bolalarga esa pul yoki o‘yinchoqlar beriladi.

Mehmon belgilangan vaqtdan kechikmasligi yoki juda erta kelmasligi kerak. Taklifsiz ovqatga borish yoki o‘zingiz bilan taklif qilinmagan kishini olib borish nojoiz hisoblanadi. Uyga kirishdan oldin eshik taqillatish yoki qo‘ng‘iroq qilish zarur. “Kim bu?” degan savolga “Do‘stingizman” emas, balki ismingizni aytish kerak. Hatto eshik ochiq bo‘lsa ham, ruxsatsiz kirib borish yoki uy ichiga qarash mumkin emas. Mehmon qo‘ng‘iroq qilish va eshikdan bir necha qadam orqada turish kerak. Agar ichkaridan ayol kishining ovozi eshitilsa, mehmon yo yo‘talib, o‘zini bildiradi yoki uy egasini chaqiradi.

Mehmonni uyga olib kirishda mezbon avval o‘zi kiradi, agar hech kim bo‘lmasa, mehmonga oldin kirishga ruxsat berishi mumkin. Mehmon uy eshigida kutib olinadi (muhim mehmonlar hatto ko‘chada kutib olinadi), keyin uni mehmonxona “salon”ga boshlab kirishadi va «*Ahlan va sahlan!*» (*Xush kelibsiz!*) degan so‘zni qayta-qayta takrorlaydilar. Mehmon esa javoban «Ahlan bikum» (*Sizlarga ham xush kelibman*) deb aytadi. Mehmonni qarshi olayotgan uy egasi yoki uning o‘g‘li unga palto yoki ustki kiyimini yechishga yordam beradi. Biroq oyoq kiyimini echish talab etilmaydi.

Mehmon, albatta, uy egalari bilan salomlashishi, ularning sog‘ligi haqida so‘rashi kerak. Agar oilaning biror a’zosi sizga tanishtirilmagan bo‘lsa, uning kimligini bilishga urinmaslik kerak, bu ataylab qilingan qaror bo‘lishi mumkin. Garchi mehmonxona eng hurmatli xona hisoblansa-da, u har doim ishlatilavermaydi. Ko‘pincha, bu xona uyning oxirgi qismida joylashgan bo‘ladi. Shuning uchun mehmon kelsa, maxsus marosim amalga oshiriladi, mehmon eshikni taqillatishi bilan uy egasi uni uyning ichkarisidagi mehmonxona orqali olib o‘tadi, bu orada uni kutib olishadi, ba’zida esa mehmonxonaga olib boradigan maxsus eshik ochilishi uchun biroz kutish so‘raladi. Bunday odatlar ikki muhim madaniy tamoyilni aks ettiradi: mehmonga ko‘rsatiladigan joylar qanday bo‘lishi kerakligi; mehmon kimlarni ko‘rishi mumkin yoki kerak, bu oilaning qaroriga bog‘liq.

Uy egasi mehmonga eng hurmatli o‘rinni taklif qilishi shart. Shuningdek, mehmonlarni qanday joylashtirish haqida oldindan o‘ylashi kerak, chunki mehmonlar faqat mezbonning ko‘rsatmasi bilan o‘rin egallaydilar. Hurmatli mehmonni odatda eng yoshi ulug‘ yoki eng obro‘li oila a’zosi yoniga o‘tqazishadi. Agar xona sharqona uslubda bezatilgan bo‘lsa, mehmonni burchakdagi to‘shalgan gilam ustiga, orqasiga rang-barang yostiqlar qo‘yib joylashtirishadi. Mehmonlarni uy kiyimida kutib olish yoki ularning oldida xona supurish odobsizlik belgisi hisoblanadi. Mehmonga taomni uzoq kutish nojoizdir, shu sababli dasturxon tortilishidan oldingi tanaffus yengil va xushchaqchaq suhbatlar bilan to‘ldiriladi.

Bu suhbatni boshlash odatda uy egasining vazifasi hisoblanadi. Ochiq eshikdan boshqa xonalarga qarash, uy egasidan ruxsatsiz buyumlarga tegish, xonadan chiqib ketish bularning barchasi juda nojoiz deb hisoblanadi. Mehmon hech qachon uy egasining uy ishlariga aralashmasligi kerak. Agar zaruriyat bo‘lsa va uy egasi xonani qisqa vaqtga tark etsa, bu uchun albatta uzr so‘rashi kerak.

Ovqatdan oldin uy egasi mehmondan qo‘lini yuvishni xohlaysizmi, deb so‘rashi va toza sochiq taklif etishi kerak. Mehmonlar dasturxon atrofida o‘tirgach, mezbon eng oxirida o‘tiradi. Ovqatdan oldin barcha “Bismillahir-rohmanir-rohiym” (Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan) degan iborani aytadilar. Birinchi bo‘lib ovqatga uy egasi qo‘l uzatadi. Biroq agar mehmon yaqin do‘st bo‘lsa, uni ovqatlanishga taklif qilgach, mezbon uning o‘zidan oldin ovqatga qo‘l uzatmasligi lozim. Eng yaxshi bo‘lak (masalan, qo‘y boshasi) mehmon uchun ajratiladi. Ovqatlanish paytida mehmon ortiqcha yeb qo‘ymasligi, ovqatni yomonlamasligi lozim. Uy egasi esa mehmon yeb turgan paytda ovqatni tark etmasligi kerak. Umuman, mehmon va uy egasi ovqatni bir vaqtda boshlab, bir vaqtda tugatishga harakat qiladilar. Shu bilan birga, mehmon ovqatni juda tez yemasligi, boshqalarga ham to‘yib olishlariga imkon berishi kerak.

Ovqat va ichimlik faqat o‘ng qo‘l bilan olinadi. Islomda o‘ng qo‘l va o‘ng oyoq ustun sanaladi: barcha pok ishlarda o‘ng qo‘ldan foydalaniladi, chap qo‘l esa nopok yoki majburiy amallar uchun ishlatiladi. O‘ng tufli chapdan oldin kiyiladi, o‘ng oyoq bilan uyga kiriladi. Agar ovqat birgina katta idishda berilgan bo‘lsa, uni bir chimdim qilib olib, boshni orqaga tashlab, og‘izga tushirish lozim. Go‘shtni tishlab olib yana idishga solish mumkin emas. Agar ovqat qoshiq bilan yeyayotgan bo‘lsa, qoshiqni tashqi tomoni pastga qaratib, likopga qo‘yish kerak bu ortiqcha taomning stolga to‘kilmasligi uchun. Ovqatlanayotgan odamlarning og‘ziga qarab turish yoki og‘iz to‘la holatda gapirish odobsizlikdir.

Agar ovqat paytida (ayniqsa, xorijliklar orasida) kimdir sukut saqlasa, arablar Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) hadislaridan misollar keltiradilar, bu esa ovqat paytida jonli suhbat qilish zarurligini bildiradi. Ruslar orasidagi “Ovqat yeyayotganimda kar va soqovman” degan naql bu yerda o‘z kuchini yo‘qotadi. Ovqatlanish paytida stolga tirsak qo‘yish, baland ovozda gapirish, qoshiqlarni shovqin bilan ishlatish, yoqimsiz mavzularda suhbatlashish bularning barchasi man etiladi. Suv ichishdan oldin ham “Bismillah” deyiladi. Suvni mayda ho‘plab, shovqinsiz, to‘kmasdan ichish kerak. Islom an’anasiga ko‘ra, suvni faqat o‘tirgan holda ichish kerak. Yog‘li qo‘l bilan suv idishini ushlash yoki butilkadan og‘iz tegizib ichish (garchi Livanda keng tarqalgan bo‘lsa ham) noto‘g‘ri hisoblanadi. Suv ichishdan oldin atrofdagilarga ham taklif qilish lozim.

Ovqat tugagach, barcha “Alhamdulillahi Rabbil ‘aalamiin” (Oliy Allohga hamd bo‘lsin) degan iborani aytadilar va uy egasiga minnatdorchilik bildiradilar: *“An’amallahu ‘alaykum”* yoki *“Allohu yuksir xoyrakum”* (*Alloh sizlarga baraka bersin, Alloh sizning yaxshiligingizni ko‘paytirsin*). Ovqatdan keyin uy egasi mehmonning qo‘lini yuvib olishini taklif etadi. Biroq, mehmon darhol uy egasining uyidan chiqib ketmasligi kerak. Uy egasi yana choy, qahva yoki meva taklif qilishi mumkin, bu orada dasturxon yig‘ishtiriladi.

Uy egasining “Nima ichasiz qahva yoki choy?” degan savoliga “O‘z ixtiyoringizga binoan” yoki “O‘zingiz yaxshi bilasiz” deb javob bergan ma’qul. Mehmondorchilikning o‘zi tashrif marosimining ajralmas bir qismi bo‘lgani uchun undan voz kechish noto‘g‘ri bo‘ladi, bu uy egasining ko‘nglini og‘ritishi mumkin. Agar mehmon ichimlikni yoqtirmasa yoki ichishni istamasa ham, kamida bir-ikki ho‘plam ichishi kerak, chunki bu yerda muhim narsa qancha ichganingiz emas, balki ehtiromga munosib javob bildirishingizdir, ya’ni do‘stona munosabatga ijobiy munosabat bildirishdir. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, qahvaga mehmonni siylash arab dunyosining ko‘p mamlakatlarida hurmat va ehtirom ifodasidir. Eng badavlat shayxdan tortib, eng kambag‘al badaviygacha mehmon uchun qahva tayyorlash va taklif qilish uy egasining birinchi burchi hisoblanadi. Bu istalgan vaziyatda yangi tanishuvda ham, eski do‘st bilan uchrashuvda ham amal qiladi. Agar uy egasi mehmonni hurmat qilishini alohida ko‘rsatmoqchi bo‘lsa, u holda shakar solinmagan quyuq qahva taklif qiladi.

Agar uy egasi uydagi yagona erkak bo‘lsa, u mehmonlarni yolg‘iz qoldirmaydi, suhbat bilan ularga hamrohlik qiladi, qahva yoki choyni esa ayollardan biri tayyorlaydi. Ayol ichimlikni eshik yoniga olib keladi, so‘ngra ovoz bilan yoki eshikni taqillatib erkakni chaqiradi. Uyga tashrif buyurgan mehmonlar, erkaklar va yosh bolalardan tashqari, ayollar bilan deyarli uchrashmaydi. Eng kichik bola (maktabgacha yoshdagi) oila boshlig‘i quchog‘ida o‘tiradi. Kichik bolalar xonaga kiritilmaydi. Ayollar eshik oldida joylashadi, ulardan eng yoshi kattasi erkaklar bilan eng yaqin o‘rinda bo‘ladi va u ayollar va erkaklar o‘rtasidagi vositachilikni bajaradi. O‘smir o‘g‘il bolalar erkaklar bilan birga o‘tiradilar.

Agar siz tanlagan ichimlik, masalan qahva yoqqan bo‘lsa, lekin siz qo‘shimchasini istamasangiz, chashkani likopchaga qo‘yishingiz kerak, avval esa katta va ko‘rsatkich barmoqlaringiz bilan chashkani biroz silkiting va “dayme” (ya’ni “Bu uyda har doim qahva ichilsin!”) deb ayting. Arablar ish yuzasidan suhbatni faqatgina qahva yoki meva bilan birga boshlaydilar, va bunday suhbatlarda aniq “ha” yoki “yo‘q” deyish o‘rniga, ko‘pincha “Insha Alloh” (“Alloh xohlasa”) deb javob berishadi.

Mehmonning uyda qolish muddati tashrifning tabiati bilan belgilanadi. Agar mehmon maxsus taklif qilinmagan bo‘lsa (yaqin qo‘shni, do‘st), tashrif qisqa bo‘ladi, bu holatda odatda choy yoki qahva tayyorlanadi. Agar mehmon sigaret chekmoqchi bo‘lsa, uy egasidan ruxsat so‘rashi kerak. Agar uy egasi o‘zi uchun qal’yan tayyorlayotgan bo‘lsa, u holda mehmon uchun ham qal’yan taklif qiladi. Agar uy egasi sizga qandaydir narsani berishga yoki yana biroz qolishga taklif qilsa, odoban avvaliga rad etgan ma’qul, bu kamtarinlik belgisi. Shu bilan birga, mehmondorchilikda siz yoqtirgan biror buyumni haddan tashqari maqtamang, chunki bu uy egasini uni sizga sovg‘a qilishga majbur qilishi mumkin.

Mehmondorchilik yakuniga yetgach, agar mehmon ketmoqchi bo‘lsa, uni qo‘yib yuborish kerak, uy egasi uni eshikgacha kuzatib qo‘yadi. XIX asrda Misrda, boy oilalarda mehmonni kuzatayotganda atirlangan suv bilan sepish, gul suvi yoki apelsin suvi bilan, va uni xushbo‘y moylar bilan yuvish odati bo‘lgan. Mehmon bilan xayrlashish vaqtida uy egasi unga tashrifi uchun minnatdorchilik bildiradi, va bunday mehmonni qabul qilish o‘zi uchun katta sharaf bo‘lganini ta’kidlaydi. Uy

egasi mehmon yukini ichkariga kiritishda yordam beradi, lekin hech qachon uyni tark etayotganida yukini tashqariga olib chiqmaydi bu “tezroq chiqib ketishini istayapmiz” degan ma’noni berishi mumkin.

Turli ijtimoiy rollar va insonlar o‘rtasidagi aloqalarni baholarkan, arablar uchun insonlar orasidagi ma’naviy yaqinlik asosida shakllangan birliklar juda muhim sanaladi: bu bir-biriga o‘xshash qarashlar va e’tiqodlarda mujassam bo‘lgan yaqinlikdir. Agar siz arablar bilan birgalikda biznes yuritishni rejalashtirayotgan bo‘lsangiz va ish muvaffaqiyatli bo‘lishini xohlasangiz, hamkorlar o‘rtasidagi yaxshi shaxsiy munosabatlar eng muhim omil ekanini yodda tutishingiz kerak, - deydi rossiyalik olim V.E. Shagal.

Hatto biznes haqida konkret suhbat boshlanishidan oldingi qisqagina shaxsiy muloqot kelajakdagi muzokaralarga to‘g‘ri ohang topish uchun eng samarali vosita bo‘lishi mumkin. Uchrashuv boshida arablar odatda suhbatdoshining diqqatini jalb qilish uchun sog‘ligi va so‘nggi paytlarda shug‘ullangan ishlari haqida so‘rab oladilar. Umuman, suhbat uslubi va uni yuritish qobiliyati arablar bilan muloqotda juda katta ahamiyatga ega. Muloyim, sokin, do‘stona yondashuv maqsadga muvofiqdir. Yaxshi suhbatdosh bo‘lish uchun siz nafaqat nima haqida gapirayotganingizni bilishingiz, balki o‘z fikringizni shunday ifoda eta olishingiz kerakki, u suhbatdoshga qiziqarli va tushunarli bo‘lsin. Suhbat adabiy tilda yoki og‘zaki tilda olib borilishi mumkin, ammo asosiy narsa o‘zaro to‘liq tushunishdir, qo‘shimcha izohlarga ehtiyoj qolmasligi kerak.

Telefon orqali suhbatda to‘g‘ri va muloyim gapira olish qobiliyati arablar bilan ish olib borayotgan firmalardagi xodimlar uchun juda muhim deb hisoblanadi. Telefon qo‘ng‘irog‘i qilganingizda do‘stona salom berishingiz, shuningdek, o‘zingiz haqingizda qisqacha ma’lumot berishingiz shart. Agar bu ma’lumotlar aytilmasa, arablar buni ishbilarmonlik odobining buzilishi deb qabul qiladilar.

Arab bilan telefon orqali ish suhbatini olib borayotganingizda quyidagilarni inobatga olish muhim. Agar qo‘ng‘iroq siz tomondan amalga oshirilgan bo‘lsa va siz uning narxini to‘layotgan bo‘lsangiz, arab suhbatdoshga suhbatni o‘zi istagandek olib borish imkonini berish ma’qul agar u shoshayotgan bo‘lsa, darhol asosiy masalaga o‘tishi tabiiy; agar esa u sokin va uzoq suhbatga tayyor bo‘lsa, siz muhokama jarayonida unda uchrashuv taklif etishingiz mumkin.

Agar esa arabning o‘zi sizga qo‘ng‘iroq qilgan bo‘lsa (ya’ni suhbat xarajatini u to‘layotgan bo‘lsa), unda suhbatni tezlashtirish odobga to‘g‘ri kelmaydi bu hatto yaxshi niyat bilan bo‘lsa ham, sizning haddan ortiq manfaatdorligingiz sifatida baholanishi mumkin. Arab davlatlarida uzoq yillar ishlagan xorijiy ishbilarmonlar quyidagilarni ta’kidlaydilar: arab uchun yaxshi savdogar degani shunchaki tartibli, faol, dadil odam emas. Aksincha, eng muvaffaqiyatli bo‘lganlar samimiy, tashqi ko‘rinishda yoqimli, sabrli, maqsadli va insoniy xususiyatlari orqali mijozlar bilan tez do‘stona aloqa o‘rnatgan kishilardir.

Qisqasi, biznesda muvaffaqiyatga erishgan odam bu ko‘plab muhim odamlar bilan tanish, o‘z mehnatidan zavq oladigan, faqat moddiy emas, ma’naviy manfaat ham topadigan kishidir. Biroq eng muhim omil shaxsiy aloqalardir bu amaliyotda ko‘p marta tasdiqlangan. Ba’zida atigi bir daqiqalik telefon qo‘ng‘irog‘i kerakli,

yuqori martabali odamga murojaat qilish imkonini beradi va ilgari muammoli ko‘ringan jarayonlar birdan hal bo‘ladi.

Endi esa ofisdagi hamkasblar o‘rtasidagi munosabatlar haqida. Yevropaliklar har kuni birga ishlaganlaridan keyin bir-biriga salom bermaslikni odatiy hol deb biladilar. Ammo arablar har kuni ko‘rgan odamlariga ham salom berishni zarur deb hisoblaydilar. Ular har bir odamni sana, vaqtga mos ravishda salom bilan kutib oladilar: “Xayrli tong” “Sabahal hayr”, “Xayrli kun” va hokazo.

Yana bir holat agar siz ofisga qandaydir yegulik olib kelsangiz, u barchaga yetadigan miqdorda bo‘lishi kerak. Arablar mehmondo‘stlikka juda katta ahamiyat beradilar, va agar siz yegulikni yolg‘iz iste’mol qilayotganingizni ko‘rsalar, hayron bo‘ladilar, hattoki ajablanadilar, hatto odob yuzasidan bo‘lsa ham, hamkasblaringizni ham taklif qilmaganingizni noto‘g‘ri deb hisoblashadi. Agar sizdagi hamkasblaringiz yoki biznes bo‘yicha hamkorlaringiz kasal bo‘lgan bo‘lsa, albatta, ularning sog‘ligi haqida so‘rab turing va vaqti-vaqti bilan ularning shaxsiy ishlari, ularni nima o‘ylantirayotgani va bezovta qilayotgani haqida ham qiziqib turing. Bu arab an’anasiga to‘g‘ri keladi. Arablar umuman, hayotlarida uchraydigan voqealar yoki ular guvohi bo‘lgan hodisalar haqida gapirib berishni juda yaxshi ko‘radilar. Oddiy qilib aytganda, ular, odatda, faqat yaxshi, yoqimli, diliga yaqin voqealarni eslashadi: to‘ylar, nikohlar, maktab yoki oliy ta’lim muassasasi tugatilishi munosabati bilan bo‘lgan bayramlar, yoki bo‘ladigan safarlar haqida mamnuniyat bilan so‘zlaydilar. Bu kabi hikoyalarni tinglashga ko‘p vaqt ajratish shart emas, biroq unga nisbatan e’tiborli bo‘lish kerak siz ko‘rsatgan munosabat, albatta, qadrlanadi.

Arablar ishxonasida rahbar, menejer yoki boshliq xodimlarini vaqt-vaqti bilan maqtab, iliq so‘zlar aytib, ularni rag‘batlantirib turishi qabul qilingan. U, shuningdek, xodimlarning mehnati hammaga manzur ekanligini va rahbariyat ularni hech qachon unutmasligini ta’kidlaydi. Masalan: “Siz ajoyib xodimsiz, ofis uchun haqiqiy ne’matsiz” kabi iboralar evropacha tarbiya olgan insonni hayron qoldirishi, hatto noqulay vaziyatga solishi mumkin. Ammo arablar uchun bunday ifoda va iboralar bu normal hol, ularga ko‘ra bu ishbilarmonlik odobi talablariga mos keladi. Hatto shunday iboralarni ham eshitishingiz mumkin: “Men sizga ega ekanimdan baxtliman”, “Siz shunchalik bilimdon, tarbiyali va zakovatli insonsizki, sizga nisbatan hurmatim beqiyos”. Bunday maqtov so‘zlari arab rahbarlari tomonidan xodimlarga ochiq yoki yakka holda aytilishi keng tarqalgan hol bo‘lib, ular samimiy aytiladi va insonni ishga yanada rag‘batlantiradi.

Ko‘pgina evropalik biznesmenlar har bir xodim o‘z faoliyatining qadrlanganini sezishi kerak deb hisoblaydi, shuning uchun ishda ushlab turilishi bu allaqachon e’tirof deb bililadi. Ammo arab xizmatchilari uchun maqtov so‘zlarini eshitish juda muhim: ular buni intiqlik bilan kutadilar, ayniqsa, o‘z mehnatlari bilan bunga sazovor bo‘lganlarida. Agar evropalik arab xodimini maqtamoqchi bo‘lsa, u arablarning til va tilsiz (jismoniy) munosabatlariga xos xususiyatlarni inobatga olishi lozim. Aks holda, chiroyli ifoda qilingan monolog ham kutilgan natijani bermasligi mumkin. Odob-axloq me’yorlari insonlarning bir-biriga bo‘lgan ehtiromiga asoslanadi. Boshqalarga e’tiborli bo‘lish bu nafaqat o‘z shaxsiy ruhiy

holatingizni saqlab qolish, balki atrofdagilar, ayniqsa arab hamkoringiz uchun ham psixologik qulaylik yaratish demakdir.

Arab xodimlari uchun tanqid ayniqsa qattiq aytilganda shaxsiy haqorat sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun chet ellik rahbarlar arablarga nisbatan tanqid qilayotganda juda ehtiyotkor bo‘lishlari kerak. Odob-axloq bunday holatlarda juda muhim omildir. Aniq tanqid qilish o‘rniga, avval yaxshi ishlarni e’tirof etib, insonning nufuzini tushirmasdan, muloyim ifoda bilan so‘z yuritish lozim. Tanqidni ochiq aytmasdan, faqatgina gap so‘zlari orqali yetarli darajada tushuntirish tavsiya etiladi. Misol uchun: “Biz barchamiz bu yerda a’lo darajada ishlayapmiz. Hisobot yaxshi yozilgan, faqatgina unga yana bir necha ma’lumotlarni qo‘shsak yaxshiroq bo‘lardi. Keling, birgalikda ko‘rib chiqaylik”, – degan shaklda tanqid qilinsa, u samarali va do‘stona qabul qilinadi.

Agar siz biror firmada menejer sifatida ishlasangiz, ba’zi xodimlaringiz siz bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki orqali odam orqali munosabat o‘rnatishga harakat qilishini payqashingiz mumkin. Bunday hol arab jamiyatida keng tarqalgan bo‘lib, bu turdagi “vakolat berish” o‘zgacha boshqaruv shaklidir. Muammoni hal etishda va kelishuvga erishishda vositachining shaxsiy ta’siri katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Shunday ekan, arablarda tanish yoki obro‘li shaxsni vositachi qilib tayinlash keng qo‘llaniladi. Arab tilida “vositachilik” “visota” deb ataladi, bu so‘z “shafqat, himoya, yordam so‘rash” ma’nolarini ham anglatadi.

Vositachi tayinlash orqali taraflar o‘z nufuzlarini saqlab qoladilar. Ammo notanish inson sifatida siz xato qilib, munosib bo‘lmagan shaxsni tanlab qo‘yishingiz mumkin. Shuning uchun bunday vaziyatlarda yuqori mansabdagi arablarga maslahatlashish maqsadga muvofiq. Masalan, muzokaralar uchun vositachi sifatida muzokara yuritmoqchi bo‘lgan odamingizdan past ijtimoiy mavqega ega insonni tanlash noto‘g‘ri bo‘ladi. Vositachini tanlashda ham, vakolat berishda ham aniq maqsad va mezonlar belgilanilishi, eng muhimi, munosib inson tanlanishi lozim.

Arab davlatlarida faoliyat olib borayotgan xorijiy kompaniyalarda odatda mahalliy xodimlar bo‘lib, ular hukumat organlari bilan aloqalarni ta’minlash vazifasini bajaradi. Agar ular hukumat amaldorlari bilan yaqin tanish bo‘lsalar, bu kompaniya ishlarini jadallashtiradi. Bunday xodimlar orqali kerakli ma’lumot va ruxsatnomalarni olish osonlashadi. Aksariyat hollarda mahalliy arab xodimi, hatto katta amaldorlar bilan, chet ellikdan ko‘ra samaraliroq ish olib borishi mumkin.

Hatto siyosiy masalalarda ham arab mamlakatlari o‘rtasida yuzaga kelgan mojarolarni hal qilishda vositachi shaxslar juda muhim rol o‘ynaydilar. Ayniqsa “shattl” diplomatiyasini yurituvchi vositachilar yirik siyosatchilarni bir-biriga yaqinlashtirishda hal qiluvchi rol o‘ynashi mumkin. Vositachining shaxsiy nufuzi, arablari uni qanday qabul qilishlari muzokara muvaffaqiyatini belgilaydi.

Yevropaliklar vaqtni juda qat’iy rejalashtiradi, kechikishga salbiy qaraydi. Arablar esa vaqtga nisbatan bunchalik qattiq munosabatda emaslar. Ularning fikricha, vaqt odamdan mustaqil ravishda oqib o‘tadi: o‘tmishdan hozirgiga, so‘ngra kelajakka. Binobarin, arablarda turli tadbirlarni aniq vaqt doirasiga solish shart emas uning boshlanish yoki tugash vaqtini aniq belgilash ular uchun

ahamiyatli emas. Ular bunday masalalarga nisbatan tinchroq munosabatda bo‘ladilar.

Odatda, odamlar muhim ishlar haqida gaplashish, hayotiy ahamiyatga ega masalalarni yoki hatto eng oddiy, ammo ularni qiziqtirayotgan muammolarni muhokama qilish uchun uchrashganlarida, bu suhbatlar, odatda, jiddiy tus oladi va muloqot butunlay ma’lum bir mavzu doirasida olib boriladi. Masalan, bir savdogar o‘z sherigi bilan ularning umumiy manfaatlarini ifodalovchi masalalar haqida gaplashadi; advokat esa o‘z mijoziga huquqiy kodeksning ayrim qoidalarini tushuntirib beradi va hokazo. Bunday hollarda odamlar o‘rtasidagi munosabatlar do‘stona emas, balki avvalo ishbilarmonlik asosida quriladi. Quyidagi xususiyatlar bunday muloqot jarayonining belgilaridan hisoblanadi:

Muloqot, odatda, dialog shaklida olib boriladi. Suhbat ishtirokchilari navbatma-navbat so‘zga chiqadilar va bir-birlarini tinglaydilar. Biroq, ayrim hollarda, ulardan biri boshqasiga qaraganda ko‘proq gapirishi mumkin. Bunday hol, odatda, doimiy monolog yuritishga moyil, o‘z so‘zlarida auditoriyadan uzilib ketishga odatlangan odamlarda uchraydi. Bunday insonlarga qadimgi donishmand Suqrotning mashhur gapini eslatish foydali bo‘ladi: “Savolni qisqacha berish, javobni diqqat bilan tinglash va qisqacha javob qaytarish – muloqotning mohiyatidir.”

So‘zlovchi tinglovchining mimikasi, imo-ishoralari, hatto so‘zlari orqali ifodalangan reaksiyasiga katta e’tibor beradi. Masalan: “Sahh” - “To‘g‘ri!”, “Ma’qul” - “Tushunarli!”, “Tayyib” - “Yaxshi!”, “Azim” - “A’lo!”, “Na’am” - “Ha”, “La” - “Yo‘q” va boshqalar. Bunga qo‘shimcha ravishda, nutq davomida foydalaniladigan tovushli ifodalar ham dialogda aloqa o‘rnatilishiga xizmat qiladi ular tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi, norozilik bildiruvchi, yoki shunchaki aloqa uslubiga xos vositalardir. Bularning barchasi arab og‘zaki dialog nutqining ajralmas qismidir va muloqotning uzluksiz davom etishiga xizmat qiladi. So‘zlovchi tinglovchi nutqni yetarli darajada qabul qilayotgan-qilmayotganini sezganda, nutq tezligini pasaytirishi yoki, aksincha, zerikayotganini sezsa, tezlashtirishi mumkin. Tinglovchining o‘zi so‘zga chiqmoqchi bo‘lganida, u sabr bilan so‘zlovchining fikrini tugatishini kutadi va shundan so‘ng quyidagicha murojaat qiladi: “Bitismax” - “Ijozat ber”, “Ba’da iznak” - “Ijozatingdan keyin”, “Tayyib... Tayyib” - “Yaxshi... Yaxshi...” yoki boshqa ifodalar bilan so‘zga chiqmoqchi ekanini, faqat baholash emas, balki o‘z fikrini bildirmoqchi ekanini bildiradi.

So‘zlovchi tinglovchini o‘z fikrini bildirishga undamoqchi bo‘lsa, odatda quyidagi iboralardan foydalanadi: “Shu ra’yak?” - “Sizingcha-chi?”, yoki shunchaki sukut saqlab, tinglashga tayyor ekanligini bildiradi. Ko‘p hollarda, so‘zlovchi bir jumlani tugatmasdan, boshqa mavzuga o‘tadi, yangi fikr boshlaydi yoki ilgari boshlagan fikrini tashlab, boshqa mavzuga o‘tadi. Bildirilgan fikrlar yoki takliflarni bir-biriga bog‘lash, yoki vaqt yutib, fikrlarini yig‘ib olish maqsadida so‘zlovchi quyidagi so‘zlar kabi bog‘lovchi intermedial (kesishuvchi) so‘zlardan foydalanadi: “Ala kulli hal” - “Baribir, har holda”, “Asasan” - “Asosan”, “Min nihaya s-soniya” - “Ikkinchi tomondan”. Bunday rasmiy yoki yarimrasmiy suhbatlarda, kundalik tilda gapirilishiga qaramay, ko‘pincha adabiy tildan ham

ayrim so‘z va iboralar ishlatiladi - ayniqsa suhbat rasmiy tusga ega bo‘lsa yoki so‘zlovchi tinglovchiga muayyan ta’sir ko‘rsatmoqchi bo‘lsa, hurmat ifoda etmoqchi bo‘lsa yoki o‘z til bilimini namoyish etmoqchi bo‘lsa.

“Savdo etiketi” tushunchasini Sharq bozori haqida gapirmasdan turib tushunish mumkin emas. Sharqda ilk bozorlar qachon paydo bo‘lgan? Islom paydo bo‘lishidan ancha oldin, ko‘pchilik butparast arab qabilalari har yili Makka shahriga haj ziyoratini amalga oshirganlar. Bu haj vaqti ko‘pincha Makkada o‘tkaziladigan an’anaviy yillik yarmarka mavsumi bilan to‘g‘ri kelardi. Ushbu yarmarkada yirik savdo bitimlari tuzilar, eng mashhur shoira va musiqachilar to‘planardi. Islom qabul qilingach, savdo nafaqat Arabiston yarimoroli, balki unga yaqin mamlakatlarda ham tez rivojlana boshladi. Chunki savdo obro‘li ish edi, payg‘ambar Muhammad alayhissalomning o‘zlari ham tijorat bilan shug‘ullanganlar. Iqtisodiy zarurat aholi ehtiyojlarini qondirishga qodir yangi savdo markazlarini tashkil qilishni taqozo qilardi. Aynan shunday sharoitda mashhur Sharq bozorlari yuzaga keldi.

Sharq bozori (arab tilida “as-suq”) odatda shaharning markazida joylashgan bo‘lib, u ham shahar kabi mahallalar, ko‘chalar va binolardan iborat bo‘ladi. Bu binolarda hunarmandlar va savdogarlar istiqomat qiladilar, ular o‘z bobokalonlari asrlar oldin boshlagan savdo hunarini bugungi kungacha davom ettirishmoqda. Bozorda doimiy shovqin-suron eshitilib turadi. Rang-barang mahsulotlardan ko‘z qamashadi, Sharqqa xos noodatiy hidlardan bosh aylanadi, qattiq bo‘g‘iq tovushli arabcha so‘zlardan quloq charchaydi. Biroq, bu go‘yoki tartibsizlik ichida ham o‘ziga xos qat’iy bir tartib mavjud.

Sharq bozorida odatda agar siz ko‘kat sotib olishni istasangiz, bozordagi sabzavotlar qatoriga borasiz, go‘sht kerak bo‘lsa go‘sht rastalariga yo‘l tutasiz. Turli mahsulotlarni bir do‘konda aralashtirib sotish bu yerda deyarli uchramaydi. O‘rtacha Sharq do‘koni qanday ko‘rinishga ega? Bu odatda binoning birinchi qavatida joylashgan va ichkariga 2-3 metr chuqurlashgan bo‘shliq shaklidagi joydir. Tunda bu do‘kon eshik-panjaralar bilan yopiladi. Savdogarlarning juda tor joyda maksimal darajada mahsulot joylashtira olish qobiliyati kishini hayratga soladi. Yuzlab turdagi mahsulotlar do‘kon egasi tomonidan shunday tartibda joylashtiriladiki, siz xohlagan mahsulotni istalgan vaqtda topish mumkin. Agar siz bu xilma-xillik ichida o‘zingizga kerakli narsani topa olmasangiz, hafsalangizni pir qilmang – xushmuomala do‘kon egasi bir zumda omborga yoki boshqa do‘konga yigitini yuboradi, u esa siz xohlagan mahsulotni ko‘p o‘tmay olib keladi.

O‘tgan asrlar Sharq bozorining ko‘rinishini deyarli o‘zgartirmagan. Avvallari bo‘lgani kabi, hozir ham iqtidorli savdogarlar baland ovoz bilan o‘z do‘konlariga qiziqayotgan yo‘lovchilarni chaqirishadi. Har bir savdogar o‘z do‘konida go‘yoki teatr sahnasida aktyor ham, rejissyor ham bo‘ladi. Odatdagi savdogar bu o‘rtacha yoshdagi, doimiy kichik qorinchali, qo‘lida tasbeh tutgan erkak bo‘ladi. Savdo uning tabiati, u o‘z do‘konida o‘zini suvdagi baliq kabi bemalol his qiladi. Bunday professionalni hech narsa hayratlantira olmaydi, faqat o‘ziga o‘xshagan tajribali xaridor bundan mustasno.

Sharq bozorini savdolashuvsiz tasavvur qilishning iloji yo‘q. Ko‘p hollarda xaridorga choy yoki qahva taklif qilinadi. Agar siz shu do‘kondan narsa xarid

qilishga qat’iy qaror qilgan bo‘lsangiz, bu taklifni qabul qilishingiz mumkin. Aks holda muloyimlik bilan rad etgan ma’qul. Aks holda, sizga ko‘rsatilgan mehmondo‘stlik xushmuomalalik yuzasidan sizni keraksiz narsa xarid qilishga majbur qilishi mumkin.

Savdo-sotiq an‘analari, savdo ko‘nikmalari, sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi munosabatlar xalq odatlari va milliy psixologiyada o‘z aksini topgan. Masalan, maqollarda kishi o‘zini taqdirning o‘zgaruvchanligidan himoya qilish uchun ko‘chmas mulk sotib olish tavsiya etiladi: “Uy olsang - xotirjamlik olasan”, lekin boshqa maqolda aytiladi: “Oltin olsang - bezovtalik olasan”.

Yana maqollar shunday maslahat beradi: “Sotib olishdan oldin, istasang bir kun tanla”, “Kimki keragi bo‘lmagan narsani olsa, unga kerak bo‘lgan narsasini sotadi”. Agar narsa muddatli to‘lov (bo‘lib to‘lash) asosida xarid qilinsa, shunday deyishadi: “Asal olasan - alam berasan”. Arab mamlakatlarida sobit narxli do‘konlar ham mavjud. Masalan, oziq-ovqat do‘konida yoki supermarketda hech kim savdolashish haqida o‘ylamaydi. Kundalik zarur mahsulotlar narxi odatda hammaga ma’lum. Biroq, kiyim-kechak, oyoq kiyimlari yoki turli import mahsulotlar sotiladigan son-sanoqsiz do‘konlarda belgilangan narxga hech qanday savdolashuvsiz narsa sotib olish, bu sotuvchining ko‘z o‘ngida o‘zingizni pastga tushirish, ya’ni ortiqcha to‘lov qilish deganidir.

XIX asr boshlarida Misr bo‘ylab sayohat qilgan sayyoh E.U. Leyn ko‘rganlarini quyidagicha ta’riflagan: “Sharqona urf-odatlardan bexabar odam uchun misrliklarning savdo-sotiq tartibi chidab bo‘lmas darajada og‘ir tuyuladi. Do‘kon egasi o‘z mahsuloti uchun aslida olmoqchi bo‘lgan narxdan ancha yuqori narxni aytishdan boshlaydi. Xaridor esa hayron qolib, undan ancha past ba‘zida uchdan bir yoki yarmiga teng narxni taklif qiladi. Shundan so‘ng sotuvchi narxini bir oz tushiradi, xaridor esa o‘z taklifini bir oz oshiradi. Shu tarzda savdolashuv davom etadi, to ikki tomon dastlabki narx va taklif etilgan narx o‘rtasidagi murosali variantda kelishmaguncha. Va nihoyat, shartnoma tuziladi.”

“Yevropalik sayyohlar doim misrlik sotuvchilardan norozi bo‘lishadi, bu esa, menimcha, asossiz. Axir charchatadigan savdolashuvlarga qaramay, do‘kon egasi ko‘pincha mahsulotdan atigi bir foiz foyda oladi. Xaridor biror mahsulotni chin dildan xohlab qolsa, uzoq muzokaralarga tayyorlanadi. U gilamga qulay joylashib o‘tiradi, shoshilmay chiroq yoqadi yoki qulaylashib pichoqni qo‘lga oladi. So‘ng esa muzokaralar boshlanadi ba’zida yarim soat yoki undan ham uzoq davom etadi. Oddiy odamlar hatto eng arzimas savdoni ham shu qadar ehtiros bilan bajaradilar, ular shunchalik qizishadiki, hatto baqir-chaqir, qo‘l harakatlari bilan biror mushtlashuv yoki janjal bo‘layotgandek taassurot uyg‘onadi, ayniqsa arab tilini bilmagan kishi shunday o‘ylaydi”.

Go‘yoki xaridor va sotuvchining manfaatlari qarama-qarshi, ko‘pincha bu sotuvchi o‘zining “ish egasi” ham bo‘ladi biroq, agar savdo qoidalari buzilmasa, ikkala tomon ham foyda ko‘radi: xaridor keyinchalik nisbatan arzon narxda yoki hatto chegirma bilan xarid qilish huquqiga ega bo‘ladi, sotuvchi esa doimiy mijozga ega bo‘ladi. Livanlik etnograf Fuad Xuriy bunday odob doirasidagi vaziyatni quyidagicha ta’riflagan: sotuvchi xaridorni do‘koniga qarindoshidek taklif qiladi, unga hurmat va iliqlik bilan murojaat qiladi. Agar qarindoshlik

atamalari kengaytirilgan ma’noda ishlatilsa, bu hurmatni bildiradi: yoshroq sotuvchi yoshi katta xaridorga, agar u o‘z otasi tarafidan amakisiga o‘xshasa, “ammiy” (otamning akasi) deb murojaat qiladi; yoshi kattaroq sotuvchi esa yosh xaridorga “ibniy” (o‘g‘lim) yoki “ibniy axiy” (akamning o‘g‘li) deydi. Agar xaridorning ijtimoiy mavqei sotuvchinikidan yuqori bo‘lsa, unda sotuvchi shayx, bek (bayk) kabi unvon bilan murojaat qiladi. Bu esa ularning munosabatlari rasmiy ekanini bildiradi. Bunday holatda erkinlik yoki o‘zaro ishonchning ahamiyati qolmaydi, chunki yuqori ijtimoiy maqomga ega bo‘lganlar odatda savdolashmaydi”.

Muruvva qonunlariga ko‘ra, haqiqiy arab erkagi tadbirkor bo‘lishi, ishda omadli bo‘lishi kerak. Muruvva qahramoni uchun shaharga yangi kelgan sodda odamni aldab ketish yoki mag‘rur va o‘ziga ishonch bilan yurgan kibrli kishini mohirlik bilan laqqa tushirish uyat emas, aksincha, bu uning ziyrakligini ko‘rsatadi. Savdo an‘analari talab qiladi: sotuvchi epchil, vaziyatga tez javob bera oladigan, yutuq va yo‘qotishlarga tayyor bo‘lgan inson bo‘lishi kerak. Imkoniyatni boy bermaslik, qulay sharoitdan foydalanish lozim. Biroq foyda haddan oshmasligi zarur. Albatta, saxiylik erkakni bezaydi, lekin u arzon narxda xarid qilib, qimmat narxda sotishni ham bilishi kerak. Shundan kelib chiqib, savdolashishning o‘ziga xos va hatto nozik madaniyati shakllangan.

Savdo odobi har ikki tomonga hiyla ishlatishga imkon beradi. Narx borasida kelishuvga erishilgach, xaridor to‘lovni naqd emas, qarzga qilishni so‘rashi yoki umuman hech narsa sotib olmasdan ketib qolishi mumkin, bu orqali u boshqa do‘konda belgilangan narxni foydali tarzda qo‘llash niyatida bo‘ladi. Xaridor birinchi narx aytilgach do‘kondan chiqib ketmoqchi bo‘lib ko‘rinsa, sotuvchi deyarli har doim narxni tushiradi. Ba’zida esa savdoga bo‘lgan ishtiyoq va savdolashishga bo‘lgan tuganmas qiziqish sababli sotuvchi o‘z mahsulotini deyarli tekin, lekin hech qachon o‘z narxidan past bo‘lmagan tarzda beradi.

Tajribali sotuvchilarning esa bu borada yana ko‘plab usullari mavjud. Agar mijoz hech narsa sotib olmoqchi emas, faqat narxlar bilan qiziqayotgan bo‘lsa, u holda sotuvchi narxni ataylab arzonroq aytishi mumkin. Mijoz boshqa do‘konlarda narxlarning yuqoriligini ko‘rib, yana qaytib kelsa, sotuvchi unga mahsulotni sotishni rad etadi, go‘yo ishonchsizlik tufayli xafa bo‘lgandek ko‘rsatadi. Bunda to‘g‘ridan-to‘g‘ri foyda bo‘lmasa-da, sotuvchining obro‘si oshadi.

Yana bir usul bu katta va kichik sotuvchining (odatda bu do‘kon egasi va uning o‘g‘li yoki jiyani) hamkorligida amalga oshiriladi: savdolashuv eng qizg‘in paytda katta sotuvchi narxni tushirmaslikka tirishadi, shunda to‘satdan kichik sotuvchi (o‘g‘li) aralashib, pastroq narxni aytadi. Katta sotuvchi go‘yo g‘azablangan bo‘ladi, lekin “so‘z aytilgan, endi qaytarib bo‘lmaydi” deb, o‘sha narxda mahsulotni beradi. Sharqona bozorda odamlar do‘konlarga “shunchaki qarab chiqish” uchun kirmaydilar. Sharq savdogarining mantiqiy fikri shunday: agar kimdir mening do‘konimga kirsa demak, nimadir sotib olish niyati bor. Agar mahsulot sizni qiziqtirmasa ham, hech bo‘lmaganda savdolashib, mehmondo‘stligi uchun egasiga minnatdorchilik bildirib chiqish kerak.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Arab etnosi va metaetnik jamiyat tushunchalarini taqqoslang. Ularning o‘ziga xos xususiyatlari qanday?

2. “Etnos” tushunchasining primordialistik va konstruktivistik yondashuvlarini tushuntiring.

3. Arab etnosi ushbu yondashuvlar nuqtayi nazaridan qanday talqin qilinadi?

4. “Sha‘b”, “qavm” va “umma” tushunchalari arab etnosi identikligida qanday rol o‘ynaydi? Ularning o‘zaro farqlari nimalardan iborat?

5. Arab mentalitetining asosiy xususiyatlarini sanab o‘ting va ularning ijtimoiy hayotdagi aksini misollar orqali tushuntiring.

6. Arab xalifaligi davrida arab etnosi shakllanishida qanday tarixiy jarayonlar muhim rol o‘ynagan?

7. “Qavmiya”, “asabiya” va “vataniya” tamoyillari arab davlatlarining milliy shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgan?

8. Arab mentalitetida qanday o‘ziga xos xususiyatlar mavjud?

TEST SAVOLLARI

1. Arab tilida “sha‘b” so‘zi qanday ma’nolarga ega bo'lishi mumkin?

a) Katta qabila, qabilalar nasabini bog'laydigan ajdod
b) Faqat diniy jamiyat
c) Siyosiy tashkilot
d) Faqat til birligi

2**. “Umma” atamasi asosan qanday ma’noni anglatadi?**

a) Qarindoshlik aloqalari asosidagi birlashuv
b) Diniy birlik asosida jamlangan odamlar jamoasi
c) Hududiy yaxlitlik
d) Siyosiy millat

3**. Arab mentalitetining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri nima?**

a) Diniy fanatizm
b) Favqulodda g‘urur, mehmondo‘stlik va ta’sirlanish
c) Savdo-sotiqdagi halollik
d) Qabilaviy ittifoqqa sodiqlik

4. Arab xalifaligi davrida madaniy taraqqiyotning eng yuqori bosqichi qaysi sulola hukmronligida bo‘lgan?

a) Umaviylar
b) Abbosiylar
c) Fatimiylar
d) Ayyubiylar

5**. “Qavmiya” tamoyili nimani anglatadi?**

a) Qarindoshlik aloqalari asosida birlashuv
b) Xalqchilik, ya’ni “dil va qalblar hamjamiyati”
c) Hududiy yaxlitlik
d) Diniy birlik

6**. Arab tilida “qavm” so‘zi qanday ma’noda ishlatiladi?**

a) Diniy jamoa
b) Qabila ittifoqi

c) Ma’lum bir hududiy va guruhiy o‘zlikka asoslangan jamoa
d) Siyosiy birlik
7**. Arab etnosi shakllanishida qaysi tarixiy jarayon muhim rol o‘ynagan?**
a) Mustamlakachilik
b) Arab xalifaligining kengayishi
c) Salb yurishlari
d) Panarabizm
8**. “Vataniya” tamoyili nimani anglatadi?**
a) Diniy birlik
b) Qarindoshlik aloqalari
c) Vatanparvarlik, ya'ni hududiy yaxlitlik
d) Til birligi
9**. Arab jamiyatida vositachilik (visota) qanday maqsadda ishlatiladi?**
a) Savdo-sotiqda
b) Muammolarni hal qilishda va kelishuvlarga erishishda
c) Diniy marosimlarda
d) Oilaviy munosabatlarda
10**. Milliy xarakter qanday omillar ta’sirida shakllanadi?**
a) Iqlimiy sharoitlar
b) Geografik joylashuv
c) Diniy e’tiqodlar
d) Tarixiy, madaniy, diniy va ijtimoiy sharoitlar
11**. Muruvva tushunchasi qaysi sifatlarni o‘z ichiga oladi?**
a) Individualizm va shaxsiy erkinlik
b) Jasoat, saxovat, sadoqat, halollik
c) IJismoniy kuch va boylik
d) Hokimiyatga bo‘ysunish va itoatkorlik
12. Asabiya tushunchasi asosan nimani anglatadi?
a) Shaxsiy erkinlik
b) Qabila birdamligi va qarindoshlik sadoqati
c) Diniy e’tiqod
d) Iqtisodiy rivojlanish
13**. Qur’onda muruvva qanday talqin qilinadi?**
a) Isrofgarchilik sifatida
b) Faqat erkaklarga xos sifat sifatida
c) Diniy fidoyilik va sabr sifatida
d) Jismoniy kuch sifatida

5-MAVZU: ARABLARNING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

REJA:

1. ***Etnopsixologiya va uning xususiyatlari.***
2. ***Arab etnosining etnopsixologik xususiyatlari***
3. ***Arablar xarakteridagi zamonaviy o‘zgarishlar***

Tayanch tushunchalar: *etnopsixologiya, milliy xarakter, muruvva, asabiya, din, gender tenglik, modernizatsiya, mentalitet, xulq-atvot, identiklik, stereotip.*

1. Etnopsixologiya va uning xususiyatlari.

Etnopsixologiya - bu insonlarning psixologik xususiyatlarini, ularning etnik yoki milliy mansubligi bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi fan sohasidir. U millat, elat yoki etnik guruh vakillarining fikrlash, hissiyot, xulq-atvor va ijtimoiy munosabatlardagi o‘ziga xosliklarini tadqiq qiladi[9].

Etnopsixologiya atamasi “etnologiya” va “psixologiya” tushunchalarining qo‘shilishidan tarkib topgan bo‘lib, grekcha “etnos” – xalq, qabila, “psixologiya” – ruh ilmi, degan ma’nolarni anglatadi. Bu fan ma’lum millat va etnik birlik vakillarining o‘ziga xos ruhiy qiyofasi, xulq-atvorini, zamonaviy tilga atalgan bo‘lsa “mentalitetini” o‘rganadi. Har bir xalqqa xos bo‘lgan milliy xarakter, urf-odat va an’analar, milliy tuyg‘ular va did (ta’b), etnik ong va milliy o‘zini o‘zi anglashning vujudga kelishi, namoyon bilishi, o‘zgarishi va rivojlanishi kabi masalalar ham etnopsixologiyaning o‘rganish predmeti hisoblanadi. O‘z navbatida shuni ta’kidlash o‘rinliki, o‘z navbatda etnopsixologiya ijtimoiy psixologiyaning tadbiqiy yo‘nalishi hisoblanadi. Etnopsixologiyaga yaqin bo‘lgan fan tarmog‘idan biri etnografiya bo‘lib, ayrim alohida olingan madaniyatlarning xususiyatlarini bir-biriga qiyoslab, solishtirib o‘rganadi. Shu bilan birga turli etnoslarga mansub kishilar guruhidagi murakkab munosabatlarni o‘rganuvchi va ularni tartibga solishga xizmat qilgan fan tarmog‘idir. Shu kabi va boshqa ommaviy psixologik jarayonlarning shaxs ijtimoiy xulq-atvoriga ta‘sirini o‘rganuvchi ijtimoiy psixologiya va uning xususiy tarmog‘i bo‘lgan etnopsixologiya ijtimoiy-psixologik qonuniyatlarni bilishda va ularni boshqarishda katta ahamiyatga ega.

Har bir xalqqa xos bo‘lgan milliy xarakter, urf-odat va an’analar, milliy tuyg‘ular va did (ta’b), etnik ong va milliy o‘zini o‘zi anglashni vujudga kelishi, namoyon bilishi, o‘zgarishi va rivojlanishi kabi masalalar ham etnopsixologiyani o‘rganish obyektasi hisoblanadi.

Etnopsixologiyaning asosiy yo‘nalishlari:

Milliy xarakter - ma’lum bir xalqning tarixiy, madaniy, diniy va ijtimoiy sharoitlar ta’sirida shakllangan umumiy psixologik xususiyatlari (masalan, mehmondo‘stlik, kamtarlik, jasurlik).

Etnik identifikatsiya - odamning o‘zini muayyan etnik guruh vakili sifatida anglashi.

Xulq-atvor stereotiplari - turli millatlar orasida tarqalgan o‘zaro tushunchalar va ularning insonlarga bo‘lgan munosabatga ta’siri.

Madaniyatlararo farqlar - har xil xalqlarning psixologik yondashuvlari va qadriyatlaridagi tafovutlar.

Xalqlar psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish va boshqa tabiiy omillar bilan bog‘lab tushuntirish keyingi davrlarda yashab o‘tgan XVIII va XIX asr mutafakkirlari - Monteskye, J.J. Russo, Dido, Gumboldt shuningdek hozirgi

[9] Karimova V., Hayitov O., Umarova N. Sotsial psixologiya. Darslik. - Chirchiq: 2020. - B. 134-135.

davrdagi ayrim tadqiqotchilar faoliyatida ham uchraydi. Sotsiologiyadagi “geografik determinizm” o‘qimining asoschilaridan biri-fransuz ma‘rifatparvari Sh.Monteskye (1689-1755-yy) ham xalqlar o‘tasidagi ijtimoiy tafovutlarni asosan, kishilar tanasiga doimiy ta‘sir etadigan turli tuman tabiiy iqlim natijasi, deb tushuntiradi. Uning fikricha, iqlim va zamin xalqlarning axloq normalarigagina ta‘sir etib qolmasdan, shuning bilan birga davlat siyosatiga, madaniy taraqqiyot darajasiga “psixologik qiyofa”siga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatar ekan. Iqlimning rolini xaddan tashqari oshirib yuborish natijasida Monteskye sovuq iqlimda yashaydigan xalqlar chidamli, baquvvat, issiq iqlimda yashaydigan xalqlar esa jismoniy jihatdan zaif va o‘z bo‘lishadi, degan xulosaga keladi.

Iqlim sharoti ta‘sirida inson tanasida sodir bo‘ladigan fiziologik jarayonlarni ijtimoiy-siyosiy sohalarga va axloq normalariga qo‘yilgan kelishi uchun moddiy asos qilib olishi, biologik va ijtimoiy qonuniyatlarni bir-biri bilan chalkashtirib yuborish xavfini ko‘taradi. Bu esa oxir oqibatda ijtimoiy tarixiy hodisalarni tushuntirib berishda xulosalar qilishga olib keladi. Ilmiy omillarning rolini oshirib yuborish etnopsixusiyatlarni o‘zgartirgan va doimiy bo‘lgan hodisa, degan xulosaga qilshga olib keladi. Vaholanki, kuramiz ilimida keyingi yuz yilda deyarli keskin o‘zgartishlar sodir bo‘lgan bo‘lsa ham, odamlar hayotida katta ijtimoiy-tarixiy o‘zgartishlar ro‘y berdi, bu o‘zgartishlar o‘z navbatida xalqlarning psixologik qiyofasida ham katta o‘zgartishlar bo‘lishiga olib keldi. Shuning bilan birgalikda etnopsixologik xususiyatlarning shakllanishida tabiiy-geografik muhitning roli ham butunlay inkor etib bo‘lmaydi. Geografik joylashish o‘ziga xos iqlim sharotitlari xalqning yashashi uchun zarur bo‘lgan short-sharoit sifatida uning iqtisodiy rivojlanishida, psixologiyasining shakllanishida ma‘lum rol o‘ynaydi. U yoki bu mamlakatdagi ishlab chiqarishning rivojlanishi, xojalik yuritish xususiyatlari va hayot tarz ko‘p jihatdan tabiiy-iqlim sharotilari bilan belgilanadi. Lekin ijtimoiy tizim va tarixiy o‘zgartishlar mamlakatning geografik joylashishiga, tabiiy sharotitlarga bo‘lgan holda vujudga kelmaydi. XX asrda Eronda yangi bir g‘oya “xalq ruhi” tushunchasi tarqala boshladi. Bu g‘oyaga ko‘ra har bir xalq, etnik guruh avvaldan shartli ravishda belgilan o‘z “ruhi”ga ega ekan. Har bir iqlim, xalq ma‘lum anatomik tuzilishiga ega bo‘lgan iqlim o‘z ruhiga ham ega bo‘lib, u xalq takdidi va kelajagini belgilab turadi. Bu ruh xalqning siyosiy tuzumini, ye‘tiqod va ishonchini, diniy qarashlarini boshqarib turadi. “Xalq ruhi” nazariyasining to‘la Gegel falsafasida o‘z aksini topdi. Gegel har bir xalqning o‘tmishi va kelajagini mantiqiy “Mutloq ruh” bilan bog‘lab tushuntiradi. Turli xalqlarning ma‘naviy, siyosiy, iqtisodiy, hattoki irqiy tafovutlarining asosini ham shu “ruh” tashkil etadi, deb ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra u ayrim Osiyo xalqlari to‘g‘risida bo‘lmasa, fikrlar bayon etgan holda, nemis millatini eng oliy irqi tarixiy o‘tmishga ega bo‘lgan millat, deb davol qilib chiqadi[10].

An’anaviy muloqot va xulq-atvor me’yorlarining ijtimoiy jihatlari ikki tomonlama hodisa hisoblanadi: bir tomondan ular axloqiy me’yorlar va qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan ular kuzatilgan xatti-harakat shakllarida namoyon bo‘ladi. Arablarning an’anaviy muloqot va xulq-atvor me’yorlari

[10] Karimova V., Hayitov O., Umarova N. Sotsial psixologiya… 140-bet.

umuminsoniy qadriyatlarga tayangan: kattalarga, ota-onaga, mehmonlarga hurmat, or-nomus, qadr-qimmat, kamtarlik, boshqalarning fikr va e'tiqodlariga toqatli bo‘lish, muruvvatlilik, boshqalar mehnatiga hurmat, xushmuomalalik.

Tabiiy sharoitlar insonning shaxsiyatini, xulq-atvor normalarini va ijtimoiy munosabatlar tizimini shu yoki boshqa darajada shakllantirishga ta'sir ko‘rsatadi. Arab madaniy an'anasi ramziy xulq-atvor namunalarini izohlashni zarur deb hisoblamaydi, bu esa ijtimoiy tartib-intizomni saqlashda an'analarning dominantligini ko‘rsatadi. Odatda taqdim etiladigan so‘zli izohlar quyidagicha bo‘ladi: “Bu erkak uchun mos”, “Bu avlodlardan meros bo‘lib o‘tgan”, “Bu Allohning amri”. Ushbu stereotipik javoblarda qadimiy uchta arab ijtimoiy-axloqiy tizimining asosiy ideallari mupyvva (jasurlik va fidoyilik), asabiya (qabila birlashuvi va sadoqat) va din (diniy e'tiqod va amaliyot) - aks etadi. Ushbu ideallar bir-biri bilan o‘zaro ta'sirda bo‘lib, o‘ziga xos mustaqillikni saqlab qoladi, ammo umumiy an'ana doirasida uzviy bog‘lanishni namoyish etadi.

Xalqlarning ruhiy dunyosiga eng chuqur ta'sirni tashqi tabiiy sharoitlar ko‘rsatadi, ular hayotning tabiiy sharoitlari sifatida belgilangan holda iqlim, geografik relyef, suv resurslari va boshqa ekologik omillar bilan tavsiflanadi. Ushbu tabiiy omillar jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga jismoniy va iqtisodiy asoslar yaratadi, bu esa insonning ruhiy dunyosining shakllanishiga va rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Qur'onning “ruh” tushunchasi shaxsiyat va jamiyatning shakllanishining epistemologik asosi sifatida taqdim etiladi. Tabiiy sharoitlardan farqli o‘laroq, ruhiy dunyoning shakllanishi nafaqat tashqi muhitning ta'siriga bog‘liq emas, balki diniy va axloqiy normalar, shuningdek, avlodlar o‘rtasida uzluksiz o‘tadigan an'analar tizimining ta'sirida ham rivojlanadi. Bu jarayon madaniy identifikatsiya va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Tarixchilar va madaniyatshunoslar uchun tabiatning ruhiy dunyoga ta'sirini ilmiy jihatdan o‘rganish va uni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Arab xalqlari boshqa xalqlardan farqli ravishda o‘ziga xos noyob dunyoqarash tizimini shakllantirgan bo‘lib, bu tizim asosan an'anaviy qadimiy odatlar va urf-odatlarga asoslanadi. Ushbu an'analar avlodlar o‘rtasida uzluksiz ravishda o‘tib, madaniy merosning uzviy qismini tashkil qiladi. Qur'onning “ruh” tushunchasi shaxsiyat va jamiyatning shakllanishi jarayonida markaziy o‘rin tutadi va bu tushuncha ilmiy tadqiqotlarda ham chuqur o‘rganilishi zarur. Tarixiy va madaniy kontekstda tabiatning ta'siri, ayniqsa iqlim va geografik joylashuvning psixologik va ijtimoiy dinamikalarga ta'siri, zamonaviy tadqiqotlar subyekti sifatida ko‘rib chiqilishi lozim. Arablarning noyob dunyoqarash tizimi ularning iqlimiy va ijtimoiy sharoitlariga moslashuvi natijasida shakllangan bo‘lib, bu jarayonlarda diniy e'tiqodlar va an'analar muhim katalizator vazifasini bajaradi.

Shu sababli, tarixiy jarayonlarni tahlil qilishda tabiiy sharoitlarning o‘rni va ularning ijtimoiy tuzilmalarga ta'siri chuqur o‘rganilishi kerak. Madaniyatshunoslik va antropologiya sohasida bu masalalar atrofida olib borilayotgan tadqiqotlar arab xalqlarining ruhiy va ijtimoiy rivojlanishidagi noyob xususiyatlarni ochib berishga yordam beradi. Qur'onning “ruh” tushunchasi shaxsiyat va jamiyatning shakllanishida nafaqat diniy, balki ijtimoiy-falsafiy asos

sifatida ham xizmat qiladi, bu esa uni ilmiy diskursda muhim o‘rganish ob’ektiga aylantiradi. Natijada, tabiiy va ijtimoiy omillar sintezi orqali arab xalqlarining madaniy identiteti va dunyoqarash tizimi yanada chuqurroq tushunilishi mumkin.

Ijtimoiy-normativ madaniyat bu inson xulq-atvorini tartibga solish, ijtimoiy nazorat, nima to‘g‘ri va noto‘g‘ri, maqbul, foydali yoki zararli ekani haqidagi tasavvurlar manbai va mexanizmidir. Sotsionormativ madaniyat tarkibiga huquq, axloq, rasm-rusum, urf-odatlar, diniy institutlarning muhim qismi, turli ijtimoiy tuzilmalar, odat huquqi, jamoatchilik fikri, dindorlarning xulq me’yorlari va etiketi kiradi. Sotsionormativ madaniyat va amaliyotda namoyon bo‘ladigan xulqiy me’yorlar butun jamiyatga qaratilgan bo‘lib, undagi munosabatlarni tartibga soladi, etnik psixologiya xususiyatlarini va milliy xarakterni shakllantiradi.

An’anaviy muloqot va xulq me’yorlarining ijtimoiy jihatlari ikki tomonli hodisani tashkil qiladi, bir tomondan ular axloqiy me’yorlar va qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa tomondan ular kuzatiladigan xatti-harakat shakllarida namoyon bo‘ladi. Arablarning an’anaviy muloqot va xulq-atvor me’yorlari umuminsoniy qadriyatlarga tayanadi kattalarga, ota-onaga, mehmonlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, or-nomus, qadr-qimmat, kamtarlik, bag‘rikenglik (boshqacha fikr va e’tiqodlarga toqatli bo‘lish), xushmuomalalik, boshqa insonning mehnatiga hurmat, odoblilik. Bu qadriyatlar to‘liq ro‘yxat emas, ammo deyarli har qanday xalq uchun xosdir. Har bir xalqda qadriyatlarning o‘z iyerarxiyasi, subyektivlik va hissiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan etnik xulq stereotiplari mavjud.

2.Arab etnosining etnopsixologik xususiyatlari

Inson shaxsining shakllanishiga, arablarning xulq-atvori va muloqot normalariga islomdan oldingi davrdagi axloqiy ideallar hamda keyingi davrlardagi xulqiy stereotiplar ta’sir ko‘rsatgan. Bu stereotiplar ba’zan tanqid qilinsa, ba’zan mustahkamlanadi. Arab an’anasi ramziy xatti-harakatlar sabablarini izohlashni zarur deb bilmaydi. Bunday harakatlarga quyidagicha izoh beriladi: “bu erkak kishiga munosib”, “bu ota-bobolar urfidir”, “Alloh shunday buyurgan”. Ushbu stereotipik javoblardan uch arabiy ramziy xulq-atvor tizimining qadimiy ideallari aks etadi: muruvva, asabiyya va din. Bu uchala tizim bir-biriga ta’sir ko‘rsatsa-da, umumiy an’ana doirasida o‘z mustaqilligini saqlab qolgan. Eng yaqin bo‘lganlari - islomdan oldingi Arab jamiyatida shakllangan muruvva va asabiyya tushunchalari. Din esa musulmon mo‘minning xatti-harakatlariga axloqiy baho beruvchi kodeksdir.

Muruvva axloqiy ideallari (bu qadimiy arabcha so‘z “mardlik” degan ma’noni anglatadi) ko‘chmanchi badaviylar, dehqonlar, shaharliklar uchun xulq-atvor mezoni shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Bu go‘yoki “sharaf kodeksi” bo‘lib, haqiqiy erkak kishiga xos sifatlar: jasorat, saxovat, bag‘rikenglik, mehr va quvonchga qodirlik, notiqlik, so‘zida turish, sadoqat, mardlik, jasurlik, halollik va sabr-toqatni o‘z ichiga olgan. Bu sifatlarning egasi o‘z nomusini (ʿirḍ) saqlashi va o‘z ustunligini (ʿizz) tasdiqlashi kerak.

Ayollar odatda muruvva sub’ekti hisoblanmaydi, biroq M.A. Rodionov ta’kidlaganidek, «kamdan-kam hollarda» ular ideal yoki haqiqiy ehtiros obyekti

sifatida namoyon bo‘ladi yoki an’anaviy diniy odobni saqlovchi yoki buzuvchi sifatida rol o‘ynaydi.

“Erkak - urush uchun, ayol - ish uchun” - deydi qadimiy arab maqoli. Muruvva erkak uchun umumiy tamoyildir. Uning normalariga istisnosiz har qanday arab, kelib chiqishi, ijtimoiy holati va diniy e’tiqodidan qat’i nazar, amal qilishi kerak.

Muruvva manbalari og‘zaki an’ana, klassik arab she’riyati, xalq ertaklari va rivoyat adabiyoti, xususan “Ming bir kecha”, “Xotam toyi” kabi asarlardir. Bu manbalar orqali arablarning xulqiy an’anasi aks etgan. Muhammad payg‘ambar o‘z va’zlarida shu manbalarga murojaat qilgan va ularni buzilgan qadriyatlar o‘rniga tiklash yo‘lini ko‘rgan. Lekin muruvva doirasidagi insoniy fazilatlar Qur’onda boshqacha talqin qilinadi, ular islomgacha bo‘lgan shoirlarning tasavvuridan farq qiladi.

Qur’oniy saxovat ideali islomdan oldingi badaviylarga xos isrofgarchilik idealidan tubdan farq qiladi. Agar islomdan oldingi davr badaviylarida saxiylik haddan ortiq darajada bo‘lsa va u, eng avvalo, zodagonlik va olijanoblik (karam) belgisi sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, Qur’onda saxovat tushunchasi anglangan, diniy idealdan kelib chiqqan holatda targ‘ib qilinadi. Payg‘ambar tomonidan zakotni farz qilinishi ham aynan ana shu idealdan dalolatdir. Bu saxiylik badaviylarga xos isrofgarchilikka mutlaqo qarama-qarshi edi.

Shijoat va jasorat tushunchasi ham shunga o‘xshash evolyutsiyani boshdan kechirdi, bu islomdan oldingi badaviy she’riyatida madh etilgan eng muhim axloqiy me’yorlardan biridir. Islomgacha bo‘lgan jasorat haqidagi tasavvurlar tajovuzkorlik xarakteriga ega edi. Qo‘rqoq bo‘lish keskin qoralanar, jang maydonidan qochish butun qabila uchun sharmandalik hisoblanar edi. badaviy erkagining tabiiy o‘limi g‘ayritabiiy va nomaqbul hol deb qaralgan. Dushmanga bo‘ysunish mumkin emas edi, jang oxirigacha davom etishi kerak edi. Badaviy jangchisi ideali *qatala hatta qutila* (“u o‘ldirilguncha jang qilar edi”). Qur’on bu muruvva talabini tan oladi, biroq Qur’on xatti-harakatlarning motivatsiyasini o‘zgartiradi. Qur’on jasoratni dinga bag‘ishlangan fidoyilik ruhida talqin qiladi. Dastlabki islom davrida imon va qahramonlik bilan urushga kirgan kishi o‘ljaga ega bo‘lar, halok bo‘lsa “jannatga” tushar edi.

Muruvvada sabr tushunchasi hayotdagi qiyinchiliklarga, jazirama issiqlikka, tun sovug‘iga chidash sifatida talqin qilinar edi. Muruvvada qabila birdamligi ideali Qur’onda diniy birdamlik bilan almashtiriladi. Muruvvada ham, Qur’onda ham halollik yuksak qadrlanadi. Yolg‘on - Qur’onda eng keskin qoralanadigan gunohlardan biridir. Bunda oddiy kundalik aldov emas, balki eng avvalo Muhammad payg‘ambarning payg‘ambarlik da’vosini inkor etish tushuniladi. Demak, muruvva axloqiy qadriyat sifatida Qur’on axloqiy idealining bir qismini tashkil qiladi. Islomdan oldingi davr ideali: La dina bi-la muruvva - “muruvvasiz din bo‘lmaydi”, degan qoida bo‘lgan.

Muruvva normalarining talqini ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan o‘troq muhit ehtiyojlariga moslashgan holda o‘zgardi. Qabila, urug‘ va patriarxal oilaning ijtimoiy roli o‘troq xalqlarda tobora pasayib, shaxsiy oilaning va yangi ijtimoiy aloqalarning roli ortdi. Islomda har kim o‘z qilmishi uchun javob

berishi ta’kidlandi. Bu yondashuv qabilaviy badaviy jamoaviylikka keskin zid edi. Aynan shu diniy formulada inson shaxsining ajralib chiqishi va shaxsiy javobgarlik anglanishi kuzatiladi. “Barchasi uning shaxsiy xarakteri bilan bog‘liq. Bundan tashqari, agar islomdan oldingi davrda muruvva tushunchasida insonning eng muhim fazilati anafa (yuqoriga ko‘tarilgan burun bilan yurish) deb hisoblangan bo‘lsa, musulmonga g‘azabini bostirish, odamlarni kechirish, kamtarin, muloyim bo‘lish, behuda gaplar va qo‘pol so‘zlardan saqlanish tavsiya etiladi. Ham muruvva, ham Qur’on salomlashishni talab qiladi; arab har kim bilan, masjidga kirganda va undan chiqqanda salomlashishi kerak. Odatda musulmonlarga “Assalomu alaykum” deb salom beriladi, javob esa “Va alaykum assalom” bo‘ladi. Keyin qo‘l siqishadi, uzoq vaqtdan keyin uchrashganda esa quchoqlashadi. Iroqda odatda har bir kishi duch kelganda peshanasiga tegadi va ozgina egiladi. Quchoqlashganda ikkala tomon bir-birining yelkasidan o‘padi, yaqinlikni ko‘rsatish uchun esa qo‘llarini uzoq vaqt ushlab turadilar. Arablar uchun suhbatdosh bilan jismonan aloqa qilmaslik “sovuq” munosabat deb hisoblanadi. Qo‘l siqishayotganda bir-birining ko‘zlariga qarash yomon odat hisoblanadi. Musulmon bo‘lmaganlarga nisbatan arablarda “havaja” kabi maxsus murojaat shakli mavjud. Umuman olganda, muruvva individualizmi, uning erkaklar sharaf kodeksi va kundalik xatti-harakatlarga ta’siri boshqa bir xulq-atvor tizimi asabiyaning idealiga qarama-qarshidir. Asabiya jamoa ongini va oilaviy-qarindoshlik ierarxiyasiga bo‘ysunishni ta’kidlaydi. Xulq-atvor me’yori sifatida asabiya ham islomdan oldingi davrda shakllangan bo‘lib, muruvvaga qaraganda ancha arxaikdir.

Asabiya tushunchasi ko‘p ma’noli bo‘lib, u, shuningdek, asab (otadagi qarindoshlik)ga sodiqligini ifodalaydi. Asabiya ayollar uchun ham majburiydir, chunki ular turmushga chiqqanidan keyin ham otasining asabiga sodiq qolishlari nazarda tutiladi. Shuning uchun endogamiya normadir, amakining qiziga uylanish afzal hisoblanadi. Asabiya aniq bo‘lib, uning namoyon bo‘lishi inson o‘zini qaysi asabga (haqiqiy yoki taxminiy) mansub deb bilishiga bog‘liq. Bu jihatdan u universal muruvvadan keskin farq qiladi. Asabiyaning manbalari mahalliy odat huquqi (odat), nasabiy rivoyatlar, qabilaviy yilnomalar va “asabiyyaga oid” she’riyat hisoblanadi.

Qabilaviy birlashmalarning birdamligi yaqin vaqtgacha umumiy kelib chiqish, etnik qarindoshlik va qabilaviy rivoyatlar bilan bog‘liq mustahkam ideologik asosga ega edi. Badaviylarda nafaqat urug‘, balki qabila va hatto qabilalar ittifoqi a’zolari ham o‘zlarini bir ajdodning qon qarindoshlari deb bilishadi va ko‘pincha bir-birlarini “amakivachcha” deb atashadi. Bu “qarindoshlik” tushunchasi o‘zaro yordam va qarindoshlik tamoyillarini, shuningdek, ulardan kelib chiqadigan qon qasos, qon uchun javobgarlik, ajdodlar va avlodlar uchun g‘amxo‘rlik, “o‘z” va “begona”larni aniq ajratish, qabilaviy nasabnomalarni bilish, o‘tmishga va kattalarga hurmat, ayollar uchun nikohdan oldingi va nikohdan tashqari aloqalarning mutlaqo man etilishi kabi odatlarni mustahkamlagan.

Nizolarni hal qilish, ittifoq tuzish. Turli darajada ideologik birlik (albatta, islomdan tashqari) qabilaviy hayotning an’anaviy jamoat yodgorliklarida, masalan, ajdodlar kulti va qabilaviy qabristonlarda namoyon bo‘ladi. Jamoaviy masjidlar,

mehmonxonalar, urug‘ va qabila tamg‘alari (mulk belgisi, tamg‘a), kiyimning maxsus detallari va boshqalar. Biroq, jamiyatning integratsiyasi kuchaygan sharoitda qabilaviy tuzilmalar parchalana boshlaydi va qabilaviy birlikning ideologik asoslari ham susayadi. Asabiyaning ko‘plab normalari hozirgacha nafaqat ko‘chmanchilar, balki arab qishloqlari va shaharlarining doimiy aholisi orasida ham amal qiladi. Asabiyaga ko‘ra, insonning ijtimoiy mavqei uning qobiliyatlariga emas, balki oilaviy-qarindoshlik ierarxiyasidagi o‘rniga bog‘liq. Inson har doim asabiyaning katta a’zolariga, zodagonlarga, ruhoniylarga va Allohga nisbatan kichik hisoblanadi. Odatni inkor etgan musulmon huquqi (shariat) ba’zi arab urf-odatlarini (qon qasos, kelin uchun to‘lov *mahr* va boshqalar) qabul qilishga majbur bo‘ldi. Biroq, shariat qon uchun qasos olish huquqini faqat jinoyatchi shaxsga nisbatan cheklaydi. Asabiyaning shaxssiz ierarxiyasidan insonni ajratib, islom shuni ta’kidlaydiki, ‘inson o‘z xatti-harakatlarida erkin emas, lekin ular uchun Alloh oldida javobgar bo‘lishi kerak. Bu umumislomiy va umumarab asabiya idealariga to‘liq mos kelmaydi. M.A. Rodionov ta’kidlaganidek, asabiyaga xos bo‘lgan ikki arab siyosiy-genealogik birlashmalari qahtoniylar va adnoniylar (yamanliklar va qaysiylar) o‘rtasidagi raqobat arab dunyosidagi etnik birlashish jarayonlarini sezilarli darajada sekinlashtirdi va bu o‘rta asrlardagi adovatning qoldiqlari qon qasos odati bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa arab nizolari bilan birga bizgacha yetib keldi. Asabiya termini hozirgi kunda o‘zlariga moyillik va begonalar bilan janjallashuvga olib keladigan tarafkashlik ma’nosida ishlatilishi tasodifi emas.

Arablarning uchinchi normali xulq-atvor majmui din hisoblanadi. Bu atama oromiy-ibroniychada “sud, hukm”, o‘rta fors tilida “e’tiqod” va qadimgi arabchada “odat, xulq-atvor” tushunchalarini birlashtiradi, lekin xatti-harakatlar kontekstida birinchi navbatda arab musulmonlariga tegishli. Dinga ko‘ra, sunniy ham, shia ham bo‘lgan musulmonning amallari besh toifaga bo‘linadi: 1) majburiy (vojib, farz) islomning marosim qoidalarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lib, ularni bajarmaslik dunyoda va oxiratda jazolanishiga olib keladi; 2) xush ko‘riladigan (mandub) qo‘shimcha namozlar, ro‘zalar, nazrlar va savob; 3) ruxsat etilgan yoki befarq (muboh, joiz) uyqu, turmush qurish, halol ovqatlanish va sh.k., ular gunoh emas, lekin savob ham emas; 4) ma’qullanmagan (makruh) dunyoviy ne’matlarga qattiq berilish, ular istalmagan, ammo jazolanishi shart emas; 5) man etilgan (mahzur, harom) ular uchun inson dunyoda va oxiratda jazolanishi mumkin.

Ko‘pgina musulmon jamoalari bu toifalarga chuqurroq e’tibor bermay, faqat yaxshi, ruxsat etilgan amallar (halol) va yomon, taqiqlangan amallar (harom)ni ajratadi. Bu qoidalar arab jamiyatida har qanday yoshdagi bolalarga, hatto ularning o‘zlari ota-ona bo‘lganlarida ham nisbatan qo‘llaniladi. Ota oilaning boshlig‘i, hamma unga bo‘ysunadi. Otasi yoki bobosi oldida chekish odatga ziddir. Yoshroqlar, kattalar xonaga kirganda yoki undan chiqayotganda, turishadi yoki ularga joy berishadi. Kattalarga hurmat tamoyili dasturxonda o‘tirish tartibini ham belgilaydi: oila boshlig‘i eng sharafali joyda, ya’ni eshikdan eng uzoqda o‘tirar va ovqatga birinchi bo‘la boshlaydi.

Mehmondo‘stlik odatida eng yuqori ifoda bu arab uchun “sog‘lom aqlning birinchi instinkti” bo‘lgan saxiylik va mehribonlikdir. Mehmonni yaxshi kutib

olish muqaddas burch (“mehmon - Allohdan”). Arab uchun mehmon jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqeidan qat‘i nazar, muqaddas shaxsdir. Odob-axloq qoidalariga ko‘ra, mezbon uch kun davomida mehmonning kimligi, qayerga ketayotgani yoki qancha vaqt qolishini so‘ray olmaydi. Mehmonni chodir yoki xonada yolg‘iz qoldirish mumkin emas. Ovqatdan oldin unga qo‘llarini yuvish uchun suv taklif etiladi, ovqatdan keyin esa yana suv beriladi. Mezbon mehmonlardan keyin o‘tiradi va ular bilan birga ovqatlanishni tugatishi kerak. Suhbatdagi uzoq tanaffuslar arablar uchun g‘alati emas. Mezbonni ovqat uchun minnatdorchilik bildirish odat emas. Mezbon mehmonga narsalarini uyga kiritishda yordam bera oladi, lekin hech qachon ularni tashqariga olib chiqmaydi (chunki bu mehmonni tezroq quvib yubormoqchi bo‘lishdek shubha uyg‘otishi mumkin). Boy odamlar (shaharliklar, qishloq aholisi, ko‘chmanchi qabilalarning shayxlari) mehmonxona yoki maxsus mehmon uyiga ega. O‘z navbatida, arab mehmondo‘stlik kodeksi “boshqalar uyida uch kundan ortiq qolish”ni nazarda tutmaydi. Mehmon oila ishlariga aralashmasligi, hech kimni haqorat qilmasligi, hech narsani talab qilmasligi, ortiqcha ovqat yoki ichimlik iste’mol qilmasligi kerak. Biroq, shunga qaramay, “Taklifsiz mehmon hurmat kutmas” maqoli keng tarqalgan. Oilaga kelgan mehmon odatda har bir a’zoga sovg‘a olib keladi.

Arab nutq madaniyatida ohang va tanaffuslar muhim o‘rin tutadi. Suzmay, tanaffussiz gapirmok ya’ni suhbatdoshga eshitganini tushunish va munosabat bildirish imkoniyatini bermaslik yomon odob hisoblanadi. Diniy yoki axloqsiz mavzularni ko‘tarmaslik kerak. Erkaklar va ayollarning suhbatdagi harakatlari farq qiladi. Hayratni ifodalash uchun yuziga qo‘llarini urish “ayollarga xos” harakatdir. Erkak bunday qilmasligi kerak, bu “uyat hisoblanadi. Arablar taklifni bir necha marta, har xil darajadagi qat’iylik bilan takrorlaydilar, chunki odob-axloq qoidalari birinchi marta taklifdan bosh tortishni nazarda tutadi. Yakuniy rad etish esa qat’iy shaklda bo‘lishi kerak. Albatta, odob-axloqning shakli va mazmuni, ayniqsa shaharlarda, o‘zgarib bormoqda. Bunga arab dunyosidagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, avvalgi ijtimoiy aloqalarning o‘zgarishi yoki buzilishi, tashqi dunyo bilan aloqalar, aholining ko‘chishi, ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Hayot sikliga oid marosimlar ham ma’lum modernizatsiyaga uchramoqda.

Bolaning tug‘ilishi arab oilasidagi eng muhim voqealardan biridir. Ota-onani tabriklashga taklifsiz kelishadi. Yangi tug‘ilgan chaqaloqqa sovg‘alar (kiyim-kechak, o‘yinchoqlar va h.k.) berish odatiy holdir. Shuningdek, bolaning ismini so‘rash odat qilingan. Ismini bilgach, unga murojaat qilib tabrik aytiladi. Mehmonlarga kofe, choy va mevalar taklif qilinadi. Erkaklar va ayollar alohida xonalarda bo‘lishadi. Uydan ketayotganda, mehmonlar yana tabrik so‘zlarini aytishadi, javob esa yangi tug‘ilgan bolaning ota-onasining minnatdorchiligida bo‘ladi.

Eng ko‘p modernizatsiyaga uchragan to‘y bo‘lib, arab shaharlarida u “shahar to‘yi” xususiyatlarini olgan, hozirda dunyoning ko‘plab mamlakatlariga xos bo‘lgan. Rasmiy nikohlar fuqarolik ro‘yxatidan o‘tish idoralarida yoki to‘y salonlarida rasmiylashtiriladi. Nikoh shartnomasini imzolagandan so‘ng, darhol ishtirokchilar uchun ziyofat uyushtiriladi. Fuqarolik nikohi ba’zan diniy nikoh

bilan ham qo‘shib o‘tkaziladi. Bunday holda, idoraga imom taklif qilinadi. U Qur’onning tegishli suralarini o‘qiydi va nikoh to‘g‘risida hujjat ham tuzadi. Barcha rasmiy marosimlardan so‘ng, to‘y kuyovning uyida (kamroq hollarda shahar restoranlari yoki kafelarida) o‘tkaziladi. Yangi xususiyatlar qatoriga unashtirish uzuklarini almashish, kuyov va kelinning to‘y liboslarining yevropalashuvi, yangi turmush qurganlarning shahar bo‘ylab avtomashinalarda sayr qilishi, to‘y sayohatlari boshqa shaharlar va mamlakatlarga, yangi oilaning mustaqillashishi kiradi. Turmushga chiqqan ayol asta-sekin uy qamchilaridan qutulib, erkaklar bilan teng huquqli ravishda suhbatda qatnashmoqda, erkinroq bo‘lib, zamonaviy raqslarni ijro etmoqda. Biroq, arab ayolini faqat unga yaqin bo‘lgan erkaklar, masalan, uning oila a’zolari raqsga taklif qilishi mumkin.

Qarindoshlar va do‘stlarning dafn marosimi eng qayg‘uli voqeadir. Vafot haqidagi xabar va dafn qilish kuni og‘zaki yoki yozma ravishda yetkaziladi. Vafot etgan shaxsni darhol uyda bir kechadan ortiq saqlamaydilar. Keyin uni kafur bilan yuvishadi uyda yoki maxsus moslashgan joyda (yuvish joyi). Vafot etgan shaxsni faqat unga jinsdosh odamlar yuvadi: erkakni erkaklar, ayolni ayollar yuvadi. Yuvilgandan so‘ng, marhumni uzunligi etti metr bo‘lgan oq mato *kafanga* o‘rab qo‘yishadi. Uni igna tegmasligi kerak. Kafan marhumning oyoqlari va boshiga mahkam o‘raladi.

“Xulq-atvor me’yorlari, odob-axloq qoidalari va hayot sikliga oid marosimlar qadar rang-barang bo‘lgan yana bir jihat bu arablarning milliy xarakteridir. Bu madaniy birdamlik bilan bog‘liq bo‘lgan ba’zi umumiy psixik xususiyatlardir. Arab milliy xarakterining ob’yektiv, universal belgilarini alohida ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatida aniqlashni oddiygina bir etnik birlik a’zolarining umumiy ruhiy xususiyatlariga qisqartirib bo‘lmaydi. Ta’kidlash joizki, milliy xarakter eng yaqqol namoyon bo‘ladigan holatlar bu alohida etnik vakillar emas, balki o‘zaro munosabatdagi odamlar guruhlari bo‘lib, ularda etnik hamjamiyat doirasida shakllangan, vaqt o‘tishi bilan barqaror bo‘lib qolgan, avloddan-avlodga o‘tadigan, kundalik hayotda oddiy ong darajasida mustahkamlangan xulq-atvor me’yorlari va qadriyatlarni aks ettiruvchi etnostereotip seziladi. Milliy qadriyatlarda esa ularning madaniy-tarixiy o‘ziga xosligi aks etadi va ular bir millatga mansub odamlarning xatti-harakatlarini ijtimoiy-normativ tartibga soluvchi vazifasini o‘taydi. Arab milliy xarakterining xususiyatlari tipik hisoblanishi uchun ushbu metaetnik hamjamiyatning katta qismiga xos bo‘lishi va ularning namoyon bo‘lish intensivligi va nuanslari bilan ajralib turishi kerak.

Milliy xarakter dominantlarining tabiati ilmiy adabiyotda turlicha baholanadi, ularning tug‘ma ekanligini tan olishdan tortib, ularning ijtimoiylashuv jarayonida (ya’ni madaniy kontekstda shakllanishi) qo‘lga kiritilganligini ta’kidlashgacha. Mahalliy etnologiyada odatda milliy xarakter bu asosan shaxsning madaniy ijtimoiylashuvi natijasi, milliy madaniyatning o‘ziga xosligining namoyoni, degan fikr qabul qilingan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, arablarning hamjamiyat va alohida arab etnik vakil sifatidagi xarakteri ham harakatlarda, ham hislarda, ham rag‘batlar tizimida ehtiyojlar, qiziqishlar, nuqtai nazarlar, idealar majmuasida namoyon bo‘ladi. Ushbu tuzilma inson psixikasining barcha xususiyatlarini qamrab oladi va oxir-oqibat milliy xarakterning yo‘nalishini belgilaydi.

Arablarning milliy xarakteri nafaqat urf-odatlarda, balki situativ o‘zini namoyon qilishda ham seziladi. Unga ham kasbiy, ham asosiy mansublik, va albatta, tarixiy rivojlanish natijasi bo‘lgan madaniyat ham ta’sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, milliy xarakter bu etniklikning eng noaniq hodisasidir. Bu atamani ham olimlar, ham yozuvchilar, ham siyosatchilar ishlatadi, garchi ko‘pincha etnik ong va xulq-atvorning turli ko‘rinishlarini nazarda tutsalar ham. Lekin shu aniqki, milliy xarakter milliy o‘zlikni anglashning asosidir. Biz allaqachon ta’kidlaganimizdek, u ajdodlardan meros bo‘lib qolmaydi, balki tarbiya jarayonida shakllanadi va guruhda, millatlararo o‘zaro munosabat jarayonida eng yaqqol namoyon bo‘ladi. Madaniy-tarixiy shartlanish va o‘zgaruvchanlikka qaramay, arablarning milliy xarakteridagi ayrim dominantlar hozirgi kunda ham, hayot tarzining internasionalizatsiyasi, “ommaviy” madaniyat, yagona axborot tizimi sharoitida saqlanib qolmoqda.

Insom psixikasining barcha bu qavatlari (ehtiyojlardan tortib idealargacha) arablar uchun, albatta, dunyoqarash, axloqiy tamoyillar va qiziqishlarni ham o‘z ichiga oladi va umumlashtirilgan shaklda namoyon bo‘ladi. Bularning o‘zi esa arab etnoslarining mavjudligining aniq-tarixiy, tabiiy va ijtimoiy sharoitlari bilan belgilanadi. Ushbu sharoitlarning o‘zgarishi rag‘batlar tizimida, keyin esa etnik xarakterda ham o‘zgarishlarga olib keladi, bu esa avlodlararo tajriba uzatish tizimi orqali qayta ishlab chiqariladi.

Arablarning psixik tuzilishidagi umumiy jihatlar (milliy xarakter) inkor etib bo‘lmaydi, lekin arab xarakterining tipik xususiyatlarining “noaniqligi” tufayli unga turli yondashuvlar mavjud. Bu, shubhasiz, tadqiqot usullarining etarli ishlanmaganligi va ko‘plab jihatlarning mavjudligi bilan bog‘liq. Shuning uchun biz chet elliklar olimlar, yozuvchilar, sayyohlar tomonidan arablarga nisbatan eng ko‘p qayd etilgan jihatlarni ajratib ko‘rsatamiz. Bu xususiyatlarni aniq “o‘lchash” yoki tasvirlab berish qiyin. Shuni ham inobatga olish kerakki, biz arablarning xatti-harakatlari va turmush tarzini (xuddi ular boshqa millatlarning turmush tarzini anglashgandek) o‘z etnik guruhimizning madaniy an’analari va qadriyatlari nuqtai nazaridan idrok etamiz va baholaymiz. Shu bilan birga, ushbu xarakterning qaysi alohida xususiyatlari vaqtinchalik, qaysilari esa arab-islom tsivilizatsiyasining ajralmas qismi ekanligini aniqlash muhimdir.

Hozirgi vaqtda arablarning milliy xarakteri xususiyatlari, etnopsixologiyada xulq-atvor jarayonida amaliy jihatdan o‘rganilmagan, garchi arablarning amaliy faoliyati, axloqi, huquqiy va estetik me’yorlari, o‘z etnik mansubliklari haqidagi tasavvurlari boshqalar bilan bog‘liq holda tasvirlangan bo‘lsa ham. Masalan, har qanday arab uchun mavjudlikning eng muhim sharti bu guruhiy boshlang‘ich, guruh intizomi, emas individualizmning portlovchi ko‘rinishi. Arablar uchun bu mutlaqo qabul qilib bo‘lmaydigan narsadir.

Har qanday jamiyatda shaxs jamoaga bog‘liq. Individualizm badaviylarga, shahar quyi tabaqalari, hunarmandlar, savdogarlar uchun ham imkonsiz bo‘ldi. Chunki ularning hayoti har doim kasaba uyushmalarining professional tuzilishi, odat huquqi, shariat va jamoa fikri kuchlari bilan qattiq tartibga solingan. Individualizm yana bir tomondan ham cheklangan, chunki hukmron federativ tabaqa davlatga bog‘liq bo‘lib, aholining jamoaviy ekspluatatsiyasi va

daromadlarning ierarxik tizim bo‘yicha taqsimlanishiga asoslangan edi. Arablar uchun qabilaviy an’analar, odat huquqi bilan bog‘liq holda o‘z manfaatlarini guruh manfaatlariga bo‘ysundirish, jamoa intizomiga, mehnat va turmush tartibiga, qishloq yoki diniy jamoalarning uyushmasiga rioya qilish, an’anaviy ijtimoiy aloqalarni saqlab qolishga harakat qilish xos edi. Arab jamiyati hali zamonaviy ishlab chiqarish intizomi va tashkilotidan o‘tmagan. Shu bilan birga, zamonaviy arab yoshlarining individualizatsiyaga intilishidagi o‘zgarishlarga qaramay, arablarning aksariyati uchun jamoadan yoki mahalliy jamiyatning boshqa bo‘linmalaridan ajralib qolish, o‘zini atrof-muhit bilan yakka o‘zi qoldirish qo‘rquchi ustunlik qiladi. Birgalikdagi harakatlarning afzalligi haqidagi fikr hammaga tushunarli Muayyan natijalarga erishish nuqtai nazaridan ajralgan harakatlarning samarasizligi. Aynan shu asosda arab qishloqlarida qadimdan jamoaviy mehnat shakllari mavjud bo‘lgan.

Kasbiy faoliyat va geografik muhitning o‘ziga xosliklari mos keladigan odatlar, didlar va axloqiy me’yorlarni shakllantirgan. Masalan, Misrda hayotning zich joylashganligi odamni guruhga, olomonga moslashishga, kelishuvchanlikka, kompromislar topish qobiliyatiga va haddan tashqariliklardan qochishga majbur qilgan. A.M.Vasilyev misrliklarni “oltin o‘rta” odamlari deb hisoblashi tasodifi emas, chunki ular yangilanishni qabul qilish, modernizatsiyalashishni istash, lekin bir vaqtning o‘zida an’analardan voz kechmaslik va dinlararo bag‘rikenglikni saqlashga intilishadi.

Ham qishloq, ham shahar arab jamiyati guruhlararo aloqalar tizimi bilan qoplangan. Ularning eng ishonchlilari, albatta, qon-qarindoshlik aloqalari hisoblanadi. Lekin shuningdek, hamyurtlik, konfessiyaviy, korporativ-kasbiy va mazhabiy aloqalar ham mavjud. Arablar uchun shaxsiy munosabatlar kasbiy kompetentsiyadan muhimroqdir. Arab Sharqida yolg‘izlik va izolyatsiya shaxsga ijtimoiy obro‘ va nufuz qozonishga imkon bermaydi, guruh esa arabga ishonch, xavfsizlik va ishonchlilik hissini baxsh etadi. Va nafaqat ijtimoiy guruhda, balki do‘stlar, ayniqsa homiylar guruhida ham. Arablarning tajovuzkor bo‘lmagan xulq-atvorining mohiyati juda oddiy. Bu donishmand ham, ruhiy qashshoq ham uchun tushunarli bo‘lib, bitta umumqabul qilingan so‘z tamam bilan ifodalanadi. Arabchada bu “yaxshi”, “mayli” degan ma’noni anglatadi. Bu so‘zsiz hech qanday suhbat bo‘lmaydi. Xuddi xalas “tugadi”, “boldi” so‘zi kabi. Shuning uchun optimistik arablarni “tamamchilar”, sog‘lom pessimizmga moyil arablarni esa “xalaschilar” deb atash mumkin.

Arablarga qo‘shnilarning fikridan qo‘rqish va “yuzini saqlash” o‘z so‘z va harakatlarini jamoa fikri reaktsiyasiga moslashtirish, shaxsiy sharafni himoya qilish xosdir, bu esa, albatta, faoliyatni aytib olishni istisno qilmaydi. Ommaviy ravishda o‘z xatosi yoki qilmishini tan olish odat emas, chunki hamma narsa yuqoridan belgilangan degan ishonch mavjud. O‘zini tanqid qilish qoidalardan juda kam uchraydigan istisnodir. Arab uchun ikkita stereotipik xatti-harakat varianti mavjud: men haqman yoki boshqasi aybdor. “Yuz saqlash”da haqiqat va yolg‘on mezoni ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lsa-da, haqiqat afzal hisoblanadi. Biroq, najot uchun yolg‘on ham mutlaqo qabul qilinadigan hisoblanadi. Lekin ideal bu haqiqatdir, arablar uchun u inson qadr-qimmatining

eng yuqori ifodasidir. Arab maqolida aytilishicha: Haqiqat so‘zi ruhni ulug‘laydi. Oilaning, onaning, xotinning sharafiga haqorat qilish mutlaqo qabul qilib bo‘lmaydi. Arablar orasida ataylab qo‘pol munosabat deyarli uchramaydi, bu xizmat ko‘rsatish sohasida, ayniqsa odam pul to‘lagan joylarda, umuman istisno hisoblanadi. Muloyimlik har qanday familiarlikka yo‘l qo‘ymaydi, har bir arab suhbatda boshqaning ijtimoiy mavqeini nozik sezadi.

Muayyan natijalarga erishish nuqtai nazaridan ajralgan harakatlarning samarasizligi. Aynan shu asosda arab qishloqlarida qadimdan jamoaviy mehnat shakllari mavjud bo‘lgan.

Kasbiy faoliyat va geografik muhitning o‘ziga xosliklari mos keladigan odatlar, didlar va axloqiy me’yorlarni shakllantirgan. Masalan, Misrda hayotning zich joylashganligi odamni guruhga, olomonga moslashishga, kelishuvchanlikka, kompromislar topish qobiliyatiga va haddan tashqariliklardan qochishga majbur qilgan. A.M.Vasilyev misrliklarni “oltin o‘rta” odamlari deb hisoblashi tasodifi emas, chunki ular yangilanishni qabul qilish, modernizatsiyalashishni istash, lekin bir vaqtning o‘zida an’analardan voz kechmaslik va dinlararo bag‘rikenglikni saqlashga intilishadi.

Ham qishloq, ham shahar arab jamiyati guruhlararo aloqalar tizimi bilan qoplangan. Ularning eng ishonchlilari, albatta, qon-qarindoshlik aloqalari hisoblanadi. Lekin shuningdek, hamyurtlik, konfessiyaviy, korporativ-kasbiy va mazhabiy aloqalar ham mavjud. Arablar uchun shaxsiy munosabatlar kasbiy kompetentsiyadan muhimroqdir. Arab Sharqida yolg‘izlik va izolyatsiya shaxsga ijtimoiy obro‘ va nufuz qozonishga imkon bermaydi, guruh esa arabga ishonch, xavfsizlik va ishonchlilik hissini baxsh etadi. Va nafaqat ijtimoiy guruhda, balki do‘stlar, ayniqsa homiylar guruhida ham. Arablarning tajovuzkor bo‘lmagan xulq-atvorining mohiyati juda oddiy.

Arablarda shunday maqol bor: *Qilgan yaxshiligingni yashir, lekin senga qilingan yaxshilik haqida gapir.* Shu bilan birga, bu arablarning har doim ehtiyotkor bo‘lishlariga, o‘z foydalarini bilishlariga va unga erishish yo‘llarini ko‘rishlariga to‘sqinlik qilmaydi. Arablarning ajoyib savdogarlar sifatidagi obro‘si hech qanday ortiqcha emas. Arablarda, xo‘jalik-madaniy turining o‘ziga xosligi tufayli, raqobat ruhi, raqobat, ibrat va g‘urur rivojlangan, bu o‘rta asrlardan boshlab hunarmandchilik doiralarida raqobatbardosh kayfiyatni keltirib chiqardi. Odamlarning o‘zlarini eng yaxshi tomondan ko‘rsatishga, yaxshi axloqiy fazilatlarini tasdiqlashga intilishi arablarning barcha zamonaviy tavsiflarida aniq kuzatiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy mavqeini oshirish uchun moddiy farovonlikni namoyish qiluvchi qatlam paydo bo‘ldi, nafaqat ko‘zni qamashtirish uchun. Oilaviy tantanalar hashamatli bo‘lib qoldi, shaxsiy villaga, qimmatbaho avtomobilga, katta pulga ega bo‘lish modaga aylandi va bu bilan birga iste’molchi jamiyati standartlariga qo‘shilish haqidagi ong bilan qo‘llab-quvvatlanadigan mag‘rurlik, ko‘tarinkilik namoyon bo‘ladi.

Arablarning tadbirkorligi tashqi sekinlik, asosiylik bilan ajoyib uyg‘unlashadi. Amalda ular harakatchan, ko‘pchiligi ajoyib notiqlar, suhandon, qo‘shiqchilar va raqqoslardir. Arablarning spirtsiz quvnoq o‘tirish qobiliyati qayd etilgan, garchi *“alkogol”* so‘zi (al-kuhl) arabcha kelib chiqqan bo‘lsa ham.

400 yillik Usmonlilar hukmronligi va keyingi mustamlakachilik rejimi davrida bo‘ysunuvchi mavjudlik arablarning milliy xarakterida o‘zini tasdiqlashga, o‘zini hurmat qilishni saqlashga, huquqlar va mahalliy o‘ziga xoslik sharoitida o‘zining ahamiyatini his qilishga intilish paydo bo‘lishiga yordam berdi. Arab Sharqida hokimiyatga nisbatan tiyilgan ijobiy munosabat allaqachon stereotipga aylangan. Unga odatda ishonilmaydi, ba’zan nafratlanadi, lekin ko‘proq hasad qilinadi. Amaldor bo‘lish sharafiy, og‘ir bo‘lmagan deb hisoblanadi. Kattasi bo‘lmagan, uni o‘zi sotib oladi, - deydi maqolda. Hokimiyat, qonun chiqaruvchi hurmatga sazovor.

Shunday qilib, buyruqni bajarmaslik, soliq to‘lamaslik, “ha” deyish va darhol aksini qilish mumkin. Arab mamlakatlaridagi dehqonlar umuman konservativ bo‘lib, ular o‘tmishga hurmat qiladilar. Kimda eski yo‘q, unda yangi ham yo‘q. Bu xalq donoligidan, albatta, bosh tortish kerak emas. Dehqon voqealarni kutishni afzal ko‘radi, lekin oldindan harakat qilishni yoki o‘z zimmasiga majburiyat olmaslikni tanlaydi. Har qanday arab mamlakatiga tashrif buyurgan kishi “in shaa Alloh” degan keng tarqalgan iborani eshitishi mumkin. Sizga bir soatdan keyin kelishni, kitob olib kelishni, chipta buyurtma qilishni yoki uchrashishni va’da qilishlari mumkin, lekin har doim “in shaa Alloh” sharti bilan.

Sabr qilish, bo‘ysunish yaxshiroqdir. Bu taqdir, Allohning irodasidir. Shu bilan arab xarakterining bu jihatiga ilohiy donolik va inoyat belgisi qo‘yiladi. Sabrni oddiy odamlar qabul qiladi, lekin yuqori tabaqalar ham har doim shu bilan yashagan. Sabr bu xatti-harakatda, so‘zlarda, hislarni ifodalashda tiyilishni talab qiladi. Sabr bilan birga hissiyotlilik ham mavjud: arablar tez qizishadi, tez “portlaydi”, lekin ruxsat etilgan chegaralarni his qiladi va janjallarga kamdan-kam holatlarda boradi. Arablarning g‘azabi tez o‘tadi. Bizda asabiylanishga sabab bo‘ladigan vaziyatlarda arablar hammasini hazilga aylantiradilar yoki ehtiyotkorlik ko‘rsatadilar. Masalan, avtomobil to‘xtab qolganida, tiyilmaslik belgilari, norozilik, g‘azabdan buzilgan yuzlar yoki nojo‘ya qichqiriqlarni kamdan-kam ko‘rasiz. Haydovchilar va yo‘lovchlar hammasi joyiga qo‘yilishini sokin kutishadi.

Arabning xatti-harakatidagi axloqiy va ma’naviy boshlanish, biz allaqachon ta’kidlaganimizdek, asosan ikkita tushunchadan mardlik va saxiylikdan iborat. Bu kamsitilgan uchun kurashishga, zaifga yordam berishga, homiylik qilishga, mehmon sharafiga so‘nggi qo‘yni so‘yishga, kambag‘al bilan ovqat va boshpanani bo‘lishishga tayyorlikda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy jarayonlarning faollashuvi fonida hayot sur’atining tezlashuvi, siyosiy voqealarga (Arab-Isroil mojarosi, Eron-Iroq urushi, Iroqning Quvaytga bostirib kirishi va boshqalar) jalb etilish odamlarning ijtimoiy-psixologik qiyofasida va ularning xatti-harakatlarida ayrim salbiy o‘zgarishlar uchun jiddiy asos yaratadi. Ilgari arablarga xos bo‘lmagan qattiqlik, harakat va qarashlarda keskinlik, pragmatizm va hisob-kitob paydo bo‘ldi. Bu hammasi patriarxal turmush tarzini buzadi va milliy xarakterni murakkablashtiradi. Arablar, odatda kichik mamlakat (Misrdan tashqari) fuqarolari sifatida, ularga ko‘rsatilgan munosabatga sezgir munosabatda bo‘lishadi, o‘zlariga xalq va arab metaetnik hamjamiyatining bir qismi sifatida hurmatsizlik va mag‘rurlikni keskin qabul qilishadi.

Arablarning milliy xarakterida nafaqat o‘ziga xos, balki ularni dunyoning boshqa xalqlari bilan bog‘lovchi umumiy fazilatlar ham ko‘rinadi. Tabiiyki, arablarning milliy xarakteridagi o‘ziga xos xususiyatlarning mavjudligi uning ildizlari haqida gapirib beradi. Badaviylarning an’analari va urf-odatlarining arablarning turmush tarziga ta’siri - bu shubhasiz fakt. Hozirgacha saqlanib qolgan ko‘chmanchi xo‘jalik arab sivilizatsiyasining rivojlanishida juda muhim rol o‘ynagan. Zamonaviy sharoitda u avvalgi ahamiyatiga ega emas.

Tabiiyki, arablarning milliy xarakteridagi o‘ziga xos xususiyatlarning mavjudligi uning ildizlari haqida gapirib beradi. Badaviylarning an’analari va urf-odatlarining arablarning turmush tarziga ta’siri bu shubhasiz fakt. Hozirgacha saqlanib qolgan ko‘chmanchi xo‘jalik arab tsivilizatsiyasining rivojlanishida juda muhim rol o‘ynagan. Zamonaviy sharoitda u avvalgi ahamiyatiga ega emas.

Ko‘chmanchi tashkilotning an’anaviy ahamiyati sezilarli darajada kamaydi. Ko‘chmanchilik tizimi butparastlik davrida paydo bo‘lgan ko‘plab an’anaviy axloqiy qadriyatlarni yo‘qotdi. Biroq, madaniyatning sotsio-normativ tizimining ko‘plab elementlari zamonaviy arab mamlakatlarida tez o‘zgarib turgan didlar, odatlar va qiziqishlarga qaramay, o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bu esa aholining o‘zini badaviylar bilan kamroq bog‘lay boshlashi va ularning axloqiy me’yorlariga kamroq amal qilishiga olib keldi. Vaziyatning o‘zgarishi ko‘chmanchilarning o‘zlari uchun ham sezilarli bo‘ldi ishlab chiqarishning moddiy sharoitlarining o‘zgarishi “sof” shakldagi arab an’analarining tarqalish doirasini ham toraytirdi. Biroq bu, badaviy axloqdan kelib chiqqan holda butun xalq uchun umumiy bo‘lib qolgan qadriyatlarning davom etishiga hech qanday to‘sqinlik qilmaydi.

Badaviylarning saxiyligi va mehmondo‘stligi ularning fazilat haqidagi tasavvurlari bilan bog‘liq. Bu sof badaviy fazilat ularning psixologiyasida, g‘ururida, o‘ziga yuqori baho berishda va hurmat talab qilishda namoyon bo‘ladi. Badaviyning burchi - o‘zining fazilatlarini tan olishga javoban barcha mehribonligini namoyon etishdir. Uyni ochiq holda tutish, bu esa egalarga o‘zining ijobiy shaxsiy fazilatlarini ko‘rsatish imkonini beradi, bu badaviylardan o‘zlashgan an’anaviy urf-odatlarning ajralmas qismidir.

Arablarning shaxslararo munosabatlaridagi muloqot axloqi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chmanchilarning axloqiy va ma’naviy asoslari haqidagi tasavvurlari bilan bog‘liq. An’anaviy arab qadriyatlari ayniqsa qishloqlarda saqlanib qolgan bo‘lib, ular eski urf-odatlarning saqlanib qolgan joyiga aylangan. Ularning eng barqarorlari shaharlarda ham uchraydi. Masalan, an’anaviy konservativ arab oilasida erkak hukmronlik qiladi va uyda ma’lum bir “uy hukmronligi” mavjud. Biroq yosh avlod ustidan nazorat zaiflashmoqda, bu esa ilgari arablar uchun noma’lum bo‘lgan “otalar va bolalar” mojarosini keltirib chiqarmoqda. Ammo bu mojaro keng ijtimoiy hodisa xususiyatlariga ega emas. Oilada va undan tashqarida odamlar o‘rtasidagi munosabat me’yorlari ma’naviy qoidalar bilan belgilanadi. Cho‘l aholisining axloqiy kodeksiga asoslangan musulmon huquqi arab hayotining tartibga soluvchisi bo‘lib qolmoqda. Badaviylik me’yorlari odamlarning ongida mustahkam o‘rnashib, ularning shaxsiy va ijtimoiy xatti-harakatlarini, fikrlash

uslubini, atrof-muhitni idrok etishning o‘ziga xos xususiyatlarini va hissiy kayfiyatini belgilab beradi - bu arab xarakterining asosiy tarkibiy qismlaridir.

Arab axloqiy psixologiyasini o‘rganishning eng samarali yo‘nalishlari quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin: Xalq madaniyati va ramziy dunyoning xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish (folklor va san’atshunoslik chorrahasida); Bilish, xotira, his-tuyg‘ular va nutqning etnik xususiyatlarini tahlil qilish; Ijtimoiy nuqtai nazarlar, millatlararo munosabatlar va ijtimoiy xatti-harakatlarning etnik shartlanishini o‘rganish.

3.Arablar xarakteridagi zamonaviy o‘zgarishlar

Hozirgi kunda arablarning etnopsixologiyasini baholashda bir nechta asosiy yo‘nalishlar va omillar ajralib turadi. Arab psixologiyasi chuqur diniy asosga ega bo‘lib, islom dini hayotning barcha sohalarida, jumladan, shaxsiy qarorlar, ruhiy holatlar va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda bosh omil bo‘lib qolmoqda. Fatalizm (taqdirga ishonch) ko‘p hollarda arablar orasida stressga chidamlikni oshiradi, biroq ba’zan passivlik va tashabbus yetishmasligiga ham olib keladi.

So‘nggi yillarda arab mamlakatlari (ayniqsa Fors ko‘rfazi davlatlari) tez modernizatsiya jarayoniga kirgan. Bu esa yosh avlod psixologiyasida ikki qadriyatlar orasidagi ziddiyatni keltirib chiqarmoqda. An’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy g‘oyalarning to‘qnashuvi, internet, ijtimoiy tarmoqlar, xorijiy ta’lim tizimlari orqali o‘zini anglash, individualizm va shaxsiy erkinlik kabi g‘oyalar kuchaymoqda. Ayollar o‘rtasida mustaqillikka intilish kuchaymoqda, ammo ko‘plab mamlakatlarda ularni cheklovchi ijtimoiy va huquqiy strukturalar mavjud. Ruhiy bosim, ijtimoiy taqiqlar va jinsiy tengsizlik ayollar psixologiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Urushlar (Iroq, Suriya, Yaman), iqtisodiy muammolar, qochqinlik holati ko‘plab arablarning ruhiy holatiga jiddiy zarar yetkazdi: Travma, xavotir, PTSD (urushdan keyingi stress buzilishi) keng tarqalgan. Diasporadagi arablarning etnopsixologiyasi esa madaniy moslashuv va identitet inqirozi bilan kechmoqda. Ko‘pchilik arab jamiyatlarida shaxs jamiyatdan ustun qo‘yilmaydi, balki jamiyat (oilaviy, qabilaviy, diniy guruh) shaxs ustidan nazoratni saqlab qolgan. Bu esa individual tanlov, kasbiy erkinlik yoki hissiy ifoda erkinligiga ta’sir qiladi.

Bugungi arablarning etnopsixologiyasi an’anaviy qadriyatlar, diniy e’tiqodlar, zamonaviylik, siyosiy notinchlik va global madaniyatning o‘zaro murakkab ta’siri ostida shakllanmoqda. Yosh avlodda yangi psixologik tendensiyalar (erkinlikka intilish, o‘zini anglash, g‘arbiy qadriyatlarga qiziqish) paydo bo‘lsa-da, an’anaviy mentalitet kuchli saqlanmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Etnopsixologiya nima va uning asosiy o‘rganish ob’ektlari qanday?
2. Arablarning an’anaviy xulq-atvor me’yorlarini shakllantirishda qanday omillar muhim rol o‘ynaydi?
3. Muruvva tushunchasi nima va u arab xalqining xulq-atvorida qanday aks etadi?

4. Asabiya tushunchasi qanday ma’noga ega va uning zamonaviy arab jamiyatidagi ahamiyati nimalardan iborat?

5. Arab milliy xarakterining asosiy xususiyatlari qanday va ular qanday omillar ta’sirida shakllanadi?

6. Zamonaviy arab jamiyatidagi psixologik o‘zgarishlar qanday omillarga bog‘liq?

7. Badaviylarning mehmondorchilik madaniyati haqida so‘zlab bering.

8. Arab xalqlarining etnopsixologiyasida islom dini qanday o‘rin tutadi?

TEST SAVOLLARI

1. Arablarning an’anaviy xulq-atvor me’yorlariga nimalar kiradi?

a) Individualizm va shaxsiy erkinlik
b) Raqobat va moddiy farovonlik
c) Kattalarga hurmat, mehmondo‘stlik, kamtarlik
d) Tashqi dunyo bilan izolyatsiya

2**. Arablarning milliy xarakterida qaysi xususiyat eng muhim hisoblanadi?**

a) Individualizm
b) Jamoaviy ong va guruhga bog‘liqlik
c) Tashabbuskorlik
d) Siyosiy faollik

3**. Zamonaviy arab jamiyatida qanday psixologik ziddiyat kuzatiladi?**

a) Individualizmning jamoaviylikdan to‘liq ustunlik qilishi
b) Diniy e’tiqodlarning pasayishi
c) Iqtisodiy farovonlik ortidan keladigan ruhiy tushkunlik
d) An’anaviy qadriyatlar va zamonaviy g‘oyalar o‘rtasidagi to‘qnashuv

4**. Arablarning mehmondo‘stlik odatida qanday qoida muhim?**

a) Mehmonni uzoq vaqt siylash
b) Mehmonning kimligini birinchi kuni so‘rash
c) Mehmonni uch kun davomida so‘roqsiz qabul qilish
d) Mehmonni yolg‘iz qoldirish

5**. Asabiya qanday ijtimoiy normalarni mustahkamladi?**

a) Shaxsiy erkinlik va mustaqillik
b) Qon qasos, qarindoshlik mas’uliyati, endogamiya
c) Faqat diniy marosimlarga urg‘u berish
d) Qabilalar o‘rtasidagi iqtisodiy raqobat

6**. Arablarning nutq madaniyatida nima muhim hisoblanadi?**

a) Ohang va tanaffuslarga e’tibor berish
b) Tez va uzluksiz gapirish
c) Faqat diniy mavzularni muhokama qilish
d) Suhbatdosh bilan jismoniy aloqa qilmaslik

7**. Zamonaviy arab jamiyatida ayollar psixologiyasiga qanday omillar ta’sir qilmoqda?**

a) Diniy taqiqlar
b) Ijtimoiy cheklovlar, jinsiy tengsizlik, ruhiy bosim
c) Iqtisodiy va ijtimoiy muammolar

d) g‘arb madaniyatining ta’siri

8**. Arab milliy xarakterining shakllanishida qaysi omil muhim emas?**

a) Tabiiy-iqlimiy sharoitlar

b) Diniy e’tiqodlar

c) Individualizm

d) Qabila tuzilishi

9. Arablarning milliy xarakterida qayd etilgan dominant jihatlardan biri nima?

a) To‘liq individualizm

b) Guruhiy birdamlik va jamoa intizomi

c) Tashabbussizlik va pessimizm

d) Faqat moddiy intilishlar

10. Zamonaviy arablar psixologiyasida qanday ziddiyat kuzatiladi?

a) An’anaviy qadriyatlar va zamonaviy g‘oyalar orasidagi to‘qnashuv

b) Faqat diniy e’tiqodlarning kuchayishi

c) Iqtisodiy muvaffaqiyatlarning pasayishi

d) Tabiiy omillarning yo‘qolishi

11. Arab mentalitetidagi fatalizm nimani anglatadi?

a) stressni

b) so‘zga ustalikni

c) taqdirga ishonichni

d) jamoaviylikni

6-MAVZU: TIL VA ETNOS

1.Til etnik belgi sifatida
2.Arab tilining shakllanish xususiyatlari
3.Arab tilining sheva va lahjalari

Tayanch tushunchalar: *arab tili, etnik belgi, lingvistik vaziyat, sheva, lahja, arab tilining shakllanishi, fusxa, semit til oilasi, diglossiya.*

1.Til etnik belgi sifatida

XX asr boshidagi «lingvistik burilish» keng qabul qilingan «til» va «nutq» tushunchalariga o‘z islohotlarini kiritdi, bu esa “ijtimoiy” va “individual”, “etnos” va “jamiyat” tushunchalari ta’rifiga ham ta’sir etdi. Til ijtimoiy hodisa sifatida aloqalarning shartli belgilar tizimi, insonning dunyo haqidagi tasavvurlarini ifoda eta oladigan vosita sifatida ko‘rila boshlandi. Tilning ijtimoiy vazifasini o‘rganish har doim tilda aks etuvchi, unga ta’sir ko‘rsatuvchi yoki til ta’siriga duchor bo‘ladigan ekstralngvistik omillarni tahlil qilish va tasvirlash bilan bog‘liq bo‘lgan.

Til etnosning asosiy tarkibiy qismlari qatorida alohida o‘rin tutadi va etnik identifikatsiya shakllanishining muhim omillaridan biri sifatida qaraladi. Tilning ijtimoiy mohiyati va tabiati haqidagi tezis lingvistikada asosiy printsip bo‘lib xizmat qiladi, shu asosda “til va madaniyatning, til va jamiyatning dialektik birligi” mavjudligi e’tirof etiladi. Til ijtimoiylashuv vazifasida jamoaviy tajribaning

xazinasi sifatida namoyon bo‘lib, yakka shaxsning beqiyos individual tajribasi (va ongi)ni til hamjamiyatining umumiy bilimi (ongi) bilan bog‘lash imkonini beradi. Tilda saqlanayotgan bilim va ma’nolar inson faoliyatining hissiy tomoni, irodasi, e’tibori, afzal ko‘rishlari va boshqa psixik holatlarini boshqarib va farqlab turadi, gapiruvchining til ongini va uning dunyo manzarasini shakllantiradi. Til ijtimoiy munosabatlar semantikasini mustahkamlab va modellashtirib, insonning yakka va guruh darajasida ijtimoiylashuvida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Tilning etnik identifikatsiya shakllanishidagi roliga oid masalalar ko‘pincha qizg‘in bahslarga sabab bo‘ladi. Bu borada fikrlar turlicha bo‘lgani bois, ularning o‘zaro bog‘liqligini yanada chuqurroq o‘rganish zarurligi tobora ayon bo‘lmoqda. Olimlar quyidagi savollarga javob izlashmoqda: til ijtimoiy munosabatlarda qay darajada va qanday ishtirok etadi? Til va identifikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik qay darajada mustahkam? Bu bog‘liqlik qanday ko‘rinishlarda, shakllarda va bosqichlarda namoyon bo‘ladi?

Tilning muhim “etnoshakllantiruvchi” omil sifatidagi roli ko‘plab olimlar, jumladan, turli nazariyaviy maktablarga mansub olimlar tomonidan qayd etilgan. “An’anaviy” etnologiya namoyandalari til va etnik hamjamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik “... tarixiy jihatdan eng ilgari, tabiiy va barqaror hisoblanadi, chunki til odatda ma’lum bir etnos ichida shakllanadi va rivojlanadi”, degan nuqtai nazarga ega. “Til bu jamoaviy tajriba, madaniyat, an’analar va jamiyat ongini saqlash va uzatish orqali etnos va millatni shakllantiruvchi kuchli ijtimoiy vositadir”. Bu holda til milliy birlikni mustahkamlovchi omil sifatida qaraladi.

Til etnik integratsiya omili sifatida, “o‘z” va “begona”ni farqlash hamda o‘zini saqlab qolish vositasi ham bo‘ladi. Masalan, ko‘p millatli jamiyatlarda til orqali aloqa bir yoki bir nechta til vositasida amalga oshiriladi. Bu butun etnoslar yoki ijtimoiy qatlamlarni birlashtiruvchi turli kommunikativ tarmoqlardan iborat murakkab tizimdir. Ko‘p millatli davlatlardagi etnolingvistik muammolar ko‘pincha nafaqat eshitishdagi noqulaylik tufayli, balki etnomadaniy me’yorlar mos kelmasligi tufayli ham yuzaga keladi. Shunday qilib, turli tillarda gaplashadigan etnoslarning bir hududda yashayotgani, o‘z-o‘zidan, ularning madaniy me’yorlari farqi sababli, lingvomadaniy keskinlik manbaiga aylanishi mumkin. J. Utalievaning ta’kidlashicha: “Aynan til etnos uchun ekstremal sharoitlarda ko‘pincha ichki va tashqi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarning kelib chiqish sababi yoki yechim vositasiga aylanadi”. Demak, til bir etnik guruh vakillarini birlashtiruvchi omil bo‘lib, ularni boshqalardan farqlash vositasi hamdir. Postsovet respublikalarida o‘tkazilgan empirik tadqiqotlar asosida etnosotsiologlar chiqargan xulosaga ko‘ra, til “titul” etnos vakillari etnik ongi tuzilmasida yetakchi o‘rinlardan birini egallab, “eng muhim etnik belgilovchi” hisoblanadi.

Bir qator olimlar tilning etnos rivojida rolini mutlaqlashtirishdan ogohlantiradilar, chunki bu holat milliy yopiqlikka va til rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Buni dalillash uchun L.N. Gumilyovning quyidagi so‘zlari keltiriladi: “til birligi etnik birlikka olib keluvchi omil emas, chunki ko‘pgina ikki va uch tilli etnoslar mavjud, shuningdek, turli etnoslar bir tilda so‘zlashadi. Til faqat ayrim hollarda etnik birlik ko‘rsatkichi bo‘lishi mumkin, ammo u uning sababi emas”.

Darhaqiqat, zamonaviy jamiyatlarda o‘zini ma’lum bir etnosga mansub deb hisoblab, ammo milliy tilini yaxshi bilmaydigan odamlar qatlami paydo bo‘ldi. Bu holat tilni etnos shakllanishining majburiy belgilovchisi sifatida qabul qilish tezisini qayta ko‘rib chiqishga asos beradi. Tadqiqotchilar fikricha, til va millat mos kelmasa, hal qiluvchi omil sifatida milliylik saqlanib qoladi. Agar ma’lum etnos vakili o‘z ona tilini bilmasa ham, bu uni o‘z xalqiga tegishli deb his qilishga to‘sqinlik qilmaydi. Ko‘pincha etnosning asosiy qismi milliy tilni saqlab qoladi, ammo boshqa millat muhitida yashovchi ayrim guruhlar ko‘pchilik tilga o‘tib ketadi, shunga qaramay, o‘z etnik ongini yo‘qotmaydi. Shunday fikr mavjudki, agar etnos tilni o‘zgartirsa ham, agar uning madaniy asosi, o‘zini o‘z ajdodlari bilan bir deb bilgan hissi saqlanib qolsa, u o‘z identifikatsiyasini yo‘qotmaydi. Bunday fikrlarni rad etish yoki tasdiqlash aniq sotsiolingvistik tadqiqotlar orqali amalga oshirilishi mumkin. Demak, til milliy mansublikning muhim omili bo‘lgani holda, insonni muayyan etnosa mansub deb hisoblash uchun yagona mezon bo‘la olmaydi.

Til va etnik identifikatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasini o‘rganish etnik til, ona tili va ikkinchi til kabi tushunchalarni aniq anglash va farqlashni talab qiladi. Etnik til bu ma’lum bir etnosa xos til bo‘lib, u etnosning alomati hisoblanadi va uning dunyo manzarasini ifodalaydi. U etnos a’zolari o‘rtasida o‘zaro muloqot va hamkorlikni ta’minlab, ichki etnik birlik va boshqa etnoslardan farqlanishning asosini yaratadi. Olimlarning ta’kidlashicha, bir nechta etnoslarga xos bo‘lgan tillarning etnodiiferentsiatsiya kuchlari, odatda, faqatgina bir etnosa xos tillarga nisbatan zaifroq bo‘ladi.

Ona tili insonda nutq va muloqot qobiliyati shakllanadigan tildir. Bu, odatda, ona, buvilar va oila tili bo‘lib, bolalikda o‘rganiladigan birinchi til hisoblanadi. U inson ongida o‘zgarmas realik sifatida shakllanib, unga kuchli hissiy bog‘lanish paydo qiladi. Ona tili bu har qanday tirik til bo‘lib, etnosga (qavm, xalq, millat) tarixan tegishli bo‘ladi, uning miqyosiga qaramasdan etnik ongda mustahkamlangan, turli hayot sohalarda, hech bo‘lmaganda, oilaviy-maishiy munosabatlarda foydalaniladi va ehtiyojlarni to‘liq qondirish imkonini beradi. U etnosning barcha a’zolari uchun umumiy vosita hisoblanadi, yashash joyi, yoshi, jinsi, dini, e’tiqodi, partiyaviy yoki kasbiy mansubligi va ijtimoiy holatidan qat’iy nazar.

Ushbu ta’rif tilni umumiy emas, balki aynan mazkur etnosa tegishli til bilan bog‘laydi. Demak, etnosning asosiy belgisi sifatida aynan ona tili xizmat qilishi mumkin. Ona tilini etnopsixologik kategoriya deb ham qarash mumkin, chunki u faqat faol til amaliyotini emas, balki shaxsning etnik yo‘nalishini ham aks ettiradi. Olimlarning ta’kidlashicha, hatto ona tilini yaxshi bilmaydiganlar ham uni o‘z etnik mansubligining muhim belgisi sifatida qabul qiladi. L.M. Drobijevaning yozishicha: “Hozirgi sharoitda, milliy madaniyatga oid milliy ongning asosi torayib borayotgan bir paytda, tarixiy xotiraning ahamiyati oshib bormoqda”. Bu esa tilning nafaqat muloqot vositasi, balki etnik identifikatsiyaning ramziy funksiyasini ham bajarishini anglatadi. Shuni e’tirof etish kerakki, etnik o‘zini anglash jarayonida ona tilining ahamiyati turlicha bo‘lishi mumkin. Bu nuqtai nazardan, P. Garvin tomonidan taklif qilingan kontseptsiya qiziqarli: u tilning

muloqot vositasi va identifikatsiya ramzi sifatidagi rolini turlicha tushunish asosida til va millat hamjamiyatlari o‘rtasida farq mavjud deb hisoblaydi. Bir etnos doirasida ikki tillilik sharoitida uch xil til etnoshaqsiyati shakllanadi: ona tili ham muloqot, ham etnik identifikatsiya ramzi sifatida xizmat qiladi; ona tili muloqot vositasi ham, identifikatsiya ramzi ham emas; ona tili muloqot vositasi emas, biroq etnik identifikatsiya ramzi hisoblanadi. Shunday qilib, ona tili etnik identifikatsiya bilan yaqin bog‘liq bo‘lsa-da, bu bog‘liqlik bir yoqlama emas. Ayrim hollarda, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sabablar bilan inson boshqa etnos tilini ona tili sifatida qabul qilishi mumkin. Bu holat tilli assimilyatsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu identifikatsiyani har doim ham yo‘qotmaydi. Etnik til muloqot vositasi sifatida yo‘qolsa ham, u etnik birlikning ramzi sifatida saqlanishi mumkin.

Ikkinchi til, odatda, boshqa etnos vakillari bilan muloqot uchun o‘rganiladi. U, odatda, ona tiliga tayangan holda o‘zlashtiriladi. Ikkinchi til milliy madaniy me’yorlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki bilvosita tarzda aks ettiradi. Lekin vaqt o‘tishi bilan bu til ham mustaqil ahamiyat kasb etishi mumkin va bilingvizmga olib keladi. J.T. Utalieva va T.G. Stefanenko ta’kidlaganidek, Qozog‘iston kabi ko‘p millatli hududlarda ikki yoki ko‘p tillilik turli tillarda so‘zlashuvchi odamlar o‘rtasidagi to‘siqlarni yengib o‘tishning deyarli yagona yo‘lidir.

Garchi til bilishi va nutq muomalasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri etnik identifikatsiya darajasiga ta’sir etmasa ham, u identifikatsiyaning mazmuni va ko‘rinishlariga ta’sir qiladi. Boshqa etnos tilini yaxshi bilmagan yakkaxalq vakillari boshqa xalqlarning madaniyatini tushunishda qiyinchilikka duch keladi va xalqlar o‘rtasidagi ruhiy farqlarni ortig‘i bilan baholashga moyil bo‘ladilar.

So‘nggi yillarda tilshunoslikda etnolingvistik barqarorlik tushunchasiga katta e’tibor berilmoqda. Tashqi guruhlarga nisbatan farqli tutumga ega bo‘lgan guruhlardagi umumilik aynan shunda namoyon bo‘ladi. Ushbu nazariya doirasida muhim xulosalar quyidagilar: etnik guruh a’zolari o‘z etnoslari bilan qat’iy identifikatsiya qiladi va tilni bu identifikatsiyaning muhim qismi deb biladi; ularning guruhi yuqori etnolingvistik barqarorlikka ega deb hisoblanadi; bu guruhga turmush sharoitida o‘zligini saqlab qolish va rivojlanish imkonini beradi. Aks holda, past etnolingvistik barqarorlikka ega guruhlar boshqa guruhlar orasida yo‘qolib ketadi. Bu barqarorlik ko‘plab omillarga, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, diniy xususiyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Hatto kam sonli, lekin prestijli tilga ega etnik ozchilik ham doimiy va kuchli barqarorlikka ega bo‘lishi mumkin.

Ko‘p millatli jamiyatda turli tillar mavjud bo‘lib, ular etnomadaniy me’yorlar shakllanishi va mazmuniga ta’sir ko‘rsatadi. Ularning shakllanishi esa tillararo muloqot darajasi va har bir etnosning amaliy va ideal nutq normalariga mosligiga bog‘liq. Til va etniklik o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘pincha an’anaviy madaniyatni saqlash muammosi bilan birga muhokama qilinadi. Chunki madaniyatning asosiy qismi til orqali mavjud va uning yo‘qolishi madaniyatning yo‘qolishiga olib keladi. V. Gumboldt tilni millat ruhining ifodasi deb atagani bejiz emas, chunki til va ma’naviy qadriyatlar tizimi o‘zaro bog‘liq. U til orqali xalq ruhini qayta tiklash vazifasini qo‘yadi (grammatika, semantika orqali). Olimlar tilning ijtimoiy mohiyatiga urg‘u berib, uni inson faoliyati natijalarining yig‘indisi sifatida

tushunish kerakligini ta’kidlashadi. E. Sepir tilni nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy, ijtimoiy hamfikrlik belgisi sifatida ham qaragan.

Tilda nafaqat insonni o‘rab turgan real dunyo, balki unga munosabati, dunyoqarashi, qadriyatlar, milliy xarakter, urf-odat va an’analari ham aks etadi. U til belgilarining ma’nolari orqali leksikada, grammatikada, maqol-matallarda, folklorida, badiiy va ilmiy adabiyotda, yozma va og‘zaki nutqda madaniy qadriyatlarini jamlaydi, saqlaydi va uzatadi. Shu asosda etnik lingvomadaniy dunyo manzarasi va til madaniyati modeli shakllanadi. Bu jarayonda etnoyazykovoe vospriyatie mira asosiy omilga aylanadi. Xulosa sifatida, til har qanday etnik guruh mavjud bo‘lishi uchun zarur shart hisoblanadi. Til etnik identifikatsiyada, eng avvalo, etnik ongning bir elementi insonning o‘zini ma’lum bir etnos va til guruhiga mansub deb bilishiga xizmat qiladi.

Tilni etnik ong tarkibida va tilli xulq-atvorni o‘rganish orqali nafaqat til jarayonlari, balki shaxs va guruhning etnomadaniy va etnosiyosiy yo‘nalishlari, ularning tilli va madaniy assimilyatsiya yoki identifikatsiyani saqlab qolish darajasi haqida ma’lumot olish mumkin. Boshqacha aytganda, til etnik identifikatsiyaning eng muhim belgisi va barqaror ko‘rsatkichi bo‘lib, uning ramziy, ma’naviy, ijtimoiy va madaniy funksiyalarini o‘z ichiga oladi.

2.Arab tilining shakllanish xususiyatlari

Arab tili dunyodagi eng qadimiy va boy tillardan biri hisoblanadi, uning tarixi minglab yillarni o‘z ichiga oladi. Azal-azaldan u o‘zining she’riy va badiiy merosga qo‘shgan ulkan hissasi bilan mashhur bo‘lgan. Tarixiy jarayonda arab tili siyosat, ilm-fan va adabiyot sohalarida ustunlikka ega bo‘lib, jahon xalqlarining ko‘plab tillariga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatgan. U turli irqiy va etnik guruhlarning shoirlari va yozuvchilari uchun ilhom manbai bo‘lib kelgan. Ko‘p tillilik va multikulturalizmni qo‘llab-quvvatlash doirasida har yili 18 dekabr kuni *Butunjahon arab tili kuni* sifatida nishonlanadi.

Ushbu kunning maqsadi arab tilining tarixi, madaniyati va rivoji haqidagi bilimlarni ommalashtirishga ko‘maklashishdan iborat bo‘lib, bu maqsadga erishish uchun maxsus tadbirlar tashkil etiladi. Arab tilining ilk shakllanish bosqichlarini o‘rganish jarayonida turli qarashlar mavjudligini ko‘rish mumkin. Shunga qaramasdan, Arabiston yarimorolida yashagan turli etnik guruhlar va qabilalar o‘z tilining nafosati va so‘zlashuvchilarining ijodiy salohiyati bilan jahon ahli diqqatini tortgani qayd etiladi. Buning eng muhim isboti Qur’oni Karimning aynan arab tilida nozil qilinishi bo‘lib, bu arab tilining ma’naviy va madaniy qadriyatlarini ifoda etishdagi ahamiyatini namoyon etadi hamda bu abadiy oyatlarni insoniyatga yetkazish imkoniyatini yaratadi.

Arab tiliga bo‘lgan qiziqish tasodifiy emas, u ushbu tilning boy va tarixiy jihatdan shakllangan leksik bazasi bilan bog‘liqdir. Bu til musiqaga o‘xshash latofat bilan yangraydi va o‘quvchi hamda tadqiqotchini har xil madaniy va fikriy kontekstlarga chuqurroq sho‘ng‘ishga undaydi. Arab tili muqaddas joylar va diniy ziyoratgohlar bilan yaqin aloqada bo‘lgani sababli, IkkI muqaddas masjid mamlakati Saudiya Arabistoni arab tilining beshigi va islomiy da’vatning boshlang‘ich nuqtasi sifatida ushbu tilning ahamiyati haqidagi bilimlarni keng

tarqatishda yetakchi rolni o‘ynaydi. Mamlakat yangi strategik dastur doirasida tilning nafosatini turli sohalarda namoyon etishni maqsad qilgan holda, yangi avlod uchun arab tilining chuqur merosiga kirish imkoniyatini yaratadigan ta’lim va madaniyat tashabbuslarini ilgari surmoqda. Arab tili maktab dasturlariga kiritilgani bilan birga, mamlakatda chet el fuqarolari uchun arab tilini o‘rgatishga ixtisoslashgan markaz va akademik muassasalar ham faoliyat yuritmoqda.

Saudiya Arabistoni arab tilidagi adabiy va madaniy asarlarni ilgari surishga faol yordam beradi. Mamlakatda turli adabiy festivallar va kitob ko‘rgazmalari tashkil etiladi. Shuningdek, arab adabiyotini rivojlantirish uchun yozuvchilar, nasr va nazm ustalari uchun muhim adabiy mukofotlar topshiriladi. Bu mukofotlar arab adabiyotini chuqur tadqiq etish va ijodiy o‘sish uchun rag‘bat manbai bo‘lib xizmat qiladi. Arab tili dunyoda eng ko‘p tarqalgan tillar qatorida turib, nosirlar soniga ko‘ra to‘rtinchi o‘rinda turadi. Bu esa uni jahondagi eng keng tarqalgan tillardan biriga aylantiradi.

Arab tili. Arab tili semit tillari orasida eng keng tarqalgan tillardan biri bo‘lib, u bir yarim ming yildan ortiq davom etgan uzoq evolyutsiya yo‘lini bosib o‘tgan. Islomdan oldingi davrda shakllanishni boshlagan va islom dini paydo bo‘lganidan so‘ng yanada taraqqiy etgan arab tili turli transformatsiyalarga uchragan bo‘lsa-da, o‘zining ichki tuzilishi va madaniy ahamiyatini saqlab qoldi.

Bugungi kunda arab tili lingvistik kontinuum (ya’ni uzluksiz til tizimi) sifatida mavjud bo‘lib, u zamonавий adabiy arab tili va Yaqin Sharq hamda Shimoliy Afrikada tarqalgan ko‘plab dialektlarni o‘z ichiga oladi. Arab dunyosining asosiy tili bo‘lib, uning turli lahjalari mavjud. *Fusha* - standart arab tili bo‘lib, yozma va rasmiy nutqlarda qo‘llaniladi. Lahjaviy turlar esa har bir mintaqada farqlanadi, masalan: *Mag‘rib lahjalari* (Shimoliy Afrika), *Ma’shriq lahjalari* (Shom va Iroq), *Xaliji lahjasi* (Arabiston yarim oroli). Xaliji lahjasi arab tilining o‘ziga xos, fors, hind va ingliz tillarining ta’sirini o‘z ichiga olgan varianti bo‘lib, u Fors ko‘rfazi davlatlarida keng qo‘llaniladi. Uning talaffuzi, grammatikasi va lug‘ati fusha arab tilidan farqlanadi.

Arab alifbosi 28 harfdan iborat. So‘zlar o‘ngdan chapga yoziladi. Arab yozuvi nabatey yozuvidan kelib chiqqan bo‘lib, u esa o‘z navbatida finikiya yozuviga borib taqaladi. Xattotlik -islom san’atining muhim turlaridan biri. Qadrli yozuvlar, ayniqsa, Qur’oni Karimning muqaddas oyatlari arab-musulmon madaniyatida alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ilohiy xabarni saqlash va tarqatish vositasi hisoblanadi. Arab tilining kelib chiqishi chuqur qadimga borib taqaladi - islom dini paydo bo‘lishidan ancha avvalgi davrlarga. Arxeologik va lingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Arabiston yarimorolida miloddan avvalgi birinchi ming yillikda turli arab tili shakllari mavjud bo‘lgan.

Qadimgi arab tili bu islom paydo bo‘lishidan (VII asr) oldin Arabiston yarimorolida qo‘llanilgan barcha turdagi arab tili variantlarini ifoda etadi. Arab tilining eng qadimiy yozma dalili Iordaniyadagi Bayir shaharchasida topilgan ikki tildagi (bilingval) yozuv bo‘lib, u ilk arab va xana’aniy tillarida yozilgan. Arab tili semit tillari orasida markaziy guruhga mansub bo‘lib, u ibroniy, oromiy va boshqa semit tillariga yaqindir. Biroq u qator lingvistik jihatlari bilan ulardan farq qiladi.

Masalan, o‘ziga xos inkor qo‘shimchalari, maxsus old qo‘shimchalar va otlar, *-a* bilan tugaydigan bo‘g‘in holati bilan ajralib turadi.

Ko‘p tarqalgan fikrga qarshi ravishda, islomgacha bo‘lgan arablarga boshqa xalqlardan izolyatsiyada yashamagan. Aksincha, ular qo‘shni sivilizatsiya va xalqlar bilan faol aloqada bo‘lishgan. Epigrafik va arxeologik dalillar shundan dalolat beradiki, arab tili tarixan oromiy, qadimgi janubiy arab, *xana’aniy* va yunon tillari bilan lingvistik aloqada bo‘lgan. Islom dini tarqalishidan avval Arabiston yarimorolida tillar vaziyati juda xilma-xil bo‘lgan. Turli qabilalar o‘z dialektlarida gaplashishgan, bu dialektlar umumiy qilib *“faseh til”* (lisonu fasih) deb atalgan. Shu bilan birga, Xijoz (g‘arbiy) va Tamim (sharqiy badaviylar) qabilalari dialektlari eng nufuzli va tozalari hisoblangan.

Qabilalar dialektlarni nafaqat aloqa vositasi, balki etnik va qabilaviy iftixor ramzi sifatida saqlashgan. Savdo va diniy markazlarda (jumladan, Makkada) turli qabilalarning uchrashuvlari natijasida dialektlar aralashgan va “she’riy yoki adabiy til” sifatida ma’lum bo‘lgan umumiy til shakli yuzaga kelgan. Eramizning ilk asrlaridagi arab tilshunoslari til haqidagi ma’lumotlarni aynan ko‘chmanchi badaviylardan olishgan. Ular ko‘pincha mutaxassis va bahs hakamları sifatida xizmat qilgan.

Arab yozuvi ham uzoq tarixga ega. Ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, u *Nabatey yozuvidan* kelib chiqqan, u esa o‘z navbatida oromiy yozuvidan rivojlangan. Nabateylar zamonaviy Iordaniyadagi Petra shahrida davlat qurgan arab xalqi arab tilida gaplashib, oromiy yozuvining o‘zgargan shaklini ishlatganlar. Miloddan avvalgi II-I asrlarda, nabatey yozuvi arab yozuvining asosiga aylangan o‘ziga xos kursiv uslubni shakllantira boshlagan. U paytda ikki asosiy yozuv uslubi bor edi. 1. *Monumental nabatey uslubi*, ya’ni toshlarga o‘yib yozilgan; 2. *Kursiv uslub*, qog‘oz (papirus) yoki pergamentda ishlatilgan, va keyinchalik bu uslub zamonaviy arab alifbosiga aylangan. Arab tilidagi to‘liq yozma yodgorliklar asosan islom paydo bo‘lganidan keyinga to‘g‘ri keladi. Biroq yozuv asoslari allaqachon milodiy III asrda shakllana boshlagan, deb hisoblaydi tadqiqotchilar.

Islomgacha bo‘lgan arab tili etnik va qabilaviy asosga ega dialektlardan tashkil topgan; turli tillar bilan lingvistik aloqada bo‘lgan; o‘zining yozuv tizimini Nabatey va Aramey yozuvidan meros olgan; Makka kabi markazlarda dialektlar uyg‘unlashuvi orqali umumiy adabiy tilga asos solgan. Bu jarayonlar islom kelishi bilan yangi bosqichga chiqib, Qur’on tili orqali klassik arab tilini shakllantirdi. Islom VII asrda paydo bo‘lishi bilan arab tili tarixi yangi bosqichga kirdi. Bu davr tilning me’yorlashuvi (standartizatsiyasi) va tizimlashuvi bilan tavsiflanadi, natijada klassik arab tili shakllandi. Arab tili taraqqiyotidagi eng muhim voqea Qur’onning nozil qilinishi bo‘ldi. Qur’ondagi til barcha arab dialektlari orasida eng oliy maqomga ega bo‘ldi. Bu til “faseh” va badiiy jihatdan mukammal til sifatida qabul qilindi va klassik arab tili deb ataldi.

Islomning kengayishi bilan Qur’on tilini saqlash va me’yorlashtirish zarurati yuzaga keldi. Musulmonlar Qur’onni o‘rganar ekan, uning tilini tizimli ravishda o‘rganishga asos soldilar. Mashhur tilshunoslar Abu al-Asvad ad-Duali, Sibavayhi va Ibn Durayd Qur’on tilini asos qilib olib, arab tilining grammatikasi va lug‘at qoidalarini ishlab chiqdilar. Qur’on “mubin kitob” sifatida tilning fasohati va ilohiy

manba sifatida e’tirof etilgan. Mumtoz arab tili nafaqat diniy matnlar tili, balki Umaviylar va Abbosiylar (VII-IX asrlar) davrida rasmiy yozishmalar, adabiyot va ilm-fan tiliga aylandi. Bugungi kunda ham millionlab musulmonlar Qur’onni original tilda o‘qish uchun klassik arab tilini maxsus o‘rganadilar.

Arab tili grammatikasini me’yorlashtirish fathlardan keyin boshlandi. Birinchi arab tilshunosi kim ekani borasida turli fikrlar mavjud, ba’zilar Abu al-Asvad ad-Dualiyni, u milodiy VII asr o‘rtalarida xarokat belgilarini (diakritiklarni) joriy qilganini aytsa, boshqalar Ibn Abu Ishoqni birinchi deb hisoblaydi (u 735-736 yillarda vafot etgan).

VIII asr oxiriga kelib ikki asosiy grammatik maktab shakllandi. Basra maktabi (Al-Xalil ibn Ahmad al-Faraxidiy va Sibavayhi birinchi grammatik nazariya mualliflari); Kufa maktabi (Asoschisi Ar-Ruasiy, bir qancha asarlari yo‘qolgan). Bu ikki maktab orasidagi ilmiy raqobat arab tilshunosligi fanining rivojiga katta hissa qo‘shdi. Ikki maktab ham Qur’onni grammatik qoidalar manbai sifatida ishlatgani sabab, Qur’onning til me’yori sifatidagi maqomi mustahkamlandi.

Islom davrida klassik arab tili yozuvi ham muhim o‘zgarishlarga uchradi. Ilk arab yozuvi o‘xshash harflarni farqlash uchun nuqtalarsiz, hamda xarokatsiz bo‘lgan. Bu esa, ayniqsa, islomni qabul qilgan notalaffuz arablarga Qur’onni o‘qishda qiyinchilik tug‘dirardi. Abu al-Asvad ad-Duali va Al-Xalil ibn Ahmad nuqtalar va xarokat belgilarini (tashkil) ishlab chiqdilar. Bu yangiliklar: Qur’onning aniq va to‘g‘ri talaffuzini saqlash, Arab tilini burmalanishdan himoya qilish maqsadida joriy etildi. Yozuv tizimidagi islohotlar alifbo va vokalizatsiyani takomillashtirdi. Vaqt o‘tishi bilan arab yozuvi kalligrafiya san’ati sifatida shakllandi va din va madaniyat bilan chambarchas bog‘landi. Kalligrafiya nafaqat san’at, balki ilm va ma’naviyatning tarkibiy qismiga aylandi.

VII-VIII asrlardagi islomiy fathlar orqali arab tili Arabiston yarimoroli chegaralaridan tashqariga tarqaldi va Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va hatto Iberiya yarimoroliga (Ispaniya) yetdi. Shimoliy Afrikada, ayniqsa Magrib hududlarida arab tili umaviylar davrida keng tarqaldi. Bu yerda taxminan 150,000 arab joylashdi va yangi arab dialektlari, jumladan Marokash arab tili shakllandi. Arablashtirish jarayoni, asosan, shaharlarda faol kechgan; qishloqlarda esa bu jarayon sust bo‘lgan.

637-yilda musulmonlar Fors va Quddusni, 641-yilda Aleksandriya (Misr)ni, 711-yilda Ispaniyani, 717-718-yillarda esa Qunstantinopolni (Istanbul) egallashga harakat qilganlar. Biroq arablashish jarayoni barcha hududlarda darhol bo‘lmagan. Masalan, Misrda Qubtiy tili va arab tili bir necha asrlar davomida bir vaqtda qo‘llanilgan. Ayniqsa Yuqori Misr qishloqlarida Qubtiy tili XVII asrgacha kundalik gaplashuv tili sifatida saqlangan.

750-yilda Abbosiylar xalifaligining hokimiyatga kelishi bilan arab dunyosi va tili tarixida yangi davr boshlandi. Bag‘dod musulmonlar imperiyasining markaziga aylandi va 1258-yildagi mug‘ul bosqiniga qadar davom etgan Islom sivilizatsiyasining Oltin asri boshlandi. Ushbu davrda arab tili fan, falsafa, tibbiyot va adabiyot sohalarida xalqaro tilga aylandi. Abbosiy xalifalari homiyligida musulmon olimlar birinchi astronomik observatoriyani qurdilar, qadimgi yunoncha

asarlarni arab tiliga tarjima qildilar, arab alifbosi va raqamlarini takomillashtirdilar va tarqatdilar, astrolyabiyani ixtiro qildilar, keng qamrovli adabiy va tarixiy meros yaratdilar, qishloq xo‘jaligi, tibbiyot va texnologiyada katta yutuqlarga erishdilar.

Muhim voqealardan biri 765-yilda Bag‘dodda tibbiyot maktabi tashkil etilganidir. Shuningdek, arablarga Shimoliy Afrika va Sahro orqali G‘arbiy Afrikadagi Mali va Gana kabi qirolliklar bilan doimiy savdo yo‘llarini o‘rnatdilar. Arab savdo tarmoqlari turli madaniyatlar o‘rtasida g‘oyalar va texnologiyalar almashuviga turtki bo‘ldi.

Islom dunyosi kengayib, arablarga yangi hududlarga ko‘chib o‘tishlari bilan birga, arab tilining mintaqaviy dialektlari shakllana boshladi. XI asrda badaviy qabilalari *Banu Hilol va Banu Sulaym* Shimoliy Afrikaga ko‘chib o‘tishlari bilan bu jarayon yanada kuchaydi. Masalan, Mag‘rib arab tili ikki til an’anasi ta’sirida shakllangan: VII–VIII asrlardagi musulmonlar bosqini paytida tarqalgan shahar arab tili (ilk-hiloliy arab tili) va XI–XII asrlarda ko‘chmanchi qabilalar olib kelgan badaviy dialektlari (hiloliy arab tili). Manbalarga ko‘ra, XI asrda qariyb bir million arab Mag‘ribga ko‘chib o‘tgan, bu esa mintaqada demografik va til sohasidagi vaziyatni tubdan o‘zgartirgan.

Shu kabi jarayonlar arab dunyosidagi boshqa hududlarda ham sodir bo‘lgan, natijada talaffuz, grammatika va lug‘atda mintaqaviy o‘ziga xosliklar vujudga kelgan. Vaqt o‘tishi bilan bu dialektlar bir-biridan tobora uzoqlashdi, biroq klassik arab tili bitta adabiy til sifatida saqlanib qoldi. Mo‘g‘ullar hujumi va Abbosiylar xalifaligining yo‘qolishidan keyin yuzaga kelgan nisbiy madaniy tanazzuldan so‘ng, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida arab tili o‘z rivojining yangi bosqichiga kirdi. *“Nahda”* (ya’ni “uyg‘onish”) atamasi XIX asr boshidan XX asr boshigacha bo‘lgan arab dunyosidagi madaniy va fikriy uyg‘onish davrini bildiradi. Bu davr til, adabiyot va ijtimoiy fikrning modernizatsiyasi, G‘arb sivilizatsiyasi bilan aloqalar ta’sirida kechdi. Nahda yangi o‘qish va yozish uslublarini, bilim tarqatishning yangi ijtimoiy amaliyotlarini, transmilliy aloqalarni va zamonaviy siyosiy g‘oyalarni olib keldi. Bu davrda arabcha millatchilik, sekulyarizm, islomiy uyg‘onish tushunchalari shakllandi.

Ushbu harakatning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat edi: til islohotlari, tarjima faoliyatining rivoji, yangi adabiy janrlarning paydo bo‘lishi (jumladan roman), davriy nashrlar va nashriyot industriyasining shakllanishi, kasbiy uyushmalar va ziyolilar salonlarining tashkil etilishi, ta’lim tizimining yangilanishi.

Arab tili tarixida zamonaviy davrning boshlanishi Napoleonning 1798-1801 yillardagi Misr va Shomga urushlari bilan bog‘liq. Bu jarayonda G‘arb va arab madaniyati o‘rtasidagi aloqalar kuchaydi. Napoleon 1798-yilda Misrga matbaa olib kelgan, u 1801-yilda fransuzlar chiqib ketganidan keyin yo‘qolgan bo‘lsa-da, bir necha yil o‘tib Muhammad Ali-posho tomonidan Qohiraga yaqinidagi Bulaqda qayta joriy etildi. Birinchi arab tilidagi gazeta ikki tilli turkcha-arabcha “Al-Vaqoi al-Misriya” 1828-yilda nashr etilgan va zamonaviy adabiy arab tilining shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Undan so‘ng “Al-Ahrom” (1875) va “Al-Muqattam” (1889) kabi nashrlar paydo bo‘ldi.

G‘arb bilan aloqalar va ayniqsa matbaachilik sohasidagi texnologiyalar arab adabiyotining tiklanishiga turtki berdi. Muhim omillardan biri shundaki, Usmonli

huk.dropi davrida arab hududlarini turkiylashtirishga qarshi ravishda faqat arab tilida ta’lim beruvchi maktablar tashkil etildi. Madaniy uyg‘onish va milliy ongning o‘sishi sharoitida arab tilini institutsional himoya qilish va rivojlantirish zarurati yuzaga keldi. Ayniqsa, 1882-yilda Misrni Britaniya bosib olgandan keyin bu masala keskinlashdi. O‘sha paytda ta’lim tizimida ingliz tili faol ravishda joriy etildi va ba’zi muhitlarda adabiy arab tili o‘rniga suhbat tilidan foydalanish taklif qilindi.

1892-yil 18 may kuni xediv Abbas Hilmiy II tashabbusi bilan Misrning ilg‘or ulamolari va ziyolilari Taufiq al-Bakriy saroyida yig‘ilish o‘tkazib, Arab tili akademiyasini tashkil etish g‘oyasini muhokama qildilar. Ular orasida shayx al-Shanqitiy, shayx Muhammad Abduh va boshqalar bor edi. Shunday qilib, birinchi Arab tili akademiyasi tashkil etildi, unga Muhammad Taufiq al-Bakriy rahbarlik qildi. Bu akademiya jami yetti marta yig‘ilish o‘tkazgan, biroq u shundoq ham ba’zi yangi atamalarni joriy etgan. “Shurti” (politsiyachi), “bahu” (yo‘lak), “mutaf” (palto), “kufuz” (qo‘lqop). To‘liq huquqli akademiya faqat 1932-yilda, shoh farmoni bilan tuzildi. Unifikatsiyalangan lug‘at tuzish, fan va san’at ehtiyojlariga javob bera oladigan arab tilini takomillashtirish, dialektlarni o‘rganish, ilmiy tadqiqotlar nashr qilish kabi vazifalar yuklatildi.

1934-yil 30-yanvar kuni u tantanali ravishda “Qirollik Arab Tili Akademiyasi” sifatida ochildi. 1952-yilgi Misr inqilobidan so‘ng u “Arab Tili Akademiyasi” deb qayta nomlandi. Zamonaviy adabiy arab tili XIX asr oxirida shakllangan va bugungi kunda barcha arab davlatlarida rasmiy til sifatida faoliyat yurituvchi adabiy arab tilining standartlashgan shaklidir. Zamonaviy adabiy arab tili grammatik jihatdan klassik arab tiliga juda yaqin. Lekin leksika, idiomalar va uslubda farqlar mavjud. Bu ikki shaklning grammatik asosi deyarli bir xil bo‘lgani uchun, qadimiy muqaddas matnlar bilan zamonaviy muloqot o‘rtasida uzluksizlik ta’minlangan.

Arab tili semit tillari uchun xos bo‘lgan murakkab morfologiyaga ega. So‘zlar asosan uchta harfdan iborat ildizlarga quriladi va unga turli pattern va affikslar orqali yangi ma’nolar beriladi. Arab tilining muhim xususiyatlaridan biri bu diglossiya, ya’ni “yuqori” adabiy til va “past” suhbat tili (dialektlar) bir vaqtda mavjud bo‘lishi. Bu holat ayniqsa ta’lim va OAV sohasida murakkabliklar tug‘diradi.

Zamonaviy adabiy arab tili arab davlatlarida hukumat, qonunchilik, sud ishlarida va rasmiy aloqalarda qo‘llaniladi. Shuningdek, u ta’lim, bosma OAV va diniy nutqda asosiy til hisoblanadi. Garchi kundalik hayotda mahalliy dialektlar hukmron bo‘lsa-da, MSA arab dunyosida birlik ramzi sifatida xizmat qiladi va turli dialektlarning egalari o‘rtasida o‘zaro bog‘laydi. Ayrim davlatlarda, masalan, Jazoirda mustamlakachilik davrida mahalliy dialektlar ta’lim predmeti sifatida o‘qitilgan bo‘lsa-da, hozirda rasmiy idoralar asosiy e’tiborni adabiy arab tiliga qaratishni ma’qul ko‘rishadi. Arab dunyosi butun dunyodagi eng murakkab *diglossik* vaziyatlardan biridir. Arab kontekstida diglossiya deganda tilning ikki shakli rasmiy “yuqori” variant (MSA yoki klassik arab) va kundalik suhbatda qo‘llaniladigan “past” sheva (dialekt) bir vaqtda mavjudligi nazarda tutiladi.

Arab diglossiyasining paydo bo‘lishiga turli qarashlar mavjud. An’anaviy arab nuqtai nazaricha, bu I asrda, arablarga fathlari paytida, nobarqaror arablarga arab tiliga o‘ta boshlagan vaqtda vujudga kelgan. Bugungi keng tarqalgan fikr shuki, diglossiya islomgacha emas, balki fath qilingan hududlarda arab bilan boshqa tillar o‘rtasidagi lingvistik kontakt natijasida bosqichma-bosqich shakllangan. Arab davlatlaridagi til siyosati asosan zamonaviy standart arab tilini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan, ammo so‘nggi yillarda dialektlarning ahamiyati, ayniqsa pop-madaniyat, ijtimoiy media va noformal ta’limda, yanada jihatli qabul qilinmoqda.

2. Arab tilining sheva va lahjalari

Hozirgi zamon og‘zaki arab tili lingvistik jihatdan deyarli alohida tillar sifatida qaralishi mumkin bo‘lgan besh asosiy dialekt/lahja guruhiga bo‘linadi: *Magrib dialektlar guruhi; Misr-Sudan arab tili; Suriya-Mesopotamiya arab tili; Arabiston yarimoroli dialektlari; Markaziy Osiyo dialektlar guruhi.* Turli mamlakatlardagi arab dialektlari bir-biridan juda farq qiladi va ko‘pincha ularni so‘zlashuvchi kishilar o‘zaro tushuna olmaydi.

Magrib arab tili g‘arb guruhiga kiradi, qolganlari esa sharqiy arab tillari va dialektlari guruhiga mansub. Malta tili misolida islomning til shakllanishidagi ahamiyati aniq ko‘rinadi. Maltada, islom emas, balki xristianlik ustuvor ekan, magrib dialektlaridan biri allaqachon mustaqil malta tili sifatida rivojlangan. Arab dialektlari Marokkodan Iroq, Suriyadan Yamanga qadar uzluksiz kontinuumni tashkil etadi. Uzoq masofadagi shevalar o‘rtasida sezilarli farqlar bo‘lsa-da, geografik yaqinlikdagi variantlar o‘rtasida nisbiy yuqori o‘zaro tushunish mavjud.

Misr arab tili kino va ommaviy axborot vositalari ta’siri bilan keng tarqalgan va tushunarli shevalardan biri hisoblanadi. Milodiy VII asrdagi Misr fathlari bilan boshlangan tarixga ega. Arab tili Misrga hech to‘g‘ridan to‘g‘ri islomgacha ham kirgan, ba’zi arab so‘zlar qadimgi misr tilidan olingan. Misrlarning rusumiy jazirasiga o‘tishlari bilan faqat arab tili tarqalmadi, balki Qubtir tili va koyna-grekcha bir necha asr davomida naqdiy rivojlanishda saqlandi. Misr arab tilining joylashishi Qohiraning Fustat qismida boshlangan. XVI asrdagi Yusup al-Magribiy tomonidan yozilgan “Qohira xalq tilining og‘irligini bartaraf etish” asari bu dialektning klassik arab bilan bog‘lanishini ta’kidlaydi. Misr arab tilida viloyatlararo o‘zgarishlar bor. Aleksandriya dialekti Qahiradan farq qiladi.

Levant arab tili. Suriya, Livan, Iordaniya va Falastinda tarqalgan. Bu dialektda til tarixi yunon, rim, fors va usmon ta’sirida boylashgan. Odamlar so‘zida Damask, Falastin va Livan variantlari mavjud. Levantiy arab tilning madaniy ahamiyati juda katta. Fayruz singari musiqiy yo‘nalishlarda va Gasssan Kanafanining adabiy asarlarida dialektning kuchli emotsional ifodasi yaqqol namoyon. Grammatika jihatdan bu sheva zamonaviy standart arabchdan sodda. So‘z tartibida glagolning soddalashtirilgan shakllari, ikki jinsi shakllardagi grammatik xususiyatlar mavjud.

Magrib dialektlari. Marokko, Jazoir, Tunis, Libiyada so‘zlashiladi. Arxiv hisobda pre-hilaliy va hilaliy arab shevalari mavjud. Dialektlar o‘rtasida geografik yaqinlik tufayli o‘zaro tushunish yuqori, ammo Marokko va Tunis dialektlari

o‘rtasida farq katta. Glagolda “n” prefiks; barbarcha so‘zlar (2-15%); zamonaviy frans-inglizcha yozuv ta’siri; sezilarli leksika o‘zgarishi. Mesopotamiya arab tili. Iroq, Shimoliy Yugo-G‘arbiy Turkiya va Eronda qo‘llaniladi. Aramey surbatrati saqlangan. IkkI asosiy variant – *gelet* (badaviy, markaziy va janubiy Iroq) va *keltuy* (shahar, diniy ozchiliklar). Geografiyada Tigr va Furot daryolari o‘rtasida gelet-keltuy izoglossi mavjud. Arabiston yarimoroli shevalari. Saudiya, BAA, Qatar va boshqa davlatlarda tarqalgan. Ular markaziy arab tilidan yaqin va erkin. Badaviy dialektlari an’anaviy va mustahkam, shahar varianti o‘zaro ta’sirga boy. Islom bilan bog‘liqligi tufayli ijtimoiy-obro‘yi yuqori.

Arab tili BMTning olti rasmiy tilidan biri va 23 mamlakatning rasmiy tili bo‘lib, 400 mln aholiga xizmat qiladi. Uning 1,8 mlrd musulmonlar uchun diniy til sifatida ahamiyati katta. Ammo *diglossiya* va g‘arb tillarining (ingliz, fransuz) ta’siri siyosiy va ta’lim sohalarida murakkabliklar yaratadi. Ta’lim tizimida dialektlar va standart arab tili o‘rtasidagi nomutanosiblik kundilik dars jarayoniga ta’sir etadi. Turli pedagoglar real vaziyatga mos ravishda dialektlarni ham qadrlashni taklif etishadi.

Zamonaviy talablar va muammolar. Iqtisodiyot, fan va texnologiyada g‘arb tillarining ta’siri ko‘zga tashlanadi. Universitetlar va kompaniyalarda ingliz/fransuz tillari ko‘p qo‘llanadi, bu arab tilining faol doirada chegaralanib qolishiga olib keladi. Dialektlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunish pasayadi, ushbu vaziyat barcha arablarga o‘rtasida panarab kommunikatsiyani cheklab, unga yengillik barqarorligini shubha ostiga oladi. Tasirli muhitda arab tilining alifbosi va morfologiyasi bilan bog‘liq texnik qiyinchiliklar mavjud. Harflash, nutqni tanitish, mashina tarjimasi kabi texnologiyalarda muammolar mavjud.

Arab tili arab xalqlarning milliy va madaniy identifikatsiyasining asosiy omili. Bu til nafaqat muloqot vositasi, balki boy madaniy merosning nosisi, islomning Oltin davridan kelib chiqqan ramzidir. Islom bilan bog‘liqligi bulurli nur bilan oydinlashtiriladi: Qur’on tili sifatida arab tilining sakral ahamiyati mavjud va u arab bo‘lmagan musulmon mamlakatlarda ham baholi hisoblanadi. Dialektlar esa mahalliy identiklik ramzi xalq madaniyati, an’analar va kundalik hayotni ifodalaydi.

Arab tili kuchli va moslashuvchandir. Til akademiyalari yangi ilmiy va texnik terminologiya yaratish, Adabiy tilni standartlashtirish bo‘yicha faoliyat olib bormoqda. Raqamli inqilob onlayn, ijtimoiy media, bloglar va veb-saytlar arab tilida kengroq tarqalmoqda. NLP texnologiyalari arab tilga moslashmoqda. Ta’lim islohotlari doirasida dialektlarning muhimligini inobatga olgan yangi metodikalar sinalmoqda. Kino, TV ham musiqadagi arab madaniyati xalqaro ko‘lamda arab tilini targ‘ib qilmoqda. Misr kinosi, Livan musiqasi va panarab telekanallar uning tarqalishini kuchaytirmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Tilning etnik identifikatsiyadagi roli qanday?
2. Arab tilining tarixiy rivojlanishida islom dinining ta’siri qanday bo‘lgan?
3. Diglossiya tushunchasi nima?

4. Arab tilining sheva va lahjalari qanday guruhlarga bo‘linadi va ularning o‘zaro farqlari qanday omillarga bog‘liq?

5. Tilning etnik integratsiya va farqlanishdagi roli haqida misollar keltirib, uning ijtimoiy munosabatlarga ta’sirini tahlil qiling.

6. Arab tilining zamonaviy dunyodagi ahamiyati qanday?

7. Til etnosning asosiy belgisi sifatida qanday o‘rin tutadi?

8. Qur’on tili sifatida arab tilining arab etnosidagi ahamiyati nimada?

TEST SAVOLLARI

1. Tilning ijtimoiy vazifasi nimada namoyon bo‘ladi?

a) Shaxsiy muloqotda
b) Jamoaviy tajribani saqlash va uzatishda
c) Yozma adabiyotda
d) Faqat diniy matnlarda

2**. Etnik identifikatsiyada tilning roli qanday tasvirlanadi?**

a) Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita
b) Etnik guruhni birlashtiruvchi va boshqalardan farqlovchi omil
c) Etnomadaniy meros sifatida
d) b va c javoblar to‘g‘ri

3**. L.N. Gumilyovning fikriga ko‘ra, tilning etnik birlikdagi o‘rni haqida nima deyish mumkin?**

a) Til har doim etnik birlikning asosiy sababi hisoblanadi
b) Til faqat ayrim hollarda etnik birlik ko‘rsatkichi bo‘lishi mumkin
c) Til etnik birlikka hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydi
d) Til faqat diniy birlik uchun muhim

4**. Arab tilining eng qadimiy yozma dalili qayerda topilgan?**

a) Saudiya Arabistonida
b) Iordaniyadagi Bayir shaharchasida
c) Misrda
d) Suriyada

5**. Klassik arab tilining shakllanishida qaysi voqea hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi?**

a) Nabatey yozuvining paydo bo‘lishi
b) Qur’oni Karimning nozil qilinishi
c) Islomgacha bo‘lgan she’riy koyne
d) Abbosiylar xalifaligi

6**. Arab tilining qaysi lahjasi Fors ko‘rfazi davlatlarida keng qo‘llaniladi?**

a) Mag‘rib lahjasi
b) Xaliji lahjasi
c) Misr lahjasi
d) Levantiy lahjasi

7**. Misr arab tili qanday omillar tufayli eng tushunarli dialektlardan biriga aylandi?**

a) Qur’onning ta’siri tufayli
b) Kino va ommaviy axborot vositalari ta’siri bilan

c) Islomgacha bo‘lgan qabilaviy dialektlar tufayli
d) Nabatey yozuvining rivojlanishi bilan

8**. Diglossiya tushunchasi nimani anglatadi?**
a) Bir tilning turli mintaqalarda bir xil ishlatilishi
b) Faqat yozma tilning qo‘llanilishi
c) Adabiy til va mahalliy dialektlarning bir vaqtda mavjudligi
d) Tilning faqat diniy maqsadlarda ishlatilishi

9**. Arab dunyosida diglossiya qachon shakllangan deb hisoblanadi?**
a) Islomgacha bo‘lgan davrda
b) Islomiy fathlar paytida, boshqa tillar bilan aloqa natijasida
c) XIX asrda Nahda davrida
d) XX asrda matbaachilik rivoji bilan

10**. Zamonaviy adabiy arab tili qayerda asosiy til sifatida qo‘llaniladi?**
a) Hukumat, qonunchilik va ta’lim sohasida
b) Badiiy adabiyotda
c) zamonaviy diniy matnlarda
d) Ijtimoiy mediada

7-MAVZU: AN’ANAVIY ARAB OILALARI VA ARAB JAMIYATIDA OILANING O‘RNI

REJA:

1.An’anaviy arab oilasining tuzilishi
2.Arab jamiyatida oilaning o‘rni
3.Arablarning oilaviy qadriyatlari

Tayanch tushunchalar: *patriarxal oila, yadro (nuklear) oila, oiladagi gender rollar, usra, oila uylari, oilaviy marosimlar, oila boshlig‘i, ummah, oilaviy munosabatlat, poligamiya, endogam nikoh, bintu, nikoh turlari.*

1.An’anaviy arab oilasining tuzilishi

Oila insoniyat jamiyatining ibtidosida vujudga kelgan bo‘lib, eng qadimgi ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi. U jamiyatning ijtimoiy tuzilmasidagi eng muhim unsurlardan biri bo‘lib, er-xotin ittifoqi va qarindoshlik munosabatlariga asoslangan. Ya’ni, erkak va ayol, ota-onalar va farzandlar, aka-uka va opa-singillar, boshqa qarindoshlar o‘rtasidagi aloqalarga asoslangan holda birga yashaydigan va yagona oilaviy byudjet asosida umumiy xo‘jalik yuritadigan birlikni anglatadi.

Oila bu shaxs boshqalari uchun yashashni, ijtimoiylashishni, an’analarni o‘zlashtirish va keyingi avlodga uzatishni o‘rganadigan muhitdir. Aynan oila odamning tug‘ma egoizmini bartaraf etib, uni jamiyatda yashashga tayyorlaydi. Oilaviy munosabatlar tarixda eng oddiy guruh nikoh shakllaridan boshlab, bugungi murakkab ijtimoiy vazifalarga ega bo‘lgan monogam oilagacha bo‘lgan uzoq va murakkab yo‘lni bosib o‘tgan. Bu evolyutsiya tasodifiy bo‘lmagan nikoh va oilaviy munosabatlarning taraqqiyoti butun jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Oila bu jamiyatdan ajralmas ijtimoiy birlik bo‘lib, uning shakli va tuzilmasi bevosita jamiyat rivojining ayni bosqichi bilan belgilanadi. Shu bois, oilaning ma’lum bir turining shakllanishiga faqat ijtimoiy-iqtisodiy omillar emas, balki jamiyatning dunyoqarashi va qadriyatlari ham ta’sir qiladi. Arab mamlakatlarida esa bu dunyoqarash va asosiy belgilovchi omil bu Islom dinidir.

Islom Qur’on va boshqa muqaddas matnlarda o‘z ifodasini topgan din o‘z paydo bo‘lishidan boshlab, nikoh va oila masalalariga alohida e’tibor qaratgan. Chunki oila munosabatlarini saqlab qolish va mustahkamlash musulmonning eng muhim burchlaridan biri deb qaraladi. Qur’onning butun suralari oilaviy hayot qoidalariga, ayniqsa erkak oila boshlig‘iga yo‘naltirilgan ko‘rsatmalarga bag‘ishlangan. Bu suralarda qarindoshlik va mulkiy munosabatlarni tartibga solish, bolalarni boqish va tarbiyalash, xotinlarga bo‘lgan munosabat kabi masalalar bayon etilgan.

Oilaviy tuzilmaning eng muhim funksiyalari quyidagilardan iborat: Tabiiy-biologik funktsiya bu aholining son jihatdan o‘sishi, tug‘ilish darajasi va oilani rejalashtirishni o‘z ichiga oladi. Xo‘jalik-iqtisodiy funktsiya bu oila mavjudligining moddiy asosini tashkil etadi. Ma’naviy-psixologik funktsiya bu er-xotin o‘rtasidagi sevgi, farzandlarga bo‘lgan muhabbat va ular tomonidan ota-onaga bo‘lgan mehr-muhabbatni o‘z ichiga oladi. Bu funksiyalar zamonaviy arab oilasida ham o‘z ifodasini topmoqda.

Shu bilan birga, arab oilasiga xos bo‘lgan ayrim o‘ziga xosliklar va funksiyalar mavjud. Bu, avvalo, ko‘p xotinlilik (poligamiya) bilan bog‘liq. Bugungi arab jamiyatida poligamiyaga an’anaviy yondashuv bilan bir qatorda, unga nisbatan tanqidiy qarashlar ham paydo bo‘lgan ba’zan bu holat hatto kamsitish darajasiga yetgan. Bu qarama-qarshiliklar ayolning jamiyatdagi maqomi o‘zgarishi bilan bog‘liq. So‘nggi yillarda ayolning oiladagi va jamiyatdagi o‘rniga ta’sir qiluvchi ko‘plab omillar vujudga keldi, masalan: iqtisodiy islohotlar, urbanizatsiya (shaharlashuv), ichki va tashqi migratsiya, ta’lim olish imkoniyatlarining kengayishi, ommaviy axborot vositalarining ta’siri va boshqalar. Masalan, bugungi kunda erkak boshqa ayolga uylanishdan oldin o‘z oilaviy holati haqida yozma tasdiqnomaga ega bo‘lishi shart, va bu qarorni ayoliga ma’lum qilishi lozim. Qur’on shariatiga ko‘ra, to‘rttagacha xotin olish mumkin, ammo buning uchun qattiq shart-sharoitlar mavjud.

1971-yilgi islohotlar ham ayollarning huquqlarini mustahkamladi: ajrashishdan oldin ayol hozirgi yashab turgan uyda yashash huquqiga ega yoki er unga yangi uy taqdim etishi shart. Bu yangi huquq ajrashgandan keyin ayolning iqtisodiy ahvolini sezilarli darajada yaxshiladi va uni ajrashganda moddiy jihatdan ta’minlashga zamin yaratdi.

Arab dunyosida oila jamiyatning asosi deb hisoblanadi va juda yuqori qadrlanadi. An’anaviy arab oilasi patriarxal tuzilmaga ega bo‘lib, unda oila a’zolari o‘rtasida kuchli sadoqat va o‘zaro yordam mavjud, kengaytirilgan oila esa kundalik hayotda muhim rol o‘ynaydi. An’anaviy oilada ota yoki eng keksalar eng katta hokimiyatga ega shaxs hisoblanadi.

Din ham arab oilasida muhim o‘rin tutadi. Ba’zi arab mamlakatlarida an’anaviy oila tuzilmasi o‘zgarib borayotgan bo‘lsa-da, oila jamiyat va madaniyatda muhim o‘rinni saqlab qolmoqda. Arab dunyosida oila faqat yadro oila (ota-ona va farzandlar) bilan cheklanmaydi, balki unga bobo-momo, xolalar, ammalar, tog‘alar, amaklar va kuzinlar ham kiradi. Bu kengaytirilgan oila jamiyatda yordam va himoya manbai sifatida muhim ahamiyatga ega.

Oilaning asosiy vazifalari a’zolarini ta’minlash va himoya qilish, ijtimoiy bog‘lanishlarni saqlash hamda madaniy va diniy an’analarni avlodlarga yetkazishdan iborat. XX asr oxiri - XXI asr boshlaridagi islohotchilar ayollar masalasiga katta e’tibor qaratganlar. Islomdagi hech bir masala ayollar masalasichalik bahs va e’tirozlarga sabab bo‘lmagan. Islohotchilar bu dolzarb masalaga o‘zlarining asosli kontsepsiyasini taklif qilganlar, Qur’onda ayollarning huquqiy maqomiga, nikoh, ko‘p xotinlilik, xonadonni tark etmaslik, ajralish, meros olish huquqi kabi masalalarga oid joylarni yangicha talqin qilganlar. Arab ma’rifatchilari tushungan ediki, ayolni emansipatsiya qilish, unga jamiyatda eng oddiy huquqlarni berish hal etilmasa, taraqqiyotga erishib bo‘lmaydi.

Qosim Amin va uning izdoshlari islomdagi ayollar huquqiy holati masalasida ayolning ezilgan holatini tan olgan holda, bu holatni islom bilan bog‘lamaganlar. Aksincha, ularning fikricha, islom oiladagi va jamiyatdagi ayolning holati uchun ijobiy ahamiyatga ega bo‘lgan. Ayolning huquqlari poymol qilinishining asosiy sababi sifatida, ular islom qonunlarini ayrim ulamolar va dinshunoslarning noto‘g‘ri talqin qilganini va amaliyotda noto‘g‘ri qo‘llashganini ko‘rsatganlar.

Bu omillar yangi oilaviy modelning shakllanishiga olib keldi. Avvallari kengaytirilgan va ko‘p avlodli oila asta-sekin rivojlangan, yadroli (nuklear) oilaga o‘tish bosqichiga aylandi. Yangi gumanistik va ma’rifiy qadriyatlar, fuqarolik erkinliklari va moliyaviy mustaqillik bilan “atomar” yoki “kichik” oilalar shakllana boshladi. Bunday nikohlarning asosi bo‘lib sevgi xizmat qildi, qarindoshlarning ta’siri kamaydi, er-xotin o‘zaro erkin tanlangan, ayol ko‘proq huquqlarga ega bo‘ldi.

Yadroli oilaning nazariy asoschisi fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeym hisoblanadi. U oilaning rivojlanish qonuniyatlarini ochib bergan va “nuklear oila” tushunchasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, yadroli oila jamiyatda “ixtisoslashuv”, “individuallashtirish” kabi umumiy rivojlanish natijasidir. Arab mamlakatlarida bunday oila turi shakllanishiga urbanizatsiya (shaharlashuv) sabab bo‘lgan. Dyurkgeym ta’kidlaganidek, oilaning parchalangan tuzilishi va jamiyatning individuallashtirilishi natijasida yadroli oila ijtimoiy hayotda ustun bo‘lib boradi. Biroq arab mamlakatlarida hali to‘liq zamonaviy tsivilizatsiyaga o‘tish ro‘y bermaganligi sababli, yadroli oila hali ham hukmron oila turi bo‘la olmagan.

Ikkinchi yirik sotsiolog Talcott Parsons oilaviy sotsiologiya sohasida tanilgan bo‘lib, Dyurkgeymning fikrlarini rivojlantirib, oilaning shakllanishi, ijtimoiy tarkib va ixtisoslashuv jarayonlarining oiladagi o‘zgarishlarga qanday ta’sir qilishini tahlil qilgan. U jamiyatdagi ijtimoiy farqlanishlar nafaqat ijtimoiy vazifalarda,

balki oilaning o‘zi va uning jamiyatdagi o‘rnida ham jiddiy o‘zgarishlarga olib kelishini ko‘rsatgan.

Oilalarning iqtisodiy mustaqillikka erishishi er-xotin munosabatlarida, madaniy saviya o‘sishida, yashash sharoitlaridan qoniqish darajasida o‘z aksini topgan. Ayolning oilaviy budjetga o‘z hissasini qo‘shishi natijasida, u er bilan teng huquqli shaxs sifatida o‘zini his qila boshlagan va bu ularning o‘zaro munosabatida ham namoyon bo‘lgan. Yadroli oila eng rivojlangan shakl sifatida ajdodiy (urug‘-qabila asosidagi) oiladan farqlanadi. Ammo arab oilasi va jamiyatining rivojlanishi notekis kechadi, bu ichki omillar, ta’lim darajasi va bozor mehnatining rivojlanishiga bog‘liq. Bu esa oila ichidagi va jamiyatdagi yangi muammolarni yuzaga keltiradi.

Yaqin Sharqdagi zamonaviy arab oilasining xususiyatlari (Iroq misolida) texnik taraqqiyotning Iroqda yadroli oilalar ulushi oshishiga qanday ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi. 1940-yillarning o‘rtalaridan 1980-yillargacha bu ulush 16 foizdan 66 foizgacha oshgan. Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar arab oilasining tuzilishiga, funksiyalariga, tarkibiga va qarindoshlik munosabatlariga yangicha xususiyatlar olib kirgan.

Erkaklar va ayollar jamiyatda, davlat va xususiy sektorda ishlashni boshlagan, buning evaziga ularga ish haqi to‘langan. Oila boshlig‘i sifatida erkak oila a’zolarining ishlarini taqsimlash huquqidan mahrum bo‘ldi. U ishlab chiqarish rahbari bo‘lmaganidan keyin, oilaning moddiy holatiga javobgar ham bo‘lmay qoldi. Ayni vaqtda, oila a’zolarining ish haqi yetarli bo‘lmagani, narxlarning oshishi fonida erkak yagona boquvchi emas, daromadni taqsimlashdagi yagonalikdan ham voz kechdi. Natijada, zamonaviy oilalar paydo bo‘ldi: odatda ular ota, ona va bir nechta farzanddan iborat bo‘lib, kichik xonadonlarda yashaydilar va deyarli mustaqil hayot kechirishadi. Biroq qarindoshlardan ajralgan bunday oilalar davlat va jamiyat tomonidan ta’minlangan mehnat, ta’lim, tibbiyot xizmatlariga tayanishga majbur bo‘ldi.

Shunga qaramay, bunday oilalarning mavjudligi arab jamiyatining ajralmas qismiga aylangan bo‘lsa-da, ijtimoiy ongda ular hanuzgacha an’anaviy oila va nikoh qadriyatlariga yot narsa sifatida qaralmoqda. Ya’ni, real hayot tartibi va konservativ ijtimoiy fikr o‘rtasida ziddiyat mavjud. Bu esa arab zamonaviy oilasining jiddiy inqirozini bildiradi. Bu inqiroz sababi yangi turdagi oilalarning vujudga kelishi jamiyatda unga nisbatan dushmanona ideologik muhitda sodir bo‘lganligi, ayniqsa ayolning jamiyatdagi va oiladagi o‘rni o‘zgarganini ijtimoiy fikr tan olmagani bilan bog‘liq.

Bu muammoning nisbiy yechimi sifatida rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida ishlab chiqilgan yangi nikoh va oilaviy huquq qonuni bo‘ldi. U er-xotin (ayniqsa ayollar) huquqlarini kafolatlaydi. Zamonaviy oilalar mustaqil bo‘lib, farzand tarbiyasi, maishiy muammolar, ta’lim xarajatlari kabi masalalarni o‘zlari hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lishdi. Madaniyat va ta’limning tarbiyada tutgan o‘rni yangi avlodni ongli, o‘z fikriga ega shaxslar qilib yetishtirishga olib keldi. Bu jarayonlar orqaga qaytmas tus oldi va jamiyatda yadroli oilaning barqarorligini ta’minlashga, ayollarning teng huquqliligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Biroq yadroli oila an’anaviy oilaga qaraganda ilg‘or shakl bo‘lsa-da, u ham o‘z ichida qarama-qarshiliklarga ega. U ilgari mavjud bo‘lmagan yangi muammolarni yuzaga keltirdi: ajralishlar, qarindoshlik rishtalarining zaiflashuvi, yolg‘izlik, hissiy begonalashuv, iqtisodiy qiyinchiliklar va h.k. Shuningdek, qarindoshlardan ajralgan bo‘lsa-da, bunday oilalar ijtimoiy xavfsizlik tizimiga muhtoj bo‘lib qoldilar.

Quvaytlik olim Fahdi Saqibning tadqiqotida so‘rovda qatnashgan oilalarning 59% yadroli, 22% esa kengaytirilgan oila turlariga mansubligi aniqlangan. Bu jarayon ayniqsa shaharlarda, zich aholi yashaydigan hududlarda keng tarqalgan, bu esa urbanizatsiya, sanoat ishlab chiqarishining o‘sishi, demografik siyosat bilan bog‘liq.

Biroq qishloq hududlarida ham yadroli oilaga o‘tish jarayoni kuzatilmoqda. Iordaniyaning Amman shahri yaqinidagi Aylan hududida o‘tkazilgan tadqiqotlar ko‘rsatishicha, oilalarning 62 foizi yadroli ya’ni faqat er-xotin va farzandlardan iborat. Bu asosida aytish mumkinki, Iordaniyada oila tizimi joylashuvdan qat’i nazar, an’anaviydan yadroli turga o‘tmoqda. Ammo bu jarayon qishloqlarda sekinroq kechmoqda, chunki u yerda urf-odatlar bardavom.

Albatta, Sharqdagi yadroli oilalar G‘arbdagilardan farqlanadi. Masalan, u yerda bolalar soni ko‘proq, qarindoshlik aloqalari mustahkam, ishlayotgan ayollar soni kam va h.k. Tadqiqotlar ikki muhim jihatni ko‘rsatdi. Birinchisi yadroli oilaning o‘ziga xos tarkibi va belgilaridir: ta’lim darajasi, oila hajmi, ichki munosabatlarning mustahkamligi. Ikkinchisi esa bu oilalarning boshqa qarindoshlar, qo‘shnilar, do‘stlar, hamkasblar bilan bo‘lgan aloqalaridir. Yadroli oilalar jamiyatdan izolyatsiyalanmagan. Aksincha, ular o‘zlarining qarindoshlari (ayniqsa ota-onalari, opa-singillari va aka-ukalari) bilan aloqani davom ettiradilar. Bundan tashqari, ular qo‘shni, do‘stlar, hamkasblar bilan ham ijobiy ijtimoiy aloqalarni yo‘lga qo‘ygan. Bu esa bunday oilalarning jamiyatga ijtimoiylashuvi uchun xizmat qilmoqda. Buni tasdiqlovchi ko‘plab sotsiologik ma’lumotlar dissertatsiyada keltirilgan.

Globallashuv arab oilalaridagi axloqiy qadriyatlarning zaiflashishiga olib keldi. Bu jarayon arab oilalariga kuchli iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarni olib keldi hamda an’anaviy axloqiy qadriyatlar va urf-odatlarga ta’sir ko‘rsatdi. Chet el madaniyatlari va g‘oyalarga kengroq yo‘l ochilishi an’anaviy fikrlash va hayot tarzini qiyin sinov ostiga qo‘ymoqda. Bu esa insonlarni global tendensiyalarga mos yangi ishonchlar va turmush tarzini qabul qilishga undab, an’anaviy qadriyatlarning susayishiga olib kelmoqda.

Globallashuvning, ayniqsa iste’molchilik va ijtimoiy tarmoqlar orqali bo‘lgan ta’siri arab yoshlari o‘rtasida yangi xulq-atvor va munosabatlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bu esa oila, gender rollari va jinsiy xulq-atvorga oid an’anaviy axloqiy qadriyatlarning chetlanishiga olib kelmoqda. Shuni ham qayd etish kerakki, globallashuv faqat salbiy ta’sir yetkazmaydi u iqtisodiy imkoniyatlar, yangi g‘oyalar, texnologiyalar va turli madaniyatlar o‘rtasida aloqalarni ham olib keladi. An’anaviy axloqiy qadriyatlar va urf-odatlar moslashib, arab jamiyatlarida muhim rol o‘ynashda davom etishi mumkin. Biroq, globallashuvning an’anaviy

qadriyatlariga ta’siri yaqqol sezilib, arab jamoalaridagi ijtimoiy va madaniy tuzilmalarga tahdid solayotgani haqida tashvishlar mavjud .

G‘arb madaniyatining ommaviy axborot vositalari va texnologiya orqali ta’siri iffat, oilaviy qadriyatlar va ijtimoiy me’yorlar bilan bog‘liq an’anaviy qadriyatlarning siyraklashishiga olib kelishi mumkin. Liberal g‘oyalarning keng tarqalishi an’anaviy e’tiqodlarga qarshi chiqib, madaniy o‘zlik va axloqiy e’tiqodlarni shubha ostiga qo‘yadi. Shuningdek, tovarlar va xizmatlarning tijoratlashishi moddiyyatchilik va iste’molchilikka turtki beradi, bu esa islomdagi oddiylik va o‘zini tiyish qadriyatlariga zid keladi.

Globallashuv olib kelgan o‘zgarishlar ba’zan islom jamiyatlari barqarorligi va axloqiy muhitiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Globallashuvning islomiy qadriyatlar va axloqqa salbiy ta’sirini quyidagilarda ko‘rish mumkin: Iffat va kiyinish me’yorlarining zaiflashuvi. G‘arb modasiga bo‘lgan ta’sir natijasida ba’zi islom jamiyatlar vakillari ochiqroq kiyinish uslubini qabul qilmoqda. Bu esa an’anaviy iffat talablariga zid keladi. Oila birligining parchalanishi. Globallashuv natijasida migratsiya kuchaydi. Bu oila a’zolarining ajralishiga olib kelib, oilaviy qadriyatlar ahamiyatini kamaytirishi mumkin. Diniy marosimlarning tijoratlashuvi. Haj kabi diniy tadbirlarning mahsulot yoki xizmat sifatida tijoratlashuvi ma’naviy emas, iqtisodiy manfaatlarga qaratilishiga olib keladi. Bu esa an’anaviy islomiy qadriyatlarning zaiflashishiga sabab bo‘ladi. Sekulyar va liberal g‘oyalarning tarqalishi. Globallashuv orqali sekulyar va liberal g‘oyalar tarqalmoqda, ular esa an’anaviy islomiy e’tiqod va amaliyotlarga qarshi chiqishi mumkin. Bu holat odamlarda madaniy o‘zlikka nisbatan shubha uyg‘otadi. Iqtisodiy beqarorlik va axloqiy inqiroz. Global iqtisodiy o‘zgarishlar kambag‘allik, ishsizlik va ijtimoiy tengsizlikni oshirishi mumkin. Bu esa axloqiy inqirozga va an’anaviy islomiy qadriyatlarning susayishiga olib keladi.

Oila va bayt al-‘ayla (oila uyi) tushunchasi. Ko‘plab madaniyatlarda “uy” tushunchasi faqat yashash joyi emas, balki shaxsiyilik, mansublik va an’analarni ham ifoda etadi. Arab dunyosida *bayt al-‘ayla (oilaviy uy)* oddiy xonadondan ko‘ra ko‘proq ma’no kasb etadi u ijtimoiy va oilaviy hayotning asosiy tayanchi sifatida qaraladi. An’anaviy tarzda bu uy bir necha avlod vakillari jamlangan, qarindoshlik aloqalari mustahkamlangan, madaniy qadriyatlar avloddan-avlodga o‘tishi ta’minlangan joy hisoblanadi. Oilaviy uy bu bolalar bobo-momolar nazorati ostida tarbiyalangan, muhim hayotiy qarorlar birgalikda qabul qilingan, do‘stlar va qo‘shnilar mehmon qilingan, samimiylik va umumiy xotiralarga to‘la makon edi. Ilgarilari, oilaviy uy katta hajmli bo‘lib, u yerda bobo-momolar, ota-onalar, bolalar va hatto boshqa qarindoshlar birgalikda yashagan. Bu joy faqat yashash uchun emas, balki ijtimoiy markaz ham bo‘lib, u yerda muhim qarorlar qabul qilingan, birga taom yeyilgan va an’analar avloddan-avlodga o‘tkazilgan.

Oila a’zolari ko‘p vaqtini umumiy xonalarda mehmonxona, havli yoki oshxonada birgalikda o‘tkazishgan. Bobo-momolar an’analar va hayot tajribasi saqlovchilari bo‘lgan, ota-onalar uy ishlarini yuritgan, yoshlar esa kattalardan o‘rgangan. Oilaviy to‘planishlar: To‘ylar, diniy bayramlar va boshqa muhim

tadbirlar aynan oilaviy uyda o‘tkazilgan bu oilaviy bog‘liqlik va madaniy urf-odatlarning mustahkamlanishiga yordam bergan.

Vaqt o‘tishi bilan jamiyat va iqtisodiyotdagi o‘zgarishlar oila tuzilmalariga ta’sir qildi va oilaviy uy tushunchasiga jiddiy o‘zgarishlar kiritdi: *Yadro oilalar:* Bugungi kunda ko‘pchilik oilalar mustaqil yashashni afzal ko‘rib, ota-ona va bolalar alohida uyga ko‘chishmoqda, qarindoshlar bilan birga yashash kamaydi. *Band hayot tarzi:* Ish, ta’lim va shahar hayoti tufayli birgalikdagi ovqatlanish va kundalik muloqotlar soni kamaydi. *Texnologiya ta’siri:* Muloqot shakli ham o‘zgardi, endi u asosan WhatsApp va video qo‘ng‘iroqlar orqali yuritiladi. *G‘arb ta’siri:* Yoshlar orasida mustaqillikka intilish kuchaydi, bu esa an’anaviy oilaviy vazifalarga munosabatni o‘zgartirmoqda. Bu o‘zgarishlarga qaramasdan, oilaviy uy arab madaniyatida muhim jihat bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa Ramazon va Iyd kabi bayramlar paytida oilalar yana oilaviy uyda to‘planishadi, bu esa bog‘liqlikni mustahkamlaydi.

Oilaviy uy an’analarini saqlash usullari. *Doimiy uchrashuvlar:* Haftalik yoki oylik uchrashuvlar o‘tkazib, yaqin aloqalarni saqlash. *An’analarni bayram qilish:* Bayram va to‘ylarni uyda o‘tkazish madaniy qadriyatlarning asrashiga yordam beradi. *Avlodlararo muloqot:* Yoshlarga oila tarixi va an’analarni hikoyalar va umumiy tajribalar orqali o‘rgatish. Oila uylari faqat jismoniy binodan iborat emas, u birlik, muhabbat va madaniy meros ramzidir. Zamonaviy hayot unga o‘zgarishlar olib kirgan bo‘lsa-da, oilaviy uy arab jamiyatidagi ahamiyati hanuz kuchli.

Bayt al oila

So‘nggi yillarda globallashuv ko‘p muhokama qilinayotgan mavzulardan biriga aylandi va mutaxassislar uning jamiyatning turli sohalariga, jumladan, arab dunyosidagi oila tizimiga ta’sirini qizg‘in bahs qilmoqdalar. Tadqiqotlar globallashuv arab dunyosida an’anaviy oila tuzilmasida bir qator o‘zgarishlarga olib kelganini ko‘rsatmoqda. Bu o‘zgarishlar qatoriga odamlar harakatchanligining oshishi, migratsiya va ayollar uchun ta’lim hamda ishlash imkoniyatlarining kengayishi kiradi.

Natijada, arab dunyosida ko‘plab ayollar endilikda uydan tashqarida ishlash va o‘zini moliyaviy jihatdan ta’minlash imkoniyatiga ega bo‘lishdi. Bu esa an’anaviy gender rollari va vazifalarida o‘zgarishlarga olib keldi. Ayollarning iqtisodiy mustaqilligi va ta’lim sohasidagi faolligi oiladagi an’anaviy hokimiyat dinamikasini o‘zgartirib, ayollarning qaror qabul qilish jarayonlarida ko‘proq ishtirok etishiga imkon berdi. Bu holat, bir tomondan, tenglik va sadoqatni oshirsa, boshqa tomondan oila ichidagi an’anaviy rollarni qayta ko‘rib chiqishga olib keldi.

Shu bilan birga, ba’zi mutaxassislar globallashuv arab dunyosida an’anaviy oila tizimining zaiflashishiga ham sabab bo‘lganini ta’kidlashmoqda. Ularning fikricha, harakatchanlik va migratsiyaning ortishi an’anaviy ijtimoiy tarmoqlar va yordam tizimlarining parchalanishiga sabab bo‘lib, oilalarning o‘zaro aloqada bo‘lishi va bir-birini qo‘llab-quvvatlashi qiyinlashgan. Masalan, migratsiya tufayli oila a’zolari turli hududlarda yoki hatto mamlakatlarda yashashga majbur bo‘lib, bu oilaviy bog‘lanishlarning susayishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, gender rollaridagi o‘zgarishlar ayollarga ish va oilaviy vazifalarni bir vaqtda bajarishda ortiqcha bosim yuklagan, bu esa oilaviy munosabatlarga stress va nizolarni keltirib chiqargan.

Globallashuvning arab oila tizimiga ijobiy ta’siri ham kuzatilmoqda. Ayollar uchun ta’lim va ish imkoniyatlarining kengayishi tenglik va salohiyat oshishiga xizmat qilmoqda, bu esa o‘z navbatida oila birligini mustahkamlashi mumkin. Migratsiya va yangi imkoniyatlardan foydalanish oilalar uchun moliyaviy barqarorlik yaratib, ularning umumiy farovonligini oshirishga yordam bermoqda. Masalan, chet elda ishlash orqali oila a’zolari ko‘proq daromad topib, ta’lim, sog‘liqni saqlash va turmush sharoitlarini yaxshilashga investitsiya qilishmoqda.

Bundan tashqari, sog‘liqni saqlash, ta’lim va texnologiyalarga kengroq kirish imkoniyatlari insonlar va oilalarning jismoniy va ruhiy holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy texnologiyalar, masalan, ijtimoiy tarmoqlar va video qo‘ng‘iroqlar oilalar o‘rtasidagi aloqani saqlashga yordam bermoqda, hatto ular turli mamlakatlarda bo‘lsa ham.

Globallashuv va zamonaviylashuv arab oila tizimining shakllanishida aralash va bir-biriga bog‘liq rol o‘ynaydi. Bu esa ularning aniq ta’sirini ajratib tahlil qilishni qiyinlashtiradi. Maqolada ta’lim, shaharlashuv, ayollar ish faoliyatining ortishi va arab dunyosidagi migratsiya kabi bir qator omillar qayd etilgan. Globallashuv olib kelgan ijobiy o‘zgarishlar arab oilalari va jismoniy shaxslar hayotini yaxshilagan. Biroq, bu o‘zgarishlarning ta’siri har doim ham bir xil bo‘lmaydi va ba’zida an’anaviy qadriyatlar bilan ziddiyatlarga olib keladi.

Globallashuvning ta’lim tizimiga ta’siri va undagi g‘oyalarning global oqimlar bilan shakllanishi, zamonaviylashuv tufayli o‘quv dasturlaridagi va qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar bilan qanday o‘zaro ta’sir qilishini alohida tahlil qilish mumkin. Shu bilan birga, maqola globallashuvga bog‘liq iqtisodiy o‘zgarishlar va jamiyatdagi normalar evolyutsiyasi bilan bog‘liq holda ayollar ish faoliyatining ortishiga e’tibor qaratadi. Bu kabi “rollarning aralashib ketishi” globallashuvning arab oila tizimiga bo‘lgan aniq ta’sirini aniqlash imkonini pasaytiradi va muhim jihatlarni tahlilsiz qoldirishi mumkin.

Birinchi navbatda, globallashuv, zamonaviylashuv va tashqi ta’sirlar (har doim ham global jarayonlarga tegishli bo‘lmagan) o‘rtasidagi farqlarni aniq belgilash lozim. Ushbu omillarni aniq belgilash maqolaga teranroq tahlil berish imkonini yaratadi. Masalan, global jarayonlarni tashqi ta’sirlardan ajratish, globallashuvning arab oilasidagi an’analar va munosabatlarga qanday ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatib beradi. Shu bilan birga, zamonaviylashuvning turmush tarzi, jamiyat normalari va shaharlashuvdagi rolini aniqlash oila tuzilmalaridagi o‘zgarishlar va qadriyatlarning siljishlarining aniq sabablarini ochib beradi. Bu omillar ajratib ko‘rsatilgandan so‘ng, globallashuvning arab oila tizimiga individual va kompleks ta’sirlarini o‘rganish mumkin. Bu maqsadli tahlil global bog‘liqlik va o‘zaro ta’sir kuchayishi natijasida an’anaviy oilaviy munosabatlar va tartiblar qanday o‘zgarishga uchrayotganini chuqurroq tushunish imkonini yaratdi.

Globallashuv kengroq iqtisodiy imkoniyatlarni ta’minladi, bu esa oilalar uchun yuqori yashash darajasi va moliyaviy xavfsizlikka olib keldi. Masalan, global iqtisodiy tarmoqlarga integratsiyalashish orqali ko‘plab arab oilalari yangi daromad manbalariga ega bo‘ldi, bu esa ta’lim, sog‘liqni saqlash va uy-joy sharoitlarini yaxshilashga imkon berdi. Shu bilan birga, globallashuvga nisbatan shaxslar va oilalarning faolligi va bardoshliligini inobatga olish muhimdir. Arab dunyosida ko‘p oilalar globallashuvning yangi imkoniyatlarini qabul qilgan holda o‘z an’anaviy qadriyatlar va amaliyotlarini saqlab qolishga erishmoqdalar. Masalan, ba’zi oilalar texnologiya ijtimoiy tarmoqlar va video qo‘ng‘iroqlar orqali ijtimoiy tarmoqlar va qo‘llab-quvvatlash tizimlarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘lishdi. Shu bilan birga, ko‘plab oilalar an’anaviy gender rollari bilan globallashuvning yangiliklari o‘rtasida muvozanatni topishga harakat qilmoqda ta’lim va kasbiy maqsadlar borasida bir-birini qo‘llab-quvvatlamoqda.

Globallashuv arab oila tizimiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, u ayollarning ta’lim va ish imkoniyatlarini kengaytirib, iqtisodiy barqarorlik va farovonlikni oshirmoqda. Boshqa tomondan, migratsiya, shaharlashuv va tashqi madaniy ta’sirlar an’anaviy oilaviy tuzilmalar va qadriyatlarning zaiflashishiga olib kelmoqda. Arab oilalari ushbu o‘zgarishlarga moslashishga harakat qilmoqda, lekin globallashuvning chuqur ta’siri an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy talablar o‘rtasida muvozanatni topishda davom etmoqda. Ushbu jarayonni chuqurroq tushunish uchun globallashuv, zamonaviylashuv va tashqi ta’sirlarni alohida-alohida tahlil qilish va ularning oilaviy munosabatlarga kompleks ta’sirini o‘rganish muhimdir.

2. *Arab jamiyatida oilaning o‘rni*

Arab oilasi – bu “jamiyat hujayrasi” so‘zining to‘la ma’nodagi ifodasidir. Chunki barcha arablar muayyan qarindoshlik klanlariga mansub bo‘lib, bu klanlarning yordamisiz Sharqiy Arab dunyosida hayotni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shuning uchun oilaning roli bir necha barobar ortadi. Arablar bolaligidan yaqinlariga og‘ir paytda yordam berish kerak, degan fikrga o‘rgatiladi va o‘zlari ham qiyinchilikka duch kelsa, yaqinlari va tanishlarining ko‘magiga haqli ravishda umid bog‘laydi.

Nufuzli va hurmatga sazovor bo‘lgan mashhur oilaga mansublik jamiyatda bu oilaning har bir a’zosi har qayerda munosib hurmat va e’tibor bilan qabul

qilinishining o‘ziga xos kafolati hisoblanadi. Oila insonning jamiyatdagi maqomini belgilaydi. Shunday oilaga mansublik fakti oila a’zolaridan birortasi obro‘li o‘quv yurtida yaxshi ta’lim olishni, xush yoqqan ish topishni yoki biznesda muvaffaqiyatga erishishni istaganda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Arablar o‘z oilasining jamiyatdagi mavqei va nasab-nasabiga katta g‘urur bilan qaraydilar. Oilaning har qanday a’zosining obro‘siga butun oila, hatto uning har bir a’zosi ta’sir qiladi. Biror a’zo tomonidan ko‘rsatilgan odobsizlik, vijdonsizlik yoki axloqsizlik butun oilaning obro‘siga putur yetkazishi, jamiyatda shakllangan ijobiy fikrni buzishi va hatto, masalan, baxtli turmush qurishga ham xalaqit qilishi mumkin.

Shu boisdan ham oila o‘ziga xos “nazoratchi” sifatida har bir a’zo xatti-harakatini kuzatadi, bu xatti-harakatlar arab jamiyatida qabul qilingan me’yorlarga mos bo‘lishini nazorat qiladi bu tarzda butun oila go‘yoki har bir a’zosi bo‘lgan joyda ko‘rinmas, lekin doimiy ravishda hozir bo‘ladi. Arab madaniyatida eng muhim qoidalardan biri erkaklar ham, ayollar ham unga amal qilishga intiladilar bu o‘z oilasi oldidagi mas’uliyatini hech qachon unutmaslik, uning obro‘sini saqlash va qo‘llab-quvvatlashdir.

Oilaviy manfaatlarga sadoqat va oila hamda uning barcha a’zolari oldidagi burchni bajara olish do‘stlar yoki ish beruvchilar oldidagi majburiyatlardan ustun qo‘yiladi. Qarindoshlar qat’iy ishonadilar: agar zarurat tug‘ilsa, oila a’zolari albatta ularga zarur yordamni, shu jumladan moliyaviy yordamni ham ko‘rsatadi. Ular hech qachon kulfat yoki muammo bilan yolg‘iz qolmasligiga ishonch hosil qiladilar. Oila a’zolarining o‘zaro birligi, doimiy o‘zaro yordamga tayyorligi har bir a’zoning, hattoki eng kichiklarining ham xavfsizligini kafolatlaydi. Har bir a’zo ishonch bilan ayta oladi: u moddiy, ruhiy yoki ma’naviy ko‘makdan hech qachon bebahra qolmaydi.

Oila har doim yordam berish uchun kuch va vositalarni topa oladi. Faqat ehtiyotsiz yoki o‘ta jur’atsiz insongina o‘z oilasining roziligini olmasdan, keskin va noaniq harakatga jur’at qilishi mumkin. Oila har bir inson uchun eng asosiy, eng ishonchli qo‘rg‘ondir. Katta oilaning barcha a’zolari erkaklar sulolasidagi eng yoshi ulug‘ va nufuzli qarindosh “ota”ning cheklanmagan hokimiyatiga bo‘ysunadilar. Ana shu tarzda arablar oilani tasavvur qiladilar.

Alohida qarindoshlar orasidagi shaxsiy antipatiyalar (yoqtirmaslik, kelishmovchilik) hech qachon muhim emas, agar gap oilaning obro‘sini va sha’nini himoya qilish haqida ketsa, bu holatda bunday nizolar chetga suriladi va ochiq namoyon bo‘lmaydi. Oila a’zolari tashqi odamlar tomonidan tanqidga uchrasa yoki hujumga yo‘liqsa, butun oila bir tan, bir jon bo‘lib, harakatda birlik va yakdillik ko‘rsatadi, hech bo‘lmaganda tashqi ko‘rinishda birdamlik saqlanadi. Oilaviy kelishmovchiliklar juda kam hollarda tashqariga chiqadi, ommaviy muhokama esa deyarli tasavvurga sig‘maydi.

Arablar qarindosh tushunchasiga G‘arb jamiyatidagidan ancha keng doirani kiritadilar. Har bir inson o‘zining nafaqat yaqin qarindoshlari, balki ammalari, tog‘alari, holalari, xolalari, amakivachchalari, tog‘avachchalari va boshqa uzoq qarindoshlari bilan ham mustahkam bog‘liqligini his qiladi. O‘zaro qon qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar

darajasi ma’lum darajada farq qilishi mumkin. Shuningdek, o‘zini qarindosh deb biladigan odamlar soni ham turlicha bo‘lishi tabiiy. Biroq shuni ta’kidlash lozimki, aksariyat arablar orasida quyidagi fikr keng tarqalgan: ular o‘zlarining chinakam, haqiqiy qarindoshlari safiga, kamida, yuzga yaqin kishini kiritishadi. Har qanday holatda ham otaning nasl-nasab yo‘li ustun sanaladi: erkaklar tomondan bo‘lgan qarindoshlar ko‘proq nufuzli va “asl” hisoblanadi. Ajralish holatida esa farzandlar ota bilan qoladi, chunki ular otaning naslini davom ettiruvchilar deb qaraladi.

Arab oilasi odatda yirik va murakkab tuzilishga ega bo‘lib, bir necha avlod vakillarini o‘z ichiga oladi. Bular asosan erkaklar liniyasi bo‘yicha qarindoshlik aloqalari bilan birlashtirilgan. Bunday oila a’zolari o‘zaro mustahkam rishtalar bilan bog‘langan bo‘ladi. Arab oilasi aniq belgilangan qonun va ierarxiyaga ega bo‘lgan institutdir. Bu yerda odatda erkaklar hokimiyati asosida tashkil etilgan piramidasimon (vertikal) tuzilma mavjud. Eng katta hokimiyatga yoshi ulug‘ erkak ega bo‘ladi. Asosiy qarorlarni ota qabul qiladi, ko‘pincha erkak qarindoshlar bilan maslahatlashgan holda. Otaga doimiy hurmat ko‘rsatiladi, xotin va farzandlar esa unga to‘liq itoatkorlik bilan munosabatda bo‘ladilar.

Oila a’zolari bu iqtisodiy birlikning mustahkam qismlaridir. Har bir a’zo istalgan vaqtda boshqa a’zoga yordamga tayyor. Ularni nafaqat iqtisodiy manfaatlar va qarindoshlik, balki “asabiyya” erkaklar naslga sadoqat tuyg‘usi bog‘lab turadi. Bir ovozlik, o‘zaro javobgarlik va ijtimoiy yaqinlik har bir a’zoning ongida oila sadoqati, xavfsizlik va ishonch tuyg‘ularini mustahkamlaydi.

Arab oilasi o‘zining konservativligi va an’anaviyligi bilan ajralib turadi. Bunga xulq-atvor stereotiplari, qadriyat yo‘nalishlari, diniy marosimlar sabab bo‘ladi. Musulmon oilasi nasroniy oilasidan jiddiy farq qiladi. Gap faqat a’zolar sonida emas (nasroniy oilalarda odatda son kamroq), balki oilaviy hayotning qadimiy an’analarida: axloqiy-diniy qarashlarda, hayot tarzida, ota-onani ulug‘lashda va qon qarindoshlik birdamligida. Musulmon muhitida asrlar davomida erning ustunligi va cheksiz hokimiyati doimo ta’kidlab kelingan. O‘smir yigitlar jamiyatda otasining obro‘si va mavqeiga qarab baholanadi. Jamiyat esa farzandlarning mustaqilligini rad etadi va ularning otaga to‘liq itoat qilishini talab qiladi.

So‘nggi yillarda yuz bergan o‘zgarishlar arab oilasining qiyofasi va xarakterli xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, ayniqsa bu o‘zgarishlar yirik shaharlarda va, asosan, o‘rta qatlam vakillari orasida yaqqol namoyon bo‘ldi. Eng avvalo bu holat o‘zini monogam (bitta erkak va bitta ayol o‘rtasidagi) munosabatlarga asoslangan, faqat ota, ona va bolalardan iborat bo‘lgan yadro (asosiy) oilaning ajralib chiqishi va shakllanishida ko‘rsatdi. Qishloqlarda esa hanuzgacha bir nechta avlod vakillaridan iborat, turmush qurgan va hali uylanmagan farzandlar hamda erning ota-onasi bilan birga yashaydigan kengaytirilgan oilalar uchraydi.

Shu munosabat bilan quyidagini ta’kidlash zarur: arab tilida *“usra” va “oila”* degan ikki so‘z mavjud bo‘lib, ikkalasi ham rus tiliga “oila” deb tarjima qilinadi. Biroq “usra” yadro oila, ya’ni ota-ona va farzandlardan iborat kichik oila, “oila” esa kengaytirilgan oila, ya’ni bir necha avlodlarni o‘z ichiga olgan qarindoshlar klani ma’nolarini anglatadi. Garchi arab dunyosida nikoh va oilaviy munosabatlar asrlar davomida barqaror va mustahkam bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, hozirgi kunda bu

munosabatlar jiddiy o‘zgarishlarga uchramoqda. Iqtisodiyotning rivojlanishi, shaharlashuvning keskin kuchayishi, ommaviy axborot vositalarining jamiyat hayotiga ta’sirining ortishi bularning barchasi oila ijtimoiy va iqtisodiy tuzilmasiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi.

Zamonaviy arab olimlarining tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, masalan, Iordaniyada shaharlarda yashovchi oilalar orasida hatto yaqin qarindoshlar, ayniqsa otalik liniyasidagi qarindoshlar bilan mustahkam aloqalar deyarli yo‘qolgan. Mamlakatda asosiy oila shakli yadro oilaga aylangan. Bunday yangi oilalar mustaqillik sari intiladi, o‘ziga xos tarzda ajralib yashaydi va faqat rasmiy ko‘rinishdagina munosabatlarni saqlab qoladi.

Ijtimoiy munosabatlar sohasidagi o‘zgarishlar ota-onalar bilan bolalar, shuningdek, aka-uka va opa-singillar o‘rtasidagi aloqalarda ham seziladi. Nikohlar endi albatta avvalgi kabi faqat bir urug‘, kasta yoki qabila ichida tuzilishi shart emas. Biroq arablar haligacha oilaning tuzilmasi va oila a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar merosiy bog‘liqlikni saqlab qolish uchun muhim ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaydilar. Hech qanday holatda ham farzandlar ota-onasidan voz kechmasligi kerak: bu o‘z naslidan voz kechish deganidir. Ota-ona va bola munosabatlari ushbu xalqning madaniyati va tarixiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy qadriyatlar sirasiga kiradi. Bu munosabatlarni uzish degani tarixga, an’anaga, o‘z madaniyatiga xiyonat qilish, begona qadriyatlarga yuz burish bo‘ladi.

Arablar oilaning ideallariga sadoqat, uning yakdilligi va farzandlarning ota-onaga bo‘ysunishi va itoatkorsligini juda yuqori qadrlaydilar. “Yaxshi oila a’zosi bo‘lish” deganda, ular avvalo bu biror mulohaza yuritmasdan, avtomatik tarzda qarindoshlarga bo‘ysunish deb tushunadilar. Otagacha bo‘lgan hurmat esa uning yonida tutgan o‘zini tutish, gapirish uslubi va xatti-harakatlarida aks etadi. Oila ijtimoiy jihatdan qat’iy ierarxik tuzilmaga ega. Yirik qarindoshlar uyushmalari qancha ko‘p mulkka ega bo‘lsa, shuncha mustahkam bo‘ladi.

Arablar, hatto davlat yoki xususiy sohalarda ishlovchilar ham, hozirgi byurokratik tizimda faoliyat yuritayotgan bo‘lsalar-da, ishda mutlaqo xolis va manfaatparast bo‘lmagan holda harakat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Har safar ish yuzasidan biror qaror qabul qilish zarur bo‘lganda, ular eng avvalo bu qaror oila a’zolariga qanday ta’sir qiladi, ular bilan bo‘lgan birdamlikni buzmaydimi, degan qo‘rquvni boshdan kechiradilar. Bu tuyg‘u ularning ichida shu darajada chuqur ildiz otganki, u ixtiyorsiz tarzda, tabiiy ravishda namoyon bo‘ladi. Ehtimol, arablar orasida o‘z ishiga, rahbariga yoki yaqin do‘stiga nisbatan oila a’zolariga bo‘lganidek chuqur va mustahkam sadoqat tuyg‘usiga ega odamni topish qiyin bo‘lsa kerak.

Arablar orasida keng tarqalgan qarashga ko‘ra, hayotdagi yagona ishonchli ittifoqchi, chin yordamchi bu faqat qarindoshdir, boshqasi emas. Har qanday ofis yoki idora egasi, muassasa rahbari, odatda, avvalambor o‘z qarindoshlari orasidan xodim tanlaydi. Buning birinchi sababi u ularga nisbatan javobgarlik his qiladi, ikkinchisi esa ularga to‘liq ishonish mumkinligidadir.

Biznes bilan shug‘ullanuvchi firmalar o‘rtasidagi hamkorlik darajasi ko‘pincha ularning rahbarlari orasida qarindoshlik rishtalari bor-yo‘qligiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ikki yigit yaqin do‘st bo‘lib qolsa, ular o‘zaro ishonchli

munosabatlar o‘rnatilganini ta’kidlash uchun bir-birini “aka” deb ataydilar shu orqali ular bir-biriga nisbatan eng yuksak mas’uliyat darajasini o‘z zimmalariga olishganini bildiradilar. Arablar fikriga ko‘ra, insonlar orasidagi yaqin munosabatlar faqat qarindoshlik asosida barpo etilishi va mavjud bo‘lishi mumkin.

Islomga ko‘ra, nikoh har bir arabning muqaddas burchidir. Erkak oila boshlig‘i hisoblanadi va eng muhim muammolarni hal qilishda asosiy rolni o‘ynaydi, barcha yaqinlari uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi. Ayol esa, odatda, oiladan tashqarida ijtimoiy jihatdan o‘zini tasdiqlash imkoniyatiga ega emas. U yaxshi biladiki, uning eri uy egasidir, o‘zi esa unga bo‘ysunuvchi maqomidadir. Biroq xotin ham o‘ziga xos ta’sir doirasiga ega bo‘lib, uy bekasi sifatida ma’lum darajadagi javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi va uning ishlariga aralashishga yo‘l qo‘ymaydi. Biroq e’tiborga loyiq jihat shuki, bu “ayolga tegishli soha” asosan “sahna ortida” namoyon bo‘ladi, hech qachon odamlar oldida emas. Erning xotiniga nisbatan odamlar orasida ko‘rsatayotgan hokimiyati marosimiy (tashkiliy) tusga ega bo‘lib, uy sharoitida biroz boshqacharoq bo‘lishi mumkin.

Agar eri va xotini muayyan masalada bir fikrga kela olmasa, ular odatda birga maslahatlashib, nima qilish kerakligini muhokama qiladilar. Hatto ko‘pincha tanishlaridan yoki fikriga ishonch bildirgan odamlardan maslahat so‘rashadi. Agar barcha harakatlarga qaramay, yagona fikrga kelinmasa, oxirgi qarorni er, ota yoki erkaklardan iborat katta qarindoshlar doirasi qabul qiladi. Albatta, oila a’zolari manfaatlari doimo mos kelavermaydi. Ba’zan ular o‘zaro zid keladi. Biroq jamoatchilik fikriga ko‘ra, haqiqiy dushmanlik qarindoshlar o‘rtasida bo‘lmasligi kerak: “yaqin qarindosh yolg‘oni o‘ldirmaydi”. Katta oilada ham ziddiyatlar bo‘ladi, ammo bu ichki ziddiyat bo‘lib, tashqi muhit bilan to‘qnash kelganda barcha qarindoshlar birlashadi.

Katta oilaning birdamligi qadimdan *qasos qonuni* orqali saqlanib kelgan bo‘lib, bu hodisa *asabiya* prizmasi orqali ko‘riladi. Katta oilaning erkak a’zolari nafaqat dushman oilalar tomonidan qasos olish xavfiga duchor bo‘ladi, balki o‘z qarindoshlari uchun qasos olish burchini ham o‘z zimmasiga oladi. Ko‘p hollarda, agar oqsoqollar mojaroni tinch yo‘l bilan hal qilishsa, oilaning boshqa a’zolari xun to‘lovi uchun pul yig‘adi. Shunga qaramay, har yili uzoq yoki yaqin qarindosh uchun qasos olayotganlar qo‘lidan odamlar o‘lmoqda.

Arab ayoli, odatda, o‘zini mustaqil shaxs sifatida emas, balki erkakka nisbatan “falonchining qizi”, “falonchining xotini”, “falonchining onasi” sifatida ko‘radi. Qiz tug‘ilgan paytdan boshlab otasi uning taqdiriga mas’ul bo‘ladi. Qiz – moddiy va ma’naviy javobgarlik bo‘lib, ota uning o‘zini sharmanda qilmasligi uchun duo qiladi va uni boshqa erkakka topshiradigan kunni orziqib kutadi. Qur’onga ko‘ra, u ishonadiki: “Erkaklar ayollar uchun javobgardirlar.”

Birinchi farzandning tug‘ilishi, ayniqsa o‘g‘il tug‘ilsa, butun oila a’zolari uchun tantanali va quvonchli voqeadir. Shu ondayoq xotin maqomi o‘zgaradi, u oiladagi hayotda muhimroq rol o‘ynay boshlaydi va erining ham, qolgan qarindoshlarning ham hurmatiga sazovor bo‘ladi. Oila a’zosi yoshi ulg‘aygan sari, oiladagi maqomi va roli ham ortib boradi. Aksariyat oilalarda oilaviy nizolar yoki masalalarni hal qilishda ota yoki onaning fikri asosiy, muhim ahamiyat kasb etadi. Farzandlarga juda yoshligidan yoshi katta odamlarga hurmat ko‘rsatish, ularga

itoat etish o‘rgatiladi. Bu tarbiya prinsipi arab jamiyatida keng tarqalgan. Masalan, bu holat ba’zilar nazarida arzimas bo‘lib tuyuladigan holatlarda ham namoyon bo‘ladi: kattalar, hatto chekishni yaxshi ko‘rsalar ham, hech qachon ota-onalari yoki yoshi ulug‘ qarindoshlari huzurida chekishga jur’at etmaydilar.

Farzandlar ota-onalari uchun ma’lum ma’noda ijtimoiy tayanch va himoyadir avvalo, voyaga yetgan o‘g‘illar. Ular ota-onalariga har jihatdan yordam berishga majburdirlar. Agar ota yo‘q bo‘lsa, barcha javobsizlikdagi opa-singillar uchun mas’uliyat aka-ukalarning zimmasiga tushadi. Yaqin vaqtgacha yigit faqat otasining obro‘-e’tibori va maqomi orqali baholanardi. Yigitning ijtimoiy aloqalari ham otasining ijtimoiy aloqalari asosida shakllanardi. Arab jamiyati yaqindagina farzandlarning mustaqilligini - na iqtisodiy, na xulq-atvor darajasida tan olmasdi va ular har doim otaga bo‘ysunishi lozim edi. Matalarda aytiladi: “Otag‘a mos bo‘lsa ham, o‘g‘ilga mos emas,” yoki “Uni ko‘rmasdan turib aytishdi: u yaxshi, chunki otasi yaxshi edi.” Jamiyat doimo o‘g‘ilning nasl-nasabiga, ya’ni “merosiyatiga” qiziqadi.

Kattalarga itoat va ularning avtoritetini tan olish yigitning eng muhim fazilatlaridan biri hisoblanadi. O‘g‘il aql-farosatli deb hisoblanadi, agar u kattalarning maslahatlariga amal qilsa. Jamoatchilik fikri shunday deydi: “Otang bosqinchi bo‘lsa ham, uni hurmat qil.” Ammo o‘g‘il ishonadiki, u ham qarigach, shunday hurmatga loyiq bo‘ladi. Bolalarga nisbatan shafqatsiz muomala kam uchraydi va agar bolalar otani e’zozlasa, u ham ularga mehr-muhabbat va iliqlik ko‘rsatadi. Katta va kichik aka-ukalar o‘rtasidagi munosabatlar ham otalar bilan o‘g‘illar orasidagi munosabatlarga o‘xshash. Aka-ukalar o‘rtasidagi o‘zaro yordam majburiy hisoblanadi. Jamiyat esa, o‘z ukalariga yordam bermaydigan odam bilan hamkorlik qilish mumkinmi, degan shubhada bo‘ladi. Matal shunday deydi: “Men va aka-ukalarim qarindoshlarimizga qarshi, lekin men va qarindoshim barcha begonalarimizga qarshi.”

Oila a’zolari bir-biriga ruhiy jihatdan chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Yoshligidanoq paydo bo‘ladigan ruhiy rishtalar umr bo‘yi davom etadi. Ba’zilar o‘z aka-ukalari va opa-singillarini turmush o‘rtoqlaridan ham yaqinroq deb biladi: ularga ko‘proq ishonadi, ko‘proq suyanadi. Ingliz me’yorlariga ko‘ra, o‘rta sinf vakillarining uylarida har bir oila a’zosiga alohida xonalar ajratiladi. Arablar esa bunday ajratishga qarshi – ular yolg‘izlikni yoqtirmaymiz, deb hisoblashadi. Arab uyi shunday tashkil etilganki, barcha oila a’zolari birga, go‘yo bitta chig‘anoq ichida yashashadi, chunki ular o‘zaro kuchli va chuqur bog‘langan. Ularning shaxsiyati shunchalik aralashib ketganki, bir-birlaridan ruhiy quvvat oladi, bir-birining qalbini boyitadi va unga ichki ilhom baxsh etadi. Kimdir hayot sharoiti tufayli oilasidan ajralib qolsa, bu holat uni bolalikdan shakllangan hayot tarzidan ayirishga o‘xshaydi.

An’anaviy arab oilasida onaning va otaning farzandlarga nisbatan o‘rni har xil. Ona haqida odatda shunday deyishadi: undan faqat yordam kutish mumkin. U mehr, sevgi va kuch manbai bo‘lib, bolalar bu tuyg‘uni butun umri davomida eslab yurishadi. Ona farzandlariga nisbatan sabrli va bag‘rikeng, ularni kechira oladi, ayniqsa o‘g‘illarini erkalatishga moyil bo‘ladi. Bu esa, ayrim hollarda bolalarni

buzadi va keyinchalik ularga xalaqit beradigan xulqiy xususiyatlar shakllanishiga olib keladi.

Ota esa chinakam mehr manbai deb qaralsa-da, u buni onalar kabi ochiq ifodalay olmaydi. Ota avtoritet, u ko‘p narsani belgilaydi: rag‘batlantirishni ham, jazoni ham. Ba’zi arab ota-onalari, ayniqsa otalar, oilada bosh rolni saqlab qolish uchun bolalarda doimo ota-onalarga nisbatan ichki hadik tuyg‘usini shakllantirish kerak deb hisoblaydi. Bu esa, farzandlar har qanday itoatsizlik oqibatida jazoga duchor bo‘lishini anglab turishlarini ta’minlaydi.

Arab oilalarining katta qismida ota-onalar nafaqat o‘z ota-onalari bilan, balki barcha aka-ukalari va opa-singillari bilan yaqin munosabatni saqlashga harakat qiladilar. Shu sababli arab oilalaridagi bolalar ulg‘aygan sayin, katta qarindoshlari ayniqsa birga yashaydigan buva-buvilari bilan doimiy aloqada bo‘lishga odatlanib qoladi. Bu esa oilaviy qadriyatlar va an’analarning avloddan avlodga o‘tishida muhim omilga aylanadi. Oilada ota-onaning ta’siri va rahbarligi doim sezilib turadi. Nisbatan kam sonli arab yigitlari va yoshlar oilaviy qadriyatlar va tartiblarga qarshi chiqishga jur’at etadi. Ularning talab va harakatlari hech qachon G‘arb jamiyatidagi yoshlarning faol ijtimoiy hayotga kirishish darajasiga chiqmaydi.

Hatto zamonaviy G‘arb modasiga qiziqadiganlar, ingliz va fransuz yozuvchilarining romanlarini tarjimada o‘qishni yaxshi ko‘radiganlar yoki G‘arb yoshlari orasida mashhur bo‘lgan o‘yin-kulgilarga oshno bo‘lganlar ham arab jamiyatining eng keng tarqalgan qadriyatlaridan hech qachon voz kechmaydi. Ular ota-onaga aylangan pallada, o‘z oilalari aynan ota-onalari kechirgan hayotni davom ettirishiga qat’iy ishonadilar. Arablar hayotini tartibga soluvchi qonunlar juda kam hollarda qayta ko‘rib chiqiladi – ularni eng yaxshi ifodalovchi ta’rif: “Ular daxlsiz.”

3. Arablarning oilaviy qadriyatlari

Arab jamiyatida oila tushunchasi muqaddas deb qaraladi va turmush qurish hayotdagi eng muhim vazifalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Bu munosabat tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, arablarda barqarorlikka intilish va mustahkam oilaviy muhit barcha ne’matlardan ustun qo‘yiladi. Baxtli oilaviy hayot arab dunyosida har bir insonning erishishi kerak bo‘lgan eng muhim maqsadlaridan biridir.

Islom ulamolari fikricha, nikohdan qochish behayolik va hatto din va jamiyat oldidagi jinoyat deb baholanadi. Islom nikohni qalblarning muqaddas ittifoqi, har ikki turmush o‘rtog‘i uchun ishonch manbai sifatida ko‘radi. Islom qoidalariga ko‘ra, musulmon erkaklarga musulmon ayollar bilan turmush qurish joiz, shuningdek, nasroniy, yahudiy va zardushtiy ayollarga ham uylanishga ruxsat beriladi. Ammo musulmon ayol faqat musulmon erkakka turmushga chiqishi mumkin. Masalan, 2001-yilda Misr muftiysi Nasr Farid Vasil musulmon erkakning yahudiy ayolga uylanishini taqiqlovchi fatvo chiqargan edi. Buning asosiy sababi, yahudiylikda bolalar ona tomonidan yahudiy deb hisoblanishi.

Ayrim arab mamlakatlarida (Misr, Tunis, Marokash) musulmon ayolning g‘ayrimusulmon bilan turmush qurishiga ruxsat berilsa-da, ko‘pchilik arab mamlakatlarida (Suriya, Urdun, Iroq va boshqalar) bu qonunan taqiqlangan.

Yamanda murtad (dindan qaytgan) bilan nikoh, Jazoirda esa chet ellik bilan chetda tuzilgan nikoh e'tirof etilmaydi. Azhar ulamolari maxsus fatvo bilan shariatga muvofiq musulmon ayolning g'ayrimusulmon bilan va musulmonning butparast bilan nikohini man etishgan. Shuningdek, musulmon ayolning kommunist bilan nikohi haqiqiy emas deb e'lon qilingan.

Agar ayol g'ayrimusulmon bilan turmush qurib, uning dinini qabul qilsa, bu qaror katta jasorat yoki kutilmagan muhabbatdan dalolat beradi. Bu holatda u barcha qarindosh-urug'laridan uzilib, ijtimoiy aloqalaridan voz kechishiga to'g'ri keladi. Odatda, u avvalgi mahallada yashay olmaydi, qishloqqa qaytishi esa umuman mumkin emas. Shu bois, chet el fuqarolariga turmushga chiqqan ko'plab arab ayollari o'z vatanlarini tark etishga majbur bo'lishgan.

Misol sifatida, 2000-yilda Bahraynlik malika Miryamning AQShlik dengizchi Jeyson Jonsga oshiq bo'lib, soxta hujjatlar bilan AQShga qochgani haqidagi voqea katta shov-shuvga sabab bo'lgan edi. Bu voqea Bahrayn va AQSh o'rtasida diplomatik muammolarni keltirib chiqardi. Malikaning qarindoshlari ham u, ham turmush o'rtog'iga intiqom olish bilan tahdid qilishgan, shuning uchun ular yashirin holda yashashga majbur bo'lishgan.

Misrning boy doiralarida va ijodkor ziyolilar orasida «o'rfiy» deb ataluvchi rasmiy bo'lmagan nikoh shakli keng tarqalgan. Bu "xususiy" yoki "shartli" nikoh deb tarjima qilinadi. Shariatga ko'ra, bu nikohda yoshlar ikki guvoh huzurida shartnoma imzolaydilar, ammo rasmiy nikohbon mazun ishtirok etmaydi. Bu nikoh sudlar tomonidan tan olinmaydi va hech qanday huquq bermaydi, ammo u taqiqlangan ham emas. 1990-yillarda bu shakl, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida ommalashgan. Islomiy an'analarga muvofiq rasmiy turmush qurish imkoni bo'lmagan yoshlar jinsiy munosabatlarni rasmiylashtirish va zino ayblovlaridan qochish uchun shu yo'lni tanlashgan. Bunday nikohlar ko'p hollarda ota-onadan yashiriladi va, agar oiladagi erkaklar qattiq qarashlarga ega bo'lsa, juda katta xavf tug'diradi.

Bu yangi hodisa mahalliy hokimiyatlar va rasmiy ulamolarning tashvishiga sabab bo'lmoqda, chunki ular buni islomiy jamiyatning axloqiy asoslarini yemiruvchi xavf deb hisoblashadi. Yevropaliklar bunday munosabatlarni fuqarolik nikohi deb qabul qilganligi uchun «o'rfiy» haqida tortishishdan qochishadi. Ular uchun bu holat ko'plab G'arb mamlakatlarida keng tarqalgan munosabatlar shaklidir.

1990-yillar o'rtasida Livan hukumat organlari nikoh to'g'risidagi qonunchilikka o'zgarish kiritish masalasini faol muhokama qilgan. Mavjud tartibga ko'ra, bo'lajak turmush o'rtoqlari diniy nikoh tuzishlari mumkin edi. Livandagi har bir mazhabda o'zining nikoh qonunlari mavjud. Shu bois, diniy nikohga muqobil sifatida fuqarolik (sekulyar) nikoh g'oyasi paydo bo'ldi. 1998-yilda ushbu masala Prezident Elias Hraui tomonidan muhokamaga qo'yildi. Uning fikricha, fuqarolik nikohi Livan fuqarolarini turli konfessiyalardan birlashtiradi va mamlakat hayotidagi konfessionalizm (mazhabga asoslangan taqsimot) prinsipini bartaraf etadi. Livan aholisining 20 foizi, jumladan ba'zi vazirlar va deputatlar, fuqarolik

nikohini chet elda tuzishgan. Avvaliga bu taklif hukumatda ko‘pchilik ovoz bilan ma’qullangan, ammo keyin diniy rahbarlar bunga qarshi chiqishdi, chunki bunday nikoh diniy muassasalar ta’sirini kamaytiradi.

Agar Yevropalashgan arab mamlakatlarida, masalan, Misrda vaqtinchalik nikohlar mavjud bo‘lsa, bu holat xalqaro kurortlarda, masalan, Hurg‘adada keng tarqalgan “bir kechalik nikoh” sifatida tanilgan. Advokat ikki soat ichida nikoh shartnomasini tayyorlab, ikki nusxada “er-xotin”ga topshiradi. Bu shartnomada ikki guvoh imzosining bo‘lishi shart, ulardan biri ayol bo‘lsa, ikki ayolning imzosi uning o‘rnini bosishi mumkin. Er-xotin bu nikohdan oldin hech qachon turmush qurmaganliklari haqida bayonot beradilar. To‘rt yil ichida tug‘ilgan bolalar esa erkakka taalluqli bo‘ladi. Qohira va boshqa an’anaviy hududlarda bunday nikoh mumkin emas. Shia mazhabi bo‘yicha vaqtinchalik nikoh (hatto bir necha soatlik) joiz hisoblanadi, lekin bu holat aksar musulmon mamlakatlarda keng tarqalmagan va jamiyat tomonidan qoralanadi.

An’anaviy jamiyatda qiz bolaning nomusi juda muhim. Agar o‘g‘il bola nohaq ish qilsa, jamiyat buni kechirishi mumkin, lekin qiz bolaning nomusi butun oilaning obro‘siga dog‘ tushiradi. Qishloqda bunday sharmandalik oilaning yashashini imkonsiz qilib qo‘yadi. Agar yosh er xotinining bokira emasligini aniqlasa, uni uyat bilan uydan haydaydi. Turmushga chiqqan ayolning nikohdan tashqari munosabatlari o‘lim bilan o‘ynashga teng. Erkakning bunday munosabatlariga nisbatan jamiyat biroz toqatliroq, faqat agar u boshqalarning xotinlariga ko‘z olib qochmasa.

Kop xotinlilik ham bosqichma-bosqich yo‘qolib bormoqda. Poligam oilalar juda kam uchraydi, faqat ayrim an’anaviy guruhlarda va mamlakatlarda saqlanib qolgan. Islom talablariga ko‘ra, erkak har bir xotiniga teng muomala qilishi, hech kimni afzal ko‘rmasligi kerak. Bu uning burchi va ayni vaqtda huquqidir. Jazoir va Tunisda ko‘p xotinlilik qonunan taqiqlangan. Marokash, Suriya, Urdun, Iroq va Yamanda erkak ikkinchi xotin olish uchun suddan ruxsat olishi kerak. Sud, agar ikkinchi nikoh oila a’zolarining moliyaviy ahvolini yomonlashtirsa yoki birinchi xotinga nisbatan adolatsizlik deb hisoblansa, ruxsat bermasligi mumkin.

Hozirgi kunga qadar arablarni ko‘pchiligi turmush qurish jarayonini ko‘p asrlik an’analarga asoslangan holda o‘tkazishni afzal biladi. Bu jarayon avval oilalar o‘rtasida kelishuv va muzokaralar orqali amalga oshiriladi. Hatto Yevropa andozalari bo‘yicha “zamonaviy” deb qaraladigan oilalarda ham, ko‘pincha kuyov va kelin o‘z tanlovlarini oila a’zolari tomonidan ma’qullanishi uchun harakat qilishadi. Arab jamiyatida kelin yoki kuyov tanlash, odatda, ota yoki erkak tomonidan yaqin qarindosh tashabbusi bilan amalga oshiriladi.

Ammo, haqqoniylik uchun aytish kerakki, arab mamlakatlarining deyarli barchasida turli ijtimoiy guruhlar vakillari to‘ydan oldin tanishishlari, bir-birlarini uylariga borib ko‘rishlari va hatto rad etish huquqiga ega bo‘lishlari mumkin. Shia an’anasiga ko‘ra, erkak agar to‘yga jiddiy qaror qilgan bo‘lsa, bo‘lajak rafiqasini ya’ni uning yuzi, qo‘llari, sochlari va kiyimi orqali ko‘rinib turadigan tanasini

ko‘rishi mumkin. Agar bunday qarash biron niyatsiz bo‘lsa, bu holat gunoh sanaladi: “Ko‘z bilan zino amal bilan zinodan ham og‘ir”.

Arab-musulmon jamiyatlarida nikoh shakli shartnomaviy nikoh hisoblanadi. Mahrsiz nikohni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Albatta, qalim ayrim jihatdan erkak va ayol o‘rtasida tenglikni cheklaydi, chunki u erkakning ayol ustidan muayyan huquqlarini bildiradi. Biroq, qalimni qizni “sotib olish” deb qarash to‘g‘ri emas. Qalim kelin yoki uning ota-onasida qoladi va ajrashish holatida uning moddiy ta’minlanishi uchun asos bo‘ladi. Qalimning bir qismi to‘y dasturxoniga yoki yangi oila uchun jihoz xarid qilishga sarflanadi.

Nikoh guvohnomasi sudyalar tomonidan rasmiylashtiriladi va oila boshlig‘iga beriladi. Bu guvohnomada quyidagi ma’lumotlar bo‘ladi: kuyov va kelinning ism-familiyalari, millatlari, kasblari, yoshlari, tug‘ilgan joy va vaqti, yashash manzillari; ularning ota-onalarining ism-familiyalari, millatlari, kasblari, manzillari; ota-onalarning nikohga roziligi; kuyov va kelinning o‘zaro roziligi; guvohlarning to‘liq ma’lumotlari; nikoh aktini ro‘yxatdan o‘tkazish sanasi va sudyalar imzos; ro‘yxatdan o‘tkazish raqamlari.

Marokash podshohligi shaxsiy holatlar kodeksiga ko‘ra, nikoh paytida bir nechta hujjatlar taqdim etiladi. Misol uchun, ikkala tomonning tug‘ilganlik guvohnomalari; agar kelin dinsiz bo‘lsa, islomni qabul qilgani haqida akt; kelinning vasiysi (vali) tomonidan yozma rozilik; agar erkak avval turmush qurgan bo‘lsa, bu haqda akt; agar ajrashgan bo‘lsa, ajralish haqidagi hujjat; nikoh tuzish huquqini tasdiqlovchi guvohnoma; sudlanganlik yoki uning yo‘qligi haqida ma’lumotnoma; ikkala tomonning ikkidan surati; ikkala tomon to‘ldirgan va ikki sudya imzolagan anketa.

Bu hujjatlar sud organlari tomonidan ko‘rib chiqiladi va asoslangan holda ruxsat yoki rad etish qarori chiqariladi. Aksariyat musulmon mamlakatlarida shariatga asoslangan qoidalar qonunlashtirilgan. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi: Nikoh shartnomasi yozma shaklda, aqli raso va voyaga yetgan ikki erkak guvohi (yoki bir erkak va ikki ayol) ishtirokida tuzilishi shart; Kelin nomidan uning vasiysi ishtirok etishi mumkin; Qarindoshlik, sut qarindoshligi yoki qaynota-kelin kabi bog‘liqlikdagi shaxslar o‘rtasidagi nikoh taqiqlanadi; Mahr to‘lash va adolat sharti bilan to‘rtta ayolga uylanish huquqi; Erkakning xotiniga nisbatan moliyaviy majburiyati va “itoatsiz” ayollarga (ya’ni, eridan ruxsatsiz uydan chiqqan yoki ishlagan) nafaqa berishni rad etish huquqi; Erkakning ajrashish uchun sabab keltirish shartisiz haqli bo‘lishi.

Barcha rasmiy ishlar bitgach, to‘yga tayyorgarlik boshlanadi. Taklifnomalar kuyov va kelin otasi nomidan, kamida bir hafta oldin yuboriladi. Taklifnomaga e’tiborsiz qolish odobsizlik sanaladi, kelolmagan kishi uzr so‘rashi va birinchi imkoniyatda kelin-kuyovni tabriklashi lozim. Yangi turmush qurganlarga sovg‘alar asosan uy-ro‘zg‘or buyumlari, zinovat ashyolar, qimmatbaho buyumlardan iborat bo‘ladi. Katta gul korzinalariga mehmon ismi yozilgan tabriknomalar joylashtiriladi: “Mabruk! Aqbal al-banin wal-banat!” (To‘y bilan tabriklaymiz, ko‘p farzandlar nasib qilsin!).

Tantanaga kelganlar avval kelin va kuyovning ota-onalarini tabriklashadi, keyin alohida xonalarda erkaklar kuyovni, ayollar esa kelinni tabriklashadi. Hojilar (mehmonlar) shirinliklar, mevalar, piroglar va albatta qahva bilan mehmon qilinadi. To‘y bayram hisoblanadi, shuning uchun mehmonlar ham, egalari ham bayramona kiyinishlari shart. Zamonaviy erkaklar Yevropa uslubidagi kostyumlarda, ayollar esa kechki liboslarda bo‘ladilar. Islom ta’siri hali kuchli bo‘lgan mamlakatlarda erkaklar va ayollar uchun alohida to‘y marosimlari o‘tkaziladi. Bunday hollarda milliy liboslarda kelish tavsiya etiladi.

To‘y marosimi katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi, shuning uchun, ayniqsa qishloqlarda, arablar uni imkon qadar kamtarona o‘tkazishga harakat qilishadi yaqin qarindoshlar, tanishlar va qo‘shnilar doirasida. To‘y turmushdagi muhim voqea hisoblanadi, deyarli davlat ahamiyatiga ega deb baholanadi. Shu sababli oxirgi paytlarda turli tashkilotlar nikoh tuzmoqchi bo‘lganlarga turli yo‘llar bilan yordam berishga harakat qilmoqda. Yaqinda *Arab oilalari tashkiloti* bir reja tasdiqladi, unga ko‘ra bo‘lajak kuyovlar to‘y xarajatlarini qoplash uchun 5000 AQSh dollari miqdorida foizsiz qarz olish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu loyiha an’anaviy odatlar bo‘yicha to‘y o‘tkazish imkoniga ega bo‘lmagan kam daromadli yosh oilalarga yordam sifatida ishlab chiqilgan. Fond, shuningdek, uy-joy, mebel va boshqa zaruriy narsalar sotib olishda moliyaviy ko‘mak beradi. Shu bilan birga, ushbu loyiha kechikkan nikohlar muammosini hal etish va turmushga chiqmagan ayollar sonini kamaytirishga yordam beradi, deb taxmin qilinmoqda. Qarz 15 yil ichida qaytarilishi lozim. Birinchi bosqichda bu loyiha Misr, Sudan va Tunisda uch yil davomida amalga oshiriladi, so‘ngra Arab Ligasiga a’zo barcha mamlakatlarga tarqatiladi. Hozirgi kunda turli arab davlatlari hukumatlari mazkur loyihani qo‘llab-quvvatlash uchun taxminan 1 million dirham (270 000 dollar) miqdorida mablag‘ ajratgan. Masalan, Fors ko‘rfazi mamlakatlarida o‘rtacha daromadli oila uchun to‘ydagi mehmonlar soni kamida 500 kishini tashkil etadi.

BAAda to‘y o‘tkazish 300 ming dirhamdan boshlanadi. Ba’zi to‘ylarda 3000 nafargacha mehmon bo‘ladi. To‘ylar faqat o‘z shiddati bilan farq qiladi, ssenariylar deyarli bir xil. Boy oilalarning to‘ylarida qimmat bezaklar, yorug‘lik va musiqa jihozlari, mashhur musiqiy guruhlar taklif etiladi. Ayollar yopiq qora abayalarda kelishadi, abaya ostida esa mashhur dizaynerlar tikishgan qimmatbaho liboslar bo‘ladi. Mehmonlar orasida ko‘pincha yevropaliklar dugona yoki yaqin tanishlar ham bo‘ladi. Deyarli barcha mehmonlar bir-birini tanishadi, har bir to‘yda bir xil yuzlar. Mahalliy elitaning oilalari ko‘p emas, shuning uchun ular bir-birini hayratda qoldirish uchun yangilik o‘ylab topishga harakat qilishadi.

Livanda esa to‘y qanday o‘tadi? Ko‘chada lentalar va gullar bilan bezatilgan avtomashinalar qatorasi harakatlanadi. Bu kortejda, kuyov va kelinning ota-onalari mablag‘iga qarab, beshta, o‘nta yoki undan ko‘p mashinalar bo‘lishi mumkin. Ular qattiq tezlikda harakatlanib, signal berishadi barcha mashinalar bir paytda qo‘ng‘iroq chaladi. Hammaga ma’lum: bu to‘y! Keyin esa qarindoshlar va taklif etilganlar ishtirokida an’anaviy tushlik bo‘ladi. Ayol kishi uchun turmush arab jamiyatidagi tabiiy, eng xavfsiz va deyarli yagona ijtimoiy maqomdir. Turmushga chiqmaguniga qadar qiz otasining uyida yashaydi, u uning himoyasi va vasiyligida

bo‘ladi. Turmushga chiqqach, u erining uyiga o‘tadi va endi unga eri g‘amxo‘rlik qilishi va ta’minot berishi kerak. Arablar er va xotin odatda nikohga kirishganda romantik orzulardan yiroq bo‘lishadi va hech qanday maxsus xayollarga berilmaydilar. Arab ayollarining katta qismi chin dildan ishonadiki, agar er xotinini yaxshi ko‘rsa va hurmat qilsa bu uning ulkan baxtidir. Ehtimol, ularning bu fikri ularga bolaligidanoq singdirilgan an’anaviy jamiyat ta’sirida shakllangan: turmushga chiqqan ayol eridan uni sevishni yoki hurmat qilishni talab qilishga haqqi yo‘q.

Albatta, ular o‘zaro muhabbat, baxtli va ma’noli hayot, do‘stona munosabatlar haqida orzu qiladilar, shu bilan birga moliyaviy jihatdan ta’minlangan bo‘lishni, muayyan ijtimoiy maqomga ega bo‘lishni va, albatta, farzand ko‘rishni ham xohlaydilar. Arablar fikricha, bu maqsadlar juda haqqoniy va ularga odatda erishish mumkin. Arab nikohi, umuman olganda, yetarlicha barqaror hisoblanadi, unga odatda er-xotin o‘rtasida o‘zaro hurmat va oila a’zolarining hammasi uchun xotirjam, rozilik bag‘ishlovchi munosabatlar xosdir.

Nikohga kirganidan so‘ng, musulmon ayol o‘z tashqi ko‘rinishi va xulq-atvori bilan eriga manzur bo‘lishi, uning manfaatlari, sha’ni va obro‘sini daxlsiz saqlashi kerak. Agar xotin ushbu qoidadan chetga chiqsa, er u bilan aloqani uzishga, jumladan, uni nikohlik kuyovlik to‘shagidan uzoqlashtirishga haqli bo‘ladi. Shariat turmushdagi yaqin munosabatlarni aniq tartibga soladi. Agar erkakning bir ayoli bo‘lsa, to‘rt kechadan biri shu xotin bilan o‘tkazilishi kerak, qolgan kechalarni o‘zi xohlaganicha taqsimlashi mumkin. Agar to‘rtta xotini bo‘lsa, har biri bilan bir kechadan o‘tkazilishi shart (bunda kasallik va safarda bo‘lish kechalari hisobga olinmaydi). Xotin eridan o‘ziga to‘g‘ri kelgan kechani kechirishi yoki boshqa xotinga berishga haqli, lekin bu uchun erining roziligi talab etiladi.

Er kishi xotiniga nisbatan u uning homiysi ekanini har doim esda tutishi kerak. Bu esa unga faqat moddiy emas, balki (ayniqu) ma’naviy majburiyatlarni ham yuklashi demakdir. Oila boshlig‘i sifatida u nafaqat oilaning ta’minoti uchun, balki barcha a’zolarining diniy qarashlari va hayot tarzi uchun ham javobgardir. Qur’oni Karimda shunday deyilgan: “Erkaklar ayollar ustidan boshliqdirlar. Bu Alloh ulardan ba’zilarini boshqalaridan afzal qilgani va ular o‘z mollaridan nafaqa qilganlari uchundir”. Shuningdek: “Ey mo‘minlar! O‘zingizni va oilangizni odamlar va toshlar yoqilg‘i bo‘lgan do‘zax olovidan asranglar”.

An’anaviy qoidalarga ko‘ra, xotin eridan ruxsat olmasdan uydan chiqishi yoki uyga birovni kiritishi mumkin emas. U eriga sadoqatli bo‘lishi, uning ota-onasi va qarindoshlariga hurmat bilan muomala qilishi, uy bekaligi sifatida o‘z vazifalarini xursandchilik bilan bajarishi va erining kayfiyatini his qilib, uni rozi qilishga harakat qilishi lozim. Xotin har doim er bilan uchrashganda xushmuomala bo‘lishi va o‘z tashqi ko‘rinishiga e’tiborli bo‘lishi kerak. U eri ta’minlab bera oladigan mol-mulk bilan qoniqishi lozim.

Nikohda bo‘lgan musulmon ayol o‘z mulkiga ega bo‘lishi, agar eri rozi bo‘lsa, mustaqil ravishda fuqarolik shartnomalarini tuzishi mumkin. Er-xotin o‘rtasida umumiy mulk yo‘q, shuning uchun xotin yoki beva xotin erining qarzlari uchun

javob bermaydi. Er kishi xotinining mulkidan foydalanishi mumkin, ammo unga ziyon yetkazsa, javobgar bo‘ladi. Shu bilan birga, xotinning fuqarolik shartnomalari uchun u javob bermaydi.

Eri vafot etganidan keyin xotin motam tutishi shart. Qur’onga ko‘ra, beva ayol to‘rt oy o‘n kunlik muddatdan so‘ng qaytadan turmushga chiqishi mumkin. Er kishi xotiniga nisbatan yaxshi muomalada bo‘lishi, muloyim va xushmuomala bo‘lishi, unga asossiz ravishda baqirmasligi lozim. Shu bilan birga, xotin ta’siriga to‘liq berilib ketish ham yo‘l qo‘yilmaydi. Ayolidan ajralgan er kishi ham ma’lum vaqt davomida yangi nikohdan tiyilishi lozim bu marhum xotini xotirasiga hurmat alomati sifatida qaraladi.

Erning qarindoshlari bilan xotinning munosabatlari ziddiyatli bo‘lishi mumkin u yerda vahdatga intilish, bir-birini sinovdan o‘tkazish va hatto raqobat elementlari mavjud bo‘ladi. Yosh kelin qaynonasini hurmat qilishi lozim; o‘z ota-onasining suyukli qizi bo‘lgan ayol boshida o‘zini kamsitilganday his qilishi mumkin. O‘g‘illar uylanganidan keyin ham uyda asosiy so‘z qaynonaga tegishli bo‘lib qoladi, unga barcha kelinlar bo‘ysinishi kerak. Qaynonasini hurmat qilmagan kelin erining himoyasiga erisha olmaydi. Bu kabi munosabatlar yosh oila uchun, shuningdek, erning o‘zi uchun ham muammoli vaziyat yaratishi mumkin, chunki u ikki tomon o‘rtasida qolib ketadi: bir tomondan onasini ranjitmoqchi emas, ikkinchi tomondan xotini bilan janjallashgisi kelmaydi. Odatda, kimdir ustunlikka ega bo‘ladi. Ammo bu har doim shunday emas. Agar erning ota-onasi qarib qolgan bo‘lsa, ular odatda yosh kelinning uy ishlaridagi yordamiga muhtoj bo‘ladi. Agar kelin mustaqil va kuchli xarakterga ega bo‘lsa, u erini o‘z ta’siriga olishi mumkin.

Agar oilada munosabatlar yaxshi bo‘lmasa, ish ajrimga borib yetadi. Ajrim arab dunyosida keng tarqalgan odatga aylangan. Ajrashgan insonlar yangi oila qurish va qayta turmushga chiqish huquqiga ega. Arab-xristianlarning ko‘pchiligiga xos diniy oqimlarda ajrim ta’qiqlangan. Musulmonlar esa ajrashish huquqiga ega bo‘lishsa-da, ulamolar xotinning o‘z xohishi bilan nikohni buzish huquqiga tanqidiy yondashadilar. Bu huquq qat’iy diniy qonunlar asosida tartibga solingan. Masalan, Suriya va Iordaniyada bayonotga layoqatli va katta yoshdagi erkak istalgan vaqtda xotinidan ajrashishni talab qilishi mumkin. Lekin qonunlarda erkak mast holatda, kuchli hissiy iztirobda yoki og‘ir kasal bo‘lgan holda aytgan ajrim bayonoti haqiqiy deb hisoblanmaydi.

Iroq, Marokash, Misr va Iordaniya kabi davlatlarda ajrim tashabbusi ham erdan, ham xotindan kelishi mumkin har ikki tomon sudga murojaat qilishi mumkin. Qator mamlakatlarda (shu jumladan Iordaniya va Iroq) oilaviy nizolarni hal qilishda vositachilik sud tartibi (arbitraj) qo‘llaniladi. Misol uchun, Misrda ajrim arizasi berilgandan keyin sud ikki hafta ichida sobiq xotinga to‘lanadigan alioment miqdorini belgilaydi. Bu miqdor tomonlarning moliyaviy ahvoliga bog‘liq. Agar farzandlar mavjud bo‘lsa, ota ular uchun munosib yashash sharoitini ta’minlashi shart: qiz farzandga turmushga chiqqangacha, o‘g‘ilga esa 15 yoshgacha alioment to‘laydi. Alioment to‘lashdan bo‘yin tovlagan shaxs qonunga

binonan 6 oyga qadar qamoq yoki jarima bilan, ayrim hollarda esa har ikkisi bilan jazolanadi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, arab musulmoni turli sabablarga ko‘ra xotinini tark etib, ajralishga qaror qilishi mumkin. Ammo u bu ishni o‘ylamasdan yoki shoshma-shosharlik bilan qilsa, jamiyatda o‘z obro‘siga jiddiy putur yetkazishi mumkin. Shu bilan birga, u sobiq xotiniga nisbatan muayyan moddiy majburiyatlarga ega bo‘ladi. Formal jihatdan u ayolidan osongina ajrashi mumkin. Bu jarayon belgilangan qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi: unga «Anti toliq» («Sen ozodsan. Men sen bilan ajrashdim») formulasini hamda guvohlar ishtirokida bir marta aytish kifoya, bu holda yarashish imkoni saqlanadi. Agar ikki marta aytadigan bo‘lsa yarashish mumkin, lekin uch marta aytsa ajrim yuz beradi.

Nikohni bekor qilishning huquqiy asoslari: ajrim, turmush o‘rtog‘ining islom dinidan voz kechishi, uzoq muddat bedarak yo‘qolishi, aqliy va jismoniy nuqsonlar (psixik xastaliklar va boshqalar) hisoblanadi. Islom huquqi to‘rt xil ajrim turini nazarda tutadi: *Bain (katta ajrim).* Bu turdagi ajrim 50 yoshdan katta bo‘lgan musulmon ayolga qayta turmush qurish imkonini bermaydi. Agar ayol yoshroq bo‘lsa va uning turmush o‘rtog‘i unga “taloq” formulasini (ya’ni: “sen menga xotin emassan”) uch marta aytgan bo‘lsa, eri xotinini qaytarib olishni istasa, muayyan shartlarga rioya qilishi lozim. Ya’ni, sobiq xotin avval boshqa erkakka turmushga chiqib, undan ajrashishi kerak. Faqat shundan keyin avvalgi er u bilan qayta nikoh tuzishi mumkin bo‘ladi.

Raj’a (vaqtinchalik ajrim). Bu turda erkak ajrim niyatini bildirgan bo‘lsa ham, xotinini uydan chiqarmaydi va vaqt o‘tishi bilan ular yarashib, oilaviy munosabatlarni tiklashlari mumkin. Bu imkoniyat ikki marta berilgan.

Xaal (ayirma ajrim). Bu holatda xotin o‘z xohishi bilan eridan ajrashishni istaydi va buning uchun unga mahrni yoki undan ham katta miqdordagi pulni to‘lab, erkinlikka erishadi.

Mubarat (o‘zaro kelishuv asosida ajrim). Bu ajrim shakli ikki tomonning roziligi asosida amalga oshiriladi. Ammo tashabbus odatda erkakdan kelib chiqadi va u ajrimga rozi bo‘lishi uchun ma’lum bir tovon talab qiladi. Bu tovon mahr miqdoridan ortiq bo‘lmasligi kerak. Xaal va mubarat hollari ajrim shartnomasi rasman rasmiylashtiriladi. Unda ajrim turi, to‘lanadigan mablag‘ va uni to‘lash tartibi aniq ko‘rsatiladi.

Ajrim faqat shunda haqiqiy deb topiladi, agar har ikki tomon ham balog‘atga yetgan, aqli raso, jisman va ruhan sog‘lom bo‘lib, zo‘ravonliksiz va qalbdan chiqqan qaror bilan ish tutgan bo‘lsalar. An’anaviy holatda ajrim tashabbusi erkakda bo‘ladi. Xotin uning qaroriga itoat qilishi kerak. Ammo agar erkak xotinini zino qilganlikda ayblab, biron guvoh keltirmasa, u tuhmat uchun jazoga tortiladi.

Agar xotinni farzandi bo‘lmasa va er doimiy kasallik yoki impotensiyadan aziyat chekayotgan bo‘lsa; agar er xotinga hech qanday moliyaviy yordam ko‘rsatmayotgan bo‘lsa yoki mahrni to‘lamagan bo‘lsa; agar er xotini va farzandlarini ta’minlay olmasa va bu holat jamoa tomonidan tasdiqlansa; yoki ayol

o‘zini “itoatsiz” va “norozi” qilib ko‘rsatib, erini ko‘ngilli ajrimga undasa. Ajrimni rasmiylashtirish uchun ayol sudga murojaat qilishi lozim. Iordaniya, Suriya va Marokash kabi mamlakatlarda ayollar nikoh guvohnomasiga maxsus shartni kiritishlari mumkin. Bu shartga ko‘ra, agar ayol yarashishdan umid qolmaganini his qilsa yoki o‘zaro adovat kuchayib ketsa, u birinchi bo‘lib ajrim talab qilish huquqiga ega bo‘ladi.

Hozirgi kunda bir qator arab mamlakatlarida, ajrim qilish uchun hatto erkaklar ham sudga murojaat qilishlari talab etiladi. Bu esa avval faqat shariatga asoslangan mamlakatlarda fuqarolik sudi orqali ajrim qilish amaliyotining shakllanayotganini ko‘rsatadi. Musulmon ayol ajrashganda, nikoh shartnomasini bekor qilganda, ajrim jarayoni bo‘yicha barcha xarajatlarni uning turmush o‘rtog‘i to‘lashi kerak bo‘ladi. Bu talab har doim nikoh shartnomasiga kiritiladi, va aytish kerakki, sud xarajatlari ancha katta summada bo‘ladi.

Bundan tashqari, ajrashgan ayol alioment olish huquqiga ega ya’ni, sobiq eri tomonidan ma’lum muddat (kam deganda uch oy, ba’zan undan ko‘proq) moddiy va moliyaviy qo‘llab-quvvatlanishi kerak bo‘ladi. Bu muddat asosan uning homilador emasligiga ishonch hosil qilish uchun belgilangan. Agar ayol homilador bo‘lsa, ajrim bola tug‘ilgunga qadar kechiktiriladi. Shu bilan birga, ayol nobalog‘at farzandlari uchun ham moddiy yordam talab qilish huquqiga ega ya’ni sud orqali ajrim amalga oshirilsa, u nafaqat o‘zini, balki bolalarni ham ta’minlashni talab qilishi mumkin. Ammo shuni hisobga olish kerakki, ayrim arab davlatlari ajrim masalasida islom huquqining talablariga to‘liq rioya qilishadi. Boshqa mamlakatlarda esa shariat qonunlari ajrim tartibiga qo‘shimcha sifatida qo‘llaniladi yoki islom huquqiga oid talablar fuqarolik qonunlariga ilovalar shaklida joriy qilinadi.

Ajrim masalalari bilan bog‘liq yuridik qonunlar o‘z vaqtida juda keng muhokama qilingan va bu muhokamalarda islomiy ideologlar faol ishtirok etgan. Musulmon huquqshunoslari esa, vaziyatga va o‘z shaxsiy pozitsiyalariga qarab, fuqarolik qonunlaridagi oilaviy o‘zgarishlarga qarshi yoki ularni qo‘llab-quvvatlovchi nuqtai nazardan chiqishadi. Shuni ham ta’kidlash joizki, oila va nikoh munosabatlariga oid qonunlar doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqilmoqda va yangilanmoqda. Masalan, bolalarga vasiylik huquqi nazariy jihatdan shariat bilan belgilangan. Unga ko‘ra, bolalar ma’lum yoshgacha onasi bilan qolishi kerak: o‘g‘il bolalar 7 yoshgacha, qizlar - 9 yoshgacha (ammo bu muddat barcha mamlakatlarda bir xil emas). Bu yoshga yetgach, bolalar otalariga o‘tkazilishi mumkin. Lekin bu jarayon avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Bu masalaga oid qaror odatda fuqarolik yoki diniy sudya tomonidan, vaziyatdan kelib chiqqan holda, chiqariladi.

Hozirgi kunga kelib, musulmon Sharqi mamlakatlaridagi qonunchilik shariatning oilaviy normalariga qanday va qay darajada ta’sir qilganiga ko‘ra farq qiladi. Masalan, Saudiya Arabistonida shariat qoidalari butunlay va qattiq tartibda amalda. Biroq umumiy tendensiya shundayki, islom diniga e’tiqod qiluvchi aholiga ega ko‘plab davlatlarda oila va nikoh masalalariga oid alohida milliy qonunchilik tizimi mavjud. Bu qonunchilik: shariat ta’siriga ochiqligini, ayrim

shariat normalarining “zamon ruhi”ga moslashtirilishini, hozirgi davrga mos ravishda yangiliklar kiritilishini inkor etmaydi.

G‘rab dunyosi uchun nikoh va oila munosabatlari bo‘yicha qabul qilinayotgan yangi qonun hujjatlari juda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin. Bular arab mamlakatlarining qonun chiqaruvchi organlarida uzoq va keskin muhokamalarga sabab bo‘lgan masalalardan hisoblanadi. Masalan, 2000 yilda Misr parlamenti yangi qonun qabul qildi, unga ko‘ra, turmush qurgan misrlik ayol fuqarolik sudiga murojaat qilib, turmush o‘rtog‘i bilan birga yashash imkoni yo‘qligini asos qilib ko‘rsatib, ajrimni talab qilish huquqiga ega bo‘ldi (da’vo 3 oy muddatda ko‘rib chiqilishi kerak). Biroq bu bilan birga, ayol barcha moliyaviy da’volardan voz kechishi va o‘zini turmushga bergan paytda to‘langan kalim (mahr)ni to‘liq qaytarishi lozim.

Shu bilan birga, mazkur qonunning boshqa bir moddasiga ko‘ra, ajrashgandan so‘ng ham, ayol sobiq turmush o‘rtog‘ining ruxsatisiz uyni tark etish huquqiga ega emas. Musulmonlar orasida vaqtincha ajrim ham amalda mavjud. Bu shunday holatki, unda er qandaydir gunoh yoki kamchilik tufayli ma’lum muddat mobaynida o‘z oilaviy burchlarini bajarishdan voz kechishi kerak bo‘ladi. Bu muddat davomida u muayyan koforatni (gunoh uchun qoplashni) ado etishi masalan, uzoq vaqt ro‘za tutishi, kambag‘allarga sadaqa berish yoki masjid ehtiyojlari uchun xayriya qilish lozim bo‘ladi.

Arab ayolining jamiyatdagi mavqei va oiladagi ta’sirini mustahkamlovchi eng muhim omil bu uning farzandlari, xususan, o‘g‘illaridir. O‘g‘illari qancha ko‘p bo‘lsa, uning oiladagi obro‘si va ta’siri ham shunchalik katta bo‘ladi, unga nisbatan hurmat ham ortadi. Farzand tug‘ilishi hayotning va nikohning asosiy maqsadidir. Otaning orzusi – voris ko‘rishdir, chunki arab maqolida aytilishicha: “Kimda voris bo‘lsa, u hech qachon o‘lmaydi”. Bundan tashqari, katta oila doimo yordamchilarga muhtoj. Balog‘atga yetgan o‘g‘il bolalar ota-onalari bilan birga dalaga chiqib ishlaydi, keksaygach, ota-onasini boqadilar. O‘g‘illarining onasiga bo‘lgan mehr-muhabbati va hurmati, onaning yoshligidagi azob-uqubatlari, ranj-alam va kamsitishlarini qoplaydi. Ayol o‘zi ham bir kun kelib qaynonaga aylanadi va oilani boshqaradi.

Bolalik davrining etnografik masalalari eng yaxshi darajada Livan misolida o‘rganilgan. Livanliklar bolalarni tarbiyalashda ko‘zga tashlanadigan ko‘plab xususiyatlar Yaqin Sharqdagi boshqa arab xalqlariga ham xos. Shu sababli bu muammoni biz, asosan, Livan (qisman Misr) materiallari asosida ko‘rib chiqamiz.

Bolalar nikohning asosi, ular oilaviy baxt va hayotning mazmunidir. Farzand ko‘ra olmaslik arab jamiyatida ilohiy jazo sifatida qabul qilinadi. Bezorlik sababli ajrashgan ayol, agar uning bepushtligi ma’lum bo‘lib qolsa, deyarli qayta turmushga chiqish imkoniyatiga ega emas. Unumdorlikni oshirishga qaratilgan marosimlar butun to‘y rasm-rusumlarini qamrab oladi. Livanliklar qadimdan to‘y marosimini “to‘lin oy” kunlariga avlod qoldirish uchun eng qulay vaqt deb hisoblangan oyning 1-5, 11-14, 19-21, 25-26-kunlariga to‘g‘rilashga harakat qilishgan. Mehmonlar kelin-kuyovni don bilan sochishgan va xushbo‘y hidlar sepishgan. Kelin qaynonasidan bir bo‘lak nordon xamir olgan, bu “yosh oila

xamirining” ko‘tarilishi uchun zarur deb hisoblangan. Kelin xamirga bir nechta tangalarni bosib qo‘ygan va uni yangi uyi eshigiga yopishtirgan. Xamirning mustahkamligi – oilaning barqarorligi bilan bog‘langan. Agar xamir tez orada yorilib ketsa yoki eshikdan tushib ketsa, bu nikoh uchun yomon alomat deb qaralgan.

Farzand ko‘rmaydigan ayollarni “davolash”ning odatiy usuli avliyolar maqbaralarini ziyorat qilishdir. Bu holatlar arablarning butparastlik davridan qolgan urf-odatlar bo‘lib, islom dini bilan bog‘liq emas. Avliyo qabrlarida ayollar ibodat qiladi, ro‘molcha, lenta, kiyim-kechaklar qoldiradi, biror ne’mat adasini ado etadi, maqbara ichini supuradi yoki yuvadi. Sehrli xususiyatlar qadimiy yodgorliklarga ham bog‘lanadi. Farzand ko‘rmagan ayollar homilador bo‘lish umidida piramida atrofida yetti marta aylanadilar. Ba’zida ular qadimiy qabr toshlaridan rasmlar chizilgan bo‘laklarni o‘g‘irlab ketadilar, chunki qadimiy buyumlar omulet (tumor) sifatida qadrlanadi. Ko‘plar “baraka” (ilohiy fayz) qadimiy narsalarga tarqalgan deb hisoblaydi.

Livan xristianlarining bayram marosimlarida bolalar muhim o‘rin tutadi. Muqaddas *Varvara* kunida (4-dekabr) Livan qishloq yoshlari hayvonot shaklidagi g‘ayrioddiy niqoblar taqib, an’anaviy qo‘shiq va tilaklar bilan uylarga tashrif buyurishadi, saxiy uy egalari uchun mo‘l hosil tilashadi. *Epifaniya* (6-yanvar) arafasida esa an’anaga ko‘ra kirish eshigi yopilmasligi kerak “Masih namunali bolalarni duo qila olishi uchun”. Ayrim livanlik bolalar Katta ro‘zadan oldingi tunda ularni sehrli tuya ziyorat qilishiga ishonishadi. Ertalab yostiq tagida tuya junidan bir bo‘lak va tangachani topishadi.

Palmalar yakshanbasida (Pasxadan bir hafta oldin) 10-12 yoshli bolalar yangi kiyimda cherkovga borishadi, u yerda palmali yoki zaytun shoxlari (sha‘anina) bilan bezatilgan yurishlar bo‘lib o‘tadi, bu shoxlar oilada uzoq vaqt saqlanadi. Bundan bir kun oldin bolalar Lazar tirilishi sahnasini namoyish qilishadi. *Muqaddas Xoch* bayramida (14-sentabr) esa bolalarning ko‘zlariga tozalovchi gulxanda isitilgan suv bilan yuvish marosimi o‘tkaziladi.

Namunali livanlik bola itoatkor, hurmatli va pokiza bo‘lishi kerak. Xristian jamoalarida musulmonlarga qaraganda 4-5 yoshdan boshlab bola xatti-harakatlari uchun o‘zi javobgar bo‘la boshlaydi. Xristian onalar farzandlarini konfetlar, yangi o‘yinchoqlar va o‘yin-kulgular bilan faol rag‘batlantiradilar; sunniylar muhitida esa yaxshi xulq og‘zaki maqtov bilan ko‘proq ta’kidlanadi.

Diniy taqiqlar va ruxsatlar bilan bir qatorda, arab dunyosida axloqiy tushunchalar nomus va or (sharm-hayo) katta rol o‘ynaydi, bu kattalar va bolalarning ko‘plab xatti-harakatlarini belgilaydi. Bu tushunchalarni ba’zida “musulmoncha” deb atashadi, ammo ular Livan xristianlari orasida ham qadimdan mavjud bo‘lgan. Nomus va or haqidagi axloqiy qoidalarga bolalarni juda erta tanishtirishadi: qizlarga 1 yoshdan kechiktirmay, o‘g‘illarga esa kamida 2 yoshdan boshlab. Livanlik bolalarning jinsiy mavzularga qiziqishi keskin tarzda to‘xtatiladi. Ularga yangi tug‘ilgan bolalar dengizdan savat ichida keladi yoki osmonda paydo bo‘ladi, ayrimlarini Alloh, boshqalarini esa *Avliyo Nikolay* yuboradi deb aytishadi.

Etnograflar tomonidan o‘rganilgan 463 livanlik onaning 377 nafari ularning 5 yoshli o‘g‘il-qizlari tug‘ilish haqida hech narsa bilmasligini aytgan. Ammo ikki

guruh eng zamonaviylashgan va eng an’anaviy guruhlarda holat biroz boshqacha bo‘lgan. Har ikkala guruhdagi ayrim bolalar jinsiy munosabatlar haqida ma’lumotga ega bo‘lgan. Bunda farq shundaki, Bikaa vodiysida yashovchi sunniy oilalarda bolalar bevosita tug‘ruqda ishtirok etgan bo‘lsa, Bayrutdagi pravoslav oilalarda bu boradagi tushuntirishlar ota-onasi tomonidan berilgan.

Ayolning roli arab jamiyatida nihoyatda kattadir. Arab ayollarining huquqsizligi va erksizligi haqidagi keng tarqalgan qarashlarga qaramay, u jamiyatda yetarlicha muhim o‘rin egallaydi va eriga hamda jamoatchilik fikriga (eri, uning va o‘z qarindoshlari orqali) ta’sir ko‘rsatish vositalariga ega. Ta’kidlash joizki, ko‘pincha oilaning muhim masalalari xo‘jalik yuritish, uy-ro‘zg‘or xarajatlari, farzandlarning tarbiyasi va ta’limi, hatto ularning nikoh kelishuvi haqida qaror qabul qilinayotganda hal qiluvchi so‘zni ayol aytadi.

Ayolning yoshi ulg‘aygani sayin jamiyatdagi mavqei va maqomi ortib boradi, u qaror qabul qilishda yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Erkak butun umr davomida onasiga chuqur hurmat bilan qaraydi, uning har qanday istagini bajarishga tayyor bo‘ladi, hatto onasining iltimosi shunchaki xohish, injiqlik bo‘lsa ham, rad eta olmaydi. Ammo, katta yoshli ayollarning oiladagi maqomi ham ma’lum darajada farqlanadi: o‘g‘illar onasiga qanday munosabatda bo‘lsa, boshqa ayollarga nisbatan munosabat biroz boshqacha bo‘ladi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, islomiy an’anaga ko‘ra, o‘g‘il tug‘gan ayol eng yuqori hurmatga sazovor bo‘ladi.

Haqiqatda esa, g‘arb qadriyatlarining arab jamiyatiga faol kirib kelishiga qaramay, bolaning jinsiga nisbatan farqlovchi munosabat an’anasi arablar orasida hali ham saqlanib qolgan. Shu boisdan, arab oilasida qiz bolaning o‘rniga alohida to‘xtalib o‘tish kerak. Albatta, zamonaviy arab oilasida (ayniqsa, shahar sharoitida) ota-onalar qiz yoki o‘g‘il farzand tug‘ilishidan barobar xursand bo‘lishadi. Ammo baribir ustunlik ko‘proq o‘g‘il bolalarga beriladi. Aslida bu holat faqat arab jamiyatiga xos emas, balki dunyoning ko‘plab xalqlari orasida ham keng tarqalgan. O‘g‘il bola avlod davomchisi, naslni davom ettiruvchi, aksariyat xalqlarda esa avlod otaning nasli orqali yuritiladi.

Islomgacha bo‘lgan qadim zamonlarda arablar qiz bola tug‘ilishini juda salbiy qabul qilishgan. Qizdan har qanday yo‘l bilan qutulishga harakat qilishgan ba’zida uni sahroga olib chiqib, tiriklayin ko‘mib yuborishgan. Bu vahshiy urf odat Arabistonning og‘ir sharoitlarida jismonan zaifroq ayolning yashab qolishi qiyin bo‘lgani, natijada u qabilaga yuk bo‘lib qolganligi bilan izohlanadi. Erkaklar esa juda oz resurslarga ega bo‘lib, katta oilani boqishga qurbi yetmagan, shu sabab ular asosan erkak avlodga tayanishgan. Ma’lumki, bu jirkanch amaliyotga payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) chek qo‘yganlar. U zot nafaqat bu urf-odatni taqiqlagan, balki o‘z farzandlarini qiz yoki o‘g‘il deb ajratmagan musulmonlarga jannatda ko‘plab ne’matlar berilishini eslatgan va barcha farzandlarga teng muhabbat bilan munosabatda bo‘lishga undaganlar.

Livan, Iordaniya va Misrda ta’lim olgan ayollar jamiyat hayotining barcha jabhalarida juda faol qatnashmoqdalar. Ushbu va boshqa arab mamlakatlarida ayollar huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar (masalan, Misr Ayollar Huquqlari Markazi va boshqalar) tashkil etilgan. Ular an’analar, din va urf-odatlar sababli

shakllangan gender tengsizligi muammosini hisobga olgan holda, erkaklar va ayollar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan qonunlarning qabul qilinishi uchun kurash olib boradilar.

Quvayt, Ummon, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA), Bahrayn kabi mamlakatlarda ayollar uyushmalari tashkil etilgan bo‘lib, ular madaniy-ma’rifiy faoliyat yuritadilar hamda ayollarni ijtimoiy va kasbiy sohalarda qo‘llab-quvvatlaydilar. BAA ayollarining tajribasidan ilhomlangan holda, 1994-yilda Quvayt Ayollar Ittifoqi tuzildi va u tez orada arab mamlakatlarida ommalashib borayotgan ayollarni ozod qilish harakatiga faol qo‘shildi. Qatarda esa ayollarning o‘z-o‘zini tashkil etishga doir tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda, bu borada amirning rafiqasi *Muza* muhim jamoatchilik faoliyati bilan shug‘ullanmoqda.

Zamonaviy arab ayollari endi faqat uy bekasi bo‘lib qolmay, balki turli, hatto ilgari faqat erkaklar egallagan kasblarda ham faoliyat yuritmoqdalar. Yaqinda matbuotda, masalan, BAAda ayollar taksi haydovchisi sifatida ishlay boshlagani haqida xabar berildi – ular faqat ayollar va bolalarga xizmat ko‘rsatadilar.

Ayol maqomining oshayotganining yana bir dalili sifatida arab matbuoti 1999-yil fevral oyida BAAdagi *shayxa Fatiyaning* Iordaniya valiahd shahzodasi Abdulla ibn Husayn bilan Abu-Dabida rasmiy uchrashuvini tilga oldi. Bu hodisa Fors ko‘rfazi monarxiyalari uchun chindan ham misli ko‘rilmagan voqea bo‘ldi. Bu payt yana bir muhim hodisa Mar’yam Ar-Rumining Mehnat va ijtimoiy ishlar vazirligiga vazir o‘rinbosari etib tayinlanishi bilan to‘g‘ri keldi. Ungacha ayollar faqat vazir o‘rinbosari yordamchisi darajasiga chiqishgan, bunday lavozimda ilgari Ta’lim vazirligida *shayxa Ash-Shamasi* ishlagan edi.

Ummon ayollarining bandlik doirasi ham kengaymoqda 1990-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab ular ijtimoiy va davlat xizmatlarida faol qatnasha boshladilar. 1999-yilning may oyida, salkam yarim asrlik tarixga ega Savdo-sanoat palatasi boshqaruviga ilk bor ayol tayinlandi. U Sultan Qobus nomidagi universitetda oliy ta’lim olgan edi. Fallah (dehqon) xotini ham o‘zini oilada nisbatan teng huquqliroq his qilgan, chunki u dalada ishlashga, chorvachilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lgan bunday sharoitda ayol uchun niqob (chadra) yoki uy tashqarisida doimiy yaqin erkak qarindosh hamrohligi shunchaki imkonsiz bo‘lgan. Ayol, ayniqsa Ummon kabi mamlakatlarda, bugungi kungacha erkak bilan teng mehnat qilishga majbur bo‘lmoqda yer egalari bilan tuzilgan ijaraviy kelishuv (izdolshchina) shartlarini bajarmasa, moliyaviy qaramlikka tushib qolishi hech gap emas. Shunga qaramay, u baribir patriarxal urf-odatlar va islomiy talablarni umumiy holda bajarishga majbur.

Baduin qabilalarida ham ayollar faol mehnat bilan shug‘ullanadilar, chunki baduin hayoti doimo tabiat kuchlariga qarshi kurash, omon qolish uchun og‘ir mehnat bilan bog‘liq. Biroq bunday og‘ir ish faoliyatiga qaramay, ayol qabilaviy jamiyatning teng huquqli a’zosi hisoblanmaydi. U umummilliy masalalarda qaror qabul qilishda qatnashmaydi va oilaning boshlig‘i bo‘lgan erkak irodasiga bo‘ysunadi. Boshqacha aytganda, arab ayollari ilgari ham ishlab mehnat qilganlar va shu sababli ishlamaydigan ayollarga nisbatan o‘zlarini erkinroq va mustaqilroq his qilganlar.

Livan, Iordaniya, Misr, Tunis kabi davlatlarda ayollar faol mehnat bilan shug‘ullanishi mumkin bo‘lsa-da, Fors ko‘rfazi mamlakatlarida ayollarning ish bilan bandligi hali ham dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Saudiya Arabistoni, Yaman va boshqa shu mintaqa davlatlarida uy tashqarisida ishlayotgan arab ayollarining soni juda kam. Ish topishga muvaffaq bo‘lgan ayollar, odatda, faqat ayollar xizmatidan foydalanadigan muassasalarda ishlaydilar maktablar, bank bo‘limlari, kollejlar va hokazo. Bunday holatga sog‘liqni saqlash sohasida ishlaydigan ayollar kiradi ular istisno hisoblanadi.

Ayollarning ishlab chiqarish sohasidagi ishtirokining juda kamligi bu ayollarning jamiyatdan chetlanish holati (yakkalanish institutining) saqlanib qolayotgani va arab oilalarining ko‘p farzandli bo‘lishi bilan ham bog‘liqdir. Shunga qaramay, islomiy nikoh ayolga bir qator ijtimoiy imkoniyatlar beradi: o‘z oilasiga ega bo‘lish, halol eridan farzand ko‘rish, moddiy va ijtimoiy jihatdan himoyalanish imkonini yaratadi.

Ayollarga nisbatan adolatsiz munosabatni yengib o‘tish, zamonaviy sivilizatsiya me’yorlariga mos yangi madaniyatni shakllantirish hozirgi kunda yuz berayotgan “axborot inqilobi” bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu inqilob dunyo hamjamiyati a’zolarining dunyoqarashi yaqinlashishiga xizmat qilmoqda. Bu jarayonda dunyoviy ta’lim muhim rol o‘ynaydi. Fors ko‘rfazi mamlakatlarida ilk xususiy boshlang‘ich maktab qizlar uchun 1921-yilda ochilgan, davlat maktabi esa 1951-yilda Quvaytda tashkil etilgan. Bahraynda bu mos ravishda 1928 va 1951-yillarda yuz bergan. Saudiya Arabistonida esa qizlar uchun maktab ta’limi faqat 1960-yildan boshlanadi.

Dastlab oilalar qizlarini maktabga yuborishga istaksizlik bilan qaraganlar, chunki ular ayol butun umrini eriga va bolalariga bag‘ishlashi kerak deb hisoblashgan. Ammo bunday noto‘g‘ri fikr asta-sekin yengib o‘tildi va maktab o‘quvchi qizlarning soni hatto o‘g‘il bolalarnikidan oshib ketdi. Bunga 1994/95 o‘quv yili bo‘yicha BAA, Quvayt va Qatardagi statistika yaqqol dalil bo‘la oladi. Bahraynda esa ikki jins vakillari o‘rtasida o‘quvchilarning soni deyarli teng. Bu mamlakatlarning barchasida boshlang‘ich ta’lim bepul bo‘lib, maktab yoshidagi qizlarning 90 foizidan ortig‘i ta’lim bilan qamrab olingan.

Hozirda barcha arab mamlakatlarida ayollar huquqlari bilan bog‘liq qonunchilik hanuzgacha keskin munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Ko‘pincha bu bahslar muayyan qonunlarga ayollar oila va jamiyatdagi rolini tubdan o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar kiritilishi bilan yakunlanadi. Ayollarga mustaqillik va erkinlik berilmoqda. Ular ta’lim olish va istagan kasbni tanlash huquqiga ega bo‘lishmoqda. Bugungi kunda ko‘plab arab ayollari xorijda ta’lim olishga muvaffaq bo‘lgan.

So‘nggi 10-20 yil davomida aksariyat arab mamlakatlarida shaxs maqomiga taalluqli qonunlar bir necha bor ko‘rib chiqilgan bo‘lib, bu ko‘proq ayollar huquqlarini huquqiy jihatdan himoya qilish va kengaytirish yo‘nalishida bo‘lgan. Hatto an’anaviy islom huquqi ham qayta ko‘rib chiqilgan yoki unga o‘zgartirishlar kiritilgan. Qur’on va shariat qonun-qoidalari zamonaviy davr talablari asosida qayta talqin qilinmoqda. Biroq teskari jarayonlar ham kuzatilmoqda. So‘nggi o‘n

yilliklarda ayrim arab mamlakatlarida islomning siyosiy roli kuchaygani sababli, qonunchilikka ayollarga oid ba’zi shariat normalari ham qayta kiritilmoqda.

Islom paydo bo‘lishi bilan keksa odamlarga bo‘lgan munosabat bir oz o‘zgardi va bu munosabat Qur’on hamda Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning hadislarida rasmiy ravishda mustahkamlab qo‘yildi. Keksalarga hurmat nafaqat ularning arab xalqining ma’naviy merosini tirik ko‘rinishda saqlab kelayotgani, balki ularning boy hayotiy tajribasiga egaligi bilan ham izohlanadi. Arab-musulmon an’analarida ota-onaga nisbatan burchni ado etish Allohga bo‘lgan e’tiqod va ibodat bilan teng darajada turadi. Bu e’tiqod asrlar davomida arab oilaviy va ijtimoiy madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib kelmoqda.

An‘anaviy arab etiketi jamiyatdagi yoshlar va keksalar o‘rtasidagi munosabatlarni belgilaydi va bu munosabatlarda ustunlik har doim kattalar, ya’ni yoshi ulug‘ avlod foydasiga bo‘ladi. Etiketga ko‘ra, ota oilaning boshlig‘i bo‘lib, unga barchalar bo‘ysunadi. Kattalarga hurmat tamoyili hatto dasturxon atrofida o‘tirish tartibida ham aks etadi. Oilaning boshlig‘i eshikdan eng uzoq va eng sharafli joyda o‘tiradi va ovqatni birinchi bo‘lib boshlaydi. Yoshlar yoshi kattalarga o‘rin bo‘shatishi, ular xonaga kirganda yoki chiqganda o‘rinlaridan turishi kerak. Otasi yoki bobosi huzurida chekish mutlaqo ma’qul emas. Bundan tashqari, keksalarning iltimosini rad etish, ular bilan tortishish, ularga qahrli qarash, norozi bo‘lish, ko‘rsatilgan yordam uchun minnatdorlik kutish yoki eslatish ham odobdan emas.

Arab jamiyatida bu qoidalar har qanday yoshdagi bolalarga nisbatan amal qiladi hatto agar ular o‘zlari allaqachon ota-ona bo‘lgan bo‘lsalar ham. Kattalarga murojaat qilishda ham yoshlar ma’lum odobni saqlashlari shart. Yoshi katta kishiga shunchaki ismi bilan murojaat qilish mutlaqo nomaqbul hisoblanadi. Buning o‘rniga odatda u kishining katta o‘g‘li ismi bilan murojaat qilinadi, masalan: Abu Ahmad (Ahmadning otasi). Agar suhbatdosh katta o‘g‘ilning ismini bilmasa, u holda ‘ammo (amakim) yoki halo (tog‘am) kabi vokativlar qo‘llaniladi mos ravishda otaning yoki onaning tarafidan qarindoshlar ma’nosida.

Hurmatga sazovor, turmush qurgan ayolga murojaat qilishda ham odatda uning o‘g‘li ismidan foydalaniladi, masalan, Umm Mahmud (Mahmudning onasi). Agar ayol yoki erkakning bir nechta o‘g‘illari bo‘lsa, u holda ular eng katta o‘g‘li nomi bilan ataladi. Agar bir necha qizi va faqat bitta o‘g‘li bo‘lsa hatto u hali beshikda bo‘lsa ham odamlar unga “falonchining otasi/onasi” deb murojaat qiladilar.

Arab dunyosida nikoh juda muhim qadriyat hisoblanadi. Bolalarning nikohini ota-onalar tomonidan tanlash va kelishish holatlari keng tarqalgan. Ajrashish nisbatan kam uchraydi va ko‘pincha ijtimoiy nuqson sifatida qabul qilinadi. Arab oilasida sadoqat va hamjihatlik yuqori darajada bo‘ladi. Oila a’zolari qiyin vaziyatlarda bir-biriga yordam berishi kutiladi va nizolar ko‘pincha sud emas, balki oila doirasida hal etiladi. Oila diniy majburiyatlarni birgalikda ado etishi kutiladi: masalan, kundalik namozlar, Ramazonda ro‘za tutish. Ayollar asosan uy ishlari va bolalar tarbiyasiga mas’ul, erkaklar esa oilani boqish vazifasini bajaradi.

Ayrim mamlakatlarda ayollarning mehnat bozoriga kirib kelishi va yadro oilalar sonining ortishi bilan an’anaviy tuzilma o‘zgarmoqda. Ayollarning iqtisodiy faolligi oshishi gender rollarida o‘zgarishlarga olib keldi, bu esa oilaviy munosabatlarda yangi dinamikalarni keltirib chiqardi. Masalan, ayollar endi ko‘proq ta’lim va ish imkoniyatlariga ega bo‘lib, oiladagi qaror qabul qilish jarayonlarida faolroq ishtirok etmoqda. Bu holat an’anaviy oila tuzilmasiga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, chunki ba’zi hollarda ijtimoiy tarmoqlarning zaiflashishi va oilaviy mas’uliyatlar o‘rtasida muvozanat topish qiyinlashmoqda.

Arab dunyosida nikoh va oila sadoqat, hamjihatlik va diniy qadriyatlar asosida mustahkamlanadi. Ammo zamonaviy o‘zgarishlar, xususan, ayollarning iqtisodiy mustaqilligi va yadro oilalarning ko‘payishi an’anaviy tuzilmalarni qayta shakllantirmoqda. Bu jarayon oilaviy munosabatlarni yanada murakkablashtirsa-da, ko‘plab oilalar an’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy talablarni muvozanatlashga harakat qilmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. An’anaviy arab oilasining tuzilishi qanday xususiyatlarga ega?
2. Islom dini arab oilasining shakllanishida va oilaviy munosabatlarni tartibga solishda qanday rol o‘ynaydi?
3. Yadro (nuklear) oila tushunchasi qanday vujudga kelgan va arab jamiyatida uning shakllanishiga qanday omillar ta’sir qilgan?
4. Zamonaviy arab jamiyatida poligamiyaga nisbatan qanday yondashuvlar paydo bo‘lmoqda?
5. Globallashuvning arab oilasiga ta’sirini qanday baholaysiz?
6. “Bayt al-‘ayla” (oilaviy uy) tushunchasi arab madaniyatida qanday ahamiyatga ega?
7. Arab oilalarida ota-onaning mavqei va qarindoshlik rishtalari qanday ahamiyatga ega?
8. Kengaygan (katta) oila modeli arab jamiyatida qanday ijtimoiy vazifani bajaradi?

TEST SAVOLLARI

1. An’anaviy arab oilasining asosiy xususiyati nima?
a) Faqat yadro oiladan iborat bo‘lishi
b) Patriarxal tuzilma va kengaytirilgan qarindoshlik aloqalari
c) Faqat shahar sharoitida shakllanishi
d) Er-xotin o‘rtasidagi teng huquqlilik
2**. Arab oilasida eng katta hokimiyat kimga tegishli?**
a) Eng boy va yosh erkak a’zoga
b) ona va ayollarga
c) Oilaning eng keksa erkak a’zosiga
d) to‘ng‘ich farzandlarga
3**. Arab jamiyatida yadro oilaning shakllanishiga qaysi omil katta ta’sir**

ko‘rsatgan?
a) Urbanizatsiya (shaharlashuv)
b) Qishloq xo‘jaligi rivoji
c) Diniy islohotlar
d) Tashqi migratsiya
4**. Iroqda yadro oilalar ulushi qachondan boshlab sezilarli darajada oshgan?**
a) 1920-yillardan
b) 1940-yillardan 1980-yillargacha
c) 2000-yillardan
d) XIX asr oxiridan
5**. Zamonaviy arab jamiyatida poligamiyaga nisbatan qanday munosabat shakllanmoqda?**
a)Ijobiy munosabat
b) Tanqidiy qarashlar va gender tengligi
c) Poligamiya butunlay yo‘q qilingan
d) Hech qanday o‘zgarish yo‘q
6**. Ayollarning iqtisodiy mustaqilligi qanday o‘zgarishlarga olib keldi?**
a) An’anaviy gender rollarining butunlay yo‘qolishiga
b) Oiladagi qaror qabul qilish jarayonlarida ayollar ishtirokining oshishiga
c) Faqat erkaklarning hokimiyatini mustahkamlashga
d) Oilaviy nizolarning kamayishiga
7**. Globallashuv arab oilasiga qanday salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda?**
a) Oilaviy qadriyatlarning mustahkamlanishiga
b) An’anaviy axloqiy qadriyatlarning zaiflashishiga
c) Iqtisodiy barqarorlikka
d) Oilaviy uylarning ko‘payishiga
8**. Globallashuvning ijobiy ta’siri sifatida nimani keltirish mumkin?**
a) Ayollarning ta’lim va ish imkoniyatlarining kengayishi
b) An’anaviy oila tuzilmasining yo‘qolishi
c) Diniy marosimlarning erkinlashishi
d) Qarindoshlik aloqalarining kengayishi
9**. Migratsiya oilaviy tuzilmaga qanday ta’sir qildi?**
a) Oilaviy bog‘lanishlarning mustahkamlanishiga
b) Oilaviy tarmoqlarning parchalanishiga
c) Faqat iqtisodiy daromadning kamayishiga
d) An’anaviy qadriyatlarning saqlanib qolishiga
10**. “Bayt al-‘ayla” tushunchasi arab madaniyatida nimani anglatadi?**
a) Jismoniy yashash joyini
b) Ijtimoiy va oilaviy hayotni
c) Shahar sharoitidagi uylarni
d) Ichki va diniy hayotni
11**. Zamonaviy o‘zgarishlar oilaviy uy tushunchasiga qanday ta’sir qildi?**
a) Oilaviy uylar butunlay yo‘q qilindi
b) Yadro oilalarning ko‘payishi va qarindoshlar bilan birga yashashning kamayishi

c) An’anaviy oilaviy tuzilma yanada mustahkamlandi
d) Oilaviy uylarning faqat qishloqlarda saqlanib qolishi
12**. Oilaviy uy an’analarini saqlash usullaridan biri nima?**
a) Doimiy oilaviy uchrashuvlar o‘tkazish
b) Zamonaviy mehmonxonalardan foydalanish
c) Qarindoshlik aloqalarini tiklash
d) Shahar sharoitida yashash

8-MAVZU: ARABLAR VA ISLOM

REJA:

1. Islomdan oldingi davrda arablarning hayoti
2. Islom dinining paydo bo’lishi, kengayishi va uning arablar hayotiga ta’siri
3. Arablar va islom madaniyati

Tayanch tushunchalar: *johiliya, islom, mushrik, budparastlik, Payg‘ambar, hijrat, roshidin halifalar, islom madaniyati, Sharq Renesansi, ahli sunna, shialar, farz, sunnat.*

1. Islomdan oldingi davrda arablarning hayoti

Johiliyat davri Islomdan avvalgi Arabistondagi davrni anglatadi, ya’ni taxminan miloddan avvalgi V-VI asrlar va VII asr boshigacha bo‘lgan vaqt. Bu davrda arablarning ijtimoiy, madaniy, diniy va siyosiy hayoti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. *Johiliyat* so‘zi “nodonlik” yoki “bilimsizlik” ma’nosini bildiradi, ammo bu istiloh Islom nuqtai nazaridan arablarning Islomdan oldingi ma’naviy va axloqiy holatini tasvirlash uchun ishlatilgan. Johiliyat davrida arab jamiyati asosan qabilaviy tuzumga asoslangan edi. Har bir qabila o‘z rahbari (shayx) tomonidan boshqarilardi, ular qabiladagi eng nufuzli va obro‘li shaxslardan biri bo‘lardi. Qabila a’zolari o‘zaro qon va oilaviy bog‘liqlik asosida birlashar, qabila ichidagi vafodarlik va sadoqat eng muhim qadriyatlardan edi. Jamiyatda qullar, erkin kishilar, oliy martabali oilalar va qabila rahbarlari mavjud edi. Ayollarning maqomi qabilaga qarab o‘zgarardi, lekin ko‘pincha erkaklar ustun mavqega ega edi. Ayrim ayollar, xususan, boy va nufuzli oilalardan bo‘lsa, muayyan darajada ta’sirga ega bo‘lardi. Qabilaviy nizolar, qasos olish (qon to‘kish) va bosqinchilik keng tarqalgan edi. Shu bilan birga, “muqaddas oylar” *(Zul-Hijja, Zul-Qa’da, Muharram va Rajab)*da urush to‘xtar, tinchlik va savdo faolligi kuchayardi.

Arablarning aksariyati turli xudolarga, butlarga va tabiiy kuchlarga sig‘inardi. Makkadagi Ka’ba muqaddas maskan bo‘lib, unda 360 ga yaqin butlar joylashgan edi, ularning eng muhimi Hubal deb atalardi. Ko‘p xudolik bilan birga, ayrim arablar *“hanif”* deb atalgan monoteistik e’tiqodga ega bo‘lib, Ibrohim payg‘ambarning ta’limotiga amal qilishardi. Ular yagona Xudoga (Allohga) ishonar, lekin bu e’tiqod keng tarqalmagan edi. Arabistonning ayrim mintaqalarida,

xususan, Yaman va Najronda xristian jamoalari, shuningdek, Yasrib (keyinchalik Madina)da yahudiy qabilalari mavjud edi. Bu dinlar arab madaniyatiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatgan.

Arablar jinlar, ruhlar va tabiiy kuchlarga ishonar, ularning hayotdagi muammolarga ta’siri bor deb hisoblashardi. Shuningdek, kohinlar va folbinlar jamiyatda muhim o‘rin tutar edi. She’r arablar uchun eng muhim san’at turi bo‘lib, ularning fikrlari, his-tuyg‘ulari, qahramonlik va qabilaviy faxrni ifodalash vositasi edi. Mashhur shoirlar, masalan, Imru’ul Qays, Antara ibn Shaddad va Zuhayr ibn Abi Sulma o‘z asarlari bilan katta shuhrat qozongan. “Muallaqot” deb atalgan eng muhim she’rlar to‘plami Ka’ba devorlariga osilardi.

Yozma savodxonlik kam tarqalgan bo‘lsa-da, og‘zaki adabiyot, xususan, rivoyatlar, afsonalar va she’rlar keng tarqalgan edi. Shoirlar va rivoyatchilar (roviylar) qabilada katta hurmatga sazovor bo‘lardi. Ukkaz bozori kabi yig‘inlarda arablar savdo bilan birga she’r musobaqalari, notiqlik san’ati va madaniy tadbirlarda ishtirok etishardi. Bu bozorlar adabiy va madaniy almashinuv markazlari edi.

Makka va Yasrib kabi shaharlar muhim savdo markazlari edi. Arablar Yaman, Shom (Suriya), Iroq va boshqa mintaqalar bilan savdo aloqalarini rivojlantirgan. Karvon savdosi asosiy daromad manbalaridan biri edi.Arabistonning cho‘l mintaqalarida ko‘chmanchi badaviylar (cho‘lponlar) chorvachilik bilan shug‘ullanar, qishloqlarda esa xurmo va boshqa ekinlar yetishtirilardi. Teri ishlash, to‘qimachilik va zargarlik kabi kasb-hunarlar mavjud bo‘lsa-da, ular iqtisodiyotda ikkinchi darajali o‘rin egallardi.

Arablarda mehmondo‘stlik eng muhim qadriyatlardan biri bo‘lib, mehmonni hurmatlash va unga g‘amxo‘rlik qilish qabila obro‘sining belgisi edi. Nomus va qabila sha’nini himoya qilish uchun qasos olish keng tarqalgan amaliyot edi. Bu ko‘pincha uzoq davom etadigan qabilaviy nizolarga sabab bo‘lardi. Ko‘pnikohlilik odatiy hol edi, lekin ayollarning maqomi qabilaga qarab o‘zgarardi. Ayrim qabilalarda ayollar mustaqillikka ega bo‘lsa, boshqalarida ularning huquqlari cheklangan edi.

Johiliyat davrida me’morlik sodda bo‘lib, asosan chodirlar va xurmojo‘ylarda yashagan badaviylarning turmush tarziga moslashgan edi. Ka’ba esa muhim diniy va madaniy markaz sifatida me’morlikda muhim o‘rin egallardi. San’at asosan og‘zaki she’riyat va rivoyatlar shaklida rivojlangan bo‘lsa-da, ba’zi mintaqalarda, xususan Yamanda, murakkab san’at va me’morlik namunalari mavjud edi.

Johiliyat davri arablarning madaniyati va hayotida o‘ziga xos va boy merosga ega bo‘lgan davrdir. Ushbu davrdagi she’riyat, qabilaviy tuzum, savdo va diniy e’tiqodlar Islomning kelishi bilan katta o‘zgarishlarga uchradi. Shu bilan birga, johiliyat madaniyatining ayrim elementlari, xususan, she’riyat va mehmondo‘stlik kabi qadriyatlar islomiy davrda ham o‘z ahamiyatini saqlab qoldi.

2. Islom dinining paydo bo’lishi, kengayishi va uning arablar hayotiga ta’siri

Islomning paydo bo‘lishi, tarqalishi va kengayishi arablar hayotiga, shuningdek, butun dunyo madaniyati va tarixiga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu mavzuni bir necha asosiy bosqichlarga bo‘lib ko‘rib chiqiladi: Islomning paydo bo‘lishi, uning Arabistonda va undan tashqarida tarqalishi, kengayishi va arablar hayotiga ta’siri.

Islom VII asrda (taxminan 610-yil) Arabistonning Makka shahrida paydo bo‘ldi. Muhammad ibn Abdulloh (s.a.v.) 40 yoshida Alloh tomonidan payg‘ambarlikka yuborildi. Unga birinchi vahiy Hiro g‘orida Jabroil farishta orqali nozil bo‘ldi, bu vahiy Qur’oni Karimning ilk oyatlari edi. Islom yagona Allohga ibodat qilish, ko‘pxudolik va butparastlikdan voz kechish, axloqiy va ijtimoiy adolatni o‘rnatishga chaqirdi. Islomning besh arkoni musulmonlar uchun asosiy vazifalar sifatida belgilandi. Islom johiliyat davridagi axloqiy buzuqlik, qabilaviy nizolar, ayollar va zaiflarning ezilishi kabi muammolarga qarshi chiqdi. Bu e’tiqod yagona jamiatni shakllantirish va adolatli tuzum o‘rnatishga xizmat qildi.

Islomning dastlabki yillarida Muhammad (s.a.v.) Makkada va’z qila boshladi. U yagona Xudoga ishonish va johiliy amaliyotlardan voz kechishga chaqirdi. Ammo Makka elitas (Quraysh qabilasi) Islomga qarshi chiqdi, chunki u ularning iqtisodiy va diniy manfaatlariga tahdid solardi. Dastlabki musulmonlar ta’qib va zo‘ravonlikka duch keldi. Ayrim musulmonlar Habashistonga (Efiopiya) hijrat qildi.

622-yilda Muhammad (s.a.v.) va uning sahobalari Makkadan Yasrib (Madina) shahriga hijrat qilishdi, bu voqea Islom tarixida “Hijrat” deb ataladi va musulmon taqvimining boshlanishi sifatida belgilandi. Madinada Islom jamiati shakllandi, musulmonlar va mahalliy qabilalar (ansor va muhojirlar) o‘rtasida birodarlik munosabatlari o‘rnatildi. Bu davrda Islom aholi orasida tez tarqaldi.

Badr, Uhud va Xandaq janglarida musulmonlar Qurayshga qarshi muvaffaqiyatlarga erishdi. 630 yilda Makka fath qilindi, Ka’ba butlardan tozalandi va Islom Arabistonning asosiy dini sifatida mustahkamlandi. 632-yilga kelib, Muhammad (s.a.v.) vafotidan oldin butun Arabiston yagona Islom bayrog‘i ostida birlashdi.

Muhammad (s.a.v.) vafotidan so‘ng, to‘rt xalifa (Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali) davrida Islom tez kengaydi. Abu Bakr (632-634) “ridda urushlari” orqali Islomdan chiqqan qabilalarni qayta birlashtirdi. Umar ibn Xattob (634-644) davrida Islomiy davlat Vizantiya va Sosoniy imperiyalariga qarshi katta muvaffaqiyatlarga erishdi: Suriya, Falastin, Misr va Liviya (Vizantiya hududlari) fath qilindi. Iroq, Eron va Xuroson (Sosoniy imperiyasi) Islom davlatiga qo‘shildi.

Umaviylar davrida Islom Shimoliy Afrika, Ispaniya (Andalus), Markaziy Osiyo va Hindistonning ayrim qismlariga tarqaldi. Abbosiylar davrida esa Islom madaniyati va ilmiy rivojlanish yuksak cho‘qqiga erishdi. Bag‘dod, Kordova va Samarqand kabi shaharlar Islom olamining madaniy va ilmiy markazlariga aylandi.

Islom arablarning ijtimoiy, madaniy, siyosiy va axloqiy hayotini tubdan o‘zgartirdi: Islom qabilaviy bo‘linishlarni yengdi va ummat (yagona musulmon jamiati) tushunchasini joriy qildi. Endi insonlarning fazilati qabila yoki nasabga emas, taqvo (Allohdan qo‘rqish) va amallariga bog‘liq edi. Islom ayollarga meros, nikoh va ta’limda muayyan huquqlar berdi. Johiliyatda keng tarqalgan qiz bolalarni

tirik ko‘mish amaliyoti taqiqlandi. Islom qullarni ozod qilishni rag‘batlantirdi va ularga insonparvarlik bilan munosabatda bo‘lishni buyurdi.

Johiliy she’riyatning eng yaxshi an’analari saqlandi, lekin undagi axloqsizlik va ko‘p xudolik elementlari yo‘qotildi. Qur’oni Karimning adabiy uslubi arab tili va she’riyatiga yangi bosqich olib kirdi. Islom ta’limoti bilim olishga undadi. Madina, Bag‘dod va boshqa shaharlarda madrasalar va kutubxonalar barpo qilindi, bu esa arablarning ilmiy va madaniy rivojlanishiga turtki berdi. Ko‘p xudolik o‘rniga yagona Xudoga ibodat joriy qilindi. Ka’ba muqaddas Islom markaziga aylandi. Aroq ichish, qimor va axloqsiz amaliyotlar taqiqlandi, bu esa arab jamiatining axloqiy darajasini oshirdi. Islom arab qabilalarini yagona davlat bayrog‘i ostida birlashtirdi. Xalifalik tizimi orqali Arabistondagi parokanda qabilalar mustahkam siyosiy tuzumga aylandi. Islom davlatining kengayishi arablarga dunyodagi eng katta imperiyalardan birini yaratish imkonini berdi.

Islom ilk bosqichdanoq ilmni ilohiy buyruq deb baholadi: "Bilingki, Allohdan eng ko‘p qo‘rqqanlar olimlardir" (Qur’on). Bu e’tiqod asosida Bag‘dod, Damashq, Kufa, Basra, Buxoro, Xuroson, Qohira, Andalus (Ispaniya)da ilm markazlari vujudga keldi. Yunon, hind, fors tillaridan ko‘plab ilmiy asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Arab tili Qur’on orqali muqaddas maqomga ega bo‘ldi. Tilshunoslar nafaqat Qur’onni tushunish, balki uni grammatik, mantiqiy, adabiy jihatdan tahlil qilishda katta mehnat qildilar (Sibavayh, al-Jurjoniy, Zamaxshariy). She’riyat, tarixiy nasr, maqomlar va falsafiy dialoglar arab adabiyotining boyligidir.

Masjidlar, madrasa va minoralar musulmon me’morchiligida markaziy o‘rin egalladi. Qubbat as-Sahra (Quddus), Umaviylar masjidi (Damashq), Al-Azhar (Qohira) kabi obidalar san’at va e’tiqod uyg‘unligining mahsulidir. Samarqand, Buxoro, Hirotda bunyod etilgan me’moriy yodgorliklar Sharq madaniyatining iftixoridir. Islom san’atida jonli mavjudot tasviri (inson, hayvon) cheklangani sababli, geometrik naqshlar, arabeskalar, kaligrafiya san’ati yuqori darajada rivojlandi. Bu nafaqat diniy, balki estetik tarbiyada ham muhim o‘rin egalladi.

Yevropaliklar arablar bilan VIII-IX asrlarda arablar Yevropa janubiga bostirib kirganda va Yevropaning ko‘plab hududlarida yetarlicha uzoq vaqt yashab turganlarida ular bilan muloqotda bo‘lgan edi. Chunonchi, Iberiya yarim orolida - 780 yil, Sitsiliya oroli va Italiya janubida - tahminan 440 yil, Malta orolida - 359 yil, Sardiniya orolida - 201 yil, Kipr orolida qariyb 300 yil (tanaffuslar bilan), Korsika orolida - 204 yil, Krit orolida - 136 yil, Fransiya janubida - 122 yil (hammasi bo‘lib va turli davrlarda). Bunga shuningdek 192 yil davom etgan (1099-1291 yillar) salib yurishlari davrida Yevropaliklarning arablar bilan ancha keyin ro‘y bergan muloqotini ham yig‘indi tariqasida qo‘shib qo‘yish mumkin. Bundan tashqari, Xristian Yevropasi O‘rtayer dengizi bandargohlari (Neapol, Amalfi, Salerno, Marsel va boshqalar) arab savdogarlari va dengizchilari (shuningdek, ularga ergashib kelgan hunarmandlar, tabiblar va ustalar) doimiy koloniyalari va mahallalar tashkil topishiga imkoniyat yaratib bergan edi. Tijorat aloqalari jonlanishida ifodalanuvchi aloqalar ana shunday yaqinlikdan dalolat beradi. Urushlar va turli-tuman to‘siqlarga qaramasdan (masalan, 1300 yilda Rim papasi musulmonlar bilan savdo-sotiq qilishni taqiqlab qo‘yishi), Yevropaning arablar

bilan savdo munosabatlari amalda uzilib qolmadi. Barcha to‘siqlar va moneliklarga qaramasdan, Kipr orolida 1189-1489 yillarda mavjud bo‘lgan Luzinyanlar qirolligi (o‘zini Salibbardorlar Quddus qirolligining vorisi deb hisoblagan), Yaqin Sharqda xristian arablar, armanlar, greklar, shuningdek, o‘rta asrlar italyan shahar-respublikalari, eng avallo, Genuya va Venetsiya savdogarlari Sharqda yaqin aloqada bo‘lgan savdogarlar toifasiga ega yahudiylar vositasida bu tadbir amalga oshirilgan edi. Amalda esa, genuyaliklar va venetsiyaliklar salib yurishlari davridan boshlab to XVIII asrda Usmoniy imperiyasi cho‘ka boshlaguniga qadar arab dunyosining deyarli barcha ahamiyatli savdo-sotiq markazlarida o‘z vakolatxonalari, omborlari va mehmonxonalari, ayrim joylarda esa, hatto qal’alari va istehkomlangan harbiy portlariga ega bo‘lishgan.

Xristian arablar va yahudiylar bilan bir qatorda italyanlar arablarning madaniy yutuqlari bilan Yevropani tanishtirib borishda ko‘zga ko‘rinarli rol o‘ynadilar. Bunda, eng avvalo, dastlabki namunalari IX asrdayoq dunyoga kelgan arab tilidan lotin tiliga tarjimalar xususida so‘z yuritmoq kerak. Arablar qo‘lida asirlikda bo‘lgan va o‘z asarlariga arab tilida yozilgan asarlardan fragmentlar parchalar kiritgan Donkolo degan bir kishi tomonidan qadimgi yahudiy tilida tuzilgan risolalar keyingi asrlarda mashhur bo‘ldi.

Donkoloning risolalari xuddi Monte-Kassino monastirida tunislik tabib va xristian Afrikalik Konstantin tomonidan amalga oshirilgan X asrda Iroqda yashagan shifokor Xoliy Abbosning asari tarjimasi singari Salernodagi tibbiyot bilim yurti uchun mo‘ljallangan edi. XII asrda Talaytum - Toledoda arxidyakon Segoviy Domingo Gonsales, xristianlikni qabul qilgan Ibn Dovud va dargohida mosarab bo‘lib ham mashhur bo‘lgan butun boshli tarjimonlar maktabini yaratgan Kremonlik Jerardo ham arab tilidan tarjimalari bilan dong taratgan edi. Barselonada o‘sha kezlarda yahudiy Abraham bar Hiyya va italyan Tivollik Platon ham geometriya va astronomiyaga oid asarlarni tarjima qilgandi. XIII asrda esa, Angliya, Italiya va Ispaniyada Maykl Skott (Shotland) arab tilidan tarjimalari (ayniqsa falsafa va tibbiyotga oid) keng tanildi. Aynan shu kezlarda Kastiliya qiroli Donishmand Alfonso homiyligi va shafe’ligida hamda barcha konfessiyalar, shu jumladan, musulmonlar arab tilidan lotin va kastiliya tillariga ilmiy, falsafiy va amaliy xarakterdagi ko‘pdan-ko‘p asarlar tarjima qilingan edi.

Shunday bo‘lsa-da, Yevropaning arablar bilan tanishishi tarjimalardan emas, balki, arablarning o‘zlari ham istilolar davrida oshino bo‘lgan dengizchilik va kemasozlik texnikasidan boshlangan edi. Arablar Yevropaliklarga uchburchak yelkanni (keyinchalik “lotin yelkani” deb atalgan) tanishtirdilar va ularni shamolga qarshi suzishga qodir bo‘lgan “lotin” karavellasidan foydalanishga o‘rgatdilar. Garchand hali-hanuzgacha bahs munozaralar davom etayotgan bo‘lsa-da, arablar xitoyliklardan olgan kompas ham aslida arablardan o‘zlashtirib olingan deb hisoblanadi, ammo, ayni mahalda kompas dengizchilik ishidagi bilimlarni ayirboshlagan arablar va Amalfi dengizchilarining birgalikdagi ijodi va ixtirosi bo‘lishi ham istisno etilmaydi. Yevropaliklar uchun dengiz xaritalari ilk marotaba genuyaliklar tomonidan musulmon dengizchilari va ayniqsa, Muhammad al-Idrisiyning mashhur asariga ilova etilgan 70 xarita asosida tuzib chiqilgan edi. Dengizchilikning tegishli terminologiyasi, binobarin, “admiral” so‘zidan boshlab

(arabcha “amir al-umaro”, ya’ni “amirlarning amiri”, bosh qo‘mondon) deyarli barcha Yevropa tillarida kelib chiqishi asli arabcha bo‘lishi mantiqqa mosdir.

O‘rta asrlarda musulmon olimlari orqali Yunon falsafasi Yevropaga qayta kirib keldi. Andalus orqali Ibn Rushd, Ibn Sino, Al-G‘azoliy asarlari lotin tiliga tarjima qilindi. Ular Yevropada Uyg‘onish davri (Renessans) poydevorini yaratishda asosiy manbaga aylandi. Musulmon madaniyati arablar bilan cheklanib qolmadi. Fors, turk, hind, malay, o‘zbek xalqlari uni qabul qildi va o‘ziga xos ranglar bilan boyitdi. Bu madaniyat xalqaro uyg‘unlik, ilm va axloq asosida shakllandi.

Islom arablarni parokanda qabilaviy jamiatdan yagona, madaniy va siyosiy jihatdan kuchli millatga aylantirdi. U nafaqat Arabistonda, balki butun dunyoda madaniy, ilmiy va diniy rivojlanishga turtki berdi. Arablar Islom orqali o‘z madaniyatini, tilini va qadriyatlarini dunyoga yoydi, bu esa ularning tarixdagi o‘rnini mustahkamladi. Islomning ta’limoti arablarning o‘zlikni anglashi, birlik va adolat tuyg‘usini kuchaytirdi, bu ularga dunyo tarixida muhim o‘rin egallash imkonini berdi.

3. Arablar va islom madaniyati

Arab-musulmon madaniyati ko‘p asrlik xalqlar madaniyati tarixi orasida eng muhim o‘rinlardan birini egallaydi. U Bag‘dod xalifaliginiing beqiyos hududlarida yuzaga kelgan. O‘ziga xos va yuksak rivojlangan arab-musulmon madaniyati o‘rta asrlarda murakkab bir hodisa sifatida namoyon bo‘lgan. Uning shakllanishi va rivojlanishiga qadimgi davr merosi, arab mutafakkirlari ijodi hamda O‘rtalar dengizi bo‘yi xalqlari va Markaziy Osiyo xalqlarining bebaho hissasi ta’sir ko‘rsatgan.

Arab-musulmon madaniyatining gullab-yashnagan davri IX-XI asrlarga to‘g‘ri keladi. Uning ta’siri Hindistondan to Ispaniyagacha, shu jumladan Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqni ham qamrab olgan. Arab-musulmon madaniyatining o‘ziga xosligi, avvalo, Islom dinining kuchli birlashtiruvchi xususiyati bilan izohlanadi. Barcha islomiy mamlakatlarda arab tili rasmiy yozishma, din va adabiyot tili sifatida e’tirof etilgan.

Arab-musulmon madaniyati Yevropada tanazzul davri hukmron bo‘lgan vaqtda ham gullab-yashnashda davom etgan. Arab tili dunyoga benazir nasriy va she’riy asarlar, aniq va gumanitar fanlar sohasida buyuk risolalarni taqdim etdi. Falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot va notiqlik san’ati yuksak darajada rivojlandi. Bu asarlar dunyo dinining shakllanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘rta asr Yevropasi yunon faylasuflarining asarlarini arab tilidan lotin tiliga tarjima qilish orqali ular bilan tanishgan. Shuning uchun ham sharqshunos akademiklar arab-musulmon madaniyati gullab-yashnagan davrni “Sharq Renessansi” deb atashgan.

Arab-islom madaniyatining shakllanish asoslari uzoq o‘tmishga borob taqaladi. Hali “johiliya” davridayoq shimoliy arablar ellinistik, qadimgi rimliklar, oromiylar va forslar madaniyati elementlari bilan tanish bo‘lishgan. Ana shu elementlar islomning asosiy qoidalari va islomdan avvalgi badaviy she’riyati an’analari bilan, shuningdek, Suriya nestorianlari va Xarron shahri sobiylari

(sektachi-gnostiklari) tomonidan keng tarqatilgan falsafiy-axloqiy g‘oyalar va, umuman, antik zamonning yunon-rum madaniy merosi bilan birlashtirilishi arab tilida islom ilmiy tafakkuri va ta’limning keyinchalik taraqqiy topishi uchun tamal toshini qo‘ygandi. VII asrdayoq Arabistondagi Makka va Madina, Iroqdagi Kufa va Basra, Suriyadagi Damashq shaharlari hamda arablar tomonidan Misrdagi Fustatda (keyinchalik Qohira), Falastindagi Ramlada, shuningdek, Suriyaning Xarron, Raqo, Halab, Hamo, Kinnasrin va Falastinning Qaysariya shaharlari “hadira”larida (“shahar ostonasi”, aynan esa, - “ko‘chib o‘rnashilgan joy”) shiddat bilan taraqqiy etib borayotgan madaniyatning yetakchi markazlariga aylandi.

Dastlabki kezlarda teologiya asosiy fan hisoblangan edi. Bu narsa hatto tilda ham o‘z aksini topgan: arabcha “ilm” - bu “ilm-fan” degani; birlamchi ma’nosida esa, “ilohiyotshunoslik (teologiya)”; “alim” esa, (ko‘plik sonda esa, “ulamo”) - bu hammamiz bilgan “olim”, ammo, eng avvalo “ilohiyotshunos olim”ni anglatgan. Teologiya va grammatika bilan bir qatorda (o‘rta asrlarda arablar har ikkala fanga ham alohida e’tibor bergan edilar), boshqa fanlarga ham asos solingan, asosan esa, grekcha, forscha va oromiychadan ko‘plab ilmiy va adabiy yodgorliklarni tarjima qilish yo‘lga qo‘yilgan edi. Ana shu manbalar, shuningdek, hindcha materiallar tarjima va qayta ishlov berilgan holda arab madaniy an’analaridan joy oldi va uning antik va Qadimgi Sharq sivilizatsiyalariga vorisiyligi vujudga kelishiga imkoniyat tug‘dirdi. Darvoqe, ana shu tarjimalar sharofatidan Yevropa keyinchalik milodiy V asrda Rim imperiyasi halokatga uchragan kezlarda yo‘qotib qo‘yilgan Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rimda yaratilgan asarlar bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘lgan edi.

Arab-islom sivilizatsiyasi barpo etilishida arablarning boshqalar, shu jumladan, pirovard natija ehtimol tutiladigan murosaga intilganlari o‘z dushmanlaridan ham nimalarnidir o‘rganib olish mahorati ulkan ahamiyat kasb etgandi. Shubha yo‘qki, bunda aksariyat hollarda qabilalararo yoki xonadonlararo bitim bilan yakunlanadigan badaviyona urushlarning ko‘p asrlik tajribalari ham namoyon bo‘lgan edi. Ammo qariyb ikki yarim asrga cho‘zilgan shogirdlik va o‘rganish davri (VIII-IX asrlar grekcha, lotincha, forscha va oromiychadan tarjima qiluvchi mutarjimlar eng intensiv ishlagan bir davr bo‘lgan edi) amalda VII asr oxiridan boshlab o‘z ijodiyot va kashfiyot davri bilan parallel (muvoziy) tarzda kechgan edi .

Sunniy va shia arablar - arab dunyosidagi asosiy diniy guruhlardir. Ularning har ikkalasi ham islom diniga mansub bo‘lsalar-da, tarixiy rivojlanish, diniy qarashlar va siyosiy an’analar jihatidan bir-biridan sezilarli farq qiladi. Sunniylik islomdagi eng katta yo‘nalish bo‘lib, barcha musulmonlarning taxminan 85-90 foizini tashkil qiladi. Arab dunyosida sunniylar mutlaq ko‘pchilikni tashkil etadi.

Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) vafotlaridan so‘ng xalifalik Abu Bakr Siddiqqa o‘tganini to‘g‘ri deb hisoblaydi. Shuning uchun ular to‘rt xalifa (Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali)ni adolatli deb tan oladilar. Qur’on va hadislar (Sahih Buxoriy, Sahih Muslim kabi) asosiy manba hisoblanadi. Sunniylar 4 mazhabga bo‘linadi: hanafiy, molikiy, shofe’iy, hanbaliy. Sunniy arab mamlakatlari: Saudiya Arabistoni, Misr, Tunis, Marokash, Iordaniya, Falastin, Sudan, Yaman (qisman),

Jazoir va boshqalar. Arab davlatlarida odatda: Saudiya Arabistoni - hanbaliy; Misr, Iordaniya, Falastin - shofe'iy va hanafiy; Marokash, Jazoir - molikiy.

Shialik musulmonlarning taxminan 10-15 foizini tashkil etadi. Ularning islomdagi yondashuvi siyosiy va diniy jihatdan boshqacha. Imomat g'oyasi markazda turadi: ular Ali ibn Abu Tolib (r.a.)ni yagona qonuniy voris deb biladilar va keyingi imomlar unga qarindosh bo'lganlar bo'lishi kerak, deb hisoblaydilar. 12 imomlar shialigi eng keng tarqalgan. Qur'on bilan birga shialarga xos hadislar, tafsirlar va Imomlarning ijtihodlari muhim o'rin tutadi. Iroq - shia arablar aholining taxminan 60-65 foizini tashkil qiladi. Bahrayn - shialar ko'pchilikni tashkil qiladi (lekin hukmron sulola sunniy). Livan - shialar (ayniqsa Hizbulloh harakati) kuchli siyosiy kuch. Yaman - zaydiylar (shia yo'nalishi) Husiy harakati asoschilari. Saudiya Arabistoni Sharqiy viloyatlarda shia ozchilikda, ammo neft konlariga yaqin joylarda yashaydi. Kuvayt va Suriyada ham muayyan shia jamoalari mavjud.

Sunniy va shia arablar o'rtasidagi farqlar tarixiy voqealarga, siyosiy vorislik qarashlariga va diniy tafsirga asoslangan bo'lib, bugungi kunda ham bu tafovutlar ba'zi hududlarda siyosiy va madaniy ziddiyatlarga olib kelmoqda. Shunga qaramay, har ikkala yo'nalish islom diniga sadoqatli bo'lib, Qur'onni muqaddas deb tan oladi.

Islomning yana bir muhim aqidasi bu Abbosiylar davrining kechki davrida (XI asr) musulmon huquqshunoslari tomonidan nazariy jihatdan ishlab chiqilgan klassik musulmon birligi doktrinasi. Barcha musulmonlar yagona va bo'linmas diniy jamoa (umma), ijtimoiy hamjamiyat hisoblanadi. Unda diniy birlik boshqa barcha ijtimoiy aloqalardan ustun turadi. O'sha paytda jamoatning siyosiy tashkiloti xalifalik (xalif boshchiligidagi umummusulmon davlati) hisoblangan. Xalif ruhiy (imomat) va dunyoviy (amirlik) hokimiyatni birlashtirgan.

Hozirgi vaqtda butun arab-musulmon dunyosi uchun yagona musulmon jamoat boshlig'i yo'q (1924-yilgacha sunniy musulmonlarning rahbari xalif hisoblangan). Islom mamlakatlarida oliy musulmon hokimiyati vazifasini bosh muftiylar bajaradi. Misrdagi dunyoning eng qadimgi va nufuzli Al-Azhar universitetining ulamolari (dinshunoslari) guruhi ham katta ta'sirga ega. Arab-musulmon madaniyatining ta'siri bugungi kunda ham dunyodagi ko'plab hududlarda sezilib turibdi. U o'rta asr G'arbi va qadimgi davr madaniyatlari o'rtasidagi bog'lovchi ko'prik vazifasini bajaradi.

O'rta asrlar Yevropasi uzoq vaqt davomida diniy cheklovlar, savodsizlik, ilmsizlik va ijtimoiy inqiroz holatida yashagan. Bu davr G'arb tarixshunosligida "Qorong'i asrlar" deb ataladi. Ana shu muhitda musulmon dunyosi ayniqsa Bag'dod, Damashq, Qohira, Qurtuba, Samarqand kabi markazlar ilm, san'at, falsafa va madaniyatda yuksak taraqqiyotga erishdi. Natijada, musulmon madaniyati Yevropa uyg'onishiga kuchli turtki berdi.

VIII asrda musulmonlar Ispaniyaning katta qismini egallab, Andalusiyada yuksak madaniyat barpo qildilar. Qurtuba (Cordoba), Seviya, Granada shaharlarida madrasalar, kutubxonalar, observatoriyalar ochildi. Musulmonlar bu yerda Yunon va rimliklarning asarlarini arab tiliga tarjima qilishdi. O'z olimlarining asarlarini

yaratdilar, Arab, yahudiy va nasroniylar birgalikda yashagan “madaniyatlararo bag‘rikenglik muhiti”ni vujudga keltirdilar.

Qurtuba shahrida 70 mingdan ortiq kitob saqlanadigan kutubxona mavjud edi. O‘sha davrda butun Yevropa shaharlarida bunday kutubxona yo‘q edi.

Sitsiliya orolida musulmonlar IX-XI asrlarda hukmronlik qildilar. Musulmon me’morligi, qishloq xo‘jaligi uslublari va suv inshootlari Yevropaliklar tomonidan o‘rganildi. Bu uslublar keyinchalik Italiya va Fransiyaga yoyildi. XI-XIII asrlardagi Salib yurishlari orqali Yevropa ritsarlari musulmon Sharqida rivojlangan ilm-fan, shifobaxsh tibbiyot, harbiy texnika, san’at va madaniyat bilan tanishdilar. Garchi bu yurishlar diniy va harbiy maqsadda uyushtirilgan bo‘lsa-da, ular ikki sivilizatsiya o‘rtasida axborot va bilimlar almashinuvi uchun zamin bo‘ldi.

Yevropa Uyg‘onishining boshlanishiga asosiy sabab musulmon olimlari tomonidan yaratilgan va arab tiliga tarjima qilingan yunon, hind, fors merosining lotin tiliga o‘girilganidir. Toledo kutubxonasi (Ispaniya), Salerno tibbiyot maktabi (Italiya). Mashhur tarjimonlar: Gerard of Cremona Ibn Sinoning “*Qonuni tibb”* asarini lotinchaga tarjima qilgan. Michael Scot Ibn Rushdning falsafiy asarlarini tarjima qilgan.

Al-Xorazmiyning algebra faniga asos solgan ishlari “Algoritmus” nomi bilan Yevropada mashhur bo‘ldi. Musulmonlar hind raqamlarini (hozirgi arab raqamlari) Yevropaga olib kelgan. Bu Yevropada hisob-kitobni soddalashtirdi. Astronomlar Al-Battaniy, Ulug‘bek, al-Zarqalining yulduz xaritalari, ekin ekish taqvimlari Yevropaliklar tomonidan o‘rgangan. Ibn Sinoning “Qonuni tibb” asari Yevropa tibbiyot universitetlarida 600 yildan ortiq vaqt davomida asosiy darslik bo‘lib xizmat qilgan. Musulmon shifokorlar tomonidan ishlab chiqilgan operatsiyalar, dori-darmon aralashmalari, dezinfeksiya qilish usullari Yevropada yangilik sifatida qabul qilingan.

Ibn Rushd va Al-Farobiy kabi olimlar Aristotel falsafasini izohlab, tafsir qilganlar. Bu izohlar Tomas Akvinskiy, Roger Bekon kabi Yevropa faylasuflariga kuchli ta’sir o‘tkazgan.

Yevropada Aristotel falsafasi uzoq vaqt taqiqlangan edi, uni Ibn Rushdning sharhlari orqali qaytadan o‘rganish boshlangan.

Musulmon mutafakkirlari *Al-G‘azzoliy, Ibn Sino, Ibn Rushd* kabilar din va aql, ilohiyot va falsafani uyg‘unlashtirishga harakat qilgan. Bu tamoyillar Yevropada sekulyar tafakkur va uyg‘onish g‘oyalarining shakllanishiga asos bo‘ldi.

Andalusiyadagi Al-Xamra saroyi, Qurtuba masjidi me’morligi gotika uslubiga ta’sir qilgan. Arabcha yozuvlar va islomiy naqshlar Yevropa qal’alarida, devor bezaklarida namoyon bo‘lgan. Qog‘oz ishlab chiqarish texnologiyasi musulmonlar orqali Xitoydan Yevropaga yetib borgan. Sharbat, shakar, gilam, ipak, ziravorlar, hammom madaniyati musulmonlardan o‘rgangan. Matematika terminlari (zero, algebra, azimuth, nadir, zenith) arabcha so‘zlardan kelib chiqqan.

Musulmon madaniyati Yevropa uyg‘onish harakatining poydevorini yaratgan muhim tamaddunlardan biridir. Yevropa xalqlari musulmonlarning ilmiy, madaniy va falsafiy boyliklaridan bahramand bo‘lib, keyinchalik o‘z Uyg‘onish davrlarini yaratganlar. Bugungi global sivilizatsiyada Sharq va G‘arb o‘rtasidagi tarixiy bilim almashinuvi insoniyat taraqqiyotining eng muhim poydevorlaridan biridir.

Nazorat uchun savollar:

1. Johiliyat davrida arab jamiyatining ijtimoiy tuzumi qanday tashkil topgan edi?
2. Islom dinining paydo bo‘lishi va tarqalishi Arabistonning madaniy va siyosiy hayotiga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
3. Islom dini arab jamiyatidagi axloqiy va ijtimoiy muammolarni hal qilishda qanday rol o‘ynadi?
4. Arab-musulmon madaniyatining Yevropa Uyg‘onishiga ta’siri qanday amalga oshirildi?
5. Sunniy va shia yo‘nalishlari o‘rtasidagi asosiy farqlar nimada va bu farqlar arab dunyosidagi siyosiy va madaniy hayotga qanday ta’sir qildi?
6. Arab-musulmon madaniyatining IX-XI asrlardagi gullab-yashnashi qanday omillarga bog‘liq edi?
7. Islom dini arablarning ijtimoiy va siyosiy hayotini qanday o‘zgartirgan?
8. Nega islom dini arablar uchun nafaqat din, balki milliy va umummadaniy o‘zlik timsoliga aylangan?

TEST SAVOLLARI

1. Johiliyat davrida arablarning asosiy ijtimoiy tuzumi qanday edi?
a) Feodal tuzum
b) Qabilaviy tuzum
c) Monarxiya
d) Respublika

2**. Makkadagi Ka’bada johiliyat davrida qancha but joylashgan edi?**
a) 100 ta
b) 50 ta
c) 360 ta
d) 720 ta

3**. “Muallaqot” nima edi?**
a) Qadimiy arab qonunlari to‘plami
b) Savdo shartnomalari
c) Islomiy diniy matnlar
d) Ka’ba devorlariga osilgan mashhur she’rlar to‘plami

4**. Hijrat voqeasi qachon va qayerdan qayerga amalga oshirildi?**
a) 610-yilda Makkadan Madinaga
b) 622-yilda Makkadan Madinaga
c) 632-yilda Madinadan Makkaga
d) 630-yilda Makkadan Shomga

5**. Abu Bakr davrida qanday urushlar bo‘lib o‘tdi?**
a) Ridda urushlari
b) Salib yurishlari
c) Badr janglari
d) Xandaq janglari

6**. Umaviylar davrida Islom qayergacha tarqaldi?**

a) Yevropaning markaziy qismigacha
b) Shimoliy Afrika, Ispaniya va Markaziy Osiyogacha
c) Arabiston yarim oroliga to‘liq yoyildi
d) Hindiston va Sharqiy Afrika

7**. Quyidagilardan qaysi biri sunniy mazhablardan biri emas?**
a) Hanafiy
b) Shofe’iy
c) Zaydiylik
d) Molikiy

8**. Shialar kimga yagona qonuniy voris deb ishonadilar?**
a) Abu Bakr
b) Umar ibn Xattob
c) Ali ibn Abu Tolib
d) Usmon ibn Affon

9**. Qaysi shahar Abbosiylar davrida muhim ilmiy va madaniy markazga aylandi?**
a) Rim
b) Bag‘dod
c) Parij
d) Konstantinopol

10**. Ibn Sinoning “Qonuni tibb” asari Yevropa tibbiyot universitetlarida qancha vaqt darslik sifatida ishlatildi?**
a) 100 yil
b) 300 yil
c) 600 yildan ortiq
d) 50 yil

11**. Arab folklorining asosiy turlaridan biri bo‘lmagan janr qaysi?**
a) Ertaklar
b) Maqollar
c) Tarixiy hujjatlar
d) Qo‘shiqlar

II. BOB
(Moddiy va nomoddiy madaniyat)

9-MAVZU: NOMODDIY MADANIYAT OBYEKTLARI

REJA:

1. Arablarning xalq ogʻzaki ijodi (folklor)
2. Xalq qoʻshiqlari va raqslar
3. Arablarning anʼanaviy bayramlari, toʻy va aʼza maqosimlari

Tayanch tushunchalar: *nomoddiy madaniyat, folklor, As sirah al hilaliya, alf layla va layla, muallaqot, maqomat, fab, musabila, taxtib, "xalvo", juhhol, uqqol, mansaf, reenkarnatsiya, zaffa, pasxa, xoch kuni, rojdestvo, ashuro, taxtib.*

1.Arablarning xalq ogʻzaki ijodi (folklor)

Arab xalq ijodi shu qadar xilma-xil va qadimiy anʼanalarga ega boʻlganki, faqatgina uning umumiy tavsifini berish mumkin, bunda xalq bilimlari, folklori va xalq sanʼati shartli ravishda alohida koʻrilishini hisobga olish kerak.

Arab folklori tarixi, eng avvalo, janrlar tarixi, yaʼni ular sinkretik birlikdan ajralib chiqish jarayoni, janr tizimlarining badiiy va funksional oʻzini aniqlash jarayoni, ularning tafovutlanishi, yangi janrlarning paydo boʻlishi va eski janrlarning yoʻqolishi bilan bogʻliqdir. Arab folklorining janr tarkibi arablarning aniq bir ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichi, ularning xoʻjalik-madaniy turmush tarzi, urf-odatlari, boshqa etnoslar va madaniyatlar bilan aloqalarining shakllari bilan belgilanadi.

Arab folklorini quyidagi yirik boʻlimlarga ajratish maqsadga muvofiq: ogʻzaki folklor (ertaklar va nasriy rivoyatlar), qoʻshiq va sheʼriy folklor, bevosita kommunikativ xalq ijodi (maqollar, iboralar, topishmoqlar, hazillar, latifalar va hokazo). Shuningdek, arab folklor janrlarini bevosita ijtimoiy-turmush va ishlab chiqarish faoliyatiga qoʻshilganlik darajasi va xususiyatlariga koʻra ham guruhlash mumkin (masalan, kalendar folklori, marosim, bolalar, mehnat, didaktik folklor va boshqalar).

Arab rivoyatlari Shimoliy Arabiston koʻchmanchi badaviylarining qadimiy podsho davlatlarining qulashini tasvirlovchi boʻlaklardir. Yaman haqidagi rivoyatlar esa arab anʼanalari sifatida yoki yahudiylar shohidligining arabiy muhitda qayta shakllanishi sifatida namoyon boʻladi (masalan, Savolik malika haqidagi voqea). Baʼzan Bibliyadagi rivoyatlar oʻzining yahudiy, koʻproq xristian tusini saqlab qoladi, biroq ular koʻpincha arab gʻoyalarini oʻzlashtiradi va uslubini oʻzgartiradi. Bu turli diniy oqimlarning birlashuvi, shuningdek, Arabistonning turli madaniy-gʻoyaviy oqimlari bilan tanishuv natijasidir.

Qadimgi arablarning ogʻzaki ijodi boy, biroq manbalarning sustligi bilan ajralib turadi. Avvalo bu "xabarnoma" xabarlar jihod (islomiy) sheʼriyati bilan birga mavjud boʻlgan. Ularni yozib olish VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. "Arablar kunlari" xabarnomasi yozib olingan. Bu kunlarning har biri

Arabiston tarixidagi haqiqiy voqea yoki arab qabilalarining qahramonlik harakatlariga mos kelgan bo‘lib, bu majmua bir nechta xabarlarni o‘z ichiga olgan va “axborot yig‘uvchi” funksiyani bajargan. Xabar proza va (VIII asr o‘rtalarigacha) asosan og‘zaki rivoyat bo‘lib, biror muhim voqea yoki mashhur shaxs haqida so‘zlagan. Sharqshunos olimlar bunday ma’lumotlarni ko‘pincha oddiy axborot deb ataydi. Bular rivoyat, tarixiy rivoya, esse, afsona, latifa va hokazo. Xabar sof arab hodisasi hisoblanadi. VIII asrda arablar og‘zaki hamda yozma shakllarda axborot uzatganlar. Jihodiy she’riyat va xabarlar og‘zaki shaklda uzatilgan.

Ilm-fanning, ayniqsa, arab zabtlaridan keyingi davrda taraqqiy etishi bilan, xabar ilmiy vositaga aylandi, tafsillar va tushuntirishlar asosida tarixiy-biografik adabiyot janriga xabar janriga aylandi, bu janr XI asrda shakllanib, ilmiy xizmatda («ilm») bo‘lgan. Bu janrdan tarixiy, diniy, filologik, adabiy va boshqa maxsus yo‘nalishlar ajralib chiqqan, hatto ko‘ngilochar xabarlar ham yuzaga kelgan, ularning ba’zilari hikoyaga, novelaga aylangan. Xabarlar jamlangan “xalq xotirasi” deb ataluvchi tushunchani tashkil etgan. Qur’on yaratilganidan so‘ng esa, asosiy o‘rinni Qur’onga xos mifologik tizim egallagan, xabarlar esa sekin-asta unutilgan yoki madaniy xotiradan siqib chiqarilgan.

Umuman olganda, xabarlar ijtimoiy, maishiy va boshqa munosabatlarni aks ettiradi. Folklor esa, albatta, badiiy ijoddir. Xabarlar milliy va davriy xususiyatlarni yorqin aks ettiradi, bu esa o‘sha davr odamlari hayotini tiklash, ularning umumiy madaniy fonini aniqlash imkonini beradi. O‘rta asr arab adabiyotida xabarlar Qur’on, «badaviylar adabiyoti», proza (“Gunohkorlar kitobi”), al-Johiz, Bag‘dod adabiy maktabi (VIII-X asrlar boshlari) va nasr bilan uyg‘unlashgan she’riyat, shuningdek, siriya maktabi (X-XII asrlar) bilan bir qatorda turadi.

IX asrda *fab* janri paydo bo‘ldi, bu badiiy-estetik, tarbiyaviy-pedagogik va ko‘ngilochar ta’limotli janrdir. Qo‘lyozma kitoblar adabiy jihatdan «foydali» axborotga, didaktik pand-nasihatlarga, ibratli misollarga boy bo‘lib, o‘qimishli kishilar uchun mo‘ljallangan edi. X asr oxirida syujetli nasrda qahramonlik obrazlari bilan *maqoma* janri shakllandi. Maqomalar nasriy va she’riy shaklda yozilgan bo‘lib, ularning markazida Sarguzashtboz, tentak, sargardon, boshqalarning ko‘zidan yashirinish va hiyla bilan aldash qobiliyatiga ega qahramon. Eng mashhur maqomalar to‘plami *50 ta maqomdan* iborat bo‘lib, *Badī‘ az-Zamon al-Hamadoniy* (1008 yilda vafot etgan) hamda *Abu Muhammad al-Qosim al-Haririy* tomonidan yaratilgan. Maqomalar mualliflar nomi bilan bog‘langan to‘plamlar sifatida tanilgan. Ular she’riyatning tashqi belgilarini (ritm, qofiya), obraz boyligini va aforizmlarni o‘z ichiga olgan. Ularda kinoya va ifoda kuchi, yarim jiddiy didaktika, yolg‘onchilarning, tilanchilarning san’ati, jinoyatchilik “mahorati” madh etiladi, bu esa, o‘z navbatida, kinoyaviy didaktikani tashkil etadi.

Folklorga oid ko‘plab hikoyalar “Qiziqarli tarixlar kitobi”da uchraydi, bu asar XIII asrda yashagan Bar Ebreusga tegishli bo‘lib, u tarixiy manba sanaladi. Asarda ko‘plab ibratli va hazil-huzulli hikoyalar, maqollar, iboralar, masallar jamlangan. *Bar Ebreus* bu asarni avvalgi mualliflar, folklor hamda o‘zining kuzatishlariga tayangan holda yozgan.

Arab og‘zaki folklorida, nasriy hikoyalar qatorida ertak alohida o‘rin tutadi ya’ni og‘zaki rivoyat, sehrli, sarguzashtli yoki maishiy voqealarga asoslangan, to‘liq to‘qima hikoya. Shuning uchun arab ertaklari real hayotdan olinishining iloji yo‘q. Biroq arab ertagi faqat ko‘ngilochar emas, balki ibratli hamdir. Undan axloq, halollik, vijdon, adolat, aqlli bo‘lish va hiylakorlikdan qochish saboqlarini olish mumkin. Arab ertaklari odatda boshqa og‘zaki janrlarga qaraganda ancha yorqin va ta’sirchan bo‘ladi.

Arab ertaklarida arablarning milliy turmushi, kiyim-kechaklari, urf-odatlari, milliy psixologiyasi, ijtimoiy guruhlari, shuningdek, arablar uchun xos bo‘lgan hayvonot va o‘simlik dunyosi aks ettiriladi. Ularda ko‘pincha savodli qatlam vakillari, vazirlar, hokimlar (hakamlar va qozilar), mullalar, shayxlar ishtirok etadi. Ertak xalq hayotining oynasi, xalq ongining ifodasidir. Arablarda ertaklar uch guruhga bo‘linadi: hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, va maishiy ertaklar. Ularning ko‘pchiligi vaqt o‘tishi bilan inoq va tushunarli ibratli hikoyalarga aylangan, ularda keskin hajviy ruh mavjud. Arab ertaklari asrlar davomida shakllangan bo‘lib, ilk bosqichda ular mif va afsonalarga bog‘liq bo‘lgan. Biroq hayotiy voqealar sabab

Arab qo‘shiq folklorida Sharqning eng qudratli sivilizatsiyalari to‘plagan buyuk donolik mujassam. Unda asrlar davomida shakllangan an’analar va qadriyatlar aks etgan bo‘lib, ular bugungi kunda ham arab mamlakatlarida e’zozlanadi. Bu qo‘shiq va kompozitsiyalarda mujassam bo‘lgan islomiy dunyoqarash ming yillik yo‘lni bosib o‘tgan va bugun ham cheksiz arab cho‘llari va shaharlarida o‘z ahamiyatini saqlab qolgan. Arab folklori taxminan 4000 yil avval yuzaga kelgan, aynan shu davrga oid yozma manbalar birinchi marta qayd etilgan. Shu paytdan boshlab, musiqa va folklor nafaqat arab davlatlari, balki qo‘shni mamlakatlar ta’sirida ham rivojlana boshladi. O‘sha davrdagi an’anaviy arab musiqasi haqida ma’lumotlar kam. Asosan instrumental musiqa mavjud bo‘lmagan, ammo turli musiqa asboblari qo‘shiqlarning kuylashda hamrohlik qilgan. Ayniqsa, zarbli asboblar keng tarqalgan bo‘lib, ular arab qo‘shiq motivlarining beqiyos jozibasi va ehtirosini aks ettiradi. Bu asboblar sharqona raqslarning hayratomuz lahzalarini ham uzviy tarzda to‘ldirib turgan. Hatto bugungi kunda ham arab xonadonlarida oddiy bo‘lsa-da, ayrim raqs va marosimlarda ishlatiladigan zarbli asboblar saqlanib qolgan.

Arab mamlakatlarida har bir uyda musiqiy kuylarning eshitilishi odatiy hol. Tushlikdan keyin eshik yoki oynadan eshitilib turadigan musiqa hech kimni hayratga solmaydi. Albatta, bu yerlarda zamonaviy Behringer musiqa asboblari yoki boshqa texnik jihozlar ishlatilmaydi. Maqomlar bu maxsus musiqiy asarlar bo‘lib, ularni yevropacha eshitish tushunish ancha mushkul. Bu yerda musiqa va she’r uyg‘unlikda jonlanadi. Ilgarilari maqamlarni shaira deb atalgan shoir-hofiz ayollar ijro etgan. Ular chorvachilar, otliqlar uchun, motam yoki bayramlar davomida yangragan.

Arablar folklori o’ziga xos boylik va rang-baranglikka ega bo‘lib, asrlar davomida og‘zaki an’analar, hikoyalar, afsonalar va musiqiy meros orqali shakllangan. Bu bo‘limda talabalar arab xalq og‘zaki ijodi, ertaklari, qo‘shiqlari va

an‘analarining asosiy xususiyatlari bilan tanishadilar. O‘quv materiali o‘rta maktab va oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, arab madaniyatining folklor elementlarini tushunishga yordam beradi. Arab folklori arab xalqlarining turmush tarzi, qadimiy e‘tiqodlari va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. U ko‘pincha og‘zaki an‘analar orqali avloddan avlodga o‘tib kelgan. Folklorning asosiy turlari quyidagilardan iborat: xalq ertaklari (Alouddin, Sinbad kabi afsonaviy hikoyalar); Afsonalar va rivoyatlar (tarixiy shaxslar va joylar haqidagi hikoyalar); Maqollar va topishmoqlar (xalq donoligi va hayotiy tajribani aks ettiruvchi iboralar); Xalq qo‘shiqlari va raqslar (An‘anaviy musiqiy meros va ularning marosimlardagi o‘rni). Misol, *“Alf Layla va Layla”* (Ming bir kecha) asari arab folklorining eng muhim yodgorliklaridan biridir. Bu hikoyalar to‘plami o‘rta asrlar arab dunyosining ijtimoiy va madaniy hayotini yorqin tasvirlaydi.

Arab xalq ertaklari ko‘pincha sehrli elementlar, jasur qahramonlar va axloqiy saboqlarni o‘z ichiga oladi. Bu ertaklar bolalarni o‘qitish, ularda adolat, sadoqat va donolik kabi qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Sehrli jonzotlar (jinlar, pariylar), sinovlardan o‘tish, yovuzlikka qarshi kurash. Arab maqollari xalq donoligining muhim qismidir. Ular qisqa, ammo chuqur ma‘noga ega bo‘lib, hayotiy tajribalarni ifodalaydi. Topishmoqlar esa aqlni charxlash va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun ishlatiladi. “Sabr kaliti jannatdir” sabrli bo‘lish muvaffaqiyatga olib keladi. “So‘z kumush bo‘lsa, sukunat oltindir” o‘z vaqtida sukut saqlashning ahamiyati uluglanmoqda. Iroq ko‘chmanchilari orasida badaviylar hayotidan olingan yangiliklar (qasida) keng mashhur. Ushbu hikoyalarda ko‘chmanchilar hayoti aks etgan, suv madhi qo‘shilgan. Barcha arab ertaklarida o‘tmishdagi qarashlar va qoldiqlar (o‘g‘irlik, qon davolari, ko‘p ayollik) hamda musulmon dogmatikasi aks etgan. Ammo arab ertaklaridagi qahramonlar o‘z maqsadlariga aql va epchillik bilan erishadi, ularga hayvonlar ham yordam beradi, garchi doimo Allohdan yordam so‘rashadi.

Har bir tarixiy bosqichda arab ertaklarining o‘ziga xos tarzda tarqalishi bo‘lgan. Og‘zaki hikoya qilish asta-sekin o‘tmishga aylanmoqda. Kitob mahsulotining cheksiz oqimi va elektron axborot vositalariga qiziqishning oshishi sharoitida ertaklar o‘z mavqeini yo‘qotmoqda, ayniqsa shaharlarda. Ilgari ertakchi eshak aravasida yoki eshakka minib sayohat qilgan. Ertaklarni odatda dehqonlardan chiqqan, o‘rtacha bilimli, tinch, mahalliy arab lahjasida gapira olgan bo‘yog‘i yoshi erkaklar yoki keksalar aytgan. Ko‘pincha keksa ayollar ham ertakchi bo‘lishgan. Hozir ertakchilar orasida ayollar ko‘proq. Lekin ertakni har qanday odam aytishi mumkin. U do‘stona uchrashuvlar, kechalar, xalq bayramlarining atributidir. An’anaga ko‘ra, ertakchini mehmonlar bilan birga to‘yga, sunnat to‘yiga, nikohga, diniy va davlat bayramlariga taklif qilishadi. Ertakchi bayramlarga an’anaviy tus beradi, xuddi bizda to‘yda musiqa bo‘lgani kabi. Ba’zi hollarda ertakchilik vazifasini oila a’zolaridan biri, qarindoshi ham bajaradi, mehmonlarni bayram yoki do‘stona uchrashuv boshlanishidan oldin ko‘ngil ochish uchun. Aynan ertaklarning shu tarzda tarqalishi badaviylar, dehqonlar va shaharliklar uchun xosdir. Ota-onalar va uy mehmonlari bolalarga ertak aytishadi. Katta avlod vakillari bolalar va nevaralarga og‘zaki xalq she’riyatining asarlarini yetkazishni o‘z zimmalariga his qilishadi.

Og‘zaki ertaklarga qiziqish arab mamlakatlarida mahalliy lahjalarni hisobga olgan holda xalq ertaklarini yozib olish zaruratini tug‘dirdi. Arab ertaklarini to‘plash 1930-yillarning oxiridan boshlab yakka tartibdagi havaskorlar tomonidan amalga oshirila boshlandi. Hozir arab mamlakatlarida, asosan, universitetlarning adabiyot fakultetlari tomonidan to‘plangan materialni qayta ishlash natijasida paydo bo‘lgan folklor nashrlari mavjud. Arab ertaklari endi nafaqat yozma ravishda qayd etilgan, balki tadqiqot ishlarining yo‘nalishi sifatida dunyo ertakshunosligiga kirgan. Magnitofonga yozilgan va transkripsiya qilingan ertaklar tirik xalq tilini o‘rganish uchun boy material beradi.

“As-Sirah al-Hilaliyya” arab xalqining muhim madaniy meroslaridan biri bo‘lib, Banu Hilol qabilasining sarguzashtlari va qahramonliklariga bag‘ishlangan epik dostondir. U o‘rta asrlarda keng tarqalgan sira (tarixiy-qahramonlik dostonlari) janriga mansub bo‘lib, dastlab og‘zaki an’ana sifatida xalq orasida qo‘shiq va rivoyatlar shaklida tarqalgan, keyinchalik yozma shaklga keltirilgan. Doston IX-XI asrlarda yashagan Banu Hilol qabilasining Yaman va Arabiston yarim orolidan Shimoliy Afrikaga ko‘chib o‘tishi va u yerdagi mahalliy aholi bilan munosabatlarini tasvirlaydi. Unda qabila a’zolarining jangovar sarguzashtlari, muhabbat hikoyalari, sadoqat va qahramonlik mavzulari mujassamlashtirilgan. Dostonda asosiy e’tibor Abu Zayd al-Hiloliy kabi qabila yetakchilarining sarguzashtlariga qaratilgan. Muhabbat, vafodorlik, oilaviy qadriyatlar, jangovarlik va ijtimoiy adolat mavzulari asosiy o‘rin tutadi. Arab madaniyatining boy tasvirlari, urf-odatlar va qadriyatlar ham aks etgan. Doston bir necha bo‘limlardan iborat bo‘lib, turli qahramonlarning hikoyalari, janglari va ijtimoiy munosabatlari tasvirlanadi. Og‘zaki an’anaga asoslanganligi sababli, uning turli nushalari mavjud, har birida o‘ziga xos o‘zgarishlar va qo‘shimchalar bo‘lishi mumkin.

2003 va 2008-yillarda dostonning zamonaviy nashrlari arab va boshqa tillarda chop etildi. 2003-yilgi nashrda asl matn saqlangan bo‘lsa, 2008-yilgi nashrda qo‘shimcha sharhlar va tarixiy ma’lumotlar kiritilib, dostonning ta’limiy va madaniy ahamiyati yanada oshirildi.

2.Xalq qo‘shiqlari va raqslar

Arab xalq qo‘shiqlari ko‘pincha to‘y, bayramlar va boshqa ijtimoiy yig‘ilishlarda ijro etiladi. Ular sevgi, tabiat va hayot haqidagi his-tuyg‘ularni ifodalaydi. An‘anaviy raqslar, masalan, dabka, guruh birligi va madaniy o‘ziga xoslikni namoyish etadi. Arabiston cho‘l badaviylari orasida shunday shoirlar bo‘lganki, ular ideallashtirilgan muhabbatni kuylashgan, bu muhabbat yo‘lida shoir va uning sevgilisi azob chekib, halok bo‘lgan. Bunday mashhur juftliklar qatorida Majnun va Laylo eng taniqli bo‘lgan va keyinchalik romantik qahramonlarga aylangan. badaviylar bunday sevgi ehtirosini, jinsiylikni ruhiy kasallik deb bilishgan va hushini yo‘qotgan oshiqni majnun (ya’ni jin urgan) deb atashgan. Shunday laqabni VII asrda Arabistonda yashagan mashhur arab lirigi Qays ibn al-Mulavvoh ham olgan, u Layloga bo‘lgan shiddatli muhabbati bilan shuhrat qozongan. Majnun boshlagan mavzu arab, fors-tojik va turk sevgi lirikasi adabiyotida keng davom ettirilgan. Arab adabiyotida bunday lirik she’riyat ‘uzriy

adabiyoti deb yuritiladi bu nom cho‘l badaviylarining *uzra* qabilasi nomidan olingan. Bunday turdagi she’riyatning keng tarqalishiga nafaqat ijodiy shakllar, balki sevgi g‘oyasining halokatli va o‘limga olib keluvchi mohiyati ham sabab bo‘ldi.

Uzriy muhabbat lirikasiga islom ilohiyotining kuchli ta’siri bo‘lgan. Agar islomgacha bo‘lgan arab shoirlari ochiqdan-ochiq muhabbat zavq-shavqlari, sezgi lazzatlari va sevgililarining jozibalarini kuylagan bo‘lsa, uzriy lirikasi vakillari (islom davrida yashagan) o‘z his-tuyg‘ulariga ilohiy muhabbat va tasavvufiy rang berib, sevgi haqidagi she’rlarda islom diniy terminologiyasidan foydalanganlar.

Yaqin Sharqdagi arab erotik she’riyatida boshqa bir yo‘nalish hayotni sevuvchi, geodonistik (lazzatparast) yo‘nalish ham bo‘lgan. Bu yo‘nalish islomdan oldingi badaviy lirikasi ta’sirida rivojlangan. Masalan, shoir Immru’ulqays (500–540) yer yuzidagi go‘zallikni, sevganining jismoniy jozibasini ulug‘lab, sevgining o‘zi ham bir qahramonlik deb bilgan.

Omar ibn Abu Robia (644-712) o‘z qasidalarida insonga ajratilgan lazzatlar haqida so‘z yuritgan, bu lazzatlar insonga sevgi orqali beriladi deb hisoblagan. U go‘zallarni, mashhur yigitlarning qalbini zabt etgan ayollarni tasvirlagan, bu ayollar Makkaga hajga kelgan safarbar erkaklar bilan uchrashgan. Al-Andalusda ko‘plab she’riy va poklanishga bag‘ishlangan qasida *muvashshah* janrida yaratilgan. Bu janr Andalusda xalq qo‘shig‘iga aylangan va soddalashtirilgan variantlarda arab musiqa va roman skazkasining aralashmasiga asoslangan holda tillarda yashab qolgan.

Mashhur XI asr lirik shoirlaridan biri Abul Valid Ahmad ibn Zaydun (1003-1071) bo‘lib, u muhabbatda baxtsiz bo‘lgan va Umaviyylar sulolasidan bo‘lgan shoir ayol Valadaga (xalifa qizi) mehr qo‘ygan. Valada g‘ururli, jasur va lazzat izlovchi shoir bo‘lgan. Uning kiyimining yengida arab kashtasi bilan shunday so‘zlar yozilgan: Hech kimdan xijolat tortmayman, sevganimning labini o‘pish uchun izn so‘ramayman.

Valada va Ibn Zaydun bir-birlariga juda ko‘p ajoyib she’rlar bag‘ishlaganlar. Keyinroq ularning aloqasi uzilgan. Ibn Zaydunning bu muhabbatdan azoblanib yozgan ishqiy she’rlari Andalus she’riyatida katta o‘rin egallagan. Ibn Muafa al-Kabri nomi bilan tanilgan andalusiyalik shoir IX asrda muwashshah (bezatilgan, chiroyli tuzilgan) janrini yaratgan. Bu janr ohangdorlik va qofiyalarning almashuvi bilan ajralib turadi. U xalq qo‘shiqlarining paydo bo‘lishiga asos bo‘ldi. Arabiston sarhadidan tashqariga chiqqan arablar eng avvalo madaniy dunyoga o‘zining og‘zaki ijodiyoti bilan tanilgan edi. Uning yozib olingan variantlari VIII asr boshlariga mansub bo‘lib, ular orasida mashhur “muallaqotlar” (“johiliya” davrining eng a’lo shoirlarining 7 durdona asarlari) ham bo‘lib, deyarli yot ta’sir bo‘lmagan bir holda janrlar xilma-xilligini namoyish etgan edi.

Islomdan avvalgi shoirlar ko‘chmanchi turmush, o‘z qabilasi hayoti va jasoratlarini, janglar va ov jarayonlarni ideallashtirgan edi. Arablar xotirasida ana shu shoirlardan 125 nafari ismi-shariflari saqlanib qolgan, ular orasida mumtoz qasida janri ijodkori Imrul Qays, ajoyib shoir Tarafa, qoratanli pahlavon Antara ibn Shaddod va boshqalar alohida ajralib turardi. Islomning vujudga kelishi boshda she’riyat taraqqiyotiga salbiy ta’sir o‘tkazdi. Zero, ilk musulmonlar poeziyani

“johiliya”, ma’jusiylik va qabilaviy ayirmachilik davrida qabilalarga xos bo‘lgan o‘zgaruvchan va tuturug‘siz vatanparvarlikning o‘zini ifoda etuvchi bir vositasi deb hisoblagan edilar. Ammo, shundan keyin she’riyat o‘zining janrlari butun rang-barangligi bilan qayta tiklandi.

Chunonchi, maqtov (faxr), dushmanlarni la’natlash (hija), baxshida (risa), ishqiy lirika (nasib), lirik xarakterdagi tasvirlash (vasf) shular jumlasidandir. Umaviylar saroyida (keyingi musulmon hukmdorlar saroyida) ko‘plab panegirist (madh etuvchi, maddoh) shoirlar bo‘lgan, ular orasida esa, al-Ahtal, al-Farazdiq kabi saroy (devon) shoiri darajasidan yuqoriroq turgan mashhur shoirlar ham bo‘lgan. V-VII asrlar poeziyasi obrazlari va usullari, uning mavzulari va shakllari ancha asrlar davomida arab she’riyati va umuman arab adabiyoti janrlar va yo‘nalishlar jihatidan favqulodda boy va rang-barang taraqqiy etib borishi yo‘lini oldindan belgilab bergan edi. Basharti, qabilalar o‘rtasidagi janglar to‘g‘risida hikoyalar (“Ayyom al-arab” ya’ni, “Arablar boshdan kechirgan kunlar”), o‘ziga xos arab eposi arablarning hayot tarzi, ovchilik, karvonkashlik, mehnatkashligu, alla va qo‘shiqlar hozirgi kunda ham badaviylar va shaharlik arablarning nodir yodgorligi bo‘lib kelmoqda. Ishq-muhabbat lirikasi nihoyatda rivojlandi. Ideal muhabbat kuychilari ko‘plab she’rlar va romantik qissalar (dostonlar) yaratdilar. Ulardan ayrimlari (masalan, “Layli va Majnun”) butun jahonga tanilgan.

Shunday bo‘lsada, arab yozma adabiyoti VII asr o‘rtalarida xalifa Usmon ibn Affon hukmronligi davrida kitob holiga keltirilgan arab yozma yodgorligi Qur’oni Karimdan boshlangan edi. Qur’on o‘zidan oldin nozil bo‘lgan barcha ilohiy kitoblarning ma’no, hikmat va ahkomlarini o‘zida jamlaganiga ishorat bordir. “Ulumul Qur’on” ilmi ulamolari Qur’onni quyidagacha ta’riflaydilar. Qur’oni Karimning ta’siri keyinchalik butun arab adabiyoti (darvoqe, qolgan barcha musulmon adabiyotlarida) sezilib turadi. Chunki Qur’oni Karim nafaqat muqaddas kitob va dinga oid hujjat, qolaversa, arab tilini og‘zaki ijodiyot tilidan yozma adabiyot tiliga, o‘zaro bir-biridan farqlanib turuvchi badaviy dialektlaridan yanada madaniyatli shaharliklar tiliga aylantirishga oid ilk tajriba hamdir (arab tili o‘shanda barcha arablar uchun yagona til bo‘lmaganini nazardan qochirmaslik kerak). Qur’oni Karim tili mumtoz arab adabiy tili poydevoriga aylandi (“al-Lug‘at al-fusha”).

Arab adabiyoti taraqqiy etishiga ko‘p hollarda uning yaratilishida zabt etilgan xalqlar vakillari ishtirok etganligi ham imkoniyat yaratib berdi. Bunday ijodkorlar orasida ajoyib shoir, asli fors bo‘lgan Abu Nuvas (762-815-yillarda yashagan) alohida ajralib turadi. Xalifa Xorun ar-Rashidning favoriti (erkatoyi, maddohi), nihoyatda iste’dodli bu shoir bo‘lsa-da, u hurfikrli lirikaning g‘oyatda ajoyib namunalarini ijod qilgan va nainki hayot quvonchlaridan zavqlanishni vasf etgan, diniy bid’atlar ustidan zaharxanda qilishga ham botingan edi. Abu Nuvas she’r yozishning o‘ta nozik texnikasi bilan ham, shuningdek, hukrfikrlik bilan ham dong taratgan edi. Bu vaqtga kelib, fors va hind adabiyotlarining ko‘pchilik asarlari, shu jumladan, “Kalila va Dimna”, Mazdak haqidagi kitob (Mazdak - Eronda V asrda ro‘y bergan qo‘zg‘alon yo‘lboshchisi) va Sindbod Bahriy to‘g‘risidagi kitob allaqachon arab tiliga tarjima qilingan edi.

Badaviy she’riyatidan asta-sekin baladiy (shahar) poeziyasiga aylanib borgan she’riyat ko‘chmanchi turmush romantikasini yo‘qota borib (binobarin, qisman), Eron, Vizantiya va Hindiston madaniyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan ta’sirlarga uchragan holda tobora o‘zgarib ketdi. Abul Atahiy (825-yilda vafot etgan), shuningdek, bugungi kunda ham e’zozlanuvchi Abu Tammom (796-845) va al-Buhturiy (821-897)ning yangilangan arabiy she’riyati nihoyatda ajoyib va buyuk edi.

Folklor yozib olinishi, Qur’oni Karimning o‘rganilishi, forslar, suriyaliklar, yunonlar adabiyoti bilan tanishish tarixchilar, geograflar, savdogarlar va sayohatchilar hikoyalaridan, ularning, garchand boshqa tillar iste’moldan chiqib ketmagan bo‘lsa hamki, borgan sayin asosan arab tilida yuritila boshlagan ishbilarmonlik yozishmalaridan juda ko‘p narsalarni o‘zlashtirgan arab prozasi dunyoga kelishiga ham zamin yaratdi. O‘rta asrlar arab prozasining eng buyuk vakillari keyinchalik juda ko‘pchilik ijodkorlar taqlid qilgan al-Johiz (767-868) va Ibn Qutayba (828-889) hisoblanadi. “Hazor afsona” (“Ming ertak”) nomli fors ertaklarining IX asrdagi tarjimasi, bosqichma-bosqich turli davrlarda (Bag‘dod sikli X asrga qadar, Qohira sikli XII asrga qadar) va turli ijtimoiy muhitlarda arab, fors va hind motivlaridan foydalanib yaratilgan mashhur “Ming bir kecha” arab ertaklari yaratilishiga asos bo‘ldi. “Ming bir kecha” ertaklari dag‘al va qo‘pol hazillarga hamda ishqiy sargushatlarga boy va oddiy xalqqa xos jaydarilikka asoslangan yumor hissini qonuniylashtirgan holda arab folklorining keyingi rivojlanishiga ta’sir o‘tkazdi.

Arablar orasida she’riyat va qo‘shiq birga rivojlangan. V.S. Fotiyevaning tadqiqotlariga ko‘ra, arablar orasida san’at islomdan ancha avval Arabiston yarim orolining janubiy va markaziy qismida paydo bo‘lgan. Dastlabki, juda sodda qo‘shiqlar V asr oxiriga tegishlidir. Bu qisqa marosim qo‘shiqlari radjaz o‘lchovida aytilgan va ritmik tarzda ijro etilgan. She’riyat va musiqaning rivojlanishi bilan qo‘shiqlarda estetik ehtiyoj sezila boshlagan. Metriya va she’r usullarining rivojlanishi aynan shunday qo‘shiqlar asosida kechgan. Uzoq vaqt o‘tmay, hatto xalq qo‘shiqlari ham *bijol* (xalq og‘zaki ijodi) sifatida shakllandi va tinglovchilar tomonidan xuddi she’r kabi qabul qilindi.

Abu al-Faraj al-Isbahoniyning (897-967) “Qo‘shiqlar kitobi”ga ko‘ra, bizga Umaviylar davrining eng mashhur professional qo‘shiqchilari va qo‘shiqchilarining ismlari ma’lum bo‘lib, muallif ularga alohida boblar bag‘ishlagan. Ular orasida eng yaxshilari ajratib ko‘rsatilgan, shu jumladan Sulaym qabilasidan ozod qilingan, benazir Jamilaning nomi ham tilga olinadi. Jamila doimiy ravishda Madinada yashagan, islomgacha bo‘lgan davr shoiri Zuhayr she’rlariga qo‘shiqlar yaratgan, yakka kontsertlar bergan, qullikdagi qizlarga qo‘shiq aytishni o‘rgatgan va ularning xori uning qo‘shiqlariga jo‘r bo‘lgan. Jamil qo‘shiqchilar o‘rtasidagi tanlovlarda hakamlik qilgan, uyda kontsertlar uyushtirgan. U uydan tashqarida qo‘shiq aytmagan. Unga har kim kirishi mumkin edi. Jamil ham, uning qullikdagi qizlari ham, odatda, louta cholg‘usi jo‘rligida, maxsus kontsert liboslarini kiyib, chiroyli soch turmagi qilib qo‘shiq aytishgan. Jamilaning repertuarida islomgacha bo‘lgan davr va uning zamondoshlari she’rlari mavjud edi.

Qullikdagi qo‘shiqchilar orqali arablar islomgacha bo‘lgan davrda chet el qo‘shiqlari, asosan, fors, yunon-vizantiya va yahudiylar qo‘shiqlari, shuningdek, ba’zi musiqa asboblari bilan tanishganlar. Bunga islomgacha bo‘lgan davr shoirlari she’rlarida qo‘shiqchilar va musiqa asboblari haqidagi eslatmalar guvohlik beradi. Islomgacha bo‘lgan davrda bunday qullikdagi qo‘shiqchilar bilan uchrashuvlar vaqt-vaqti bilan bo‘lsa, arablarning bosqinlari davrida, Hijozga asirlar guruhlari kelib tushganda, arab aristokratiyasining turmush tarzida chet ellik qullarning paydo bo‘lishi endi kamdan-kam hodisa bo‘lmagan. Umaviylar davriga kelib, bu qullar yoki ularning farzandlari ko‘pincha ozod qilinganlar edi. Aynan ularning orasidan o‘sha davrning ajoyib qo‘shiqchilari chiqqan.

Arab qo‘shiq an’anasi yunon-fors an’analari bilan o‘zaro ta’sir natijasida ma’yus ohanglarning yangi aralashmasi vujudga keldi va bu asosda arablarning qo‘shiqchilik san’ati keyingi rivojlanish bosqichlarini boshidan kechirdi. Chet el ohanglarini arab shoirlari she’rlariga moslashtirish va she’rlarni tayyor ohanglarga moslashtirish, bu ohanglarning ritmlarini arab she’riy o‘lchovlari bilan uyg‘unlashtirishga intilish bularning barchasi arab metrikasiga ta’sir ko‘rsatmagan bo‘lolmasdi. Unda turli xil kengaytirilgan va qisqartirilgan o‘lchovlarning paydo bo‘lish sababi, ehtimol, aynan chet el ohanglari bilan arab she’riyatining o‘zaro ta’sirida yashaydi. Islomning talablari va martabasiga ko‘ra, zohiriy qat’iylikni namoyon etgan xalifalar, shu bilan birga, qo‘shiq va musiqadan zavqlanganlar, Damashqqa qo‘shiqchilarni chaqirib olganlar va ularga saxovat ko‘rsatganlar.

Arab Yaqin Sharq-O‘rta yer dengizi musiqiy an’anasi qadim zamonlardan boshlanadi. Bu badiiy vositalar tizimi, obrazli mavzular va janrlarga tegishli. Ammo arablarning zamonaviy musiqiy san’atidagi an’anaviy qatlam islomning tarqalishi va uning ta’siri ostida shakllangan. Islom estetik qarashlar va madaniy an’analarning ilohiyot-nazariy qoidalarga yuqori darajada bog‘liq bo‘lishini ta’minladi. Bu yerda islomning san’atga nisbatan munosabati, ya’ni uni mo‘minlarni diniy fikrlardan chalg‘ituvchi hodisa sifatida qarashi nazarda tutiladi. Islomning musiqaga salbiy munosabatining sabablari.

Afrika va arab musiqiy madaniyatlari qadim zamonlardan beri Sudan va Mavritaniyada bir-biridan izolyatsiyalangan holda ham, o‘zaro ta’sirda ham mavjud bo‘lgan. An’anaviy sudan jamiyatida XX asrning birinchi choragining oxirigacha musiqiy faoliyat past ijtimoiy tabaqalarning vakillari uchun xos edi. Shu bilan birga, erkaklar ovozining tabiatan noxush deb hisoblangan va musiqiy madaniyatning asosiy yaratuvchilari qo‘shiqchilar bo‘lgan. Ayollar qo‘shig‘i qabilaviy yig‘inlar va harbiy yurishlar paytida mos muhit yaratishda muhim rol o‘ynagan. Biroq, musulmon diniy marosimlarining bir qismi bo‘lgan ilohiyot qo‘shiqlarini faqat erkaklar ijro etishi mumkin edi. 1920-yillarning oxiriga kelib, Sudanda musiqaga yangi munosabat shakllandi, bu esa sudan musiqiy madaniyatining rivojlanishida muhim bosqichni boshlab berdi. Al mambara (cholg‘u asboblarsiz qo‘shiq aytish), al-Haaiba (doira va turli xil shaqildoq asboblar jo‘rligida qo‘shiq aytish) kabi yangi qo‘shiq shakllari paydo bo‘ldi. Bu davrda akkordeon, bo‘ylama nay, uchburchak va turli milliy asboblardan tashkil topgan kichik orkestrlar ham yuzaga keldi. 1956-yilda mustaqillikka erishgandan so‘ng, Sudan musiqiy madaniyatining intensiv rivojlanishi boshlandi. Musiqaga

keng ijtimoiy tabaqalar jalb qilindi, fuqarolik mazmunidagi qo‘shiqlar tarqaldi, milliy folklor ansambli tashkil etildi. Uning repertuarida Sudan xalqlarining musiqiy va raqs san’atidagi eng muhim shakllar o‘rin oldi. Ansambl, shu tarzda, yagona milliy madaniy an’ananing shakllanishiga hissa qo‘shdi. Qo‘shiq, raqs, pantomima, she’r o‘qish va musiqa asboblarida chalish ijrochilarning chiqishlarida rang-barang uyg‘unlikda namoyon bo‘ldi. 1960-yillarning oxirida Musiqa va drama instituti ochildi, u milliy san’at ustalarini tayyorlaydi. Qo‘shiqchilik ijodiyoti, qo‘shiqlarning orkestr qayta ishlanishi, kontsert ijrochiligi amaliyoti, Yevropa-Amerika musiqasi va mahalliy xalq qo‘shiqlarining tarqalishi keng miqyosga erishdi.

Qo‘shiqchilarning (al-Amin, Vardi, Shurahbil) ijodiga xorijiy estrada musiqasining ta’siri sezilarli bo‘ldi. Musiqachi, qo‘shiqchi kasbi yoshlarni tobora ko‘proq o‘ziga jalb qila boshladi. Bu, ayniqsa qo‘shiqchilik bilan shug‘ullanuvchilar sonining ko‘payishini tushuntiradi. Zamonaviy Sudan musiqiy madaniyatining asosiy muammosi mamlakatning negr-afrik janubi va arab tilida so‘zlashuvchi shimoli an’analarining o‘zaro ta’siridir. Musiqa ta’limi, bastakorlik ijodi va musiqiy ijrochilikning zamonaviy sharoitida madaniy meros, musiqiy folklorni saqlash va musiqachining tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy tuzilmdagi o‘rni va rolini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Taxtib Misrga xos an’anaviy raqs va jangovar san’at turi bo‘lib, u uzun tayoq yordamida ijro etiladi. Bu raqs Misrning qadimgi madaniyatiga chuqur bog‘langan bo‘lib, tarixiy va madaniy ahamiyatga ega. 2016-yilda taxtib YUNESKOning Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi ro‘yxatiga kiritildi, bu esa uning jahon miqyosidagi muhimligini ko‘rsatdi. Taxtib Misrning qadimgi davrlariga, taxminan Fir’avnlar davriga borib taqaladi. U avvalgi paytlarda jangovar san’at sifatida rivojlangan bo‘lib, keyinchalik raqs shakliga aylangan. Taxtibning ildizi qadimgi misrliklarning tayoq bilan jang qilish texnikasiga borib taqaladi.

Dastlab taxtib o‘z-o‘zini himoya qilish va jang qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ishlatilgan. Ammo vaqt o‘tishi bilan u ko‘proq marosim va ko‘ngilochar raqs sifatida ommalashdi. Bugungi kunda taxtib to‘ylar, bayramlar va madaniy tadbirlarda ijro etiladi. Taxtib odatda ikki kishi o‘rtasidagi “jang” shaklida ijro etiladi. Raqschilar uzun (taxminan 1,5-2 metr) tayoqlarni ushlab, muayyan ritm va musiqa ostida harakatlarni bajarishadi. Bu harakatlar nafaqat jangovar texnikalarni, balki raqsning xoreografik elementlarini ham o‘z ichiga oladi. Raqsda muhim unsurlerden biri bu ijrochilarning o‘zaro muvofiqlashuvi va ritmik harakatlari.

Taxtib odatda an’anaviy misr musiqasi, xususan, barabanlar (tabla) va nay kabi cholg‘u asboblari sadolari ostida ijro etiladi. Raqschilar an’anaviy kiyimlar, masalan, gallabiya (uzun ko‘ylak) kiyishadi, bu esa raqsga milliy xususiyat bag‘ishlaydi.

An’anaviy arab raqslari va bayramona uslublar

Raqs turi	Mintaqasi	Bayramlarda roli
Dabka	Livan, Falastin, Suriya	Nikohlar, davlat bayramlari, hosil tantanalari
Baladi	Misr	Ayollar to‘y marosimlari, folklor chiqishlar
Raqs al-asaya	Yuqori Misr (Sa‘idiylar)	Qo‘llarda tayoq bilan raqs – erkaklar an’anasi
Samri	Saudiya Arabistoni	Qabilaviy bayramlar, she’riy raqslarga asoslangan

Maqom - arab va turk an’anaviy musiqasida ko‘p ma’noli atama bo‘lib, quyidagilarni anglatadi. Ladli tovushqator (ya’ni, bir-biriga bog‘liq ohanglar tizimi), barcha toifalari va funksiyalarini o‘z ichiga olgan modal-monodik lad (ya’ni, bir ovozli modal tizim), nafaqat kompozitsiyaning muayyan texnik uslublarini (sentonizatsiya, bezakli variatsiya, improvizatsiya, ritmik o‘zgarish va h.k.), balki musiqiy janrning konnotatsiyalarini ham qamrab olgan yaxlit matn-musiqa kompozitsiyasi. Iroq maqomi mashhur.

Arab musiqashunoslari, XVIII asr

Katta Rus ensiklopediyasining (18-jild, 2011) ta’rifiga ko‘ra, maqom - arab, eron, turk, iroq, misr, yaman, suriya va boshqa Sharq musiqiy an’analarida “so‘fiy musiqasining asosiy turlaridan (janrlaridan) biri” hisoblanadi. Arab maqomining modal (ladli) tizimi an’anaviy arab musiqasining asosidir. Sharqiy O‘rta yer dengizi mintaqasida, ya’ni Misr, Falastin, Iordaniya, Livan va Suriya kabi mamlakatlarda maqom tizimi o‘ziga xos gamma, melodik formulalar, modulyatsiya, ornamentika usullari va estetik tamoyillar bilan boyib borgan. Bu elementlar birgalikda arab musiqasining chuqur va murakkab melodik asosini tashkil etadi.

Maqomdagi milodiy harakat arab musiqasida sayr deb ataladi. U, asosan, modal (ladli) tizimdagi tovushlarning qanday rivojlanishini ifodalaydi. Arab, turk va eron musiqasida bu modal taraqqiyot umumiy (universal) tartib sifatida shakllangan bo‘lib, unda qat’iy qoidabozlik bilan birga improvizatsiyaga ham keng imkoniyat yaratiladi.

Sharq musiqasining lad tizimi pifagoriylar nazariyasiga asoslangan. O‘rta asr Sharq musiqashunoslari o‘z nazariyalarini, ayniqsa, ud cholg‘usi bilan bog‘lab ishlab chiqqanlar. Aynan udga asoslanib maqomlar, ladli tovushqator, intervallar

(arabcha *ab‘ad*), nolalar (*nag‘amat*) aniqlangan. Mashhur musiqashunos V.M. Belyaev yozganidek, diatonik yetti pog‘onali tizim maqomning murakkab va nozik interval strukturasi uchun asos bo‘lgan, bu xususiyatlar hatto maqomning xromatik shaklida ham saqlanib qolgan. Arab maqom tizimida X. Tuma tomonidan tasniflangan 8 yoki 9 ta asosiy maqom oilasi mavjud: *Rast, Bayoti, Naxavand, Siko (Sika), Nikriz, Kurd, Hijoz, Ajjam, Sabo (Saba).* Masalan, Arab an’anaviy ansambli quyidagi to‘rt asosiy cholg‘udan iborat: *Ud* (qadimiy torli cholg‘u); Qonun (qadimiy torli cholg‘u); Nay (uzun bambuk yoki qamish nay); Skripka (zamonaviy cholg‘u, arab musiqasiga mos sozlangan).

3.Arablarning an’anaviy bayramlari, to‘y va a’za maqosimlari

Arab dunyosida an’anaviy bayramlar diniy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, ular ko‘pincha Islom taqvimiga asoslanadi. Arablarda, boshqa musulmonlar singari, asosiy bayramlar islom taqvimi bilan bog‘liq bo‘lib, ular Ramazon oyining tugashini anglatadigan *Ramazon hayiti* (Iyd al-Fitr) va *Qurbon hayiti* (Iyd al-Adha) qurbonlik qilish bayramini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, davlat asos solingan kun (masalan, Saudiya Arabistonida) va Milliy bayram kuni ham nishonlanadi. Saudiya Arabistonida islomiy oy taqvimi (hijriy taqvim) amal qilganligi sababli, ko‘plab bayramlarning sanalari gregorian taqvimida o‘zgarib turadi. Shuningdek, Hijriy yangi yil, Payg‘ambar (Muhammad s.a.v.) ning tavalludi va Laylatul Qadr (Qadr kechasi) kabi muhim kunlar ham nishonlanadi.

Diniy bayramlar arab dunyosining deyarli barcha mamlakatlarida umumiy tarzda nishonlanadi. Ular islomiy taqvim asosida belgilanadi. Masalan, *Iyd al-Fitr* ramazon oyi tugaganidan so‘ng, ro‘zadorlar o‘z sa’y-harakatlari uchun mukofot sifatida bayram qilishadi. Bayram namozi o‘qiladi. Faqirlarga zakot (fitr sadaqasi) beriladi. Oila a’zolari bilan uchrashuvlar, mehmondorchiliklar bo‘ladi. *Iyd al-Adha* Ibrohim payg‘ambarning fidokorligi yodga olinadi. Allohga yaqinlik ramzi sifatida hayvon so‘yiladi. Tongda bayram namozi, qurbonlik (qo‘y, sigir, tuya) qilinadi, go‘shtning uchdan biri faqirlarga beriladi, yaqinlar bilan uchrashuv, ziyofatlar uyushtiriladi. *Mawlid an-Nabiy* hijriy taqvim bo‘yicha Rabi‘ al-avval oyining 12-kuni nishonlanadi. Payg‘ambar hayotidan saboqlar aytiladi, qasida, madhiya, salavotlar o‘qiladi, ayrim hududlarda yurishlar va diniy marosimlar o‘tkaziladi. *Laylat al-Qadr* Qur’on nozil bo‘lgan tun, ayniqsa Ramazon oyining 27-kuni nishonlanadi. Arablar bu tunni ibodat, Qur’on tilovati, duo va sadaqa bilan o‘tkazadilar. *Laylat al-Isra wa al-Mi‘raj* Muhammad (s.a.v.)ning Quddus va osmonlarga sayohatini yodga olish tuni. Masjidlarda kechki darslar, voizlar va ibodatlar o‘tkaziladi.

Milliy va tarixiy bayramlar har bir mamlakatda turlicha sanalarda nishonlansa-da, arab dunyosida umumiy qadriyatlar asosida o‘tadi. Mustaqillik kunlari - har bir arab davlati o‘zining mustaqillik kunini alohida nishonlaydi. Masalan: Misr: 23 iyul - Inqilob kuni (1952); Livan: 22 noyabr - Mustaqillik kuni (1943); Aljir: 5 iyul - Mustaqillik kuni (1962); Iordaniya: 25 may - Mustaqillik kuni (1946). Shia arablarining bayramlari umumiy islomiy bayramlar bilan bir qatorda, shialikka xos diniy tarixiy voqealar bilan bog‘liq alohida bayram va motam kunlarini ham o‘z ichiga oladi. Bu bayramlar Iroq, Bahrayn, Livan, Yaman

(xususan, zaydiylar), Saudiya Arabistonining Sharqiy viloyatlari kabi hududlarda keng nishonlanadi.

Hadir Xum kuni Zulhijja oyining 18-kuni o‘tkaziladi. Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) G‘adir Xum voqeasida Ali ibn Abu Tolibni o‘zidan keyingi valiy (rahbar) sifatida tayinlaganiga ishonish. Bu kun shialar uchun eng muhim bayramlardan biri hisoblanadi. Bayram namozlari, marosim yurishlari, Imom Ali haqida xutbalar, duolar, Oila a’zolariga sovg‘alar beriladi, Xayriya va sadaqa tadbirlari.

Ashuro kuni Muharram oyining 10-kuni o’tkaziladi. Karbalo voqeasida Imom Husayn va uning izdoshlarining shahid bo‘lishi yodga olinadi. Shialikdagi eng muhim motam kuni hisoblanadi. Ko‘cha yurishlari (ma’atim), qora libosda yig‘lab yurish, marsiyalar, yo‘qlovlar o‘qiladi, Ba’zi joylarda ko‘krak urish (latm), hatto o‘zini jarohatlash (shamaari) kabi marosimlar mavjud (ayrim ulamolar tomonidan rad etilgan). Xotira tadbirlari 10 kun davom etadi (1–10 Muharram), Imom Husayn sha’niga ochiq taomlar beriladi (nazr taomlari).

Arba‘in (chillik kuni) Safar oyining 20-kuni (Ashura sanasidan 40 kun o‘tib) bo‘ladi. Karbalo shahidlarining motami tugash kuni. 40 kunlik motam tugaydi, Najafdan Karbalogacha piyoda yurishlar (ziyorat safarlari) uyushtiriladi, bu zamonaviy shialar orasida keng tarqalgan, jamoaviy Qur’on o‘qish, duolar, marosim yurishlari, ommaviy ovqatlanish, xayriya tashkil etiladi.

Shialarning diniy bayramlari

Mintaqa	**Asosiy bayram/marosim**	**O‘ziga xos jihatlar**
Iroq (Karbalo)	Ashura, Arba‘in, G‘adir Xum	Teatrlashtirilgan yurishlar, jismoniy motam, katta yurishlar
Livan (Hizbulloh)	Ashura, Imom Ali bayrami	Siyosiy bayonotlar, media orqali motam, vizual marosimlar
Yaman (Zaydiylar)	Ashura, G‘adir Xum, Imom Ali xotirasi	Fiqhiy jihatdan yumshoq, siyosiy-ijtimoiy birlik vositasi

Imomlar tug‘ilgan kunlari va vafoti sanalari. Shialar 12 imomlarning tavallud va vafot kunlarini alohida hurmat bilan eslaydi. Imom Ali (tavalludi: Rajab 13-kuni), Imom Husayn (Sha’bon oyining 3-kuni), Imom Mahdi (Sha’bon oyining 15-kuni) – ya’ni “Nisf Sha’ban” kuni – shialikda bayramona ruhda o‘tadi. Ulamolar nutqlari, Qur’on tilovati, madhiya, salavotlar aytiladi, Imomlarning hayoti va fazilatlari esga olinadi, Ziyoratlar va taom tarqatish urf bo‘lgan. Sunniylar kabi, shialar ham Laylat ul-Qadrni nishonlaydi, lekin ular bu kechani 19, 21, 23-Ramazon tuni deb hisoblashadi (27 emas). Shia urfida bu kechalar Imom Ali sha’niga ham bag‘ishlanadi, chunki Imom Ali 21-Ramazon kuni shahid bo‘lgan.

Arab xristianlari, asosan Yaqin Sharq mintaqasida yashovchi xristian jamoalari, o‘zlarining boy diniy va madaniy an’analariga ega. Ularning bayramlari xristianlikka asoslanadi va ko‘pincha pravoslav, katolik yoki Qubtir an’analariga mos keladi. *Rojdestvo* (milod bayrami) ya’ni Iso Masihning tug‘ilishi bayrami, arab xristianlari orasida eng muhim bayramlardan biridir. Aksariyat arab xristianlari bu bayramni 25-dekabr kuni nishonlasa-da, pravoslav va Qubtir jamoalari 7-yanvarda nishonlaydi, chunki ular Julian taqvimidan foydalanishadi. Bayram oldidan uylar bezatiladi, chiroyli archalar o‘rnatiladi va oilalar birgalikda ibodat qilishadi. Livanda, masalan, Rojdestvo kechasi oilaviy ziyofatlar, chiroqlar bilan yoritilgan ko‘chalar va maxsus xristian marosimlari bilan nishonlanadi. Suriyada esa an’anaviy shirinliklar, masalan, “ma’moul” (xurmo yoki yong‘oq bilan to‘ldirilgan pishiriq) tayyorlanadi. Bayramda ko‘pincha “Masih tug‘ildi!” degan tabriklar almashinadi.

Pasxa Iso Masihning tirilishi sharafiga nishonlanadigan eng muqaddas bayramlardan biridir. Bu bayramning sanasi har yili o‘zgaradi, chunki u oy taqvimiga asoslanadi. Odatda aprel yoki may oylarida nishonlanadi. Misrda yashovchi Qubtir xristianlari uchun Pasxa ayniqsa muhimdir. Ular bu bayramni maxsus ibodatlar, ro‘za va diniy marosimlar bilan o‘tkazadilar. Pasxa oldidan Qubtir xristianlari 55 kunlik “Buyuk Ro‘za”ni tutadilar, bu davrda go‘sht, sut mahsulotlari va ba’zi boshqa ovqatlardan voz kechiladi. Bayram kuni esa oilalar birgalikda maxsus taomlar, masalan, “fatta” (guruch va go‘shtli taom) tayyorlaydilar va bir-birlariga rang-barang tuxumlar sovg‘a qilishadi.

Xoch kuni Iso Masihning xochga mixlanishi va uning najot topishi ramzi sifatida nishonlanadi. Ayniqsa, Quddusda bu bayram katta tantana bilan o‘tkaziladi, chunki bu yer xristianlikning muqaddas maskanlaridan biridir.

Muqaddas Maryam bayrami Arab xristianlari orasida Muqaddas Maryamga hurmat katta. Uning tavallud kuni (8-sentyabr) va Osmonga ko‘tarilish kuni (15-avgust) ko‘plab mamlakatlarda maxsus marosimlar bilan nishonlanadi.

Arab xristianlari bayramlarni nishonlashda o‘zlarining mahalliy madaniyatlarini xristian an’analari bilan uyg‘unlashtiradilar. Masalan, Iordaniyada Rojdestvo bayramida an’anaviy arab raqslari va musiqalari ijro etilishi mumkin.

Quddus va Baytlahm kabi muqaddas joylar arab xristianlari uchun muhim ziyoratgohlar hisoblanadi. Bayramlarda bu shaharlarga ko‘plab ziyoratchilar tashrif buyurishadi. Arab xristianlari uchun bayramlar nafaqat diniy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega. Oilalar birgalikda yig‘ilib, taomlar tayyorlaydilar, qo‘shni va do‘stlar bilan sovg‘alar almashadilar. Arab xristianlarning bayramlari ularning diniy e’tiqodlari va mahalliy an’analarining ajoyib uyg‘unligini namoyish etadi. Bu bayramlar nafaqat diniy muhitda, balki oilaviy va ijtimoiy do‘stlikni mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynaydi.

Druzlar asosan Livan, Suriya va Isroilning janubiy hududlarida yashovchi arab etnik guruhiga mansub diniy jamoa bo‘lib, ularning o‘ziga xos diniy e’tiqodlari va an’analari mavjud. Druzlarning dini ismoiliy shialikdan kelib chiqqan bo‘lsa-da, ular o‘zlarini musulmon sifatida tanimaydi va o‘ziga xos monoteistik (yagona xudoga ishonuvchi) e’tiqodga ega. Druzlarning an’anaviy

bayramlari ko‘pincha diniy va ijtimoiy xususiyatga ega bo‘lib, ularning aksariyati maxfiy marosimlar sifatida o‘tkaziladi, chunki diniy amaliyotlari tashqaridan kelganlar uchun yopiq hisoblanadi.

Druzlarning diniy bayramlari soni cheklangan bo‘lib, ular faqat bir nechta muhim bayramlarni nishonlaydilar. Druzlar musulmonlarning Qurbon Hayiti bayramini nishonlaydilar, ammo bu bayramni o‘zlarining diniy talqinlari asosida o‘tkazadilar. Qurbon Hayiti Ibrohim payg‘ambar (Isroilda Avraam deb ataladi) va uning o‘g‘li Is’hoqning qurbonlik hikoyasiga bag‘ishlangan. Druzlar bu bayramda qurbonlik marosimlarini o‘tkazishadi, ammo ularning diniy e’tiqodlari tufayli bu marosimlar islomdagi an’anaviy shakldan farq qilishi mumkin.

Druz jamoalarida bu bayram oilaviy yig‘ilishlar, ibodatlar va maxsus taomlar tayyorlash bilan o‘tkaziladi. Ularning ibodatxonalari, ya’ni “xalvo”larda (xalvat) maxsus marosimlar bo‘lib o‘tadi, lekin bu marosimlarda faqat “uqqol”lar (diniy bilimdonlar) ishtirok etadi. tr.wikipedia.orgazon.global

Druzlarda Qurbon Hayiti nafaqat diniy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, jamoa a’zolarini birlashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Ashura shialar orasida motam kuni sifatida nishonlansa-da, druzlar bu kunni o‘zlarining diniy talqinlari asosida nishonlaydilar. Ashura Imom Husaynning Karbalo jangida shahid bo‘lishi xotirasiga bag‘ishlangan. Druzlar uchun bu kun motam marosimi sifatida emas, balki ma’naviy o‘zini anglash va ibodat kuni sifatida muhimdir. Druzlar Ashurani “xalvo”larda maxsus ibodatlar bilan nishonlaydilar. Bu marosimlar odatda yopiq bo‘lib, faqat diniy bilimdonlar (“uqqol”lar) ishtirok etadi. Jamoaning oddiy a’zolari (“juhhol”lar) bu marosimlarda kam ishtirok etadi.

Druzlar Ashurani shialardan farqli ravishda ko‘proq ma’naviy mulohaza va o‘z-o‘zini tarbiyalash kuni sifatida ko‘radilar.

Druzlarning diniy marosimlari va bayramlari ko‘pincha maxfiy bo‘lib, faqat “uqqol”lar (diniy bilimdonlar) to‘liq ishtirok etadi. Oddiy jamoa a’zolari (“juhhol”lar) esa bayramning ijtimoiy qismida, masalan, oilaviy yig‘ilishlarda qatnashadi. Druzlar masjidlarga bormaydilar, ularning ibodatxonalari *“xalvo”* deb ataladi. Bu yerda payshanba kunlari maxsus ibodatlar o‘tkaziladi, ayniqsa bayram kunlarida. Druzlar islomning an’anaviy shariat qoidalarini tan olmaydilar va o‘zlarining diniy kitoblari, masalan, “Hikmat Maktublari”ga asoslanadilar. Shu sababli, ularning bayramlarni nishonlash usullari musulmonlarning an’analaridan farq qiladi. Druzlarning bayramlari nafaqat diniy, balki jamoani birlashtiruvchi ijtimoiy tadbirlar sifatida ham muhimdir. Oilaviy yig‘ilishlar, maxsus taomlar va qo‘shni-do‘stlar bilan muloqot bu bayramlarning ajralmas qismidir.

Druzlarning diniy e’tiqodlari reenkarnatsiya (jonning ko‘chib yurishi) va Xudoning inson qiyofasida paydo bo‘lishi kabi g‘oyalar bilan ajralib turadi, bu esa ularning bayramlaridagi marosimlarga o‘ziga xos ruhiyat bag‘ishlaydi.

Druzlar o‘zlarini “muvahhidun” (yagona xudoga ishonuvchilar) deb ataydilar va o‘z dinlarini haqiqiy tavhid (monoteizm) sifatida ko‘radilar.

Suriyaning Suvayda viloyati va Livan tog‘larida druzlarning eng katta jamoalari joylashgan bo‘lib, bu hududlarda bayramlar maxalliy an’analar bilan

uyg‘unlashadi. Masalan, an’anaviy arab taomlari va musiqasi bayramlarda keng tarqalgan.

Druz arablarining an’anaviy bayramlari asosan Qurbon Hayiti va Ashura bilan cheklanadi, lekin bu bayramlar ularning o‘ziga xos diniy va madaniy talqinlari asosida nishonlanadi. Bayramlar maxfiy marosimlar va oilaviy yig‘ilishlar bilan ajralib turadi, bu esa druz jamoasining yopiq, lekin bir-biriga sadoqatli tabiatini aks ettiradi.

Arab dunyosidagi *to‘y marosimlari* boy madaniy an’analarga ega bo‘lib, mintaqadan mintaqaga sezilarli farqlarga ega. Islomiy qoidalar asos bo‘lib xizmat qilsa-da, mahalliy urf-odatlar, ijtimoiy me’yorlar va geografik xususiyatlar tufayli har bir mintaqa o‘ziga xos uslublarni shakllantirgan. Quyida arab to‘ylarining umumiy xususiyatlari, hududiy farqlari va o‘ziga xos an’analari haqida ma’lumot beriladi. Arab to‘ylari ko‘pincha rang-barang, ko‘p kunlik ziyofatlar va jamoaviy ishtirok bilan ajralib turadi. Umumiy elementlar quyidagilardan iborat. Nikoh Islom qoidalariga muvofiq o‘tkaziladi. Kelin va kuyovning kelishuvi imom yoki diniy shaxs ishtirokida rasmiylashtiriladi. “Mahr” (kuyovning kelinga beradigan sovg‘asi) kelishiladi.

Henna Kechasi kelin uchun maxsus kecha bo‘lib, unda qo‘llar va oyoqlarga xina bilan naqshlar chiziladi. Bu marosim ko‘pincha ayollar o‘rtasida o‘tkaziladi. Kuyov va kelinni tantanali ravishda olqishlash uchun musiqa va raqslar bilan o‘tkaziladigan *zaffa yurishi* deyiladi. Ko‘pincha an’anaviy cholg‘u asboblari (masalan, tabla) ishlatiladi. To‘ylar katta ziyofatlar bilan nishonlanadi. An’anaviy taomlar, shirinliklar va raqslar (masalan, dabke) muhim o‘rin tutadi.

Xalij Mintaqasi (Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar, Kuvayt)da to‘ylar juda hashamatli va ko‘pincha yuzlab mehmonlar bilan o‘tkaziladi. To‘y zallari yoki hashamatli mehmonxonalar tanlanadi. Kelinlar odatda oq libos kiyadi, lekin an’anaviy xalij liboslari (masalan, “zahabiya” yoki oltin naqshli liboslar) ham mashhur. Erkaklar va ayollar uchun alohida ziyofatlar tashkil etiladi, bu Islomiy an’analarga mos keladi. Saudiya Arabistonida erkaklar o‘rtasida qilichli an’anaviy *ardan raqsi* ijro etiladi. Xalij mamlakatlarida mahr ko‘pincha katta miqdorda pul yoki qimmatbaho sovg‘alar (oltin, zargarlik buyumlari) shaklida bo‘ladi. Kuyov an’anaviy kiyimda (masalan, bisht yoki dishdasha) tantanali ravishda kirib keladi.

Shom Mintaqasi (Livan, Suriya, Iordaniya, Falastin)da to‘ylar ijtimoiy va ochiq muhitda o‘tkaziladi, ko‘pincha raqs va musiqa markaziy o‘rin tutadi. Dabka raqsi bu mintaqada juda mashhur bo‘lib, mehmonlar guruh bo‘lib raqsga tushadi. Kelinlar oq libos kiyishadi, lekin an’anaviy naqshli liboslar ham ishlatiladi. Livanda zaffa marosimi juda muhim bo‘lib, cholg‘u asboblari (zurna va davul) bilan kuyov va kelin olqishlanadi. An’anaviy taomlar orasida “mansaf” (go‘sht va guruchli taom) va “kibbeh” kabi mahalliy delikateslar bor. Qarindoshlarning faol ishtiroki, ayniqsa kelin va kuyovning ota-onalari tomonidan marosimlarni tashkil etish keng tarqalgan.

Shimoliy Afrika (Misr, Marokash, Tunis, Jazoir)da to‘ylar mahalliy xalq an’analari bilan boyitilgan. Masalan, Marokashda to‘ylar bir necha kun davom etishi mumkin. Musiqa va raqslar (masalan, gnawa yoki raï musiqasi) muhim o‘rin

tutadi. Kelinlar an’anaviy kiyimlar kiyadi, masalan, Marokashda “takchita” yoki “kaftan”, Misrda esa oq libos ko‘proq afzal ko‘riladi.

Marokashda “ammariya” deb ataladigan maxsus marosimda kelin bir nechta liboslar almashtiradi, har biri muayyan ma’noga ega. “Hammam” marosimi kelin uchun to‘ydan oldin tozalanish sifatida o‘tkaziladi.

Misr: “Katb al-Kitab” (nikoh shartnomasini imzolash) marosimi muhim bo‘lib, ko‘pincha masjidda yoki uyda o‘tkaziladi. Zaffa yurishi ko‘chada musiqa va chiroqlar bilan nishonlanadi.

Tunis: Kelin uchun “jebba” kabi an’anaviy liboslar kiyiladi, shuningdek, xina kechasi katta ahamiyatga ega.

Yaman va Ummonda to‘ylar soddaroq, lekin an’anaviy elementlarga boy. Mahalliy xalq musiqasi va raqslar muhim. Kelin va kuyov uchun alohida marosimlar bo‘lib, jamoa ishtiroki katta ahamiyatga ega. Yamanda kelinlar “sana’ani” uslubidagi naqshli liboslar kiyadi. Erkaklar “jambiya” (an’anaviy xanjar) taqib yurishadi. Ummonda to‘yda “al-ayyala” raqsi ijro etiladi, bu erkaklarning an’anaviy guruh raqsi. Mahr sifatida oltin zargarlik buyumlari keng tarqalgan. Xalij mamlakatlarida to‘ylar ko‘proq hashamatli, Shimoliy Afrika va Shom mintaqalarida esa ijtimoiy va xalqona ruhga ega. Kelin kiyimlari mintaqaga qarab farqlanadi. Xalijda oltin naqshli liboslar, Marokashda rang-barang kaftanlar, Livanda esa ko‘proq zamonaviy oq liboslar. Har bir mintaqa o‘ziga xos musiqa va raqs turlariga ega (dabke, ardah, gnawa).

Islomiy qoidalar (nikoh, mahr) barcha mintaqalarda asosiy hisoblanadi. Oilaviy va jamoaviy ishtirok hamma joyda muhim. Xina kechasi va zaffa kabi an’analar deyarli barcha arab mamlakatlarida uchraydi. Arab to‘ylari madaniy xilma-xillik va an’anaviy boylikning ajoyib namunasidir. Har bir mintaqa o‘ziga xos uslublar va marosimlar bilan ajralib tursa-da, ularni oila, jamoa va diniy qadriyatlarning muhimligi birlashtiradi. Xalij mamlakatlaridagi hashamatli to‘ylardan tortib, Shimoliy Afrikadagi rang-barang marokash to‘ylarigacha, arab to‘ylari o‘ziga xos go‘zallik va ma’noga ega. Arablarning a’za marosimlari (ya’ni, motam tutish, marhumni dafn etish va unga hurmat ko‘rsatish bilan bog‘liq urf-odatlar) diniy qoidalar asosida o‘tadi, biroq hududiy farqlar aniq seziladi. Bu farqlar madaniy, ijtimoiy va mahalliy qadriyatlar bilan bog‘liq. Quyida umumiy tavsif va mintaqaviy tafovutlar keltirilgan.

Diniy qoidaga ko‘ra, marhumni iloji boricha tez, odatda o‘sha kuni yoki 24 soat ichida dafn qilish lozim. Janoza namozi jamoa bo‘lib o‘qiladi. Qabristonga olib borish marosimida qarindoshlar ishtirok etadi, jasad odatda erkaklar tomonidan ko‘tariladi. Marhumni tozalash (ghusl al-mayyit), kafanlash (kafan), va qiblaga qaratib dafn qilish shariat asosida amalga oshiriladi.

Aksariyat arab mamlakatlarida 3 kunlik motam qabul qilingan. Ayrim oilalarda 7 yoki 40 kungacha motam e’lon qilinadi. Shu kunlarda marhum uyi ochiq bo‘ladi, odamlar ta’ziya bildiradi. Ko‘p hollarda ayollar alohida motam yig‘inlarida qatnashadilar. Ayrim joylarda ayollar yig‘i bilan motam tutishadi, ba’zida esa bu odat rad etiladi yoki diniy jihatdan nojoiz deb topiladi.

Misrda marhumning yaqinlariga maxsus chodir quriladi. Qur’on xatmi, ruhiy madhiya va diniy qo‘shiq (madih)lar aytiladi. Shuningdek, xotira kuni 40-kunida

ommaviy yig‘in va Qur’on tilovati o‘tkaziladi. Ayollar ba’zan marhum kiyimlarini xayr-ehson qiladi.

Levant (Suriya, Livan, Falastin, Iordaniya)da Marhum xotirasiga 3-7 kun davomida Qur’on tilovati tashkil etiladi. Xristian arablar orasida ham an’anaviy motam yig‘inlari bo‘lib o‘tadi (alohida cherkov marosimlari bilan). Ayollar orasida yig‘i urf bo‘lgan, ammo shaharlarda bu urf yo‘qolib bormoqda. Ta’ziya bildiruvchilar qora libos kiyadi va marhum yaqinlariga "Ajr allohdan bo‘lsin" (*ajrakum Allah*) degan ibora aytiladi.

Jazoir, Tunis, Marokash (Mag‘rib)da dafndan so‘ng marhum uyida 3 kun davomida xotira yig‘inlari o‘tkaziladi. Qur’on xatmi, yaqinlar uchun iftor kabi mehmondorchiliklar beriladi. Ba’zan marhum nomiga sadaka tarqatiladi, kambag‘allarga ovqat beriladi. Qora libos kiyish urfi mavjud.

Saudiya Arabistoni va Ko‘rfaz mamlakatlari (Saudiya, BAA, Quvayt, Qatar)da qisqa motam davri - 3 kun. Qur’on o‘qish va jamoaviy duo urfda bor. Mehmondorchilik odatda taqiqlanadi (faqat suv, qahva, xurmo). Shariat asosidagi dafn tartibiga qat’iy amal qilinadi. Ayollar yig‘i qilmasligi va sokinlik saqlashi talab etiladi.

Yamanning qabilaviy hududlarida motam juda keng nishonlanadi. Ayrim qishloqlarda marhumga bag‘ishlangan xalq qo‘shiqlari yoki epik o‘quvlar bo‘ladi. Ayollar yig‘lab aytadigan marsiyalar keng tarqalgan.

Shia va sunniylar a’za marosimlari o‘rtasidagi farqlar. Shia arablar (Iroq, Bahrayn, Livan, Yaman hududlari) marhum xotirasi 3, 7 va 40-kunlarda alohida o‘tkaziladi. “Arba‘in” (40-kunlik motam) muhim sana sanaladi. Ayollar orasida marsiya aytish (marsiyaxonlik) keng tarqalgan. Ko‘plab shialar marhum uchun savob ishlari qiladilar (xayriya, taom tarqatish). Sunniy arablarda shariatga asoslangan qisqa motam urf bo‘lgan. Marosimlar sokin, Qur’on tilovati va duo asosida o‘tadi. Ko‘plab mamlakatlarda isrofgarchilikdan saqlanish targ‘ib qilinadi.

Xristian va druz arablarning to‘y va aza marosimlari ularning diniy e’tiqodlari, madaniy an’analari va mahalliy odatlari bilan chambarchas bog‘liq. Quyida bu ikki jamoaning ushbu marosimlari haqida qiziqarli va tushunarli ma’lumot beriladi. Xristian arablar, asosan, Livan, Suriya, Iordaniya va Misrda yashaydilar va ularning to‘y marosimlari pravoslav, katolik yoki Qubtir cherkovlarining an’analariga asoslanadi. Bu marosimlar diniy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, ko‘pincha rang-barang va dabdabali tarzda o‘tkaziladi. Xristian arablarning to‘ylari odatda cherkovda o‘tkaziladi, bu yerda nikoh marosimi ruhoniy tomonidan boshqariladi. Pravoslav va katolik cherkovlarida nikoh muqaddas marosim sifatida qabul qilinadi, bu esa kelin va kuyovning bir-biriga sadoqat va sevgi va’dalarini berishini anglatadi. Masalan, Qubtir xristianlari orasida (ayniqsa, Misrda) nikoh marosimi ko‘pincha uzun ibodatlar va maxsus nashidalar bilan o‘tkaziladi. Nikoh uzuklari va tojlar (ba’zi pravoslav an’analarida) muhim ramz sifatida ishlatiladi. To‘y oldidan “xina kechasi” o‘tkazilishi mumkin, ayniqsa Falastin va Iordaniya kabi hududlarda. Bu kechada kelinning qo‘llariga xina surtiladi, oilalar birgalikda raqs tushishadi va an’anaviy arab musiqasi ijro etiladi. Kuyovning oilasi kelinning uyiga tashrif buyurib, sovg‘alar (masalan, oltin zargarlik buyumlari) taqdim etadi.

To‘y ziyofatlari ko‘pincha katta miqyosda bo‘lib, an’anaviy taomlar, masalan, “maclube” (guruch va go‘shtli taom) va shirinliklar bilan boyitiladi.

Livanda to‘ylar ko‘pincha bir necha kun davom etadi, ko‘chalar chiroqlar bilan bezatiladi va raqslar bilan nishonlanadi. Falastinda esa kelin va kuyovning qo‘llariga xina surtish va an’anaviy qo‘shiqlar kuylash odati keng tarqalgan. To‘yda oilalar o‘zaro sovg‘alar almashishadi, bu esa jamoa birligini mustahkamlaydi. Xristian arablarning aza marosimlari diniy e’tiqodlariga asoslanadi va ko‘pincha pravoslav yoki katolik cherkovlarining qoidalariga rioya qilinadi. Aza marosimlari odatda cherkovda o‘tkaziladi, bu yerda ruhoniy marhum uchun ibodatlar o‘qiydi va oila a’zolari marhumning ruhi uchun duo qilishadi. Qubtir xristianlari orasida (Misrda) marhumning vafotidan keyin 3, 7 va 40-kunlarda maxsus ibodat marosimlari o‘tkaziladi, bu marhumning ruhi osmonga ko‘tarilishiga yordam beradi deb ishoniladi. Cherkovda o‘tkaziladigan dafn marosimi ko‘pincha maxsus nashidalar va muqaddas kitobdan iqtiboslar o‘qish bilan birga keladi. Aza marosimlarida oila va do‘stlar yig‘ilib, marhumning xotirasini yod etadilar. Livanda va Suriyada aza uylarida maxsus taomlar, masalan, “qamh” (bug‘doydan tayyorlangan taom) tarqatiladi. Odatda, aza muddati 40 kun davom etadi, bu davrda oila a’zolari qora kiyim kiyishlari mumkin. Jamoa a’zolari oilaga ta’ziya bildirish uchun tashrif buyuradilar va bu jarayon ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlaydi.

Druzlarning to‘y marosimlari diniy va ijtimoiy an’analarning uyg‘unligi bilan ajralib turadi. Ularning dini yopiq xarakterga ega bo‘lsa-da, to‘y marosimlari jamoa a’zolarini birlashtiruvchi muhim ijtimoiy tadbir hisoblanadi. Druzlarda to‘y marosimlari diniy bilimdonlar (*“uqqol”*lar) tomonidan boshqariladi, lekin bu marosimlar ko‘pincha oddiy va maxfiy bo‘ladi. Nikoh marosimi “xalvo” (druzlarning ibodatxonalari)da o‘tkazilishi mumkin, ammo ko‘pincha oilaviy yig‘ilishlar shaklida bo‘ladi. Druzlar endogam nikohlarni (ya’ni, o‘z jamoasi ichida turmush qurishni) afzal ko‘radilar, chunki bu ularning diniy va ijtimoiy tuzilmalarini saqlab qolishga yordam beradi. Druzlarning to‘ylari katta ziyofatlar bilan nishonlanadi, bu yerda an’anaviy arab taomlari, masalan, “mansaf” (qo‘zichoq go‘shti va yogurtli sous bilan guruch) va shirinliklar taqdim etiladi. To‘yda raqs va musiqa muhim o‘rin tutadi, ammo druzlarning musiqasi ko‘proq mahalliy xalq an’analariga asoslanadi. Kelin va kuyovning kiyimlari an’anaviy bo‘lib, kelin ko‘pincha oq libos kiyadi, lekin mahalliy bezaklar bilan boyitiladi. To‘y oldidan oilalar o‘rtasida sovg‘alar almashish odati mavjud, bu esa oilalar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlaydi.

Druzlarda to‘ylar ko‘pincha bir necha kun davom etadi, bu esa jamoaning birligini ta’minlaydi. Masalan, Suriyaning Suvayda viloyatida yoki Livan tog‘larida to‘ylar katta miqyosda o‘tkaziladi, bu yerda qishloq aholisi birgalikda raqs tushadi va maxsus taomlar tayyorlaydi.

Druzlarning aza marosimlari ularning diniy e’tiqodlari, xususan, reenkarnatsiya (jonning ko‘chib yurishi) haqidagi ishonchlariga asoslanadi. Shu sababli, ularning aza marosimlari boshqa diniy jamoalarnikidan farq qiladi. Druzlarda o‘lim ruhning boshqa tanaga ko‘chishi sifatida qaraladi, shuning uchun aza marosimlari ko‘proq xotirlash va hurmat ko‘rsatishga qaratilgan. Marosimlar

“xalvo”larda o‘tkaziladi, bu yerda “uqqol”lar maxsus ibodatlar o‘qiydilar. Bu marosimlar odatda yopiq bo‘lib, faqat diniy bilimdonlar to‘liq ishtirok etadi. Oddiy jamoa a’zolari (*“juhhol”*lar) esa oilaviy yig‘ilishlarda qatnashadilar. Druzlarning aza marosimlari qisqa muddatli bo‘ladi, chunki ular o‘limni yakuniy nuqta sifatida emas, balki yangi boshlanish sifatida ko‘radilar. Oilalar marhumning xotirasini hurmat qilish uchun yig‘iladilar, lekin motam kiyimlari yoki uzoq muddatli aza tutish odati kam uchraydi. Jamoa a’zolari oilaga ta’ziya bildirish uchun tashrif buyuradilar va maxsus taomlar, masalan, oddiy guruch yoki bug‘doydan tayyorlangan taomlar tarqatiladi.

Druzlarning reenkarnatsiya haqidagi e’tiqodi tufayli, aza marosimlari ko‘proq tinch va ma’naviy xarakterga ega. Masalan, Livan yoki Suriyada druzlar marhumning ruhini xotirlash uchun qisqa, lekin chuqur ma’noli ibodatlar o‘tkazadilar.

Xristian arablarning to‘y va aza marosimlari cherkov an’analari va diniy ramzlar bilan boy bo‘lsa, druzlarning marosimlari yopiq diniy tuzilmalar va reenkarnatsiya e’tiqodiga asoslanadi. Ikkala jamoa ham o‘z marosimlarida arab madaniyatining rang-barang elementlarini, masalan, taomlar, raqslar va oilaviy yig‘ilishlarni saqlab qoladi. Bu marosimlar nafaqat diniy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, jamoalarni birlashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Nazorat uchun savollar:

1. Arab folklorining asosiy turlari qanday va ular arab xalqining ijtimoiy-madaniy hayotini qanday aks ettiradi?
2. “Xabar” janri qanday rivojlangan, uning ilmiy-adabiy ahamiyati nimada?
3. Arab ertaklarining turlari va ularning axloqiy-tarbiyaviy roli haqida nimalar aytish mumkin?
4. Maqom tizimi arab musiqasida qanday rol o‘ynaydi va uning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Arab to‘y marosimlarining mintaqaviy farqlari qanday va ularni birlashtiruvchi umumiy elementlar nimalardan iborat?
6. Shia va sunniy arablarning aza marosimlari o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
7. Arablarning she’riyat va og‘zaki ijod an’analari nomoddiy madaniyatda qanday o‘rin tutadi?
8. Arablarning xattotlik (kalligrafiya) an’anasi nomoddiy meros sifatida qanday rivojlangan?

TEST SAVOLLARI

1. Arab folklorini quyidagi yirik bo‘limlarga ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi?

a) Og‘zaki folklor va she’riy folklor

b) Og‘zaki folklor (ertaklar va nasriy rivoyatlar), qo‘shiq va she’riy folklor, bevosita kommunikativ xalq ijodi (maqollar, topishmoqlar)

c) Qo‘shiq folklori va raqslar

d) Diniy rivoyatlar va ertaklar

2. “As-Sirah al-Hilaliyya” dostoni nimaga bag‘ishlangan?

a) Sevgi va muhabbat hikoyalariga

b) Banu Hilol qabilasining sarguzashtlari va qahramonliklariga

c) Tabiat va hayvonlar haqidagi ertaklarga

d) Diniy marosimlar va bayramlarga

3. Arab xalq qo‘shiqlari va raqslarida “maqom” tushunchasi nima anglatadi?

a) Raqs turi

b) Ladli tovushqator, modal-monodik lad va yaxlit matn-musiqa kompozitsiyasi

c) She’riy janr

c) Diniy bayram marosimi

4. Arablarda Ramazon hayiti (Iyd al-Fitr) qanday nishonlanadi?

a) Qurbonlik qilish va zakot berish bilan

b) Bayram namozi, zakot berish, oila a’zolari bilan uchrashuvlar va mehmondorchilik

c) Raqs va musiqa bilan faqat erkaklar orasida

d) Motam marosimlari bilan

5. Arab to‘ylarida “zaffa” marosimi nimani anglatadi?

a) Dafn marosimi

b) Kelin va kuyovni tantanali ravishda olqishlash yurishi

c) Aza yig‘ini

d) Diniy ibodat

6. **Arab xristianlarining eng muhim diniy bayrami qaysi?**

A) Ramazon hayiti

B) Fisih (Pasxa)

C) Ashuro kuni

D) Qurban hayiti

7.**Sunniy musulmonlar uchun Ramazon hayiti nimani ifodalaydi?**

A) Haj marosimining boshlanishi

B) Ro‘za oyining tugashi

C) Qurbonlik keltirish kuni

D) Hijrat sanasini nishonlash

8. **Shialar orasida “Ashuro kuni” qanday ma’no kasb etadi?**

A) Payg‘ambar tug‘ilgan kuni

B) Imom Husayn shahid bo‘lgan kun

C) Qur’on nozil bo‘lgan kun

D) Isro va Mi’roj kuni

9. **Druz jamoasida diniy bayramlar qaysi kalendar asosida belgilanadi?**

A) Hijriy-qamariy taqvim

B) Julian taqvimi

C) O‘ziga xos diniy taqvim asosida

D) Gregoriy taqvim

10. **Arab xristianlari orasida “Rojdestvo” (Milod) bayrami qachon**

nishonlanadi?
A) 25 dekabr yoki 7 yanvar
B) 1 yanvar
C) 15 mart
D) 12 aprel
11. **Sunniy musulmonlarning “Qurbon hayiti” marosimi nimalar bilan bog‘liq?**
A) Imom Ali xotirasiga bag‘ishlanadi
B) Payg‘ambar Ibrohimning qurbonlik sinovi
C) Muhammad (s.a.v.) tug‘ilgan kuni
D) Qur’on nozil bo‘lgan oy
12. **Druzlar orasida diniy rahbar kim deb ataladi?**
A) Shayx
B) Imom
C) Ruhoniy
D) Uqqol (donishmand)
13. **Arab xristianlarining marhumni dafn etish marosimida odatda qanday urf mavjud?**
A) Qur’on o‘qiladi
B) Injil o‘qiladi va qo‘shiq aytiladi
C) Faqat jimlik saqlanadi
D) Shamlar yoqiladi va Qurbonlik qilinadi
14. **Shialarda “Arba’in” marosimi qachon o‘tkaziladi?**
A) Ashurodan 40 kun o‘tib
B) Ramazondan oldin
C) Haj davrida
D) Hijriy yil boshi kuni
15. **Druz diniy an’analarida quyidagilardan qaysi biri muhim tamoyildir?**
A) Jamoaviy namoz va ro‘za tutish
B) Ezoterik (maxfiy) bilimga sodiqlik
C) Har yili haj safarini amalga oshirish
D) Injilni yod olish

10-MAVZU: MODDIY MADANIYAT OBYEKTLARI

REJA:

1. An’anaviy arab turar joylari
2. An’anaviy arab kiyim kechaklari
3. Milliy arab oshxonasi

Tayanch tushunchalar: *moddiy madaniyat, bayt ash-shar, Kufa, Qayruvon, malqaf, cho‘l Manxettini, mashrabiya, raid uylar, Fes, jubba, gutra, kandura, abaya, dishdasha, sukna.*

1.An’anaviy arab turar joylari

Moddiy madaniyat bu inson faoliyati natijasida yaratilgan va jamiyatning moddiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi jismoniy ob’yektlar va tuzilmalar majmuidir. U insonning tabiatga moslashishi, ijtimoiy hayotni tashkil qilishi va madaniy merosni shakllantirishida muhim rol o‘ynaydi. Moddiy madaniyatning asosiy turlari quyidagilardan iborat: mehnat qurollari va asboblar, turar joylar, transport vositalari, maishiy buyumlar, san‘at va arxeologik ob‘yektlar. Etnologiyada odatda turar joylar, kiyim kechaklar va taomlar har qaysi xalq moddiy madaniyatining uch asosiy obyekti hisoblanadi. Moddiy madaniyat ob’yektlari nafaqat foydali funksiyaga ega, balki ma’lum bir xalqning tarixi, estetik qadriyatlar va ijtimoiy tuzumini aks ettiradi.

An’anaviy arab uylari tabiiy-iqlim sharoitlari va arab dunyosining muayyan mintaqalariga xos mahalliy an’analarga asoslangan holda qurilgan. Uylar arxitekturasida ichki hovlilar va issiqlikdan himoyalangan ayvonlar bilan rejalashtirish usullari qadimdan ishlab chiqilgan. Qurilish texnikasi loy, g‘isht va toshdan maxsus konstruktsiyalarni vujudga keltirdi. O‘sha davr me‘morlari taqa shaklidagi va ayniqsa, o‘tkir uchlarga ega bo‘lgan turli xil kamar shakllarini yaratdilar va o‘ziga xos gumbazli qoplamalar tizimlarini ixtiro qildilar. Ular feodal davridan oldin paydo bo‘lgan konstruktiv tizim asoslangan katta gumbazlar qurishda ajoyib mahorat va badiiy ifodaga erishdilar.

O‘rta asr Sharqiy Arab me‘morlari yangi turdagi monumental diniy va dunyoviy binolarni yaratdilar: minglab namozxonlarni sig‘dira oladigan masjidlar; mu‘minlarni namozga chorlaydigan minoralar; madrasalar musulmon diniy maktablari binolari; shaharlarning savdo faoliyatining kengayishiga javob beradigan karvonsaroylar va yopiq bozorlar; hukmdorlar saroylari, mustahkam qal‘alar, darvozalar va minoralar bilan jihozlangan qal‘a devorlari. Ko‘plab o‘rta asr san‘ati durdonalarini yaratgan arab me‘morlari arxitekturaning dekorativ imkoniyatlariga katta e‘tibor berishgan. Shuning uchun monumental me’morchilikda san‘atlar sintezining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri dekorativ shakllarning muhim roli va naqshlarning alohida ahamiyatidir. Bu naqshlar ba‘zan bir xil rangdagi nozik to‘r sifatida, ba‘zan esa rang-barang gilam sifatida devorlar va gumbazlarni qoplaydi.

Qadimgi arab shaharlari Yaqin Sharqda joylashgan bo‘lib, ularning rejasi va umumiy ko‘rinishida ko‘p o‘xshashliklar mavjud. Shaharning markazida ibodat va jamoat binolari, savdo joylari, omborxonalar va bozorlar joylashgan maydon mavjud. Atrofdagi kvartallarda badavlat shahar aholisi, zodagonlar va amaldorlarning uylari joylashgan. Markazdan qancha uzoqlashilsa, ko‘chalar tor va egri-bugri bo‘lib boradi, ayniqsa hunarmandlar va kambag‘allar kvartallarida. Bir vaqtlar shaharlarni kuchli mudofaa inshootlari o‘rab turgan, ularning qoldiqlari sayyohlarni o‘ziga jalb qiladi. Biroq, so‘nggi o‘n yilliklarda shaharlarning ko‘rinishi sezilarli darajada o‘zgardi, avtomobil harakati uchun mo‘ljallangan keng va to‘g‘ri ko‘chalar, zamonaviy hashamatli ko‘p qavatli turar-joy binolari, ma’muriy binolar, banklar, do‘konlar, mehmonxonalar va idoralar paydo bo‘ldi. Ammo Birlashgan Arab Amirliklaridagi Abu-Dabi kabi zamonaviy shaharlarning chekkalari ham an’anaviy sharqiy ko‘rinishini saqlab qolmoqda.

Shimoliy Afrikada doimiy aholi asosan yo‘l bo‘ylab cho‘zilgan qishloqlarda yashaydi. Tog‘lik hududlarda qishloqlar minoralar va balkonlar bilan mustahkamlangan bo‘lib, ular Kavkazdagi tog‘li aullarni eslatadi. Dasht va tekisliklarda kulbalar suar deb ataladigan aholi punktlarida joylashgan. Ba’zi sobiq aholi punktlari esa hozirgi zamonaviy, oq rangga bo‘yalgan uylar bilan qayta qurilgan. Shaharcha tipidagi bunday aholi punktining markazida masjid, kofexonalar, savdo qatorlari va meriya joylashgan maydon bo‘ladi. Agar aholi punkti ilgari Yevropa mustamlakasi markazi bo‘lgan bo‘lsa (masalan, Jazoirda, Tunisda), unda cherkov aholi punktining markaziy elementi hisoblanadi. 1970-yillardagi agrar inqilob davrida Jazoirda namuna qishloqlar paydo bo‘ldi, bu yaxshi jihozlangan uylar, maktab, klub, masjid, kasalxona va hammom bo‘lgan toza aholi punktlari edi.

Mag‘rib shaharlari, odatda, ikki qismga bo‘lingan: zamonaviy Yevropa qismi va an’anaviy arab-musulmon qismi. Ikkinchisi Tunis va Marokashda medina (shahar), Jazoirda esa kasba (qal’a, qo‘rg‘on) deb ataladi. Ba’zi shaharlarda ham kasba, ham medina mavjud (masalan, Marokashning Rabot shahri). Umuman olganda, Mag‘rib shaharlari qadimiy musulmon me’morchiligi, ispan-mavri uslubi, eklektik arxitektura, ultrazamonaviy kvartallar, yangi loyihalar va g‘arbiy ultramodern bilan “hashamatli mavriylik”ning g‘alati aralashmasidan iborat

Mahalliy barbar va arab an‘analarining qo‘shilishi changli naqshlar bilan ajralib turadigan me‘moriy uslubni yaratdi. Me‘moriy ansamblning asosiy elementlari masjidlar, saroylar va jamoat hammomlari bo‘lib qolmoqda. Masjidlar va saroylar yog‘och va ganch (gips) o‘ymakorligi, Qur’on oyatlarining badiiy xattotligi, mozaika, keramika plitkalar, rangli toshlardan ishlangan naqshli devorlar va vitrajlar bilan bezatilgan. Usmonli hukmronligi davrida me‘moriyada turkiy uslub elementlari paydo bo‘ldi, Yevropa mustamlakachiligi davrida esa turar-joy, jamoat va ma’muriy binolarga talab kuchaydi, ularning zamonaviy konstruksiyalari arab me‘morchiligi elementlari bilan uyg‘unlashdi.

Arablar uchun shahar bu oddiy aholi punkti emas, balki umumiy madaniyat va turmush tarzi asosida birlashgan shaharlik jamiyatining ruhidir. Islomiy shahar madaniyatida tabiat manzaralari emas, balki inson qo‘li bilan yaratilgan bog‘lar va gullar madh etiladi. Arab musulmoni uchun shahar bu sun‘iy yaratilgan dunyo, sug‘orish tizimlari, uy atrofidagi bog‘lar va gilamlarga ishlangan naqshlar. Arabiston tashqarisidagi birinchi arab shahri Kufa (638-yilda asos solingan, hozirgi Iroq). Xalifa Umar shaharni joylashishini tanlashda uning Madina bilan geografik aloqasi bo‘lishini ta’minladi. Kufa cho‘l va dalalar chegarasida qurilgan bo‘lib, savdo va madaniy almashinuv markaziga aylandi. Shahar Bobil, Mesopotamiya va Sosoniylar poytaxti Ktesifondan meros qolgan boyliklardan foydalangan. Boshqa muhim dastlabki islom shaharlari orasida Qayravon (Tunis) va Qohira (Misr) bor. Ushbu shaharlar islom dunyosining madaniy, ilmiy va siyosiy markazlariga aylandi.

Kufa nafaqat arab madaniyatining ramzi, balki birlik va birdamlik timsoli bo‘lib, turli mintaqalardan, jumladan Yaman aholisini ham o‘ziga jalb qilgan. Shaharda qabilaviy qabristonlar (jabonat) va zodagonlar uylari (dovar) qurilgan. Makka shahridan shahar markazining ahamiyati va boshqa binolardan ustunligi

haqidagi tushuncha olingan. Kufa markazining dizayni ham Makkadagi marosimlardan ilhomlangan. Shahar rejasiga V asrda Makkada yashagan aristokrat Ibn Kilab Kusayning shaharsozlik va me'morchilik faoliyati katta ta'sir ko'rsatdi. Tiamf shahri devorlari va bezaklari bilan namunaviy shahar sifatida qabul qilindi. Madinadan esa fuqarolik va diniy hokimiyatni birlashtiruvchi markaziy majmua qurish g'oyasi olingan.

Dastlab Kufada birinchi bino sifatida masjid qurilishi belgilandi. Dastlab uylarning balandligi va xonalar soni (3 tadan ko'p bo'lmasligi) chegaralangan. Yo'llar aniq ajratilgan, qabilalar uchun yerlar belgilangan qoidalarga muvofiq taqsimlangan. Shahar rejasi va madaniyat birgalikda rivojlanib, tartibli va tashkil etilgan makon yaratishga intildi. Umaviylar davrida boshlangan monumental qurilish ishlari bu jarayonga yangicha jihatlar qo'shdi. Chorvachilik va savdo ehtiyojlarini qondirish uchun mo'ljallangan bu shaharda har bir qabila o'z uylarini qurish huquqiga ega edi. Savdo va ibodat joylari ajratildi bozorlar masjiddan alohida joylashdi. Bu islom shaharlarining ajralib turuvchi xususiyatiga aylandi. Kufa endi tartibsiz bino yig'indisi emas, balki tashkil etilgan makon, siyosiy va diniy markazga ega shaharga aylandi.

Qayruvon – Mag'ribdagi birinchi arab shahri bo'lib, hozirgi Tunisning diniy markazidir. Qayruvon 670-yilda mashhur arab sarkardasi *Uqba ibn Nofi* tomonidan mustahkam lager sifatida asos solingan. Shahar karvon yo'li ustida joylashgan bo'lib, ichimlik suvi manbai va keng ko'rinishga ega edi. Arabcha "Qayruvon" so'zi *"mustahkam lager"* degan ma'noni anglatadi. Shahar tez orada Shimoliy Afrika, Pireney yarim oroli, Sitsiliya, Sardiniya va Janubiy Italiyadagi arab mulklarining markaziga aylandi.

Shaharda hunarmandchilik, gilam to'qish, charm ishlash va zarbxona ishlari rivojlangan. Bu yerda *"Dar al-Hikma"* (Hikmat uyi) universiteti tashkil etilgan bo'lib, unda ilohiyot, islom huquqi, falsafa, tarix, kimyo va tibbiyot fanlari o'qitilgan. Sug'orish tizimlari va me'morchilik, ayniqsa VII-XVII asrlarda qurilgan Sidi Uqba jome masjidi bilan mashhur edi. Damashq, Bag'dod va Iskandariyadan me'morlar kelgan. Ko'chmanchilar tomonidan vayron qilingan bo'lsa-da, Qayruvon iqtisodiy va siyosiy markaz sifatidagi ahamiyatini yo'qotdi, lekin diniy markaz sifatida obro'sini saqlab qoldi. Shaharda IX-X asrlarga oid yodgorliklar, jumladan Ag'labiylar sulolasi (800-909) davrida qurilgan suv havzasi saqlanib qolgan. Diametri 128 metr va chuqurligi 6 metr bo'lgan bu havza 36 kilometrlik suv o'tkazgich orqali shaharning g'arbidagi buloqdan suv olgan. Bunday havzalar (feskiya) ko'p bo'lib, ular Ag'labiylarning bog'larini sug'orish uchun ishlatilgan.

Fes shahridagi Qaraviyyin masjidi (IX asr) Qayruvon bilan aloqani saqlab qolgan yagona inshootdir. Hozirgi Marokashdagi Qaraviyyin masjidi ham Mag'rib islomi va arab ilm-fani ramzi hisoblanadi. Bu yerda musulmon universiteti, Marokashdagi eng katta kitob va qo'lyozmalar ombori, zamonaviy o'quv muassasalari majmuasi va 1000 ga yaqin madrasalar mavjud. Qayruvondan 110 yil keyin, 969-yilda arablar *Qohira shahri* va Al-Azhar universitetini asos solishdi. Qohira barcha arab-musulmon shaharlarining xususiyatlarini o'zida mujassam etgan, qadimiy va zamonaviy uslublarni uyg'unlashtirgan shahar hisoblanadi.

Dastlab Qohirada hech qanday shaharsozlik rejasi yo‘q edi. XVII asrning o‘rtalarida ham shaharda birorta ham keng ko‘cha yo‘q edi. Ko‘plab egri-bugri tor ko‘chalar tartibsiz qurilishni ko‘rsatadi har bir kishi o‘zi xohlagan joyni egallab, ko‘chalarni toraytirgan yoki to‘siq qilib qo‘ygan. Ko‘chalarning torligi yana bir sabab derazalaridagi yog‘och panjaralar (musharabi) bilan qoplangan bolqonlar edi. Musharabi uydagilarga ko‘chadagi voqealarni kuzatish imkonini berar, lekin ularni begonalar ko‘zidan yashirardi.

Qohirada ko‘plab yopiq ko‘chalar saqlanib qolgan bo‘lib, piyodalar faqat tor ko‘chalar orasidan ko‘rinadigan kichik bir osmon parchasi ko‘rishlari mumkin. Do‘konlar va kafelar oldida mehmonlar uchun teraslar va o‘tiradigan joylar tashkil etilgan. Savdogarlar o‘z mahsulotlarini hatto masjidlar hovlilarida ham namoyish qilishgan, shahar devorlari va yodgorliklar atrofida joylashib, ko‘chalarni to‘sib qo‘yishgan. yilda Misr poshosi qizini uylantirganda, to‘y marosimi uchun yo‘lga to‘siq bo‘lgan barcha binolar ikki kun ichida buzib tashlangan. Qohira ko‘chalari turlari: Zukak - tirband ko‘cha, Atura yoki Hanka - kirish darvozasiz va do‘konlarsiz, faqat arka orqali boshqa ko‘chaga tutashgan yo‘l, Darb yoki Hara - kichik kvartallardagi 2-3 metr kenglikdagi, darvozali va do‘konli tor ko‘cha, Sikka - “xurmo daraxtlari ko‘chasi” (hozir shaharlarning asosiy ko‘chalariga nisbatan qo‘llaniladi), Kasaba, Shari - savdo-sotiq va yirik bitimlar tuziladigan keng va gavjum ko‘chalar (“Kasaba” so‘zi keyinchalik “poytaxt” ma‘nosini olgan). Shuningdek, Aqaba - tepalikka olib chiqadigan ko‘cha, Havar - pastga tushadigan ko‘cha, Jakir - suv toshqinlaridan himoya uchun ko‘tarilgan hovli, Suk - hunarmandlar yoki savdogarlar ko‘chasi (bozor).

Qohira boshqa arab shaharlari singari jamoat maydonlariga ega bo‘lgan shahar. Bu yerda hunarmandlar ustaxonalari va tez ovqatlanish joylari mavjud. Shaharning bu xususiyati aholining mehmondo‘stligi va ijtimoiyligini aks ettiradi. Ko‘chalar tartibsiz qurilganligi sababli, uylar orasida turli xil o‘tish joylari va hovlilar mavjud. Shaharni modernizatsiya qilish loyihalarida yangi va eski me‘moriy uslublarning uyg‘unligini saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. XXI asrgacha shahar hokimiyatlari me‘moriy merosni saqlashga katta e‘tibor bermagan. XIX asrdan boshlab Misr shaharshunoslari Parij va AQSh shaharlarining me‘moriy uslublaridan ilhom olib modernizatsiya qilishga intilishgan. Biroq, Qohiraning yaxshi tomoni shundaki, ko‘plab qadimiy binolar (saroylar, madrasalar, masjidlar) o‘zining dastlabki maqsadida foydalanilayotgan. Garchi ba‘zilari qayta qurilish natijasida o‘zgartirilgan bo‘lsa-da, oxirgi yillarda arxeologlar va etnograflar ularni qayta tiklash va saqlash uchun ish olib bormoqda.

Qohira shahri faqat yirik me‘moriy yodgorliklarni saqlash bilan cheklanmaydi - shaharning o‘ziga xos qiyofasini mayda binolar va uslublar xilma-xilligi ham shakllantiradi. Shaharda Parij, Rim, Turkiya, Arab va Afrika me‘moriy uslublaridagi binolar, shuningdek, Arman me‘morchiligiga o‘xshash Qubtir cherkovlari uchraydi. Shaharda 10 ta muzey (Milliy yoki Misr muzeyi, Qubtir muzeyi, Harbiy muzey, Fuqarolik muzeyi), opera teatri, arab dunyosidagi eng yaxshi kutubxonalar, kinostudiyalar, teatrlar va musiqa muassasalari, bir nechta universitetlar (40 ga yaqin Osiyo, Afrika va Yevropa mamlakatlaridan kelgan talabalar o‘qishi) mavjud.

An‘anaviy islom shaharlari keng hududlarda joylashgan va bir-biridan ancha uzoqda bo‘lgan. Islom qonunlari (Makka, Jidda va Qohiradan tashqari) baland binolar qurishni man etgan, bu haddan tashqari mag‘rurlik belgisi sifatida qaralgan. Binolar baland emas, balki keng tarqalganligi sababli ko‘chalar tor bo‘lgan. Tarixiy shaharlarda uylar yog‘li bo‘yoq bilan bo‘yalgan (yong‘in xavfi yuqori bo‘lsa ham, shaharga rang-baranglik bag‘ishlagan). Ko‘plab ariq va kanallar mavjud bo‘lib, ular hijyenik ehtiyojlar uchun ishlatilgan. Mayit hayvonlar va qo‘yilgan hayvonlarning qoni ochiq maydonlarga tashlangan. Shaharning an‘anaviy tuzilishi. Markaz - katta jome masjidi, atrofi savdo ko‘chalari, omborlar, tashqari halqalar - hunarmandlar korxonalari (ip gazlama, zargarlik buyumlari), shahar chekkasi teri ishlovchilar, kulollar, temirchilar, uy hayvonlari haydovchilari, darvoza yaqinida - qishloq aholisining savdo joylari, Shaharlarda irqiy va diniy jihatdan ajratilgan kvartallar bo‘lgan.

Musulmon shaharlari dastlab arab dunyosida faqat siyosiy-ma‘muriy markazlar bo‘lib xizmat qilgan. Shaharlar alohida huquqiy maqomga ega bo‘lmagan, shaharliklar qonuniy jihatdan qishloq aholisidan farq qilmagan. Faqat qullarning huquqiy maqomi aniq belgilangan. Bu barcha musulmonlarning tengligini ta‘kidlash uchun qilingan. Shaharlarda munitsipal tashkilotlar bo‘lmagan, tartib-o‘rni davlat tomonidan nazorat qilingan yoki xayriya tashkilotlari hisobidan amalga oshirilgan. Shaharni “rais” deb atalgan shaxs faqat shaharning yuqori tabaqasini ifodalagan, ma‘muriy hokimiyatga ega bo‘lmagan. Ko‘pincha shaharlar qozilar (qadi) obro‘si bilan boshqarilgan. Arab shaharlari quyidagi omillar tufayli tanazzulga yuz tutdi: Uzoq davom etgan urushlar (Salib yurishlari, mo‘g‘ullarning istilosi), Savdoda g‘alaba O‘rta yer dengizidan Italiya shaharlariga o‘tishi, XIV-XV asrlarda arab dunyosining Yevropadan ortda qolishi. Bu tanazzul arab madaniyatining rivojlanishini ham sekinlashtirdi, chunki arab madaniyati asosan shahar madaniyati edi.

Arab mamlakatlari mustaqillikka erishgach, ko‘plab maktablar va kasalxonalar, turar-joy binolari va jamoat inshootlari, yashil maydonlar va bog‘lar, keng ko‘chalar, magistrallar va transport yo‘llari qurilgan. Yirik arab shaharlarida quyidagi zamonaviy tendentsiyalar kuzatiladi: An‘anaviy shahar qismlari saqlanib qolgan (Qohiraning tarixiy kvartallari, Fes, Marnakesh, Damashqning o‘rta asr yadgorliklari); To‘liq modernizatsiya qilingan shaharlar (Quvayt, Ar-Riyod); An‘anaviy ko‘rinishini saqlab qolgan shaharlar (Xayl, Sano, Taiz, Ummon va Hadramavt shaharlari).

So‘nggi 20-30 yil ichida arab shaharlari (ayniqsa poytaxtlar) zamonaviy xalqaro me‘moriy uslublarni qabul qilib, yangi qurilishlar bilan qadimiy kvartallarni qamrab oldi. Biroq, ba‘zi eski tuzilmalar buzilmasdan saqlanib qolmoqda. Bu global urbanizatsiyaning yangi tendentsiyasi “shahar yo‘ldoshlari” paydo bo‘lishini ko‘rsatadi. Arab shaharlari endi ikki yuzga ega: eski qism - tarixiy meros va an‘anaviy me‘moriy, yangi qism - zamonaviy xalqaro standartlarga mos. Arab-musulmon shaharlarining asosiy me‘moriy va madaniy elementlari masjidlar, madrasalar, saroylar, bozorlar, karvonsaroylar, hammomlar hisoblanadi.

Masjidlar dastlab kichik ibodatxonalar (islamgacha bo‘lgan davrda) bo‘lgan, keyinroq 30-40 ming kishini sig‘dira olgan katta jome masjidlari paydo bo‘ldi.

Shaharlar o‘sishi bilan mahalliy masjidlar ahamiyati ortib bordi. XII asrda Damashqda 241 ta, XIII asrda Xalabda 698 ta masjid bo‘lgan.

Arab shaharlarining qiyofasining o‘zgarishi tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar ta’sirida turli bosqichlardan o‘tgan. Quyida ushbu o‘zgarishlarning asosiy bosqichlari tasniflanadi: Johiliya davrida Arabiston yarim orolida shaharlar ko‘proq savdo markazlari va diniy ziyoratgohlar sifatida shakllangan. Makkah va Madina kabi shaharlar savdo yo‘llari va diniy marosimlar markazi bo‘lgan. Shaharlar oddiy, loy va toshdan qurilgan uylar, bozorlar va ibodat joylaridan iborat edi. Shahar atrofida qabila tuzilmasi hukmronlik qilardi.

Islomning tarqalishi bilan shaharlar diniy, ma’muriy va savdo markazlariga aylandi. Bag‘dod, Damashq, Qohira kabi shaharlar paydo bo‘ldi. Masjidlar, madrasalar, karvonsaroylar va suv ta’minoti tizimlari (kanallar, akveduklar) rivojlandi. Bag‘dodning “dumaloq shahar” loyihasi bu davrning muhim yutuklaridan biri edi. Ilm-fan, san’at va savdo gullab-yashnadi. Shaharlar ko‘p millatli va ko‘p diniy jamiyatlarga aylandi.

O‘rta asrlar va islomiy oltin davrida (VIII-XIII asrlar) arab shaharlari ilmiy va madaniy markazlarga aylandi. Qurtuba, Fes, Tunis va Samarqand kabi shaharlar savdo, ilm va san’atning markazi bo‘ldi. Bu shaharlarda ulkan masjidlar (masalan, Qurtubadagi Ummaviy masjid), saroylar, kutubxonalar va hammomlar qurildi. Shahar atrofida mudofaa devorlari va savdo yo‘llari rivojlandi. Ilmiy muassasalar (Bayt ul-Hikma) va savdo tarmoqlari rivojlanib, shaharlar global iqtisodiyotning muhim qismiga aylandi. Usmonli imperiyasi va Yevropa mustamlakachiligi ta’sirida arab shaharlarining rivojlanishi sekinlashdi. Damashq, Halab, Bag‘dod kabi shaharlar Usmonli boshqaruvi ostida bo‘lsa, Shimoliy Afrikadagi shaharlar Yevropa ta’siriga tushdi. Usmonli uslubidagi masjidlar, bozorlar va ma’muriy binolar qurildi. Ammo mustamlaka ta’sirida ba’zi shaharlarning an’anaviy tuzilishi o‘zgardi. Shahar aholisi mustamlaka boshqaruviga qarshi turdi, bu esa ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarga olib keldi.

Mustamlakachilikdan keyin arab davlatlari mustaqillikka erishdi. Neft iqtisodiyoti Dubay, Abu-Dabi, Ar-Riyod kabi shaharlarni zamonaviy markazlarga aylantirdi. Osmono‘par binolar, zamonaviy infratuzilma (aeroportlar, metro tizimlari) va global arxitektura uslublari paydo bo‘ldi. Masalan, Dubaydagi Burj Khalifa. Globalizatsiya ta’sirida shaharlar ko‘p millatli va zamonaviy jamiyatlarga aylandi, lekin an’anaviy madaniyat ham saqlanib qoldi.

Arab shaharlari global iqtisodiyotning muhim markazlariga aylandi. Masalan, Dubay va Doha xalqaro moliya va turizm markazlari sifatida tanildi. Barqaror arxitektura, “aqlli shahar” loyihalari (masalan, Saudiya Arabistonidagi NEOM loyihasi) va ekologik toza infratuzilma rivojlanmoqda. Shahar aholisi global madaniyat va an’anaviy qadriyatlar o‘rtasida muvozanat topishga harakat qilmoqda.

Arab shaharlarining qiyofasi diniy, savdo va madaniy markazlardan zamonaviy global metropollarga qadar uzoq yo‘lni bosib o‘tdi. Har bir bosqichda arxitektura, ijtimoiy hayot va iqtisodiy tuzilma o‘zgarib, shaharlarning o‘ziga xos xususiyatlarini shakllantirdi.

Bag‘dodning Dumaloq shahar loyihasi Abbosiy xalifa al-Mansur tomonidan 762-766-yillarda qurilgan tarixiy shahar bo‘lib, Abbosiylar xalifaligining poytaxti

sifatida xizmat qilgan. Rasmiy nomi “Tinchlik shahri” (arabcha: مدينة السلام, Madinat as-Salam) bo‘lib, u o‘zining noyob aylana shaklidagi loyihasi bilan mashhur edi. Shahar markazida xalifa saroyi (Oltin darvoza saroyi), asosiy masjid va ma’muriy idoralar joylashgan bo‘lib, atrofi devorlar va turar-joy hamda tijorat binolari bilan o‘ralgan edi.

Loyiha forslarning an’anaviy shaharsozlik uslubiga asoslangan bo‘lib, radiusi taxminan 1 km bo‘lgan doira shaklida qurilgan. Shaharda to‘rtta asosiy darvoza Kufa, Shom, Xuroson va Basra darvozalari mavjud edi. Qurilishda 100,000 ga yaqin ishchi jalb qilingan va ulkan mablag‘lar sarflangan. Shahar nafaqat ma’muriy markaz, balki ilmiy va madaniy markaz sifatida ham muhim rol o‘ynagan, chunki unda mashhur Donishmandlik uyi kutubxonasi joylashgan edi. Bugungi kunda Dumaloq shahardan jismoniy qoldiqlar saqlanmagan, ammo uning tarixiy ahamiyati adabiy manbalarda, masalan, al-Xatib al-Bag‘dodiy va Ya’qubiy kabi mualliflarning asarlarida yoritilgan.

Arab Mamlakatlaridagi Masjidlar Me‘morchiligi Islomning ilk davrida masjidlar oddiy tuzilishga ega bo‘lib, ibodat joyi sifatida xizmat qilgan. Masjidlar ko‘proq funksional edi va arxitekturaviy bezaklar minimal darajada bo‘lgan. Madinadagi Payg‘ambar (s.a.v.) masjidi dastlab loy va xurmo shoxlaridan qurilgan oddiy tuzilma, ochiq hovli va qibla devori bilan ajralib turardi. Ka’ba atrofidagi Makkadagi Masjid al-Haram masjid hali kengaytirilmagan, ammo diniy markaz sifatida muhim edi. Ochiq hovli (sahn), qibla devori, mihrabning dastlabki shakllari va oddiy ibodat zali. Arab qabila an’analari va mahalliy materiallardan foydalanish.

Ummaviylar davri (VII-VIII asrlar)da masjidlar me‘morchiligi diniy va ma’muriy markaz sifatida rivojlandi. Vizantiya va Sasaniy arxitekturasining ta’siri sezildi. Damashqadagi Ummaviy masjid ulkan hovli, mozaik bezaklar va minora kabi yangi elementlar qo‘llanildi. Quddusdagi Qubbat as-Sakra masjid emas, balki muqaddas ziyoratgoh sifatida qurilgan, ammo Vizantiya uslubidagi gumbaz va mozaikalar bilan mashhur. Dastlabki minoralar mozaik bezaklar, kengaytirilgan hovli va ustunli zallar bo’lgan. Vizantiya, Sasaniy va mahalliy arab uslublarining sintezi seziladi.

Abbosiylar davrida (VIII-XIII asrlar) masjidlar ilmiy va madaniy markazlarga aylandi. Arxitektura yanada murakkablashdi, bezaklar va muhandislik yutuqlari ko‘paydi. Iroqdagi Samarra ulkan masjidi spiral shaklidagi minora (Malviya minorasi) va keng hovli bilan mashhur. Al-Aqsa masjidi (Quddus): Abbosiylar davrida qayta ta’mirlangan va kengaytirilgan. Katta gumbazlar, muqarnas, geometrik naqshlar, kengaytirilgan minoralar. Fors va Markaziy Osiyo arxitekturasi ta’siri seziladi.

O‘rta asrlar, Fotimiylar/Usmonliylar davri (X-XVI asrlar) masjidlar hududiy xususiyatlarni o‘ziga singdirdi. Mahalliy materiallar va an’analar me‘morchilikka ta’sir ko‘rsatdi. Qohiradagi Al-Azhar masjidi. Fotimiylar tomonidan qurilgan, ilmiy markaz sifatida muhim rol o‘ynagan. Sulaymoniya masjidi (Istanbul) Usmonli uslubining eng yaxshi namunasi, katta gumbaz va nozik minaretlar bilan. Katta gumbazlar, nafis bezaklar, keramik plitkalar, mahalliy uslublar qo’llanilgan.

Mahalliy madaniyatlar, ayniqsa Shimoliy Afrika va Usmonli an’analari ta’siri seziladi.

Zamonaviy davrda (XIX-XXI asrlar) yangi texnologiyalar va global arxitektura ta’sirida masjidlar me‘morchiligi yangi darajaga ko‘tarildi. An’anaviy uslublar zamonaviy materiallar bilan birlashdi. Shayx Zayd masjidi (Abu-Dabi): Marmar, oltin va ulkan gumbazlar bilan zamonaviy monumental uslub. Faysal masjidi (Islomobod): Zamonaviy dizayn va an’anaviy islomiy elementlarning kombinatsiyasi. Zamonaviy muhandislik, katta shisha konstruktsiyalar, ekologik toza dizaynlar. Globalizatsiya, neft iqtisodiyoti va zamonaviy arxitektura ta’siri seziladi.

Arabiston yarimorolidagi masjidlar oddiy, ammo ulkan, diniy muqaddaslikka urg‘u beriladi. Masalan, Masjid al-Haram (Makkah), Payg‘ambar masjidi (Madina). Me’morchilikda keng hovlilar, oddiy bezaklar, katta gumbazlar va minaretlar qo’llanilgan. Qattiq iqlim sharoiti tufayli oddiy materiallar (tosh, loy) ishlatilgan. Shom (Levanta) mintaqasi masjidlari me’morchiligiga Vizantiya va Rim arxitekturasi ta’sir qilgan. Mozaik bezaklar va murakkab naqshlar ishlatilgan. Ummaviy masjid (Damashq), Al-Aqsa masjidi (Quddus). Mozaikali devorlar, katta ustunli zallar, muqarnas gumbazlar. Vizantiya va mahalliy xristian an’analari.

Shimoliy Afrika masjidlari mahalliy barbar va Andalusiya uslublarining ta’siri seziladi. Rang-barang plitkalar va naqshlar qo’llanilgan. Qayravan ulkan masjidi (Tunis), Al-Azhar masjidi (Qohira). Geometrik naqshlar, kafel bezaklar, keng hovlilar. Andalusiya va mahalliy Afrika san’atlari ta’sir etgan. Iroq va Fors ko‘rfazi masjidlari fors arxitekturasining ta’siri, katta gumbazlar va muqarnaslar kuzatiladi. Samarqand masjidi, Kadimiya masjidi (Bag‘dod). Katta gumbazli tuzilmalar, nafis minaretlar, fors uslubidagi naqshlar. Sosoniy va Abbosiy an’analari ta’siri seziladi.

Zamonaviy Fors ko‘rfazi mamlakatlari masjidlarida zamonaviy va an’anaviy uslublarning sintezi kuzatiladi. Neft boyliklari tufayli monumental loyihalar uchradi. Bunga Shayx Zayd masjidi (Abu-Dabi), Juma masjidi (Dubay) misol bo’la oladi. Me’morchilikda marmar, shisha, oltin bezaklar, ulkan gumbazlar va minaretlar qo’llanilgan. Global arxitektura va mahalliy islomiy an’analar ta’sir qilgan.

Arab mamlakatlaridagi masjidlar me‘morchiligi Islomning paydo bo‘lishidan boshlab turli bosqichlardan o‘tib, mahalliy va xorijiy arxitektura uslublarining sinteziga aylandi. Har bir hudud o‘ziga xos iqlimiy, madaniy va tarixiy sharoitlarga mos ravishda o‘ziga xos xususiyatlarni rivojlantirdi. Zamonaviy davrda masjidlar global arxitektura tendensiyalari va an’anaviy islomiy estetikaning muvozanati sifatida namoyon bo‘lmoqda. Suriya, Livan va Iordaniya kabi Shom (Levanta) mintaqasida qadimdan tosh uylar ko‘p qurilishining asosiy sabablari iqlimiy, geografik, iqtisodiy va madaniy omillarga bog‘liq. Quyida bu sabablar qisqacha tahlil qilinadi: Shom mintaqasi toshli va qoyali hududlarga boy bo‘lib, ohaktosh, bazalt va qumtosh kabi materiallar tabiiy ravishda ko‘p uchraydi. Masalan, Suriyaning Halab va Hims atrofida bazalt, Livan va Iordaniyada ohaktosh ko‘p.

Mintaqa issiq va quruq yoz hamda nam qishga ega. Tosh uylar issiqlik va namlikka chidamli bo‘lib, yozda salqin, qishda issiq muhit ta’minlaydi. Toshning

issiqlik izolyatsiyasi xususiyati uylarni qulay qiladi. Tosh uylar tabiiy ofatlarga (zilzila, shamol) va vaqt sinoviga bardoshli. Bu, ayniqsa, Suriyadagi qadimiy shaharlar (masalan, Halab) va Iordaniyadagi Petra kabi joylarda ko‘zga tashlanadi. Tosh mahalliy manbalardan osonlik bilan olinardi, bu esa uni qurilish uchun eng arzon va qulay materialga aylantirdi. Yog‘och kabi materiallar esa mintaqada kam uchraydi. Qadimda og‘ir materiallarni uzoq masofalarga tashish qiyin bo‘lgan. Toshni yaqin atrofdagi karerlardan olish oson edi, bu esa qurilish xarajatlarini kamaytirdi. Tosh uylar ta’mirlashga kam ehtiyoj sezardi, bu esa uzoq muddatda iqtisodiy jihatdan foydali edi.

Shom mintaqasida toshdan qurilish an’anasi qadimgi sivilizatsiyalarga (Finikiyaliklar, Rimliklar, Kan’oniyilar) borib taqaladi. Masalan, Iordaniyadagi Petra shahri toshga o‘yilgan binolar bilan mashhur. Tosh uylar va qal’alar dushman hujumlaridan himoya qilish uchun mustahkam edi. Suriyadagi Qal’at Sim’on yoki Livan va Iordaniyadagi qal’alar bunga misol. Toshdan qurilgan uylar va ibodatxonalar (masalan, Ummaviy masjid yoki qadimiy monastirler) mintaqaning diniy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Ohaktosh va bazalt osonlik bilan kesilib, turli shakllarga keltirilardi. Bu me’morlarga nafis naqshlar va mustahkam tuzilmalar yaratish imkonini berdi. Tosh uylar mintaqaning tabiiy muhitiga mos kelib, vizual jihatdan uyg‘un ko‘rinardi. Masalan, Livan qishloqlaridagi tosh uylar landshaft bilan birlashib, o‘ziga xos manzara hosil qiladi.

Suriya, Livan va Iordaniyada tosh uylar qurilishining ko‘pligi tabiiy resurslarning mavjudligi, iqlim sharoitlariga mosligi, iqtisodiy samaradorlik va tarixiy-madaniy an’analarga bog‘liq. Tosh chidamliligi, issiqlik izolyatsiyasi va mudofaa xususiyatlari tufayli qadimdan afzal ko‘rilgan. Arablarning turar joylarining o‘ziga xosligi ularning iqlimi, madaniyati, diniy qadriyatlar va tarixiy an’analariga bog‘liq ravishda shakllangan. Quyida arab turar joylarining o‘ziga xos xususiyatlari va qiziqarli ma’lumotlar keltiriladi: Arab mintaqasi, ayniqsa Arabiston yarim oroli, cho‘l iqlimi bilan ajralib turadi. Shu sababli, uylar issiqlik va quyosh nurlaridan himoya qilish uchun qalin devorlar (ko‘pincha loy yoki g‘ishtdan), kichik derazalar va ichki hovlilar bilan qurilgan. Masalan, hijoz uslubidagi uylar (Saudiya Arabistonida) shamol oqimini ta’minlash uchun baland shiftlar va shamol minoralari (malqaf) bilan loyihalashtirilgan.

Shamol minoralari, ayniqsa, Birlashgan Arab Amirliklari va Bahrayn kabi joylarda mashhur bo‘lib, tabiiy shamollatish tizimi sifatida ishlaydi. Ular issiq havoni chiqarib, salqin havoni uyning ichiga yo‘naltiradi. Arab uylarining markaziy elementi ichki hovli *al hosh* hisoblanadi. Bu hovlilar oilaning shaxsiy hayotini himoya qilish, shuningdek, issiqlikdan saqlanish uchun muhim edi. Hovlilar ko‘pincha daraxtlar, favvoralar yoki suv havzalari bilan bezatilgan bo‘lib, bu salqinlik va osoyishtalik muhitini yaratadi. Islom an’analariga ko‘ra, ayollar va erkaklar uchun alohida joylar bo‘lishi kerak. Shu sababli, uylar tashqi ko‘zdan yashirilgan va ichki hovlilar oilaning shaxsiy makani sifatida xizmat qilgan. Cho‘l hududlarida yog‘och kam bo‘lgani uchun loy g‘isht asosiy qurilish materiali sifatida ishlatilgan. Masalan, Yaman shahri Shibamdagi baland loy uylar “Cho‘ldagi Manxetten” deb ataladi va UNESCO Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan. Iqlimi yumshoqroq bo‘lgan hududlarda, masalan, Suriya yoki Livanda, tosh uylar

keng tarqalgan edi. Arab uylarida devorlar, eshiklar va derazalar ko‘pincha murakkab geometrik naqshlar, arab yozuvi yoki o‘simlik naqshlari bilan bezatilgan. Bu islom san’atidagi tasviriy san’atga qarshi cheklovlardan kelib chiqqan.

Marokash, Misr va Aljazir kabi mamlakatlarda uylar rang-barang plitkalar bilan bezatilgan, bu uylarga o‘ziga xos ko‘rinish beradi. Mashrabiya yog‘ochdan yasalgan panjarali derazalar bo‘lib, maxfiylikni ta’minlash bilan birga, ichkariga yorug‘lik va havo kirishiga imkon beradi. Ular Saudiya Arabistoni, Misr va boshqa mamlakatlarda keng tarqalgan. Badaviylarning an’anaviy chodirlari (bayt al-sha’ar) qora echki junidan yasalgan bo‘lib, issiqlik va sovuqdan himoya qiladi. Ular oson yig‘ilib, ko‘chib yurish uchun qulay. Chodirlar ichida ayollar va erkaklar uchun alohida bo‘limlar mavjud bo‘lib, mehmonlarni qabul qilish uchun maxsus joy (majlis) ajratiladi.

Zamonaviy arab uylarida an’anaviy elementlar (masalan, ichki hovlilar va mashrabiyalar) zamonaviy materiallar va dizaynlar bilan uyg‘unlashadi. Masalan, Dubay va Abu-Dabidagi hashamatli villalar an’anaviy arab estetikasi bilan zamonaviy texnologiyalarni birlashtiradi. So‘nggi yillarda arab mamlakatlarida ekologik toza uylar qurilishida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish (masalan, quyosh panellari) kengaymoqda.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, Abbosiy xalifasi al-Mansur tomonidan qurilgan Dumaloq shahar nafaqat ma’muriy markaz, balki arab shaharsozligining eng muhim namunasidir. Uning loyihasi fors va islom me’morchiligining sintezi edi.

Yaman shahri San’odagi ko‘p qavatli loy uylar o‘zlarining rang-barang vitrajli derazalari (qamariya) bilan mashhur bo‘lib, ular kechasi chiroqlar yonishi bilan ajoyib manzara hosil qiladi. Makka va Madina shaharlardagi turar joylar ziyoratchilar uchun maxsus loyihalashtirilgan bo‘lib, ko‘pincha ulkan hajmdagi mehmonxonalar majmualari sifatida quriladi. Marokashdagi an’anaviy *riad uylar* ichki hovlisi va favvoralari bilan mashhur bo‘lib, bugungi kunda ko‘plari butik mehmonxonalarga aylantirilgan.

2.An’anaviy arab kiyim kechaklari

Kiyimlar kundalik, bayramona va marosim kiyimlari sifatida tasniflanadi. Oxirgi turga diniy xizmatchilarning kiyimlari va turli marosimlarda kiyiladigan maxsus liboslar kiradi. Arablarning an’anaviy kiyim-kechaklari mintaqaga, iqlimga va madaniy xilma-xillikka qarab farq qiladi, kiyim nafaqat inson tanasini himoya qilish vositasi, balki sinfsiz jamiyat davrida yovuz ruhlardan himoya qiluvchi sadoqatli funksiyaga ham ega edi. Bu davrda odamlar tanani o‘z urug‘ining ramzlari, ya’ni urug‘ belgilari yoki o‘ziga xos ranglar orqali himoya qilish kerak deb hisoblar edilar. Masalan, bir urug‘ga mansub odamlar kiyimda o‘ziga xos ranglardan foydalanish orqali farqlanardi. Shunday qilib, kiyim nafaqat amaliy, balki muqaddas vazifani ham bajardi. Johiliya davrida (miloddan avvalgi VI-VII asrlar) Arabistonda kiyim qabila identifikatsiyasi va ruhiy e’tiqodlar bilan chambarchas bog‘liq edi. Bu davrda arablar ko‘p xudolarga sig‘inadigan, totemik va animistik e’tiqodlarga ega bo‘lgan sinfsiz yoki qabila tuzumiga asoslangan jamiyatda yashagan.

Har bir qabila o‘ziga xos kiyim uslubi yoki aksessuarlari orqali ajralib turardi. Masalan, ba’zi qabilalar (masalan, Quraysh yoki Banu Tamim) kiyimlarida o‘ziga xos ranglar yoki naqshlardan foydalanishgan. Bu naqshlar ko‘pincha qabilaning ramziy hayvonlari yoki tabiiy elementlari bilan bog‘liq bo‘lib, ularni boshqa qabilalardan farqlashga yordam bergan. Misol uchun, qabila yetakchilari ko‘pincha o‘z maqomlarini ko‘rsatish uchun maxsus bosh kiyimlar yoki uzun jubbalar kiyishgan. Johiliya davrida arablar yovuz ruhlar (jinlar) yoki ko‘z tashlashdan qo‘rqishgan va kiyimlarda himoya ramzlari ishlatilgan. Masalan, ba’zi kiyimlarga ko‘z tashlashdan himoya qiluvchi deb hisoblangan munchoqlar, temir yoki toshdan yasalgan tumorlar tikilardi. Bu tumorlar ko‘pincha geometrik shakllar yoki maxsus naqshlar sifatida kiyimga joylashtirilardi. Oq va qora ranglar johiliya davrida keng tarqalgan bo‘lib, ular ma’lum ma’nolarga ega edi. Oq rang poklik va sadoqatni, qora rang esa kuch va sirni ifodalardi. Misol uchun, badaviy arablar cho‘l sharoitida ochiq rangli kiyimlarni afzal ko‘rishgan, chunki ular issiqlikni kamroq yutardi, lekin ayni paytda bu ranglar qabilaning muqaddas ramzlari bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin edi.

Islomning kelishi bilan arab jamiyatida kiyimning ramziy va muqaddas funksiyalari yanada rivojlandi. Islom dini kiyimda soddalik, kamtarlik va poklikni targ‘ib qildi, lekin shu bilan birga kiyim hali ham ijtimoiy va diniy identifikatsiyani ifodalashda muhim rol o‘ynadi. Islomda haj marosimlari paytida kiyiladigan ihrom kiyimi (erkaklar uchun ikki bo‘lak oq mato) ramziy ma’noga ega. Bu kiyim barcha ijtimoiy farqlarni yo‘qqa chiqarib, insonlarni Alloh oldida tenglashtiradi. Ihromning oq rangi poklik, soddalik va ruhiy yangilanishni anglatadi. Bu kiyim yovuz ruhlardan himoya qilishdan ko‘ra, diniy sadoqat va itoatkorlikni ifodalaydi.

Ilk islomiy davrda arablar uzun jubbalar va bosh kiyimlarni (masalan, amama yoki gutra) kiyishgan. Bu kiyimlar nafaqat cho‘l iqlimiga moslashgan, balki ijtimoiy maqomni ham ko‘rsatardi. Masalan, Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ko‘pincha oq yoki yashil rangli kiyimlarni afzal ko‘rganlar, bu esa keyinchalik bu ranglarni muqaddas deb hisoblashga sabab bo‘ldi. Ayollar uchun hijob yoki niqob kiyish islomda kamtarlik va poklik ramzi sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. johiliya davrida ayollar ochiqroq kiyimlar kiyishgan bo‘lsa, islomda yopiq kiyimlar targ‘ib qilindi. Bu kiyimlar nafaqat ijtimoiy norma, balki diniy e’tiqodning bir qismi sifatida qabul qilindi.

Makkadagi Quraysh qabilasi Ka’bani muhofaza qiluvchi sifatida muhim maqomga ega edi. Ularning kiyimlari, ayniqsa, yetakchilarning kiyimlari, ko‘pincha ipak yoki boshqa qimmatbaho matolardan tikilardi va bu ularning ijtimoiy mavqeini ko‘rsatardi. Shu bilan birga, ularning kiyimlarida Ka’ba bilan bog‘liq ramziy naqshlar bo‘lishi mumkin edi. Cho‘ldagi ko‘chmanchi arablar (badaviylar) kiyimlarida funksionallik va ramziylikni birlashtirardi. Ularning uzun, ochiq rangli jubbasi (thawb) issiqlikdan himoya qilardi, lekin ayni paytda qabilaning o‘ziga xos naqshlari yoki tikilgan tumorlari orqali ularning identifikatsiyasini ko‘rsatardi.

Ilk islomiy davrda yashil rang payg‘ambarimiz (s.a.v.) bilan bog‘liqligi tufayli muqaddas deb hisoblanardi. Masalan, ba’zi rivoyatlarda Payg‘ambar yashil

jubbani afzal ko‘rganlari aytiladi, bu esa keyinchalik yashil rangni jannat ramzi sifatida qabul qilishga olib keldi. Arab jamiyatida kiyim nafaqat diniy yoki ruhiy ma’noga ega edi, balki ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynardi. Masalan, sovg‘a sifatida kiyim berish (xususan, jubbalar yoki sharflar) hurmat va do‘stlik ramzi edi. Shuningdek, kiyim orqali qabila ittifoqlari mustahkamlanardi, masalan, bir qabila boshqa qabilaga o‘ziga xos naqshli kiyim sovg‘a qilishi orqali tinchlik aloqalari o‘rnatilardi.

Hozirgi kunda ham arab mamlakatlarida an’anaviy kiyimlar (masalan, Saudiya Arabistondagi g‘utra yoki Birlashgan Arab Amirliklaridagi abaya) nafaqat amaliy, balki madaniy va diniy identifikatsiyani saqlab qoladi. Bu kiyimlar zamonaviy dunyoda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va ko‘pincha diniy yoki ijtimoiy maqomni ifodalaydi. Kiyim arablarning eng qadimiy moddiy madaniyat elementlaridan biridir. Uning xarakteri dastlab tabiiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lgan, ammo vaqt o‘tishi bilan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasining ahamiyati ortib bordi. Arablarning an’anaviy xalq kiyimlari insonning etnik kelib chiqishini aniqlashning ishonchli belgilardan biri bo‘lib xizmat qiladi. U insonning etnik, sinfiy, jinsiy va yosh toifasini ko‘rsatuvchi “pasport” sifatida ishlaydi, shuningdek, uning ijtimoiy ahamiyatini aks ettiruvchi ramzdir. Shuning uchun Old Osiyo va Shimoliy Afrika mamlakatlaridagi arab kiyimlarini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Umumiy arab kiyimlarining xususiyatlari, ayniqsa, Mashriq mamlakatlarida yaqqol ko‘rinadi.

Agar Livan, Misr, Suriya kabi mamlakatlarda, uzoq vaqtdan beri Yevropa madaniyati kirib kelgan joylarda, musulmon ayollar hijob kiyishmasa yoki uning soddalashtirilgan shaklidan foydalansa, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va boshqa Fors ko‘rfazi mamlakatlarida to‘liq yopiq hijob musulmon ayollar uchun majburiy atribut bo‘lib qolmoqda. Ayollar naqibli kiyimni faqat tonirovka qilingan oynali mashinada yoki maxsus ayollar klublarida, u yerda dam olish va muloqot qilish uchun yig‘ilganda yechishlari mumkin.

Islomiy tamoyillar kiyim kiyish bo‘yicha umumiy qoidalarni tartibga solsa-da, uning shakllari va turlari har bir mamlakatning an’analari va xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, Amirliklar aholisining an’anaviy kiyimi bu keng, uzun oq ko‘ylak *kandura* yoki dishdasha, oq yoki qizil-oq katakli bosh o‘ram – gutra, uni ikkita qora jun ipdan yasalgan mahkam bog‘ich *agal* bilan ushlab turadigan erkaklar kiyimi, ayollar uchun esa boshdan oyoqgacha ayol tanasini yashiradigan qora o‘ram *abba yoki abaya*. Ayollar abaya ostida uzun, keng yengli ko‘ylaklar va oyoq boldirlarigacha yetadigan keng shimlar kiyishadi. Ko‘p ayollar yuzlarini chadra bilan yopishadi, tog‘li va cho‘l badaviy qishloqlarida esa hali ham misdan yasalgan niqoblar *burga* ishlatiladi.

Arab ayollari zargarlik buyumlarini yaxshi ko‘rishadi va ularni kiyishni bilishadi. Ilgari bu qismdagi Arabistonda kumush oltindan qimmatroq baholangan bo‘lsa, hozir arab go‘zallari bu yerda mo‘l-ko‘l sotiladigan oltin buyumlarni o‘zlarini bezash uchun zavq bilan ishlatishadi. Tantanalar uchun erkaklar garderobida ham abayalar (faqat erkaklarniki) mavjud bo‘lib, ular keng, erkin xalatni eslatadi, odatda paxtadan tikiladi, ko‘pincha qora yoki oltin rangda bo‘lib, yeng va etaklari oltin ip bilan naqshlangan bo‘ladi. Erkaklar abayasi kandura

ustidan kiyiladi. Arablar uzun oq ko‘ylak *dishdashani* manjetlar, ko‘krak cho‘ntagi va tik yoqa bilan afzal ko‘rishadi. Oxirgi elementlar Yevropa modasi ta’sirining natijasidir. Xuddi shunday ko‘ylak, lekin yupqaroq matodan va kengroq yengli bo‘lib, saudiyaliklar tomonidan saub shilaxa deb ataladi.

Bosh o‘ram *gutra* ostida, boshqa arab mamlakatlarida kufiya deb ataladigan bu kiyim, Arabistonda odatda oq rangli, to‘qilgan kichik shlyapa bilan kiyiladi. Moda ixlosmandlari bu shlyapaning chetini ko‘zga tashlanadigan qilib qoldirishadi. Yozgi gutra, ba’zan deyarli shaffof bo‘lib, yuqori sifatli paxtadan tayyorlanadi. Ikki qat qilib diagonal bo‘yicha yig‘ilgan holda, u quyoshning qizigan nurlaridan yaxshi himoya qiladi. Qiziqarli jihati shundaki, kufiya XX asr boshlarida arab birligi ramziga aylandi. Yevropa mustamlakachiligiga qarshi ommaviy namoyishlarda ishtirokchilar odatda kufiya kiyishgan. Shuningdek, u Usmonli amaldorlarining qizil feslariga qarshi ramz sifatida kiyilgan.

Ko‘pincha ro‘mol yelkalarni erkin qoplaydigan qilib taqiladi. Qishda qalinroq matodan, jun qo‘shilgan va qizil naqshli ro‘mol kiyiladi, u boshda ugal bilan mahkamlanadi (bu halqa badaviylarning tunda tuya bog‘lash uchun ishlatgan arqonidan kelib chiqqan deb hisoblanadi, kunduzi esa bu arqon yig‘ilib boshda saqlangan). Saudiya aristokratiyasining ugali oddiy ikki qavatli bog‘ich emas, balki to‘rt shnurdan iborat bo‘lib, bir necha joyda oltin zarb bilan bog‘langan. So‘nggi yillarda turli rangdagi gutralar qora-oq, yashil-oq va boshqalar paydo bo‘ldi. Qiziqki, ularning ishlab chiqarilishi Xitoyda yo‘lga qo‘yilgan va endi Xitoy musulmon mamlakatlariga va hatto Yevropaga an’anaviy arab kiyimlarini eksport qilmoqda.

Turban va salla hali ham, ayniqsa, keksa yoshdagilar orasida juda mashhur bo‘lib, deyarli hamma joyda mahalliy nomlarga ega. Ammo har doim va hamma joyda musulmon o‘z boshini o‘ng (“toza”) qo‘li bilan o‘raydi va buni har doim o‘ngdan chapga qiladi. Haj qilgan erkak yashil rangli salla kiyishi mumkin. Sovuq havo yoki maxsus holatlarda arab erkaklari ikki bo‘lak matodan tikilgan, burkani eslatuvchi bisht peshonasini kiyishadi. Uning tikilishi va chetlari dekorativ tasma yoki zarb bilan bezatiladi.

Amirliklar ayollari odamlar oldida abayada ko‘pincha qora yoki boshqa quyuq rangdagi uzun ko‘ylakda chiqishadi. Sohil hududlarida Yaponiya yoki Xitoyda ishlab chiqarilgan engilroq matolar ishlatiladi, ichki hududlarda esa hali ham uy to‘qimasidan tikilgan ko‘ylaklar kiyiladi. Abaya ostida oltin, kumush yoki rangli iplar bilan naqshlangan engilroq an’anaviy ko‘ylak kandura kiyilishi mumkin. Boy uyga tashrif buyurgan holda, badavlat arab ayollari Parij moda uylarida buyurtma qilingan liboslar kiyishini hayrat bilan ko‘rish mumkin. Ammo moda yangiliklarini kiyish shaxsiy uylar yoki hatto shaxsiy xonalardan tashqariga chiqmaydi. Odatda gandura ostida ayollar shirval kiyishadi. Uydan tashqarida boshga katta qora ro‘mol yoki shol *shela* o‘raladi, yuz esa qalin qora gazlama *gishua* bilan yopiladi, bu ayolga atrofdagi hamma narsani ko‘rishga xalaqit bermaydi. Qishloq joylarda, shuningdek, qat’iy qoidalarga rioya qiluvchi shahar oilalarida ayollar yarim niqob *birgu* kiyishadi (qizig‘i shundaki, bu nom ovchilar tomonidan o‘rgatilgan lochin boshiga kiyiladigan charm qalpoqqa ham beriladi), unga yuzning pastki qismini yopuvchi mato biriktiriladi.

Saudiya Arabistonining shimoliy hududlarida badaviy ayollari og‘iz va iyakni yopuvchi tor qora mato tasmasi *milfadan* foydalanadilar. Usmonli imperiyasi hukmronligi davrida Livanda va Suriyada turk amaldorlari badavlat sinf vakillarini Yuqori Porta talablariga muvofiq kiyinishga majburlagan. XV–XVIII asrlarda aholining katta qismi, ijtimoiy mavqeidan qat’i nazar, deyarli bir xil uslubdagi kiyimlarni kiyishgan, ular faqat matoning narxi va sifati bilan farqlanardi. Ayollarning bezaklari va erkaklarning qimmatbaho qurollari xilma-xillik keltirardi. Ko‘p hududlarda salla kiyilardi, uning hajmi va burmalar soni odamning maqomini ko‘rsatardi. Amirning ulkan sallasi uning “sha’niga mos kelishi” kerak edi. Druzlar burmalarni sinchkovlik bilan joylashtirishardi. “Maxsus” shaxslarning sallasi yassilangan shar shaklida bo‘lardi.

Oddiy druzlar, ya’ni “maxsus bo‘lmaganlar”, shuningdek, boshqa musulmonlar va hatto xristianlarning salla shakli bo‘yicha deyarli farqlanmas edi. Faqat ba’zida mato turli xil o‘ralib, burmalanardi. Amirlar ham, oddiy dehqonlar ham shirval kiyishardi – bu beldan osilgan burmalar bilan oddiy va qulay shimlar edi. Odatda qora shimlar belga bir necha marta o‘ralgan qizil kamar bilan bog‘langan. Badavlat odamlarning shimlarining keng qismi to‘piqlargacha yetardi, dehqonlarning shimlari esa tizzagacha yoki boldirgacha bo‘lardi. Og‘ir jismoniy mehnat bilan shug‘ullanmagan odamlar ko‘ylak ustidan yon tomonlarida yoriqlari bo‘lgan keng ko‘ylak gumbaz kiyishardi. Qishda bu kiyim ustidan yengsiz va tugmasiz keng palto abba kiyilardi, u odatda ikki bo‘lak matodan tikilib, naqsh yoki rangli ip bilan bezatilardi. Kambag‘allar esa qo‘pol jundan tikilgan qisqa kurtka bilan kifoyalanishardi.

Boy, turmush qurgan druz ayollari o‘ziga xos bosh kiyim *tantur* kiyishgan, bu balandligi ba’zan 70 sm ga yetadigan, tepasiga ro‘mol biriktirilgan konus shaklidagi kiyim edi. Tantur metalldan, ko‘pincha kumushdan yasalib, naqsh va zarb bilan bezatilardi. U hatto tunda ham yechilmasdi. Druz ayollari soch turmagi va bosh kiyimini saqlab qolish uchun bosh ostiga kichik yog‘och taxtacha qo‘yib uxlar edilar.

XIX asrda Livan kiyimlari biroz o‘zgarishlarga uchradi. Amir Bashir II o‘z fuqarolarini torbush deb ataladigan fes kiyishga chaqirdi. Katta hajmdagi sallalar qizil fetrdan yasalgan, yelkasiga tushadigan to‘qmoqli feslar bilan almashtirildi. XIX-XX asrlar o‘tishida shaharlarda Yevropa kiyimlari milliy kiyimlarni siqib chiqara boshladi. Matolar sharqona o‘ziga xosligini yo‘qotdi, keng yubkalar, kamonlar, qisqa baxmal korsetlar paydo bo‘ldi, tantur esa shlyapa va shaffof yupqa ro‘molga o‘z o‘rnini bo‘shatdi. Ba’zi mamlakatlarda, masalan, Misrda milliy kiyim “o‘tmish qoldig‘i” sifatida qaraldi. Bir paytlar Misr prezidenti Nosir davlat muassasalari va universitetlarda *galabeya* kiyishni taqiqlagan edi. Shunga qaramay, konservativ shaharliklar galabeya va pidjakni birlashtirib, bu taqiqni chetlab o‘tishdi. Bunday “ikkilik” yupqa jun kostyum matosidan tikiladi va qishda qulay hisoblanadi. Turkiyada rasmiy muassasalarda hijob kiyish taqiqlangan bo‘lib, dindor ayollar buni parik ishlatish orqali chetlab o‘tishadi.

Ummon sultonligi boshqa Ko‘rfaz mamlakatlaridan farq qiladi, chunki bu yerda erkaklar milliy an’analarni saqlash maqsadida qonun bo‘yicha kumush bilan bezatilgan xanjar bilan birga milliy kiyim kiyishlari shart. Mag‘rib mamlakatlarida

aholining ko‘pchiligi Yevropa modasiga rioya qiladi, ammo ba’zi joylarda milliy kiyim kiyish an’anasi saqlanib qolgan. Bir paytlar keng tarqalgan fesni Tunisda endi faqat an’analarga sodiq keksa odamlar kiyishadi. Tunisliklarning boshida ko‘pincha fes o‘rniga kelgan kichik fetrdan yasalgan shisha shlyapasi bo‘ladi. Shuningdek, Tunisda to‘piqdan yuqori tugaydigan shimlar kiyish odat tusiga kirgan. Erkaklarning oyoqlarida sariq charmdan yasalgan, sabo tipidagi babush shippaklari bo‘ladi. Boshdagi qizil shisha bu ekstravagant kiyim egasini o‘rmon to‘qmoqchisiga o‘xshatadi.

Mag‘rib ko‘chmanchilarining an’anaviy kiyimlari unchalik xilma-xil emas. Masalan, tuareglar yupqa jun ro‘mol *hayk* kiyishadi, bu yuzni mahkam yopadi. Hayk deyarli hech qachon yechilmaydi, faqat yuvinish paytida olinadi. Uning uzunligi bir yarim metrni tashkil qiladi; ovqatlanayotganda tuareg haykning chetini tortadi yoki ovqatni qo‘l bilan pastdan og‘ziga qo‘yadi. Mag‘ribliklar zargarlik buyumlarini, ayniqsa kumushdan yasalganlarini yaxshi ko‘rishadi. Erkaklar boshlarida bir tutam soch qoldirib, unga bezak taqishadi, ammo bu hayk ostida ko‘rinmaydi.

Jazoirning kabil xalqi orasida erkaklar odatda ayollarga qaraganda yorqinroq kiyinadi, chunki ular shaharga borib, u yerdan kiyim sotib olishadi. Kabil erkaklari paxtadan tikilgan keng shimlar, erkin uslubdagi, tizzadan pastga tushadigan paxta ko‘ylaklar kiyishadi. Har bir kishi qo‘lda to‘qilgan, kapushonli ulkan jun ro‘mol burnusga ega. Ayollar ko‘pincha bir necha ko‘ylakni bir-birining ustiga kiyishadi, lekin yalangoyoq yurishadi. Rif hududi aholisi somon shlyapalari bilan ajralib turadi, ularning tulyasi odatda to‘rt xil rangdagi jun pomponlar bilan bezatilgan bo‘lib, bu pomponlar shlyapa qirralariga o‘tkazilgan to‘qilgan tasmalar bilan tugaydi. Yelkalariga ular Ispaniyadan kelgan deb hisoblangan chiziqli poncho kiyishadi.

Milliy moda arab dunyosining o‘z an’analarini saqlab qolishga intilishini, shuningdek, Suriya, Misr, Arabiston, Liviya kabi alohida milliy jamoalarning umumiy arab madaniyati doirasida shakllanish yo‘llarini aks ettiradi. Boshqa tomondan, an’anaviy kiyimlarga sodiqlik globallashuv olib keladigan kosmopolit shaxssizlanishga qarshi yorqin misol bo‘lib xizmat qiladi.

Etnograf N.I. Kirayning ta’kidlashicha, Old Osiyo va Shimoliy Afrika arablarining an’anaviy kiyimlari, ayollarning zargarlik buyumlari, ba’zi joylarda erkaklarning qurollari va o‘ziga xos bosh kiyimlari bilan to‘ldirilgan, juda rang-barang va o‘ziga xos bo‘lib, ular bir-biriga juda o‘xshash. Erkaklar kiyimi eng ko‘p o‘zgarishlarga uchradi. Qadimgi arab yubkalari va yelka ro‘mollari kabi an’anaviy erkak kiyimlari asosan Eron va Turk elementlari bilan siqib chiqarildi. Ular Janubiy Arabistonda va Makkaga ziyorat qiluvchilarning marosim kiyimlarida saqlanib qoldi. Yumaloq yoqali uzun va keng ko‘ylaklar, pastga qarab torayadigan shimlar, yengsiz ko‘ylaklar, kurtkalar, kaftanlar, qisqa yengli yoki yengsiz keng paltolar keng tarqaldi. Mahalliy va Yevropa xususiyatlari aralashgan kiyimlar odatiy holga aylandi. Bosh kiyimlar esa an’anaviy bo‘lib qolmoqda. Old Osiyoda ayollar kiyimi, erkaklar kiyimi kabi, turlari bo‘yicha o‘xshash. Farqlar asosan kesim, fason va ranglarda bo‘ladi.

Aksariyat arablar musulmon bo‘lganligi sababli, ular islom dini kiyim bo‘yicha belgilagan qoidalarga rioya qilishga intilishadi. Islom qoidalariga ko‘ra, ayollar tanasini to‘liq yopuvchi, faqat yuz, qo‘l kaftlari va oyoq panjalarini ochiq qoldiradigan *hijob* kiyishlari kerak. Erkaklar esa tananing kindikdan tizzaning o‘rtasigacha bo‘lgan qismini yopishlari shart, qolgan qismlar ochiq bo‘lishi mumkin. Tarixiy manbalarga ko‘ra, yuzni yopish odati qadimgi Fors va Yunonistonda, ayniqsa, turmush qurgan ayollar orasida keng tarqalgan edi. Bu pokiza ro‘mol ijtimoiy sinfga mansublik belgilari sifatida ishlatilgan. Hijob asosan shahar ayollari orasida keng tarqalgan bo‘lib, qishloq yoki tog‘li hududlarda yashovchi ayollar uni kamroq ishlatgan. Ular hijobni faqat begona odamlar yoki chet elliklar oldida kiygan, ammo dala ishlari yoki boshqa xo‘jalik vazifalari vaqtida uni umuman kiymaganlar.

Iroq arablarining an’anaviy kiyimlari mamlakatning turli hududlarida tafsilotlarda farq qiladi, ammo umuman shimoliy arab badaviylarining kostyumiga yaqin. Erkaklar torayib boradigan, odatda oq shim va uzun keng ko‘ylak (dishdasha) kiyadilar, ular kamar (natak) bilan bog‘lanadi. Sovuq paytlarda ustiga ochiq yopinchiq (aba) kiydilar. Bosh kiyim sifatida bosh atrofiga o‘raladigan jun lenta bilan ushlab turiladigan shol ishlatiladi. Eng keng tarqalgan poyabzal yog‘och yoki charm sandallar, yumshoq etiklar. Iroqning janubidagi dehqonlar va baliqchilarning kiyimi ko‘pincha bel bog‘ichigacha cheklanadi.

Iroqdagi ayollar kiyimi shim, uzun ko‘ylak yosh ayollar uchun yorqin rangli, keksa ayollar uchun quyuq rangli va ipak yoki jun yopinchiqdan iborat. Bosh quyuq ro‘mol bilan qoplanadi, peshonasida mato tasmasi (charda) bilan bog‘lanadi. Iyakdan ko‘krakka yana bir ro‘mol *(futla)* tushiriladi. Islomning muqaddas joylariga ziyorat qilgan ayollar *oq futu* kiyadilar. Ayollar tomonidan taqiladigan bezaklar juda xilma-xil bilaguzuklar, broshlar, marjonlar, osma bezaklar, sirg‘alar, burun halqalari, turli materiallardan yasalgan.

Yirik shaharlarda an’anaviy kiyim, ayniqsa erkaklar kiyimi, sezilarli darajada Yevropa kostyumi bilan almashtirilgan. Milliy bosh kiyimlar eng ko‘p saqlanib qolgan: erkaklar bosh ro‘moli, unga o‘ralgan kichik dumaloq qalpoq. Shahar amaldorlari, ziyolilar, savdogarlar boshida *siypora* qora jun qalpoq, shakli pilotka yoki shotlandiyalik tog‘liklarning bosh naqshiga o‘xshash. Bu qalpoq birinchi (1921-yildan) Eron qiroli Hoshimiylar sulolasidan bo‘lgan Faysal tomonidan joriy etilgan, shuning uchun uni *feysaliya* deb ham atashadi. An’anaviy ko‘ylak ustiga kiyilgan Yevropa pidjakining kombinatsiyalari kam emas. Rang-shuhratli shahar olomonida, qora ko‘cha niqobi, qalin parda yoki soch to‘ri bilan qoplangan ayollar bilan birga, Yevropa libosidagi ayollar tobora ko‘proq uchraydi. Zamonaviy shahar kostyumining elementlari asta-sekin Iroqning qishloq hududlariga ham kirib bormoqda.

Janubiy va Sharqiy Arabiston amirliklariga badaviy turidagi kiyim xos, lekin unga bel atrofiga o‘raladigan va tizzagacha tushadigan jun bilan qoplangan to‘rtburchaklar oq mato qo‘shiladi. O‘zlarining hashamatli kiyimlari bilan feodallar va shahar elitalari ajralib turadi. Ularning uzun oq ko‘ylaklari oltin bilan kashtado‘zlik qilingan, ipak bosh ro‘mollari ip emas, balki oltin halqa bilan ushlab

turiladi, sallalar qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, xanjar dastasi va qinlari esa butun bir boylikni ifodalaydi.

Oman arablarining kiyimlari ham xilma-xildir. Bu yerda eng keng tarqalgan kiyim Yaman kiyimiga yaqin. Erkaklar uchun tizzagacha yetadigan tartanli yubka (sharqiy Arabistonda *“izar”* deb ataladi) va koʻpincha qizil salla; ayollar uchun mansetsiz yengli uzun koʻylak (“mob”), pastga torayib boradigan shimlar (“sirval”), qora bosh roʻmoli (“pushsha” yoki “milfa”) va yuzni yopadigan shaffof parda yoki koʻz uchun teshiklari boʻlgan niqob (“batula”) kiyiladi. Badavlat tabaqalar erkaklari koʻpincha charm kamar bilan bogʻlangan oq koʻylaklar va yoʻlli kaftanlar kiyishadi. Feodal elita uchun qora yoki qizil yopinchiq (“abaya”) bilan Shimoliy Arabistonga xos badaviy kostyumi xosdir. Oman erkaklar kostyumining ajralmas qismi beliga taqilgan, uchlarida egri qinli qisqa va keng xanjar (“jamishna”).

Qora tanli Kara qabilasi, oʻrta asrlarda Janubiy Arabistonga bostirib kirgan Efiopiya bosqinchilarining avlodlari) qora *“futa”* (son atrofiga bir necha marta oʻralgan bir rangli mato) va chap yelkasidan tashlab yuborilgan uzun qora sharf *(“lugaf”)* kiyishadi. Ularda erkaklar sochlarini koʻplab soch toʻqimalariga toʻqib, ularni bosh atrofida ettimarotab oʻrab, charm tasma *(“mahfuf”)* bilan bogʻlashadi. Ular, shuningdek, maxsus qurollarni (toʻgʻri qilichlar, sigir terisi bilan qoplangan kichik dumaloq yogʻoch qalqonlar) ham saqlab qolishgan. Kara ayollari rang-barang koʻylaklar kiyishadi. Bayramlarda ular yuzlarini iyak va burundan quloqlarga qadar koʻk va yashil chiziqlar bilan bezashadi.

Bahrayn kiyimlari Oman kiyimlariga yaqin (izar, mob, bosh roʻmoli gutra, yopinchiq aba, lenta aqal, ayollar uchun majburiy qora niqoblar batula). Qishloq aholisining erkaklar kiyimi shaharliklar farqi yoʻq, lekin qishloq oqsoqollari va mollalar Fors uslubidagi kaftan (kaba) kiyishadi. Ayollar kiyimida Fors unsurlari koʻproq: toʻgʻri oq yoki ikki xil rangli matodan tikilgan, pastga torayib boradigan shimlar, oq paxta matodan tikilgan ustki kiyim, katta toʻrtburchak yoki yarim dumaloq, yoʻlli yoki qora koʻrpa (chabur). Zeb-ziynatlar yosh va daromadga bogʻliq. Ularning eng muhimi burunning chap qanotida kichik oltin rozetka va oʻng qanotida halqa.

Yaman togʻliklarining kostyumi dengiz boʻyi issiq mintaqalarining kiyimlaridan farq qiladi. Togʻlarda qishda sovuq boʻladi, shuning uchun ular tashqi tomondan moʻyna bilan qoplangan charmsiz koʻylaklar, charm kamar va keng xanjar kiyishadi. Koʻylaklar va bosh bogʻichlar koʻpincha koʻk rangga boʻyalgan boʻlib, boʻyoq mustahkamlanmaganligi sababli tanaga, yuzga, soqolga, qoʻllarga va koʻkrakka koʻk dogʻlar tushadi. Togʻliklar buni ahamiyatsiz deb bilishadi, chunki indigo sogʻliqni mustahkamlaydi, deb hisoblanadi. Togʻlik kiyimiga keng, oq yoki rangli yopinchiq (aba) kiydilar. Yaman shaharlarida erkaklar sochlarini olib, soqollarini qisqartirishadi. Dehqonlar esa uzun, yubkaga oʻxshash sochlar saqlab, koʻzlarini surma bilan chizishadi (bu koʻz kasalliklaridan himoya qiladi).

Saudiya Arabistonida arab kiyimining asosiy elementlari (koʻylak, yopinchiq, bosh roʻmoli) anʻanaviy ravishda tuya, echki yoki qoʻy junidan tayyorlanadi. Yopinchiq old tomondan kesilgan, qoʻllar uchun teshiklari bor yoki baʻzan qisqa yenglari boʻladi. Saudiya Arabistonining deyarli har bir mintaqasida yopinchiqning

ma‘lum bir rangi qabul qilingan. Badavlat odamlar qishki va yozgi “aba”larga ega. Yozgi yopinchiqlar yengilroq va ko‘pincha oppoq bo‘ladi. Bosh ro‘moli *(kufiya)* ham ko‘pincha oq rangda bo‘ladi. Lenta va ro‘molning rangi mamlakatning turli hududlari va qabilalarga qarab farq qiladi.

Ichki Arabistondagi arab erkaklarining o‘ziga xos kiyim elementi “haqu” (yoshligidan yalang‘och tanaga kiyiladigan kamar). Bu uzun charm kamar bo‘lib, ba‘zan teri qismlardan to‘qilgan. Uni yog‘ bilan qoplanadi. Ushbu kamarning maqsadi noma‘lum: sehrli maqsadlar yoki bosqichma-bosqich o‘tish marosimi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Saudiya Arabistonida shaharlarda “Makka kostyumi” va zamonaviy Yevropa kiyimlari keng tarqalgan. “Makka kostyumi” uzun oq ko‘ylak, yengsiz ko‘ylak, kaftan va past dumaloq qalpoq yoki salladan iborat. Ustiga rangli yengsiz ko‘ylak va ko‘ylak bilan bir xil uzunlikdagi kaftan kiydilar. Ko‘ylak yoki kaftan kamar yoki rangli mato bilan bog‘lanadi. Qishda kaftan ustiga jun yoki ipak ko‘ylak kiydilar. Ilgari poyabzal sifatida oyoq barmoqlari orasiga ilingan sariq etiklar ishlatilgan, hozir esa badaviy sandallar *(“nial”)* kiyiladi. “Makka kostyumi” an‘anaviy arab hayotiga sodiq qolgan boy shaharliklar, qishloq boylari va badaviy qabilalar shayxlari kiyimi hisoblanadi. Shahar kambag‘allari uchun yarim Yevropa uslubidagi kiyim – fabrika ishlab chiqarilgan ko‘ylak, arzon paxta shimlar va yengsiz ko‘ylak xosdir.

Mag‘rib qishloq aholisining kiyimi ham umumiy arab kiyimiga o‘xshaydi. U quyidagi elementlardan iborat: Dosubba - keng yengli yozgi kaftan. Jellaba - yopiq yoqali uzun oq yoki yo‘lli ko‘ylak. Altura - jun yoki paxta matodan tikilgan xiton. Burius - tuya junidan tikilgan issiq, qopqoqli yopinchiq. Bosh kiyim sifatida qizil jun qalpoq *(“sheshya”)* yoki salla ishlatiladi. Shahar savdogarlari fes (farbush) kiyishadi. An‘anaviy erkaklar poyabzali orqa qismisiz etik (“belha”). Ba‘zida Yevropa kostyumi fes yoki salla bilan uyg‘unlashtiriladi.

Mag‘ribda ayollar kiyimi ko‘ylaklar, keng shimlar va turli rangdagi bosh ro‘mollari yoki yopinchiqlar (*hams)*dan iborat. Marokashda ayollar qopqoqli uzun kaftanlar, orqasiz etiklar kiyishadi, qo‘l va oyoqlarini qizil rangli xina bilan bezashadi. Ular, odatda, oyoq bilagigacha yetadigan, yuqori qismi yopiq, qora, jigarrang, ko‘k, yashil yoki qizil rangdagi liboslarni ustun ko‘rishadi. Bu liboslar yeng va yoqa atrofida oltin kashtalar bilan bezatilgan. Mag‘rib qishloqlarida ayollar yuzlarini yopmaydilar. Shaharlarda esa Yevropa uslubidagi kiyimlar keng tarqalgan.

Misr fallahlarining an‘anaviy kiyimi paxta matodan tikilgan *“gallabeya”* bo‘lib, bu oq yoki to‘q ko‘k rangdagi, to‘pig‘igacha yetadigan keng ko‘ylakdir. Uning ostiga ko‘ylak va tizzadan pastga tushadigan keng shimlar kiyiladi. fallahlar bu kiyimni ham bayramlarda, ham kundalik hayotda kiyishadi. Uy va ish joyida oddiy “gallabeya” va orqasiz yumshoq etiklar ishlatiladi. Bosh kiyimi sifatida jigarrang rangli “lebda” kiyiladi.

Misr ayollari yuzlarini yopmaydilar. Erkaklar ham, ayollar ham kiyimlarini kashta yoki naqshlar bilan bezashmaydi. Ayollar o‘zlarini marjonlar, mis, kumush va oltin uzuklar bilan bezashadi. Ayollar kiyimining ajralmas qismi uzun

yopinchiqlardir. Misrda tobora ko‘proq erkaklar va ayollar Yevropa kiyimlari yoki ularning ba‘zi elementlarini kiyishmoqda.

Misr shaharlarida odamlar turlicha kiyinishadi. Bu yerda tor yubka va zamonaviy ko‘ylak kiygan ayolni ko‘rish mumkin, yonida esa ko‘zlarigacha qoplangan keng yopinchiqli ayol sekin yurib ketayotgan bo‘ladi. Uning oyoq bilaklarida og‘ir mis halqalar (“xolokal” – nikoh uzugi) bor bo‘ladi. Bu uzukni arab ayoli faqat eri vafot etgandan keyin oladi. Shahar erkaklari odatda bizga tanish Yevropa kostyumlarini kiyishadi. Kam ta‘minlangan odamlar esa “*gallabeya”* kiyishadi.

Arabiston va Shimoliy Afrikadagi an‘anaviy arab kiyimlari juda rang-barang va o‘ziga xosdir. Ayollar kiyimlari zeb-ziynatlar, erkaklar kiyimlari esa ba‘zi joylarda qurollar va maxsus bosh kiyimlari bilan to‘ldirilgan. Eng katta o‘zgarishlar erkaklar kiyimida sodir bo‘lgan. Qadimgi arab yubkalari va yelkadan tashlab yuboriladigan yopinchiqlar asosan Eron va turkiy kiyim elementlari bilan almashtirilgan. Bu kiyimlar faqat Janubiy Arabistonda va Makkaga haj ziyoratchilarining marosim kiyimlarida saqlanib qolgan.

Hozirgi kunda yumaloq yoqali uzun va keng ko‘ylaklar, pastga torayib boradigan shimlar, yengsiz ko‘ylaklar, kurtkalar, kaftanlar, qisqa yengli yoki yengsiz yopinchiqlar keng tarqalgan. Mahalliy va Yevropa unsurlarini o‘z ichiga olgan aralash kiyimlar odatiy holga aylandi. Bosh kiyimlari esa an‘anaviy shaklida saqlanib qolgan.

3.Milliy arab oshxonasi

Etnograf N.I. Kireyning ta’rifiga ko‘ra, arablar uchun xos bo‘lgan ovqatlanish tizimi quyidagi omillar majmuasidan iborat, ya’ni oziq-ovqat sifatida iste’mol qilinadigan asosiy mahsulotlar to‘plami. Ushbu mahsulotlardan tayyorlanadigan taom turlari, o‘ziga xos bo‘lgan qo‘shimcha komponentlar (ziravorlar va h.k.), mahsulotlarni qayta ishlash va taom tayyorlash usullari, ovqatlanishdagi cheklovlar va afzalliklar; taom tayyorlash va iste’mol qilish bilan bog‘liq xulq-atvor qoidalari. Shu bois ovqatlanish odatlari ham moddiy, ham ma’naviy madaniyatga “ildiz otadi”. Biroq, ovqat tarkibida boshqa xalqlardan kirib kelgan ko‘plab unsurlar paydo bo‘ladi, ular har bir etnos tomonidan o‘zlashtiriladi va o‘zgartiriladi. Natijada ovqat asta-sekin o‘zining etnik rang-barangligini yo‘qota boshlaydi va asta-sekin xalqaro yoki mintaqaviy xarakter kasb etadi.

Arablarning qadimiy vatani Arabiston yarimoroli hisoblanadi. Qadimdan ko‘chmanchi arablar uchun yetarlicha kamtarona ovqatlanish manbai mahalliy qishloq xo‘jaligi bo‘lgan. Milodiy VIII asrda zohid musulmonlar kam narsaga qanoat qilgan ular xurmo yoki don mahsulotlaridan tayyorlangan taomlarni iste’mol qilgan, ustiga tuya suti ichishgan.

Ammo Abbosiylar sulolasi hukmronligi davrida, xalifalik poytaxti Damashqdan Bag‘dodga ko‘chirilgan paytda, ko‘plab qadimgi odat va an’analar asta-sekin unutila boshladi. Saroy amaldorlari va ularning ko‘plab xizmatchilari isrofgarchilikdan tap tortmasdan dabdabali ziyofatlar uyushtirardi. Ularni mahsulotning narxi yoki noodatiyligi to‘xtata olmasdi. Masalan, juda issiq bo‘lgan paytlarda sharqona pazandachilik ixlosmandlari ichimliklarini muz bilan

sovutganlar. Bu muz esa Forsiston tog‘li hududlaridan nihoyatda katta pul evaziga keltirilardi.

O‘rta asr arab tarixchilarining guvohlik berishicha, ichimlikni sovutish uchun muzni birinchi bo‘lib ishlatgan shaxs Bag‘dod hokimi Ibn Yusuf bo‘lgan. U VIII asr boshlarida, Umaviylar sulolasi davrida yashagan. Ibn Yusuf o‘z odamlari orqali muz olib kelish uchun ularni Livan tog‘lariga, hattoki Kavkazga yuborgan. Muz sahro orqali uzoq yo‘l bosib kelayotganda erib ketmasligi uchun uni mo‘l-ko‘l tuz bilan qoplashar va somon bilan o‘rashar edi. XIII asrda muz sotuvchilari Nil bo‘ylarida ham paydo bo‘ldi. Qimmatbaho muz maxsus jihozlangan kemalarda Livandan olib kelingan. Muz “sharobxonalar” ya’ni “ichimliklar ombori” deb atalgan maxsus binolarda saqlangan. So‘ngra uni xaridorlarga yetkazib berish bilan maxsus kishi shug‘ullangan, bu kasb egasi *“tallyag” “(qorchi”*) deb atalgan. Vaqt o‘tib, muz savdosi shunchalik rivojlandiki, “tallyaglar” hatto o‘zlarining alohida gildiyasini ham tashkil etishgan. Aytishlaricha, aynan shu odamlar butun dunyoni zabt etgan muzqaymoqni ixtiro qilganlar.

Hozirgi kunda ham, sivilizatsiyaning jadal rivojlanishiga va g‘arbona hayot tarzining keng yoyilishiga qaramasdan, arablarning gastronomik didi unchalik o‘zgarmagan va deyarli avvalgidek qolgan. Biroq, zamonaviy arablar uchun tushlik shunchaki ovqat yeyish emas, balki ma’lum bir marosim bo‘lib, faol muloqot, yangiliklar almashinuvi va arab odob-axloqining yozilmagan qonunlariga rioya qilishni ham o‘z ichiga oladi. Albatta, bu tartiblar tilanchilar va darbadarlar uchun tegishli emas ular hech qanday tantanasiz o‘z kosasidagi sho‘rvani yeb qo‘yaveradilar.

Ovqatlanish yoki turli ichimliklar ichish paytida amal qilinishi lozim bo‘lgan qoidalar Muhammad Sodiq al-Qashgariyning *“Adabu-s-solihin”* (“Sharq odob-axloq kodeksi”) asarida batafsil bayon qilingan. Mazkur kodeksda ovqatni me’yorida yeyish, haddan oshmaslik, to‘yguncha emas, balki qisman yeyish tavsiya etiladi. Go‘shtli taomni doimiy iste’mol qilish tavsiya etilmaydi, ammo 40 kun ketma-ket go‘sht yemay yurish ham ma’qullanmaydi. Payg‘ambar alayhissalom, garchi sigirning go‘shti halol hayvonlarga mansub bo‘lsa-da, uning yengil a’zolari jigar, buyrak, ichak va oshqozonini yemaganlar.

Kodeksda ba’zi oziq-ovqat turlarini iste’mol qilish tartibi va usuli belgilangan, shuningdek, ba’zi taomlarning salomatlikka zarar yetkazishi ham ta’kidlangan. Masalan, mehnat qilgandan so‘ng sut ichish tavsiya etilmaydi; pishirilgan go‘shtni qovurilgan go‘sht bilan, quritilgan yoki tuzlanganini esa yangi go‘sht bilan aralashtirib yemaslik lozim. Birin-ketin ikki haroratli yoki serharorat taomni, ikki salqin, ikki yumshoq, ikki qattiq yoki ikki mustahkamlovchi taomni ketma-ket yemaslik kerak; shuningdek, bir mustahkamlovchi va bir bo‘shashtiruvchi taomni birgalikda yeyish ham zararli deb hisoblanadi. Shikastlangan, yoqimsiz hidli mahsulotlar, xom piyoz va sarimsoqdan tiyilish lozim, chunki payg‘ambar (s.a.v.) ularni yemaganlar. Imkon bo‘lsa, yolg‘iz ovqat yemagan ma’qul, chunki kodeksda aytilishicha, ovqatga qancha ko‘p qo‘l cho‘zilsa, shuncha ko‘p baraka bo‘ladi.

Ovqat erda o‘tirib yeyiladi, taom solingan idish maxsus laganga yoki erga qo‘yiladi, ostiga ro‘molcha yoziladi. Sho‘rva yoki suyuq taomlar odatda mis yoki loy idishda yeyiladi, yog‘och qoshiq esa soat miliga teskari yo‘nalishda, aylana

bo‘ylab navbat bilan uzatiladi. Qoshiq tegirmon g‘ildiragining aylanishiga teskari yo‘nalishda berilishi kerak, degan ishonch mavjud. Ko‘pincha ovqat qo‘l bilan yeyiladi, shu bois ovqatdan oldin ham, keyin ham qo‘l yuvish uchun maxsus suv quygich keltiriladi. Odatda erkak va ayol musulmonlar alohida ovqatlanadilar.

Musulmon dunyosida keng tarqalgan bir tasnifga ko‘ra, ovqatlar o‘z sifati bo‘yicha “issiq (qizdiruvchi)” va “sovuq (sovutuvchi)” turlarga bo‘linadi. Bu e’tiqod, ehtimol, mavjudotning to‘rtta asosiy unsurga issiq, nam, quruq va sovuqka bo‘linishi g‘oyasiga borib taqaladi. Har qanday ovqat va dori issiq yoki sovuq hisoblanadi. Xalq e’tiqodiga ko‘ra, inson tabiati to‘rt turga bo‘linadi: issiq, nam, quruq va sovuq. Shaxsiy fe’l-atvordagi nomuvofiqlikni bartaraf etish uchun unga qarama-qarshi xossalarga ega ovqatni tanlash kerak.

Tuyalarni boqishdan tashqari, ko‘plab badaviylar qo‘y, echki va ot yetishtirish bilan ham shug‘ullanganlar. Otlar badaviyning faxri harbiy yurishlar va tantanali chiqishlar uchun ishlatilgan. Qo‘y boqib yuruvchi ko‘chmanchilar uzoq masofalarga ko‘cha olishmagan, ularning yaylovlari yaqinida albatta suv manbai bo‘lishi shart edi. Tuyalar singari, qo‘y va echkilar ham badaviylar hayotining va farovonligining asosiy manbai bo‘lgan. Ularning suti va go‘shti asosiy oziq-ovqat bo‘lib xizmat qilgan. Qo‘y junidan esa badaviy chodirlari tayyorlangan.

Biroq ko‘chmanchilik hayoti dehqonchilikni butunlay istisno qilmaydi. Doimiy suv manbalariga ega joylarda nisbatan qisqa masofalarda amalga oshiriladigan ko‘chishlar badaviy qo‘yboqarlariga dehqonchilik bilan shug‘ullanish imkonini bergan. Qishda yog‘adigan kamdan-kam yomg‘irlar tufayli yerga maxsus ishlov bermasdan arpa va bug‘doy ekish mumkin edi. Arabistonda sayohat qilgan ko‘plab sayyohlar bir xil qabila doirasidagi turli guruhlar orasida dehqonchilik va ko‘chmanchi chorvachilikning bunday uyg‘unligini qayd etganlar. Masalan, G. Vallin qayd etganidek, ba’zi qishloq aholisi hanuzgacha ko‘chmanchilik urf-odatlari va turmush tarzidan voz kechmagan bo‘lsa, ayrim badaviylar ilgari ular uchun kamsituvchi hisoblangan ish turlariga murojaat qila boshlaganlar.

I. Burkxardtning yozishicha, harb qabilasiga mansub ko‘chmanchilardan bir guruh serhosil hududdagi bir nechta suv manbalariga egalik qilgan, u yerda ular javdar va arpa ekkanlar. Biroq yilning katta qismini ular sahroda o‘tkazgan va chodirlarda yashaganlar.

Ko‘chmanchi, yarim-ko‘chmanchi va o‘troq aholining xo‘jalik faoliyatida aniq chegaralarni belgilash ba’zida qiyin. Turli sabablarga ko‘ra ortiqcha ko‘chmanchi aholi o‘troq hayot tarziga o‘ta boshlagan. Ular yer haydab, ekin ekkanlar, hosil pishgunicha esa bir necha oy davomida chorvalari bilan yaylov izlab ko‘chib yurishgan. Yarim-o‘troq aholining aksariyati badaviylik o‘tmishidan to‘liq voz kechmagan va ko‘pincha yana ko‘chmanchi hayot tarziga qaytib ketgan.

Qadim zamonlardayoq Mesopotamiya va Janubiy Arabistonda yuksak darajada rivojlangan dehqonchilik madaniyati mavjud bo‘lgan, bunday darajaga murakkab sug‘orish tizimi orqali erishilgan. Biroq arab dunyosining ko‘pchilik qismida dehqonchilik tabiiy (yomg‘irga tayanilgan) ekinlar asosida olib boriladi. Arab fallahining (dehqonining) asosiy mashg‘uloti bug‘doy va arpa yetishtirishdir. Yaman, Livan, Iroq, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarda bu don ekinlaridan tashqari *sorgo* (durra), *tariq* va *makkajo‘xori* ham yetishtiriladi. Guruchning asosiy

yetishtiriladigan hududlari Iroq janubi va Saudiya Arabistonining nam iqlimli joylari. Fallahlar don ekinlari bilan birga *loviya, no‘xat, yasmiq* kabi dukkakli ekinlarni ham ekadilar. Sabzavotlardan esa eng keng tarqalganlari *baqlajon, piyoz, sarimsoq, pomidor, karam, ismaloq, sabzi,* yaqinda olib kirilgan *kartoshka* (Iordaniya, Yaman, Livan), *bamya, turli ildizmevalar va bodringdir*. Qovun-tarvuz mahsulotlaridan esa qovun, tarvuz, qovoq yetishtiriladi.

Qishloq aholisi hayotida xurmo alohida o‘rin tutadi u ko‘plab arab mamlakatlarining qadimiy madaniy o‘simligi hisoblanadi. Xurmo daraxti yetishtiriladigan asosiy hududlar Iroq, Yaman, Saudiya Arabistoni, Quvayt va Bahrayn. Butun Arab Sharqida dehqonlar sitrus mevalarni (Iordaniya, Livan, Bahrayn, Quvayt), uzum (Suriya, Livan, Iroq, Saudiya Arabistoni), shuningdek, olma, anjir, anor, bodom, olxo‘ri va boshqalarni keng yetishtiradilar. Fallah xo‘jaligining yordamchi sohasi sifatida yirik qoramol, parrandachilik bilan shug‘ullaniladi. Botqoq hududlarda esa buqalarni boqish keng tarqalgan. Sohilbo‘yi hududlarida baliqchilik yaxshi rivojlangan. Ammo qirg‘oq aholisi baliqni tuzlash usullarini bilmagani va uni muzlatish imkoniyati yo‘qligi tufayli, Arabiston yarim orolining ichki hududlarida yashovchi aholiga baliq mahsulotlari yetib bormaydi.

Yaqin Sharq arablarida, boshqa xalqlarda bo‘lgani kabi, yagona ovqatlanish tizimi ikki shaklda namoyon bo‘ladi: ko‘chmanchi chorvadorlar ovqatlanish madaniyati va o‘troq aholining ovqatlanish uslubi. Ko‘chmanchi badaviylar ovqatlanishida tartib boshqacha: birinchi o‘rinda sut, keyin xurmo, non va guruch turadi. Sut (tuya, qo‘y yoki echkidan olingan) va sut mahsulotlari badaviylarning asosiy oziq-ovqat manbai hisoblanadi. Ko‘plab holatlarda tuya suti va xurmo ko‘chmanchilarning yagona oziq-ovqat mahsulotlari bo‘lgan.

Badaviylarning har kungi menyusida albatta non bo‘ladi. Masalan, arxiv juda yupqa qilib yoyilgan yassi non, jerim – qalin va katta yassi non, gamriya tez pishirish uchun xamirni qalin qilib yoyib, issiq kulga solinadi, ustidan olov yoqiladi va ikki-uch marta aylantirib pishiriladi. Achitilgan xamirdan tayyorlangan non (hamr) faqat sovuq mavsumda pishiriladi. Xamirdan kechasi tayyorlab, ertasi kuni non pishiriladi. Bunday non uzoq vaqt saqlanadi. Biroq badaviylar yangi tayyorlangan *fatir* nonni afzal ko‘radilar. Ba‘zida nonushta uchun, faqat mehmon kelganida, chodir bekasi *masli* deb ataluvchi kulcha non tayyorlaydi. Ularni *sadj* (temir tova) ustida pishiradilar, sadjni teskari qilib olovga qo‘yib, ichki botiq qismiga xamir quyiladi. Bahor kelib sut va yog‘ mo‘l bo‘lganida non pishirilmaydi. Faqat mehmon kelsa, mezbon non pishirishi shart bo‘ladi. Un yoki bug‘doydan tayyorlanadigan ayrim taomlar, misol uchun, *ashida* sut va biroz undan tayyorlangan suyuq bo‘tqa, *basis* uzum sharbatidan tayyorlangan shirin suyuqlikka bug‘doy uni qo‘shiladi (bolalar uchun), *xmeyya* sutda qaynatilgan non ustiga tuya ichki yog‘i quyiladi, *besil* xurmo va un aralashmasi, *madrus* xurmo, qaynatilgan bug‘doy va hayvon yog‘idan tayyorlangan suyuq massa.

Xurmo *(tamr)* badaviylar, ayniqsa kambag‘al qatlam uchun juda muhim oziq-ovqat sanaladi. Uni quyidagi shakllarda iste’mol qiladilar: yangi, quritilgan, qovurilgan yoki qandlangan holatda. Ko‘pincha bu xurmo va sut ularning yagona oziqlanish manbai bo‘ladi. Arabistonda sayohat qilgan G. Volneyning yozishicha,

ko‘plab badaviylar kuniga atigi 6-7 dona xurmo, eritilgan yog‘ga botirilgan holda, bir oz yangi yoki nordon sut bilan oziqlanishgan. Bunday yetarli bo‘lmagan ovqatlanish unga chuqur taassurot qoldirgan.

Badaviylarning ovqatlanishi uglevodlarga boy emas. Bu ehtiyoj, birinchi navbatda, xurmo va boshqa o‘simliklardan olinadi. Bahor va yomg‘irli mavsumda sahrolar yashil o‘simliklar bilan qoplanadi. Bu vaqtda badaviylar iste’mol qilinadigan o‘simlik barglari, gullar, g‘unchalar, ildizlar va hatto qo‘ziqorinlarni terib yeyishadi. Ular iste’mol qilinadigan 20 dan ortiq o‘simlik nomini bilishadi. Oziq-ovqat tanqisligi sababli, eng kambag‘al badaviylar hatto *chigirtka, ilon,* har qanday *yovvoyi hayvon* hatto *tulkini* ham yeyishga majbur bo‘lganlar. Badaviylar orasida eng yaxshi delikates bu sarancha hisoblanadi. Bahor yoki yoz oylarida sarancha qoramtir bulutdek badaviylar qarorgohlariga bostirib keladi. Tunda yoki erta tongda, shudring hali qurimagan paytda, bu hasharotlar harakatsiz holatda bo‘ladi. Shu paytdan foydalanib, badaviy ayollar ularni kaftlab yig‘ib, katta xaltalarga soladilar. Ko‘chmanchi Markaziy Osiyo xalqlaridan farqli ravishda, badaviylar go‘shtni kam iste’mol qiladilar, faqat katta bayramlarda, to‘y yoki dafn marosimida echki so‘yiladi. Faqat boy shayxlar yoki lashkar boshliqlari yosh tuyalarning go‘shtini, go‘shtli guruchni iste’mol qilish imkoniga ega.

E.A. Belayevning fikricha, arab badaviylarida tuya go‘shti doimiy oziq-ovqat bo‘la olmagan, chunki: oddiy badaviylarning tuyasi ko‘p bo‘lmagan. Tuyalar sekin ko‘payadi urg‘ochi tuya har ikki yilda bir marta bolalaydi. Shu sababli, tuya go‘shti faqat maxsus holatlarda mehmon kelsa, bayramda yoki qo‘y bo‘lmasa yeyilgan. Badaviy o‘zini tuyaga to‘la bog‘liq his qilgan va och qolishga tayyor bo‘lgan, ammo tuyani so‘ymagan. Og‘ir qurg‘oqchilikda, yangi tug‘ilgan, zaif hayvonlarni saqlab qolish iloji bo‘lmaganda ham mol go‘shti iste’mol qilingan. Badaviylarda mehmon kelishi majburiy mehmondo‘stlik odatini ishga soladi, xo‘jayin hech bo‘lmaganda echki, imkon bo‘lsa qo‘y yoki tuya so‘yishi kerak.

Tuya go‘shti badaviylar tomonidan “issiq taom” hisoblanadi, shuning uchun u sovuq fasllarda ko‘proq tanovul qilinadi. Eng mazali go‘sht bu 4-10 yoshdagi semiz urg‘ochi tuyadan olinadi. Qari tuyani pishirib bo‘lmaydi u qattiq va bemaza bo‘ladi. 3 oydan yosh tuya bolasi esa, odamning oshqozoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tuya badaviylar uchun maxsus delikates hisoblanadi. Uni mayda bo‘laklarga bo‘lib, qozonda qovuradilar. Olingan yog‘ maxsus teri xaltalarga (burduq) quyiladi va uzoq saqlanadi. Bu yog‘ nafaqat ovqat uchun, balki dorivor maqsadlarda yiringli yaralar, chipqon va boshqa kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Har bir badaviy oilasida shu yog‘ning zahirasi bo‘ladi. Qo‘y go‘shti esa tuya go‘shtidan ko‘ra arzonroq va keng tarqalgan. Mehmonlarga qo‘y tili, buyrak, yonoq va ko‘z kabi eng mazali qismlar tortiladi. Odamlar qo‘y dumba yog‘ini ham yuqori baholaydilar ayniqsa mehmonlar uchun.

Qon iste’moli esa badaviylar orasida deyarli uchramaydi, bu islomda taqiqlangan. Badaviy chorva bo‘ynini shunday mohirlik bilan kesadiki, bir necha daqiqada butun qon oqib ketadi. Faqat *Ruwala* qabilasida qon ovqat sifatida ishlatilgani qayd etilgan.

Badaviylar yovvoyi qush yoki hayvonlarning yuragini yemaydilar ularning fikricha, qush yuragini yegan odam qo‘rqoq bo‘ladi. Bunday odam haqida “Uning

yuragi qushniki” deb aytishadi. Badaviylarning an’anaviy ovqatlari bilan tanishish shuni ko‘rsatadiki, bu ovqatlanish uslubi juda barqaror. Ko‘chmanchilarning kunlik ovqatlanish tuzilmasi va yillik oziqlanish tartibi hanuzgacha saqlanib qolgan. Ba’zi ko‘chmanchi qabilalarda kichik, mahalliy farqlar mavjud. Ko‘chmanchilarning ovqatlanishi juda kamtarona, ammo u organizmning sahrodagi og‘ir sharoitlarda yashashi uchun zarur bo‘lgan barcha asosiy moddalarni o‘simlik va hayvon oqsillari, kraxmal, boshqa uglevodlar hamda yog‘larni o‘z ichiga oladi. O‘troq arablarning an’anaviy ovqatlanishi ham deyarli shunday tuzilmaga ega bo‘lgan, ammo ularning ovqatining asosiy qismini o‘simlik mahsulotlari tashkil etgan. Ularning kundalik taomlari *non, burg‘ul* (yorma bug‘doy) va *qatiqdan* iborat bo‘lgan. Yilning fasllariga qarab bu ovqatlar meva va sabzavotlar bilan boyitilgan.

Dehqonlar (fallahlar) hayoti har doim kundalik non haqida qayg‘urish bilan o‘tadi. Non o‘troq arablar ovqatining asosi. Bu haqda arablarning quyidagi iboralari dalil bo‘ladi. *“Agar non bo‘lmasa, ovqat ovqat emas”, “Agar hech narsa bo‘lmasa, bitta nonning o‘zi yetarli”, “Agar sen non yemagan bo‘lsang, doimo ochsan”*. Har qanday ovqat bilan birga non ham dehqon dasturxonida bo‘ladi. Har bir katta odam kuniga 0,5 kg dan 1 kg gacha non iste’mol qiladi. Non har bir oilada haftasiga ikki marta pishiriladi, bu esa asosan ayollarning vazifasidir. Non odatda qalin yumaloq shaklida, diametri taxminan 35 sm bo‘ladi. Odatda xamirturushsiz xamir tayyorlanadi, ayrim hollarda xamirturushli ham bo‘ladi. Har bir dehqon hovlisida balandligi 60 sm bo‘lgan g‘ishtdan qurilgan gumbazsimon tandir bo‘ladi. Tandoq yaxshi qizdirilgach, ayol xamirni tandirning ichki devoriga yopishtiradi. Non bir necha daqiqada pishadi. Ayrim hollarda badaviycha, ya’ni sajda ham non pishiriladi.

Aksar arab mamlakatlarida non *bug‘doy, arpa va ba’zan jo‘xori* yoki ularning aralashmasidan pishiriladi. Saudiya Arabistoni, Fors ko‘rfazi mamlakatlari va ayniqsa Yamanda non *durra* g‘allasidan tayyorlanadi. Yamanda durraga hatto “*taom”*, ya’ni oziq-ovqat deb nom berilgan. Yamanliklar bug‘doy, durra, arpa, yasmiq va ziravorlar aralashmasidan tayyorlangan qora nonni “*kidam-adi”* deb ataydilar. Ular bu non vitaminlarga boy va mushaklarni mustahkamlaydi, deb hisoblaydilar.

Ba’zi arab mamlakatlarib xususan, Livan, Suriya, Iroq turk oshxonasining ta’siri ostida bayramlar va maxsus holatlar uchun *“manqash”* deb ataluvchi non pishiradilar. Bu non armancha matnaqash va turkcha churek nonlariga o‘xshaydi. Bu qalin yumaloq lepyoshka bo‘lib, ustiga ayol barmoqlari bilan chiroyli naqshlar chizadi, so‘ngra nonning yuzasiga o‘simlik moyi surtiladi, sezam urug‘i (kunjut) sepiladi va pishiriladi. Xristian arablar esa bayramlarda diniy non pishiradilar va uni cherkovda muqaddaslashtiradilar. Arablar nonni muqaddas deb biladilar. Nonga yomon munosabat gunoh, va u qayta qoplashni talab qiladi. Arablarning ovqatida muhim o‘rin tutadigan taomlar yana bo‘tqalardir. Bu bo‘tqalar har bir arab xalqi tomonidan yetishtiriladigan mahalliy don mahsulotlaridan tayyorlanadi. Masalan, Suriya, Livan, Iordaniya, Saudiya Arabistoni aholisi bug‘doy yormasidan, Yamanliklar esa *durradan* bo‘tqa tayyorlaydi.

Yozda har qanday arab oilasining eng muhim vazifasi bug‘doy yormasi (burg‘ul) tayyorlash hisoblanadi. Yig‘ilgan yoki sotib olingan don yirik tovalarda ehtiyotkorlik bilan yuviladi, barcha axlat va keraksiz narsalar ajratib olinadi. Yuvilgan don katta qozonlarda qaynatiladi. Qaynatilgan don suzib olinadi va uy tomidagi tekis maydonga yoyib quritiladi. Shundan so‘ng don maxsus maydalagichlarda *“danag”* deb ataluvchi moslamalarda maydalanadi. Burg‘ulning maydalik darajasiga qarab bir necha turlari ajratiladi. Yirik burg‘ul bo‘tqa tayyorlash uchun ishlatiladi, o‘rtacha pishiriqlar uchun, mayda non tayyorlashda foydalaniladi.

Maydalangan yorma pishirishdan oldin qo‘lda aylantiriladigan tegirmonda maydalanadi. Burg‘uldan tayyorlangan bo‘tqa, ba’zida hech qanday ziravorlarsiz yoki o‘simlik/yog‘li hayvon yog‘i bilan, ba’zida qatiq bilan ham tayyorlanadi va har xil kundalik va bayram dasturxonlarida tortiladi. Bug‘doy yormasidan yana *“kishk”* tayyorlanadi bu burg‘ulni qatiqda uzoq qaynatish orqali olinadi. Hosil bo‘lgan quyuq massadan kichik Qubtiroklar yasab quritiladi. Zarurat tug‘ilganda bu Qubtiroklar issiq suvda eritilib, sho‘rva tarzida iste’mol qilinadi. Ba’zida kishk tayyorlashda burg‘ul o‘rniga bug‘doy uni ishlatiladi.

Yamanda esa millet, arpa yoki jo‘xoridan tayyorlangan bo‘tqalarga an’anaviy “xalbi” sousi tortiladi. Bu sous quyidagilardan tayyorlanadi, *yashil sarimsoq, xantal, qalampir, sirka va ziravorli o‘simliklar* aralashmasi. Bug‘doy yormasidan tayyorlangan taomlar Yaqin Sharq xalqlarining ko‘pchiligida an’anaviy hisoblanadi. Turklar *burg‘ul*, tarxana, Armanlar *korkut*, arisa, Kurdlar *arisa* va boshqalar.

Fors ko‘rfazi davlatlari, Bahrayn va unga tutash hududlarda yashovchi arablarning aksariyati asosan import qilingan guruchdan tayyorlanadigan bo‘tqalar bilan oziqlanadi. Guruch maxsus qalaylangan mis qozonda *(kidr)* pishiriladi. Odatda guruch eritilgan sariyog‘ bilan tayyorlanadi: yog‘ eritilib, suv quyiladi, suv qaynaganda guruch solinadi, tuz qo‘shiladi va pishiriladi. Eng kambag‘al oilalarda guruch oddiy sho‘r suvda qaynatiladi. Pishgan guruch ko‘pincha qovurilgan yoki quritilgan baliq, pomidor pastasi, yoki hind oshxonasidan olingan karri bilan beriladi. Arabiston yarim orolining janubi-sharqiy hududlari aholisi ratsionida karri mavjudligi hind madaniyatining janubiy arablar oziq-ovqat madaniyatiga ta’sirini ko‘rsatadi.

Non, bug‘doy yoki boshqa yorma, hamda un ba’zi taomlar tarkibiga kiradi. Eng mashhurlaridan biri bu *fatita*. Mayda non bo‘laklari sho‘rvaga yoki qatiqqa to‘kiladi, o‘simlik yog‘i qo‘shiladi, Yoki mayda non bo‘laklari ustiga yog‘ quyilib, shakar sepiladi. Hosil yig‘imi paytida dehqonlar *“tashrib havosid”* tayyorlaydilar. Non mayda bo‘laklarga bo‘linadi, Keng og‘izli sopol idishga solinadi, Qaynoq suv va o‘simlik yog‘i quyiladi, Ustiga mayda sarimsoq bo‘laklari qo‘shiladi. Yangi sog‘ilgan sut deyarli iste’mol qilinmaydi. Sut, asosan qo‘y yoki echki suti, quyidagi mahsulotlarga aylantiriladi: *yog‘, tvorog, pishloq* va albatta, *qatiq*. Sutni qayta ishlash usullari badaviylarda bo‘lgani kabi bajariladi. Sut tulki charm xaltalarda yoki sopol idishlarda achitiladi. Yog‘ chayqatish ham tulki xaltalarda, ham sopol yoki yog‘och churnalarda amalga oshiriladi. Qatiq har bir ovqatlanishda majburiy taom hisoblanadi. U bilan deyarli har bir tushlik ziravorlanadi. Qatiq,

o‘simlik yog‘i va maydalangan non bo‘laklaridan iborat idish kambag‘al dehqonlar asosiy oziq-ovqati hisoblanadi. Uyga kirgan har qanday odamga avval qatiq tortiladi, keyin kimligi so‘raladi.

Arab dehqonlari hatto badaviylarga qaraganda ham kamroq go‘sht yeb yashaganlar. Go‘shtli taomlar, shu jumladan qush go‘shti, faqat bayram yoki muhim tadbirlar, masalan, to‘y, bola tug‘ilishi yoki mehmon kelganda tayyorlangan. Eng afzal go‘sht turi qo‘y yoki qo‘zi go‘shti. Bo‘lmasa, echki yoki qush go‘shti bilan kifoyalanishgan. Mol go‘shti deyarli iste’mol qilinmagan: chunki dehqonlar buqani mehnat hayvoni deb bilgan, uni nopok deb hisoblashgan, mol va cho‘chqa go‘shti ichak kasalliklari manbai deb sanalgan. Go‘sht ko‘p miqdorda zaxiraga tayyorlanmagan. Ammo ayrim hollarda, Yaqin Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan taom *“qovurma”* tayyorlangan. Bunda qovurilgan qo‘y go‘shti sopol idishlarga solinadi va eritilgan yog‘ bilan to‘ldiriladi. Shunday tarzda tayyorlangan go‘sht butun qish davomida saqlanishi mumkin.

Oddiy kunlardagi sodda va kamtarona ovqatlar, bayramlar, to‘ylar, bola tug‘ilishi yoki mehmonlar kelgandagi to‘kin, xilma-xil va go‘shtli taomlar bilan almashadi. Bu kunlarda arab dehqonlarining dasturxonida quyidagilar bo‘ladi: *kubba* (burg‘ul yormasidan tayyorlanib ustiga go‘sht bo‘laklari qo‘yilgan bo‘tqa), turli o‘lcham va shakldagi *piroglar, shampirdagi yoki qozonda dimlangan go‘sht, go‘shtli palov, shirin palov, barag-dolma, marag, kabob, maxallibi, kusa maxshi* (go‘sht solingan qovoq) va boshqalar. Kubba go‘shtli yoki baliqli, qalampirlangan, ziravorlar va o‘simliklar bilan boyitilgan ichlikdan iborat pirog. Uning xamiri o‘rtacha maydalikdagi burg‘uldan tayyorlanadi. Kubba ikki xil bo‘ladi, *qovurilgan va qaynatilgan*.

Marag bu go‘sht, pomidor, baqlajon va bamya bir vaqtda dimlab pishirilgan taom. Mayda to‘g‘ralgan go‘sht ozgina guruch bilan aralashtiriladi, ziravorlar qo‘shiladi. Hosil bo‘lgan massa kichik porsiyalarda uzum barglari yoki piyoz bo‘laklariga o‘raladi va oz miqdorda suvda qaynatiladi. Palov go‘shtli va shirin bo‘ladi. Pishirilgan guruch ustiga yupqa qatlamda mayiz, qovurilgan piyoz, no‘xat va ziravorlar solinadi. Go‘sht esa alohida pishiriladi bu yog‘da qovurilgan qo‘y go‘shti. Maxshi tayyorlash uchun go‘sht uriladi yoki mayda to‘g‘raladi, unga guruch, yong‘oq, ziravor va o‘simliklar qo‘shiladi. Bu aralashma qovoq yoki kabachok ichiga solinadi. Tayyor qovoqlar qozonda dimlanadi yoki issiq kulda pishiriladi.

Arab mamlakatlarining barcha sohilbo‘yi hududlarida baliq *yangi, quritilgan, tuzlangan* ko‘rinishda *qovurilgan, qaynatilgan va dimlangan* holda iste’mol qilinadi. Yoz va kuz oylarida o‘troq arablar har xil sabzavotlarni *qovoq, kabachki, dukkaklilar, baqlajon, pomidor, bodring, qalampir, piyoz, sarimsoq, ismaloq, karamni* iste’mol qiladilar. Dukkaklilar juda ko‘p miqdorda iste’mol qilinadi. Ba’zilarini (masalan, yashil no‘xat va ko‘k loviya) yetiladigan mavsumda yangi holida, boshqalarini esa (masalan, chechevitsa, no‘xat, loviya) quritib qishda foydalanish uchun zaxiralab qo‘yishadi. Bu holatni tasdiqlovchi arab maqoli mavjud: *“Sentyabrda chechevitsa, no‘xat va loviya uchun tarozini tayyorla”*. Bu dukkaklilar dehqonlar tomonidan qishga zaxira qilinadigan asosiy mahsulotlar

hisoblanadi. Qish oylarida chechevitsa, loviya va no‘xatli sho‘rvalar pishiriladi. Piyoz va sarimsoq yangi yoki pishirilgan holda iste’mol qilinadi.

Baqlajon, bamya, qalampir, qovoq, kabachki, pomidor bularning barchasi dimlab pishiriladi yoki (bamya bundan mustasno) go‘sht, guruch yoki boshqa mahsulotlar bilan to‘ldirilib pishiriladi. Bodring va pomidordan salatlar tayyorlanadi. Kartoshka arab mamlakatlarida keng tarqalmagan. U oz miqdorda, asosan qaynatilgan holda Livan, Suriya, shuningdek Yaman va Iordaniyada iste’mol qilinadi.

Qish uchun sabzavotlarni zaxiralashning turli usullari mavjud: sabzavotlar quritiladi, tuzlanadi va marinad qilinadi. Sabzavotlardan tashqari, dehqonlar atrofdagi hududlarda yovvoyi o‘sadigan o‘t-o‘lanlarni yig‘ib, ularni ham oziq-ovqat tarkibiga qo‘shadilar. Ba’zi yovvoyi o‘simliklarning barglariga guruch yoki maydalangan bug‘doyni o‘rab, pishirib yeyishadi. Yovvoyi yeyiladigan o‘simliklar vitaminlarga boy, shu sababli ularning iste’moli sog‘liq uchun foydalidir. Mevalardan eng ko‘p tarqalgani xurmo. Bundan tashqari uzum, o‘rik, olxo‘ri, anor, bodom, tarvuz, qovun va boshqalar iste’mol qilinadi. Xurmo har bir ovqatlanish chog‘ida ham boy, ham kambag‘al oilalarda albatta bo‘ladi. Arablar aytishicha, yaxshi uy bekasi xurmadan 100 xil taom tayyorlay olishi kerak. Xurmo yangi holida, quritilgan va yarim quritilgan holatda iste’mol qilinadi. Danaksiz xurmo ezilib, bir hil massa holiga keltiriladi va katta sopol idishlarga solinadi.

Xurmodan aroq ham tayyorlanadi. Shuningdek, xurmo asosida har xil shirinliklar va desertlar pishiriladi. Marhum kishining vafotidan yettinchi kuni oilada xurmodan tayyorlangan halva (asha al-meyt marhum sharafiga kechki ovqat) tayyorlanadi va bu qarindoshlar, tanishlar va har bir tashrif buyuruvchiga tarqatiladi. Ba’zi mevalar (masalan, tarvuz, olma, anjir) murabbo holiga keltirilib uzoq muddat saqlanadi. Arab oshxonasiga xos jihat meva va o‘simliklarning ovqat pishirishda keng qo‘llanilishi. masalan, behi, anor, sumak, zira (tmin), bodom, mayiz, zaytun, yong‘oq, yalpiz, koriandr va boshqalar.

Dehqonlar ovqatida zaytun juda muhim o‘rin tutadi. Xuddi xurmo kabi, har bir ovqatlanishda zaytun mavjud bo‘ladi. Ko‘pincha oddiy non va bir nechta zaytun yoki zaytun moyiga botirib yeyilgan non dehqonning nonushtasini tashkil qiladi. Zaytun tuzlab qishga zaxira qilinadi (mahalliy nomlari: rasis yoki zaytun), lekin eng asosiysi maxsus presslarda yog‘i siqib olinadi. Har bir qishloqda bunday presslar mavjud. Zaytun moyi (zayt) har qanday taom tayyorlashda ishlatiladi. Non va zaytun moyi dehqonlar ovqatining asosiy mahsulotlari bo‘lib, buni quyidagi maqol tasdiqlaydi: “Non va yog‘ – uyning tayanchi va sha’ni”.

Arablar zaytun moyining shifobaxsh xususiyatiga ishonadilar. Ba’zi dehqonlar har kuni ertalab bir stakan zaytun moyi ichib, bu orqali kuch-quvvat ortadi, kasalliklarga qarshi immunitet hosil bo‘ladi, deb hisoblashgan. Zaytun moyi shuningdek, zaharlanishda ham ishlatiladi. Suriya, Iroq, Yaman va Saudiya Arabistonida, kunjut va paxta plantatsiyalari mavjud bo‘lgan joylarda, hayvon yog‘i va zaytun moyi bilan bir qatorda, kunjut moyi va paxta yog‘i ham iste’mol qilingan.

Arab xalqlari taomlarining ta’m xususiyati bu ularda ishtahani ochuvchi, hidli va achchiq ziravorlarning juda ko‘p ishlatilishi bilan ajralib turadi. Bunday

xususiyat issiq iqlim sharoiti bilan bog‘liq, chunki bunday sharoitda hazm tizimining faoliyati pasayadi. Zamonaviy shifokorlar fikricha, achchiq va ziravorli qo‘shimchalar oshqozon-ichak kasalliklaridan himoyalovchi dezinfeksiyalovchi vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Arab milliy oshxonasida keng tarqalgan ziravorlar qatoriga *qora va qizil murch, mayiz, zanjabil, bodom, za’faron, zerde, chabret, zira* kiradi. Yuqorida tilga olingan ziravorlar va souslardan (masalan, helba, karri) tashqari, ovqatga qo‘shib quyidagilarni ham taqdim etishadi. Maydalanilgan quritilgan barbaris yoki sumak, o‘simlik moyida qovurilgan achchiq qizil murch, quritilgan anor donachalari, qovurilgan pomidordan tayyorlangan achchiq sous yoki pomidor pyuresi. Boshqa keng qo‘llaniladigan ziravorlarga kardamon, muskat yong‘og‘i va za’faron kiradi ular ko‘pincha qahva tayyorlashda ishlatiladi.

Halva turli xil bo‘ladi. Eng keng tarqalgani yog‘da qovurilgan un, unga uzum yoki xurmo sharbati, shuningdek ziravorlar qo‘shiladi. Halva xurmodan ham tayyorlanadi. Buning uchun qizdirilgan yog‘ga un solinadi va qalin massa hosil bo‘lguncha aralashtiriladi. So‘ngra olovdan olinadi, unga quritilgan xurmo qo‘shiladi va yana yaxshilab aralashtiriladi. Tayyor massa oval shakldagi bo‘laklarga bo‘linadi. Arab xalqlari oshxonasining yana bir o‘ziga xosligi bu nafaqat ko‘plab achchiq va ziravorlar, balki *tuzning ham mo‘l-ko‘l* ishlatilishidir. Bunday holat ham issiq iqlim sharoiti bilan bog‘liq, chunki inson bunday iqlimda ko‘p terlaydi va ko‘p miqdorda tuz yo‘qotadi. Ma’lumki, badaviylar ayniqsa issiq kunlarda biroz tuzni tiliga qo‘yib, u to‘liq erimaguncha ushlab turishgan.

Arablar ovqatlanishida ichimliklar alohida o‘rin tutadi. Ular orasida qahva, choy, xunayna, spirtli ichimliklardan esa arak va vino tilga olinadi. Ammo ichimliklar ichida eng muhimi bu suv. Dehqonlar uchun ham, ayniqsa badaviylar uchun suv bu hayot. Boshqa hech bir xalq badaviylar kabi suvni qadrlashni va tejashni bilmaydi. Arab tilida *“chuchuk suv”* degan ibora yo‘q, ular *“shirin suv”* deb ataydilar.

Choyni ham o‘troq, ham ko‘chmanchi arablar ichadi, ammo u har bir oilaga hamisha ham mavjud emas, chunki choy chetdan keltiriladi va juda qimmat. Choy ko‘pincha shakar qo‘shilmasdan, quritilgan xurmo bilan ichiladi. Agar shakar olish imkoniyati bo‘lsa, u holda choy juda shirin qilib ichiladi. Choyga sut qo‘shish arab oshxonasida odatiy emas. Bunday odat Arabiston janubidagi arablar orasida uchraydi, u hindlardan kirib kelgan deb hisoblanadi. Yamanda choyga zira va kardamon ham qo‘shiladi. Agar choy bo‘lmasa, unda mahalliy o‘t-o‘lanlardan turli damlamalar tayyorlanadi.

Ichimliklar orasida eng keng tarqalgani bu *qahva*. Qahva arablar uchun shunchaki ichimlik emas, bu arab mehmondo‘stligining timsoli, mehmon yoki har qanday odamga hurmat belgisi hisoblanadi u badaviy chodirasiga yoki fallah xonadoniga kirgan bo‘lsin, farqi yo‘q. Arab qahvasini tayyorlash bu murakkab marosimdir, asrlar davomida shakllangan an’anadir. Arab qahvasi – bu achchiq qaynatma bo‘lib, unga hech qachon shakar qo‘shilmaydi. Piyolani ko‘rsatkich va bosh barmoq bilan ushlash odob hisoblanadi. Arab odobiga ko‘ra, uch piyoladan ko‘p ichish odatiy emas, lekin agar mehmon muhim shaxs bo‘lsa, unga yana taklif

qilinadi. Qahva ichish suhbat bilan birga olib boriladi va oxirida xushbo‘y tutatqi “*ladan”* yoqiladi, bu esa “mehmondorchilik tugadi” degan ishoradir.

Yamanda, eng yaxshi qahva turlari o‘sadigan hududda, qahvani maxsus holatlarda tayyorlashadi. Aksariyat yamanliklar *kishr* ya’ni, qahva po‘stlog‘idan tayyorlangan shirinroq qaynatma, yoki *al-bun* qahva donalari qaynatmasini afzal ko‘rishadi. Sharqiy Arabistonning qadimgi davrlarida uzumdan vino tayyorlash va ichish an’anaviy hisoblangan. Hatto islomdan oldingi va o‘rta asr arab adabiyotida ham bu mavzuda ko‘plab she’riy satrlar mavjud bo‘lib, vino mavzusi (hamriyat) alohida janr sifatida ajralib turgan. So‘nggi asrlarda arablar orasida vino ishlab chiqarish va iste’moli keskin kamaydi. Hozirgi vaqtda vino faqat nasroniy jamoalar tomonidan tayyorlanadi.

Arablar kuniga ikki marta ovqatlanadi. Biz tushunadigan ma’noda ertalabki nonushta ularda yo‘q. Badaviy ertalab qatiq, xurmo, ba’zida esa bir necha ho‘plam sut bilan kifoyalanadi. Dehqonlar esa non, qatiq, xurmo yoki zaytun bilan ertalabki ovqatini yeydi. Ko‘pincha, agar arab ertalab ovqatlanmasa, kunning yarmida yeb oladi. Arablarda ba’zi taomlar rasmiy va diniy marosimlarda muhim ahamiyatga ega. Masalan, tuxum, garchi u kundalik ovqatda ko‘p ishlatilmasa-da, ko‘plab urf-odatlar tovuq tuxumi bilan bog‘liq. Misol uchun, tuxum qaynatiladi, po‘chog‘i tozalanadi, so‘ngra shayx uning ustiga sehrli belgilarga o‘xshash belgilar chizadi. Uni yegan erkak bir zumda kuch va energiya his qiladi.

Yana bir ishonchga ko‘ra, agar eri vafot etgan ayolning eri juda tezda yangi nikoh tuzsa, marhuma ayolning singlisi qabristonga borib, qabr ustiga tuxum ko‘madi marhuma uyatdan ko‘zlari chiqib ketmasligi uchun. Kelin-kuyovlar kuyov uyiga kirib kelganlarida, yangi oilada ko‘p farzandlar bo‘lishi va yovuz ruhlar yoshlarning baxtiga xalaqit bermasligi uchun, uy eshigi oldida tuxum chaqiladi yoki endi so‘yilgan qo‘yning qoni yerga sachratiladi.

Marosimiy ahamiyatga ega bo‘lgan unli va xurmodan tayyorlangan mahsulotlar, shuningdek *xurmo va bug‘doy doni* muhim o‘rin egallaydi. Kelinni kuzatib kelayotgan dugonalari xurmo ko‘tarib yurishadi, yoki kelinning yangi uyiga kelishidan oldin eshik yoniga shirinliklar va xurmo bilan to‘ldirilgan ko‘za qo‘yiladi. Kelin uyga kirgach, yotoqda sochib tashlangan bug‘doy donalarini ko‘radi bu yangi oilaga farovonlik va baxt olib kelishi kerak degan ishonch bor. To‘ydan keyingi ertalab, kelinni dugonalari tashrif bilan borib, unga “no’qlon” olib keladilar.

Arablar ovqatni yerda o‘tirib yeyishadi. Ovqat katta mis patnisda yoki yoyilgan dasturxon ustiga qo‘yiladi. Ovqatdan oldin ham, keyin ham qo‘llar maxsus ko‘za yordamida suv quyib yuviladi. Badaviylar esa qo‘lini qum bilan yuvadi yoki ovqatdan keyin yog‘li barmoqlarini chodir cheti bilan artadi. Chodirda qolgan yog‘li barmoq izlari uy egasining mehmondo‘stligi va saxiyligining belgisi hisoblanadi. Ovqatni faqat o‘ng qo‘l bilan olish shart, chap qo‘l nopok hisoblanadi. Agar mehmon bo‘lmasa, badaviy oilasi barcha a’zolari ayollar tarafida ovqatlanadi, mehmonlar esa erkaklar tomonida mehmondorchilik qilinadi.

Arab milliy taomlari eng kam o‘zgarishga uchragan. Taom tarkibidagi o‘zgarishlar asosan xo‘jalik shaklining o‘zgarishi yoki madaniy aloqalar natijasida yuz bergan. Ko‘chmanchilikdan o‘troq hayot tarziga o‘tishda taomlar tarkibi

keskin o‘zgarmagan, faqat ayrim mahsulotlarning miqdori yoki ulushi o‘zgarib turgan. Qishloqlarda kichik do‘kon va rastalar paydo bo‘lishi bilan dehqonlar ovqatlanishida o‘zgarishlar yuz bera boshlagan. Endi ular mamnuniyat bilan shakar, choy, yormalar, makaron mahsulotlari, zavod yog‘lari, konservalar, pechenye va shirinliklar sotib olishadi. Arab xalqlari uzoq tarix davomida boshqa ko‘plab xalqlar bilan qo‘shnichilikda yashab kelgan va bu o‘zaro yaqinlik bir-birining madaniyatiga ta’sir qilgan. Ovqatlanish madaniyatiga *turk, eron va hind* (Janubiy Arabistonda) oshxonasi ta’siri ajralib turadi.

Arab xalqlarining ovqatlanish madaniyati bilan tanishish shuni ko‘rsatadiki, ular uzoq vaqt davomida an’anaviy shakllarni saqlab qolishga muvaffaq bo‘lganlar. Turli arab xalqlarida ovqat mahsulotlari, ta’mga bo‘lgan odatlar va ayrim e’tiqodlar xilma-xil bo‘lishiga qaramay, ularning ovqat tarkibi, pishirish usullari, ovqatlanish tartibi, afzallik va taqiqlari hamda ratsion xususiyatlarida juda ko‘p umumiy jihatlar bor. Bu o‘xshashliklar, avvalo, o‘xshash geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning umumiy yo‘nalishlari bilan izohlanadi.

Levantda (Suriya, Livan, Falastin) - *humus, tabul, kebbe* kabi taomlar mashhur. Shimoliy Afrikada - *kuskus, tajin, xarissa* keng tarqalgan. Fors ko‘rfazi mintaqasida *za’faronli guruch, marsag (nachinkali qovurilgan xamir), baliq va xurmo* bilan tayyorlanadigan ko‘plab taomlar bor. Yamanda *sho‘rvalar, faxsa va juda ko‘p ziravorlar* ishlatiladi. Saudiya Arabistonida *mansaf va kabsa* mashhur. Bu farqlar iqlim, etnik tarkib va qo‘shni xalqlarning oshpazlik ta’siri bilan bog‘liq.

Nazorat uchun savollar:

1. An’anaviy arab turar joylarining me’moriy xususiyatlari qanday iqlimiy sharoitlarga moslashtirilgan?
2. Mashrabiya va malqaf kabi elementlar arab uylarining funksionalligi va estetikasi uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Arab shaharlarining tuzilishi va ularning o’rta asr va zamonaviy davrdagi o’zgarishlari haqida nimalarni ayta olasiz?
4. An’anaviy arab kiyimlarining islomiy qadriyatlar bilan bog‘liqligini izohlang?
5. Kandura va dishdasha kiyimlari o‘rtasidagi farqlar nimalardan iborat, ular qaysi arab mintaqalarida keng tarqalgan?
6. Badaviylarning an’anaviy ovqatlanish madaniyati va o’troq arablarning ovqatlanish uslubi o’rtasidagi asosiy farqlar qanday?
7. Arab dunyosida islomiy me’morchilikning asosiy belgilarini sanab bera olasizmi?
8. Arab xalqlarining ovqatlanish madaniyati va milliy taomlari moddiy madaniyat namunalari sifatida qanday ahamiyatga ega?

TEST SAVOLLARI

1. An’anaviy arab uylarida qanday me’moriy elementlar issiqlikdan himoyalanishga xizmat qiladi?

a) Katta derazalar va ochiq ayvonlar

b) Ichki hovlilar va malqaf (shamol minoralari)
c) Yupqa devorlar va baland minoralar
d) Metall konstruktsiyalar va shisha derazalar
2**. Kufa shahri qachon asos solingan va u qanday ahamiyatga ega edi?**
a) 638-yilda, savdo va madaniy almashinuv markazi
b) 670-yilda, diniy ziyoratgoh sifatida
c) 969-yilda, ilmiy markaz sifatida
d) 762-yilda, harbiy qal’a sifatida
3**. Qayruvon shahrining asosiy xususiyati nima edi?**
a) O’rta asrda yopiq bozorlar markazi
b) Mustahkam lager sifatida asos solingan, diniy markaz
c) Zamonaviy turar joylarning markazi
d) Yevropa mustamlakasi sifatida qurilgan
4**. Mashrabiya nima uchun ishlatiladi?**
a) Suv saqlash uchun
b) Dekorativ bezak sifatida
c) Maxfiylik va shamollatishni ta’minlash uchun
d) Qurilish materiali sifatida
5**. Cho‘l Manxettini deb ataluvchi shahar qaysi mamlakatda joylashgan?**
a) Saudiya Arabistoni
b) Yaman
c) Misr
d) Tunis
6**. Badaviylarning an’anaviy chodiri qanday nomlanadi?**
a) Mashrabiya
b) Bayt ash-shar
c) Malqaf
d) Raid
7**. Fes shahrining eng muhim yodgorligi nima?**
a) Al-Azhar masjidi
b) Qaraviyyin masjidi
c) Ummaviy masjidi
d) Shayx Zayd masjidi
8**. An’anaviy arab kiyimlaridan qaysi biri ayollar uchun mo’ljallangan?**
a) Kandura
b) Abaya
c) Gutra
d) Dishdasha
9**. Arab shaharlarining markazida odatda nimalar joylashgan?**
a) Savdo joylari, masjidlar, omborxonalar
b) Zamonaviy banklar va mehmonxonalar
c) Katta ko’chalar va parklar
d) Harbiy qal’alar va minoralar
10. Qohira shahrining ko’chalarida qanday o’ziga xos xususiyat kuzatiladi?
a) Keng va to’g’ri ko’chalar

b) tor yo’lakli ko‘chalar
c) Faqat zamonaviy ko’p qavatli binolar
d) Tor va egri-bugri ko’chalar, musharabi bilan bezatilgan

11-MAVZU: ARABLAR VA BADAVIYLAR

REJA:

1. Ko‘chmanchi arablarning xo‘jalik hayoti va urf-odatlari
2. Badaviylarning oilaviy munosabatlari
3. Badaviylarni o‘troqlashishi

Tayanch tushunchalar: *ko‘chmanchilik, badaviy, jamal, hammada, ahim, odat, musabila, dia, gazu, ashira, “Daftar al-ash”, patriarxal demokratizm.*

1.Ko‘chmanchi arablarning xo‘jalik hayoti va urf-odatlari

Ko‘chmanchilik (nomadizm) aholining va chorva mollarning mavsumiy ko‘chishi asosida qurilgan keng miqyosli chorvachilik shaklidagi xo‘jalik va turmush tarzi. Ko‘chmanchilik miloddan avvalgi II-I ming yilliklar oralig‘ida Yevrosiyo va Shimoliy Afrikaning qurg‘oqchil hududlarida paydo bo‘lgan, uzoq davr davomida saqlanib qolgan va hatto Yevrosiyoning shimoliga cho‘ponchilik shaklida tarqalgan. Ko‘chmanchilik aslida ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi (ko‘chmanchilikka o‘tish) shakllarini o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, Qadimgi Dunyo ko‘chmanchi chorvadorlarida etnograflar ikkita xo‘jalik-madaniy turini ajratib ko‘rsatadilar. Birinchi asosan Yevrosiyoning mo‘tadil mintaqasining qurg‘oqchil zonalarida (asosan turkiy-mo‘g‘ul xalqlari orasida keng tarqalgan), ikkinchisi - Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada, asosan subtropik mintaqaning qurg‘oqchil zonalarida, arablar orasida eng keng tarqalgan.

Hozirgi kunda u Osiyo va Afrikaning 30 dan ortiq mamlakatlarida, jumladan arab mamlakatlarida saqlanib qolmoqda. Ko‘chmanchilar arab mamlakatlari hududining 3/4 qismini egallaydi. Ko‘chmanchilarning aksariyati turli bosqichlarda ko‘chmanchilikdan o‘rnashgan turmush tarziga o‘tish jarayonida.

“Badaviy” atamasi arab ko‘chmanchilariga nisbatan qo‘llaniladi va arab tilidagi so‘zlardan kelib chiqqan. “Badiya” (cho‘l, dasht), “bada” (cho‘lda yashash), “badaviy” (cho‘l aholisi). “Bada” atamasi badaviylarni umumiy ma’noda anglatadi va bugungi kunda ham arab tilida ishlatiladi. Bu atama arab cho‘l chorvadorlari (asosan tuya boqadiganlar)ni o‘troq dehqonlar (fallahlar) yoki shaharliklardan farqlash uchun qo‘llaniladi.

Dunyo etnografiyasi badaviylarning an’anaviy madaniyatidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni, ularning xo‘jalik va turmush tarzi, ijtimoiy tuzilishi, oila-nikoh munosabatlari, qo‘shni xalqlar bilan o‘zaro aloqalari, o‘troqlashish yo‘llari va zamonaviy dunyoda ko‘chmanchilikning taqdiri haqida tadqiqotlar olib boradi.

Badaviylar uchun “cho‘l” ko‘chmanchiligi xosdir. Bu ularning asosiy faoliyati bo‘lib, quduqdan quduqqa yoki quduq atrofida amalga oshiriladi. Biroq, badaviylar bu asosiy mashg‘ulot bilan bir qatorda ov qilish, o‘troq bo‘lmagan oddiy dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilik bilan ham shug‘ullanadilar.

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaning tabiiy sharoitida ko‘chmanchilar uchun eng mos hayvonlar tuya, ot, qo‘y va echki bo‘lgan. Cho‘lga moslashish va uni yashash uchun qulay joyga aylantirish, chorva mollari uchun yaylovlar, odamlar va hayvonlar uchun suv manbalarini doimiy qidirish shaklida bo‘lgan. Ba’zan badaviylar suvga yetishish uchun 500-800 km masofani bosib o‘tishadi. Buni bir o‘rkachli tuya bo‘lmasa amalga oshirish mumkin bo‘lmas edi. Arablar uni jamal deb atashadi.

Bu “cho‘l kemasi” bilan badaviylarning butun madaniyati va xo‘jaligi bog‘liq. Shuning uchun badaviylikning kelib chiqishi masalasi, bir vaqtning o‘zida, yovvoyi tuyalarning uy hayvoniga aylantirilishi vaqti va joyi masalasidir. Taxminlarga ko‘ra, bir o‘rkachli tuyani tasodifiy uy hayvoniga aylantirishdan uning tizimli ravishda boqilishiga o‘tish taxminan 3-4 ming yil oldin boshlangan. Tuyachilikning dastlabki markazlari haqida bir qancha olimlar Najd (Arabistonning ichki qismi), boshqalari esa Shimoliy Afrikada deb hisoblaydilar. Agar badaviylar xurmoni odamning “singlisi” deb atasa, tuyani esa uning “akasi” deyishadi. Tuyalarni boqishda *“kirba”* (echki terisidan qilingan idish) ixtirosi ham muhim rol o‘ynagan. Yaxshi tuya va teridan qilingan suv idishiga ega bo‘lgan holda, cho‘lning chuqur qismlariga kirib borish mumkin edi. Shu tarzda uzoq yaylovlardan foydalanish, keng savdo aloqalari, talonchilik hujumlari va harbiy yurishlar uchun butunlay yangi sharoitlar yaratildi.

Tuyalar shirinroq sut beradi, bu esa chanqoqni darhol qondiradi va badaviylar orasida eng sevimli, sog‘lom va qonib ichiladigan taom hisoblanadi. Biroq, undan yog‘ tayyorlash mumkin emas, u juda oz yog‘li. Tuyalarni sog‘ish faqat erkaklar tomonidan amalga oshiriladi, ular *“samil”* (teridan qilingan idish)dan foydalanadilar. Badaviylar tuyaning go‘shtini ham iste’mol qiladilar. Tuyaning miyasi ayollarga beriladi. Erkaklarning fikricha, bu ayollarni itoatda saqlashga yordam beradi. Tuyaning terisidan ayollar xurmo va sabzavotlarni saqlash uchun mustahkam qoplar, charm buyumlar, belbog‘lar to‘qishadi. Tuyaning junidan cho‘ponlar uchun suv o‘tkazmaydigan plashlar, chodirlar uchun adyollar, gilamlar to‘qiladi. Junning bir qismi sotiladi. Sanoat tomonidan tozalangandan so‘ng, undan ko‘rpalar tayyorlanadi. Bu tuyaning badaviyga beradigan barcha narsa emas. Daraxtsiz sharoitda tuyaning quritilgan go‘ngi *(“jallah”)* yoqilg‘i sifatida ishlatiladi. Uni bolalar yig‘adilar, ayollar esa quyoshda quritadilar. Badaviylar har bir safarda ular bilan to‘ldirilgan qopni olib yurishadi, dam olish paytida olov yoqish va ovqat tayyorlash uchun. Tuyaning siydigi kosmetik vositasi sifatida xizmat qiladi, ayollar uni sochlarini yuvish va yangi tug‘ilgan chaqaloqni yuvish uchun ishlatadilar, shu orqali uni muqaddas marosimga kirishga tayyorlashadi.

Tuya haqida eng ko‘p lingvistik material mavjud bo‘lib, bu hayvonning jinsi (naka - urg‘ochi, jamal – erkak), vazifasi va tuzilishi (faxal – naslchilik tuyasi, xurr – minish tuyasi, rahul – kuchli, karvon tuyasi), rangi va kelib chiqishiga qarab turli nomlari bor. Qiziqarli jihati shundaki, bir-biridan ancha uzoqda joylashgan arab qabilalarida tuyalarning nomlari bir xil. Yuz yillar davomida arablar va barbarlar tomonidan 20 ga yaqin mashhur tuya zotlari *(al-Xurra, al-Atayya, al-Umanayya* va boshqalar) yetishtirilgan. Badaviylar gilam bilan qoplangan yog‘och egarning turli

modifikatsiyalarini ham yaratganlar. Podadagi tuyalar soni badaviyning boyligi o‘lchovidir.

Hozirgi kunda tuyaning pul daromadi manbai sifatidagi ahamiyati doimiy ravishda kamayib bormoqda, ayni paytda badaviy hayotida pulning roli yil sayin ortib bormoqda. Karvonda yuk tashish yo‘llari yo‘lsiz hududlarga siqib chiqarilmoqda. Tuya transport vositasi sifatida ham qadrsizlanmoqda, chunki motorli transport vositalari paydo bo‘ldi. Arab mamlakatlarida qishloq xo‘jaligining mexanizatsiyalashuvi tufayli sug‘orish, haydash va don yanchishda tuyalardan foydalanish ham kamaymoqda. Natijada, tuyachilik qisqarmoqda, qisman tabiylashmoqda, ya’ni tuya ko‘chmanchi oila uchun turli mahsulotlar manbai sifatida qimmatli bo‘lib qolmoqda. Shuning uchun qabilalar hududlarida yarim ko‘chmanchi yoki yarim o‘troq turmush tarzi eng barqaror bo‘lib qolmoqda, bunda chorvachilik va dehqonchilik bitta xo‘jalik majmuida birlashgan. Bunday barqaror yarim ko‘chmanchi yoki yarim o‘troq xo‘jaliklar Shimoliy Afrikaning ko‘p tog‘li hududlarida, Iroqning botqoq pasttekisliklarida, Nil deltasida, cho‘llarning chekkalarida va savanna-saxel zonalarida uzoq vaqtdan beri mavjud. Ko‘chmanchi chorvachilik va dehqonchilikning o‘zaro ta’siri aralash xo‘jaliklarning paydo bo‘lishiga olib keladi, ularning har ikki xo‘jalik shakli nisbati turlicha va beqaror bo‘ladi. Arabiston yarim orolida yaqin o‘tmishda juda aniq bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy chegara badavi, shvayya va raya o‘rtasida sezilarli darajada yo‘qolmoqda. Hozirda bir qabila yoki urug‘ doirasida ikkita, hatto ba’zan uchta nomlangan guruh ham uchraydi.

Qabilalarning chorvachilik xo‘jaligida eng keng tarqalgan soha echki va qo‘ylarni boqish hisoblanadi. Qo‘ylar ko‘chmanchilar zonasidagi asosiy tovar chorvasi, qo‘ychilik mahsulotlariga bo‘lgan talab eng barqarordir. Echkilar va qo‘ylar tuyalarga qaraganda ancha oldin uy hayvonlariga aylantirilgan. Biroq, 1930-yillargacha badaviylar xo‘jaligida bu hayvonlar ikkinchi darajali rol o‘ynagan. Ular yog‘, jun, go‘sht, yog‘ va teri beradi. Badaviy ayollari qora uzun junli echkilarning junidan chodirlar uchun gilamlar to‘qishadi. Echki va qo‘ylarni faqat ayollar va qizlar sog‘ishadi. Yangi echki va qo‘y sutini kam iste’mol qilishadi, uni yogurt, yog‘, pishloqqa aylantirishadi. Echki va qo‘ylarni lager yaqinida bolalar va o‘smirlar nazorati ostida birga boqishadi. Har qanday chorvani so‘yish erkaklar ishidir.

Xo‘jalik ahamiyatiga ko‘ra, otchilik ham tuyachilik, ham mayda qoramol boqishdan ortda qoladi, garchi ot badaviying orzusi va mag‘rurlik nishonidir. Mo‘g‘ullardan farqli o‘laroq, badaviylar otlarning sutidan ham, go‘shtidan ham foydalanmaydilar. Arablarda ot faqat naminish hayvoni, balki u egasining iqtisodiy qudratining ko‘rsatkichidir.

Ular otlarni boshqa qabilalarga qilgan talonchilik hujumlarida ham ishlatganlar. Otlar cho‘lda o‘zlari oziqlanadi (cho‘lda pichan tayyorlash imkonsiz), erkin yurishadi. Yaylovlar yetarli bo‘lmasa, otlarga yopqich non, xurmo, chigirtka, hatto quritilgan go‘sht, qo‘y yoki tuya suti beriladi. Ko‘chmanchilar otlarni bog‘lamaydi va ular bilan bir idishdan suv ichishlari mumkin. badaviy uchun eng katta zavq - otining go‘zalligi va tezligi haqida maqtov eshitishdir. badaviylar otga yalang oyoq, yugan, mahkam va uzengisiz (garchi uzengi ularga ma‘lum bo‘lsa

ham), lekin egar bilan minishadi. Otni yugan yordamida boshqarishadi. Hozirgi kunda uchta asl zotdagi arab otlari (*krusayki, saklavi, mushki*) mavjud bo‘lib, ular allaqachon 11 “urug‘” va 200 dan ortiq oilaga bo‘lingan. Bu zotli otlarni XVIII asrdan boshlab Yevropaga, keyin Amerikaga, Avstraliyaga va boshqa mamlakatlarga sotib olish va olib chiqish boshlandi. Ularning soni kamaydi. Endi arab otlari Arabiston yarim orolidan tashqarida ko‘proq uchraydi. Badaviylar arab otining yonida boshqa hayvonlarning suratini olishga ruxsat bermaydilar. Ular, masalan, eshaklar kabi, “nopok” deb hisoblanadi. Shuning uchun bunday harakat ayb (gunoh) deb qabul qilinadi. Lekin eshaklar asosan qishloq joylardagi o‘troq arablar xo‘jaligida transport vositasi sifatida ishlatiladi, minish hayvoni emas.

Badaviylar faqat tuyalarni belgilash va quduqlarning egaligini ko‘rsatish uchun maxsus belgilar (tamg‘alar) ishlatganlar, ammo otlar va mayda qoramol uchun tamg‘a qo‘llanmagan. Otlar, eshaklar va mayda qoramol odatda quloqlarini kesish yoki boshqa mulkiy belgilar bilan belgilangan. Chorva mollarning alohida oilaga tegishli ekanligini aniqlash uchun mulkiy belgilarning yo‘qligi o‘tmishda chorvachilikning jamoaviy mulki bilan emas, balki qabilaviy himoyaga muhtojligi bilan izohlangan. Faqat shayxlar o‘zlarining alohida tamg‘alariga ega edilar.

Badaviylar katta kaltakesaklar, echkiemarlar (ularning terisidan qimmatbaho sumkalar va hamonlar yasaladi), to‘ng‘izlar, tuyaqushlar, jayronlar, ohular va yirtqich hayvonlarni ovlaydilar. Sevimli ov turi - o‘rgatilgan lochinlar va tozi itlar yordamida ov qilishdir. Shimoliy Afrika qirg‘oq bo‘yida badaviylar qo‘shiqlar yordamida ko‘chib yuruvchi qushlarni hech qanday qiyinchiliksiz tutishadi. Ov hozir badaviylar xo‘jaligida o‘z ahamiyatini yo‘qotmoqda, chunki ov qilinadigan hayvonlar deyarli yo‘q qilinib ketgan. Cho‘l arablari, shuningdek, qo‘ziqorinni, yanchiladigan urug‘li o‘tlarni, yovvoyi piyozlarni yig‘ish bilan ham shug‘ullanadilar.

Badaviylarning butun xo‘jalik majmui ularning xalq ishlab chiqarish taqvimiga mos keladi. Rabi‘a (bahor) mo‘l-ko‘llik va alohida faollik bilan ajralib turadi. Bu davrda sut xo‘jaligi bilan shug‘ullaniladi, hayvonlarning bolalari o‘stiriladi, o‘simlik va hayvonot dunyosidan oziq-ovqat zahiralari yaratiladi. Sayf (yoz) boshlanishi bilan qo‘ylar va echkilar qirqiladi, suv qidirish bilan shug‘ullaniladi. Xarif (kuz) fasli, bu yerda sentyabr oxiri - oktabr boshida boshlanadi, badaviylar savdo karavanlarini tayyorlaydilar, yaqin bozorda, birinchi navbatda, xurmo kabi o‘simlik oziq-ovqat zahiralarini to‘ldiradilar, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak, zargarlik buyumlarini sotib olishadi.

Birinchi navbatda xurmolarni sotib olishadi, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak va zargarlik buyumlarini xarid qilishadi. Pushti bulutlar paydo bo‘lganda, shitā‘ (qish) keladi, yog‘ingarchilik va yaxshi yaylovlar bilan birga farovon xo‘jalik yili boshlanadi. Biroq, Suriya, Iroq va Iordaniya cho‘llarida qor yog‘ishi ham tez-tez uchraydi. Bunday hollarda badaviylar yengil chodirlarida sovuqdan aziyat chekishadi; yaylov ozig‘i yetishmaydigan chorva mollarning bir qismi nobud bo‘ladi.

Yarim ko‘chmanchi va yarim o‘troq arablarda chorvachilik va dehqonchilik elementlari uyg‘unlashgan. Bu o‘tish shakli quyidagi yo‘nalishda rivojlanishi mumkin: to‘liq ko‘chmanchilar - yarim ko‘chmanchilar - yarim o‘troqlar -

o‘troqlar. Bu oraliq bosqichdagi arab aholisi iqtisodiy va tabiiy falokatlardan yaxshiroq himoyalangan. Masalan, hosil yetishmaydigan yil chorvachilik hisobiga qoplanadi. Yarim ko‘chmanchilar parranda, yirik shoxli mol boqishadi. Sigirlarni ko‘chirishga olib borilmaydi, shuning uchun jamoaning bir qismi qishloqda qoladi. Asta-sekin, yarim ko‘chmanchilarning vaqtincha aholi punktlaridan doimiy aholi punktlari paydo bo‘ladi, ularning hayot tarzi butunlay o‘zgaradi. Badaviylar esa o‘zlarining ko‘chmanchi hududlarida sekin harakatlanib, an‘anaviy yaylov chorvachiligidan voz kechishmagan. Qurg‘oqchilik davrida ularning butun hayoti suv manbai atrofida markazlashgan.

Badaviylar suvni qabilalar va oilalar o‘rtasida qadimiy *“Daftar al-ash”* (“Manbalar ro‘yxati”) suv huquqi asosida taqsimlaydilar. Unda suvni uzatish bilan bog‘liq turli xil amallar - sotish, hadya qilish, meros qoldirish, ijaraga berish qayd etilgan. Yarim ko‘chmanchilarda suvga egalik qilish hozirgacha qaramlik va ekspluatatsiya munosabatlarini saqlab qolishga yordam beradi. Manbalardan suvni taqsimlash an‘anaviy normalarga muvofiqligini nafaqat shayxlar, balki suv ishlari bo‘yicha maxsus sudyalar ham nazorat qiladi. Bu tasodifiy emas, chunki suv manbari badaviy hayotining markazida joy olgan. Hozirgi vaqtda arab mamlakatlarida ko‘chmanchilarni suv bilan ta‘minlash bo‘yicha hukumat dasturlari amalga oshirilmoqda. Quduq qazish, quduqlar qurish, idishli suv olib kirish, badaviylarni o‘troqlashtirish va ular uchun uylar quriladigan vohalarga ko‘chirish. Cho‘lda odamlar kamroq bo‘lsa, suvga bo‘lgan ehtiyoj ham kamayadi. Biroq, sobiq ko‘chmanchilar zamonaviy turmush tarziga osonlik bilan moslasha olmaydi, shuning uchun dastlab ular chodirlariga mahkam yopishishadi. Garchi ko‘chish paytida turar joy sifatida landshaftning ko‘plab elementlaridan (tosh soyabon, daraxt, katta tosh, tosh devor va boshqalar) foydalanish mumkin. Bir oilaning bir nechta dam olish joylari (qishki, bahorgi va boshqalar) mavjud, chunki badaviy yomg‘ir ortidan tez harakat qiladi.

Chodirning konstruktiv asosini turli usullarda joylashtirilgan ustunlar va qoziqlar tashkil qiladi. Ustki qismini yopish uchun ko‘pincha yomg‘ir va shamolga chidamli echki junidan qilingan mato ishlatiladi. Arzonroq variantlar sifatida o‘simliklardan tayyorlangan materiallar (alfa o‘ti, asfodeliya) qo‘llaniladi. Faqat Sahroi Kabirdagi tuareglar (barbarlar) kigiz o‘rniga teridan foydalanadilar. Shuning uchun chodir juda qimmat turar joy hisoblanadi. Lekin shu bilan birga qulay ham. U shamol, yomg‘ir va sovuqdan yaxshi himoya qiladi. Oddiy vaqtincha turar joy ham narxi, ham qulayligi jihatidan pastroq baholanadi. Chodir doimiy turar joyga qaraganda erkaklar va ayollar qismlariga aniqroq bo‘linadi. U ustun shamol yo‘nalishiga mos ravishda joylashtiriladi. Chodirlarda Iroq, Iordaniya, Arabistondagi badaviylar, Shimoliy Afrikadagi ko‘chmanchi barbar va arab aholisi yashaydi. Liviyada ko‘chmanchilar *“bayt”* chodirlarida, Sahroi Kabirda esa *hammada* deb nomlangan chodirlarda yashaydilar. Demak, bu turar joy turi arab mamlakatlarining ham tekisliklarida, ham tog‘li hududlarida qo‘llaniladi. Biroq chodirlarning konstruksiyasi va tashqi ko‘rinishi mahalliy variantlarga ega.

Chodirning ichki tartibi va bezaklanishi jihatidan Arabiston badaviylarining chodirlari (*bayt al-shaar*) alohida ajralib turadi, ular qora yoki jigarrang echki yoki qo‘y junidan qilingan dag‘al mato chiziqlari bilan qoplangan. Oltita bunday chiziq

bir-biriga tikilib, to‘rtburchaklar mato hosil qiladi, bu esa ustunlarga tayanadi va chetlaridan arqonlar bilan cho‘zilgan. Chodirning o‘lchami egasining ijtimoiy mavqeiga bog‘liq.

V.L.Voroninkaning kuzatishlariga ko‘ra, ko‘chmanchi hayotda to‘rtdan ortiq ustunli chodirlar qo‘llanilmaydi, chunki ularni tashish qiyin. Chodirning uch tomoni parda bilan berkitilgan, bitta (bo‘ylama) tomoni esa ochiq qoldirilgan. Parda (*ruaa*) to‘qima to‘rt tor chizig‘idan tikilgan va turar joyning orqa tomonidagi o‘rtada birlashtirilgan ikkita qismdan iborat. Ko‘ndalang pardalar (*aata*) yordamida chodir ichida erkaklar (*rabaa*) va ayollar (*muharram*) qismlariga bo‘linadi. Ba‘zida oshxona ham ajratiladi. Chiziqlarning (aata tarkibiy qismi) geometrik naqshlari, rangli iplar bilan tikilgan, turli qabilalarda har xil bo‘ladi. Kendir arqonlar chodir qopqog‘iga qarama-qarshi ustunlarga va burchaklariga mahkamlangan. Arqonlarning boshqa uchlari qoziqlarga bog‘langan, agar tuproq qumli bo‘lsa, qumga ko‘milgan buta shoxlariga bog‘lanadi.

Chodir konstruksiyasi shamol yo‘nalishi to‘satdan o‘zgarganda old tomonni yopish imkonini beradi. Buning uchun mato chizig‘ini orqa tomondan old tomonga o‘tkazishadi. Issiq vaqtda orqa parda butunlay ko‘tarilib, shamollash ta‘minlanadi. Quyosh nurlaridan himoya qilish uchun ichkarida ustunlar orasida qo‘shimcha mato qatlami osiladi. Sovuq vaqtlarda old tomon aata va ruaataning erkin uchlari bilan berkitiladi. Chodir ko‘chmanchi hayot tarziga juda moslashgan. Chodir ichidagi uy-ro‘zg‘or buyumlari faqat eng zarur narsalardan iborat. Ular teri, yog‘och va metalldan yasalgan. Bu yerda karavotlar, stollar, stullar yo‘q - ularni gilam almashtiradi. Chodirning butun polini badaviylar gilamlar bilan qoplaydilar. Xo‘jayin va mehmonlar qora yoki oq echki terilariga solingan matraslar ustiga tashlangan *rabda*da dam olishadi. To‘siq yoniga xo‘jayinning egari qo‘yiladi, unga yostiqlar qo‘yilgan bo‘lib, mehmon uchun suyanib o‘tirish qulay. Qumda olov uchun chuqurcha bor, uning yonida uzun egri tumshuqli qahva qozonlari joylashgan. badaviylar chodirdan tashqaridagi narsalarga beparvolardir. Go‘zallik faqat chodir ichida ular uchun muhim. Bu bir joyda uzoq vaqt qolmaslik an‘anasidan kelib chiqadi.

Ayollar qismida xo‘jayin va uning qizlarining tuyalari uchun egarlar hurmatli o‘rinni egallaydi, ular tamarisk daraxtining egilgan tanasidan yasalgan, yorqin matolar, lentalar va hatto tuyaqush patlari bilan bezatilgan. Bu uyning asosiy bezagi bo‘lib, tashqaridan ham ko‘rinadi. Ayollar qismida shuningdek, yig, to‘quv dastgohi joylashgan. Oshxonada o‘choq joylashgan. To‘siq yonida idishlar, xurmo, un, guruch bilan to‘ldirilgan qoplar joylashgan. Chodir ustunlariga teri egar qopchalari osilgan. Suvli charm qoplar, quduqdan suv tortish uchun charm chelak, shuningdek, egilgan yog‘och oyoqlardagi charm idish (tuyalar va echkilar undan ichadi) chodir soyasida joylashgan.

Chodir ichidagi va uning atrofidagi makonning bunday tashkili asrlar davomida sinab ko‘rilgan va nafaqat odatdagi uy sharoitida yashashga, balki uni tezda demontaj qilishga imkon beradi. Chodir bir joyda atigi 8-10 kun qoladi. Keyin yaylovlarni yangilash va sanitariya nuqtai nazaridan ko‘chish boshlanadi. Yil vaqtiga qarab qabilalarning joylashish zichligi farq qiladi: yozda chodirlar quduq atrofida tiqilishadi (faqat chorva mollari uchun suv ichish joyini

qoldiradilar), qishda va bahorda esa bir chodir ikkinchisidan 200-400 metr masofada joylashadi, bu dushmanlar hujumi paytida samarali mudofaa uchun to‘siq bo‘lmaydi.

Shimoliy Afrikada ko‘chmanchilarda qadimgi rimliklar oval ko‘chma uylarni uchratishgan, ular tayoq va o‘tlardan yasalgan. Ammo vaqt o‘tishi bilan bu turdagi turar joy jun mato bilan qoplangan chodirlar o‘rnini egalladi. Xottara platosi (Jazoir) tuareglari esa chodirlarni muflon, echki va ho‘kiz terilari bilan qoplaydilar. barbar chodirlari arablarnikidan shu bilan farq qiladi. Bitta chodir uchun 30-40 ta kvadrat shaklida kesilgan teri kerak bo‘ladi. Suv o‘tkazmasligi uchun junlari tozalangan terilar yog‘ bilan qoplanadi va quyoshdan himoya qilish uchun oxra bilan bo‘yaladi. Ba‘zi joylarda tuareglar uyni o‘t yoki gilamlar bilan qoplashadi. Teri chodir tayanchlarga tayanadi. Uchta baland qoziqqa ko‘tarilgan kirish eshigi doimo janubga qaratilgan. Ayollar qismi chodirning sharqiy qismida, erkaklar qismi g‘arbiy qismida joylashgan. Yarim ko‘chmanchi hayot kechirgan Marokash barbarlari vaqtincha turar joy sifatida *“ahim”* chodirlarini quradilar. Barbar “ahimi”ning naqshlari oddiy: aylana, tishlar, rozetlar, ular ustunlarga chizilgan. Ba‘zida naqsh yashil va qizil bo‘yoq bilan bo‘yaladi. Ko‘chmanchi zodagonlarining chodirlari oq fonda qora apllikatsiyalar - ko‘zalar va tishlar shaklida bezatilgan.

Bir nechta chodirlar Shimoliy Afrikada *duar* deb ataladigan aholi punktini hosil qiladi, unda kamida 8 ta turar joy bo‘ladi. Bunday aholi punktining odatiy shakli - doira. Bu xavfsizlik nuqtai nazaridan qilingan. Chodirlar orasidagi bo‘shliq tikanli butalar bilan to‘ldiriladi. Chorva mollari kechasi duar ichiga joylashtiriladi. Alohida chodir “masjid” uchun ajratilgan bo‘ladi. U duar markazida yoki uning tashqarisida joylashgan. Agar chodirlar kam bo‘lsa, ular yarim doira shaklida joylashadi. Chodir aholi punktlari uchun joy tanlash yil vaqtiga bog‘liq.

Badaviylarning ovqati quyidagi ketma-ketlikda belgilanadi “sut - xurmo - non - guruch”. Tuya, qo‘y va echki suti va sut mahsulotlari ularning asosiy ovqatidir. badaviylar orasida sutga chidamsizlik kam uchraydigan hodisadir. Sut shakarini toksik deb hisoblovchilar uchun badaviylar fellax (“dehqon”) laqabini berishadi. Bu, ehtimol, arab dehqonlari taza sut ichmaydiligi bilan bog‘liq. Badaviylar go‘sht va o‘simlik ovqatisiz qolmaydilar. Haftasiga ikki-uch marta yassi non pishiriladi. Issiq nonlar xurmo yoki xurmo siropi bilan birga sut ichilgan holda iste‘mol qilinadi. badaviy oshxonasini qovurilgan chigirtka xilma-xillantiradi. Uni zaxira sifatida saqlashadi. Quritilgan chigirtkadan tayyorlangan taom dosagrad yabis deb ataladi. badaviylarning sevimli ichimliklari - qahva, choy va suv.

Ayollar hech qachon erkaklar bilan birga ovqatlanmaydilar. Qahvani faqat erkaklar ichadi, ayollar esa shirin choy ichishadi. Ovqatni faqat o‘ng qo‘l bilan olish odat tusiga kirgan. Ovqatdan oldin va keyin qo‘llar yuviladi (ko‘pincha qum bilan, chunki suv juda qadrlanadi). Ovqatdan keyin yog‘li barmoqlar chodir cheti bilan artiladi. Yog‘li barmoq izlari - mashhur badaviy mehmondo‘stligi va xo‘jayinning saxiyligining belgisidir. Agar mehmon bo‘lmasa, badaviy oilasining barcha a‘zolari ayollar qismida ovqatlanadilar. Mehmonlarni esa erkaklar qismida qabul qilishadi. Agar cho‘l qonunini buzgan odamni qattiq jazolashni xohlasalar,

unga qahva o‘rniga suv taklif qilishadi. Cho‘lda spirtli ichimliklar iste‘mol qilinmaydi.

Hozirgacha qo‘shni qabilalarga ko‘chib o‘tayotgan badaviylar an‘anaviy kiyim va ilonlarni qo‘rqitadigan shovqinli sandallarni saqlab kelishmoqda. Ular xanjar ham ehtiyot bilan saqlaydilar. Bosh kiyimsiz yurish - qashshoqlik belgisi hisoblanadi. Erkaklar kiyimida Evropa unsurlari tobora ko‘proq seziladi. Ayollar kiyimi Arabistonga xos oddiy "qop" siluetini saqlab qolgan - qora yoki rangli ko‘ylaklar, uchburchak yengli, bo‘yin va old qismida kesikli. Ular kumush kamar, bosh ro‘mol va qora yoki sariq niqob bilan birga kiyiladi (ko‘zlar uchun kesiklar ajralib turadi). Qizlar 15 yoshdan boshlab yuzlarini yopishadi. Bekor qizlar qora ko‘ylak, ro‘mol va niqob kiyishadi. Oilali ayollar yorqin ro‘mollar va rangli ko‘ylaklar kiyishadi. Bu yangilikdir, chunki yarim asr oldin badaviy ayollarining kiyimlari ko‘k-qora indigo bo‘yoqi bilan bo‘yalgan edi.

Bolalar kiyimi iqlim sharoitiga bog‘liq. Ular yengil kiyimda yoki yarim yalang‘och bo‘lishadi. Chaqaloqlar ro‘mollarga o‘raladi. badaviy ayollari enaga ishlatmaydi, buning o‘rniga namlikni yaxshi singdiruvchi quritilgan tuya go‘ngi sepilgan qalin teri parchasi ishlatiladi. Bolalar charm beshikda yoki gilam bilan qoplangan yog‘och karavotlarda uxlashadi. Bolalar yelka yoki son ustida (ot minishdek) ko‘tariladi. Tuya ustida sayohat qilganda onalar chaqaloqlarni qo‘llarida ushlab yurishadi, kichkinalar esa tuyaning yonlarida osilgan to‘qilgan qopchalarga joylashtiriladi. Ota-onalar atayin bolalarni tartibsiz qoldirishadi, buni o‘z sevimlilarini ko‘z tegishidan himoya qilish deb hisoblashadi. Suving doimiy yetishmasligi va ko‘chmanchi hayot tarzi tufayli badaviylar tanasi va kiyimlarini toza saqlashda qiynalishadi. Kiyimlarni kam almashishadi. Kunning kiyimida uxlashadi, chunki kechasi sovuq bo‘ladi. Cho‘l arablari tish cho‘tkasi bilan tanish emaslar, ammo tishlari qariguncha mustahkam bo‘ladi. Buning sababi - sog‘lom ovqatlanish va misvak (yovvoyi buta barglari) chaynash odatidir. Faqat Ramazon oyida misvak ishlatilmaydi.

Badaviylarning hayvonlarni davolash bo‘yicha katta tajribasi qisman odamlarni davolashda qo‘llaniladi. Arab mamlakatlarida aytiladigan gap: “Qo‘y boquvchidan dorixona yasash mumkin, ikkalasi ham bir xil aqlli”. Davolashda badaviylar romashka, yalpiz ishlatishadi, suyultiruvchi sifatida tuya siydigi va sut aralashmasini ichishadi, ko‘zga tuya suti yoki yangi asal tomizishadi. Chayon chaqishi uchun cho‘l varanining go‘ngini yaraga qo‘yishadi. Aka urug‘i qaynatmasi bilan yo‘talni davolashadi. Tish og‘rig‘ini turli ildizlarni chaynash yoki chekish bilan tinchlantirishadi, tish bo‘shlig‘iga tamaki, qo‘y go‘ngi qo‘yib, qizdirilgan igna bilan davolashadi. Tomog‘ yallig‘langanida sho‘r suv bilan chayishadi, shishlarni kuydirish usuli bilan davolashadi. Hozirgi vaqtda ko‘chmanchilarni professional shifokorlar tekshiradi, ko‘pincha ular ham ko‘chmanchilardan bo‘ladi. Cho‘lda ambulatoriyalar tarmog‘i yaratilgan, ammo ayollarning ko‘pchiligi uyatchanlik tufayli davolanishmaydi. Ular an‘anaviy davolash usullaridan foydalanishda davom etishadi. badaviylarga bepul emlash qilinadi, ammo o‘lim darajasi yuqori.

Badaviy vafot etganda, erkak qarindoshlar uning yuziga suv sepishadi, tanadagi barcha teshiklarni qo‘y juniga tiqishadi, jasadi toza sochiq bilan o‘rashadi.

Bu paytda Allohga iltijo qilinadi va hammosi osoyishta amalga oshiriladi. badaviylar o‘limni hayotdan ko‘ra haqiqat deb hisoblashadi. Ayollar chodir kirishida vafot etgan kishini baland ovozda yig‘lab yig‘ishadi, kiyimlarini yirtishadi, yuz va ko‘kragini tirnalashadi, sochlariga chang sepishadi (qayg‘u va umidsizlik ifodasi). Jasat tuyaga bog‘lanib eng yaqin tepalikka olib boriladi. Marhum sayoz qazilgan chuqurga o‘ng yonboshiga, yuzi sharqqa qarab qo‘yiladi.

Badaviylar maxsus qabristonlarni bilmas edilar, qabr ustiga hech qanday yodgorlik qo‘ymas edilar. Ba‘zida jasatni yirtqich hayvonlar ovlaydigan joyga qoldirishgan. Islomdan oldingi arab she‘riyatida bu haqda ma‘lumotlar mavjud. Marhum yoki o‘ldirilgan qahramon dafn qilinganda, unga hamdardlik bildirish uchun qabr ustida tuya o‘ldirishgan. Keyin hech kim u yerga qaytmas edi, shuning uchun dafn joylari tez yo‘qolib ketgan. Qabr yerdan yetti qadam narida farqlanmaydigan qilib tekislanishi kerak edi. Vafot etgan kishining chodirida xotira marosimi o‘tkaziladi, uning fazilatlari va yaxshi ishlari maqtaladi, 40 kundan keyin tantanali ziyofat uyushtiriladi. Shu bilan beva ayollar va qizlar uchun motam tugaydi. Agar bola yoki ayol vafot etsa, erkaklar marosimda qatnashmaydi va motam kiyimini kiyishmaydi.

Badaviylarning xo‘jalik tuzilishidagi o‘zgarishlar hayot aylanishining boshqa marosimlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmagan. Endogam nikohlar (qabila ichida nikohlashish), bir necha juftlikning bir vaqtda nikohini nishonlash, asosiy marosimlar uchun turar joydan tashqarida maxsus joy ajratish, erkaklarning sunnat qilish marosimlari kabi an‘analar saqlanib qolgan. Nikoh marosimlarining muddati uch kungacha qisqarganligi kuzatilmoqda. Birinchi kuni (rubun) – kelinning boshiga ro‘mol tashlanadi va u kimning xotini (marbuna) ekanligi e‘lon qilinadi. Ikkinchi kuni (mafra) - kelinni marosimga tayyorlash va mehmonlarni qabul qilishga bag‘ishlanadi. Uchinchi kuni (harasa) erkaklar va ayollar uchun alohida raqslar, she‘rlar o‘qish, otishma va nikoh ziyofati o‘tkaziladi.

Rasmiy nikoh birinchi kundan keyin amalga oshiriladi. Mahar (nikoh to‘lovi) miqdori oshgan. Ilgari kuyov xurmo daraxti, miltiq va bir-ikki tuya to‘lardi. 1990-yillarning boshlarida Yamanning Xutum qabilasida mahar 50-60 shillingni tashkil etgan, kuyov tomoni esa marosim uchun mahardan ikki baravar ko‘p sarflagan (kelinning ota-onasi, opa-singillari, akalari, amakilari va xolalariga *funun* sovg‘alar berilgan).

Nikoh qoidalari. Qarindoshlar (amakivachchalar) orasidagi nikoh afzal hisoblanadi. Kelin va kuyovning ijtimoiy mavqei teng bo‘lishi kerak. Qiz o‘z qabilasidan bo‘lmagan odamga, ayniqsa o‘troq aholiga turmushga chiqmasligi kerak. Turli mintaqalarda nikoh bayramlari turlicha bo‘lishi mumkin, ammo nikoh shartnomasida 4 ta umumiy qoida mavjud: Kelin oilasiga to‘lov, kelinning bokiraligini ommaviy isbotlash, Fotiha surasini o‘qish, Shartnomani guvohlar tasdiqlashi. Ajralish faqat erkak tomonidan qaror qilinadi. Badaviylarning aksariyati bir xotinli turmush tarzini olib boradi. Badaviylar tug‘ilgan kunini nishonlamaydi va tez unutishadi. O‘rtacha oilada 6-8 ta bola bo‘ladi. O‘g‘il bolalar ko‘proq qadrlanadi, chunki ular oilada qoladi, qizlar esa ketishadi. O‘g‘il bolalar 3 yoshgacha emiziladi. Emizik aka-uka va opa-singillar haqiqiy qarindosh hisoblanadi, shuning uchun ular o‘rtasida nikoh mumkin emas.

Maxra o‘g‘il bolalarning sunnat qilinishi bayrami badaviylar uchun muhim hodisa hisoblanadi. Ayrim mintaqalarda qizlarning sunnat qilinishi ham amalga oshiriladi. Tatuirovka qilish (qabilaviy belgi sifatida) va ko‘zga surma tortish kabi an‘analar kamdan-kam uchraydi. Bayramlarda ayollar uchun oson olib tashlanadigan bo‘yoq bilan chizilgan naqshlar ishlatiladi. Sudan va Misrda yuzga simmetrik chiziqli naqshlar (skarifikatsiya) solish odati mavjud. Badaviy ayollarining zargarlik buyumlari nikoh to‘lovining bir qismi hisoblanadi va zargarlar do‘konlaridan sotib olinadi. Badaviy jamiyatida ijtimoiy xulq-atvor normalari adat (an‘anaviy huquq) asosida shakllangan bo‘lib, quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi: Boshpana huquqi, Mehmondorlik, Qon qasosi.

Tarixiy jihatdan badaviylar qo‘shni qabilalarga hujumlar uyushtirib, chorva mollari, ayollar va bolalarni o‘g‘irlashgan, keyinchalik ular uchun fidyat talab qilishgan. Har bir ta‘qibga uchragan shaxs kuchliroq shaxsdan himoya va yordam olish huquqiga ega, mehmonning hayoti va mol-mulki xo‘jayin chodirini tark etgandan keyin ham himoya qilinadi, mehmonni qabul qilish an‘anaviy marosimlar (salomlashish, birodarlarcha quchoqlash yoki qo‘l siqish, tuz taklif qilish) bilan birga boradi. Qotillik, jarohat yoki moddiy zarar uchun qasos olish jamoaviy o‘zini-o‘zi himoya qilish shakli hisoblanadi, Qabila tuzumi parchalangan sari qasos doirasi torayib, faqat yaqin qarindoshlar bilan chegaralangan, Qadimgi qasos qonuniga ko‘ra, oila a‘zosining o‘limi uchun qasos 5 avlodgacha davom etishi mumkin, Qasos obyekti qurolsiz bo‘lmasligi kerak. Ba‘zi qabilalarda qotil oilasi qurbon oilasiga qiz beradi, u qurbonning akasi yoki o‘g‘liga turmushga chiqadi. Moddiy tovon to‘lash, qiz berish orqali sulh tuzish (nikoh to‘lovisiz), ayol yangi oilada farzand ko‘rib, tinchlik ramzi bo‘ladi, aybdor oila chodiri oldiga oq ro‘mol osilishi sulh belgisi hisoblanadi.

Badaviylarning an‘anaviy huquqi (odat) rivojlanishida quyidagilar muhim rol o‘ynagan: Hakamlar sudining qarorlari, Mahalliy jamoa yig‘ilishlarining qaroidalari, Har bir mintaqaning o‘ziga xos sharoitlari. Dastlab demokratik tamoyillarni ifodalagan odat normallari feodal munosabatlarning rivojlanishi bilan o‘zining dastlabki xarakterini yo‘qotib, musulmon feodal huquqining tarkibiy qismiga aylandi. Biroq, badaviy an‘anaviy huquqi o‘zining qo‘llanilish chegaralariga ega va juda barqaror shaklda saqlanib qolgan. Badaviy sud ishlarining yozilmagan normali avloddan avlodga og‘zaki ravishda yetkazib boriladi.

Arab ko‘chmanchilarining ijtimoiy tashkiloti murakkab ierarxik tizimdir. Ko‘chmanchi jamoalar - bu ko‘chmanchi jamiyatdagi eng quyi ijtimoiy-iqtisodiy birlikdir. Biroq bu birlikni shakllantiruvchi aloqalar nafaqat qon-qarindoshlik, balki ijtimoiy va ijtimoiy-qarindoshlik aloqalaridir. Bu aloqalar ko‘p qavatli tarmoqni tashkil qiladi. Er-xotin va ularning farzandlari bu ikki tizim kesishgan nuqtada joylashgan bo‘lib, shu asosda jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy bo‘lagi - ko‘chmanchi jamoa shakllanadi. Uning tarkibi o‘zgaruvchan bo‘lib, iqtisodiy ehtiyojlar, tabiiy va siyosiy sharoitlar, ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimi, oila tarkibidagi o‘zgarishlar va boshqalar sababli qayta shakllanishi mumkin. Shunday qilib, badaviylar madaniyatining barcha kichik tizimlari odamlarning faolligini tartibga solish va tartibga solish mexanizmi sifatida ishlaydi. Madaniyatning

harakatchanligi tufayli cho‘l odami ijtimoiy va tabiiy muhitning turli sharoitlariga moslasha oldi.

Tuya boqadigan ko‘chmanchilar, qo‘y boqadigan yarim ko‘chmanchilar va o‘troq aholi o‘rtasida xo‘jalik faoliyati nuqtai nazaridan mutlaq to‘siqlar bo‘lmagan. Ko‘p hollarda tuya boqadigan badaviylar keyinchalik qo‘y va echki boqishga o‘tgan, ba‘zilari esa yerga joylashib, o‘troq dehqonchilik bilan shug‘ullana boshlaganlar. Ko‘chmanchilarni tuya boqadiganlar va yarim ko‘chmanchi chorvadorlar sifatida ajratish ba‘zan urug‘-qabilaviy farqlarga ham to‘g‘ri kelgan. Masalan, bir qabilaning bir qismi tuya, boshqasi qo‘y va echki boqqan, yana bir qismi yerga joylashib, dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Ko‘chmanchilarning xo‘jaligi o‘troq dehqonlar bilan solishtirganda ancha o‘zini-o‘zi ta’minlamaydigan xarakterga ega edi. Ko‘p badaviylar asosan tuya suti bilan oziqlanishga majbur bo‘lgan. Biroq ular dehqonchilik mahsulotlarisiz yashay olmaganlar ayniqsa, xurmo va don.Ular hunar mahsulotlari masalan, qurol, mato, taglik, kofe, tamaki, dorilar va boshqalarga ehtiyoj sezganlar.

Yoz oylarida badaviylar yirik vohalar va savdo markazlariga oqib kelganlar. Ular o‘z mollarini ya’ni *tuya, jun, yog‘, pishloq* kabi mahsulotlarni *xurmo, g‘alla*, *mato, ro‘ymol, podkovalar, qurol, o‘q-dori, dorilar, kofe, tamaki* kabi mahsulotlarga ayirboshlaganlar. Savdoning bir qismi barter shaklida (tovarga tovar) amalga oshgan. Aksariyat arab manbalari tovarlar narxini pulda ko‘rsatgan, bu esa o‘sha davrda Arabiston yarim orolida pul munosabatlari ancha rivojlanganini ko‘rsatadi. Yozgi savdo harakati “*musabila*” deb atalgan va u yilning eng muhim voqeasi deb hisoblangan. Aynan shu yozgi yarmarkalarda asosiy tovar almashinuvi sodir bo‘lgan. Badaviylar savdoni faqat yaqin oazislar bilan emas, balki butun Arabiston va undan tashqaridagi mamlakatlar bilan olib borganlar. Tuya Arabiston eksportining asosiy mahsuloti bo‘lgan. Ular nafaqat arablar, balki butun Yaqin Sharq xalqlari uchun asosiy transport vositasi hisoblangan. Badaviylar, shuningdek, jun, yog‘, teri va zotdor otlar eksport qilganlar. Ayniqsa, tashqi savdo Arabiston yarim orolida pul iqtisodiyotining rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Badaviylar savdo karvonlari uchun nafaqat hayvonlar, balki tuya haydovchilarini ham ta’minlashgan. Shimoliy Arabistonda *ukayl* qabilasiga mansub karvonsaroychilar bo‘lgan. Ular Najd viloyatining turli qismlarida, hatto Iroqda yashagan. XVIII asr oxirida faqat ular Suriya cho‘lini kesib o‘tuvchi karvonlarni boshqarish va qo‘riqlash huquqiga ega bo‘lganlar.

Arabiston, ayniqsa Hijoz viloyati uchun Makka va Madinaga har yili amalga oshiriladigan *haj* muhim rol o‘ynagan. Asosiy haj yo‘llari quyidagicha bo‘lgan: Misrdan va Suriyadan - Shimoliy Hijoz orqali; Eron va Iroqdan - Najd shimoli orqali o‘tgan yo‘l; Fors ko‘rfazi portlari va Ummon orqali - Markaziy Najd va Hijozga; Yaman yo‘li. Haj savdo bilan birga borgan, ziyoratchilar turli tovarlarni olib kelgan, badaviylar esa ularni tashib bergan. Bu esa ko‘plab ko‘chmanchilarning asosiy daromad manbaiga aylangan. Ko‘chmanchi qabilalarda patriarxal-urug‘chilik jamiyatiga xos belgilar saqlanib qolgan. Bularga quyidagilar kiradi: Yaylovlar (дира) ustidan jamoaviy mulk; Har bir qabila ma’lum hududga egalik qilgan, bu yerlar qattiq chegaralangan; Faqat farq shundaki, chorva boqish uchun bu yerlar ancha keng bo‘lishi kerak bo‘lgan; Har bir qabila bir yoki bir

nechta lager hosil qilgan. Ular yil davomida asta-sekin joyini o‘zgartirib borgan, atrofda ozuqa tugagach boshqa joyga ko‘chib o‘tgan.

Ko‘pchilik dasht quduqlari va suv havzalari ham badaviy qabilalariga tegishli bo‘lgan. Qattiq qurg‘oqchilik davrida har bir qabila o‘z qudug‘i yonida chodir tikib, boshqa badaviylarga u yerdan tuyalarini sug‘orishga yo‘l qo‘ymagan. Urug‘-qabilaviy birliklar vohalardagi ishlov beriladigan yerlarning jamoaviy egalari bo‘lgan. badaviylar bu yerlarni afrikalik ozod qilingan qullar yoki arab fallahlariga ijaraga bergan, hosildan ma’lum ulushni olib, uni oilalar o‘rtasida bo‘lgan. Nasldor otlarning ko‘p qismi jamoaviy mulkda bo‘lgan, ammo biyalar (urg‘ochi otlar) har doim shaxsiy mulk hisoblangan. Ba’zi qabilalarda tuyalarning jamoaviy podalari mavjud bo‘lgan. Ko‘chmanchilar orasida xo‘jalik faoliyatida patriarxal-urug‘chilik o‘zaro yordam unsurlari saqlangan. Masalan, qo‘ylarni qirqish marosimida mehmondorchilik uyushtirilgan, turmushdagi muhim tadbirlarda, to‘y, sunnat marosimi kabi qarindoshlar bir-birlariga yordam ko‘rsatganlar. Qabilaviy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar odat huquqining eng muhim institutlaridan biri qon to‘kib qasos olish (sar) orqali tartibga solingan. Badaviylar orasida qon qasos olish odatda beshinchi qarindoshlik darajasigacha tarqalgan. Qasos tahdidi ostida qolgan butun qarindoshlar guruhi qabilasini tark etib, boshqa qabilaning kuchli shayxidan panoh izlagan. Keyin ular tolov (dia) to‘lash bo‘yicha kelishuvga uringan. Agar o‘ldirilgan kishi zodagon bo‘lmasa, uning qarindoshlari pul to‘lovni qabul qilgan. Tolov miqdori har qabila va mintaqada turlicha bo‘lgan, ammo har doim katta bo‘lgan. Tolovni qotilning barcha qarindoshlari yig‘ib bergan. Ammo zodagonlar qarindoshi o‘ldirilsa, pul emas, qon talabi bilan chiqishgan.

Saxovat yuksak fazilat, xasislik sharmandalik deb hisoblangan. Qashshoq badaviylar ba’zida zodagonlarga shaxsiy jihatdan qaram bo‘lib qolganlar. Bunga bir nechta omillar sabab bo‘lgan. *Daxala* homiylikka o‘tish bo’lib, badaviylar o‘z yoki begona qabiladagi kuchli shayxdan himoya so‘ragan. Atrofida mustaqil yashay olmaydigan kichik oilalar to‘plangan. Kambag‘allar shayxdan himoya so‘ragan, evaziga to‘lov yoki xizmat taklif qilgan. Ko‘p hollarda butun guruhlar homiylikka o‘tgan. Masalan, qon qasosidan qo‘rqqanlar begona qabila zodagonidan himoya olgan. Buning evaziga ular iqtisodiy yoki boshqa majburiyatlarni bajargan, ularning shaxsiy erkinligi cheklangan bo‘lgan.

Arabistonda markazlashgan kuchli hokimiyat yo‘qligi sababli badaviylar tez-tez talonchilik yurishlari - *gazu* uyushtirganlar. Gazu (g‘azavot) eng avvalo chorvani, ammo ba’zida, lager anjomlari, qurol, kiyim, qullar, savdogarlarning mollarini, o‘troq aholining mahsulot va buyumlarini o‘lja qilganlar. Bu yurishlar bilan resurs uchun urushlar (masalan, yaylov va quduqlar uchun) farqlangan, lekin amalda ular ko‘pincha aralashib ketgan. Gazu eng sharafli mashg‘ulot deb hisoblangan. Badaviylar orasida gazuda ishtirok etish obro‘ masalasi bo‘lgan. Ayniqsa yoshlarga bosim bo‘lgan, ular qatnashmaslikdan uyalgan. Talonchilikdan qochgan kishi qo‘rqoq deb hisoblangan va hurmatini yo‘qotgan. Eng kambag‘al badaviy ham birgina muvaffaqiyatli gazu bilan o‘z ahvolini tuzatishi yoki boyib ketishi mumkin bo‘lgan. Gazu mustaqil ko‘chmanchilar qatlamining saqlanib qolishiga sabab bo‘lgan.

Qabila ichidagi shayx avvalo patriarxal oqsoqol va xo‘jalik faoliyatining boshqaruvchisi bo‘lgan. U qabilaning asosiy ko‘chish jarayonlariga, yaylovlar va quduqlarning taqsimlanishiga rahbarlik qilgan, qayerda va qachon oromgoh (lager) tikilishini belgilagan. Shayx qabila ichidagi nizo, oilaviy masalalar, turmushdagi tushunmovchiliklar yuzasidan hakam yoki hakamlik qiluvchi sudya sifatida chiqish qilgan. U qon qasosi bilan bog‘liq bo‘lgan odatlarning bajarilishini nazorat qilgan, o‘g‘irlangan mulkning qaytarilishini ta’minlagan. Shayx qabilaning tashqi aloqalarda vakili bo‘lgan va mehmonlarni qabila nomidan qabul qilgan. U urush e’lon qilishi yoki tinchlik tuzishi ham mumkin edi. Shayx qarorlarni yolg‘iz chiqarmagan. Muhim qarorlar qabila zodagonlari yoki qabila kengashi *majlis* bilan maslahatlashgan holda qabul qilingan. Shayx urush e’lon qilish yoki tinchlik tuzishni avval obro‘li a’zolar bilan muhokama qilmasdan amalga oshirolmagan. Hatto oromgoh joylashuvi bo‘yicha ham ularning fikrini inobatga olgan. Bunda, asosan, zodagonlarning ovozlari ahamiyatga ega bo‘lgan. Shayx hokimiyatining tashqi belgisi yo‘q edi Qabila boshlig‘i odatda hokimiyatni bildiruvchi tashqi atributlarga ega bo‘lmagan, oddiy badaviylar u bilan tengdek muomala qilganlar. Agar shayx vafot etsa yoki jismonan zaiflashsa, uning o‘rniga yangi shayx saylangan. Yangi shayxda bo‘lishi lozim bo‘lgan sifatlar: saxiylik, jasorat, aql va hushyorlik, boylik (chorva, yer), ko‘p sonli tarafdorlar (qarindoshlar va xizmatkorlar).

Avstriyalik sharqshunos K.F.Volney shayx haqida shunday yozgan: “Darhaqiqat, har bir qabilaning bosh shayxi mehmonlarni kutish, qabul qilish va kuzatish majburiyatini o‘z zimmasiga oladi. Aynan u ittifoqchilarni qabul qiladi, va har qanday ish bilan kelgan kimsalarni ham. Uning chodiri yonida har doim katta chodir turadi, bu joy mehmonlar va begonalarning boshpanasidir. Aynan shu yerda shayxlar va zodagonlar tez-tez yig‘ilishib, oromgohlar joylashuvi, urush yoki tinchlik, turk hokimlari yoki qishloqlar bilan nizolar, shaxsiy da’volar kabi masalalarni muhokama qiladilar. Bu yerga kelganlarning barchasini qahva, kulda pishirilgan non, guruch, ba’zida esa qo‘zi yoki tuyadan qovurilgan go‘sht bilan mehmon qilish lozim. Ya’ni mehmondo‘st mezbon bo‘lish kerak.”

Saxovatli bo‘lish ayniqsa muhim, chunki bu saxovat eng zarur narsalarga taalluqli. Ta’sir va hokimiyat mana shundan kelib chiqadi. Och badaviy saxovatni boshqa fazilatlarning hammasidan ustun qo‘yadi aynan. Va bu qarash asossiz emas, amalda saxiy bo‘lmagan shayxlar hech qachon aslzoda bo‘la olmagan.” Nazariy jihatdan shayx har qanday badaviy bo‘lishi mumkin edi, ammo yuqoridagi talablardan ko‘rinib turibdiki, kambag‘allar uchun bu yo‘l deyarli yopiq bo‘lgan. Aksariyat hollarda shayx unvoni bir aristokratik oilada avloddan-avlodga o‘tgan. Ko‘pincha otadan o‘g‘ilga meros bo‘lgan, ammo agar o‘g‘ilda zarur sifatlar bo‘lmasa, boshqa zodagon vakiliga o‘tkazilgan.

Islom dini badaviylar orasida chuqur ildiz otmagan. Ko‘chmanchilar islomning ko‘plab buyruqlariga befarq bo‘lishgan. Buni K.F.Volney ham qayd etgan: “Turklar bilan chegaradosh hududda yashovchi badaviylar siyosiy sabablarga ko‘ra o‘zlarini musulmon qilib ko‘rsatadilar, ammo ular dinga befarq, e’tiqodi zaif bo‘lganligi sababli odatda dinsizlar deb hisoblanadi. Ular o‘zlari ham tan olishadi. Badaviylar yer yuzidagi eng qadimiy xalqlardan biri va etnik jihatdan

eng “pok” hisoblangan xalqlardan biridir. Ular ko‘chmanchi semit qabilalari bo‘lib, kamida 4-5 ming yil davomida cho‘lda yashab kelishadi va milodiy VI asrgacha boshqa xalqlar bilan deyarli aralashmaganlar. Badaviylarning muqaddas joylaridan biri bu shayxlar qabrlaridir. Bayramlarda ular shu joyga kelib, qurbonlik qilishadi, sovg‘alar keltirishadi va bu joylar ko‘pincha oila va urug‘larning uchrashuv joyi bo‘lib xizmat qiladi. Vafot etgan shayxlar badaviylar (va butun arablar) orasida Xudo va inson o‘rtasidagi vositachi sifatida qaraladi.

Qabrlar yonida ba’zida badaviy masjidlari qurilgan bo‘ladi ularning tomi bo‘lmaydi, faqat quyoshdan soyabon bo‘ladi. Masjidlar tomlari faqat yaqinda, zamonaviy davrda qurila boshlagan. Yaqin atrofda oddiy qabristonlar ham hosil bo‘lishi mumkin. Badaviylarning tashqi ko‘rinishi va axloqi semit kelib chiqishini yaqqol ko‘rsatadi, biroq bu belgilarga cho‘l hayoti o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Ular odatda yaxshi gavdali, juda ozg‘in, ko‘proq paydoq, kuchli va chidamli bo‘lishadi, har qanday og‘ir sharoitga ko‘nikkanlar. Hech qaysi sivilizatsiya cho‘lda yashay olmagan, hatto Rimliklar ham badaviylarni zabt eta olmagan. Ularning siyosiy va ijtimoiy tuzilmasi boshqa patriarxal qabilalar kabi, ular chodir yoki shalashlarda urug‘-urug‘ bo‘lib yashashadi, qishloqlar shayxlar tomonidan boshqariladi, 40-50 qishloqdan iborat katta urug‘ qoziga bo‘ysunadi. U sudya ham, harbiy boshliq ham. Badaviylar zo‘r ot minuvchilar, chaqqon ovchi, mo‘jizaviy tarzda to‘p o‘ynashda mohir, dam olish sifatida raqs, qo‘shiq aytish va ertak eshitishadi.

Bugungi kunda umumiy badaviy obrazini aniq ifodalash qiyin, chunki ular butun Arab dunyosiga tarqalib ketgan va mahalliy sharoitlar va boshqa xalqlar bilan aralashib ketganlar. Shu sababli, “badaviylar” endi bir xalqni emas, balki turli darajada aralashgan qabila guruhlarini anglatadi. Hozirgi vaqtda ko‘pchilik badaviylar doimiy yashash tarziga o‘tmoqda. Ularning bolalari maktabga boradi, sivilizatsiya yutuqlaridan foydalanmoqda. Isroilda (taxminan 200 ming badaviy yashaydi), ayniqsa bu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shimoliy Isroil badaviylari deyarli butunlay arablar bilan aralashib ketgan va doimiy yashashga o‘tgan, janubdagilar esa hanuzgacha urflarini saqlab qolganlar uydan tashqarida chodir ham tikib qo‘yishadi. Isroil qonunlariga ko‘ra, badaviylar armiyada xizmat qilishga majbur emas, lekin ba’zilar ko‘ngilli tarzda xizmatga kirishadi va yaxshi iz qoldiruvchilar sifatida tanilgan.

Ayrim badaviylar odatiy hayot tarzidan chetga chiqib, juda noodatiy kasblar bilan shug‘ullanishmoqda. Turistik firmalar badaviylar yashaydigan joylarga ekskursiyalar tashkil qilmoqda. Misol uchun, Misrning Hurghada kurorti yaqinida yashovchi badaviylar. Pul evaziga turistlarga o‘zlarini ko‘rsatishadi, tuya sayrlarini tashkil qilishadi, ularning qishloqlari turizm industriyasining bir qismi bo‘lib qolgan. Bu yerda “shayx” endi menedjer, va u shaharda yashaydi.

Qizil dengiz sohilida qadimdan ikkita badaviy qabilasi yashaydi *Al-Abbadi va Al-Maazi*. Ular taxminan 150 yil oldin sohilga kelishgan va cho‘l bilan dengizni baravar yaxshi ko‘rishadi. Ular orasida kichik baliqchi kemalar kapitanlari ham bor. Sinay yarim orolidagi bir badaviy oilasi delfinlar to‘dasini qo‘lga o‘rgatgan. *“Delfin plyaji”* nomli ekskursiya Sharm ash-Shayxdagi mashhur turistik yo‘nalishlardan biriga aylangan. Sinay sohilidagi badaviylar baliq ovlashadi,

to‘rlar, garpunlar yasashadi va dengiz mahsulotlaridan nafaqat ovqat, balki taqinchoqlar tayyorlashda ham foydalanishadi.

Chorvachilikdan tashqari, badaviylar yasal va noqonuniy savdo bilan ham faol shug‘ullanadilar. Hozirgi kungacha ularni hech narsa to‘xtatolmaydi, ular barcha yo‘llarni, suv manbalarini biladi, va hech qanday razvedka ularni aniqlay olmaydi. Mohir chavandozlar bo‘lgan badaviylar tuya yordamida qurol, giyohvand moddalar va boshqa tovarlarni chegaralardan olib o‘tadilar. O‘z vaqtida Misr hokimi Muhammad Ali badaviylarga yo‘llarni xavfsizroq qilish maqsadida bepul non, shakar va kiyim-kechak tarqatgan. Arablarning o‘zlari aytishicha, cho‘l badaviylarni shunday tarbiyalaganki, ular uylariga kelgan musofirni joysiz qoldirolmaydi. Mehmon ular uchun oila a’zosiga aylanadi va to‘rtinchi kungacha mezbon hech narsa so‘ramaydi, faqat to‘rtinchi kuni ochiq havoda tayyorlangan *anjir va xushbo‘y qahva* ustida so‘rov bera boshlaydi. Biroq bu shafqatsiz sharoit, yaylovlar va suv manbalari uchun qurol bilan kurashishga majbur qilgan, badaviylarni jasur va jangovar qilib tarbiyalagan. Badaviylar juda oddiy hayot kechiradi, boshqalarga yordam berishga harakat qiladi, lekin uning eng muhim qadriyati *erkinlikdir*. U cho‘lning tub sokinligida o‘zini haqiqiy erkin his qiladi, shuning uchun doimiy yashash tarziga o‘tishni istamaydi.

Badaviy ayollari yopiq va kamgap bo‘ladi. Islom diniga ko‘ra, begona odam bilan gaplashish yoki yuzini ochish mumkin emas. Har bir badaviy erkak agar u moddiy ta’minlay olsa, to‘rt xotin olish huquqiga ega, lekin bu “hashamat”ni odatda faqat shayxlar yoki ularning oila a’zolari o‘zlariga ravo ko‘rishadi. Begona ayollarga yaqinlashish qat’iyan taqiqlangan. Ayol kiyimining rangi uning ijtimoiy mavqeini bildiradi: *moviy* - turmushga chiqmagan qiz, *qizil yoki jigarrang* - turmush qurgan ayol, *qora yoki to‘q ko‘k* - keksa ayollar. Erkaklar odatda qora rangda kiyinishadi, bu echki junining rangi asosida. Agar ularning echkilari oq bo‘lsa, erkaklar ham oq kiyim kiyadi.

Demograf olimlar fikriga ko‘ra, badaviylar dunyodagi eng yuqori tug‘ilish darajasiga ega xalqlardan biridir har bir oilada o‘rtacha besh nafardan ortiq farzand bor. Erkaklar o‘rtacha 100 yoshgacha, ayollar esa 95 yoshgacha yashashadi. Bu erkaklar ayollardan ko‘proq yashaydigan yagona joy hisoblanadi. Badaviylar uzoq umr ko‘rishining siri ularning tabiiy yashash muhitida va ovqatlanish tartibida kuzatiladi, ular qush go‘shti, loviya va yashil choy iste’mol qilishadi. Bu “parhez” badaviylarga uch kun davomida ovqat va suvsiz yashash imkonini beradi. O‘rtacha darajadagi ochlik ham sog‘liq uchun foydali hisoblanadi.

Badaviylar urug‘-urug‘ bo‘lib, yozgi va qishki chodirlarda yashaydilar. Ichki bezaklar va qoplamalar tayyorlashda qadimiy urf-odatlar saqlanib qolgan. Hatto doimiy uyda yashayotgan badaviylar ham, chodirni “ota-bobolar uyi” sifatida hurmat qiladi. Qishki chodir odatda qora echki junidan tikiladi. Bu mato cho‘l sharoitlariga mos kelgan bo‘lib, yog‘indan himoya qiladi, va nam holatda ham issiqlikni ushlab turadi. Agar chodirning old tomoni tushirilsa, ichki qismda sovuq kunlarda ham iliqlik saqlanadi, shu sababli badaviylar qishda o‘z echki va qo‘ylarini chodirga olib kirishadi. Bugungi kunda bunday chodirlar qimmat, narxi taxminan 2000 AQSh dollari atrofida.

Yozgi chodirlar esa yengil matodan tayyorlanadi. Chodirning ichki tuzilishi. Badaviy chodirlarining ichki koʻrinishi barcha qabilalarda deyarli bir xil va uch qismga boʻlinadi. Chodir har doim sharqqa qaragan holda oʻrnatiladi, Chap tomon ayollar yashaydigan va umumiy yashash qismi, Oʻng tomon mehmonlar uchun va erkaklar joyi. Har bir qismda alohida oʻchoq boʻladi. Ayollar qismining oʻchogʻi non pishirish uchun ishlatiladi, Ayollar donni maydalashga kuniga ikki soat vaqt sarflashadi. Ayollar qismida non pishirish uchun temir listlar, teri masloboylar qadimiy buyumlar (Afrikadagi yovvoyi qabilalar hanuzgacha shularni ishlatadi) qo'yiladi. Erkaklar va mehmonlar joyi alohida boʻladi. Har bir chodirda faqat bitta oila yashaydi. Chorva boqish, ovqat tayyorlash, kiyim tikish kabi asosiy ishlar, odatda, ayollarga yuklatilgan.

2.Badaviylarning oilaviy munosabatlari

Badaviylar kuchli qabilaviy tuzum asosida yashagan. Har bir qabila ichki ijtimoiy tizimga ega boʻlib, oilaviy hayot shu tizim asosida shakllangan. Qabila birligi nafaqat qon qarindoshlik, balki umumiy iqtisodiy manfaatlar, urf-odatlar, va madaniyat orqali mustahkamlangan. Badaviy oilasi odatda patriarxal, ya'ni erkaklar boshchiligidagi tuzum asosida tashkil topgan. Koʻpchilik hollarda bir necha avlod vakillari bitta oilaviy guruhda yashagan. Ota oila boshligʻi, u eng katta hurmatga ega shaxs boʻlib, iqtisodiy va ijtimoiy qarorlarni qabul qilgan. Bunday oilalar chorvachilik bilan shugʻullangan va koʻpincha choʻl boʻylab birga koʻchib yurganlar.

Ayollar uy-roʻzgʻor ishlari, bolalarni tarbiyalash, sutdan mahsulot tayyorlash, chodir tikish kabi yumushlarda qatnashgan. Garchi ijtimoiy mavqelari past boʻlsada, ayrim hollarda ularning qarorlari ahamiyatli boʻlgan, ayniqsa uy ichidagi masalalarda. Nikohlar koʻpincha ichki (endogam) nikoh asosida tuzilgan. Bu qabila birlik va mulkni saqlash uchun amalga oshirilgan strategiya boʻlgan. Koʻp xotinlilik keng tarqalgan, ayniqsa qabila boshliqlari yoki boy badaviylar orasida. Koʻp hollarda har bir xotinning oʻz chodiri va yashash maydoni boʻlgan.

Nikoh marosimlari soddaroq shaklda oʻtgan, lekin urf-odatlarga boy boʻlgan. Kelin uchun toʻy sovgʻasi *mahr* muhim hisoblangan. Bu erkak tomonidan berilgan moddiy ta'minot boʻlib, ayolning maqomini belgilagan. Oʻgʻil bolalar avlodning davomchisi sifatida qadrlangan, ular qabila kuchining ramzi boʻlgan. Qiz bolalar esa kelajakda boshqa qabilalar bilan ittifoq tuzish vositasi sifatida koʻrilgan. Farzandlar erta yoshdan boshlab hayotga tayyorlangan oʻgʻillar ov, chorvachilik, harbiy ishlar bilan shugʻullansa, qizlar uy ishlari va oilaviy vazifalarni oʻrganishgan.

Meros masalasi erkaklar foydasiga hal etilgan. Odatda oʻgʻillar otalarining mulkini boʻlib olishgan. Ayollarga nisbatan meros cheklangan yoki faqat istisno holatlarda berilgan. Islom dini kirib kelgach, merosga boʻlgan munosabat oʻzgargan: Qur'onda ayollarga ham merosdan ulush berilishi farz qilindi. Oiladagi tartib, hurmat va itoatga asoslangan. Katta yoshdagi kishilarga boʻlgan hurmat, ota-onaga itoat, turmush oʻrtogʻi oʻrtasidagi sadoqat asosiy qadriyatlar hisoblangan. Ajralish kamdan-kam holatda yuz bergan, lekin mumkin boʻlgan. Bunda ayol koʻpincha oʻz oilasiga qaytarilgan. Islom dini badaviylar hayotiga katta

o‘zgarishlar olib keldi. Ayollar huquqlari ko‘proq himoya qilindi. Nikoh, ajrim, mahr, meros kabi masalalar Qur’on asosida tartibga solindi. Axloqiy me’yorlar yanada kuchaytirildi, masalan, zinoga, majburiy nikohlarga qarshi kurash olib borildi. Badaviylarning oilaviy munosabatlari o‘ziga xos ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tizimga ega bo‘lib, ular tarixiy sharoit, tabiiy muhit va diniy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Islom dini ta’siridan oldingi va keyingi davrlar bu munosabatlarda muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan. Ushbu mavzuni chuqur o‘rganish nafaqat tarixiy bilimni boyitadi, balki bugungi jamiyatdagi oilaviy qadriyatlarning ildizlarini tushunishga ham yordam beradi.

3.Badaviylarni o‘troqlashishi

Biroq, ko‘chmanchilarning ommaviy o‘troqlashuvi natijasida sug‘oriladigan dehqonchilikning barqaror o‘sishi tendentsiyasi ustunlik qilmoqda. Ko‘chmanchi qabilalar hududlarida dehqonchilikning rivojlanishi nafaqat ko‘chmanchilik turmush tarzining chuqur inqirozining oqibati, balki arab ekstensiv chorvachiligining yanada cheklanishining sababidir. Faqat Qatarda ko‘chmanchi qabilalar asosan dengizchilar, baliqchilar, marvarid qidiruvchilar va kemasozlar bo‘lib qolishdi. Ularning yangi mehnat qurollari sug‘orish belkuraklari va soha emas, balki qirg‘oq bo‘yidagi baliq ovlash va marvarid ovlash uchun ishlatiladigan dengiz baliq ovlash kemalari (bakarlar, babanlar), eshkakli qayiqlar (abarlar) va yakka daraxtli qayiqlar (xurilar) edi. Qabila a’zolari dengizdan oziqlanar ekan, ularning shayxlari badaviy an’analaridan uzoqlashmaslikka, ichki hududlardagi ko‘chmanchilar bilan aloqani saqlashga intilishdi. Shayxlar yilning bir qismida o‘zlari ko‘chib yurishar, asosan to‘ng‘iz va gazallarni ovlash bilan shug‘ullanishar, badaviy qabilalarining shayx uylaridan kelgan qizlarni ko‘rishar va o‘g‘illarini shu uylarga tarbiyalash uchun topshirishardi. Qatarning feodal elitasining madaniy o‘ziga xosligi ko‘proq badaviylarga xos edi, dengizga emas. Bu o‘ziga xoslikdan faqat cho‘lda ov qilishga bo‘lgan muhabbat qolgan, lekin endi tezyurar avtomobillar bilan.

badaviylarda hali ham fabrika ishlab chiqarishi bilan almashtirilmagan milliy o‘ziga xos an’anaviy hunarmandchiliklar bor, ular ko‘chmanchi turmush tarzining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq (ko‘shmalar, burnuslar, gilamlar, chodir matolari ishlab chiqarish). Hunarmandchilik gilam to‘qish tanazzulga yuz tutdi. Tuyachilarning turmush tarziga plastmassa buyumlar, alyuminiy idishlar, kerogazlar, velosipedlar, radiokabul qilgichlar kabi yangiliklar kirib bordi. O‘z temir mis idishlari, amforalar, xurjinlar o‘rniga Evropaga xos narsalar ishlatila boshlandi. Ko‘chmanchi zodagonlar orasida hashamatli buyumlarni sotib oladigan savdo-ro‘zg‘or qatlami paydo bo‘ldi.

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi arab qabilalarining ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarzida nafaqat xo‘jalik yuritish va turmush tarzida, balki ijtimoiy tashkilotda va uning o‘zgarish jarayonlarida ham ko‘plab umumiy jihatlar mavjud. Bu o‘xshashlik asosan ko‘chmanchilar va yarim ko‘chmanchilarning yashash sharoitlarining o‘xshashligi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, mahalliy variantlarning mavjudligi o‘z-o‘zidan asrlar davomida davom etgan ko‘chmanchi turmush tarzining, qabila tashkilotining va patriarxal ijtimoiy

munosabatlarning o‘zgarish jarayonini aks ettiradi. Bu jarayonda ko‘chmanchilarning dehqonlar va shaharliklar, shuningdek arab davlatlari davlat organlari bilan o‘zaro aloqalarining turli darajalari ko‘rinadi. Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasining evolyutsiyasi, qabila tashkilotining inqirozi, ko‘chmanchilarning tarixiy taqdirlaridagi keskin burilish bu osiyolik va afrikalik arablarning ijtimoiy rivojlanishida, ularning milliy-davlat konsolidatsiyasida muhim bosqich hisoblanadi. Bu zamonaviy dunyodagi dinamik ijtimoiy-iqtisodiy va etnosiyosiy o‘zgarishlarning dalilidir.

Ijtimoiy hayotdagi progressiv tendentsiyalar qabila separatizmini va feodal qoldiqlarini ildizidan buzmoqda, ular arab mamlakatlarining iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga to‘sqinlik qiladi, qabilalararo ajralishni, madaniy-turmush va til farqlarini yo‘qotadi. Shu sababli, ko‘chmanchi turmush tarzining o‘zgarishi, o‘troqlashuv yo‘llari va zamonaviy dunyoda ko‘chmanchilarning taqdiri etnografik va tarixiy ilmiy tadqiqotlarning maxsus mavzusi bo‘lishi mumkin.

Tarix nuqtai nazaridan ko‘rilganda, tabiiy sharoitlarga to‘liq bog‘liq bo‘lgan pastunumli va (o‘z oilasi tomonidan mahsulotning katta qismini iste‘mol qilish natijasida) past tovarli ko‘chmanchi xo‘jalik sifat jihatidan past mahsulot beradi va tashqi bozorda raqobatbardosh emasligi aniq ko‘rinadi. Katta hududlardan va mehnat resurslaridan samarasiz foydalanish, dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi ilmiy-texnik qayta qurish fonida arab chorvadorlarining qashshoqligi va orqada qolganligi an‘anaviy ko‘chmanchi xo‘jalikning samarasizligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muammoning ijtimoiy-siyosiy jihati shundaki, ko‘chmanchilarning xo‘jalik usuli, ijtimoiy va oilaviy turmushi, qabila tashkilotining o‘ziga xos xususiyatlari ularning jamiyat ichidagi izolyatsiyalangan holatini belgilaydi va ularning ijtimoiy va madaniy integratsiyasiga to‘sqinlik qiladi. Hatto qabilachilik qoldiqlari, qabilalararo begonalashish ham arab davlatlari tomonidan olib borilayotgan milliy birlik siyosati bilan yomon mos keladi.

Yuqorida aytib o‘tilgan sabablarga ko‘ra, zamonaviy arab ko‘chmanchiligining ijtimoiy tuzilishi va uning evolyutsiyasi tarixchilar, iqtisodchilar va etnograflarning e‘tiborini tortmoqda. Ilmiy adabiyotlarda maxsus ko‘chmanchi jamiyat tushunchasi va tug‘ma va o‘zgarmas qabila tuzilishi, shuningdek patriarxal-qabila tuzilishi relikti sifatida ko‘chmanchilarning ijtimoiy rivojlanishining maxsus qonunlari haqidagi tezislar asta-sekin qo‘llanilmay qolmoqda. Zamonaviy arab ko‘chmanchilari jamiyati endi kamdan-kam hollarda *patriarxal demokratizm*, ijtimoiy tenglik va erkinsevarlar ko‘chmanchilarning tabiat bilan ekologik muvozanatda yashayotgani kabi ifodalar bilan tavsiflanadi.

Ko‘chmanchilarning qabila tashkiloti ularni arab davlatlari ichida va qishloq aholisi orasida izolyatsiyalangan holatga olib keladi. Qabila tashkilotining ijtimoiy-siyosiy funktsiyalari va tuzilishi jiddiy o‘zgarishga uchramoqda. Patriarxal-demokratik xususiyatlarni saqlab qolish uchun kurash olib borilmoqda. Shayxlar bu ko‘p bosqichli qabila tizimini ekspluatatsiya va hukmronlik vositasi sifatida ishlatishga intilishmoqda.

R.G.Landa ma‘lumotlariga ko‘ra, Bag‘doddagi bir yosh o‘qituvchi Moskvada tahsil olayotganda u *“jubburi”* ashirasiga (qabila tarkibidagi bo‘linmaga)

mansubligini va hayotda ko‘proq omad topgan qarindoshlarining yordamidan foydalanganini aytgan. Ashiralar odatda “qabila”ga (qabila) birlashadi, lekin har bir arab (ayniqsa shaharlik) o‘z qabilasining nomini bilmaydi, chunki u faqat ashira bilan amaliy aloqada bo‘ladi.

Iroq va boshqa ko‘plab mamlakatlarning o‘troq aholisi misrliklar, suriyaliklar va livanliklardan qabilalar va ashiralarga bo‘linishi bilan ajralib turadi. Ko‘pchilik misrliklar, suriyaliklar va livanliklar hech qachon qabilalarga mansub bo‘lmagan yoki o‘zlarining nasabnomasini uzoq vaqtdan beri unutib, arab bo‘lmagan etnik guruhlar bilan aralashgan. Ko‘chmanchi qabilalarning qabila tuzilishi tashqi strukturaviy belgilar va ayrim an‘analardan tashqari, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni jihatidan patriarxal-qabila jamiyatining sinfiy tuzilishi (urug‘, fraksiya, qabila) bilan deyarli hech qanday umumiy jihatga ega emas. Hozirgi vaqtda ko‘chmanchi oilalar chorva mollariga xususiy mulk sifatida ega. Qon-qarindoshlik aloqalari fiktsiyaga aylanmoqda. Asosiy omillar sifatida quyidagilar ajralib turadi. Xo‘jalik va ijtimoiy-siyosiy manfaatlar, qabila boshliqlarining boshqaruv tizimi, ko‘chmanchi kambag‘allarning boy chorvadorlardan turli shakldagi qaramligi.

Arabistonning ayrim mintaqalaridagi badaviy qabila guruhlari odatda tarkibiy jihatdan 9-12 ta ketma-ket ichki kiruvchi bo‘linmalardan (lager guruhidan qabilalar ittifoqigacha) iborat. Ko‘pgina qabilalarning tuzilishi og‘zaki rivoyatlarda qayd etilgan umumiy ajdodga borib taqaladigan nasabnomaga mos keladi. Zamonaviy sharoitlarda qabila tuzilishining o‘ziga xos xususiyatlari, nasabnomalar ijtimoiy va ma‘muriy bo‘ysunishning ramziy tizimi vazifasini o‘taydi, An‘ana “katta” va “kichik” shoxlarni, “oliy” va “past” urug‘larni, shuningdek jamiyatdagi boy va kambag‘al qatlamlar o‘rtasidagi “chegara”larni belgilaydi. Bu aslida sun‘iy ravishda shakllantirilgan soslovo-ierarxik boshqaruvni anglatadi. Qabila tashkilotini qurishning nasabiy printsipi zamonaviy sharoitda o‘z ahamiyatini yo‘qotmoqda. Eski qabila aristokratiyasining ta‘siri susaymoqda. Hokimiyatga zodagonlar emas, balki amaldagi boy odamlar kelmoqda.

Arab ko‘chmanchilarining ko‘p bosqichli qabila tizimidagi asosiy birlik lager guruhidir. Bu odatda katta oila yoki bir nechta qarindosh oilalardan iborat. Ba‘zi qabilalarda katta oilaviy guruhlar (ota oilasi va oilali o‘g‘il bolalarning oilalari, ular mulkka birgalikda ega) saqlanib qolgan. Boshlig‘i oilaviy va xo‘jalik ishlarida hal qiluvchi ovozga ega, “tashqi” aloqalarda katta oilaviy guruhning vakili hisoblanadi, asosan boy chorvadorlar orasida saqlanib qolgan, ular kambag‘allashgan qarindoshlarning mehnatidan foydalanadi, yirik patriarxal oilalardagi qarindoshlik aloqalari sezilarli darajada zaiflashgan. Individual oilaning mustaqilligini mustahkamlash tendentsiyalari: oilaning oqsoqoli (patriarxi)ning umumiy oilaviy mulk, mahsulotlar va pul daromadlari ustidan huquqining pasayishi, tovar-pul munosabatlari rivojining oqibati, shaharning ko‘chmanchilarning turmush tarzi va oilaviy tuzilishiga madaniy ta‘siri. Natijada katta oilaviy va lager guruhlari parchalanmoqda yoki o‘zgarishga uchramoqda.

Eng barqaror urug‘-qabila turmush tarzining qoldig‘i ko‘chmanchilar orasida keng tarqalgan urug‘-qabila tashkilotidir. Bu holat ularni arab davlatlarida ijtimoiy jihatdan alohida mavqega qo‘yadi: bir tomondan elita vakillari orasida, ikkinchi tomondan qishloq aholisi orasida. Bunday ijtimoiy-siyosiy tizimda urug‘-qabila

tashkiloti shakli va funktsiyalari sezilarli darajada o‘zgaradi. Uning tarkibida patriarxal belgilarni saqlab qolishga intilish bilan birga, shayxlarning hukmronligini mustahkamlash yo‘lidagi harakatlar ham kuzatiladi. Ko‘pchilikka tanish bu ko‘p bosqichli urug‘-qabila tizimi kuch va hukmronlik quroliga aylanadi.

Zamonaviy urug‘-qabila tashkiloti iqtisodiy jihatdan mustaqil oilalardan iborat bo‘lsa-da, hali ham ierarxik tuzilmani saqlab qolgan: *urug‘ (nasl) avlod (ashira) - qabila - ittifoq - xalq*. Hatto uzoq vaqt oldin ko‘chmanchilar shaharga ko‘chib o‘tgan bo‘lsa ham, ular qaysi qabila yoki qishloqqa mansubligini bilishadi. R.G. Landaning aytishicha, “bir bag‘dodlik yigit Moskvada o‘qib yurganida o‘zini ‘oshfuriy ashirasidan‘ deb tanishtirgan. Bu ashira Bag‘dod atrofidagi bir nechta qishloqlarni birlashtiradi va ko‘proq shaharliklarga xosdir”. Qabilalar atamasi ko‘proq ko‘chmanchilar uchun ishlatiladi, shaharliklar uchun deyarli qo‘llanilmaydi. Ashira faqatgina o‘z qabilasining manfaatlarini himoya qiluvchi kichik guruh bo‘lib qoladi. Qabila va ashiraga bo‘linish Iroq va boshqa arab davlatlari aholisining asosiy farqlovchi belgisidir. Aholining aksariyati esa yo qabilalarga kirmagan, yo o‘z nasabnomasini unutib yuborgan, yo bo‘lmasa arab bo‘lmagan etnik guruhlar bilan aralashib ketgan.

Tashqi belgilar va urf-odatlardan tashqari, hozirgi urug‘-qabila tuzilmasi ko‘chmanchilarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini aks ettirmaydi. U endilikda patriarxal-urug‘ jamiyatlariga (urug‘, qabila) xos qon-qarindoshlik rishtalariga emas, balki boshqa maqsadlarga xizmat qiladi. Hozirgi oilalar mol-mulkni shaxsiy mulk sifatida boshqaradilar. Qarindoshlik rishtalari esa ko‘pincha ramziy xususiyatga ega. Asosiy belgilovchi omillar endi xo‘jalik va siyosiy manfaatlar, chorvador qabila boshliqlari ustidan nazorat tizimi, ko‘chmanchi chorvadorlar orasidagi turli bog‘liqlik shakllaridir. Arabistonning bir necha mintaqalaridagi badaviy qabilalari odatda 9-12 bosqichli tuzilmani o‘z ichiga oladi. Bu bosqichlar genealogik tuzilmani tashkil qiladi ya’ni yagona ajdoddan kelib chiqqan deb qaraladigan va ustozlar rivoyatlarida tilga olingan shajarani. Har bir bosqich bir-biriga genealogik jihatdan bog‘liq bo‘ladi.

Genealogik tuzilma boshlig‘i shayx-ash-shuyux urug‘ asoschisining bevosita avlodi bo‘lishi lozim. Uning genealogik daraxtdagi o‘rni ierarxiyadagi mansabini, ya’ni boshqa qabilaviy guruhlarga nisbatan mavqeini aniqlaydi. Bu pozitsiyalar ko‘pincha otalar va bobolar nomlari bilan belgilanadi (etnonim sifatida). Biroq bugungi kunda bu nomlar shunchaki belgilar bo‘lib qolgan, ular haqiqiy qon-qarindoshlikni anglatmaydi.

Zamonaviy arab ko‘chmanchilarining ijtimoiy hayotida urug‘-qabila aloqalari endi ijtimoiy holat va ma’muriy boshqaruv bilan belgilanadi. Urf-odatlar hali ham “katta” va “kichik” urug‘larni, “obro‘li” va “noobro‘li” nasllarni, shuningdek “chegaralarni” farqlaydi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy farqlanishni saqlab qoladi. Ammo vaqt o‘tishi bilan nasabnomaviy tizim va urug‘ning boshqaruvdagi roli zaiflashmoqda. Bu esa urug‘-qabila tuzilmasining saqlanib qolgan shaklini ijtimoiy haqiqatdan ko‘ra ramziy mazmunga yaqinlashtirmoqda. Arab ko‘chmanchilari orasidagi ko‘p bosqichli urug‘-qabila tashkilotida birlamchi bo‘g‘in lager guruhi hisoblanadi. Odatda, bu bir necha qarindosh oilalarning ajralmas birligidir. Ayrim qabilalarda bunday guruhlar katta oilaviy birliklar (ota oilasi va turmushga chiqqan

o‘g‘illar oilalari) sifatida saqlanadi, ular umumiy mol-mulkka ega bo‘ladilar. Bunday guruhlarning boshlig‘i oilaviy va xo‘jalik ishlarda hal qiluvchi ovozga ega bo‘lib, tashqi aloqalarda ham guruh nomidan vakillik qiladi.

Ko‘pchilik hollarda bunday guruhlar chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi boy badaviylar orasida saqlanadi, ular uzoq qarindoshlikdagi kishilar mehnatidan foydalanadilar. Yirik patriarxal oilalarda avlodlararo aloqalar zaiflashgan. Mustaqil shaxs sifatida har bir oila iqtisodiy jihatdan mustahkamlanmoqda, bu esa patriarx (keksa kishi) hokimiyatining pasayishiga olib kelmoqda. U ilgari umumiy mulk, mahsulotlar va pul tushumlari ustidan nazorat qilgan bo‘lsa, endi bu huquqini yo‘qotmoqda. Bu hol, tabiiyki, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, shaharning madaniy ta’siri, oilaviy va ko‘chmanchi hayot tarzi o‘zgarishi natijasidir. Ko‘p oilali va lager guruhlari yo parchalanadi, yo esa mavsumiy tijorat korxonalariga aylanadi, masalan, birgalikda yaylov ijarasiga olish (odatda boy chorvador boshchiligida).

Hozirgi kunda *urug’* ko‘pincha bir necha oilaning yoki lager guruhining erkaklar nasli orqali bir ajdodga bog‘langan birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Baqqoraliklar yoki Sudan arablarida hanuzgacha bir necha patriarxal oilalarni umumiy ajdod asosida birlashtirish holatlari saqlanib qolgan. Zamonaviy urug‘ birlashmalari (shu jumladan lager guruhlari) qabila ichida eng barqaror tuzilmalarga aylangan. Keyingi bosqichda ular urug‘-qabila tuzilmasining asosiy va doimiy elementlari (qabila, qabila ittifoqi)ga aylanadi. badaviy jamiyatida urug‘lar guruh bo‘lib, bir ajdoddan yoki siyosiy manfaat asosida birlashib, avlodlar (yoki shox)ni tashkil etadi. Bu avlodlar qabilani tashkil etib, ba’zida mustaqil birlik sifatida, ba’zida esa konfederatsiya ichidagi tarkibiy qism sifatida faoliyat yuritadi.

Urug‘lar birgalikda ma’lum bir hududda yashovchi va xo‘jalik faoliyatida o‘zini oqlagan birlikni tashkil etadi. Ularning mustahkamligi jamoaviy yer va suvdan foydalanishni saqlab qolishga bo‘lgan qiziqish bilan belgilanadi. Rossiya-Yaman ekspeditsiyasining (1991) etnografik kuzatuvlari Arabiston janubidagi al-humum va sakin qabilalari misolida shuni ko‘rsatdiki, bu qabilalar o‘zaro mustaqil bo‘lsalar ham, tashqi tahdid holatida avtomatik tarzda bir-biriga yordam beruvchi ittifoqlarga aylanadilar. Ayrim qabila bo‘linmalari esa betaraflikni saqlaydi.

Al-humumning oliy rahbari urush va tinchlik masalalari bilan shug‘ullangan, boshqa ittifoqlarga ishonch yorliqlari (rasmiy hujjatlar) bergan, rasmiy hokimiyat vakillari bilan munosabatlarni tartibga solgan, hududiy chegaralarni aniqlagan va sud qarorlarini nazorat qilgan. M.A. Rodionovning fikricha, bu jarayon qabila boshliqlari va asosiy bo‘linmalar vakillari ishtirokida olib borilgan. Nikoh, dafn, yashash masalalari va boshqa ijtimoiy masalalarni har bir qarindoshlik guruhidagi oqsoqol (saqiy) nazorat qilgan. Qabila rahbarlari huquqiy hujjatlar orqali shaxsiy hayotni, qadr-qimmatni, xususan boshpana olgan shaxslar xavfsizligini kafolatlagan. Odatdagi huquq normalarida bu huquqlar buzilsa, og‘ir jinoyat sanalgan. Qon to‘kish yoki mol-mulkka zarar yetkazish qat’iy jazolangan.

Arab ko‘chmanchilari va yarim ko‘chmanchilari dunyosida muhim vositachi vazifasini “vosita” (vasita), ya’ni uchinchi tomon sudi instituti bajargan. Xummumitlardagi oqsoqollar (mansabdorlar) mojarolarni tomonlarni yarashtirish yo‘li bilan hal qilishga intilganlar. Oilaviy sha’n masalalari, mulk nizolari,

mojarolar, shartnomalarning buzilishi va boshqa muhim holatlar uchinchi tomon hakam sudiga (hakama) topshirilgan. Qabila ichidagi mojarolarni esa qabilaning oliy rahbari hal qilgan. Qabilaning oddiy a'zosi ham hokimiyatga ega bo‘lgan, biroq ijtimoiy jihatdan pastroq turuvchi guruhlar ustidan. Bu past ijtimoiy guruhlar odatda "zaiflar" *(dusafra)* deb nomlangan. Masalan, "rifqa" odati (to‘xtatish odati) nafaqat oddiy harakatlarni, balki xo‘jalik faoliyatini (bozor, quduq, yer maydonidan foydalanish) ham to‘xtatishga imkon bergan. Agar kabiliy "zaifga" to‘xtashni buyursa, u itoat qilishi kerak bo‘lgan. U faqatgina ozodlik buyrug‘idan keyin harakatlanishi mumkin edi.

Ko‘chmanchilar qabila va qarindoshlik guruhlaridan tashqarida qolishni istamaganlar, chunki ular o‘zini tamoman himoyasiz va ixtiyoriy hokimiyatga bo‘ysunuvchi holatda deb bilganlar. Ular qabilaga nafaqat ijtimoiy jihatdan, balki iqtisodiy tarzda ham bog‘langan bo‘lgan: an'anaviy yer ishlatish tizimida faqatgina qabilaga tegishli yaylov va yerlar ajratilgan bo‘lib, bu faqat shu guruhda bo‘lishni taqozo qilgan. Arab ko‘chmanchilaridagi urug‘-qabila birliklari ko‘pincha butun ko‘chmanchi yoki yarim ko‘chmanchi aholining dehqonlar ustidan hukmronligi bilan belgilanadi. Bu dehqonlar "uning" yerida yashovchi bo‘lib, ko‘chmanchi elitalarga tobe bo‘lishgan. Ko‘chmanchi urug‘lar, o‘z ijtimoiy mavqelariga ko‘ra, har xil ijtimoiy maqomga ega bo‘lganlar. Masalan, qabilaviy yer egalari bo‘lgan oilalar, ko‘chmanchilarga qaram bo‘lgan yerda yashovchi dehqonlar va boshqalar.

Xususiy yer egalik tizimi xummumitlar orasida yaxshi rivojlangan bo‘lib, ular Arabiston dengizi sohillarida yashaganlar va bu orqali tuz, baliq, qumli hududlar, karvon yo‘llari va hatto kemalar orqali o‘tishdan daromad olishgan. Buning evaziga xurmorzo‘r bog‘lar, sorghum (jo‘xori), va boshqa qishloq xo‘jaligi maydonlarini qo‘riqlashgan. Xummumitlar odatda yuk tashishda vositachilik bilan shug‘ullanishgan va oldindan belgilangan haqqa ega bo‘lishgan.

Bu huquqlarning ba'zilari hatto 1960-yillargacha saqlanib qolgan. Bu holat hatto batafsil rivojlanmagan botqoqliklarda yashovchi arablar, yarim ko‘chmanchilar, orollar va o‘rmonlar orasida joylashgan guruhlarda ham kuzatilgan. Bu guruhlar yirik qoramol boqishgan, kichik yer maydonlarini ishlashgan va suv chiqarish tizimi orqali dehqonchilik qilishgan. Bu yerlar, o‘tlov va ov joylari vaqti-vaqti bilan qayta taqsimlangan, bu esa odatda oilalar o‘rtasida bo‘lgan. Bu yerda hali ham yirik patriarxal oilalar, urug‘ oqsoqollari hokimiyati, va urug‘ ichida vositachilik va davlat boshqaruvi vakillari mavjud. Qabilalarda hali ham tabiiy almashinuv (barter), asosiy valyuta sifatida mol (chorva) saqlanmoqda.

Qabilaning birlikda yashashidagi muhim elementlardan biri chorvachilikda xo‘jalik hamkorligi jihatidan maqsadga muvofiq bo‘lgan endogamiya (ichki nikoh) otroq qabilalararo nikohlar edi. Bu nikohlar, ilgari aytib o‘tilganidek, asosan oilalar o‘rtasida, ya'ni otabobolar naslidan bo‘lgan qarindoshlar orasida tuzilardi (masalan, amakivachchalar o‘rtasidagi nikoh *bint amm*, ya'ni amakining qiziga uylanish, yoki o‘zaro ayirboshlash yo‘li bilan tuzilgan nikoh). Albatta, arablar orasida urug‘ ichidagi nikohlar ijtimoiy-sinfiy tusga ega bo‘lib, past tabaqadan bo‘lgan odamlarga turmushga chiqish joiz sanalmagan, chunki past tabaqadagi oilaga qiz berish obro‘sizlik deb hisoblangan. Shu sababli endogamiya orqali urug‘-aymog‘iy va oilaviy mulk saqlab qolinardi. Ko‘chmanchi zodagonlar orasida sinfiy nikohlar

yaqindagina qabilalararo aloqalar mustahkam bo‘lib turgan davrlarda muhim ahamiyatga ega edi. Ijtimoiy aloqalar rivojlangach, sinfiy nikohlarga bo‘lgan ehtiyoj pasaya boshladi. Endi nikohlar mulkdor oilalar, o‘qimishli oilalar, savdogarlar yoki burjuaziya vakillari o‘rtasida tuzila boshlandi.

Ko‘chmanchilarda tashqi dunyo tasavvurining kengayishi, “izolyatsiyalangan” dunyoqarashning yo‘qolishi, ya’ni o‘z ijtimoiy va madaniy aloqalari doirasidan chiqib, tashqi jamiyatga integratsiyalashuvi ko‘chmanchilik turmush tarzining yemirilishiga olib keldi. Asosiy omillar, yo‘llar, ko‘chmanchilarning o‘troqlikka o‘tish mexanizmlari, ya’ni an’anaviy ko‘chmanchilik tanazzulining belgilarini XIX asrning o‘rtalaridan boshlab arab dunyosida kuzatish mumkin. Bu hodisa feodalizmning yemirilish jarayonining bir qismi sifatida yuz berdi, bu esa arab davlatlarining Usmonli imperiyasiga qo‘shilishi, shuningdek, yevropa mustamlakachilik davlatlarining (masalan, 1830-yilda Fransiyaning Jazoirni bosib olishi) siyosati bilan bog‘liq edi. Metropoliya yuritgan iqtisodiy siyosatga ko‘ra ko‘chmanchilar soni qisqara boshladi. Bu esa mustamlaka hududlarda markaziy hukumatning asta-sekin o‘rnatilishi, ko‘chmanchi qabilalarni bo‘ysundirish, jazolar, qabila yerlarini musodara qilish, konfliktlarni bostirish orqali amalga oshdi. Natijada, ko‘chmanchilar hayoti tubdan o‘zgardi. Ularga xos bo‘lgan savdo aloqalari, an’anaviy qadriyatlar yo‘qoldi. Mustamlakachilar tomonidan o‘tkazilgan islohotlar qabilalarni asta-sekin sindirdi: ular markazlashgan tuzilmalarga aylanishdi, ijtimoiy birliklar parchalandi, harbiy-siyosiy kuch kamaydi, chunki ko‘pchilik erkaklar safarbar qilinayotgan armiyalarga yollanardi. Bu esa qabila qo‘shinlarining sonini keskin kamaytirdi. Shu bilan birga, qabilalar o‘z daromad manbalaridan bosqinlar, qishloqlardan yig‘im, karvonlardan tushadigan boj mahrum bo‘ldi. Qabilalar boshliqlari ko‘pincha o‘z ixtiyori bilan yuqori lavozimli amaldorlar yoki yirik yer egalarining homiyligini izlay boshladilar. Tarixiy jihatdan qisqa davr ichida ular o‘zlarining ilgari bo‘lgan ustun ijtimoiy mavqeini dehqonlar va shaharliklar oldida yo‘qotdilar.

Boy sinflar va mustamlakachilik hokimiyati o‘zining iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri orqali qabilalarning kundalik hayotini boshqarib bordi. Qabilalarning jangovar kuchi muntazam armiyaga almashtirildi, shu bilan birga ko‘chmanchi erkaklarning “jangchi” degan obro‘si ham o‘tmishga aylanib ketdi. Mustamlakachilar kelishi bilan qabilalar tarkidan ko‘plab fuqarolar, qullar, kambag‘allar chiqib ketdi. Ular ko‘chmanchi Saxara qabilalarini tark etib, boshqa joylarga ko‘chib o‘tishdi. Avvalgi sinf-sinfga ajratilgan tizim, ya’ni harbiy ko‘chmanchi zodagonlar va past ijtimoiy tabaqalar (dehqonlar, qullar, ozod etilganlar) o‘rtasidagi farq tezda yo‘qoldi. Ko‘chmanchi “zodagonlar” o‘z mavqeini yo‘qotdi, chorvachilik inqirozga uchradi, natijada, ilgari obro‘li hisoblangan chorvadorlar endi yer egalarining ijarachilariga aylandilar.

Qabilalar zodagonlarining daromadlari va jamiyatdagi obro‘siga zarba dastlab ularning boshqaruv va vositachilik vazifalari cheklanishi, keyinchalik esa butunlay yo‘q qilinishi bilan boshlandi. XIX asrning o‘rtalaridan boshlab ko‘chmanchi jamiyatda feodal o‘z-o‘zini boshqaruv tizimi o‘rniga, qabilalarni bilvosita boshqarish tizimi (ya’ni davlat tomonidan tasdiqlangan boshliqlar vositachilar orqali) joriy qilindi. Shu bilan birga, qabila boshliqlarining davlat hokimiyati

organlariga to‘liq almashtirilishi jarayoni yuz berdi. “Tinchlangan” qabilalarga pul soliqlari joriy etilishi bilan ularning an’anaviy soliq va majburiyatlari ham saqlanib qolganligi sababli, ko‘pincha “ikki baravar soliqqa tortish” davlat va qabila boshlig‘i foydasiga kuzatildi.

Qabilalarning bo‘ysundirilishi mustamlakachilarning savdo-iqtisodiy kengayishlari uchun zarur edi, bu esa xom ashyo manbalarini egallash va mahalliy bozorlarni o‘zlashtirishni ta’minladi. Qabilalar metropoliyalar va mustamlaka hududlari bilan savdo aloqlariga jalb qilinib bordilar. 1869-yilda Suvaysh kanali ochilishi, Arabiston sahrosidagi badaviylar, Mesopotamiya (hozirgi Iroq hududi)dagi arab qabilalari orasida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishini rag‘batlantirdi. Shaharlar ko‘chmanchilar bilan savdo qilinadigan markazlarga aylandi, eksport qilinadigan mollar asosan mahalliy chorvachilik mahsulotlari ayniqsa, arzon jun edi, buning asosiy bozoriga esa tashqi dunyo aylanib qoldi.

Tashqi bozorlarda qo‘y va echki junga bo‘lgan talabning oshishi natijasida bu mahsulot narxlari keskin ko‘tarildi. Bu esa o‘z navbatida qabilalarda murakkab chorvachilikka o‘tish, tanlab boqiladigan turlarga qo‘y va echkilarning jundan ko‘p mahsulot beradigan zotlarini yetishtirishga olib keldi. Chorvachilikda bozor ehtiyojlariga bog‘liq o‘zgarishlar kuzatildi, yirik qoramol yetishtirish esa kichik go‘sht va sut mahsulotlariga yo‘naltirildi. Bunday sharoitda sinfiy tafovutlar kuchaydi va kapitallashgan ekspluatatsiya metodlari rivojlanib bordi, bu esa an’anaviy qabila tuzilmasi va unga xos atributlarni deyarli yo‘qqa chiqardi.

Ko‘chmanchi turmush tarzining o‘zgarishida muhim rol o‘ynagan omillardan biri qaram fuqarolar va qullarning zodagon urug‘lar va qabilalarning hukmronligidan ozod bo‘lishi, ularning ommaviy ravishda shaharlarga ko‘chib ketishidir. Bu kishilar boshqa etnik guruhlarga mansub bo‘lib, o‘z xo‘jayinlari bilan qon qarindosh emas edilar. Bu holat o‘z navbatida oazis xo‘jaligini yemirishga va privilegiyalangan qabilalarning inqiroziga olib keldi. Sopol (suv bilan bog‘liq dehqonchilik) xo‘jaligi ham chuqur inqirozga yuz tutdi.

Muhim omillardan yana biri umumiy qabila yerlari hisoblangan hududlarda xususiy mulkchilik shakllarining shakllanishi, ko‘chmanchi yerlarni doimiy ekin maydonlariga aylantirish, yaylovlar uchun foydali hududlarni tortib olish, Iroq, Iordaniya, Suriya, Saudiya Arabistoni, Misr, Tunis, Livan va boshqa davlatlarda ko‘chmanchilarni o‘troq yashashga o‘tkazish dasturlarining amalga oshirilishidir. Natijada, ko‘chmanchi qabilalarning yashash joylarida bosqichma-bosqich tovar dehqonchiligi shakllandi. Ko‘plab qabilalar tanazzulga uchrab, yollanma dehqonlarga, mulksiz ijarachilarga aylandilar, ba’zilari esa yangi mulkdorlar ko‘pincha burjuaziya vakillari safiga qo‘shildilar. Shunday qilib, bu jarayonda badaviy shayxlarining iqtisodiy va siyosiy mavqei o‘zgardi. Masalan, Iordaniyada urushdan keyin, davlat resurslariga kirish huquqiga ega bo‘lgan shayxlar yirik yer egalari bo‘lib qoldilar. Najd (Saudiya Arabistonida)dan bo‘lgan Noyif ash-Shalan esa 1960-yillarda taxminan 3 ming kvadrat kilometr yerga egalik qilgan. Aynan mana shunday mulk egalari, shahar tadbirkorlari, ijarachilar, yollanma sudraluvchilar ya’ni yangi sinf jamiyatda sobiq qabilalarning o‘rnini egalladi.

Ko‘chmanchilarning o‘troqlashuvi katta darajada umumiy yaylovlarning xususiy va davlat mulkiga aylantirilishi (ekspropriatsiyasi) natijasi bo‘lishi bilan

birga, bu hududlarda yerga egalik asosida ijaraviy munosabatlarning rivojlanishi bilan ham bog‘liqdir. Ijara haqlarining oshishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri yaylov hududlarining qisqarishi, davlat chegaralari bilan cheklanib qolgan yaylovlarda hayvonlarni boqish imkoniyatining kamayishi va badaviylarning migratsiyasi natijasidir. Yaylovlar qisqargani sari qolgan yaylovlar intensivroq ishlatila boshlandi, bu esa ularning yemirilishiga, eroziyaga va yemirilgan yerlarning kengayishiga olib keldi.

Qurg‘oqchilik zonalarida yaylovlar muammosi suv manbalariga quduqlar va boshqa suv chiqish joylariga egalikning xususiy shakllari tarqalishi bilan ham keskinlashdi. Saudiya Arabistonida ko‘chmanchilar avvallari suv uchun yer egalariga yoki davlatga to‘lov qilmagan bo‘lsa, endi ular o‘z mablag‘lari hisobidan quduqlar va artezian suv chiqadigan joylar yasagan kishilarga to‘lashga majbur bo‘ldilar. Yaqin Sharqdagi bir qator arab mamlakatlarida yer islohoti orqali ozod qilingan hududlar endi ko‘chmanchi qabilalarning nazoratidan chiqarila boshlandi.

Ko‘chmanchilar chorvani boqish uchun odatdagi yaylov hududlarini tark etishga majbur bo‘ldilar, natijada, alohida oilalar yoki vaqtinchalik tuzilgan guruhlar mavjud yaylovlar uchun birgalikda ijaraga joy olishga harakat qildilar. Qashshoq ko‘chmanchilar esa boylardan an’anaviy tarzda yordam so‘ramay, ularning yordami evaziga cho‘ponlik yoki yaylovda lager guruhi sifatida xizmat qilardilar. Qabila zodagonlari kambag‘allarga “yordam”ni ish ko‘rinishida ya’ni chorvalarini boqish yoki ularga yaylov ajratish orqali berar edilar. Bunday kambag‘allarni yaylovga ijaraga olish yoki ular orqali chorvani boqish kapitalistik korxonaga aylana boshladi.

Ozuqa muammolari endilikda em-xashak yetishtirish, mexanizatsiyalashgan yem tayyorlash orqali hal qilinmoqda, bu esa ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirmoqda. Chorva hattoki yuk mashinalarida yaylovga olib borilmoqda. Qo‘ylarni qirqish mavsumida mavsumiy ishchilar jalb qilinmoqda. Sut, yog‘ va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish esa yaylovda emas, balki shahar korxonalarida amalga oshirilmoqda. Shunday qilib, orqada qolgan ko‘chmanchi chorvachilik zamonaviy xo‘jalik shakllari bilan almashtirilmoqda. Ko‘chmanchilar muammolari arab mamlakatlarida agrar va ijtimoiy islohotlar kontekstida hal qilinmoqda. Kambag‘allarga urug‘lik, texnika, davlat tomonidan ekin uchun suv bilan ta’minlash ko‘rinishida yordam ko‘rsatilmoqda, irrigatsiya (sug‘orish) ishlarida ishtirok etishlari rag‘batlantirilmoqda. Biroq ko‘chmanchilarni o‘troqlikka o‘tkazish jarayoni nisbatan sust kechmoqda.

Masalan, Saudiya Arabistonida qariyb 50 ming kishilik qabila bir necha o‘n yillar davomida mayda qoramolchilikdan intensiv chorvachilik, dehqonchilik va baliqchilikka o‘tdi. Ko‘pchilik sobiq ko‘chmanchilar endi doimiy uyga ega, doimiy yashash joyida tunachilik bilan shug‘ullanadi, baliq tutadi, dengiz bo‘yida mayda qayiqchilar safida faoliyat yuritadi. Saudiya shimolidagi bir qator qabilalar esa o‘g‘it sifatida chorva axlatidan foydalanib, mahalliy tamaki ekinlarini yetishtirishni boshladi. Qabilalarning dengizga chiqishi ularning baliqchilik va fuqarolik kasblariga integratsiyalashganidan dalolat beradi. Sobiq ko‘chmanchilar hunarmandchilik, dehqonchilik, sanoat ishlab chiqarish va ixtisoslashgan chorvachilik bilan shug‘ullanishmoqda.

Ko‘chmanchilikning barqarorlashuvi murakkab va uzoq jarayondir. Ko‘chmanchilarning o‘troqlikka o‘tishi avvalgi ijtimoiy tartibni to‘liq o‘zgartirgan. Ko‘chmanchilarning o‘troqlikka o‘tishi turli xo‘jalik-madaniy turlarni yuzaga keltiradi. Xususan, yarim-ko‘chmanchi chorvachilik turi shakllanadi, u echki, qo‘y kabi mayda, hamda sigir kabi yirik (sut chorvachiligi) hayvonlarni boqish bilan birgalikda tuya boqish va yuk tashuvchi karvonlar faoliyatini ham o‘z ichiga oladi. O‘troq va yarim-o‘troq dehqonlar paydo bo‘ladi, ular yomg‘ir suvi, toshqinlar, quduqlar yoki manba suvlari orqali sug‘orish tizimlaridan foydalanadi. Shuningdek, yirik terrasali (pastroq joylarda joylashgan) yerlar asosida ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi dehqonlar shakllanadi, ular ko‘pincha sigir, echki, qo‘y boqish bilan birgalikda (masalan, *saysan* deb ataladigan tizimda) ekin ekishadi.

Bir jamiyatda yoki hatto bir qabilaning o‘zida bu turli xo‘jalik-madaniy turlar parallel ravishda mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday xo‘jalik tizimlarining xilma-xilligi jamiyatning ijtimoiy-madaniy tizimini belgilaydi: uy-joy arxitekturasi, oziq-ovqat, kiyim-kechak, kundalik urf-odatlar, ijtimoiy maqomlar (ayolning o‘rni, nikoh marosimlari, sunnat qilish, o‘tish marosimlari), etik normalar va h.k. Statistik ma’lumotlar ko‘chmanchilar sonining tez kamayganini va ko‘chmanchi hamda o‘troq aholining o‘zaro nisbati keskin o‘zgarganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, ko‘chmanchilarning o‘troqlikka o‘tishi va buning natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy tuzilmalarning yemirilishi arab dunyosida juda dinamik jarayonlar sifatida namoyon bo‘ldi. Fransuz etnologi V. Montayl bu holatni “Bug‘doy bu - qo‘y” degan ibora bilan aniq ifodalagan.

Umuman olganda, kasb-korlar, yashash tarziga oid ko‘nikmalar (uy-joy, kiyim-kechak, maishiy buyumlar, xalq bilimi, urf-odatlar, odat huquqlari) badaviylar jamiyatining o‘ziga xos, o‘zgaruvchan jihatlarini ifodalaydi. Badaviylar og‘ir va noekzotik sharoitlarda yashasa-da, o‘zlariga xos madaniy hayot tarzini shakllantirishgan. Arab dehqonlari va shaharliklari bilan solishtirganda, bu boshqa sifat jihatdan farqli madaniyat turi hisoblanadi. Ko‘chmanchi hayot tarzi ayniqsa qurg‘oqchil hududlarda eng barqaror bo‘lib kelmoqda. Hozirda ham 5 milliondan ortiq badaviylar mavjud.

Nazorat uchun savollar:

1. Ko‘chmanchilikning kelib chiqishi va rivojlanishida qanday omillar muhim rol o‘ynagan?
2. Badaviylarning hayotida tuya qanday ahamiyatga ega?
3. Badaviy chodirlarining tuzilishi va ularning ko‘chmanchi turmush tarziga moslashuvi haqida nimalarni bilasiz?
4. Badaviylar jamiyatida qabila tuzilishi qanday tashkil topgan, zamonaviy sharoitlarda u qanday o‘zgarishlarga uchramoqda?
5. Ko‘chmanchilikdan o‘troq turmush tarziga o‘tish jarayoniga qanday omillar ta’sir qilmoqda?
6. Badaviylarning ijtimoiy hayoti va an’anaviy urf-odatlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Badaviy arablarning yashash joyi va turmush tarzi qanday xususiyatlarga ega?

8. Badaviylar hayotida ayollarning o‘rni va vazifalari qanday bo‘lgan?

TEST SAVOLLARI

1. Badaviylarning ovqatlanishida asosiy oziq-ovqat nimalardan iborat?
a) Go’sht va sabzavotlar
b) Sut, xurmo, non
c) Baliq va guruch
d) Meva va shirinliklar
2**. Qahva arab madaniyatida qanday ahamiyatga ega?**
a) Oddiy ichimlik sifatida
b) Mehmondo’stlik timsoli sifatida
c) Diniy marosimlarda ishlatiladi
d) Faqat bayramlarda ichiladi
3**. Arab oshxonasida ziravorlarning ko’p ishlatilishining sababi nima?**
a) Ta’mni yaxshilash uchun
b) Issiq iqlim sharoitida hazm tizimini faollashtirish uchun
c) Faqat estetik maqsadda
d) An’anaviy taomlarni saqlash uchun
4**. Ko‘chmanchilik qanday turmush tarzidir?**
a) Doimiy qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanish
b) Chodirlarda yashash
c) Mavsumiy ko‘chish va chorvachilik asosidagi hayot tarzi
d) b va c javoblar to‘g‘ri
5**. Badaviylar hayotida qaysi hayvon eng muhim hisoblanadi?**
a) Ot
b) Qo‘y
c) Tuya
d) Eshak
6**. Badaviylar suv manbalarini qanday taqsimlaydilar?**
a) Davlat qonunlari asosida
b) Shayxlarning shaxsiy qarori bilan
c) “Defter al-ash” (Manbalar ro‘yxati) huquqi asosida
d) Hech qanday tartib yo‘q
7**. Qaysi omil badaviylarning ko‘chmanchilikdan o‘troq turmush tarziga o‘tishiga ta’sir qilgan?**
a) Mustamlakachilik va yer islohotlari
b) neft zahiralarining ochilishi
c) Shahar madaniyatining kengayishi
d) Chorvachilikning inqirozga uchrashi
8**. Badaviylarning nikoh marosimlarida qanday qoida muhim hisoblanadi?**
a) Kuyovning qabila tashqarisidan bo‘lishi
b) Erkaklar va ayollar birgalikda raqs tushishi
c) Kelin oilasiga to‘lov qilish
d) Nikoh shartnomasi imzolanishi
9**. Badaviylar qanday ijtimoiy tuzilishga ega?**

a) Demokratiya asosidagi jamiyat
b) Qabila tuzilishi va nasabnoma
c) Sinfiy tabaqalarga bo‘lingan jamiyat
d) Faqat shaxsiy mulkchilikka asoslangan

10. Qaysi hayvon badaviy uchun mag‘rurlik nishonidir, lekin go‘sht va sutidan foydalanilmaydi?

a) Tuya
b) Ot
c) Qo‘y
d) Eshak

12-MAVZU: ARABLARNING URUG’LARI VA QABILALARI

REJA:

1. Arablar geneologiyasi
2. Qahton va Adnon arab qabilalari

Tayanch tushunchalar: *geneologiya, qahtan, adnan, klan, ajam, al arab al Aribah, al-arab al-Musta‘riba, qabila, urug‘, urug‘ oqsoqoli, shajara.*

1. Arablar geneologiyasi

Arab qabilalarining kelib chiqishi, ularning tarixi va ko‘plab tarmoqlari hamda bo‘linmalari juda qadim zamonlardan beri arablarning o‘zlari tomonidan batafsil o‘rganib kelingan mavzulardandir. Shuni unutmaslik kerakki, arablar tarixiy xotira va an’analar borasida boshqa barcha xalqlardan ustundirlar. Ular o‘z nasl-nasablariga chuqur ishonadilar va bundan faxrlanadilar. Tarixlarini ming yildan ortiqroq davrdan beri ota-bobodan farzandga og‘zaki ravishda yetkazib kelishadi. Quyida bu haqida yana to‘xtalib o‘tiladi, biroq hozirdanoq ta’kidlab o‘tamizki, genealogiyaga oid masalalar de-fakto an’anaviy arab jamiyatida va ayniqsa Fors ko‘rfazi monarxiyalarida jamiyat aynan shunday tusga ega faqat nazariy yoki kitobiy ilm sifatida emas, balki amaliy ahamiyatga ega tarzda qaraladi. Bu yerda avvalo insonning shaxsiy yoki kasbiy jihatlari emas, balki uning ildizi nasl-nasabi, ya’ni u aynan qaysi qabila va urug‘ga mansubligi bilan qiziqishadi. Chunki tajriba shuni ko‘rsatadiki, bu omil u bilan keyinchalik qanday munosabat o‘rnatilishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Qabila mansubligi har bir davlatda ijtimoiy identifikatsiyaning muhim manbai hisoblanadi. Qabilachilik institutlari *urug‘ kengashlari, nikohlar, oilaviy tadbirlar* shaxslar orasidagi eng muhim ijtimoiy aloqalarni ta’minlaydi. Kelib chiqish (nasl-nasab) Yaqin Sharqda shaxs maqomini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. U kishining jamiyatdagi o‘rniga da’vogarlik qilish asosini, kasb-korini, mol-mulkini, kelinlikka da’vogarlik huquqini, iqtisodiy yordam, harbiy ko‘mak, ijtimoiy, huquqiy yoki diniy vazifalarni bajarishi, kengashdagi o‘rni, yirikroq ijtimoiy birliklarga a’zoligini va boshqa shu kabi imkoniyatlarni belgilaydi.

Klan ongining ildizlari deyarli Yaqin Sharqning barcha arab jamiyatlarida chuqur ildiz otgan. Qur’on, mohiyatan, VII asrning uchinchi o‘n yilligida

allaqachon mavjud bo‘lgan arab jamiyatining o‘z va begona nasablar haqidagi tasavvurini, boshqa qabila va xalqlar bilan o‘zini solishtirish, ayniqsa, klan va oilaviy nasablarining yuksakligi bilan faxrlanish an’anasini mustahkamladi.

Arablar har doim o‘z nasablarini bilish bilan g‘ayriarablar (ajamlar)dan ustunliklarini ifoda etishgan, chunki ular qadimdan o‘z ajdodlari nasl-nasabini aniq va puxta kuzatib kelishgan, o‘zlarining qadrli kelib chiqishlariga e’tibor berganlar, boshqa qabilalar va xalqlarni tanib-bilganlar, o‘z qabilalarini she’r va nutqlarda ifoda etishgan, qarindosh oilalar va klanlar bilan birlashgan holda yashashgan, o‘z tarmoqlarini, guruhlarini va urug‘larini aniq belgilab olishgan, yot unsurlarni rad etishgan hamda bu mavzuda faol va hissiyot bilan fikr bildirganlar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, quyidagi fikrni ilgari surish mumkin: “arab genealogiyasi mafkura hisoblanadi, chunki bu ilm nafaqat ijtimoiy va siyosiy legitimlikning, balki ma’naviy hokimiyatning ham tayanchidir. Ma’lumki, islomiy ta’limot faqat Qur’on oyatlariga emas, balki Payg‘ambar Muhammadning amallari va so‘zlariga (sunna) asoslanadi. Rasulullоh (s.a.v.) ham nasab mavzusidan chetda qolmaganlar.

O‘rta asrning mashhur olimi Ibn Xaldun (1332-yil 27-mayda Andalusiyadan hijrat qilgan arablar oilasida Tunisda tug‘ilgan) o‘z asarlarida Payg‘ambarimizning quyidagi so‘zlarini keltiradi: *“O‘zingizni qarindoshlaringiz bilan bog‘lab turuvchi nasab aloqalaringizni o‘rganing!”.* Bu hadis nasabni bilish buyrug‘i va qarindoshlar bilan bog‘lanish imperativi birlashtirilgan bo‘lib, arab ijtimoiy madaniyatining muhim unsurlaridandir.

Ibn Xaldunning o‘zi ham ushbu g‘oyalarni rivojlantirgan. Genealogiyaning foydasi bu qarindoshlik (nasab)dan kelib chiqadigan birdamlikdadir. Bu birdamlik esa o‘zaro yordam, mehr va his-tuyg‘ularga olib boradi. Agar genealogiya faqat qadimiy rivoyatga aylansa, uning foydasi yo‘qoladi, u bilan shug‘ullanish ma’nosiz mashg‘ulotga aylanadi va hatto taqiqlangan o‘yin bo‘lib qoladi. Shu sababdan bir hikmat paydo bo‘lgan: “Genealogiya - foyda keltirmaydigan ilm, uni bilish esa zarar qilmaydi”. Buning mazmuni shuki, nasab chiziqlari aniq, jonli aloqalar emas, faqat nazariy, ilmiy ma’lumotga aylanganda, u o‘zaro tuyg‘uni yo‘qotadi va foydasiz bo‘ladi. Shu bilan birga, genealogiya insonning zodagonlik darajasini *(tasharrufiyyan)* ham belgilaydi, va ko‘plab zodagon ajdodlarga ega bo‘lish insonning nasabini ustun qiladi. Islomdan avvalgi davrdagi zodagonlik tushunchasi keyingi davrlarda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) aytganlar: “Insonlar - ma’danlardek (ya‘ni konlardek), johiliyat davrida eng yaxshilari, agar tushunsalar, islomda ham eng yaxshilaridir.” Demak, kim kimligini tenglashtiruvchi islom ta’limoti sharoitida ham o‘z nasabidan faxrlanish man etilmagan. Bu hodisa bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Amaliy genealogiyani ulug‘lagan Ibn Xaldun arab ko‘chmanchilarining o‘ziga xos jihatlarini ham alohida ta’kidlaydi, qabilachilik va urug‘-qabila tuzilishini ijobiy baholaydi. O‘zining asosiy asari “Muqaddima”da Ibn Xaldun quyidagicha yozadi: “Toza nasl faqat sahro arablariga va ularga o‘xshashlarga xosdir. Uning ta’rificha, cho‘l hayoti qabilalarning aralashuvi va buzilishini oldini oladi va ular naslni pok saqlaydi.” Ibn Xaldun nasabining pokligi bilan ajralib turgan adnoniylar guruhiga mansub quyidagi qabilalarni misol keltiradi. Quraysh, Kinana, Xuzayl, Xuza‘a, Banu Asad, Saqif. Ularning afzalligi ular qiyin hayot

kechirgan, ekin ekmagan, chorva boqmagan, Shom (Suriya) va Iroqning serhosil yerlari yaqinida yashamagan, ziravorlar va g‘allalardan uzoqda hayot kechirganlar. Shuning uchun ham ularning nasab chiziqlari aralashuv va begona unsurlarsiz saqlangan. Bunga qarama-qarshi tarzda, Ibn Xaldun tanqidiy ohangda quyidagi qabilalarni eslatadi ular tepaliklarda va serhosil yaylovlarda yashagan arablar bo‘lib: Himyar, Kahlan, Tay, Kuda‘a, G‘assan, Laxm, Juzām, Iyād. Ularning nasab chiziqlari va guruhlari aralashib ketgan, har bir oilada odamlar kelib chiqishi masalasida bahslashadilar, bu esa ular begona (ajam) bilan aralashganining natijasidir. Ular o‘z oilalari va guruhlarining nasablarini saqlashga e’tibor bermaganlar.

Atrof-muhitdagi ijtimoiy muhitni o‘rganar ekan, Ibn Xaldun jamiyat yoki xalqning asosiy tayanchi uning ko‘chmanchi badaviylari ekanini ta’kidlagan. Garchi u ko‘chmanchi turmush tarzi va qabilachilikni ijtimoiy tashkilot shakli sifatida tanqid qilgan bo‘lsa-da, ularning sivilizatsion taraqqiyotdagi rolini murakkab va ikki yoqlama deb baholaydi. “O‘troqlashgan odamlar dangasalik va osoyishtalik hayotiga o‘rganib qolgan. Ular farovonlik va gullab-yashnashga sho‘ng‘igan. O‘z mulklari va hayotlarini himoya qilishni boshqalarga hokimlarga va qo‘riqchilarga topshirganlar; qal’a devorlari va panoh topadigan joylarda yashaydilar. Ularni shovqin bezovta qilmaydi, ov bilan mashg‘ul emaslar. Ular beparvo va sodda, qurol ko‘tarmaydilar. Butun avlodlar shunday bo‘lib ulg‘aygan. Ular uy bekasiga bog‘liq ayollar va bolalarga o‘xshaydilar, bu holat odat tusiga kirgan va inson tabiati siqilib chiqib ketgan.

Badaviylar esa, jamiyatdan ajralganliklari, shaharlardan yiroqlikdagi yovvoyi hayot tarzi, hokimlar nazoratidan uzoqlik va ularning devor va darvozalarsiz yashashi tufayli o‘zlarini o‘zlari himoya qiladi, hech kimga ishonmaydi, bu ishda hech kimga suyanmaydi, doimiy ravishda qurol olib yuradilar. Ular cho‘l va dashtda yolg‘iz, jasurliklari va o‘ziga bo‘lgan ishonch bilan yashaydilar. Jasurlik ularning odatiga, mardlik esa fe’l-atvoriga aylangan. Har safar yerlashgan odamlar ular bilan cho‘lda aralashib ketsa yoki safarda birga yurishsa, badaviylarga qaram bo‘lib qoladilar va o‘zlariga foydali hech narsa qila olmaydilar. Shunday qilib, qabilalar haqidagi o‘z nazariyasida tunuslik olim shunday asosiy g‘oyani ilgari suradi, *badaviylar bu yer yuzining genealogik “tuzidir”*. Yarim-ko‘chmanchilar va dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchilar esa allaqachon bu maqomni yo‘qotgan.

O‘rta asr olimining nigohida shaharliklar holati undan-da achinarli, ular hayot davomida forslar va boshqa xalqlar bilan aralashib ketgan, natijada ularning genealogik chiziqlari butunlay buzilgan. Keyinchalik qabilalar tarqab ketdi, ular bilan birga qabila birdamligi “asabiyya” ham yo‘qoldi. Ammo badaviylarda bu birdamlik avvalgi holicha saqlanib qoldi. Biroq Ibn Xaldun qarashlarida ko‘chmanchilik turmush tarziga nisbatan ma’lum bir ikkiyoqlama (dualistik) munosabat kuzatiladi. Uning «badaviylik» tushunchasi doimiy cho‘lda yurib yashash, boshqa hayot shakllaridan butunlay yiroqlik degani emas. “Muqaddima” muallifi, shuningdek, ko‘chmanchi dunyosi bilan ruhiy va madaniy aloqalarni saqlab qolgan dehqonlar ya’ni joylashib yashovchi aholining ham, shunga o‘xshash hayotiy qadriyatlarga ega bo‘lishi mumkinligini tan oladi.

Aslida, bir xil qabila ya’ni katta qarindoshlik guruhlarining o‘z ichida uchta shaklda mavjud bo‘lishi mumkin edi: dehqonlar, yarim-ko‘chmanchilar va tuya boqib yuruvchi to‘la ko‘chmanchilar. Odamlar doimiy tarzda bir turmush tarzidan boshqasiga o‘tib turardilar, hosil yomon ketsa, dehqonlar o‘z dalalarini tashlab, ko‘chmanchilik hayotiga qaytardilar, mollar nobud bo‘lsa, ko‘chmanchilar dehqonchilikka o‘tardilar. Minimal yashash darajasini ta’minlash uchun o’troqlashgan aholi dehqonchilikni ko‘chmanchi chorvachilik bilan uyg‘unlashtirishi kerak edi, ko‘chmanchilar esa, o’troqlashib qolmagan holda bo‘lsa-da, qisman dehqonchilik bilan shug‘ullanar edilar. Bu ma’noda, Ibn Xaldun ko‘chmanchi chorvador bilan o‘troqlashgan dehqon o‘rtasida hech qanday farq ko‘rmaydi.

Ijtimoiy hayot normalari va qoidalari nuqtai nazaridan ham yuqorida ko‘rsatilgan uchta guruh o‘rtasida asosiy farq bo‘lmagan. Bu me’yorlar va qadriyatlar shaharli bo‘lib ketgan qabilalar orasida ham saqlangan, faqat bir necha avlod o‘tgach, ba’zan bu qadriyatlar asta-sekin yo‘qolgan. Bugungi kungacha bu holat qisman saqlanib qolgan. Shuningdek, shuni ham alohida qayd etish kerakki, urfdan tashqari va mashhur fikrlar nufuzidan tashqari, nasl-nasab haqida bilim olish va uni saqlashga bo‘lgan ruhiy ehtiyoj yana bir sabab bilan mustahkamlangan, bu payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) nasabnomasining ilk islom davridayoq batafsil ishlab chiqilishi bilan bog‘liq. Payg‘ambar misolida boshlangan bu an’ana, keyinchalik barcha yirik va nufuzli qabilalarga ularning nasabini aniqlik bilan ko‘rsatish orqali sharaf va e’tibor berish uchun tatbiq etildi. Natijada, juda katta genealogik ma’lumotlar to‘plandi va qog‘ozga tushirildi, chunki ko‘plab mashhur arab olimlari bu masalaga ilmiy yondashgan va bu borada ko‘p asarlar yozib qoldirganlar. Arab etnologiyasi va genealogiyasi haqida yetarli bilimga ega bo‘lmasdan turib, xalqqa oid siyosiy ittifoqlar va koalitsiyalarning o‘zgaruvchan, mozaik shakllarini tushunish mumkin emas. Bu xalq ikki katta fraksiyaga bo‘lingan, ular kelib chiqishi, siyosati va fe’l-atvori jihatidan farq qiladi, ammo tilda va ijtimoiy qonunlarda birlashgan.

Arab qabilaviy jamiyatining an’analari va urf-odatlari bu xalqning milliy madaniyatining asosiy manbai va ajralmas tarkibiy qismidir. Aynan shu asosda xalqning o‘ziga xosligi shakllanadi. Urug‘-qabilaviy guruhlarning o‘ziga xosligi esa uzoq vaqt davomida kechgan kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyotining natijasidir. Shu sababli qabilaviy-nasabiy genealogiya va uning tarixiy konteksti arablar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning murakkabliklarida yo‘nalish topishga yordam beradi. Shunday qilib, qabilachilik nafaqat qadim zamonlardan saqlanib qolgan yozilmagan qabila urf-odatlari va qonunlarida, balki qabila va urug‘larning nasabnomasi (genealogiyasi)da ham mustahkamlangan.

2. Qahton va Adnon arab qabilalari

Arab xalqi qadimdan o‘zining qabilaviy tuzilmasi, avlodlar oralig‘idagi genealogik aloqalarning aniqligi bilan ajralib turgan. Arablar tarixiy va etnik jihatdan asosan ikki yirik guruhga bo‘linadi: Qahtoniylar (qadimiy janubiy arablar)

va Adnoniylar (shimoliy arablar). Bu tasnif nafaqat ularning tarixiy kelib chiqishini, balki ijtimoiy tuzumi, madaniyati va tillari (lahjalari)ni ham belgilab beradi.

Qahtoniylar Arabiston yarimorolining janubiy qismida (asosiy ravishda Yamanda) qadimdan yashab kelgan xalqlar bo‘lib, ular Qahton ibn Abir nomi bilan bog‘lanadi. Ular ko‘pincha “qadimgi arablar” *(al-Arab al-Aribah)* deb ataladi. Qahtoniylar arab madaniyatining dastlabki taraqqiyotiga asos solgan bo‘lib, ularning ilk vakillari orasida Sabailar, Himyarlar, Ma‘inlar va Qatboniylar kabi qadimgi janubiy arab sivilizatsiyalari mavjud bo‘lgan.

Qahtoniylar Yaman va Janubiy Arabistondan chiqqan qadimiy arablar bo‘lib, ular o‘zlarini Hazrat Nuhning avlodi bo‘lgan Qahtonga bog‘lashadi. Ular orasida mashhur qabilalar Himyar, Kinda, Azd, Laxm, Judham, Tayy, Ansor va boshqalar hisoblanadi. Azd qabilasi keyinchalik ko‘plab kichik qabilalarga bo‘lingan, ularning bir qismi Shom, Iroq va Hijozga ko‘chib ketgan (masalan, Ansor qabilalaridan Avs va Xazraj).

Qahtoniylarning tillari qadimgi janubiy arab yozuvi va leksikasiga asoslangan bo‘lib, bu jihatdan shimoliy adnoniy arablar tilidan farq qilgan. Islomdan oldingi davrlarda ham janubiy arablar o‘z yozuviga ega bo‘lib, ularda yirik shahar-madaniyatlar rivojlangan.

Adnoniylar Arabistonning markaziy va shimoliy hududlarida yashagan va ular Adnon ibn Udd ibn Muqavvim nomi bilan bog‘lanadi. Ular o‘zlarini Ibrohim (a.s.) va Ismoil (a.s.) avlodidan, aniqrog‘i Ismoildan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Shu sababli Adnoniylar ba’zan *al-Arab al-Musta‘riba* (“arab bo‘lganlar”) deb ham ataladi, ya’ni ular asl arab emas, balki arab bo‘lgan avlodlar degan ma’noni anglatadi. Mashhur adnoniy qabilalarga Quraysh, Tamim, Asad, Gatafan, Bakr, Tag‘lib, Abs, Kinana va boshqalar kiradi. Muhammad (s.a.v.)ning nasabi ham Adnoniylarga, aniqrog‘i Quraish qabilasi orqali Mudar urug‘iga mansubdir. Adnoniy arablar asosan Hijoz, Najd va Shimoliy Arabistonni egallagan va ularning madaniyati ko‘proq cho‘l (badaviy) hayot tarziga asoslangan bo‘lsa-da, Makka va Madina kabi shaharlarda shahar madaniyati ham shakllangan.

Ushbu ikki guruh o‘rtasidagi farq faqat etnik yoki tarixiy bo‘lib qolmay, balki arablarning o‘zini identifikatsiya qilishi, ijtimoiy mavqei, siyosiy pozitsiyasi va hatto diniy tafsirlarida ham muhim rol o‘ynagan. Islomning dastlabki davrida ham Qahtoniylar va Adnoniylar o‘rtasidagi munosabatlar va raqobatlar kuzatilgan, lekin oxir-oqibat islom bu farqlarning ustiga universal ummat g‘oyasini qo‘ygan. Qiziqarli jihati shundaki, Yaqin Sharqdan tashqarida arab manbalaridagi qabilalar va klanlarning kelib chiqishi haqidagi ma’lumotlar deyarli ishlatilmagan, ayrim hollarda esa umuman e’tiborga olinmagan. Qabilachilik ko‘pincha tarixiy qoldiq sifatida ko‘rilgan va yaqin orada yo‘qolib ketadi degan fikr bo‘lgan. Shu bilan birga tan olinganki, qabila ichidagi, ularning turli tarkibiy qismlari orasidagi, shuningdek, qabilalar o‘rtasidagi (shu jumladan ularning tarmoqlari, klanlari va oilalari darajasida) munosabatlar arab mintaqasidagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealarga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Islom, umuman olganda, barcha odamlar tengligini tan olsa-da, arab jamiyatidagi qabila va yarim-kasta tuzilmalar bilan ko‘p asrlar mobaynida tinch yonma-yon yashab kelgan. Biroq, kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi va

umuman har qanday modernizatsiya uchun, qabila aloqalarini mehnatsevarlik, kasbiy malaka, shaxsiy ishonch va samimiylikdan ustun qo‘yish an’analari to‘sqinlik qiladi. Qon-qarindoshlik aloqalari haligacha sinfiy ekspluatatsiyani va sinfiy tafovutlarni yashiradi. Qabila ichidagi o‘zaro yordam, mijoz o‘rtasidagi munosabatlar, urug‘ yoki qabila boshlig‘ining patriarxal avtoriteti ko‘pincha zamonaviy ijtimoiy bog‘lanishlar va sinfiy mansublikdan kuchliroq bo‘lmoqda. Ammo oilaviy aloqalar kuchli bo‘lib qolayotgan bo‘lsa-da, ularning tabiati asta-sekin o‘zgarmoqda. Katta qabilaviy birlashmalar asta-sekin kichikroq oila guruhlari bilan almashtirilmoqda.

Bu borada, rus sharqshunosi A.M. Vasilevning fikri to‘g‘ridir. Arabistondagi qabilacjilik o‘zgarishsiz qolmoqda, deb hisoblash noto‘g‘ri bo‘lur edi. Albatta, muayyan o‘zgarishlar mavjud. Bu nafaqat katta qabiladan kunlik hayotda kamroq qaram bo‘lish va shaxsiy oilaga tayanishga ko‘proq urg‘u berilishidadir, balki Birlashgan Arab Amirliklaridagi ayollarning o‘zgargan rolida ham yaqqol ko‘rinadi. Buni, hech bo‘lmasa, ayollarning hukumatdagi ishtirokida ko‘rish mumkin. Bundan tashqari, yana boshqa tendensiyalar va belgilar ham kuzatiladi. Ammo bu o‘zgarishlarning miqyosini haddan tashqari bo‘rttirish kerak emas, ňabilaviy qadriyatlar Dubayda tez yo‘qolayotgan bo‘lsa-da, ular Abu-Dabi va ba’zi shimoliy amirliklarda hanuzgacha muhim rol o‘ynamoqda. BAAda, xuddi butun arab dunyosida bo‘lgani kabi, qabilaviy tuzilmalar qabilalar, klanlar, tarmoqlar, urug‘lar, oilalar va xonadonlarga bo‘linadi. Biroq, bu birliklarning har biri uchun aniq ilmiy mezonlar ishlab chiqilmagan. Hatto “qabila” tushunchasining o‘zi bo‘yicha ham ilmiy doiralarda hali hanuz munozaralar davom etmoqda, shuning uchun bu atama bir necha xil talqinlarda qo‘llaniladi.

Oddiy hayotda odamlar ilmiy ta’riflar bilan unchalik qiziqmaydilar. Masalan, BAAda har qanday qabila a’zosi umumiy tarzda bo‘lsa-da, o‘zining kimga mansub ekanini, kimlar uning qarindoshlari ekanini va qaysi tarmoq yoki klan boshqa tarmoqlardan qanday farq qilishini yaxshi biladi va anglaydi. Hozirgi kunda deyarli har bir qabilaning shayxlarida qabila va uning tarmoqlarining nasab-nasab daraxtlari tuzilgan. Ularni hattoki internetda ochiq ko‘rish mumkin, masalan, *Mutayr* qabilasining nasab daraxti ularning rasmiy saytlarida joylashtirilgan.

Nasabshunos olimlar bu mavzuni ancha chuqur bilishadi, ular ma’lumotlarni yig‘ib, turli manbalar asosida tekshiradilar va ilmiy nashrlarda qabilalar va klanlarning ichki tuzilishini dalillar bilan bayon qilishga harakat qiladilar. Agar konkret BAA haqida gapiradigan bo‘lsak, u yerda ko‘plab fuqarolar o‘z qabilasi nomini familiya sifatida ishlatishadi. Masalan: al-Qasimiy (Qavasim qabilasi), al-Kubeysi (Kubaysat), al-Mansuri (Manasir), al-Marri (Marar), an-Nueymi (Nuaym), ash-Shixxi (Shixuh) va boshqalar. Ammo bu hammaga xos emas va umumiy qoida sifatida qabul qilinmagan. Amalda klan va tarmoq nomlaridan kelib chiqqan familiyalar ham qo‘llaniladi. Masalan: *al-Falyaxi* Bani Yas qabilasining shayxlar klani Albu Falyah vakillari, bu familiyani Al Nahyan oilasi (Abu-Dabi hukmronlari) olib yurgan. *Al-Falyasi* Dubaydagi Albu Falyas klanidan bo‘lib, Al Maktum oilasi ushbu tarmoqdan kelib chiqqan.

Ko‘pincha ikki qismdan iborat familiyalar ham uchraydi, ya’ni tarmoq va klan nomi birgalikda ishlatiladi. Masalan, Muhammad Ahmad al-Bavardi al-

Falyasi - Mudofaa ishlari bo‘yicha davlat vaziri. Bu yerda al-Bavardi - Al-Bavariyd tarmog‘i yoki urug‘i, al-Falyasi - Albu Falyas klani. Shuningdek, ba’zi familiyalar bobosi yoki buvasining ismiga borib taqaladi. Bu holat Al-Nahayyan va Al-Maktum hukmron sulolalariga ham tegishli. Boshqa misollardan biri BAAning eng boy odamlaridan biri Abdulaziz ibn Abdalla al-Hurayr bo‘lib, uning oilasi uncha uzoq bo‘lmagan ajdodi Hurayr nomiga bog‘langan. Xuddi shunday holat nufuzli va obro‘li Gubash oilasida ham kuzatiladi.

Arabistondagi davlatdan oldingi institutlar masalasida arablar ikki atamani qo‘llagan *shayxlik va amirlik*. Farq shundaki, shayx lavozimi odatda qabila ichida konsensus asosida shakllanardi, ya’ni uning yetakchiligini barcha yoki ko‘pchilik tan olishi kerak edi. Amir esa, o‘z navbatida, qabila doirasidan tashqariga chiqqan va mintaqaviy o‘lchamdagi hokimiyatga ega bo‘lgan shaxs sifatida ko‘rilgan. Bundan tashqari, amir qo‘lida nafaqat fuqarolik, balki harbiy hokimiyat ham to‘plangan. Urush holatlarida shayxliklar amirlar boshchiligiga bo‘ysungan. Shunga qaramay, qabilalar hayotiga oid masalalarda yaxlit boshqaruv tizimi mavjud emas edi.

Mahalliy yetakchilar hokimiyatining mustahkamlanishi va uni merosiy-sulolaviy shaklga o‘tkazilishida muhim omil sifatida Buyuk Britaniya siyosati muhim rol o‘ynadi. Britaniya XVIII asr oxiridan boshlab deyarli mutlaq darajada Fors ko‘rfazida hukmronlik qila boshladi. 1820-yilda britaniyaliklar bugungi BAA qirg‘oqlari rahbarlarini “Tinchlik to‘g‘risidagi Umumiy shartnoma”ni imzolashga majbur qildi. Shartnomaga imzo chekkanlar, aslida, Londondan o‘rnatilgan tartibni saqlash uchun javobgar shaxslarga aylandilar. Vaqt o‘tishi bilan o‘sha shayxlar, so‘ngra ularning avlodlari Britaniya bilan yangi shartnomalarga jalb qilina bordilar. Ular asta-sekin hokimiyat va barqarorlik darajasiga erishib, hukmdorlar sifatida tan olina boshladi. Har bir yangi hukmdorning Britaniya oldidagi majburiyatlarni bajarishi zarurati hokimiyatning davomiyligini ta’minladi hamda shayx nazorat qilgan hududda siyosiy va ijtimoiy qatlamlarning shakllanishiga olib keldi. Natijada qabila boshliqlari asta-sekin hukmdorlarga, ularning yurisdiksiyasi ostidagi hududlar esa shayxliklarga aylana bordi.

Bu tuzumning ikki asosiy tayanchi shayxning o‘z yurti ustidan hokimiyati va Britaniyaga bo‘lgan majburiyatlar edi.” Muayyan shayx oilasining merosiy hukmdor sifatida tan olinishi ham britaniyaliklar, ham mahalliy aholi nigohida ichki oilaviy hokimiyat kurashlarini istisno qilmagan. Bunday kurashlar ko‘pincha qonli tus olgan. Shunga qaramay, aynan shu oilalar 1971-1972-yillarda BAAni tashkil etgan yetti amirlikning siyosiy ierarxiyasida yuqori pog‘onani egalladi. Barqaror va tarmoqlangan oilaviy klanlar shakllandi, ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita Arobdagi davlatlar hayotining deyarli barcha sohalarini nazorat qiladi.”

Dastlab Britaniyani faqatgina amirlik rahbarlarining qirg‘oq hududlarini nazorat qila olishi va “ruxsatsiz” dengiz faoliyatlarini (ya’ni, “qaroqchilikni”) jilovlay olish qobiliyati qiziqtirgan. Shunday rahbarlar Britaniya tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Ularning mamlakat ichkarisidagi munosabatlari esa Londonga ahamiyatli bo‘lmagan. Ammo bu holat XX asrda o‘zgardi neftning kashf etilishi va ichki hududlarda yashovchi qabilalarning xorijlik izlovchi va burg‘ulovchi kompaniyalarni qabul qilmaslikka bo‘lgan qarshiligi sababli. Shu

bois Londondagi ustuvor yo‘nalishlar o‘zgardi, va qabilalar bilan murosa qila oladigan rahbarlar ularning muammolarini hal qilish, nizolarni boshqarish va tinchlik o‘rnatish qobiliyatiga ega shaxslar eng qadrlanadigan siyosiy figuraga aylandi.

Davlat hokimiyati strukturasi hali shakllanmasdan oldin ham, merosiy hukmdor oilalar har bir amirlikdagi siyosiy va iqtisodiy markazlar sifatida faoliyat yurita boshlagan. Bu kengaytirilgan oilalarning (yoki klanlarning) a’zolari asosiy hokimiyat vositalarini o‘z qo‘llarida jamlaganlar, va nohukmdor qabilalar vakillari hokimiyatga faqat chekka lavozimlar orqali kamdan-kam hollarda kirishga muvaffaq bo‘lganlar. Hokimiyat iyerarxiyasining markazida hukmron sulolaning oliy shayxi turgan, uning ustunligi nasabnomasining qonuniyligi bilan belgilangani va quyidagi yetakchilik fazilatlari bilan mustahkamlangan: jasorat, olg‘irlik, dono siyosat, boylik, saxovat va adolat.

Oila ichidagi birlik hokimiyatni saqlashda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, boshqaruv samaradorligi ham shuncha muhim bo‘lgan. Chunki qabilachilik siyosiy madaniyatida shayx o‘zining boshqaruv vakolatlarini quyidagilar orqali oqlashi kerak: o‘z hududidagi ichki barqarorlik; klan doirasidagi ta’sirli shaxslarning moddiy farovonligi. 1990-yillar boshlarida g‘arbiy tadqiqotchilar Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) ichidagi kuchlar muvozanatini quyidagicha tasvirlagan edilar: 1993-yilda BAAdagi eng muhim siyosiy shaxslar har bir amirlikning hukmron oilalarining yoshi katta a’zolari edi: Al Nahayonlar (Абу-Dabi), Al Maktumlar (Dubay), Al Nuaymiylar (Ajman), Al Sharqiylar (Fujayra), Al Qosimiylar (Ras-al-Xayma va Sharja) hamda Al Mualliylar (Umm al-Qayvayn).

BAAdagi eng ta’sirli amir bu shayx Zayid bin Sultan Al Nahayon (taxminan 1920-yilda tug‘ilgan) bo‘lib, u Abu-Dabi hukmdori va BAA prezidenti edi. 1990-yil 7-oktyabrda vafotigacha Dubay hukmdori, BAA vitse-prezidenti va bosh vaziri bo‘lgan shayx Roshid bin Said Al Maktum (1912-yilda tug‘ilgan) mamlakatdagi ikkinchi eng ta’sirli amir hisoblangan. Uning o‘rnini katta o‘g‘li shayx Maqtum bin Roshid Al Maktum egallagan. Al Qosimiy qabilasining ikki tarmog‘i Sharja va Ras-al-Xaymada hukmronlik qiladi. Ras-al-Xaymadagi Al Qosimiylar XVIII asrda asosiy dengiz harbiy kuchi bo‘lgan. Shayx Sulton bin Muhammad nisbatan progressiv arbob sifatida tanilgan vafederal hukumat hokimiyatini mustahkamlash tarafdori sifatida faol siyosiy rol o‘ynagan.

Qolgan uchta amirlik Ajman, Fujayra va Umm al-Qayvayn BAA ichida cheklangan ta’sirga ega. Bu amirliklar nisbatan kichik, qashshoq va o‘sish bo‘yicha boy qo‘shnilaridan grantlarga bog‘liq holda yashaydi. Qadimgi arab qabilalariga *od, samud, tasam, jerxam, gadis* kabilar kiradi, ular yo‘qolib ketgan arablar deyiladi. Od va samud qabilalari sanamlarga sig‘ingan bo‘lib, samud qabilasi Solih (a.s.) davrida Shimoliy Hijozda (jan. Iordaniya) yashagan. Od qavmi esa janubiy Yamandagi Xadramaut viloyatida yashagan.

Yuqorida sanab o‘tilganlarga qo‘shimcha qilib, qadimgi arablarga Han’oniy va Madyan (Madiylik) qabilalari ham kiradi, ular haqida Eski Ahdda zikr qilinadi. Falastinni istiqomat qilgan han’oniylar, zamonaviy arab ilm-fanida keng tarqalgan fikrga ko‘ra, ular ham o‘z ajdodlari Amoliq sharafiga amoliqiylar deb atalgan. Amoliqiylar isroilliklar tomonidan qirg‘in qilingandan so‘ng, bu qadimgi buyuk

xalqdan faqat bitta shox *Jasem* qabilasi qolgan. Bu qabila Amoliqning o‘g‘li Jasemdan kelib chiqqan bo‘lib, Arabistonning turli mintaqalarida, xususan, Hijoz, Najd, Ummon va Ofarda yashagan.

Madyanlarning nasl-nasabi Ibrohim (alayhissalom) va uning han’oniy xotini Qetura (arabcha: Katora) ning o‘g‘li Madyanga borib taqaladi. Madyanliklarning butparastligini bartaraf etish uchun Alloh ularga payg‘ambar Shuayb (alayhissalom)ni yubordi, uning qizi Safura esa Muso (alayhissalom)ga turmushga chiqdi. Qolganlari esa, ehtimol, payg‘ambar (alayhissalom)ning farmoniga bo‘ysunmaganliklari uchun ularga yuborilgan dahshatli zilzila natijasida halok bo‘ldilar. Yo‘qolib ketgan arablarning o‘rniga boshqalari keldi. Zamonaviy arablar o‘zlarini bu xalqning ikkita asosiy shoxi mahalliy arablar va arabizatsiyalangan arablarning (har bir atama keyinroq tushuntiriladi) avlodlari hisoblaydilar.

Hozirgi vaqtda faqatgina Arabiston yarim orolining katta qismini egallab turgan Saudiya Arabistonining o‘zida 100 dan ortiq qabila ittifoqlari va qabilalar mavjud. Zamonaviy holatda arab qabilalari genetikasiga ko‘ra quyidagi guruhlarga bo‘linadi: adnoniylar (shimoliy, g‘arbiy va markaziy arab qabilalarining avlodlari), qahtoniylar (janubiy va sharqiy arablarning avlodlari), hamda afrikalik qullarning avlodlari. Ijtimoiy holati va yashash tarziga ko‘ra aholi quyidagicha bo‘linadi: *obro‘li* qabilalar, yarimo‘troq va o‘troq qabilalar (masalan, *jabur, hadaddiyin* va boshqalar), hunarmand-sunna qabilalari, *past tabaqali qabilalar* (*sulubba, hitoyim, sharorat*) esa Efiopiya, Somali va Sudandan kelgan sobiq qullarning avlodlaridan kelib chiqqan. Ko‘chmanchi qabilalar dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchilarga qaraganda “obro‘liroq” hisoblanadi.

Ko‘chmanchi qabilalar ichida eng “ehtiromli”lari eng qadimiy tarixga ega bo‘lganlardir. Bu avvalo tarixda eng jangovar bo‘lgan badaviy qabilalaridir. Qabila yoki urug‘ning “hurmat darajasi” Saudiya Arabistonida davlatning muhim lavozimlariga uning vakillarini tayinlashda katta rol o‘ynaydi. Obro‘si kam qabilalardan bo‘lgan kishilar uchun yuqori lavozimlarni egallash va jamiyatda ta’sirli mavqega ega bo‘lish juda qiyin bo‘ladi. Shuning uchun ular odatda ma’muriyat yoki “ehtiromli” qabilalarning homiyligini izlashga majbur bo‘ladilar. Bu esa qabila ittifoqlarining vujudga kelishiga olib keladi. Aholining ijtimoiy tuzilmasining kastaviy xarakteri sababli turli “obro‘” darajasiga ega qabilalar vakillari o‘rtasida nikohlar deyarli imkonsiz hisoblanadi.

Islom jamoasining qabilaviy muhitdan chiqqan rahbarlari, Yaqin va O‘rta Sharqda hamda Shimoliy Afrikada bo‘lib o‘tgan “buyuk arab fathlari” davrida, faqat badaviylar haqiqiy va o‘zgarmas arab qadriyatlarining saqlovchilari ekanligiga ishonishgan. Ular bu qadriyatlar arablarni arab qiladi, deb hisoblashgan. Musulmonlar yolg‘on payg‘ambar Musaylima boshchiligidagi isyonchilarga qarshi yurish paytida Yamama jangida harbiy qo‘mondon Xolid ibn Valid (Quraysh qabilasining jangovar mahorati bilan mashhur Banu Maxzum urug‘idan chiqqan) qattiq qarshilikni ko‘rganida, “noodatiy” usulni qo‘lladi, o‘z qo‘shinini qabilaviy tamoyil asosida tuzdi. O‘z shayxlari boshchiligidagi va eng katta shuhrat va sharaf uchun raqobatlashayotgan qabilalar g‘alaba qozondi. Keyinchalik bu hisob musulmonlar qo‘shinida har qanday ideologik tayyorgarlikdan ham samaraliroq bo‘lib chiqdi. Boshqa tomondan, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaga tarqalib

ketgan ko‘plab qabilalar va urug‘lar boshqa hududlarga ko‘chib ketgan qarindoshlaridan ajralishdi. Natijada, ilgari mavjud bo‘lmagan yaqin atrofdagi qarindosh guruhlar bilan ittifoqlar paydo bo‘ldi. Masalan, G.E. fon Grunebaum Iroqda joylashgan Tamim, Rabia, Modar va Quda’a qabilalari konfederatsiyalarida yangi hamjihatlik yo‘nalishlarining paydo bo‘lishi haqida gapirib o‘tadi. O‘rta asrlarning keygi davrida qo‘shni hududlarda yashovchi bir qator qabilalar, urug‘lar va klanlar Dafir, Muntafiq, Shammar va boshqalar kabi hozirgacha mashhur bo‘lgan konfederatsiyalarni tuzdilar.

Qabilalar nasl-nasab birligi tamoyili asosida shakllanadi. Bu qabilalarning yaxlitligi *(tamasuk)* va qabilaviy birdamlik ruhi *(asabiya)*ning asosidir. Tarix (masalan, islomdan oldingi davrda bo‘lgan qabilalararo urushlar – “Ayyom al-Arab”) ko‘rsatadiki, barcha arablar o‘zlarining nasabiy ildizlariga *(ansab)* katta ahamiyat bergan. Hira qirollik sulolasidan tashqari shimoliy arablarda nasabiy ma’lumotlar og‘zaki ravishda avloddan avlodga o‘tgan va arab she’riyati orqali bir xil hujjatlashtirilgan. Tarixchi Abu al-Fath Muhammad Shahrastoniy (“Al-Milal va an-Nahl” asari) ta’kidlaganidek, nasabshunoslik – islomdan oldingi davrda arablar orasida paydo bo‘lgan birinchi fanlardan biridir. Qabilalarning kelib chiqishi haqidagi birinchi yozma manbalar hijriy I asrga tegishli. Janubiy arablarga kelsak, Abu Muhammad al-Hasan Hamdoniyning fikriga ko‘ra, ba’zi qabilalarda nasabni yozib qoldirish an’anasi allaqachon mavjud bo‘lgan.

Arab qabilalari va urug‘larining tarixi va nasabnomasiga bag‘ishlangan o‘nlab asarlar islomning dastlabki davridan boshlab arab tadqiqotchilari tomonidan yozilgan. Buning sababi shundaki, ma’lumotlar odatda mualliflarning shaxsiy kuzatuvlari, qabilalarning og‘zaki an’analari va sayyohlarning rivoyatlaridan olingan. Natijada, turli mualliflarning ma’lumotlari ba’zi jihatlarda mos kelgan, ba’zilarida esa farq qilgan. Zamonaviy tadqiqotchilar oldingi avlodlardan qolgan bu boylikni, shuningdek, yangiroq og‘zaki an’analarni tahlil qilishga, solishtirishga va tanqidiy o‘rganishga, noxato va buzilishlarni aniqlashga, ko‘plab soxtalashtirishlarni fosh qilishga majbur. Ularning maqsadi – insoniyat patriarxlari (Nuh, Som, Ibrohim) davrigacha bo‘lgan eng aniq nasabiy chiziqni qurishga harakat qilish va shu orqali ularning avlodlarining oliyjanob kelib chiqishini ta’kidlash.

Nazorat uchun savollar:

1. Arablarning qadimgi davrdagi urug‘ va qabila tuzilish**i** qanday bo‘lgan?
2. Arab jamiyatida genealogiyaning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ahamiyati nimada?
3. Qahtoniylar va Adnoniylar o‘rtasidagi asosiy farqlar qanday? Ularning tarixiy kelib chiqishi haqida nima ma’lum?
4. Ibn Xaldunning “Muqaddima” asarida qabilachilik va nasab haqida qanday g‘oyalar ilgari surilgan?
5. Arab qabilalarining badaviy va o‘troq hayot tarzi o‘rtasidagi farqlar qanday ta’sir ko‘rsatgan?
6. Islomning qabilaviy tuzumga ta’siri qanday bo‘lgan? Nasabga hurmat qanday saqlanib qoldi?

7. Birlashgan Arab Amirliklarida qabilaviy tuzumning zamonaviy ijtimoiy hayotga ta’siri qanday?

8. Qabila boshlig‘i - shayxning vazifalari va mavqei qanday bo‘lgan?

TEST SAVOLLARI

1. Arab jamiyatida nasab-nasabning asosiy ahamiyati nimada?

a) Shaxsiy maqomni belgilash
b) Oilaviy tadbirlarni tashkil qilish
c) Tarixiy xotirani saqlash
d) Ijtimoiy, huquqiy va diniy aloqalarni ta’minlash

2**. Qahtoniylar asosan qayerda yashagan?**

a) Yaman va Janubiy Arabiston
b) Shimoliy Arabiston
c) Iroq va Shom
d) Najd

3**. Ibn Xaldun qaysi qabilalarni nasabning pokligi bilan ajratib ko‘rsatgan?**

a) Himyar, Kahlan, Tay
b) Quraysh, Kinana, Banu Asad
c) Laxm, Juzam, Iyod
d) G‘assan, Kuda‘a

4. Ibn Xaldun qaysi asarida qabilachilik haqida yozgan?

a) Al-Milal va an-Nahl
b) Tabaqot
c) Al-Jami‘
d) Muqaddima

5**. Birlashgan Arab Amirliklarida qabila nomlari qanday ishlatiladi?**

a) Shaxsiy ismlar sifatida
b) Familiya sifatida
c) Shaxsiy hayotda
d) Nasabni belgilashda

6**. Shayxlik va amirlik o‘rtasidagi asosiy farq nima?**

a) Shayxlik mintaqaviy, amirlik qabila ichida
b) Shayxlik konsensus asosida, amirlik harbiy hokimiyatga ega
c) Shayxlik faqat diniy, amirlik svetskiy
d) Hech qanday farq yo‘q

7**. Qahtoniylar qanday nom bilan ham ataladi?**

a) Al-Arab al-Musta‘riba
b) Al-Arab al-Badiya
c) Al-Arab al-Aribah
d) Al-Arab al-Shamiyya

8**. Nasabning pokligini saqlashda qaysi omil muhim deb hisoblanadi?**

a) Shahar hayoti
b) Cho‘l hayoti
c) Savdo aloqalari
d) Diniy ta’lim

9**. Birlashgan Arab Amirliklarida hukmron oila kim?**
a) Al Nahayonlar
b) Al Saudlar
c) Al Hoshimiylar
d) Al Sabohlar
10. Qadimgi arab qabilalaridan qaysi biri yo‘qolib ketgan?
a) Quraysh
b) Od va Samud
c) Tamim
d) Ansor

13-MAVZU: ARABLAR VA BOSHQA ETNOSLAR

REJA:

1. Arab davlatlari aholisining umumiy tavsifi
2.Arablarning mintaqaviy va etnokonfessional guruhlari
3.Mintaqadagi arab bo’lmagan etnoslar

Tayanch tushunchalar: *aholi etnik tarkibi, arab diasporasi, etnokonsessional guruh, maronitlar, melkitlar, nestorianlar, koptlar, druzlar, alavitlar, zardushtiylar, kurd, arman, ossuriy.marabut,*

1. Arab davlatlari aholisining umumiy tavsifi

Arab dunyosi aholisining umumiy soni haqida ma’lumot odatda aniq emas. Chunki, arab dunyosi mamlakatlarining barchasida aholini ro‘yxatga olish amaliyoti mavjud emas. Masalan, Ummon va Qatarda aholini ro‘yxatga olish umuman o‘tkazilmaydi. Livanda oxirgi umumiy ro‘yxat 1932-yilda o‘tkazilgan. Biroq Bahrayn, Misr, Iroq, Quvayt va Suriyada aholini ro‘yxatga olish ancha muntazam ravishda (odatda har 10-11 yilda bir) amalga oshiriladi. Ro‘yxatga olish dasturlari (so‘rovnomalar) odatda asosiy ma’lumotlarni yig‘ish bilan birga qo‘shimcha ixtisoslashtirilgan axborotni ham o‘z ichiga oladi.

Arab mamlakatlarida nisbatan keng tarqalgan usullardan biri bu tanlab tekshirish usuli. Bunda aholining faqat ma’lum bir qismi (har beshinchi, o’ninchi yoki yigirmanchi kishi) so‘rov o‘tkasiladi. Bu yig‘ilgan ma’lumotlarni qayta ishlash jarayonini ma’lum darajada tezlashtirish va bir vaqtning o‘zida aholini ro‘yxatga olish xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi. To‘liq va tanlab o‘tkazilgan aholi ro‘yxatlarining yakuniy ma’lumotlari odatda yetarlicha aniqlik va reprezentativlikka ega emas. Aynan shu sababli, o‘tmishda ularning natijalari ko‘pincha ishonchsiz deb topilgan va natijada nashr etilmagan. Hozirgacha arab mamlakatlarida demografik voqealar ro‘yxatini ular sodir bo‘lganda darhol qayd etish juda qiyin. Ko‘pincha ota-onalar farzandlarini ro‘yxatga olishdan bosh tortadilar. Bolaning tug‘ilishini ro‘yxatdan o‘tkazmaslikning sabablari har xil: majburiy ro‘yxatdan o‘tish to‘lovining qimmatligi, shahar va qishloq aholisida savodsizlikning keng tarqalganligi, shuningdek ijtimoiy odatlar (masalan, o‘g‘il bolaning tug‘ilishi qizdan ko‘ra ko‘proq obro‘ga ega bo‘lishi) kabi omillar bunday

holatlarga olib keladi. Bularning barchasi tug‘ilganlarning to‘liq ro‘yxatga olinmasiga va natijada demografik ma’lumotlarning jiddiy buzilishiga sabab bo‘ladi.

Demografik voqealarni yaxshi tizimli ro‘yxatga olish mexanizmining yo‘qligi statistik idoralarni bilvosita usullar va baholash metodlaridan foydalanishga majbur qiladi. Natijada, Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashtirilgan xizmatlari mutaxassislari tomonidan tayyorlangan aholi soni va uning asosiy tarkibiy qismlari bo‘yicha baholar ko‘pincha milliy manbalarda e‘lon qilingan raqamlar bilan mos kelmay qoladi. Arab mamlakatlari aholisi mintaqa va alohida davlatlar bo‘yicha juda notekis taqsimlangan. 300 million arabdan 90 milliondan ortig‘i (31%) Osiyoda, 200 milliondan ko‘prog‘i (69%) esa Afrika qit’asida yashaydi. Bundan tashqari, butun arab aholisining 75% oltita davlatda (Jazoir, Misr, Yaman, Marokash, Saudiya Arabistoni va Sudan) joylashgan bo‘lib, ularning har birida 20 milliondan ortiq aholi istiqomat qiladi. Boshqa tomondan, yana oltita arab davlati mavjud bo‘lib, ularning har birida 4 milliondan kam aholi yashaydi va ularning arab dunyosidagi umumiy aholidagi ulushi atigi 3% ni tashkil etadi (Bahrayn, Jibuti, Qatar, Ummon, Quvayt, Mavritaniya).

Har bir hududning aholi zichligi va iqtisodiy o‘zlashtirilganligi odatda 1 km² ga to‘g‘ri keladigan aholi soni, ya’ni aholi zichligi ko‘rsatkichi bilan belgilanadi. Arab mamlakatlari 14 million km² maydonda joylashgan bo‘lib, o‘rtacha aholi zichligi 1 km² ga 21 kishini tashkil qiladi. Biroq, bu ko‘rsatkich mamlakatlar bo‘yicha keskin farq qiladi: Quvaytda 1 km² ga 142 kishi, Livanda 1 km² ga 350 kishi, Bahraynda esa 1 km² ga 1023 kishi to‘g‘ri keladi. Aksincha, ba’zi mamlakatlarda aholi zichligi ancha past:Yaman, Ummon va Saudiya Arabistonida 1 km² ga 10 kishidan kam, Liviya va Mavritaniyada esa atigi 1 kishi. Bu farqlar tabiiy-geografik sharoitlar, iqtisodiy rivojlanish darajasi va urbanizatsiya darajasiga bog‘liq.

Arab dunyosining alohida geografik hududlarida ham aholining juda notekis taqsimlanishi kuzatiladi. Masalan, Shimoliy Afrikadagi mamlakatlarda eng yuqori aholi zichligi O‘rta yer dengizi va Atlantika okeani sohillarida, shimol va shimoli-g‘arbiy qismlarda qayd etilgan. Bu hududlarda shaharlarning aksariyati ham to‘plangan. Aksincha, janubiy qismlarda aholi zichligi keskin kamayadi. Liviya va Jazoirning katta qismi, shuningdek Marokash va Tunisning janubi-g‘arbiy chekkalari deyarli aholisiz hududlardan iborat. Sahroda esa doimiy aholi deyarli uchramaydi. Har bir arab davlatining o‘zida ham aholi joylashishi yanada notekis taqsimlangan. Nisbatan yuqori aholi zichligiga ega bo‘lgan yirik hududlar odatda cho‘l zonasidan tashqarida joylashgan. Buning yorqin misoli Misrdir. Nil daryosi vodiysi va deltasida (mamlakat yer maydonining atigi 4-6% ni tashkil etuvchi hudud) aholi zichligi har kvadrat kilometrga 1000-1200 kishini tashkil etadi, bu esa mamlakat bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan (1 km² ga 27 kishi) 13-16 baravar yuqori.

Xuddi shunday nosimmetrik aholi joylashishini, lekin kichikroq miqyosda, boshqa ba’zi arab mamlakatlarida ham kuzatish mumkin. Bundan tashqari, odamlar yashashi uchun noqulay tabiiy sharoitga ega bo‘lgan hududlar deyarli aholisiz ekanligini ko‘rish qiyin emas. Boshqacha qilib aytganda, aholining

joylashishiga tabiiy muhit jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Iroqda aholining asosiy qismi Dajla va Furot daryolarining serunum tekisliklarida to‘plangan. Shu bilan birga, Iroqning g‘arbiy va janubiy qismlaridagi (cho‘l va yarim cho‘l hududlar) deyarli doimiy aholi yashamaydi. Yamanda aholining 2/3 dan ortig‘i tog‘li Jabal hududida (1 km² ga 100 kishiga yaqin) to‘plangan. Shuningdek, Tihama pasttekisligining qirg‘oqbo‘yi qismida ham zich joylashgan. Sharqiy Yaman esa Rub-ul-Xoli cho‘liga ulanib ketadi va bu yerda doimiy aholi deyarli yo‘q. Ko‘chmanchi aholi, asta-sekin kamayib borayotgan bo‘lsa-da, mamlakatning sharqiy va shimoli-sharqiy qismlarida yashaydi.

Ummon va BAAda aholi asosan qirg‘oqbo‘yi hududlari va ichki vohalarda to‘plangan. Jazoirda esa eng zich aholi shimoliy qismda, xususan tor qirg‘oqbo‘yi mintaqasi va Kabiliya tog‘larida joylashgan bo‘lib, bu yerda zichlik 1 km² ga 230 kishigacha yetadi. Shu bilan birga, Jazoir Sahrosida mamlakat aholisining 10% dan ortig‘i yashaydi va zichlik 1 km² ga 1 kishidan oshmaydi. Mavritaniyada aholining 3/4 qismi mamlakatning janubida - savanna zonalari va Senegal daryosi vodiysida joylashgan. Marokash aholisining 9/10 qismi esa mamlakatning shimoli-g‘arbiy qismidagi vodiy va tog‘ etaklarida, shuningdek O‘rta yer dengizi va Atlantika okeani qirg‘oqlarida to‘plangan. Tog‘li va cho‘l chegaraviy hududlarda esa aholi juda siyrak.

Qurg‘oqchil iqlim sharoitida aholining joylashuvi va uning zichligiga asosiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil suvning mavjudligidir. Sug‘orish (tabiiy yoki sun’iy) yerga ishlov berish muddatini uzaytiradi va qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini oshirishga yordam beradi. Barcha arab mamlakatlari sayyoramizdagi eng qurg‘oqchil hududlardan birida joylashgan bo‘lib, bu yerda qayta tiklanadigan suv zaxiralari nihoyatda cheklangan. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan suv hajmi bu yerda yiliga o‘rtacha 1,5 ming kub metrni tashkil etadi, bu esa dunyo bo‘yicha o‘rtacha 13 ming kub metrlik ko‘rsatkichdan ancha kam. Suv arab sharqining iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim omil hisoblanadi va arab mamlakatlari hududida aholining joylashuvi orqali mintaqaning demografik tuzilmasiga ta’sir qiladi. Quruq tropik iqlim sharoitida aholining kichik guruhlari asosan vohalarda jamlangan. Zamonaviy texnik vositalardan foydalanish sahro hududlarining bir qismini sug‘orishga imkon beradi va bu tropik iqlim zonasida aholi joylashuvida o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Ammo bu o‘zgarishlar hozircha unchalik sezilarli emas.

Ko‘chmanchi chorvadorlar foydalanadigan hududlar aholining nisbatan past zichligi bilan ajralib turadi. Yer qanchalik quruq bo‘lsa, yaylovlar shunchalik yomonlashadi. Eng qurg‘oqchil joylarda aholining zichligi 1 km² ga 1 kishidan ham kam bo‘ladi. Arablar uchun joylashuv nuqtai nazaridan istisno holatlarni sahrolarni kesib o‘tuvchi va yil davomida oqib turadigan ulkan daryolar yaratadi. Ularning suvlaridan foydalanish aholining birlashuvini, sug‘orish tizimini tashkil qilishni va uni nazorat qilishni talab qiladi. Bejizga eng qadimiy sivilizatsiyalar aynan ana shu joylarda paydo bo‘lmagan.

Arab davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo‘lidan borishi aholining notekis to‘planishini kuchaytirishga yordam bergan va hozir ham shunday bo‘lib qolmoqda. Port xo‘jaliklarining qurilishi (Livan, Suriya, Tunis), gidrokomplekslar

(Misr, Suriya), neft qazib olish, elektr uzatish liniyalari, temir yo‘llar va yirik xalq xo‘jaligi obyektlarining barpo etilishi aholining ushbu hududlarga ko‘chishiga olib kelmoqda.

Aholining notekis joylashuvi oqibati aholi kam yashaydigan hududlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi va darajasining yetarli emasligidir. Bu esa o‘z navbatida, aholining yaxshi hayot sharoitlarini izlab bu hududlardan ketishiga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi vaqtda arab mamlakatlari aholining an’anaviy ko‘payish turidan zamonaviy turga o‘tish bosqichida turibdi. Bu shuni anglatadiki, arab mintaqasidagi demografik vaziyat tug‘ilish darajasining yuqoriligi va o‘lim darajasining tez pasayishi bilan xarakterlanadi. Natijada arab mamlakatlari “demografik portlash” hodisasi bilan ajralib turuvchi “yosh” mintaqaga aylandi.

2005-yilda mintaqa bo‘yicha tabiiy o‘sish darajasi 20% atrofida bo‘lgan. Arab mintaqasida tug‘ilish va tabiiy o‘sish darajasi bo‘yicha “jahon rekordchilari” bo‘lgan davlatlar mavjud: Somali (tabiiy o‘sish - 32%), Yaman (31%), Falastin muxtoriyati (30%), Sudan (29%), Saudiya Arabistoni (27%). Masalan, Yamanlik ayol o‘rtacha 8-10 marotaba farzand tug‘adi. Iordaniya, Iroq, Liviya, Ummon, Suriya kabi davlatlar ham 20-25% atrofidagi yuqori tabiiy o‘sish ko‘rsatkichlari bilan ajralib turadi.

Demografik siyosat faqat Misr va Tunisda olib borilmoqda. Bu mamlakatlar aholining tabiiy o‘sish darajasini kamaytirishga erishgan. Masalan, Tunisda bu ko‘rsatkich 1975-yilda 35% bo‘lgan bo‘lsa, 2005-yilda 17% gacha tushirilgan. Bu yerda demografik jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solishning eng rivojlangan tizimlaridan biri shakllangan. Tunis Afrikada birinchi bo‘lib 1964-yilda demografik siyosatni qabul qilgan va uni amalda qo‘llay boshlagan. Ammo bundan oldin ham tug‘ilish darajasini cheklashga bevosita yoki bilvosita qaratilgan qonuniy chora-tadbirlar joriy etilgan edi. 1956-yilda (Tunis siyosiy mustaqillikka erishgach) ayollar bilan erkaklar o‘rtasida huquqiy tenglik o‘rnatilgan.

Tunishda “Oilani rejalashtirish va farovonlik” nomli davlat dasturi qabul qilinib, aholining tabiiy o‘sishini maksimal darajada kamaytirishga qaratilgan. Bu dasturning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat: nikohga kirishning rasmiy yoshi oshirilgan (ayollar uchun 17 yosh, erkaklar uchun 20 yosh); davlat tomonidan bola uchun nafaqa faqat to‘rtinchi farzandgacha to‘lanadi; dastlabki ikki farzand uchun soliqlar kamaytiriladi, keyingilari uchun esa bu yengilliklar yo‘q; agar oilada ikkala ota-ona ishlasa, kamroq maosh oluvchi faqat o‘z daromadining yarmidan soliq to‘laydi va hokazo.

Misrda demografik siyosat rasman 1965-yildan beri amalga oshirib kelinmoqda. Bu yerda ham, boshqa ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlarda bo‘lgani kabi, 1970-yillarning boshidan boshlab aholi o‘sishini tartibga solishga uzoq muddatli strategik yondashuv shakllangan. Bu strategiyaga ko‘ra, tug‘ilish darajasiga bir vaqtda ta’sir ko‘rsatishi kerak bo‘lgan to‘qqizta asosiy omil belgilangan: oila turmush darajasi, ta’lim, ayollarning bandligi, qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash, sanoatlashtirish, bolalar o‘lim darajasi, ijtimoiy ta’minot, axborot va aloqa vositalari rivoji, oilani rejalashtirish bo‘yicha xizmatlar.

1985-yilda Mamlakat Aholisi bo‘yicha Milliy Kengash tashkil etilgan bo‘lib, u oilani rejalashtirish, savodsizlikka qarshi kurashish, ayol maqomini oshirish va

bolalar o‘limini kamaytirish bo‘yicha davlat siyosatini ishlab chiqish bilan shug‘ullangan. 1994-yilda esa Aholi va oilaviy farovonlik masalalari bo‘yicha maxsus vazirlik tashkil etilgan. Aksariyat arab davlatlari rahbarlari avvalo tug‘ilish darajasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazorat qilishning tezkor natija beruvchi usullariga, ya’ni tibbiy xizmatlarni kengaytirish orqali erishishga umid qilganlar. Biroq, bir qator arab mamlakatlarining tajribasi shuni ko‘rsatadiki, demografik siyosat faqat orqada qolganlikka qarshi kurashish, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy ta’minotni rivojlantirish bo‘yicha choralar bilan birga olib borilgan taqdirdagina muvaffaqiyatli bo‘ladi. Shu sababli, hozirda qator arab davlatlari rahbarlari o‘z milliy dasturlariga ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishdagi murakkab choralarni kiritishga harakat qilmoqda. Ammo bunday dasturlar, odatda, juda qimmatga tushadi va arab mamlakatlari hukumatlaridan katta moliyaviy imkoniyatlarni talab etadi.

Arab mintaqasida tabiiy o‘sish darajasi hanuz yuqori bo‘lib qolayotgan bo‘lsa-da, so‘nggi o‘n yilliklarda pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, 1990-yildan 2005-yilgacha bu ko‘rsatkich 23% gacha kamaydi. Bu ko‘plab mamlakatlarda ayollarning tug‘ish yoshi oshganligi, yosh erkaklarning ish izlab keng ko‘lamda muhojirlikka ketishi, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy-ma’rifiy mavqeining oshishi, qishloq aholisi sonining qisqarishi va urbanizatsiya darajasining ortishi, shahar ijtimoiy tuzilmalarining modernizatsiyalashuvi kabi omillarga bog‘liq.

Aholi sonining yuqori sur’atlarda o‘sishi ko‘pincha salbiy hodisa sifatida baholanadi, chunki bu holat oziq-ovqat va ekologik muammolarni keskinlashtiradi, ishsizlik va umumiy iqtisodiy vaziyatga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tez sur’atlarda o‘sayotgan aholi ikki qarama-qarshi xususiyatda namoyon bo‘ladi: bir tomondan, bu hukumatni ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish masalalarini hal qilishga undaydi, chunki bu yo‘l ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishga olib kelishi mumkin; ikkinchi tomondan esa, aholining tez o‘sishi, ishlab chiqarish sur’atining sekinlashuvi yoki iste’mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining amalda o‘zgarmasligi sharoitida doimiy ravishda import hajmining oshishiga olib keladi. Natijada moliyaviy xarajatlar ortadi, bu esa arab mamlakatlari iqtisodiyotini zaiflashtiradi.

2.Arablarning mintaqaviy va etnokonfessional guruhlari

Arablarni joylashgan mintaqasiga qarab bir nechta guruhga ajratsh mumkin, bular Arabiston yarim orolining arabları, shom mintaqasi, Shimoliy Afrika arablari, Iroq va Xuroson mintaqasi arablari, *Arabiston y.o. arablari* Saudiya Arabistoni, Yaman, Ummon, Birlashgan Arab Amirliklari, Qatar, Bahrayn, Quvaytda joylashgan. Bu hudud arab xalqining asl vatani hisoblanadi. Ko‘pincha ko‘chmanchi bedaviy qabilalar (tuya, qo‘y yoki echki boqadigan cho‘ponlar) va o‘troq aholi (shahar va qishloq aholisi) sifatida bo‘linadi. Bedaviy arablar o‘zlarining ko‘chmanchi turmush tarzi va qabila an’analarini saqlab kelgan. Masalan, Saudiya Arabistonida islom bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan madaniyat hukmron, lekin mahalliy iqlim va tarixiy sharoitlar tufayli o‘ziga xos urf-odatlar shakllangan. Asosan sunniy musulmonlar, ba’zi hududlarda (masalan, Yaman) shia va zaydiya mazhablari vakillari mavjud.

Shom mintaqasi arabları (Levanta) Suriya, Livan, Iordaniya, Falastinda joylashgan. Bu hududda arablar koʻproq shahar va qishloq aholisi sifatida yashaydi. Ularning madaniyati Fors koʻrfazi mintaqasidan farqli ravishda koʻproq Oʻrta dengiz ta'siriga ega. Masalan, Livan va Suriyada xristian arablar ham mavjud boʻlib, ular umumiy arab aholisining bir qismini tashkil qiladi. Bu mintaqa arablari oʻzlarining boy adabiy va madaniy an'analari bilan ajralib turadi. Sunniylar, shialar, xristianlar va boshqa diniy guruhlar.

Shimoliy Afrika arabları (Magʻrib) Misr, Sudan, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokashda joylashgan. Bu hududda arablar mahalliy barbar xalqlari bilan aralashib, oʻziga xos arab-barbar madaniyatini shakllantirgan. Misr arabları oʻzlarining tarixiy va madaniy merosi, ayniqsa Qadimgi Misr ta'siri bilan ajralib turadi. Magʻrib mintaqasida ibodiy va boshqa islom mazhablari ham uchraydi. Masalan, Jazoir va Marokashda arablar mahalliy barbar an'analari bilan uygʻunlashgan. Asosan sunniy musulmonlar, oz sonli ibodiy va xristianlar.

Iroq va Xuroson mintaqasi arabları Iroq, va tarixan Oʻrta Osiyo hududlariga koʻchib kelgan arablar. Iroq arablari shia va sunniy boʻlinishlari bilan ajralib turadi. Oʻrta Osiyoda, xususan, Movarounnahr (hozirgi Oʻzbekiston, Tojikiston va boshqa hududlar)da arablar VII-VIII asrlarda islomni yoyish maqsadida kelgan. Bu hududda arablar mahalliy xalqlar (turkiy va eroniy xalqlar) bilan aralashib, oʻziga xos etnik guruhlarni shakllantirgan. Masalan, Oʻzbekistonda yashovchi arablarning bir qismi qadimgi qabila nomlarini (masalan, Shaybon, Quraysh) saqlab qolgan. Sunniylar, shialar, oz sonli zaydiyalar.

Diaspora arabları Yevropa, Amerika, Avstraliya va boshqa mintaqalarda yashaydi. Arab diasporasi – bu arab millatiga mansub boʻlgan, ammo Arab olami (Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika) tashqarisida, turli mamlakatlarda yashovchi jamoalarni anglatadi. Arab diasporasi asosan XIX-XX asrlarda iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sabablar tufayli shakllangan. Fransiyada arab diasporasi asosan Shimoliy Afrikadan (Jazoir, Marokash, Tunis) kelgan muhojirlardan iborat. Ularning soni taxminan 5-6 million kishini tashkil qiladi (2020-yil maʻlumotlari). Bu jamoalar koʻpincha shaharlarning chekka hududlarida yashaydi va fransuz jamiyatiga integratsiya masalasi dolzarb boʻlib kelmoqda.

Germaniyada Suriya va Iroqdan kelgan arab muhojirlari koʻproq (ayniqsa, 2015-yildan keyingi migratsiya toʻlqinlari tufayli). Buyuk Britaniyada arab diasporasi xilma-xil boʻlib, Livan, Misr va Fors koʻrfazi davlatlaridan kelganlar koʻp. Koʻpincha musulmon (sunniy va shia), lekin xristian arablar (masalan, livanlik maruniylar) ham mavjud. Ular oʻz tillari va an'analarini saqlashga harakat qilishadi, lekin yangi muhitga moslashish tufayli koʻplab yoshlar ikki tilli boʻlib ulgʻayadi.

AQShda arab diasporasi taxminan 3,7 million kishini tashkil qiladi (2020-yil maʻlumotlari). Ular asosan Michigan ("Amerikaning arab poytaxti" deb ataladi), Nyu-York va Kaliforniyada yashaydi. Livan, Suriya va Falastindan kelganlar koʻp. Kanadada arab diasporasi kichikroq, lekin Toronto va Monreal kabi shaharlarda faol jamoalar mavjud. AQShda arab-amerikaliklar orasida xristianlar (ayniqsa, livanliklar orasida) va musulmonlar teng taqsimlangan. Ular oʻzlarining madaniy festivallari, arab taomlari va an'analarini saqlab qolishga intilishadi.

Braziliyada 10 milliondan ortiq arab kelib chiqishi bo‘lgan odamlar yashaydi, asosan Livan va Suriyadan kelganlar. Bu jamoa mamlakatning iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim rol o‘ynaydi. Argentinada ham livanlik va suriyalik arablar ko‘p, ularning avlodlari mahalliy jamiyatga yaxshi integratsiya qilingan. Ko‘pincha xristian arablar (maruniylar, pravoslavlar), ammo musulmonlar ham mavjud. Ular o‘zlarining arab tilini kamroq ishlatishadi, lekin madaniy an’analarni (masalan, dabka raqsi, arab taomlari) saqlab qolishadi.

Avstraliyada arab diasporasi asosan Livan va Misrdan kelgan muhojirlardan iborat, taxminan 500 ming kishi (2020-yil ma‘lumotlari). Ular Sidney va Melburn shaharlarida yashaydi. Yangi Zelandiyada arab jamoasi kichikroq, lekin faol. Musulmon va xristian arablar teng taqsimlangan. Ular mahalliy jamiyatga moslashgan, lekin o‘zlarining diniy va madaniy an’analarini saqlashadi.

Janubi-Sharqiy Osiyoda (masalan, Indoneziya, Malayziya) arab diasporasi kichik, lekin tarixiy jihatdan muhim. Ular asosan savdo va diniy faoliyat orqali kelgan (masalan, Hadramaut arablari). Janubiy Afrika va boshqa mintaqalarda arab diasporasi mavjud, lekin soni kam. Arab diasporasi orasida arab tili (turli lahjalar) saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ko‘plab yosh avlod mahalliy tillarni (ingliz, fransuz, ispan va boshqalar) asosiy til sifatida qabul qiladi. Diasporada musulmonlar (sunniy va shia) va xristianlar (maruniylar, Qubtirlar, pravoslavlar) teng taqsimlangan. Diasporadagi arablar ko‘pincha diskriminatsiya, iqtisodiy qiyinchiliklar va madaniy moslashuv muammolariga duch keladi. Shu bilan birga, ular ko‘plab mamlakatlarda iqtisodiy, ilmiy va madaniy sohalarda muhim hissa qo‘shmoqda. Arab diasporasi o‘zlarining taomlari (hummus, falafel, shawarma), musiqasi (ud, qanun asboblari) va an’analarini (to‘y marosimlari, diniy bayramlar) saqlab qolishga harakat qiladi.

Livan diasporasi dunyoda eng katta va faol arab diasporalaridan biridir, ayniqsa Braziliya va AQShda. Dearborn (Michigan, AQSh) shahri arab madaniyatining markazi sifatida tanilgan, bu yerda arab festivallari va bozorlari muntazam tashkil etiladi. Arab diasporasi adabiyot, kino va san’at sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishgan, masalan, livanlik yozuvchi Amin Maalouf va suriyalik rejissyorlar.

Etnokonfessional guruhlar bu diniy e’tiqodlari asosida ajralib turadigan etnik guruhlardir, ya’ni ularning alohidaligi ma’lum bir konfessiyaga mansubligi bilan bog‘liq. Bunday guruhlar kengroq etnik hamjamiyat tarkibida mavjud bo‘lishi mumkin, biroq diniy e’tiqodlar va diniy amaliyotlar sababli o‘ziga xosligini saqlab qoladi. Arablar orasidagi etnokonfessional guruhlarga xristian rabablar *maronitlar, melkitlar, nestorianlar, Qubtirlar* va boshqa hamda shialik yo‘nalishining o‘ziga xos oqimi bo‘lgan *druzlar, alavitlar* va *zardushtiylik diniga* e’tiqod qiluvchi arablar kiradi.

Arab xristianlari haqida gapirishdan oldin, xristianlik tushunchasini qisqacha ko‘rib chiqish lozim. Xristianlik buddizm va islom bilan bir qatorda uchta jahon dinlaridan biridir. Uning asosiy yo‘nalishlari: pravoslaviye, katolitsizm va protestantizm. Xristianlikning markazida Iiso a.s.ga Xudo-inson, Najotkor va uchbir Xudoning ikkinchi shaxsi sifatidagi e’tiqod yotadi. Dindorlar ilohiy inoyatga muqaddas marosimlarda ishtirok etish orqali ulashadilar. Xristianlik

ta’limoti manbai Muqaddas an’ana, unda asosiy o‘rinni Muqaddas Yozuv (Bibliya), “Imon ramzi”, o‘tkazilgan umumjahon va ba’zi mahalliy yig‘inlar qarorlari hamda cherkov otalarining alohida asarlari egallaydi.

Xristianlik I asrda Falastindagi yahudiylar orasida paydo bo‘lib, tez orada O‘rta yer dengizi xalqlari orasida tarqaldi. IV asrda Rim imperiyasining davlat dini bo‘ldi. XIII asrga kelib butun Yevropa xristianlashdi. Rusda xristianlik Vizantiya ta’sirida X asrdan tarqala boshladi. 1054-yilda cherkovlar bo‘linishi (sxizma) natijasida xristianlik pravoslaviye va katolitsizmga ajraldi. XVI asrda katolitsizmdan reformatsiya natijasida protestantizm vujudga keldi. Xristianlarning umumiy soni 1 milliarddan oshadi.

Arab olamida xristianlar ozchilikni tashkil qiladi. Ularning eng ko‘p soni quyidagi mamlakatlarda uchraydi (1998-yil ma’lumotlari asosida): Livanda taxminan 50% (keyinchalik ma’lumotlarga ko‘ra, 30% atrofida); Isroil (Falastin) Arab aholisining 13%; Misrda 10%; Suriyada 7%; Iordaniyada 5%; Iroqda 3%. Arab xristianlari turli diniy jamoalarga bo‘linadi. Bular *katoliklar* (Rim-katolik cherkoviga mansub bo‘lgan arablar) asosan Livan, Misr va Suriyada yashaydi; *pravoslavlar*: Sharqiy pravoslav cherkoviga mansub bo‘lib, ular Suriya, Livan va Falastinda ko‘p; *maronitlar* (V-VII asrlarda Suriyada tashkil topgan, Mar Maron ismli afsonaviy asoschi nomiga atalgan xristian cherkovi a’zolari) asosan Livan (eng katta jamoa), shuningdek, Suriya va Misrda uchraydi; *yakovitlar* (VI asrda Suriya va Mesopotamiyada tashkil topgan cherkov a’zolari) asoschisi suriyalik episkop Yakov Baradeus. Patriarxning qarorgohi Xoms shahrida joylashgan. Yakovitlarning ibodat va marosimlari pravoslavlardan unchalik farq qilmaydi, lekin an’analari qadimiyroq; *arman-grigorianlar* (Arman xristian cherkovining a’zolari) asoschisi birinchi arman patriarxi Grigori Prosvetitel. Ularning marosimlari pravoslavlardan ozgina farq qiladi, lekin qadimiy an’analarni saqlaydi; *nestoriyanlar (*V asrda Vizantiyada Nestoriy tomonidan asos solingan xristian oqimi) Iso alayhisalomni inson sifatida tug‘ilgani va keyinchalik ilohiy tabiatni qabul qilgani haqida ta’limotni ilgari suradi; *melkitlar (*Grek-katolik cherkovi a’zolari) pravoslav va katolik an’analarini birlashtiradi; *boshqa kichik guruhlar*, shu jumladan, Qubtirlar (asosan Misrda) va boshqa oz sonli jamoalar.

Arab xristianlari arab tilida (turli lahjalarda) so‘zlashadi, lekin ibodatlar ko‘pincha suryoni, yunon yoki arman tillarida olib boriladi. Ular ko‘pincha arab madaniyatiga chuqur singib ketgan bo‘lib, arab adabiyoti, musiqasi va taomlarida muhim rol o‘ynaydi (masalan, Livan madaniyatida maroniylar katta ta’sirga ega). Arab olamida xristianlar diniy ozchilik sifatida ba’zan diskriminatsiya va ijtimoiy bosimga duch keladi, ayniqsa Suriya va Iroq kabi mojaroli mintaqalarda. Shu bilan birga, Livan kabi mamlakatlarda ular siyosiy va iqtisodiy hayotda faol ishtirok etadi.

Arab nasroniylari orasida eng qiziqarli va o‘ziga xos konfessional guruh bu *maronitlardir*. Maronitlarning aniq soni noma’lum, masalan, Livanda ularning soni taxminan 880 ming kishini tashkil etadi. Mamlakatning ko‘plab hududlarida maronitlar boshqa konfessiya vakillari shialar, sunniylar, druzlar, yunon pravoslav arablari bilan yonma-yon yashaydi. Maronitlarning aksariyati qishloqlarda istiqomat qiladi.

XIII-XVI asrlarda maronit cherkovi Vatikan hukmronligini tan oldi, biroq qadimgi sharqiy marosimlarni va suryoniy (aramiy) tilidagi ibodatni saqlab qoldi. Hozirda maronitlar arab tilida ham ibodat qilishadi. 1954-yildan boshlab maronitlar rahbari Vatikan tomonidan tayinlanadi, va uning qarorgohi Livanda joylashgan. 1943-yilgi Milliy Paktda belgilanishicha, Livan prezidenti, bir necha vazir va parlament deputatlarining taxminan 1/3 qismi maronitlardan bo‘lishi kerak.

Maronitlar boshqa nasroniy dehqonlar singari uzum vino va *“araq”* nomli uzum arog‘ini ishlab chiqaradi. Sovun qaynatish, bo‘yoqchilik, quruvchilik va temirchilik rivojlangan. Kisravan tumanidagi temir rudasi konlaridan plug, tuyoq temiri, pillakashlik idishlari tayyorlanadi. Beit-esh-Shabab maronit qishlog‘ida qadimdan butun Livandagi cherkovlar va monastirlar uchun qo‘ng‘iroqlar quyiladi. Maronitlar savdo, sanoat, xizmat ko‘rsatish sohalarida ham faol. Maxsus faqat maronitlarga xos kasb haqida gapirish mumkin emas. Vinochilik, cho‘chqachilik va ba’zi hunarmandchilik turlari Livandagi nasroniylarni musulmonlardan ajratib turadi, chunki musulmonlarga bu ishlar diniy qoidalarga ko‘ra taqiqlangan. Yer haydash ishlari taqvimi, qishloq xo‘jaligi asbob-uskunalarining nomi va turi maronitlar hamda Livandagi boshqa guruhlar yunon pravoslavlari, yunon katoliklari, druzlar, sunniylar va shialar orasida umumiy.

Maronitlarning an’anaviy qishloq uyi bu odatda bitta xonali bo‘lib, qalin loy devor bilan ikki qismga bo‘lingan bo‘ladi. Devor va devorbo‘ylardagi kovaklarda karavot, kiyim-kechak va idishlar saqlanadi. Katta qismi mehmon qabul qilinadigan joy (maqad) hisoblanadi. Devorga yorqin g‘ilofli yostiqlar bilan past divan, to‘rtburchakli stol, to‘qilgan o‘rindiqli yog‘och taburetkalar joylashtiriladi. Ilgari eshitish oynasi yaqinida yerga qazilgan dumaloq o‘choq (kanun) bo‘lgan, atrofi tosh bilan o‘ralgan. Quvuri bo‘lmagan tutun derazadan chiqqan. Hozirda bu o‘choq temirdan yasalgan pechka bilan almashtirilgan, yoqilg‘isi kerosin. Qishda ochiq o‘choq hali ham isitish vositasi sifatida ishlatiladi.

Yorug‘lik manbai ilgari moy chirog‘i bo‘lgan bo‘lsa, hozir kerosin yoki karbid chiroqlari, devorga yoki tomni ushlab turuvchi tosh ustunga o‘rnatilgan bo‘ladi. Bu yerda oila suratlari osilgan, ko‘pincha emigratsiya qilgan qarindoshlarning portretlari ham bo‘ladi. Maronit uylarida ikonalar ham bo‘ladi odatda bu qishloqning homiy avliyosi yoki Muqaddas Maryam tasviri hisoblanadi. Xonaning ikkinchi kichikroq qismi odatda yotoqxona va oshxona sifatida ishlatilgan. Ko‘p xonali uylarda esa bu maqsadlar uchun alohida xonalar ajratilgan. Xristian muhitida polga to‘shak va qo‘y terilari solib uxlash odati, XX asr boshigacha Livan qishloqlarida keng tarqalgan bo‘lsa-da, asta-sekin yo‘qolgan. Bugungi kunda ko‘pchilik maronit uylarida karavotlar mavjud.

Uy-ro‘zg‘or buyumlari xilma-xilligi bilan ajralib turmaydi: qozon, misdan yasalgan qahva qaynatuvchi idish, qo‘lda aylantiriladigan silindrsimon qahva maydalagich, kattagina tosh ohak va to‘rg‘ich, har xil maqsadlar uchun mo‘ljallangan sopol idishlar, mis yoki to‘qilgan likoplar, chashkalar, kichik stakanlar, likopchalar va ovqatlanish uchun mo‘ljallangan idish-tovoqlar. Alohida ta’kidlash joizki, O‘rta Yer dengizi mintaqasida keng tarqalgan sopol idish mavjud bo‘lib, undan lab bilan tegmasdan, og‘izga to‘g‘ri yo‘naltirib, idishni havoda

tutgan holda ichiladi. Bugungi Livan qishlog‘ida yashovchi aholining kundalik hayotida foydalaniladigan ko‘plab buyumlar chet elda ishlab chiqarilgan.

Diniy omilning ta’siri kiyimda ham ko‘zga tashlanadi. VII asrda musulmonlar o‘zlarining g’ayridin fuqarolari uchun maxsus kiyinish qoidalarini joriy qilgan, ularga maxsus belbog‘ zunnar, alohida rangdagi bosh kiyimlar taqish majburiy bo‘lgan. Hatto ular minib yuradigan hayvonlar (masalan, eshak yoki xachir) ham e’tiborni tortadigan yog‘och gumbazli egar bilan belgilanishi kerak bo‘lgan. Musulmonlar uchun muqaddas hisoblangan yashil va oq rangdagi kiyimlarni musulmon bo‘lmaganlar kiyishi taqiqlangan. Xristian jamoalari yetakchilari bu ranglardagi kiyimlarni kiyishni e’tiqodning buzilishi deb hisoblaganlar.

Masalan, Yusuf ar-Rizzi (1596–1608-yillarda maronit patriarxi) davrida El-Urkub viloyatidagi bir guruh maronitlar *bayadiyya* (oq rang ma’nosidagi *ab‘yad* so‘zidan olingan) deb nomlangan, chunki ular oq ro‘mollar o‘rab yurganlar. Bu esa ularni islomga o‘tishda gumon qilishga olib kelgan. Musulmon hokimiyatlarining bu taqiqlari Livan tog‘larida ko‘p hollarda buzilgan, biroq rasman faqat XIX asrning o‘rtalarida bekor qilingan. XIX asrning birinchi yarmida musulmonlar va xristianlar o‘rtasidagi kiyimdagi tafovutlar shaharlarda deyarli yo‘q bo‘lib ketgan.

Maronit tog‘lik erkaklari qora “sharval” kiygan, bu kiyim Livanda miloddan avvalgi VI asrda Ahamoniylar davridan beri ma’lum. Ular qisqa junli kurtka, keng va odatda qizil belbog‘ *kushak* bog‘lagan, ko‘pincha unga xanjar qistirib qo‘yilgan. Eng keng tarqalgan erkaklar bosh kiyimi yog‘ochdan qilingan qalpoq *lyabbada*, unga mato o‘rab qo‘yilgan, uchi esa yelkalarga tushib turadi. Maronit qishloq ayollari yuzlarini yopmay yurishgan. Ularning kiyimi rang-barang, uzun liboslar, keng shalvarlar va turli taqinchoqlar bilan ajralib turgan. Zamonaviy turmushga chiqqan maronit va druz ayollarining bosh kiyimi *tantur* bo‘lgan. Bu taxminan 30 sm balandlikdagi ingichka konus, bosh tepasiga matodan tayyorlangan halqa yordamida mahkamlanadi. Konusning uchiga yarim shaffof oq duvak bog‘lanadi. Tantur yog‘ochdan yasalib, usti zarb qilingan kumush yoki kam hollarda oltin qoplama bilan bezatilgan yoki butunlay kumushdan tayyorlangan.

Kumush tantur va unga ilingan duvak ayolning bo‘yini balandroq va qomatini sodda ko‘rsatgan, biroq juda noqulay bo‘lgan. Zamondoshlarning guvohliklariga ko‘ra, tantur hattoki uxlash vaqtida ham echilmagan, faqat kasallik holatida yechilgan. XIX asr boshlarida maronit patriarxi tantur kiyishni taqiqlagan, chunki u butparastlik qoldig‘i deb hisoblangan. XIX asr o‘rtalariga kelib tantur kiyish to‘liq yo‘qolgan. Hozirda uni faqat reklama plakatlarida yoki tarixiy filmlarda ko‘rish mumkin.

Hozirgi kunda maronitlar faol tarzda Yevropa (ayniqsa, fransuz) modasini qabul qilmoqdalar. An’anaviy kiyim faqat keksa avlod vakillarida uchraydi, u ham bo‘lsa, ko‘pincha Yevropa uslubidagi kiyim elementlari bilan birga kiyiladi. Masalan, qariyalar sharovarga zamonaviy pidjak kiyishadi. Katta yoshli ayollar bir rangli, uzun Yevropa uslubidagi ko‘ylaklar kiyishadi va boshlariga ro‘mol yoki dastro‘mol bog‘lashadi. Umuman olganda, zamonaviy maronitlarning kiyimi Livandagi boshqa nasroniy aholining kiyimidan farq qilmaydi. Barcha xristian ayollar singari, maronit ayollar ham yuzlarini hech qachon yopmaydilar. Faqat

juda ozchilik maronit erkaklar “kufiya” deb ataluvchi bosh ro‘molini kiyadilar bu bosh kiyim I jahon urushidan so‘ng arab millatchiligining ramziga aylangan. Ko‘plab maronitlar mo‘ylov qo‘ymaydilar, holbuki musulmonlar orasida mo‘ylov erkaklik ramzi sifatida deyarli ajralmas atribut hisoblanadi. G‘arbiy sayyohlar orasida keng tarqalgan noto‘g‘ri qarashlarga qaramay, tarbush *(feska)*, uzun kaftan *(kunbaz)* yoki junli plash *(aba)* kiyish kishining musulmonligidan dalolat bermaydi. Livandagi xristian ayollar g‘arbona uslubni boshqa guruhlarga qaraganda kuchliroq qabul qilgan. J. Gyulik, 1961–1962 yillarda Tripoli shahrida tadqiqot olib borib, erkaklar kiyimi bo‘yicha diniy farqlar yo‘qligini qayd etgan. U shunday xulosa qiladi: Umuman olganda, dunyoviy shaxsning qaysi konfessiyaga mansubligini aniqlovchi belgilar mavjud, biroq ular asosan taxminiy xarakterga ega. O‘zlari esa, ya’ni livanliklar, odatda turli diniy jamoalarga xos kiyim farqlarini inkor etadilar, bundan faqat diniy arboblar kiyimlari mustasno.

Maronit dehqonining ovqatlanish tartibi ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Maronit qishlog‘i Xadas-al-Jubbada bir kishining kunlik oziq-ovqat iste’moli o‘rtacha 2890 kaloriyani tashkil qiladi, bu ko‘rsatkich umumiy Livan darajasi (2685 kaloriya)ga juda yaqin. Maronit dehqonlarining kaloriyalarning 40-50 foizi non mahsulotlari hisobiga to‘g‘ri keladi. Non qishloq nonvoyxonasidagi pechda *(furn)* yoki uyda tannur yoki sadjda pishiriladi. *Tannur* tashqarida yoki alohida xonada joylashgan tuxumsimon shakldagi loy pech bo‘lib, o‘tin, butazor, ko‘mir bilan yoqiladi. Qizib bo‘lgach, ayollar xamirni pech devoriga yopishtiradilar va 2-3 daqiqada non tayyor bo‘ladi.

Sadj uch oyoqli metall yarim sharcha bo‘lib, uning ostida o‘t yoqiladi. Bu usul Suriya ichkarisidagi badaviylar orasida keng tarqalgan, biroq Livan qishloqlarida asta-sekin yo‘qolib bormoqda. Go‘sht Livan dehqonining dasturxonida nisbatan kamdan-kam holatlarda paydo bo‘ladi. Odatda bu echki go‘shti yoki qo‘y go‘shti bo‘ladi. O‘rtacha daromadli oilalar avgust-sentabr oylarida bir yoki ikki bosh qo‘y sotib olib, ularni oyoq-chaqa ozuqa va tut daraxti barglari bilan noyabr o‘rtalarigacha boqishadi. Keyin qo‘yni uy egasi o‘zi (qarindoshlar va mehmonlar ishtirokida) so‘yadi va go‘shtning bir qismi mehmonlarga tarqatiladi. Qaynatilib, qattiq tuzlangan go‘sht (kaurma) butun qish davomida saqlanadi va ayrim taomlar tarkibiga kiradi. Zamonaviy davrda livanliklar taomnomasida tovuq, tuxum va konserva mahsulotlari tez-tez uchraydi. Umuman olganda, maronitlarning ovqatlanish odatlari Livanning boshqa guruhlaridan deyarli farq qilmaydi. Garchi cho‘chqa go‘shti sunniylar, shialar va druzlar uchun diniy jihatdan man etilgan bo‘lsa-da, maronitlar orasida ham bu go‘sht kundalik ovqatga aylanmagan. Livanda cho‘chqachilik keng tarqalmagan, bu ish bilan asosan armanlar va ayrim boshqa xristian guruhlari shug‘ullanadi. Uzumdan tayyorlangan sharob va araq, musulmonlar uchun harom bo‘lishiga qaramay, maronit dehqonining dasturxonida faqat bayram kunlari paydo bo‘ladi.

Oldinlari maronitlarning taomnomasiga diniy ro‘zalar katta ta’sir ko‘rsatgan ko‘p kunlik ro‘zalar (masalan, etti haftalik Buyuk ro‘za) hamda haftalik ro‘zalar (chorshanba va juma kunlari) mavjud edi. Bu davrlarda nafaqat go‘sht, balki baliq va tuxum iste’moli ham taqiqlangan edi. Maronit ro‘zalari Sharqiy xristian dunyosidagi eng og‘irlaridan biri hisoblangan. Hozirda esa bu qoidalarga

avvalgidek qat’iy rioya qilinmaydi, xususan shahar aholisi va yoshlar orasida umuman ro‘za tutmaydiganlar ko‘p.

Livanlik maronitlar orasida oilaviy-nikoh me’yorlari va amaliyotlari o‘rtasida tafovut mavjud. To‘rt asr davomida Rimdan kelgan elchilar va maronitlar orasidagi latinlashtirish tarafdorlari Sharqning umumiy an’analariga xos turmush va nikoh urf-odatlariga qarshi kurash olib borganlar. 1596-yilda Livanga tashrif buyurgan papaviy elchi J. Dandini o‘z hisobotida maronitlar nikoh borasida katolik qoidalaridan jiddiy og‘ishayotganini ta’kidlagan. 12-14 yoshli maronit o‘spirinlar to‘laqonli kuyov deb hisoblangan. Nikoh qaydnomalari nihoyatda beparvo yuritilgan, bu esa ko‘p xotinlik yoki ko‘p erlilik holatlariga olib kelgan. Amiya qizlar bilan turmush qurish va bidatchilar (ya’ni, katolik ittifoqqa qo‘shilmagan xristianlar) bilan nikohlar ruxsat etilgan. Ajrashish ham mumkin bo‘lgan. Sharqiy xristian an’anasiga ko‘ra nikohdan oldin uylanishga haqli bo‘lgan ruhoniylar orasida bir necha bor uylanish hollari kuzatilgan.

1596-yilgi Maronitlar sinodi, J. Dandini tashabbusi bilan chaqirilib, bu kabi holatlarni keskin qoralagan va yangi nikoh kodeksini joriy qilgan. Biroq, bu qoidalar tez-tez buzilgan, keyingi sinod hujjatlarida bu holatlar qayd etilgan. 1644-yil dekabridagi sinod qarorlarida quyidagilar ta’kidlangan: Nikoh masalasi butunlay ruhoniylar ixtiyorida bo‘lishi kerak; Bu masalalarda dunyoviy hukmdorlarga murojaat qilish cherkovdan chiqarish bilan jazolanadi; Ajrashish qattiq taqiqlangan, shuningdek, 1596-yildagi barcha qarorlar qayta tasdiqlangan. Shunga qaramay, bu qoidalar hatto ruhoniylar tomonidan ham buzilgan. Ba’zi maronit ruhoniylar bir necha marta uylanishmoqda. Qadimiy an’anaga zid tarzda, ilgari turmush qurgan ruhoniylar yangi nikoh tuzishlariga ruxsat berilgan. Hatto men bitta odamni bilaman u avval uylangan, keyin ruhoniy bo‘lgan, shundan keyin yana uch marta uylangan. Bunday sharmandali holatlar yashiriladi va ko‘z yumuladi.

XIX asr Yevropa kuzatuvchilari tomonidan qayd etilgan maxr olish amaliyoti hozirgacha maronitlar orasida saqlanib qolgan. Livanlik xristianlar odatda o‘z jamoasida “kelin uchun to‘lov” mavjudligi haqida gapirishni xush ko‘rmaydilar. Ular maxrni hurmat belgisi yoki kuyov oilasining yangi oila uchun bergan ixtiyoriy sovg‘asi sifatida ko‘rsatishga harakat qiladilar. Bunga qarama-qarshi ravishda, musulmonlardagi maxr xristian an’analari nuqtai nazaridan qiz uchun to‘lanadigan haq sifatida ko‘riladi.

Maronit diniy marosimlarining lotinlashtirilishini qo‘llab-quvvatlovchilar orasida maxr urf-odatidan tashqari, o‘zaro qarindoshlar (amakivachchalar) o‘rtasidagi nikohlar ham keskin norozilik uyg‘otgan va uyg‘otmoqda. 1644-yilgi sinodning 10-paragrafi bu borada quyidagicha qat’iy taqiqlarni belgilaydi: Kimki otasi tomonidan amakisining qiziga, otasi tomonidan xolasining qiziga, onasi tomonidan amakisining qiziga yoki onasi tomonidan xolasining qiziga uylansa bu nikoh bekor qilinadi va patriarx tomonidan buziladi.

Yaqin Sharq aholisi orasida oilaviy-nikoh munosabatlarining eng o‘ziga xos xususiyati – bu ortokuzinlik nikoh, ya’ni arabchada *bin ammi* – otasi tomonidan amakisining qiziga uylanish urfidir. Bu turdagi nikohlarning kelib chiqishi odatda katta patriarxal oilalarda yoki kengroq ota-urug‘ guruhlarida shakllangan mulkiy

munosabatlar bilan bog‘lanadi. Sharqiy an’anaga ko‘ra bin ammi – otasi tomonidan amakisining o‘g‘li – tabiiy kuyov sifatida qaralgan; u maxr to‘lashdan butunlay yoki qisman ozod bo‘lgan; qizning otasi uni boshqa yigitga faqat patrilineyar kuzinning ota-onasi roziligi bilan berishi mumkin edi; agar rozilik bo‘lmasa, yangi kuyov o‘sha kuzinning ota-onasiga kompensatsiya sifatida maxrning bir qismini to‘lashi kerak bo‘lgan; agar bin ammi va uning ota-onasi o‘z huquqlarini talab qilsa, lekin qizning otasi bu nikohga qarshi bo‘lsa, qiz turmushga chiqmay qolishi mumkin edi. Bu imtiyozli shartlar, ya’ni “jiyanning huquqlari”, Yaqin Sharqda ortokuzinlik nikohlarini qo‘llab-quvvatlovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan. Ba’zida bin ammi va qizning otasi “qizning mulkdoshlari” sifatida qaralgan: ular konfliktga kirishgan, chunki bin ammi o‘z huquqidan foydalansa, qizning otasi maxrdan mosuvo bo‘lgan. Lekin bu nikohlarda asl qaror qabul qiluvchi bin amm emas, balki uning otasi bo‘lgan. Ya’ni, kuyovning otasi o‘z o‘g‘lini **ukasi (qizning otasi)**ning qiziga uylantirish huquqiga ega bo‘lgan. Bu nikohlarning kelib chiqishini tushunish uchun katta patriarxal oila boshlig‘i vafotidan keyin paydo bo‘ladigan holatlarga nazar solish lozim: Oila bo‘linishi tezda amalga oshmagan; bir muddat aka-ukalar birga yashab, umumiy xo‘jalik yuritishgan; ular birgalikda patriarx rolini bajarganlar, shu jumladan yolg‘iz a’zolarni uylantirish mas’uliyatini ham; bunday vaziyatlar Sharqiy O‘rta yer dengizi mintaqasidagi arablar orasida hozirgi kunda ham uchraydi.

Alaviylar, shuningdek *Nusayriylar*, ba‘zida *Ali-Allah* deb ham ataladi (Ya‘ni, Aliyni ilohlashtiruvchilar) алавизмga ergashuvchi kishilar bo‘lib, bu oqim sinkretik din hisoblanadi. Uni forscha yo‘nalishdagi islomning yoki hatto shia islomining ezoterik tarmog‘i sifatida qarash mumkin. alaviylarni shialik bilan Ali (Payg‘ambar Muhammadning kuyovi va amakivachchasi)ga sig‘inish birlashtirib turadi.

Алaviylik islomdagi bir qancha diniy yo‘nalishlar, tarmoqlar yoki oqimlar uchun qo‘llanadi. Ular shia ismoiliy ta’limotiga va gnostik nasroniylikka yaqin hisoblanadi. Ba’zi musulmon ilohiyotchilari (masalan, Ibn Taymiyaning mashhur fatvosi tarafdorlari) alaviylarni shialikdan ajralib chiqqan va o‘z diniy qarashlari hamda amaliyotlarida asosiy islom yo‘nalishlaridan shu qadar uzoqlashgan oqim deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, alaviylar islomdan ajralib chiqib, islom, nasroniylik va islomdan oldingi Sharq dinlarining qorishmasiga aylangan alohida bir dinni tashkil qilgan. Shuningdek, ayrim fikrlarga ko‘ra, alaviylar atamasi yagona diniy guruhni emas, balki bir nechta alohida, genetik va diniy jihatdan farqlanuvchi musulmon sekta yoki oqimlarni bildiradi. Shu nuqtai nazardan, turkcha “qizilboshlar” (алевийlar) va suriyalik “alaviylar” bir-biriga na ildiz jihatdan, na diniy amaliyot jihatdan bog‘liq emas. Masalan, *Alawi* (suriyalik nusayriylar uchun) va *Alevi* (turkiyalik aleviylar uchun) terminlari ajratib ko‘rsatilishi mumkin. Sharqshunos S. G‘afurov ham turk va suriyalik alaviylar o‘rtasidagi sezilarli farqlarga e’tibor qaratgan. U bu masala Yevropa sharqshunosligida hali ham to‘liq yechilmaganini ta’kidlagan. Levant (Sharqiy O‘rta Yer dengizi)dagi va Kichik Osiyodagi nusayriy guruhlar o‘rtasidagi farqlar ba’zan *“quyoshiylar”*, *“oyiylar”*, *“g‘arbiylar”* va *“sharqiylar”* kabi tasniflar orqali tushuntiriladi.

Bundan tashqari, “alaviy” sifatdoshi (Ali ismidan olingan) ko‘p hollarda umumiy ma’noda ishlatiladi, ya’ni oddiygina Ali nomiga mansublikni bildiradi. Bu esa ko‘pincha chalkashliklarga sabab bo‘ladi. Alaviylar payg‘ambar Muhammadning oilasi a’zolari ahl al-bayt mutlaq bilimga ega, deb e’tiqod qiladilar. Ular odamlarni yashirin bilimga ega bo‘lgan tanlanganlar bilan oddiy, bilimsiz omma o‘rtasida ajratadilar. Tanlanganlar *“xossa”* (ya’ni, xoslar), boshqalar esa *“omma”* (ya’ni, ommaviylar) deb ataladi. Har qanday jamoaga nisbatan sud hokimiyati imomga tegishli bo‘ladi, va ko‘plab diniy marosimlar imomsiz o‘tkazilmaydi. Imomdan keyingi darajadagi shayxlar “naqib” (Muhammadni ifodalovchi) va “najib” (Salmonni ifodalovchi) sanaladi. Alaviylar fikricha, xossa faqat ota-onasi ikkalasi ham alaviy bo‘lgan shaxs bo‘lishi mumkin. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, xossaga faqat balog‘at yoshiga yetganidan so‘ng, mahalliy imom rahbarligida o‘tkaziladigan maxfiy yig‘ilishda qabul qilinadi. Unda diniy sirlar oshkor qilinadi va ularni oshkor qilmaslik haqida qasamyod olinadi. Bu marosimda unga bir piyola sharob ichiriladi va u muqaddas “Amas” so‘zini (Ali, Muhammad, Salman) 500 marta takrorlaydi.

Alaviylar marosimlari ham sir-sinoatga burkangan. Ularning dushmanlari bergan ma’lumotlarga ko‘ra, bu marosimlar kechalari, baland joylarda joylashgan maxsus ibodatxonalarda (arabcha: “kubbalar”, ya’ni “gumbazli binolar”) o‘tkaziladi. Alaviylar o‘z yashash joylarida qurilgan masjidlarga odatda bormaydilar, shuning uchun ilgari bunday masjidlar ko‘pincha tashlandiq holga kelib qolgan, ammo hozirda ularning saqlanishi alaviy jamoalari tomonidan moliyalashtirilmoqda. Alaviylar jamoalari diniy bag‘rikenglik darajasining nihoyatda yuqoriligi bilan ajralib turadi.

Alaviylar islomdagi marosimiy amallarni sezilarli darajada soddalashtirganlar. Ramazon ro‘zasini saqlab qolganlar, lekin u to‘liq bir oy emas, faqat yarim oy davom etadi. Tahorat olish rasmiyati yo‘q, namoz faqat ikki mahal o‘qiladi. Ko‘plab islomiy taqiqlar, jumladan spirtli ichimliklar taqiqi, bekor qilingan. Ba’zi musulmonlar alaviylarni yoqtirmaydilar, ularni mustaqil din deb emas, balki islomni buzuvchi oqim deb hisoblaydilar. Ibn Taymiya alaviylarning musulmon jamoasiga yetkazadigan zarari katta deb hisoblagan va musulmonlar alaviylar bilan o‘zaro huquqiy munosabatlarda musulmonlar o‘rtasidagi normalar asosida harakat qilmasliklari kerak, deb ta’kidlagan.

Alaviylarning dushmanlari fikricha, ular o‘zlari ham musulmonlardan uzoqlashgan va ko‘proq nasroniylar bilan yaqinlashgan, hatto nasroniy ayollar bilan turmush qurgan. Masalan, Dersim hududida yashagan kurd alaviylari (zaza qabilasi) va turk armanlari o‘rtasidagi yaqinlik shu darajada bo‘lgan ekanki, hozirgi armanlar avlodlari orasida *“arman-zaza”* degan tushuncha saqlanib qolgan. Shu kabi holatlar alaviylar nasroniylarning avlodlari salibchilarning, Kilikiyadagi armanlarning va boshqalarning avlodlari ekani haqidagi taxminlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Turkiyada ham, Suriyada ham alaviy jamoalarining dunyoviy yo‘nalishga ega bo‘lgan yetakchilari XX asr davomida, odatda, jamiyatning sekulyarizatsiyasini (dinni davlatdan ajratishni) va fuqarolik tengligini, insonlarning konfessiyaviy (diniy) mansubligidan qat’i nazar, qo‘llab-quvvatlab kelgan.

Suriyada, Millatlar Ligasi fransuz mandati ostida bo‘lgan davrda, 1920-yil avgustida alaviylar uchun avtonom hudud tuzilgan bo‘lib, uning poytaxti Latakiya shahri edi. 1922-yil 12-iyun kuni bu hudud “alaviylar davlati” deb e’lon qilindi. Davlatning o‘z bayrog‘i ham bo‘lgan: oq fon, markazda sariq quyosh va to‘rt burchagida qizil rang. Aholisi 278 ming kishi bo‘lib, ulardan 176 ming nafari alaviylar edi. 1930-yilda bu hududning nomi “Latakiya sanjogi” deb o‘zgartirildi. Suriyada bo‘lib o‘tgan umumiy milliy qo‘zg‘olondan so‘ng, 1936-yil 5-dekabrda, alaviylar davlati Suriyaga qo‘shib yuborildi. Bu jarayonda, Fransuz mandati asosidagi huquqiy tizimga binoan, alaviy qabilalari yetakchi shayxlari bir qator deklaratsiyalar qabul qildilar, bu hujjatlarda alaviylik shia islomiga to‘liq mansub oqim sifatida tan olinganini bildirgan edilar (bunday ilk deklaratsiya 1936-yil iyul oyida e’lon qilingan).

1970-yilda, alaviylardan bo‘lgan Hafiz al-Asad harbiy to‘ntarish orqali hokimiyatni egallab, Suriyaning prezidenti bo‘ldi. Bu holat Suriyaning musulmon, nasroniy va yahudiy aholisining bir qismida norozilik tug‘dirdi, chunki mamlakat konstitutsiyasiga ko‘ra, faqat musulmon prezident bo‘lishi mumkin edi. 1973-yilda, imomiy shialik (shia o‘n ikki imomchilar) ulamolari alaviylarga nisbatan shia qonun-qoidalari tatbiq etilishi mumkinligi haqida fatvo berdilar. Bu fatvo alaviylarning musulmonlar sifatida shialikning bir yo‘nalishi sifatida rasmiy tan olinishini bildirardi. Biroq bu holat Suriyada aksariyatni tashkil qiluvchi sunniylarning noroziligini yanada kuchaytirdi.

Sekulyar-alaviy rejimga qarshi islomiy qarshilik shiori ostida Hama shahrida qurolli qo‘zg‘olon boshlandi. Bu qo‘zg‘olon islomchilar tomonidan ommaviy qirg‘inlar, xususan, artilleriya bilim yurtining ko‘plab kursantlarining o‘ldirilishi bilan kechdi. alaviylar boshchiligidagi hukumat ushbu qo‘zg‘olonni kuch bilan bostirdi. Natijada 7 mingdan 35 minggacha qo‘zg‘olanchi va ularning oilalari halok bo‘ldi, shahar esa sezilarli darajada vayronaga aylandi. Tasdiqlanmagan ma’lumotlarga ko‘ra, qo‘zg‘olonchilarga qarshi hukumat qo‘shinlari kimyoviy qurol qo‘llagan bo‘lishi mumkin.

Mashhur alaviylar. *Hafiz Asad* - suriyalik harbiy, davlat va siyosiy arbob. U Suriyaning sobiq mudofaa vaziri, sobiq bosh vaziri va Birinchi Baaschi Suriya Respublikasining prezidenti bo‘lgan. Harbiy unvoni general. *Bashar Asad* - suriyalik davlat va siyosiy arbob, Ikkinchi Baaschi Suriya Respublikasining prezidenti, shuningdek, Baas partiyasining Suriya bo‘limi bosh kotibi. Harbiy unvoni - marshal. U Hafiz Asadning o‘g‘li hisoblanadi.

Druziylar etno-konfessional guruh bo‘lib, asosan arablar orasida Livan, Suriya, Iordaniya va Isroil hududlarida yashaydi. Druziylarning katta diasporalari AQSh, Kanada, Fransiya, Buyuk Britaniya, G‘arbiy Afrika, Karib havzasi va boshqa mamlakatlarda mavjud. Bu guruhlar asosan o‘z vaqtida ushbu hududlardan ko‘chib ketgan emigrantlar avlodlaridan iborat. Druzlar XI asr boshida vujudga kelgan shia yo‘nalishlaridan birining tarafdorlari bo‘lgan arablar. Hozirgi kunda dunyoda taxminan uch yarim million druz yashaydi. Ularning jamoalarini Iroq, Eron, Braziliya, AQSh va bir qancha Yevropa mamlakatlarida uchratish mumkin. Druzlarning 2,5 millionga yaqini Livan va Suriyada, 120 mingga yaqini esa

Isroilda yashaydi. Livanda ular asosan janubiy hududlarning tog‘li hududlarida, Isroilda esa Galileya tog‘larida va Golan tepaliklarida istiqomat qilishadi.

Bu diniy hamjamiyat XI asr boshida ismoilizmda yuz bergan ilk yirik bo‘linish natijasida paydo bo‘lgan. O‘sha vaqtda misrlik ismoilchilar tarkibidan chiqib ketgan bir guruh *Fotimiy xalifasi al-Hakimni* (996-1021-yillarda hukmronlik qilgan) Xudoning mujassami deb tan oldi. Al-Hakimning ilohiyligini targ‘ib qilgan da’vatchilar Misr aholisidan tarafdor topolmadilar, ammo Livan tog‘liklari orasida katta muvaffaqiyat qozondilar. Bu e’tiqodni yoyishda eng faol shaxslaridan biri *botiniy missioner Muhammad ibn Ismoil ad-Daroziy* (1019 y. vaf.) edi. Taxminlarga ko‘ra, sektaning nomi ham uning ismiga borib taqaladi. Ad-Daroziy dastlab fotimiy ismoilchilar safida bo‘lgan, ammo ular tomonidan qoralangan. Uning qarashlariga, xususan, ismoiliylarning mashhur faylasufi Hamid ad-Din al-Kirmaniy qarshi chiqqan. Ad-Daroziyning tarafdorlari yakkalanib qolib, asta-sekin etno-konfessional sekta sifatida shakllanib bordilar.

Druzlar ta’limoti XV asrda as-Sayyid Abdallah at-Tanuxiy (1417–1479) tomonidan yakuniy shaklga keltirilgan. Druzlar al-Hakimni yagona Xudo deb tan oladilar va uning kelajakda ikkinchi marta qaytishiga ishonadilar. Druzlar hech qachon Xudoni ismi bilan atamaydilar, chunki uni muqaddas, amorf substansiya deb biladilar va u qayta tug‘ilish (reinkarnatsiya) qobiliyatiga ega, deb hisoblaydilar. Ularning e’tiqodidagi asosiy aqida yakkaxudolikni tan olishdir. Druzlar fikricha, Xudo o‘zini ketma-ket mujassamlashuvlarda namoyon qiladi. Uning birinchi va oxirgi mujassamlashuvi Umumiy Aql bo‘lib, u Hamza ibn Alida (Ad-Daroziyning zamondoshi va ta’limotni tizimlashtiruvchilardan biri) jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lgan. Aqlga o‘z-o‘zi va yovuz kuchlar bilan kurashda Umumiy Ruh yordam beradi, u Hamzaning yordamchisi Ismoil at-Tamimiyda mujassam bo‘lgan. Uchinchi emmanatsiya So‘z oxirgi marta bir Muhammad al-Qurashida, to‘rtinchi, har yerga kiruvchi nur Salam ibn Abdul Vahhobda, beshinchi, aql beruvchi hikmat al-Muqtanoda mujassam bo‘lgan.

Druzlar ruhlar ko‘chishiga (reinkarnatsiya) ishonadilar va bu jarayonga qatnashuvchi ruhlar soni qat’iy cheklangan deb biladilar. Ularning fikricha, bu ruhlar faqat sekta a’zolarining tanalarida yashaydi. Har bir druzning o‘limi doimo yangi tug‘ilgan druz bolasining dunyoga kelishi bilan mos keladi; o‘lgan odamning ruhi darhol yangi tug‘ilgan chaqaloqqa o‘tadi. Ayolning ruhi faqat ayol tanasiga, erkakning ruhi esa faqat erkak tanasiga o‘tishi mumkin. Ruh uchun insonning barcha avlodlardagi amallarini hisobga oluvchi tushunchalar mavjud bo‘lib, ular qiyomat kunida baholanadi.

Druzlar faqat o‘z sekta a’zolarining ta’limotni to‘g‘ri tushuna olishiga ishonadilar. Shu sababli ular diniy targ‘ibot olib bormaydilar, o‘z diniga odam qo‘shishga intilmaydilar va asosan qarindosh-urug‘chilik asosidagi nikohlarni afzal ko‘radilar. Druzlarga xos jihatlardan yana biri payg‘ambarlarni ulug‘lashdir. Bu ro‘yxatga Injil va Tavrotdan tanilgan shaxslar bilan bir qatorda qadimgi donishmandlar, masalan, Platon ham kiradi. Ularning ta’limoti begona odamlar uchun oshkor qilinmasligi lozim. Bu holat turli diniy va madaniy an’analar kesishgan hududlarga xos bo‘lgan sinkretik diniylik hodisasidan dalolat beradi. Druzlar Injil va Qur’onni hurmat qiladilar, ammo o‘zlarining muqaddas kitoblarini

faqatgina xalva deb ataladigan yig‘ilish uylarida payshanba oqshomlari o‘qiydilar. Ular keskin shialardan bo‘lib, taqiyya (e’tiqodini yashirish) doktrinasini qabul qiladilar. Bu doktrina dindorga dushman muhitda tashqi sharoitlarga moslashib yashashga imkon beradi.

Druzlar o‘z ta’limotini sir saqlashadi; uni faqat jamoaning bir qismi *“uqqol”* (“aql egalari”) biladi. Qiziqarli tomoni, faqat 40 yoshga yetganlargina “uqqol” bo‘lishi mumkin, chunki bu yoshgacha insonning ruhiy qiyofasi shakllanib bo‘lmagan deb hisoblanadi. Bu maqomga ayollar ham erisha oladi. Vaqt o‘tishi bilan jamoani boshqarish vakolati uqqollardan feodal aristokratiyaga o‘tgan. Uqqollar esa diniy birlik va intizom uchun javob beruvchi bo‘ysunuvchi maqomda qolishgan. Ularda marhum uchun motam yo‘q, ular dafn marosimlarida ko‘proq shodlanadilar, chunki ularning fikricha, marhumning ruhi eski, ojiz tanadan qutulib, yangi chaqaloq tanasiga ega bo‘lgan. Druzlar mehnatsevar va nihoyatda mehmondo‘stdirlar. Shuningdek, ular a’lo darajadagi biznesmenlardir. Biznes, aytgancha, har doim oilaviy bo‘ladi, qarindoshlariga katta hurmat bilan qarashadi va qo‘llaridan kelgancha yordam berishadi. Bundan tashqari, druzlar dehqonchilik va xalq hunarmandchiligi bilan shug‘ullanadilar – to‘qimachilik va gilam ishlab chiqarish ular orasida keng tarqalgan.

Druzlarning asosiy muqaddas matnlari *“Rasail al-hikma”* (“Hikmat maktublari”) bo‘lib, ularga yozilgan sharhlar bugun olimlarga jamiyat a’zolarining ko‘pchiligiga qaraganda yaxshiroq ma’lum. Druzlarning asosiy qismi “tanaga bog‘langanlar” yoki “bilimsizlar” *(“juhhal”)*dan iborat. Faqat “aql egalari” maxsus diniy marosimlarni payshanbadan jumaga o‘tar kechasi *“xalva”* (yakkalanish) deb ataluvchi diniy binolarda ado etadilar. Druzlarning eng oliy diniy vakolatli shaxslari “ajavid” (mukammallar) hisoblanadi. Maxsus diniy bilimga ega bo‘lmaganlar payshanba kuni quyosh botganidan keyin o‘tkaziladigan namozlar marosimiga faqatgina maxsus yig‘ilish joylari *“madjlis”*larga kirishlariga ruxsat etiladi.

Druzlarning diniy kulti va marosimlari katta o‘rin egallamaydi va juda soddalashtirilgan. Namoz meditatsiya bilan almashtirilishi mumkin va majburiy hisoblanmaydi; ro‘za esa sukut davrlari bilan almashtirilgan bo‘lib, haqiqatni maxsus bilimga ega bo‘lmaganlardan yashirish sifatida talqin qilinadi. Zakot tartibga solinmagan va o‘zaro yordam sifatida tushuniladi. Hech qanday tantanali marosimlar va maxsus diniy muqaddas joylar mavjud emas. Druzlar o‘zlari uchun musulmon diniy marosimlarini bajarishni majburiy deb hisoblamaydilar, shu jumladan oziq-ovqat bo‘yicha cheklovlarga ham amal qilmaydilar. Ammo ular spirtli ichimliklar ichmaydilar, chekishmaydi va cho‘chqa go‘shtini yemaydilar. Oddiy druzlar majburiy ravishda diniy xizmatlarda qatnashmaydilar; bayramlar soni juda kam: asosan musulmonlarning umumiy Qurbon hayiti Id al-Adha va barcha shialar uchun umumiy bo‘lgan motam kuni - Ashura (Muharramning 10-kuni).

Druzlarning bosh muqaddas joyi *Xalvat al-Bayoda* Xasbaya (Livan) hududida joylashgan. Isroilda esa har yili barcha druzlar Muso payg‘ambarning qaynotasi deb biladigan va o‘zlarining muqaddas payg‘ambari bilan tenglashtiradigan Nabi Shubaybning qabriga keladilar. Druzlar uni barcha payg‘ambarlarning otasi deb

hisoblaydilar va uning Tiberiya yaqinidagi Karney-Xittim tog‘ida dafn etilganiga ishonadilar. Druziylik dinini qabul qilish mumkin emas, chunki bu dinga o‘tish tizimi mavjud emas. Druz faqat ota-onasi druziy bo‘lgan va bu diniy an’analarga rioya qilgan kishi hisoblanadi. Druziylar ruhning qayta tug‘ilishi (reinkarnatsiya) g‘oyasiga ishonadilar va ularning ta’kidlashicha, har bir inson ruhi “ochiq darvozalar” davrida (xristian taqvimi bo‘yicha XV asrgacha, ba’zilar bo‘yicha XII-XIII asrlargacha) druziylikni qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan. O‘shanda bu imonni tanlagan ruhlar qayta-qayta druziy sifatida tug‘iladi, qolganlar esa rad etgan.

Druziylar taqiya tamoyilini qabul qiladilar bu diniy qarashlarni yashirishga ruxsat beruvchi tamoyil bo‘lib, agar mo‘min dushmanona muhitda yashasa, tashqi tomondan moslashishga haqli, ammo ichki e’tiqodini saqlab qoladi. Bunday vaziyatda begona dindagilarni aldagan yoki noto‘g‘ri ma’lumot bergan druziy jamoa foydasi uchun buni qilgan bo‘lsa, bu yomon ish hisoblanmaydi. Druziylarning oilaviy qonun hujjatlari boshqa diniy jamoalarnikidan farq qiladi. 1948-yilda Livan parlamenti, 1953-yilda Suriya, 1961-yilda esa Isroil uqqollar tomonidan tuzilgan druziy oilaviy kodeksini rasmiy ravishda qabul qilgan. Yaqin Sharqdagi druziylar *siro-livan* hamda *falastin-iordaniya* arab lahjalarida so‘zlashadi. Bugungi kunda druziylar soni 1,5 milliondan ortiq.

Eng katta druziylar jamoasi Suriyada joylashgan bo‘lib, ularning asosiy yashash hududi Jabal ad-Duruz (yoki Jabal al-Arab) bo‘lib, asosiy shahri Suvayda. Bu yerda 800 mingdan ortiq druziy yashaydi. Livanda esa ular soni 500 mingdan ko‘proq, asosan janubiy tog‘li hududlarda. Isroilda taxminan 120 ming druziy bor. Ko‘plab druziylar AQSh, Kanada, G‘arbiy Yevropa davlatlariga emigratsiya qilganlar. Ularning avlodlari, ayniqsa 2-3-avlod vakillari, arab tilini unutib, asosan o‘sha mamlakatlarning tilida ingliz, fransuz, ispan va boshqa tillarda so‘zlay boshlagan. Ko‘pchilik zamonaviy druziylar o‘z nasablarini Janubiy Livandagi *Vadi at-Taym* mintaqasidan boshlab keltira oladi. Bu hudud o‘z nomini qadimiy Taym Allot qabilasidan olgan bo‘lib, tarixchi at-Tabariyga ko‘ra, bu qabila Arabiston yarim orolidan Evfrat vodiysiga kelgan va u yerda xristianlikni qabul qilgan. Ba’zi feodal druziy oilalarining nasabnomalari Haydar ash-Shihobi va ash-Shidyah kabi tarixchilar tomonidan yozib qoldirilgan. Ba’zilar ular arab–xristian ildizlariga ega deb hisoblashadi.

Tanuh sulolasi Salib yurishlari davrida mashhur bo‘lgan ilk feodal druziy oilasi bo‘lib, Mesopotamiyadan kelgan, u yerda hukmron bo‘lgan va xristianlikni qabul qilgan. Keyin ularning o‘rnini bosgan Maan sulolasi eng mashhur druziy qahramon Fahr ad-Din IIni bergan. Talhuk, Abd al-Malik, Imad, Arsalan, Jumblatt kabi boshqa mashhur druziy oilalar ham shunga o‘xshash tarixiy ildizlarga ega. Imad oilasi kurdlarning al-Imadiya shahridan chiqqan. Arsalan sulolasi o‘zini Hira shahlariga bog‘laydi, biroq ularning ismi “Arsalan” fors yoki turkiy ta’sirni ko‘rsatadi. Eng keng qabul qilingan nazariyaga ko‘ra, druziylar - asosan arab qabilalari, ular mahalliy tog‘li aholining aromiy ildizlariga bog‘langan. Lekin boshqa nazariyalar ham mavjud. Masalan, Lamartin (1835) druziylarda somariylar izlarini topgan; Karnarvon (1860) ularni kuftiylar avlodi deb atagan (bu termin aniq emas); Feliks fon Luschan (1911) esa antropologik o‘lchovlarga asoslanib,

druziylar, maronitlar, alaviylar, armanlar, bekdashiylar va ezidlarni qadimgi xettlar avlodi deb hisoblagan.

XVIII asrda Livanda ikki asosiy druziy guruh bo‘lgan, *yamanchilar* Hamdan va al-Atrash sulolalari boshchiligida va *qaysiylar* Jumblatt va Arsalan sulolalari boshchiligida. 1711-yilgi Ayn Dara jangida Yaman druziylar mag‘lub bo‘lib, tog‘li Livandan Suriya tomonga Jabal ad-Duruz va Suvayda hududlariga ko‘chganlar. Biroq, ba’zi tadqiqotchilar bu ajralish etnik emas, siyosiy bo‘lgan deb hisoblashadi har ikki guruhda ham xristianlar va druziylar bo‘lgan.

Shia mazhabidagi eng mashhur oqimlardan biri ismoiliylar VIII asrda vujudga kelgan. Ba’zi, unchalik ishonchli bo‘lmagan manbalarga ko‘ra, ushbu oqimning asosiy g‘oyalaridan biri bu «inkarnatsiya» (hulul) ya’ni, «ilohiylikning inson qiyofasida namoyon bo‘lishi» g‘oyasi bo‘lgan. Bu qarash, go‘yoki, shianing haddan tashqari radikal oqimlariga xos bo‘lib, ular Payg‘ambar Muhammadni, uning vorisi sifatida xalifa Alini va Ali avlodidan bo‘lgan boshqa imomlarni ilohiylashtirganlikda ayblangan.

996-1021-yillarda Misrda ismoiliylar tomonidan asos solingan Fotimiylar sulolasining xalifasi Al-Hokim hukmronlik qilgan. U katta miqyosdagi ma’muriy islohotlarni boshlagan va Suriya hamda Kichik Osiyodagi Vizantiyalilarga qarshi, shuningdek, alohida holda Mesopotamiyadagi Abbosiylarga qarshi yurishga tayyorgarlik ko‘rgan. Shu bilan birga, uning muxoliflari guvohlik berishicha, u g‘alati va hatto ruhiy jihatdan sog‘lom bo‘lmagan shaxs bo‘lgan. Ko‘pgina sharqshunoslar fikricha, uning hukmronligi xalifalik hokimiyatining tanazzulga yuz tutishi bilan ajralib turgan.

Al-Hokimning muxoliflari uni go‘yoki o‘zini xudo deb e’lon qilganlikda ayblaganlar, biroq bu ayblovlar saqlanib qolgan yozishmalar bilan tasdiqlanmaydi. Ehtimolga yaqin fikr shuki, bu fikrlarni hokimga ortiqcha sodiqlik ko‘rsatgan ayrim saroy amaldorlari ularning irodasiga zid ravishda tarqatgan. Eng mashhur targ‘ibotchilardan biri bo‘lib Daraziy tilga olinadi. Daraziy, ehtimol, Al-Hokim islohotlari mafkurasini shakllantirishda va uni amalga oshirishda, ayniqsa tashqi siyosat, xorijda ismoiliylikni targ‘ib qilish va Fotimiylar zabt etgan viloyatlarni boshqarishda muhim rol o‘ynagan. Fotimiylar - Shimoliy Afrikadagi nisbatan orqada qolgan hududlardan chiqqan va sunniy davlat tuzilmasini inqilobiy yo‘l bilan yo‘q qilgan hokimiyat sifatida fuqarolik boshqaruv tizimida ko‘proq bilimga ega bo‘lgan nasroniy va yahudiy qatlamlariga tayangan. Ular nasroniy konfessiyalar (pravoslavlar, qibtilar, nestoriylar, katoliklar, armanlar va habashiylar) o‘rtasida kuch muvozanatini saqlashga harakat qilgan. Biroq Al-Hokim taxtga o‘tirgan davrga kelib, bu muvozanat qibtilar va qisman pravoslav-melkitarlar foydasiga ancha buzilgan, ular asosiy boshqaruv lavozimlarini egallab olishgan.

Islohotlarning dastlabki bosqichida Al-Hokim Daraziyni qo‘llab-quvvatlab, an’anaviy nasroniy konfessiyalarga zarba bergan, raqib nasroniy cherkovlar va yahudiy jamoalarini qo‘llab-quvvatlagan, nasroniy konfessiyalar o‘rtasidagi mulkiy mojarolardan foydalangan. Ismoiliy manbalariga ko‘ra, Daraziy keyinchalik Al-Hokimni xudo deb e’lon qilganidan so‘ng (ehtimol, xalifaning irodasiga zid ravishda) obro‘sizlantirilgan. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, u Livanga

qochib, u yerda Al-Hokimning ilohiyligini targ‘ib qila boshlagan; boshqa manbalar esa uning qatl etilganini ta’kidlaydi.

Daraziyning shogirdi va, ehtimol, ishining davomchisi Hamza ibn Ali ibn Ahmad bo‘lgan. Biroq druzlar orasida keng tarqalgan qarashga ko‘ra, Hamza Daraziy bilan fikr jihatdan keskin farqlangan va amalda uning raqibi bo‘lgan. Ba’zi druz manbalarida aytilishicha, Al-Hokim uni o‘ldirmoqchi bo‘lgan singlisi buyrug‘i bilan halok bo‘lgan tunda omon qolgan, hokimiyatdan charchagan holda Ammon cho‘liga ketgan va u yerda keyinchalik Hamzaga yetkazilgan ta’limot asoschisi bo‘lgan. Boshqa bir versiyada esa, aksincha, Daraziy Hamzaning shogirdi bo‘lgan, ammo uning ta’limotini buzgan. Bu versiyada Al-Hokim, Hamza va Daraziydan iborat yagona *“Uchlik”* mavjud bo‘lgani ta’kidlanadi, ammo bu qiyosiy maqomlari va ma’lum tarixiy ma’lumotlarga zid keladi.

Al-Hokimning islohotlari uning atrofidagi doiralarda bo‘linishga olib keldi. Al-Hokim keyinchalik muvozanatli siyosatga o‘tgach, eng radikal ismoiliylar, Daraziy jazolanganidan so‘ng, Livan tog‘lariga qochib, faol targ‘ibot ishlarini boshladilar. 1021-yilda Al-Hokim g‘oyib bo‘ldi, ehtimol yaqin atrofidagilar tomonidan o‘ldirilgan. Bu voqeadan so‘ng, uning qarshi targ‘iboti darhol boshlandi. O‘lim haqidagi xabarning tarqalishiga ketgan vaqt va ularning ishonchliligi haqida shubhalar sababli, ilk druzlar Al-Hokim o‘lmagan, balki “maxfiylikka chekingan” deb ishonishgan. Keyinchalik bu ishonch diniy e’tiqodga aylangan. Al-Hokim Qiyomat kunida Mahdiy sifatida qaytib keladi degan fikr keng tarqalgan. Daraziy qarashlarini qabul qilgan qabila va urug‘lar keyinchalik druzlar jamoasini shakllantirdilar. XIX asr rus sharqshunosi Konstantin Bazilining yozishicha, ular bilan birga Mesopotamiyadan qochgan boshqa musulmon “firqachilari” ham bo‘lgan. Ular Misr va Levantdagi Daraziy tarafdorlari bilan birlashib, Livanda mustaqil druz qabilasini tashkil etgan. Druzlar orasida eng muhim diniy arboblar Hamza ibn Ali va As-Sayyid Abdalla at-Tanuhiy hisoblanadi. Baziliyning yozishicha, druzlar siyosiy sahnada ilk bor ikki partiyaga bo‘lingan holda ko‘ringan yamanliklar va qaysiylar. Tanuh, Jamol ad-Din va Alam ad-Din oilalari yaman partiyasiga mansub bo‘lgan. Maan amirlari esa qaysiylar tarafidan bo‘lib, Hijozdan kelgan Shihoblar ularning ittifoqchilari bo‘lgan. Maanlar o‘z ajdodlarining Shihoblar bilan qadimiy qarindoshligi borligini tasdiqlovchi nasabnomalarni topib, siyosiy ittifoqni mustahkamlab, oxir-oqibat (XVII asr oxirida) o‘z nasllari tugagach, merosni Shihoblarga qoldirishga asos yaratishgan.

XII-XIII asrlarda druzlar salibchilarga qarshi kurashlarda faol ishtirok etgan. Ular Livan tog‘larida o‘z mulklarini kengaytirib, boshqa suriyalik hokimlar bilan ittifoqlar tuzgan. Mo‘g‘ullarning Huloku boshchiligidagi istilosi va Temuriylar yurishi davrida Damashq yaqinidagi Antilivan tog‘larida joylashgan Shihoblar saltanati egallab olingan. Ular Livan tog‘laridagi Shuuf mintaqasida boshpana topgan, bu yerda Maan amirlari mustahkam o‘rganib qolgan edi.

1516-yilda Sulton Salim boshchiligidagi turklar Suriya va Halabdagi amirlarni mag‘lub etgach, Livanning janubiy qismi va Antilivandagi amirlar, xususan, druzlar amiri Faxr ad-Din Maan g‘olib tomon usmonlilarni qo‘llab, merosiy yerlarida hukmronligini saqlab qolgan. Livanning shimolidagi Tanuh va

Jamol ad-Din amirlari esa Misr hukmronligiga sodiq qolib, usmonli istilosidan so‘ng qochishga majbur bo‘lgan.

O‘rta asrlar va yangi davrda druzlar o‘z yer-mulklariga ega bo‘lgan merosiy zodagonlar, hukmron amirlar sulolalariga ega bo‘lgan (Maonlar, ularni almashtirgan Shihoblar va boshqalar). Druz amirlarining eng qudratli davri Faxr ad-Din II Maan (1590-1633) va Bashir II Shihob (1788 yoki 1789-1840) hukmronligi davriga to‘g‘ri keladi. Aholining asosiy mashg‘uloti dehqonchilik edi; hunarmandchilik va savdo bilan XIX asr boshigacha deyarli shug‘ullanilmagan. Maonlar nasabnomasi professor Filipp Xitti tomonidan tuzilgan. Usmonlilar hukumati feodal mustaqillikni jilovlash uchun doimiy ravishda alavitlar va druzlar o‘rtasida nizo chiqarishga harakat qilgan. Biroq ba’zi alavit shayxlari, jumladan *Hamadiy va Harfushlar* (Jubayl va Baalbek tumanlaridan), Faxr ad-Din hokimiyatini tan olib, uning himoyasini izlashgan. Shu bilan birga, druzlar va alavitlar ko‘p marotaba turklar va misrliklarga qarshi birlashishgan.

XVIII asr boshlarida druzlar ichida Djumblat va Arslan klanlari bilan Faxr ad-Din Maan avlodi bo‘lgan Al-Atrash va Hamdonlar o‘rtasida urush yuzaga kelgan. Mag‘lub bo‘lganlar (Al-Atrash va Hamdonlar) Xavron (hozirgi Suriya)ga ko‘chib o‘tgan va bu mintaqa keyinchalik Jabal al-Druze (Druz tog‘lari) deb atalgan. XVIII asrda Levantdagi alavit feodallari va qabilalari kuchaygan. Druzlar ko‘pincha alavitlarni qo‘llab-quvvatlagan, garchi turk razvedkasi ularning o‘rtasida nizo chiqarishga harakat qilgan bo‘lsa-da. Ismoiliylar esa alavitlarga qarshi chiqib, Levantdagi o‘z hududlaridan deyarli siqib chiqarilgan. Masalan, alavit shayxi Nasif Nassar rus-turk urushi (1768-1774) davrida Rossiyaning O‘rta yer dengizi flotiga ittifoqchi bo‘lgan. Ekaterina II bu davrda Admiral Orlov boshchiligidagi eskadrani O‘rta yer dengiziga yuborgan edi. 1770-yil 26-iyundagi Chesma dengiz jangidan so‘ng ruslar bu hududlarda to‘liq nazorat o‘rnatgan. Nasif Nassar ruslar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan, biroq Napoleonning Misr yurishi davrida alavitlar Fransiyani ham qo‘llab-quvvatlagan. Fransuz armiyasi taslim bo‘lgach, alavit shayxlariga qattiq qasos qilingan. Ular yordam so‘rab druzlarga murojaat qilishgan, ammo druzlar yordam berishmagan, chunki o‘z maqomi ham noaniq bo‘lgan. Shunga qaramay, druz shayxlari jazo miqyosini kamaytirishga erishganlar.

XIX asrning 40-60-yillarida Livanda turli diniy jamoalar o‘rtasida qurolli to‘qnashuvlar sodir bo‘lgan. Ayniqsa, druzlar va maronit xristianlar o‘rtasidagi urushlar (1841, 1845, 1860) shafqatsiz bo‘lgan. Biroq dinga asoslangan ziddiyatdan ko‘ra, dehqonlar ekspluatatsiyasi va Usmonli ma’muriy hududiy bo‘linmalar muammosi asosiy sabab bo‘lgan. Umuman olganda, ibodat joylari vayron qilinmagan, din xodimlariga suiqasdlar esa har ikki tomon tomonidan qoralangan. Bu mojaroda Yevropa davlatlari ham rol o‘ynagan: Britaniya druzlarni, Fransiya maronitlarni, Rossiya esa pravoslavlarni qo‘llab-quvvatlagan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Usmonlilar druzlarning erkinligini (harbiy xizmatdan ozodlik, qurol ko‘tarish huquqi, zodagonlarning xalq ustidan cheksiz hokimiyati) cheklashga uringan. Bu esa bir necha bor turklarga qarshi qo‘zg‘olonlarga (1869, 1888, 1894-1897, 1904, 1910 va boshqalar) olib kelgan. Birinchi jahon urushidan keyin Sykes-Picot kelishuvi bo‘yicha druzlar yashaydigan Livan va Suriya hududlari Fransiya mandati ostiga kirgan (1920-

1943). Biroq Britaniya diplomatik va razvedka idoralari Levantdagi druzlar bilan faol aloqada bo‘lgan. 1925-1927 yillarda Druz tog‘lari (Jabal al-Druze) umumiy suriyalik milliy qo‘zg‘olon markaziga aylangan. 1921-1936-yillarda Fransiya mandati doirasida muxtor Druz davlati mavjud bo‘lgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida Britaniya va De Goll boshchiligidagi Ozod Fransiya qo‘shinlari Levantni Vishi rejimidan ozod qilgach (1941), britaniyaliklar Druz otliq otryadlarini tuzishga uringan. Bu De Goll va Cherchill hukumatlari o‘rtasidagi jiddiy to‘qnashuvga sabab bo‘lgan. De Goll buni “Eng keskin to‘qnashuv” deb atagan. Shuningdek, Britaniya Levant savdosini monopoliyalashgan va temir yo‘l qurilishi uchun ruxsatni mustaqil olgan.

Livanda ilk suveren hukumatlar tashkil etilganda druzlar 1-2 vazirlik o‘rnini egallagan. Hozirgi kunda ularga odatda 3 ta vazirlik posti beriladi, ulardan biri doimiy ravishda *Ko‘chirilganlar ishlari vazirligi* hisoblanadi. Druzlar ruhlar ko‘chishiga ishonadilar. Ularning e’tiqodiga ko‘ra, mavjud bo‘lgan ruhlar soni cheklangan va har bir ruh inson o‘lganda boshqa tanaga o‘tadi. Ruh abadiy bo‘lib, barcha hayotlarda qilgan amallari Qiyomat kunida baholanadi. Ushbu g‘oya, ayniqsa, druz otliq qo‘shinlarining ruhiy-ma’naviy tayyorgarligida katta rol o‘ynagan. Druz jangchilari o‘limdan qo‘rqmagan, chunki ruh yangi tana topishini bilgani uchun, jangga kirishdan oldin “Onaning qornida” deb hayqirganlar. Ayrim manbalarga ko‘ra, druzlar ayolda abadiy ruh yo‘qligiga ishonishadi. Ammo ishonchliroq manbalar ruh jinsdan holi bo‘lib, erkak yoki ayol tanada qayta tug‘ilishi mumkinligini aytadi. Bu e’tiqod Livandagi psixoanaliz maktabiga ham ta’sir qilgan. Tanasux g‘oyasi druz adabiyoti va folklorida ham aks etgan, qahramon o‘zining avvalgi hayotlari haqida eslaydi.

Druziylar dini islomning bir qismi hisoblanadimi yoki mustaqil dinmi degan savol hanuzgacha bahsli bo‘lib qolmoqda. Bundan tashqari, bu savol siyosiy ahamiyatga ham ega, chunki ba’zi mamlakatlarda (masalan, Suriya va Livan) ayrim yuqori davlat lavozimlarini faqat musulmonlar yoki nasroniylar egallashi mumkin, bu esa konstitutsion yoki asosiy qonunlarda belgilab qo‘yilgan. Shu sababli, druzlar dinining tasnifi muhim masala hisoblanadi. Taqiyya bu o‘z e’tiqodini yashirish amaliyoti bo‘lib, druzlar, masalan, shahadani aytish vaqtida ichki ravishda bu qasamning muqaddas ma’nosini rad etuvchi niyat bilan aytishlari mumkin. Ma’lumki, Suriyada druzlar boshqa e’tiqoddagi insonlar bilan suhbatda o‘zlarini musulmon deb tanishtiradilar, Isroilda esa o‘z dinlarini mustaqil din deb ta’riflaydilar.

Druzlar uchun yagona nikoh (monogamiya) majburiydir. Namoz shart emas va uni meditatsiya bilan almashtirish mumkin. Ro‘za tutish o‘rniga sukut davrlari amalda bo‘lib, bu sirlarni noxabarlardan yashirish sifatida tushuniladi. Zakot qattiq tartibga solinmagan va ko‘proq o‘zaro yordam ko‘rinishida tushuniladi. Druzlar atigi ikki bayramni nishonlaydilar. Umumiy musulmon bayrami Qurbon hayiti va shia an’analaridagi motam kuni *Ashuro*.

Druzlar ikonografiyadan (ya’ni muqaddas obrazlar tasviridan) saqlanishadi, biroq ular diniy e’tiqodlarida beshta rangdan foydalanadilar bu ranglar ularning asosiy diniy ramzlari hisoblanadi. Har bir rang ma’lum bir kuchni ifodalaydi, bu kuchlar *“haad”* deb ataladi. “Haad” so‘zining ma’nosi odamlarni hayvonlardan

ajratib turuvchi chegara yoki doira. Har bir “haad” o‘ziga xos rang bilan ifodalanadi. Yashil rang aqlni, ya’ni *butun olam aqlini* ifodalaydi, qizil rang nafsni, ya’ni *koinot ruhini* bildiradi, sariq rang kalimani, ya’ni *so‘zni* bildiradi, ko‘k rang sabiqni, ya’ni *ehtimollar va imkoniyatlar*ni bildiradi, oq rang toleini, ya’ni k*elajak*ni ifodalaydi.

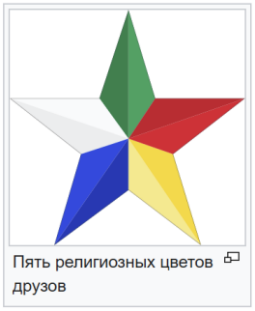
Пять религиозных цветов друзов

Zardushtiylik qadimda va ilk o‘rta asrlarda Markaziy Osiyo, Eron, Afg‘oniston, Ozarbayjon va Yaqin hamda O‘rta Sharqning bir qator mamlakatlarida keng tarqalgan din bo‘lib, hozirgi kunda Hindistondagi forslar va Eronning gabrlarida saqlanib qolgan. Arablar orasida u tarqalmagan hozirda faqat Yaman hududida kichik zardushtiylar jamoasi mavjud. Shunga qaramay, zardushtiylik arablarning madaniyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan va uning izlari kurd-yazidlar va druzlarning urf-odatlarida saqlanib qolgan.

1996-yilda dunyoda 190 mingga yaqin zardushtiylar mavjud edi. Ularning 21 mingga yaqini Eronda yashaydi, asosan Tehron, Isfahon, Shiraz, Xurramshahr, Ahvaz, Yezd, Kerman va ularning atrofida. Hindistonda fors-zardushtiylar soni 150 mingdan ortiq, Pokistonda - 6 ming, Kanadada - 3 ming, AQSh va Buyuk Britaniyada - 3 ming, Shri-Lankada - 500, Avstraliyada - 200 kishi yashaydi. Zardushtiylarning kichik jamoalari Syangan, Singapur, Shanxay va boshqa shaharlarda ham bor. Din nomi payg‘ambar Zardusht nomidan kelib chiqqan. Uning aniq yashagan yillari, tug‘ilgan joyi va targ‘ibot boshlagan davri noma’lum, ammo Zaratustra miloddan avvalgi II-I ming yillik chegarasi va miloddan avvalgi VI asrning birinchi yarmi oralig‘ida yashagan deb taxmin qilinadi. Zardusht ta’limoti diniy e’tiqodlar va qadimgi eron qabilalarining mifologik qarashlarini aks ettirgan muqaddas kitoblar to‘plami Avestada bayon etilgan.

Zardushtiylikning asosiy tamoyillari ikki “abadiy ibtido” yaxshilik va yomonlikning qarama-qarshiligi, ular o‘rtasidagi kurash dunyo jarayonining mazmunini tashkil etadi. Oliy xudo Ahura Mazda timsolidagi yaxshilikning yakuniy g‘alabasiga ishonish. Zardushtiylik marosimida olov muhim o‘rin tutadi. Avestaning bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo‘lyozmasi (Zand-Avesto - “sharhlangan Avesto”) milodiy XIII-XIV asrlarga tegishli. Avestoning kodifikatsiyasi Sosoniylar davrida (milodiy III-VII asrlar) amalga oshirilgan. Natijada Avesto shu maqsadda yaratilgan avesto alifbosida yozib qo‘yilgan, shu vaqtgacha esa matn og‘zaki shaklda avloddan avlodga o‘tib kelgan. Sosoniylar davrida Avesto 21 qism *(nasx)*dan iborat bo‘lgan. Bizgacha yetib kelgan Avesto Yasna, Yashtlar, Videvdat (yoki Vendidad), Vispered qismlaridan iborat. Ibodatlardan parchalar esa Kichik Avesto (Xurda Avesto)ni tashkil etadi.

Yasna 72 bobdan iborat bo‘lib, ulardan 17 tasi payg‘ambar Zaratustraning she’riy shaklda yozilgan madhiyalari Gatlar, 7 bob esa Gatlar bilan eng yaqin davrda yaratilgan “Yetti bobli Yasna”ni tashkil etadi. Yashtlar zardushtiylik panteonidagi xudolarni ulug‘lovchi 21 ta diniy madhiyadan iborat. Bu madhiyalarda eroniy afsonalar va miflar aks etgan, ularning ko‘p syujetlarini Firdavsiy o‘zining “Shohnoma” asarida ishlatgan. Yashtlar uzoq vaqt davomida yaratilgan, biroq ular umuman Gatlardan keyinroq paydo bo‘lgan. Avestoning yigirma bir nasxidan faqat birgina kitob - Videvdat to‘liq saqlanib qolgan. Unda

zardushtiylik dogmatikasining keyingi davrlarga oid bo‘limlari aks etgan. Videvdat bu diniy poklik, halol va harom narsalar, diniy tozalash qoidalari, olov va boshqa unsurlar kulti haqidagi qonunlar majmuasidir.

Zardushtiylikning asosiy xususiyati dualizmdir, ikki ilohiy ibtido mavjud deb tan olinadi. Yorug‘likni aks ettiruvchi ezgu xudo Ahura-Mazda va zulmatni, yovuzlikni aks ettiruvchi yomon xudo Axriman. Har biri o‘ziga xos ruhlar to‘dasiga boshchilik qiladi. Nur va yaxshilik ruhlari ahuralar, zulmat va yovuzlik ruhlari esa *devlar*. Har ikkala buyuk xudo ham dunyoning teng huquqli yaratuvchilari deb hisoblanadi. Birinchisi barcha yaxshi, oqilona va foydali narsalarni yaratgan bo‘lsa, ikkinchisi barcha yomon, zararli narsalarni yaratgan. Bu axloqiy sohada ham aks etadi, haqiqat, yaxshilik, adolat, yolg‘on, yovuzlik va pastkashlikka qarshi turadi.

Ahura-Mazda dehqonchilik, o‘troq hayot, uy hayvonlari, ayniqsa sigir va itlarning homiysi deb hisoblanadi. Axriman esa jangovar ko‘chmanchilarning dehqonlarga bosqinlarida yordamchisi, yirtqich hayvonlarning homiysi hisoblanadi. Ikkala ibtido o‘rtasida abadiy kurash kechadi. Avesto ta’limotiga ko‘ra, ezgu xudo dunyodagi yovuzlik uchun javobgar bo‘la olmaydi, chunki u boshqa, undan mustaqil kuch tomonidan yaratilgan. Ziyo va azoblarni kelajakda, Ahura-Mazdaning g‘alabasidan so‘ng, butun insoniyat birlashib, yagona til va umumiy davlat boshqaruviga ega bo‘lganda bartaraf etish mumkin.

Yovuzlikni yengish yo‘li undan ma’naviy va diniy jihatdan poklanish, bunda suvga sig‘inish va uch unsurlik sharbat (sut va ikkita o‘simlikning barglaridan olinadigan sharbat) bilan bog‘liq marosim muhim o‘rin tutadi. Uch raqami muqaddas hisoblangan. Sharbatning uch qismi suv bilan oziqlanadigan o‘simliklar va hayvonlar olamlarini ramziy ifodalaydi. Duolar bilan muqaddaslangan sharbat ushbu olamlarga ular bergan hayotiy kuchni qaytarishi va shunday qilib ularni pok va barakali saqlashi kerak edi.

Qadimgi davrlarda zardushtiylik butun Yaqin Sharqda kuchli ta’sirga ega edi. Ahamoniylar davrida eronlik bo‘lmagan xalqlarning zardushtiylikni qabul qilgani haqida ma’lumot yo‘q, biroq fors amaldorlari o‘z oilalari bilan imperiyaning barcha hududlarida, shu jumladan eronlik bo‘lmagan aholiga ega joylarda ham muhim lavozimlarni egallagan. Shu hududlarda savdogarlar va boshqa ko‘chib kelganlar koloniyalari ham mavjud edi. Forslar yashagan joylarda diniy marosimlarni ado etish uchun zardushtiy ruhoniylari ham zarur bo‘lgan.

Ehtimol, ruhoniylar va jamoa a’zolari turli e’tiqod masalalarini qiziqqanlar bilan bemalol muhokama qilgan va asta-sekin Zardusht ta’limotining asosiy g‘oyalari butun mamlakatlarga Misrdan Qora dengizgacha tarqalgan. Bu qarashlarga ko‘ra, yaratuvchi va oliy Xudo mavjud bo‘lib, u dunyoni yaratgan, ammo unga qarshi bo‘lgan yovuz kuchlar ham bor va ular unga bo‘ysunmaydi. Yaratuvchi bu yovuz kuchlarga qarshi kurashish uchun ko‘plab kichik ilohlarni yaratgan. Yaratuvchi dunyoni ma’lum bir maqsadda yaratgan, bu dunyo hozirgi holatida oxirga ega va bu oxir Dunyo Qutqaruvchisi kelishi bilan e’lon qilinadi. Shu bilan birga jannat va do‘zax ham mavjud va har bir jon o‘limdan keyin hukm qilinadi. Zamona oxirida o‘liklar tiriladi va Qiyomat kuni bo‘ladi, unda barcha gunohkorlar butunlay yo‘q qilinadi. Shundan so‘ng er yuzida Xudoning shohligi

o‘rnatiladi va solihlar bu shohlikka jannat sifatida kiradi va Xudo huzurida tan va jon bilan abadiy baxtdan bahramand bo‘ladi.

Zardushtiylar odatlari va marosimlari. Zardushtiy ruhoniylari murakkab diniy ko‘rsatmalar tizimini ishlab chiqib, o‘z dindoshlariga nima qilishlari va nimalarni qilmasliklarini belgilab berganlar. Bir tomondan, zardushtiylarning hayoti tobora ko‘proq marosim va diniy qoidalarga bog‘liq bo‘lib qolgan bo‘lsa, boshqa tomondan, faqat qat’iy diniy talablar xalqni yagona mustahkam diniy jamoaga aylantira olgan. Zardushtiylarda yil fasllari bilan bog‘liq tantanali marosimlar katta ahamiyatga ega bo‘lgan, Yangi yil (Navro‘z)ni nishonlash, ajdodlar kulti, muqaddas ichimlik haomaga sig‘inish, duolar, poklanish marosimlari va o‘smirlarni e’tiqodga kiritish odatlari shular jumlasidan edi. Zardushtiylarning Yangi yili nafaqat tabiat va yer yuzidagi barcha jonli mavjudotning uyg‘onishini bildirgan, balki adolatsizlik ustidan adolatning g‘alabasi va yangi hayotning boshlanishi sifatida ham nishonlangan. Uning o‘tkazilish vaqti bahorgi tengkunlikka, ya’ni quyosh Qo‘y burjiga kirgan davrga to‘g‘ri kelgan. Shuningdek, turmush qurish, bola tug‘ilishi va dafn marosimlariga oid odatlar ham mavjud bo‘lgan. Bu marosimlarda albatta ruhoniylar, barcha qarindoshlar, yaqinlar va shahar yoki qishloqning hurmatli fuqarolari ishtirok etgan.

Kunlik marosimlar ichida eng muhimi ibodat edi. Zardushtiy dogmalarida yilning qaysi vaqti, qaysi soatda va qanday qilib ibodat qilish kerakligi haqida batafsil ko‘rsatmalar berilgan. Mo‘min kishi Xudoga kuniga kamida besh marta murojaat qilishi kerak edi. Ahura-Mazdaning ismini tilga olganda, uni maqtovchi epitetlar bilan birga aytish shart bo‘lgan. Zardushtiylar tongda va uxlashdan oldin, uydan chiqayotganda va kirayotganda, poklanish va boshqa marosimlarni bajarishda har doim Xudoni duo so‘zlari bilan yod etishgan. Ibodatni ma’badda, uy mehrobida yoki tabiat qo‘ynida qilish mumkin edi. Bu paytda ibodat qiluvchining yuzi janubga qaratilgan bo‘lishi kerak, ammo hindistonlik zardushtiylar parslar ibodatda yuzlarini shimolga qaratganlar. Zardushtiylarning diniy tasavvurlarida xalq e’tiqodlari, sehr va demonologiya aks etgan. Avloddan-avlodga devlardan (demonlardan) qo‘rquv o‘tib kelgan. Bu qo‘rquvni yengish uchun maxsus duo va afsunlar o‘qilgan. Poklanish marosimi juda qattiq qoidalar bilan kechgan: mutlaq tozalikni saqlash, ba’zi “nopok” narsalarga tegmaslik, jumladan, ayrim o‘simliklar va hayvonlarga, xususan, hasharotlar (chumolilar) va ilonlarga qo‘l tekkizish qat’iyan man etilgan. *“Pok”* deb odam, it, sigir, qo‘y, tipratikan, daraxtlar, bog‘ va polizdagi o‘simliklar va mevalar e’tirof etilgan. “Nopok” narsaga tegish gunoh sanalgan.

Olov, suv va yer zardushtiylar uchun alohida e’zozlangan. Olov uchun maxsus mehrob va keyinchalik hatto ibodatxonalar qurilgan. Muqaddas olov zardushtiy dini uchun nihoyatda muhim o‘rin tutgan. Shu sababli ularni “olovga sig‘inuvchilar” deb atashgan. Biroq zardushtiylarning o‘zlari bu nomni rad etib, olov faqat Xudoning nuri va poklik ramzi ekanligini ta’kidlashgan. Shunga qaramay, olovga Atar deb nom berib, unga uch unsurlik qurbonliklar keltirilgan: quruq toza o‘tlar, xushbo‘y o‘simlik barglari va ozgina miqdorda hayvon yog‘i. Demak, olov ham suv singari o‘simliklar dunyosidan ikkita va hayvonlar dunyosidan bitta qurbonlik bilan “quvvat olgan”. Har bir zardushtiy ma’badida

alohida oq buqa boqilgan. forslar oq buqani yaratuvchilik va ibtidoiy kuchlarning ramzi sifatida sharhlashgan.

Tozalikka oid boshqa qoidalar, suv olishdan oldin qo‘lni yuvish shart edi, yomg‘ir paytida yashash joyidan chiqib ketish mumkin emas edi, chunki bu yer va suvni “nopoklash” deb qaralgan. Go‘shtni iste’mol qilishdan oldin, undagi qon albatta chiqarilishi kerak edi. Dinning boshqa vakillari ishtirokida ovqatlanish yoki cho‘milish man etilgan edi. Uy o‘choqlarida olov yoqish uchun toza, quruq o‘tinlardan foydalanilgan. Ovqat pishirishda uning bir tomchisi ham olovga tushib ketmasligi shart bo‘lgan. Har bir uydagi chiqindilar uchun maxsus joy “axlatxona” bo‘lib, u yerdagi maxsus eritma orqali kir va najosatlar maxsus ariqcha orqali erga oqizilgan.

Zardushtiy uchun hayot bu Ahura-Mazdaning o‘zi ifoda etgan ezgulikning ibtidosidir. Mo‘min zardushtiy tirik ekan, u o‘zida baraka olib yuradi; ammo u vafot etgach, yovuzlikning ifodasiga aylanadi, chunki o‘lim bu yovuzlik. Shu sababli marhumga eng yaqin qarindoshlarga ham tegish taqiqlangan. Bu ish bilan maxsus nasassalarlar (jasad yuvuvchilar) shug‘ullangan. O‘lim va dafn bilan bog‘liq marosim juda noodatiy bo‘lib, har doim qat’iy bajarilgan. Qishda vafot etgan odam uchun Avestoda ko‘rsatilganidek, yashash xonalaridan ajratilgan keng maxsus xona ajratilgan. Jasad bu yerda bir necha kun yoki hatto oylar davomida saqlanishi mumkin edi to qushlar kelmaguncha, o‘simliklar gullamaguncha, yashirin suvlar oqmaguncha va shamol yer yuzini quritmaguncha. Ana shunda Ahura-Mazda izdoshlari jasadni quyoshga chiqarishgan. Jasad bo‘lgan xonada doimiy ravishda olov yoqilib turishi shart edi. Olov -oliy xudoning ramzi, lekin uni marhumdan uzib turish uchun uzum novdasi bilan to‘sishgan, shunda yovuz ruhlar olovga tegolmas edi. Umarayotgan odam yonida ikki ruhoniy uzluksiz bo‘lishi kerak edi: ulardan biri yuzini quyoshga qaratib duo o‘qirdi, ikkinchisi esa muqaddas ichimlik haoma yoki anor sharbatini tayyorlab, maxsus idishdan umarayotgan kishiga ichirardi. Uning yonida albatta it bo‘lishi shart edi, chunki it barcha “nopok” narsalarni yo‘qotish ramzi edi. Shu bilan birga, it insonning oxirgi nafasini va yurak urishini sezadi, deb hisoblangan. Odatga ko‘ra, agar it umaruvchi ko‘ksiga qo‘yilgan non bo‘lagini yesa, bu yaqinlariga uning vafot etganidan darak bo‘lgan. Jasad yuvuvchilar marhumni yuvib, kafan va kushtri kamarini kiydirishgan, qo‘llarini ko‘ksiga qo‘yib qo‘yishgan. Qishdan tashqari yilning istalgan vaqtida dafn marosimi vafotdan to‘rtinchi kuni o‘tkazilgan, chunki aynan shu vaqtda marhumning ruhi oxiratga ko‘chadi, deb ishonilgan.

Quyosh chiqqanida “Avesto”da ko‘rsatilgan qoidalarga muvofiq dafn marosimi amalga oshirilgan. Jasadni temir tobutga, uning ichiga yog‘och taglik qo‘yib joylashtirishgan. Tobutni faqat jasad yuvuvchilar ko‘tarib borishi mumkin edi. Dafn marosimida qarindoshlar va ruhoniylar hamroh bo‘lib, marhumni faqat zardushtiylar qabristoni astodan yoki “*sukut minorasi”* (Dahma) tagigacha kuzatib borishgan. Bu inshootning balandligi 4,5 metr bo‘lib, ichida jasadlar qo‘yiladigan pog‘onali uchta doira bo‘lgan: bolalar, ayollar va erkaklar uchun. Ruhoniylar va yuvuvchilar jasadni mos doiraga joylashtirishgan. Jasadni qushlar yoki yirtqich hayvonlar bo‘lib tashlamasdan, qoldiqlarni suvga, yerga yoki daraxt ostiga sochib

yubormaslik uchun uni mahkamlashgan. Qushlar go‘shtni yeb tugatgach, quyoshda qurigan suyaklarni minoraning ichidagi quduqqa tashlashgan.

Qadimgi yunon olimlari Gerodot va Strabonning yozishicha, Ahmoniylar davrida forslar jasadlarni mum bilan surkab, maxsus g‘or yoki toshdan yasalgan Nakshe-Rustamdagi gumbazli maqbaralarga qo‘yganlar. Ruhoniylar jasadni maxsus balandlikka qo‘yib, uni qushlar yoki itlar bo‘lib tashlamaguncha dafn qilmaganlar. Keyinchalik jasadlarni shahardan tashqariga chiqarib, yirtqich qushlarga yem qilishgan. Jasadni ko‘mish yoki kuydirish (krematsiya) qat’iyan man etilgan. Yunonlar bu taqiqni zardushtiylar uchun olovning muqaddasligi bilan izohlaganlar. XX asrning 50-yillarida Eronda sukut minoralari yopib tashlangan va to‘xtatilgan, ammo Hindistondagi forslar orasida hozirgacha amal qilib kelmoqda. Eron zardushtiylari bugungi kunda marhumlarni o‘z qabristonlariga ko‘mib, qabrni sement bilan yopishadi ular bu usulda yer pok qoladi, deb hisoblashadi.

Ahura-Mazdaga bag‘ishlangan yetti va Amesha-Spenta ruhiga bag‘ishlangan olti bayramdan tashqari, zardushtiylar bahor, yoz kelishi, kuz boshlanishi (cho‘ponlar yaylovlardan qaytgan payt), qishning o‘rtasi va bahor arafasini ham nishonlashgan. Bahor arafasidagi oxirgi bayramda ajdodlar ruhlari yodga olingan. Eng tantanali va muqaddas bayram, yuqorida ta’kidlanganidek, Navro‘z Yangi yilni qarshi olish bayrami hisoblangan. Bayram arafasida uyga bug‘doy, arpa yoki mosh urug‘lari unib chiqqan idishlar olib kelinib, ularni uy oltari oldiga qo‘yishgan. Yangi yil kirishidan oldingi kechqurun uy tomlarida olov yoqilgan. Yonidagi idishga yosh daraxtning novdasi va barglari qo‘yilgan, shu yerning o‘zida marosim ovqat va ichimliklari joylashtirilgan.

Quyoshning ilk nurlari ko‘rina boshlaganda butun oila uy tomiga chiqib, bosh ruhoniy o‘z uyining tomidagi to‘rt burchakda olov yoqishini kutgan. Bu olov yoqilishi - Yangi yil kirganining ramziy belgisi bo‘lgan. 7 soni zardushtiylar uchun muqaddas hisoblanadi. Ular yetti ilohni, yetti yulduzni, yetti osmon pog‘onasini va yetti vasiyatni ulug‘lashadi. Yetti muqaddas buyum tarkibiga quyidagilar kiradi: shamlar - muqaddas olovni yod etish ramzi, ko‘zgular - olamning aks etishi, tuxum - hayot tug‘ilishining ramzi, oltin baliqlar bo‘lgan akvarium, xushbo‘y narsalar qo‘yilgan patnis (idish).

Quyoshning ilk nurlari ko‘ringanda uy egasi ko‘zguni aylantirib, shunday deydi. “Yorug‘lik bo‘lsin!”. Shundan so‘ng hamma bir-birini tabriklab, bayramona dasturxonga o‘tiradi. An’anaga ko‘ra, Yangi yilni nishonlash marosimlari oyining 13-kunida yakunlanadi. 13 soni zardushtiylarda ham, boshqa ko‘plab xalqlarda bo‘lgani kabi, baxtsizlik ramzi hisoblanadi. Shu kuni barcha zardushtiylar uylarini tark etib, shahar tashqarisiga chiqib ketishadi, shunda Axriman va yovuz ruhlar ularga va ularning uylariga zarar yetkaza olmaydi. Qurbonlik qilish marosimi faqat ramziy ma’noga ega: Oltarga kichik go‘sht bo‘lagi qo‘yiladi, mo‘minlar esa ruhoniyga sovg‘alar va pul olib kelishadi. Faqat Yazd va Kirmon shaharlariga yaqin hududlarda yashovchi, dinga eng sodiq zardushtiylar qari hayvonlarni qurbon qilgan.

3.Mintaqadagi arab bo’lmagan etnoslar

Old Osiyoning eng qadimgi davlatlaridan biri bu Suriya hisoblanadi. Uning hududida miloddan avvalgi II ming yillik boshlarida ilk sinfiy davlatlar mavjud bo‘lgan. O‘sha vaqtdan milodiy VII asrning 30-yillarigacha Suriyaning hududi navbatma-navbat Yaqin Sharqning yirik davlatlari tarkibiga kirgan (Qadimgi Misr, Xettlar podsholigi, Mitanni, Ossuriya, Yangi Bobil podsholigi, Ahamoniylar davlati), so‘ngra Iskandar Maqduniy davlati, keyin esa Seleukiylar, Rim va Vizantiya imperiyalari tarkibida bo‘lgan. VII asrning 30-yillarida Suriya Arab xalifaligi tarkibiga kiritilgan. 661-750 yillarda Suriya Umaviyylar xalifaligining madaniy va siyosiy markazi bo‘lgan. X-XVI asr boshlarida Suriya hududi arab, misrlik, turk sulolalari va salibchilarning hukmronligi ostida bo‘lgan, keyinchalik Usmoniylar imperiyasi tarkibiga o‘tgan. 1920-yildan boshlab (23 yil davomida) Suriya Fransiya mandati ostida bo‘lgan. Bu holatlar mamlakat aholisining etnik va konfessional shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Suriyaning asosiy aholisi arablar (taxminan 90%). Eng katta milliy ozchilik eronzabon kurdlar (300 mingdan ortiq), ular asosan tog‘li hududlarda, Xalabning sharqiy va shimoli-sharqida, Latakiya va al-Hasaka (Xasaka) viloyatlarida yashaydi. Shuningdek, Hama atrofida, ular hayot tarzining yarmi ko‘chmanchi shaklida saqlanib qolgan. Kurdlarning katta qismi ko‘chmanchilikdan doimiy yashashga o‘tgan va shahar (Damashq, Xalab va b.)larda joylashib, alohida mahallalarda yashaydi. Suriyadagi muhim milliy guruhlardan yana biri *armanlar* (140 mingdan ortiq) bo‘lib, ular qadimgi ko‘chmanchilar va Turkiyadan kelgan qochqinlar avlodlaridir. Armanlar Damashq va Xalabda yashaydilar. Ularning ko‘pchiligi o‘z tilini, yozuvini va madaniyatini saqlab qolgan.

Kurdlar va armanlardan tashqari Suriyada ossuriylar (Xabur vodiysi va Jazira viloyatlarida), turkmanlar va turklar (Latakiya viloyatida), cherkeslar (Halab va Der‘a viloyatlarida) ham yashaydi, bular 1860-yillarda Usmonli imperiyasi hukumati tomonidan bu yerga ko‘chirilgan aholidir. Turkiya hukmronligi davrida (1516-1918) va Fransiya mandati davrida (1920-1943) ko‘plab suriyaliklar ish izlab, avvalo Janubiy Amerikaga emigratsiya qilgan. Shu bilan birga, Suriyaga boshqa arab mamlakatlaridan, ayniqsa falastinliklardan ko‘plab arablar kelib joylashgan.

Suriyaning davlat va adabiy tili arab tili. Aholining katta qismi suriyalik lahjada arab tilida so‘zlashadi. Suriyaning musulmon ruhoniylari orasida asosiy diniy rahbar bosh muftiy hisoblanadi. Eng yirik masjidlar imom-muftiylar tomonidan boshqariladi va ular mahalliy musulmon ruhoniylarining yuqori qatlamini tashkil qiladi. Oddiy diniy amaliyot odatda hayotiy marosimlar (tug‘ilish, sunnat qilish, nikoh, dafn) bilan bog‘liq bo‘lib, shahar aholisi orasida savdo bilan, qishloqda esa dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchilar ko‘p. Livanning notinch tarixi zamonaviy aholi tarkibiga o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Arab xalqlaridan biri bo‘lgan livanliklar shu bilan birga, ehtimol, eng o‘ziga xos xalqlardan biridir. Mamlakat aholisining 90% dan ortig‘ini arablar tashkil etadi. Livanda armanlar (150 mingdan ortiq), kurdlar (taxminan 20 ming), yunonlar, forslar, cherkeslar, turklar ham yashaydi. Adabiy til arab tili, so‘zlashuv tili esa livan shevasi. Ko‘pgina shaharlik livanliklar fransuz tilida ham gapira oladi. Shu bilan birga, livanliklar boshqa arablar kabi ekspansiv emas, kamroq imo-ishora qiladilar.

Ammo Livanning arab dunyosidagi asosiy xususiyati bu diniy xilma-xillikdir. Bu barcha arab davlatlari orasida yagona davlat bo‘lib, unda xristianlar aholi taxminan yarmiga yaqinini tashkil etadi (xristianlar va musulmonlar nisbati bo‘yicha aniq ma’lumotlar muvozanat va siyosiy barqarorlikni saqlash maqsadida ataylab e’lon qilinmaydi). Musulmonlar esa sunniylar va shialarga deyarli teng taqsimlangan, shuningdek, Livanda druzlar ham bor bu XI asrda musulmonlikdan ajralib chiqqan sekta bo‘lib, ruhlar ko‘chishini targ‘ib qiladi. Sunniylar ko‘pincha boy qatlam vakillari bo‘lsa, shialar asosan janubda, qashshoq hududlarda yashaydi va dehqonchilik bilan shug‘ullanadi.

Livan xristianlari orasida maronitlar ustunlik qiladi. Ular o‘zlarini XV asr oxirida Suriyada vujudga kelgan va keyinchalik Livan tog‘lariga joylashgan sekta asoschisi Marun nomi bilan ataydilar. XVI asrdan boshlab Maronit cherkovi Vatikan tasarrufiga o‘tgan bo‘lib, maxsus tashkilotga ega, katolik marosimlariga yaqin, lekin o‘z ruhoniylarini tayinlashda mustaqildir. Aholining diniy tarkibining xususiyatlari mamlakat siyosiy tizimida o‘z aksini topgan. Og‘zaki kelishuvga ko‘ra, musulmon va xristian liderlar o‘rtasida 1943-yilda tartib joriy etilgan. Prezident faqat eng nufuzli xristian jamoasi maronitlar orasidan, bosh vazir esa faqat musulmonlardan bo‘lishi mumkin, parlament raisi esa musulmon-shi’a bo‘lishi kerak. Parlament shunday nisbatda shakllantiriladiki, har 6 nafar xristianga 5 nafar musulmon to‘g‘ri kelsin. Shu tarzda yuqori hokimiyat doiralarida diniy muvozanat saqlanadi. Biroq bu mamlakatda diniy ziddiyatlar bir necha bor yuz bergan va yaqinda fuqarolar urushiga aylangan. Bunga Livanda Falastin qarshilik harakati kuchlarining joylashuvi, Isroil tajovuzi, 1976-yilda “arab xavfsizlik kuchlari”ning va 1978-yilda esa BMT tinchlikparvar kuchlarining Janubiy Livanga kiritilishi sabab bo‘lgan.

Livanda boshqa arab davlatlari orasida savodxonlik darajasi eng yuqori bo‘lib kelgan, ammo surunkali ishsizlik muammosi livanliklarni chet elga Shimoliy va Janubiy Amerikaga, Yevropaga (arab dunyosidagi eng ko‘p neftga ega bo‘lmagan davlat sifatida) ketishga majbur qilmoqda. Chet elda doimiy yashaydigan livanlik muhojirlarning katta soni bu mamlakatdagi barqaror demografik hodisalardan biridi. Iordaniya aholisi taxminan 4 million kishi (1995-yil, shundan 1 milliondan ortig‘i Isroil tomonidan bosib olingan arab hududlaridan kelgan falastinliklardir. Milliy va diniy tarkibi jihatidan bu mamlakat bir xilligi bilan ajralib turadi (arab-musulmonlar sunniy yo‘nalishidagi). Mamlakatda shuningdek arab-xristianlar va druzlar ham bor. Iordaniya bu ko‘chmanchi xristianlar yashaydigan yagona arab davlati. Ular o‘zlarini XI-XII asrlarda Iordaniya hududining bir qismini egallagan salibchilarning avlodlari deb hisoblaydilar.

Milliy ozchiliklar orasida bu yerga turk-osmonli hukumat tomonidan ko‘chirib keltirilgan cherkeslar (asosan adigeylar, deyarli 100 ming kishi) va chechenlar (taxminan 20 ming kishi) eng ko‘p sonlidir. Cherkeslar Amman (mamlakat poytaxti), Sveyla, Vadi-as-Sir, Naur hududlarida yashaydi. Iordaniyada shuningdek oz sonli armanlar, yunonlar, kurdlar, turkmanlar va boshqalar ham mavjud. Iordaniyaliklarning so‘zlashuv tili arab tili, biroq joylarda istiqomat qiluvchi aholining shevasi suriyalik-palestinaliklarning shevasiga o‘xshaydi,

sharqiy hududlardagi ko‘chmanchilarda esa arabiston shevasi uchraydi. Adabiy til esa umumarab tili hisoblanadi.

Umuman olganda, Iordaniya bu rivojlanayotgan dehqonchilik va chorvachilik mamlakati bo‘lib, u hozirgacha ibtidoiy ijtimoiy munosabatlar izlarini saqlab qolgan va endigina sanoat ishlab chiqarishini rivojlantira boshlagan. Iroq aholining taxminan 80 foizini arablar, 18 foizini kurdlar, 2 foizini forslar, turklar, armanlar, cherkeslar, ossuriylar, turkmanlar va yahudiylar tashkil etadi. Ularning barchasi arab tilida so‘zlashadi. Armanlar shaharlarda yashaydi, forslar – janubda va Eron bilan chegaradosh hududlarda, kurdlar, turklar va ossuriylar esa shimol va shimoli-g‘arbda. Iroqdagi arablarning bir qismi hali ham urug‘-qabila tizimini saqlab qolgan, mamlakatda 500 dan ortiq ko‘chmanchi, yarim ko‘chmanchi va joylashgan qabilalar mavjud. Kurdlar ham qabila tizimini saqlab qolgan. Demak, til jihatidan Iroq aholisi quyidagi guruhlarga mansub, Afroosiyo (semit) tillari guruhi (arablar, ossuriylar, yahudiylar), Eron tillari guruhi (kurdlar va forslar), Arman tillari guruhi (armanlar), Hind-yevropa tillari guruhi, Kavkaz tillari guruhi: (cherkeslar), Turkiy tillar guruhi (turkmanlar, turklar).

Iroqning davlat tili arab tili (Kurdistonda esa kurd tili ham). Iroqning og‘zaki arab shevasida qadimgi aramey tilidan (Iroqda arablar kelishidan avval so‘zlashilgan) va fors hamda turk tillaridan ko‘plab so‘zlar o‘zlashtirilgan. Antropologik jihatdan, Iroq xalqlari janubiy yevropoid irqiga kiradi va quyidagi uch asosiy guruhda namoyon bo‘ladi: Oldosiyo yoki arman-turkiy guruhi - armanlar, yahudiylar, ossuriylar; Hindo-pomir guruhi – kurdlar va forslar; O‘rta yer dengizi guruhi – turklar, turkmanlar va yaqinda ko‘chib kelgan arab qabilalari. Shuningdek, arablar orasida negr (afrikalik) aralashmasi ham uchraydi, bu o‘rta asrlarda Afrikadan keltirilgan qullarning avlodlaridir.

Iroq aholisining katta qismi (96%) musulmonlar bo‘lib, sunniy yo‘nalishiga mansubdir. Shialar asosan janubiy va markaziy hududlarda yashaydi. Sunniylar esa (ular shialardan ko‘p) shimolda, Bag‘dodda va boshqa shaharlarda yashaydi. Iroqda shia musulmonlari uchun muqaddas sanalgan ikki shahar bor An-Najaf va Karbalo. Bu yerda shia imomlarining qabr joylari joylashgan bo‘lib, butun dunyo shialari bu yerlarga ziyorat qilishadi.

Bag‘dod Abbosiylar xalifaligining poytaxtiga aylandi, mamlakat esa o‘rta asrlar davrining eng madaniyatli hududlaridan biriga aylandi. Bu yerda musulmon dunyosida ilk dorixonalar, kasalxonalar ochildi, qog‘oz ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi, qadimgi yunon va rim olimlarining asarlarini arab tiliga tarjima qilish tashkil etildi. Shu yerda mashhur Bayt al-Hikma (“Donishmandlik uyi”) kutubxona va rasadxona bilan birga faoliyat yuritgan akademiya tashkil etilgan. Bag‘dodda buyuk arab faylasuflari al-Kindiy, al-Forobiy, matematik al-Xorazmiy, tabib ar-Roziy, tarixchi va geograf al-Mas’udiy, yozuvchi va sayohatchi Ibn Fadlan yashab ijod qilgan.

Iroqda xristianlar, yezidlar, mandechilar, yahudiylar-iyudeylar ham bor. Yahudiylarning asosiy qismi Isroilga ko‘chib ketgan. Aholining taxminan 3 foizini tashkil qiluvchi xristianlar quyidagilardan iborat: *arab-yaqubitlar, arab-siriy-katoliklar, ossuriy-nestoriylar, xaldo-katoliklar, arman-katoliklar, arman-gregorianlar.* Taxminan 100 ming kurd yazid diniga e’tiqod qiladi. Yana o‘n

minglab odamlar o‘zlarini mandechilik (sabeylik) diniga mansub deb hisoblaydi. Ular Janubiy Arabiston va Ossuriy-Bobildagi qadimgi sabey xalqlarining avlodlari bo‘lib, ossuriy tiliga yaqin tilda yozilgan muqaddas kitoblarini, ibodat uylari, diniy bayramlar va islomdan oldingi yulduz ilohi (astral iloh) yulduzlar va osmon jismlariga sig‘inishni saqlab qolganlar (lotincha *astrum* - yulduz). Masalan, Venera sayyorasi ossuriy-bobil hosildorlik, sevgi va suv ma’budasi Ishtar bilan bog‘langan. Babilonlik Marduk esa, Yupiter bilan tenglashtirilgan holda, oliy xudo, suv, o‘simlik va “buyuk hikmat” ma’budasi sifatida tan olingan.

Arab etnosi Iroqda shakllangani arablarning rivojlangan zamonaviy turdagi etnik jamoa sifatida qaralishiga olib keldi, biroq bu yerda etniklararo munosabatlar murakkab kechmoqda. Yaqin o‘tmishda sodir bo‘lgan diniy to‘qnashuvlar (sunniylar va shialar o‘rtasida), ko‘chmanchi va joylashgan aholi o‘rtasidagi kelishmovchiliklar, “botqoqli arablar”ga nisbatan kamsituvchi munosabat, arab-turkman, arab-ossuriy to‘qnashuvlari, hamda so‘nggi paytlarda kuchaygan kurd antagonizmi bularning barchasi qurolli separatistik harakatlarga olib kelgan va 1974 yildagi kurd muxtoriyati haqidagi qonunga qaramay, kurdlar masalasi Iroqdagi milliy muammo sifatida yanada murakkablashtirgan.

Quvayt - mamlakat aholisining etnik tarkibi bir qator xususiyatlarga ega. Kuveyt aholining 90 foizini arablar tashkil qilsa-da, ularning aksariyati Iordaniya, Suriya, Livan, Yaman, Misr fuqarolari, shuningdek Falastinlik qochqinlar, Fors ko‘rfazi amirliklari fuqarolari hisoblanadi. Eron, Hindiston, Pokiston va Sharqiy Afrikadan kelganlar esa Kuveytdagi noarab aholining asosiy qismini tashkil qiladi. Ular asosan neft sanoati va xizmat ko‘rsatish sohasida ishlash uchun mamlakatga kelganlar. Hindlar bu yerda bir necha avlodlardan buyon yashab kelishadi. Ular Kuveyt shaharlari va poytaxt Al-Kuveytda alohida tumanlarda istiqomat qiladilar, ularning ko‘pchiligi do‘kondorlar.

Hukumat kuveytlik bo‘lmaganlarga immigratsiya va fuqarolik huquqlarini cheklaydi. Kuveytlik bo‘lmaganlarga ko‘chmas mulk sotib olish, kuveytlik sheriksiz korxona ochish, kasaba uyushmalariga a’zo bo‘lish taqiqlanadi. Shunga qaramay, immigrantlar ishchi sinf orasida, muhandislar, shifokorlar, o‘qituvchilar sifatida ustunlik qiladi. Immigrantlar orasida malaka asosida ierarxiya shakllangan: malakali falastinliklar, misrliklar, livanliklar, suriyaliklar bular Kuveytdagi intellektual qatlamni, ya’ni “moviy va oq yoqaliklar”ni tashkil qiladi; aksariyat omanliklar, yamanliklar va iroqliklar (1990 yil avgustidagi Iroqning Kuveytga bosqini oldidan) qora ishchilar safida bo‘lgan. Kuveyt elitasini esa yuqori boshqaruv lavozimlarini egallaganlar tashkil qiladi.

Asl quvaytliklar asosan shimoliy Arabistonning yirik badaviy qabilasi anaza avlodlaridir. Ko‘chmanchi va yarim-ko‘chmanchi aholi esa mutayr, rashaida, avazim qabilalariga mansub. Shu bois, kuveytlik arablar orasida O‘rta Yer dengizi turidagi yevropoid irqining katta rasi (irqiy guruh) ustunlik qiladi. Kuveyt aholisini deyarli monolit deb hisoblash mumkin. Ularning og‘zaki tili arab adabiy tiliga asoslangan kuveyt arab shevasidir. Bu shevada fors va hind tilidan olingan so‘zlar ko‘pligi sababli o‘ziga xos leksik belgilar mavjud. Bu esa Kuveyt tarixidagi ko‘p madaniyatli ta’sirlarning natijasidir. Janubiy Iroqda tarqalgan shevaga yaqin.

Saudiya Arabistonidagi noarab aholisi asosan shaharlarda yashaydi va umumiy aholining taxminan 10 foizini tashkil etadi. Bu qatlam asosan afrikalik qullarning avlodlari, shuningdek Eron, Turkiya, Pokiston, Indoneziya va boshqa musulmon Osiyo davlatlaridan chiqqan odamlardan iborat. Ularning ko‘pchiligi ziyoratchilar sifatida kelgan, lekin keyin mamlakatda qolib yashab ketganlar. Neft sanoatida ishlovchi boshqa arab mamlakatlaridan kelgan “mehnat” migrantlari ham ko‘p. Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi aholi hanuzgacha urug‘-qabila tuzilmasini saqlab qolgan. Najddagi yirik qabilalar *shammar, ataiba, mutayr, duvasir,* Sharqiy viloyatlarda *ajman, bani hadjar, bani halid, manasir, bani murra*, Xijozda esa *harb, bali, bani atayba, huveylat.*

Saudiya Arabistoni arablarining tilida bir xususiyat bor, ularning arabiy dialekti adabiy arab tiliga eng yaqin bo‘lib, klassik arab tilidan kelib chiqqan hijoz lahjasiga asoslangan. Ammo arabiy dialektning ichida bir nechta o‘zaro tushuniladigan lahjalar mavjud (Hijoz, Asir, Najd, al-Hasa). Diniy jihatdan Saudiya Arabistoni arablarining deyarli barchasi sunniy islomning maxsus yo‘nalishiga vahhobiylikka mansub. Bu XVIII asrda paydo bo‘lgan yo‘nalishdir. Ular tavhid (“yagona Allohga ishonch”)ga e’tiqod qiladilar va o‘zlarini muvahhidun (“yagona Allohga ishonuvchilar”) deb ataydilar. “Vahhobiy” atamasini esa ularning dushmanlari ishlatadi.

Dastlabki tavhid ta’limoti qat’iy yagona ishonchni, avliyolarni ulug‘lashdan voz kechishni talab qilgan, hatto Muhammad payg‘ambarni ham ilohiylashtirishga qarshi chiqqan. Ular islomni “asl holatiga” qaytarishni bid’atlardan voz kechib, islomni tozalashni maqsad qilib olgan. Tavhid tarafdorlari bid’atni keltiruvchilarni dushman deb e’lon qilgan va ularga qarshi jihod e’lon qilgan. Tavhid quyidagi narsalarni taqiqlagan: yangiliklar, raqs, musiqalar, tamaki, ipak kiyimlar, taqinchoqlar, hattoki qabrlarni ziyorat qilish ham. Keyingi asrlarda tavhid qisman “yumshagan” va XX asr siyosiy-iqtisodiy sharoitlariga moslashgan. Shunday qilib, hozirgi zamonda qabrlarga borish, yangi qurilishlar, transport vositalaridan foydalanish ayrim diniy-madaniy cheklovlar yumshatilgan.

Zamonaviy Yaman aholisi Janubi-g‘arbiy Osiyoning boshqa ko‘plab joylarida yashovchi arablar kabi irqiy jihatdan o‘xshash xususiyatlarga ega (O‘rta yer dengizi va armanoid irqiy tiplari). Tixama va yarimorolning janubi-g‘arbida faol migratsiyalar Afrika tomonga bo‘lgan negrsimon aralashmalarni kuchaytirdi. Sharqiy hudud - Hadramavtda esa mo‘g‘ulsimon irqiy aralashmalar seziladi. Bu, mahalliy arablarning qadimdan Singapur, Malayziya va Indoneziyaga ko‘chib o‘tib yashash an’analari bilan bog‘liq. Ko‘pchilik emigrantlar u yerda malay, xitoylik ayollar bilan turmush qurib, oilasi bilan yana vataniga qaytgan. Indoneziyaning Yava orolida hozir ham yamanlik arablarning eng katta diaspora (ko‘chmanchi jamoasi) yashaydi. Yamandan tashqarida 1,5 milliondan ortiq yamanliklar bor. Ular asosan Saudiya Arabistoni, Fors ko‘rfazi davlatlari, Sharqiy Afrika, Angliya va boshqa mamlakatlarda yashaydilar.

Diniy jihatdan, yamanliklar asosan shia-zaydiylar (shimolda, Jabaliya va Hadramavt tog‘larida) va sunniy-shofi’iylar (Tixama, Ibb va Taiz tog‘li viloyatlarida)ga bo‘linadi. Bundan tashqari, ismoiliy shialar sektalariga mansub kishilar ham mavjud. Hindiston va Pokistondan kelganlar orasida ko‘pchilik

musulmonlardir, ammo ular orasida hindular va forslar (zardushtiylar jamoasi) ham bor. Forslar G‘arbiy Hindistonda yashovchi zardushtiylarning diniy jamoasidir. Ular o‘liklarni ilohiy unsurlarga olov, suv, havo, tuproqni buzuqlikdan asrash uchun g‘orlarda quzg‘unlarga yem qilib tashlashadi. Yaman arablarining ma’naviy madaniyati umumarab unsurlarni Janubiy Arabistonning geografik xususiyatlari bilan uyg‘unlashtiradi. Bu jihatlar Sharqiy Afrika va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan uzoq davom etgan tarixiy aloqalar bilan bog‘liq.

Arablar, Ummon aholining 90 foizdan ortig‘ini tashkil etadi va asosan o‘troq aholidir. Faqat taxminan 15 foiz ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchilarga to‘g‘ri keladi. Arablarni qadimiy an’anaviy tarzda arab-ariba (“sof qonli arablar”, Yamanliklarning birinchi qabilasi *kaxtan*) va musta-ariba (“aralash arablar”, Ichki Arabistondan keyinroq kelganlar) deb ajratish saqlanib qolgan. Ko‘chmanchi aholining qabilaviy bo‘linishi hamon saqlanmoqda. Deyarli barcha qabilalar ikki guruhga (hinavi va zafiri) birlashtirilgan bo‘lib, bu bo‘linish taxminan arab-ariba va musta-ariba bo‘linishiga mos keladi. Ummonda ko‘plab negrlar, mulatlar, hindlar, belujlar, forslar mavjud bo‘lib, bu oxir-oqibat antropologik tiplarga xilma-xillik qo‘shadi.

Diniy mansublik bo‘yicha ummonliklarning aksariyati musulmonlar, ibodiylar. Ibodiylik Ummonning davlat dini hisoblanadi, sulton esa ibodiylarning rahbari *imomdir*. Ibodiylik VII asrda islomning bir sekta sifatida paydo bo‘lgan bo‘lib, unda ayrim aqida va ibodat xususiyatlari saqlanib qolgan (birinchi ikki xalifani tan olish, o‘yinlar, musiqa, tamaki chekishni qoralash, o‘ziga xos duolar, sodda masjidlar minora va bezaklarsiz va hokazo). Ibodiylar o‘zlarini “haqiqiy musulmonlar”, “e’tiqodi uchun jonini fido qiluvchilar” deb hisoblaydi va diniy fanatizm hamda boshqalarga nisbatan murosasizlik bilan ajralib turadi. Ummonda sunniylar va shialar ham mavjud. Ummonliklarning an’anaviy madaniyati Yaman madaniyatiga yaqin bo‘lib, u ham janubiy Arabiston va Sharqiy Afrika ta’sirini sezgan.

Etnik va til tarkibi hamda jismoniy tipi jihatidan BAA aholisi ummonliklardan farq qilmaydi, ammo konfessional manzara bu yerda bir oz boshqacha. Aholining aksariyati ortodoksal (sunniy yo‘nalishdagi) islomga e’tiqod qiladi. Sunniylar tarkibida ko‘plab vahhobiylar bor, kichik qismi esa (asosan Dubayda) o‘zlarini shia deb hisoblaydi.

BAAda, qishloq xo‘jaligi ishlarida mavsumiy ishchi kuchiga, dengiz sohalarida, neft sanoatida qo‘shimcha ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyoj tufayli, demografik xususiyat sifatida mamlakatda boshqa arab davlatlaridan, hamda Sharqiy Afrika, Hindiston va Pokiston davlatlaridan kelgan ko‘plab muhojir ishchilarning mavjudligi kuzatiladi. Bu gullab-yashnayotgan neftga boy davlatda G‘arb hayot tarzining tashqi belgilari patriarxal-feodal an’analar bilan yonma-yon mavjud bo‘lib, ular badaviy va qadimiy arab urf-odatlariga borib taqaladi.

Bahrayn aholisi etnik jihatdan ancha xilma-xil: arablar (88%)dan tashqari orollarda hindlar va pokistonliklar (6%), eronliklar (2%) yashaydi. Mamlakatda muntazam ravishda bir necha yildan keyin arablar – immigratsiya qilganlar, ayniqsa ummonliklar almashib turadi. Bahrayn qadimdan Fors ko‘rfazining “savdo uyi” sifatida obro‘-e’tibor qozongan. Bahrayn arablarining o‘zlari shimoliy

arabiston qabilalarining avlodi deb bilsalar-da (qo‘shni Qatardagi kabi), bu yerda qabilaviy identifikatsiya deyarli yo‘q, shuningdek ko‘chmanchi qabilalar ham mavjud emas. Bahraynliklarning tashqi ko‘rinishi forslar, shuningdek afrikaliklar bilan asrlar davomida aralashib ketgani tufayli o‘ziga xosdir. Afrikaliklar orollarga qullar sifatida olib kelingan.

Dini jihatdan bahraynliklar musulmon bo‘lib, sunniylar va shialarga bo‘linadi. Sunniylar odatda shaharliklar, shialar esa qishloq aholisi. Deyarli barcha shialar *baxarna* deb ataluvchi etnografik guruhga mansub bo‘lib, u ehtimol eronliklarning arablashtirilishi yoki arablarning eronliklardan va ularning madaniyatidan shia mazhabini o‘zlashtirish natijasida paydo bo‘lgan. Baxarna o‘zlarini Navuxodonosor tomonidan Eron va so‘ngra Bahraynga ko‘chirib kelingan arablarning avlodi deb hisoblaydi. Baxarnalarning kelib chiqishi to‘liq aniqlanmagan, ammo ular barcha bahraynliklar kabi arab tilining mahalliy lahjasida gapiradilar.

Qatarning mahalliy aholisi sifatida mamlakatga 1930-yildan kech bo‘lmagan davrda kelib joylashganlar hisoblanadi. Aholining katta qismi qabilaviy bo‘linishni saqlab qolgan. Ular va ularning avlodlari amirlik aholining yarmidan kamini tashkil qiladi. Aholi soni immigratsiya oqimi hisobiga juda tez o‘smoqda, ular neft sanoatida ishlash uchun mamlakatga keladi. Bu faqat boshqa arab davlatlarining fuqarolari emas, balki eronliklar, hindlar va pokistonliklar hamdir. Qatar yarimoroli ichki hududlarida manasir, beni xadjar, xabab, kaaban kabi qabilalarning badaviylari yashaydi, bu yerga tez-tez yaxshiroq yaylovlarni izlab Saudiya Arabistonidan badaviylar ham kelib turadi.

Ko‘chmanchilar o‘z tashqi qiyofasi bo‘yicha, arab davlatlaridagi kabi, yarimorolning qadimiy aholisi – yevropoid irqning O‘rta yer dengizi tipidagi jismoniy belgilarini saqlab qolgan. Qatar qirg‘oqbo‘yi aholisi esa boshqa Osiyo davlatlaridan kelganlar va qisman afrikaliklar bilan aralash nikohlar tufayli sezilarli darajada metisatsiyaga uchragan; ular o‘zlarining baquvvat gavdasi bilan ozg‘in ko‘chmanchilardan ajralib turadi.

Dini bo‘yicha mahalliy qatarlar asosan musulmon-sunniylar (vahhobiylik yo‘nalishi), kichik bir qismi shialardir. Qatarning 80% aholisi qirg‘oqbo‘yi hududlarida yashaydi va shaharlarda, asosan amirlik poytaxti Doha shahrida to‘plangan. Amirlikning adabiy tili arab tili, og‘zaki nutq esa uning arabiycha lahjasi. Ta’limli qatarliklar ingliz tilidan ham foydalanadilar, u yaqinda rasmiy til sifatida ishlatilgan edi. Hatto Misrning qisqacha tarixiy o‘tmishini ko‘rib chiqish ham mamlakat turli irq va xalqlarning aralashuvi joyi bo‘lganini ko‘rsatadi. Misr millatini shakllantirishda, asl misrliklardan tashqari, arablar, barbarlar, yahudiylar, forslar, turklar, mo‘g‘ullar, suriyaliklar, nubillar, sudanliklar, cherkeslar, armanlar, gurjilar, tatarlar, efiyopiyaliklar, yunonlar va “turli xil” yevropaliklar ishtirok etgan. Hozirgi kunda ham mamlakatda bir necha etnik guruhlar mavjud. Shu bilan birga, mamlakat aholisi etnik tarkibi jihatidan Arab Afrikasi mamlakatlari orasida eng bir xil hisoblanadi: 98% – bu asl misrliklar bo‘lib, aholining 99% arab tilini ona tili sifatida biladi. Albatta, misrliklar orasida shaharliklar, qishloq aholisi (fallahlar barcha misrliklarning qariyb yarmiga teng), badaviylar, shuningdek, etno-konfessional (diniy) guruhlar farqlanadi.

Arab tilli etnografik guruh bo‘lgan sinayliklar misrliklardan falastinliklar va Shimoliy Arabiston arablariga o‘tuvchi guruhni tashkil qiladi. Ular Falastinlik qochqinlar bilan birga Sinay yarimorolining doimiy aholisi hisoblanadi, asl misrliklar esa (harbiylar, ishchilar, xizmatchilar) bu yerda vaqtincha yashaydi. Sinay aholisi taxminan 300 ming kishini tashkil etadi.

O‘ziga xos yana bir etnografik guruh *nubiyaliklar* (0,5 million kishi), arab-nubiy qabilalaridan va hozirgi asr o‘rtalarida suv ostida qolgan hududdan ko‘chirib kelingan Misr Nubiyasi xalqlaridan (kunuzlar, maxaslar) tashkil topgan. Misr etnik muhiti ichida bo‘lgan nubiyaliklar arab tilida so‘zlashuvchi subetnik guruhga qo‘shilib, o‘ziga xos yer egalari qatlamini shakllantirdilar. Nubiyaliklar faqat fallahlar emas, ularning bir qismi shaharlarda yashab, an’anaviy tarzda ofitsiant, qo‘riqchi vazifasini bajaradilar; o‘zlarining shaxsiy qahvaxonalariga ega bo‘lib, boshqa sohalarda ham faoliyat yuritadilar.

Sinayliklar va nubiyaliklardan tashqari, Nil va Qizil dengiz oralig‘idagi Misrda *bedja* etnik guruhi (bisharin qabilasi, soni taxminan 20 ming kishi) ham yashaydi. Bisharinlarning ko‘pchiligi ko‘chmanchi yoki yarim-ko‘chmanchi hayot tarzini olib borib, Nubiya cho‘li hududida (Asuanning janubi-sharqida) tuya boqish va qo‘ychilik bilan shug‘ullanadi. Ular arab va kushit tillaridan biri bo‘lgan bedja tilida so‘zlashadilar. Bisharinlarning bir qismi shaharlik bo‘lib qolgan. Bedja qabilasi a’zolari efiyop tipiga mansub. Hozirda ular Misr arablariga katta darajada assimilyatsiyalashgan.

Bedjalar shuningdek, Sudanda (taxminan 1,5 million kishi) va Efiopiyada (taxminan 70 ming kishi) yashaydilar. Dini bo‘yicha ular musulmon-sunnitlar bo‘lib, Misr va Liviya (Siwa vohasi) hamda O‘rta Yer dengizi qirg‘og‘ida yashovchi barbarlarga o‘xshaydi. barbarlar soni 1 ming kishidan oshmaydi. Ular arab tilida so‘zlashadilar, biroq ko‘pchiligi ikki tilli bo‘lib, bu hududda bir necha ming yillardan beri yashab kelayotgan va til hamda madaniyat jihatidan Mag‘rib barbarlaridan ancha farq qiluvchi xalqdir.

Arab tilida so‘zlashuvchi etnik ozchiliklarning misrliklar bilan asta-sekin *assimilyatsiyasi* sodir bo‘lmoqda. Ularga arab-badaviylar kiradi. Ularning ko‘pchiligi o‘z alohidaligini yo‘qotgan, turistlarga piramidalarni ko‘rsatish xizmatlari bilan shug‘ullanadilar. Taxminan 100 ming badaviy o‘z tuya, qo‘y va echkilari bilan Nil deltasi sharqidagi, Suvaysh atrofidagi hududlarda hali ham ko‘chmanchi hayot kechirmoqda. Ammo badaviylarning ko‘pchiligi alohida qishloqlarda (yoki yirik qishloqlarning alohida mahallalarida) Liviya va Arabiston cho‘llarining chekkalarida yashaydi. Ular avvalgi arxaik xususiyatlarini saqlab qolgan bo‘lsalar-da, ko‘chmanchilikdan dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanuvchi o‘troq hayotga o‘tganlar. Badaviylar o‘zlarining misrlik bo‘lmagan kelib chiqishini eslab, asosan o‘z jamoalari ichida turmush quradilar. Arab-badaviylarning endogamiya (o‘z guruhida nikoh) an’analari ularning misrliklar bilan aralashib ketishiga to‘sqinlik qiladi. Biroq dehqonlar va shaharliklar bilan muloqotda bo‘ladigan badaviylar hayot tarzi, moddiy va ma’naviy madaniyati, xulq-atvor stereotiplari bo‘yicha fallahlar va shaharliklardan deyarli farq qilmaydi.

Sudan Respublikasida murakkab etnik tarkibga ega sudan millatiga arab tilida so‘zlashuvchi aholi kiradi, biroq shuningdek turli kelib chiqishga ega ayrim negr xalqlari va qabilalari ham mavjud. Sudan aholisi umumiy soni – 23 million kishi, asosan arab tilida so‘zlashuvchi qabilalar (bakkara, hassaniya, shukuriya va boshqalar), shuningdek kushit tilli guruhlar (bedja, bisharin, beni-amer va boshqalar) hisoblanadi. Ushbu xalqlar Sharqiy Sudanning shimoliy va shimoli-sharqiy hududlarini, uning janubiy qismini esa nilot qabilalari – dinka, shilluk, nuer, bari, bongo, anivak, lotuko egallagan. Ular nilot tillarida so‘zlashadi va o‘zining bo‘yi uzunligi, bosh shaklining cho‘zilganligi va nihoyatda uzun oyoq-qo‘llari bilan Afrika aholisining qolgan qismidan keskin ajralib turadi.

Aholi kundalik hayotda, shu jumladan aralashgan guruhlar (yunonlar, turklar, yahudiylar va boshqalar) sudano-arab dialektlaridan foydalanadi, ular fonetik xususiyatlari, grammatik shakllari va leksikasi jihatidan adabiy arab tilidan keskin farq qiladi – buni sudanizmlar deb atashadi. Aholining 70% dan ortig‘i – musulmonlar, bundan tashqari animistlar va xristianlar ham bor.

Sharqiy Sudan aholisining etnik rang-barangligi tarixiy jarayonlarda shakllangan: qadimda Nubiya (“Kush mamlakati”) va Meroe qirolliklari yuzaga kelgan va ular ko‘p asrlar davomida Misrning sulolaviy davlatlari va Aksum qirolligi bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Arab qabilalari Nubiyaga ilk bor bizning eraning boshida, Nilning Moviy irmog‘i bo‘ylab janubga tushib kelgan, ammo ular bu yerlarda VII asr o‘rtalarida mustahkam o‘rnashdi. XIII–XVI asrlarda shimoldan ko‘chib kelgan arablar mamlakatni bosib olib, Nubiyada bir nechta yirik feodal davlatlar tuzdilar, ulardan eng kattasi *Darfur va Sennar* sultonliklari edi. Ayrim nubiyalik knyazlar va “qirollar” asta-sekin islomni qabul qila boshladilar, ammo ko‘pchilik dehqonlar va sobiq mustahkamlangan qal’alar aholisi daryolar bo‘yidagi yirik orollarda va qirg‘oqlarda saqlanib qolgan edi.

Sharqiy Sudanning ko‘plab xalqlari hanuzgacha urug‘-qabila tashkiloti xususiyatlarini saqlab qolgan. Bu ayniqsa Afrika chorvadorlariga xos bo‘lgan nilotlar uchun xarakterlidir. Ular chorvachilik bilan bir qatorda dehqonchilik, shuningdek ovchilik va baliqchilik bilan ham shug‘ullanishadi. Sayohatchilar bu etnografik nuqtai nazardan qiziqarli bo‘lgan qabilalar haqida, o‘zining an’anaviy turmush tarzini saqlab qolganligi haqida bizga ko‘plab ma’lumotlar qoldirgan. Shubhasiz, Misr aholisi va Sudan xalqlarining madaniyati va turmush tarzida o‘xshashlik mavjud.

*Liviya*ning zamonaviy aholisi etnik jihatdan deyarli bir xil deyish mumkin. Ular arab bosqinchilari, arabga singib ketgan barbarlar avlodlaridan iborat. barbar aholisi (ko‘chmanchi tuareglar ham kiradi)ning ulushi kichik – taxminan 4%. Fezzan janubida tubu va xausa kabi negr irqlariga mansub xalqlar yashaydi. Ichki hududlarda ham negroid irqi belgilariga ega ko‘plab liviyaliklar bor. Bu esa qullar savdosi davridan qolgan merosdir. Liviya kelib chiqishiga ega bo‘lmagan doimiy aholining bir qismini yaqinda Italiya fuqarolari tashkil etgan (xorijiy yer egaligining milliylashtirilishi bilan ular o‘z etnik vatanlariga qaytib ketishgan). Bundan tashqari, yahudiylar (asosan Isroilga ketishgan), maltaliklar va yunonlar ham yashagan. Mamlakatda iqtisodiyot, ta’lim, fan va madaniyat sohalarida vaqtincha ishlayotgan ko‘plab chet ellik mutaxassislar bor.

Liviyaning musulmon aholisi asosan sunniylar va XIX asrda Jazoirda paydo bo‘lgan senusiylar tariqatiga ergashuvchilardir. Bundan tashqari, mamlakatda malikiy mazhabiga mansub musulmonlar (barbarzabon tuareglar va boshqalar) ham mavjud. Diniy hayot bu yerda yangiliklarga nisbatan juda ehtiyotkor bo‘lib, u butun hayot tarzini qamrab oladi. Tunis aholisi arabo-barbar kelib chiqishiga ega bo‘lib, etnik jihatdan bir xil tarkibga ega. barbarlar deyarli to‘liq arablashtirilgan. Asosiy muloqot vositasi adabiy arab tili va uning og‘zaki lahjasidir. Fransuz tili ham keng qo‘llaniladi. Islom mamlakatning davlat dini hisoblanadi. Tunisda sunniylik yo‘nalishi hukmron bo‘lib, mahalliy avliyolar (marabutlar) kulti va diniy birodarliklar tarmog‘i ham keng tarqalgan. Biroq Tunis Shimoliy Afrikadagi eng dunyoviy davlat bo‘lib, milliy konsolidatsiya yo‘lida eng ko‘p yutuqlarga erishgan va etnik hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan deyarli to‘liq bir xil bo‘lgan. Mamlakatda zamonaviy jamiyat shakllanishi yakunlangan.

Hozirgi Jazoir milliy konsolidatsiyaning yuqori darajasiga erishgan. Aksariyat jazoirliklar arab tilini ona tili deb hisoblaydi, aholining taxminan beshdan bir qismi esa barbar lahjalaridan foydalanadi. barbarlar (kabilar, shaviya, tuareglar) arab tilini ham birdek yaxshi biladi. Ular hali ham qabila tuzilmalari va etnik o‘zligini saqlab qolgan. Fransuz tilining og‘zaki shakli shaharlarida keng tarqalgan. Odatda fransuz tilidan chet elliklar, jumladan vaqtincha Jazoirda bo‘lgan rus mutaxassislari ham foydalanadi. Marokash aholisi qadimgi barbarlar va arablarning avlodlaridan tashkil topgan bo‘lib, ular asrlar davomida o‘zaro aralashib kelgan. Arab tili marokashliklarning turli etnik guruhlarini yaqinlashtirishda muhim vosita bo‘lsa-da, aholi orasida etnik farqlar, ayniqsa arablar va barbarlar o‘rtasida (til dialektlarida, turmush tarzida, urf-odatlarda, madaniyat va folklorda) saqlanib qolgan. barbarlarni yagona birlashtiruvchi omil bu og‘zaki arab tili hisoblanadi.

Mamlakatda negr irqiga mansub aholining avlodlari ham yashaydi, ular qora tanli xaratinlar bo‘lib, atrofdagi arab va barbar tillarida so‘zlashadilar. Shuningdek, arablar, barbarlar va G‘arbiy Afrikadan olib kelingan qullarning aralashmasidan kelib chiqqan odamlar ham bor. Marokashning tub aholisi qatoriga shuningdek marokashlik yahudiylar ham kiradi. Ular odatda shaharlarda yashab, qadimgi yahudiy dialektida arabcha gaplashadilar. Rekonkista davrida Andalusiyadan quvib chiqarilgan mavrlar bilan birga ular ham Marokashga ko‘chib kelgan. Keyinchalik qashshoq yahudiylarning bir qismi Isroilga ko‘chib ketdi.

Marokashda milliy konsolidatsiyaning murakkabligi va tugallanmaganligi yaqqol ko‘rinadi. barbarlar ulushi aholi tarkibida 50-70% atrofida deb baholanadi. Bu holat arab va barbarlarning o‘zini ma’lum urug‘, qabila yoki qarindoshlar guruhiga mansub deb bilishi bilan yanada kuchayadi. Bu, masalan, arablarning o‘z ismlariga “bani” (bolalar, avlod) degan so‘zni qo‘shib ishlatishida ko‘rinadi. barbarlar esa *“ait”* qo‘shimchasidan foydalanadilar, bu ham barbarlikka ishora qiladi. Dini jihatdan barcha marokashliklar (yahudiylar-iygudaylar bundan mustasno) musulmon-sunnit hisoblanadi. Biroq Marokashda, Mag‘ribning boshqa hududlarida bo‘lgani kabi, islom dini dastlabki davrlardanoq mahalliy diniy elementlar bilan uyg‘unlashib ketgan. Bu yerda muqaddas joylar (avliyolar

qabrlarini), buloqlarni, daraxtlarni sig‘inish, ezgu va yovuz ruhlarga, sehrli buyumlarga ishonch, marabutlar (avliyolar)ga xos mahalliy kulta xosdir.

G‘arbiy Saxara aholisi 21 ta qabiladan tashkil topgan bo‘lib, ular uchta guruhga birlashgan: mavrlar, regibat va tekna. Qabilalar Saxaraning keng hududlarida ko‘chmanchilik qilib yashaydilar, davlatlar chegaralarini bilmasdan va doimiy yashash joylariga ega bo‘lmasdan. Etnik jihatdan G‘arbiy Saxara aholisi arablar, barbarlar va qora tanli aborigenlarning aralashishi natijasida shakllangan. Shu sababli G‘arbiy Saxara xalqining an’anaviy madaniyati afrikacha, arabcha va yevropacha unsurlarni o‘zida mujassam etgan. Bu jarayonda ko‘proq sonli arab ko‘chmanchilarning ta’siri eng kuchli bo‘lgan. Barbarlar esa o‘ziga xosligini saqlab qolgan: onalik chizig‘i bo‘yicha qarindoshlik, diniy birodarlik uyushmalari, mahalliy avliyolarga sig‘inish madaniyati keng tarqalgan. Biroq shariatning ko‘plab me’yorlariga amal qilinmaydi. G‘arbiy Saxarada kastachilik tizimining qoldiqlari ham mavjud, arab-barbar aholisi jangchilar, marabutlar va vassallar (soliq to‘lovchilar) qabilalariga bo‘linadi. Ko‘chmanchilar orasida uy qulligi qoldiqlari ham saqlanib qolgan. Zamonaviy ijtimoiy-sinfiy tuzilma esa shaharlarda va sanoat markazlarida shakllangan.

G‘arbiy Saxaraning davlat sifatida o‘zini o‘zi belgilashi hali yakuniga yetmagan. Marokash G‘arbiy Saxaraning butun hududini o‘z tarkibiga qo‘shib olishga intilib, u yerlarni o‘z qo‘shinlari bilan bosib olgan, garchi 1975 yilda Gaagadagi Xalqaro sud va BMT Bosh Assambleyasi G‘arbiy Saxara xalqining o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini qayta-qayta tasdiqlagan bo‘lsa-da. G‘arbiy Saxara muammosi bu sahroli va kam aholili mamlakatning siyosiy maqomi borasidagi yakuniy kelishuvning yo‘qligi. Mavritaniya jamiyatining an’anaviy ijtimoiy tuzilmasi hozirgacha o‘z asosiy poydevorini ko‘p jihatdan saqlab qolgan holda quyidagicha tavsiflanadi: *Hasanlar* bu arab kelib chiqishli feodallar, jangchilar va aristokratlar sinfi bo‘lib, mamlakatni bosib olgan, o‘rta asr Yevropasining ritsarlari kabi tabaqa hisoblanadi. Faqat ular qurol ko‘tarish huquqiga ega. A. Kovalska-Levitska yozganidek: *Ularning tarixiy vazifasi jang qilish va boshqarish, har qanday boshqa ish ularda nafrat uyg‘otadi*.

Ular nazariy jihatdan savdogar, cho‘pon va dehqonlarni boshqa qabilalar hujumidan himoya qilgan, buning evaziga esa ulardan mo‘l-ko‘l xiroj olgan. Hasanlar boylikni (kiyim-kechak, uy-ro‘zg‘or buyumlari, qurol, minish uchun tuya, tariq va xurmo) yig‘ib borgan, savdogarlar esa ularga tuz va boshqa import tovarlarning bir qismini berib turgan. Cho‘ponlar sut, yog‘, go‘sht, teri bilan ta’minlagan, marabutlar esa jangchilarni o‘z laqaplarida boqib kelgan. Hasanlar o‘zlarining alohida go‘zalligi bilan ajralib turib, faqat jang bilan shug‘ullangan (Yaponiya samuraylari kabi).

Hasanlarning mehnat va ilmga nisbatan nafrati, diniy e’tiqod bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani uchun, ularning savod darajasi past bo‘lgan. Jangchilarning aksariyati savodsiz edi, ayollar esa bundan ham ko‘proq. Islomni bilmaslik sababli marabutlar ularni *kofir, nopok* deb hisoblashgan. Shunga qaramay, hasanlar Mavritaniya tarixida muhim rol o‘ynadi: yagona davlatni yaratish, yagona arab lahjasini joriy etish va islomni mustahkamlashda faol bo‘lib, arab dunyosidagi boshqa mamlakatlarga yaqinlashish jarayonida asosiy kuch bo‘lishdi.

Marabutlar Mavritaniya jamiyatining asosiy tabaqalaridan ikkinchisi. Ular hozirgi vaqtda yoki butunlay mustaqil, yoki hasanlarga qisman bo‘ysunuvchi qabilalardan tashkil topgan. Savodlilik ularga xalqaro miqyosda savdo qilish, haq to‘lanadigan o‘qituvchilar, voizlar va qozilar bo‘lib ishlash imkonini bergan. Marabutlar chorvachilik, yer haydash yoki quduq qazish kabi ishlarni qilmaydi bu ishlarni ular emas, balki ularga qaram “qullar” bajaradi. Shu bilan ular millionerlarga aylanishi mumkin, garchi an’anaviy turmush tarzini davom ettirsalar-da. Ularning boyligi yuzlab tuyalar, qullar, naqd pul, uylar va tovarlar.

Ular qurolsiz bo‘lsalar ham, nasablarini payg‘ambardan chiqarishlari tufayli yuqori obro‘ga ega. Aslida marabut qabilalarining aksariyati shimoldan X asr oxirida kelgan barbarlarning sanxadja guruhidan kelib chiqqan. O‘zini butun umr diniy xizmatga bag‘ishlash an’anasi marabutlar orasida avloddan avlodga o‘tadi. Ular o‘qituvchi va savdogarlar bo‘lib ko‘p sayohat qilishgan, o‘z diniy qonun-qoidalariga qat’iy amal qilishgan. Hasanlardan farqli o‘laroq, marabutlar orasida qoratanli unsurlari ham mavjud bo‘lgan. Hasanlar uzangida bo‘lganlar, marabutlar esa kitob ostida bo‘lganlar. Shu tarzda ular Mavritaniya elitasini shakllantirib, butun mamlakat hayotini boshqarib turgan. Hasanlar hokimiyat, chorva va dalalarga egalik qilgan.

Mamlakatning qolgan aholisi o‘zlarini beidanlar (mavrlar, mavritaniyaliklar yoki shunchaki “oq”) deb ataydi. Barcha negr tipidagi aholini “qullar” deb atash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Qora tanli mavrlar ham mavjud. Hozircha ozodlik faqat oq va erkin ijarachilarga taalluqlidir. “Qullar” esa asrlar davomida bir xonadonda yashab kelgan, xo‘jayinlariga urf-odatlar va an’analar orqali mustahkam bog‘langan. Shu sababli ularning qo‘zg‘oloni yoki qochishi mumkin emas. Qochish ham qiyin: bu mamlakatda iskanadan (mustahkam himoyalangan manzildan) qochib, cho‘lni piyoda bosib o‘tishning iloji yo‘q. Nisbatan katta guruhni ozod qilinganlar *xaratinlar* tashkil etadi. Ularni an’ana yiliga bir marta marabutlarga diniy soliqqa o‘xshash zakot berishga majbur qiladi. Xaratinlar, qullar kabi, xo‘jayinlarning bog‘larida ishlaydi, ularning podalarini boqadi va savdoda yordam beradi.

Mavritaniya jamiyatining an’anaviy tuzilishi ularga boshqa ishlarni bajarishga ruxsat bermaydi. Xaratinning xo‘jayini bilan aloqani uzishi (asosiy sabab bo‘lmasa) jamoatchilik tomonidan qoralangan. Jamiyat ularga nisbatan ochiq nafrat bilan qaraydi, hatto ozod hunarmandlar buyurtma bilan ishlaydiganlar ham ulardan o‘zini olib qochadi. Jamiyatdagi alohida, ammo kichik kastani griotlar (xasan tilida igavun) qo‘shiqchilar, shoirlar, sehrgarlar, improvizatorlar tashkil etadi. Ularning jamiyatda mavqei yo‘q, ularni mensimaydilar va ulardan qo‘rqishadi. Griotlar dafn qilinadigan qabristonlar iskanadan uzoqda joylashgan. Qirg‘oq hududlarida ular o‘lganida baobab daraxtlariga osib qo‘yiladi. Griotlar mavrlarni ko‘ngilxush qilish uchun xizmat qiladi. Ular qora Afrikadagi kabi mashhur og‘zaki tarixchilar rolini bu yerda egallamagan. Ularning asosiy vazifasi mavrlarni o‘ynatish.

Mavritaniya zamonaviy aholisi etnik jihatdan juda bir xildir: 80% dan ortig‘ini arab-barbar kelib chiqishiga ega bo‘lgan yevropoid mavrlar tashkil etadi, qolgan 20% esa negr irqi vakillari. Ushbu 80%ning ichida (o‘z tilini saqlab qolgan zenaga barbarlar guruhi – bir necha ming kishi bundan mustasno) hammasi

xassaniya arabcha shevasida gaplashadi. Yuqorida qayd etilganidek, Mavritaniyada yashovchi negr xalqlari ham shu shevada gapiradi. Mamlakatning bugungi birdamligi uchun diniy birlik, shuningdek, mamlakat avval barbarlar (sanhaja qabilalari ittifoqi), keyinchalik esa arab xasanlar tomonidan bosib olinib, ular o‘z hokimiyatini mamlakatdagi barcha qabilalarga majburan o‘rnatgani muhim rol o‘ynadi. Shu yo‘l bilan yagona ijtimoiy tuzilma shakllandi, bunda har bir milliy-madaniy guruh ma’lum an’analarni saqlab qoldi.

Natijada arab-barbar-negr birlik asoslari yaratildi. Shu tufayli milliy, irqiy va qabila masalalari ijtimoiy jihatlar bilan sezilarli darajada aralashib ketdi. Shunday qilib, zamonaviy Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaning arab mamlakatlari aholisi etnik jihatdan umuman bir xil bo‘lib, ayrimlarida milliy ozchiliklar mavjud. Ular nisbatan kam sonlidir. Arablardan tashqari ko‘plab mamlakatlarda kurdlar, forslar, hindlar, Afrikadan kelganlar, ayxorlar (osoriylar), yunonlar, armanlar, turklar, turkmanlar, belujlar, yahudiylar, barbar tilli xalqlar (Shimoliy Afrikada) yashaydi. Yevropa kelib chiqishiga ega shaxslar ulushi esa ahamiyatsiz darajada.

Barbarlar (o‘zini *amazig, amahag* deb atashadi) Shimoliy Afrikaning tub aholisi hisoblangan xalqlar guruhidir. Bu xalq o‘z nomini (barbarus - varvar) rimliklardan olgan, ular populi romanus (rim xalqi)ga kirmaganlarning barchasini “varvarlar” deb ataganlar (va Karfagendan janubroqdagi hududni “Afrika” deb atashgan). “Barbar” etnonimining kelib chiqishi mahalliy “ber-aber” – “guruh-guruh bo‘lib ko‘chish” so‘zidan kelib chiqqani haqidagi taxminlar ham mavjud. Ilmiy adabiyotlarda barbarlar *“troglodıtlar”* (“g‘orlarda yashovchilar”) deb ham ataladi. Haqiqatan ham, ayrim barbarlar hanuzgacha ajdodlari ohaktoshga o‘yib yasagan (ko‘pincha elektr bilan ta’minlangan) g‘orlarda yashashadi. Qabul qilingan qarashga ko‘ra, ular bu yashash usulini VI asrda bu yerga oqib kelgan arab ko‘chmanchilaridan yashirinish uchun tanlaganlar.

Barbar xalqlari va ularning tillari uchta katta guruhga bo‘linadi: masmuda (asosan Atlas tog‘lari aholisi), sanhadja (Sahroi Kabir va unga yaqin hududlar aholisi) va zenata (Sharqiy Mag‘rib aholisi). barbarlar o‘zlarini ular mansub bo‘lgan qabila yoki xalq nomi bilan tanishtirishadi (tamazigt, rif, shilx, tuareg, kabil). Marokashlik barbarlar o‘zlarini “imazighen” deb atashni afzal ko‘rishadi, bu tamazigt tilidan tarjima qilinganda “erkin odam” degan ma’noni anglatadi. Hozirgi kunda turli barbar tillarida (siua, tashelxit, tamazigt va boshqalar) taxminan Marokash aholisi yarmini (10 mln. dan ortiq kishi), Jazoir aholisi 30%ni (5–6 mln kishi), Tunisda 100 mingga yaqin kishi va Misr, Liviya, Mavritaniya, Mali, Niger, Nigeriya, Chad va boshqa mamlakatlarning muhim guruhlari (umumiy soni 11,520 ming kishi) so‘zlashadi.

Shimoliy Afrikaning barbaro-liviya xalqlari qadimgi Misr yodgorliklarida tilga olinadi. Ular finikiy (punik), yunon va rim sivilizatsiyalarining ta’sirini boshdan kechirishgan. VII asr oxirida arablarning bosqinlari boshlanishi bilan barbar aholisi arablashtirila va islomlashtirila boshladi, ayniqsa XI–XII asrlarda bu jarayon kuchaydi. Shu bilan birga, barbarlarda yaqqol etnik o‘zlikni anglash saqlanib qoldi. barbarlar o‘z milliy xususiyatlarini asrab qolishga intilishdi va arablarning mustaqillikni yo‘qotishiga qarshi kurashni davom ettirishdi. Keyinchalik Yevropa mustamlakachilari bu intilishdan foydalanib, “bo‘lib tashla

va hukmronlik qil” tamoyiliga amal qilib, 1930 yilda “barbar dahiri” – barbarlar to‘g‘risidagi qonunni qabul qildilar. Bu qonun barbar qabilalarining odat qonunlarini, ular shariatga zid bo‘lsa ham, qonuniy deb tan oldi.

Hozirgi kunda barbarlarning aksariyati o‘troq hayot kechiradi. Ular orasida dehqonchilik keng tarqalgan bo‘lib, bug‘doy, arpa, tariq, zaytun, xurmo palmasi yetishtirish, bog‘dorchilik va sabzavotchilik asosiy tarmoqlardir. Ko‘chmanchilar esa chorvachilik bilan shug‘ullanadilar (tuya, mayda va yirik shoxli qoramol boqishadi). Tog‘li hududlarda asosan tosh va yog‘ochdan qurilgan uylar, ko‘chmanchilar orasida esa tahamt deb ataluvchi chodir-uylar keng tarqalgan. Hali ham urug‘-qabila institutlari (takbilt-leffighs) saqlanib qolgan. Qabila guruhi markazi qal’aga o‘xshash mustahkamlangan qishloq – kasba (arabcha), tigremt (barbarcha) yoki dshar (barbarcha) hisoblanadi. Qabila birlashmasi boshida sardor aglid yoki amgar turadi. Xo‘jalik ishlari va tashqi aloqalar bilan bog‘liq masalalarni esa saylanadigan oqsoqollar kengashi jmaa (arabcha) yoki imzran (barbarcha) hal qiladi. Umumiy yer egaligi (arsh) saqlanib qolgan, shuningdek, klanlararo ittifoqlar va hamkorlik keng tarqalgan, masalan, chorvani birgalikda boqish.

Barbar dehqonlari va tog‘li hududlarda chorva boqadiganlar orasida qishloq jamoasi, oiladan keyin, eng muhim ijtimoiy institutdir. Jazoirlik kabil qishloqlari yopiq tizimga ega bo‘lib, konsentrik (doira shaklidagi) reja asosida quriladi: tashqi tomondagi uylarida erkaklar (o‘tmishda jangchilar), ichkarisida esa ayollar yashaydi. Marokashlik barbar chorvadorlar (duar) qishlog‘i esa qarindoshlarning bir-biriga jipslashgan guruhi bo‘lib, qishloq mahallalarga bo‘linadi va har birida boshqa mahallalardagilarga qaraganda yaqinroq qarindoshlar yashaydi. Barbarlar jangovar fe’l-atvori bilan tanilgan. Ular hujum qilish va tahdid qilishga odatlangan bo‘lsalar-da, keng ko‘lamli harbiy harakatlarga kamdan-kam murojaat qilishgan. barbarlarning ikki eng nufuzli siyosiy guruhining doimiy raqobatiga qaramasdan, har bir hududda qo‘shma mudofaa va mavsumiy ko‘chish davrida yaylovlardan navbatma-navbat foydalanish bo‘yicha kelishuvga erishilgan. barbar jamiyatida barcha a’zolar teng huquqlarga ega; mahalliy yig‘inlarda barcha balog‘atga yetgan erkaklar ishtirok etib, hokimiyat vakolatlarini amalga oshiradi. Barbarlarning yana bir xususiyati o‘ziga xos quyosh kalendari. Masalan, amaziglar taqvimiga ko‘ra yangi yil 13-yanvarda boshlanadi. Bu sanani nishonlash an’anasi eramizdan avvalgi 950-yilga borib taqaladi, o‘shanda barbar qiroli Shashnak Misr fir’avni Ramses III qo‘shinini tor-mor qilgan edi.

Jazoirning 29 millionlik aholisi orasida barbarlar taxminan 5 millionni tashkil etadi. Bu yerda asosiy barbar xalqlari kabilar (taxminan 2,8 mln kishi), shaviya (1 mln dan ortiq), mzabitlar va boshqa Saxara vohalaridagi barbarlar hamda tuareglar hisoblanadi. Shulardan kabilar o‘zining alohida jismoniy tipi, tili, ko‘pligi, shahar aholisi ulushi va zamonaviy ijtimoiy rivojlanish darajasi, ta’lim hamda siyosiy faolligi bilan ajralib turadi. Asl shaharliklar – ibodiy mazhabidagi mzabitlar savdo sohasida muhim o‘rinlarni egallashadi, biroq o‘z jamoaviy faoliyatini asosan o‘z etno-diniy jamoasi doirasida cheklab, mamlakat siyosiy hayotida kamroq ishtirok etishadi. Shaviya esa, o‘zlari yashaydigan plato nomi bilan ataladigan bu xalq,

Jazoirning uchta yirik xalqidan biri sifatida zamonaviy iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotga endigina uyg‘ona boshlamoqda.

Jazoir va Marokashning Atlas va Anti-Atlas tog‘laridagi barbar etnoslari Saxara va tekisliklarda yashovchi arablar hamda boshqa barbarlardan o‘zining ijtimoiy odatlari, an’anaviy huquq normalari, marosimlari va boshqa jihatlari bilan farq qiladi. Yer va boshqa mulk ustidan egalik sohasida jamoaviy huquqning hukmronligi, ayollarning yerga egalik qilish huquqining rad etilishi, monogamiya, o‘ziga xos nikoh va oilaviy odatlar (guruhli sovchilik, ayrim qabilalarda ayollarning ajrashish huquqi va h.k.), shuningdek, sud urf-odatlari (qotilning ma’lum qarindoshlari bilan birga rasmiy qochishi, qarindoshlar guruhining masjiddagi Qur’on ustida jamoaviy qasamyod qilishi, jarimalarni qarindoshlar to‘lashi va h.k.), qabila bozorlarining (agadir) muqaddaslashtirilishi – bularning barchasi barbarlarning xalq islomining o‘ziga xos jihatlaridir. Bu urf-odatlar islomgacha bo‘lgan barbar diniy qarashlariga borib taqaladi. Shu o‘ziga xoslik tufayli arab shaharliklari barbarlarni “haqiqiy musulmonlar emas” deb hisoblashadi.

Mavrlar aslida yagona, bir xil etnik guruh emas. Ular shunday ataluvchi “oq mavrlar” – *beydanilar* (arabcha “oq” so‘zidan) va “qora mavrlar”ga bo‘linadi. Qora mavrlar hassaniya arab lahjasida so‘zlashadi. Madaniy jihatdan “qora mavrlar” (yoki ularni “haratin” ham deyiladi – ya’ni “qora musulmon qullar”) deyarli “oq mavrlar” bilan bir xil, biroq qora mavrlar o‘z nasabini Sub-Sahroi Afrikaning negr xalqlaridan oladi. Bir necha asrlar davomida “oq mavrlar” “qora mavrlar” ustidan hukmronlik qilib kelgan.

Mavr shaharlari (ksarlar)da bozor maydoni va masjid mavjud bo‘ladi. Uylari xom g‘ishtdan yoki toshdan qurilgan bo‘lib, tekis tomli, derazasiz devorli va ichki hovliga ega. Mavritaniyaning g‘arbiy qismida naqshli tosh terish uslubi keng tarqalgan. Mavr erkaklari keng buklamali (bufli) shimlar, sandallar va bo‘yniga charm qopchada taltliqlar (tumorlar) taqadilar. Ayollar esa matoga o‘ranib, boshlarini yopadilar, ko‘p bezak taqadilar, boylari og‘ir oyoq bilakuzuklar taqadi.

Tuareglar (so‘zma-so‘z ma’nosi “Xudo unutganlar”) o‘zlarini *imoshag* deb ataydilar. Ular Jazoir, Mavritaniya, Niger va Malida yashaydilar arab istilosi davrida shu yerlarga siqib chiqarilganlar. Umumiy soni taxminan 1 million kishi. Ularning tili barbar tillar guruhiga mansub. Diniy e’tiqodi sunniy musulmonlar. Asosiy mashg‘uloti dehqonchilik va mayda shoxli qoramol boqish. Jazoir Saxarasida yashovchi kichik bir qismi tuya va echkilar podalari bilan ko‘chmanchilik qiladi. Tuaraglar urug‘-qabila tizimini va patriarxal tuzumning ko‘plab unsurlarini saqlab qolgan. Eng yirik qabila guruhlari: *yullemiden, iforas, kel-gres, kel-ahaggar, kel-air*.

Tuaraglar dunyodagi yagona xalq bo‘lib, erkaklar hatto uy sharoitida ham yuzlarini ro‘mol (niqob) bilan yopishga majbur. Ular o‘zlarini *kel tigelmust* – “niqobli xalq” deb ataydilar. Qadimgi dunyoda odamlar begona va uning qarindoshlari ruhlari ularga zarar yetkazishi mumkin, deb ishonishgan. Ruhlarning kuchi inson boshida jamlangan va u og‘iz, burun yoki quloq orqali tashqariga chiqib ketishi mumkin, deb hisoblashgan. Shu sababli tuaraglarda hozirgacha boshqa urug‘dan kelgan erkak (kuyov) yuzini niqob bilan yopishi shart.

Tuareg ayollari (arab ayollaridan farqli o‘laroq) ko‘chmas mulkka egalik qilishi mumkin va ular hijob (niqob) taqmaydilar yuzni yopish bu yerda erkaklarga xos. Bundan tashqari, ular musiqiy va she’riy an’analar qo‘riqchilari hisoblanadi. O‘tmishda barcha tuareglar Saxara cho‘lida ko‘chmanchilar bo‘lganlar. Irqiy jihatdan tuareglar janubiy yevropoidlar, tili bo‘yicha barbarlar, dini bo‘yicha esa shimoldagi qo‘shnilari arablar orqali ularga kirib kelgan islomga e’tiqod qiladilar. Ular Shimoliy Afrikaning tub barbar aholisi orasidan arab bosqinchilari hukmronligi ostida yashashni istamagan va janubga Saxara va Sudanga ko‘chib ketgan qismidir. Tuareglar nafaqat o‘z tamasheq tilini, balki o‘ziga xos yozuv tizimini tifinagni ham saqlab qolgan. Ammo qadimiy yozuvni faqat ayollar oila o‘chog‘i va an’analar qo‘riqchilari biladilar. Kundalik hayotda tuareglar arab yozuvidan foydalanadilar. Tuareglarning madaniy o‘ziga xosligi ayollarning jamiyatdagi alohida mavqeiga bog‘liq. Ular qarindoshlikni ona tomonidan hisoblaydilar, biroq mulkni meros qilib olish ota tomonidan amalga oshiriladi. Bu qadimiy matriarxat an’analarining yaqqol ifodasidir. Shu an’anaga ko‘ra, yangi turmush qurgan er-xotin xotinining onasi qarindoshlari yaqinida yashash uchun joylashadilar.

Marabutlar bilan *marabutizm* tushunchasi bog‘liq. Bu murakkab institutlar, marosimlar va e’tiqodlar majmuasida sufiy mistitsizmi marabutlar tomonidan yozilgan arabcha yozuvli tumorchalarni (ichki, tashqi va hokazo) ishlatish, marabutlarning tasbehlari va kiyimlari, har bir tariqatga xos bo‘lgan duolar-tilovatlar, duo-formulalar, she’rlar va hokazolarning sehrli kuchiga ishonch, ekstrasensor va tabiblik amaliyoti, buyuk shayxlar va muqaddamlar tariqat asoschilari va ularning avlodlarining maxsus *baraka* (sehrli kuch) ga bo‘lgan ishonch, shuningdek ularning hakamlik va murabbiylik faoliyati bilan chambarchas bog‘langan.

Marabutizm xalq islomiga yaqin oddiy musulmonlar ommasining e’tiqod va marosimiy hayotida islomdan oldingi dinlarning (masalan, Shimoliy Afrika xristianligi, qadimgi Misr politeizmi va hokazo) izlarini tadqiqotchilar ko‘rsatadilar. Xalq islomi mintaqalarga, hududlarga, ba’zan hatto ayrim qishloqlarga qarab farq qiladi. Masalan, Tunisda har bir qishloq jamoasining markazi – mahalliy musulmon avliyo (valiy)ning qabri va uning yonidagi zaviya hisoblanadi; bu yerda valiy tug‘ilgan kunida yillik bayramlar, shuningdek maxsus hollarda marosimlar o‘tkaziladi.

Arab tili va madaniyatining barbarlar orasida keng tarqalganiga qaramay, ular hanuzgacha o‘ziga xos xalq bo‘lib qolmoqdalar. barbarlarning o‘ziga xosligi ilgari ham dehqon kiyimlari, xalq raqslari va qo‘shiqlari, folklor va afsonalari, hunarmandchiligi va gilamdo‘zligida tan olingan edi. Hozir esa yangi qadam tashlanmoqda, barbarlarning madaniyati va tili jiddiy o‘rganila boshladi. Marokashda barbar tili institutini tashkil etish rejalashtirilgan, Rabotda esa barbar tilidagi, ammo arab yozuvida chop etiladigan “Tamazigt” adabiy jurnali nashr etila boshlandi, chunki barbarlarning o‘z yozuvi yo‘q.

Marokashlik barbarlar o‘z alifbolarini yo‘qotganlar, uning mavjudligini arxeologik topilmalar tasdiqlaydi (ammo qadimgi barbarlarning ajdodlariga tegishli yozma yodgorliklar hozircha o‘qib bo‘lmaydi), shuningdek tifinag yozuvi

qadimiy Liviya yozuvi asosida yaratilgan bo‘lib, ayrim Jazoir va Niger hududlaridagi barbarlarga qarindosh tuareglar orasida saqlanib qolgan. “Tamazigt” jurnali adabiy asarlar bilan bir qatorda tilshunoslik va boshqa madaniyat masalalari bo‘yicha ham materiallar chop etadi. Gap shundaki, barbarlarning o‘ziga xosligini shunchaki tilga olishdan uni chuqur anglashga o‘tish kerak. Ta’limning barbarlar orasida kengayishi ularning qabila darajasidagi yopiq va ajralib turuvchi xususiyatlarni yo‘qotishiga yordam beradi deb taxmin qilinmoqda. Hozirda ko‘pincha barbar yoshlari maktabda o‘qigach, arab yoshlaridan ham ko‘ra adabiy arab tilida yaxshiroq gapira oladilar, chunki arablar uchun arab tili, birinchi navbatda, o‘zlarining mahalliy lahjasidir.

Natijada, Marokash millatining arab tilida so‘zlashuvchi madaniy arboblari orasida barbarlarning ulushi oshib bormoqda, bu esa ikkala xalqni yanada yaqinlashtiradi va ularning madaniy merosining umumiyligini yanada ko‘rsatadi. barbarlarning o‘zlari ham shu nuqtai nazarga qo‘shiladilar. Ko‘plab barbarlarning arab tilini bilishi ularning ona tilini butunlay unutganini anglatmaydi.

Marokashning taniqli siyosiy arbobi, “Xalq harakati” barbar partiyasi yetakchisi, shoir va rassom Maxjubiy Axardan barbar tilini o‘qitish talabini ilgari surib, bu talab barbarlarni arablarga qarshi qo‘yish maqsadini ko‘zlamasligini ta’kidlaydi, chunki marokashliklar uzoq vaqtdan beri birga yashab keladilar va ajralmas birodarlar hisoblanadilar. Uning fikricha, “barcha marokashliklar – barbarlar” va Rabotdan 15 kilometr uzoqlikdagi z*emmur* qabilasida arab tilini bilishmaydi. Barbar yetakchisi fransuz olimi O. Bernarning “Mag‘ribda arablar yo‘q, faqat arablashtirishning turli bosqichidagi barbarlar bor” degan so‘zlarini takrorlaydi.

Shimoliy Afrikaning eng qadimgi tili barbar tili, Axardanning ta’kidlashicha, uning sohiblarining kundalik muloqotida, og‘zaki adabiyotida barbar ertaklari, afsonalari, maqollari va matallari, dostonlari va qo‘shiqlarida, shuningdek arab alifbosidan foydalanadigan yozma hujjatlarda hamon yashab kelmoqda. Bu, aniq va jonli til, va uni himoya qilish barbar xalqining boy madaniy merosini saqlab qolish uchun zarur.

Marokashda aholining 65% ga yaqini barbar tilini ona tili deb biladi. Yana 25%, asosan barbarlar, bu tilni o‘zining ikkinchi tili deb biladi, lekin kundalik hayotda undan har kuni foydalanadi. Marokashdan tashqarida yashayotgan yarim milliondan ortiq odam marokash barbar tilini ona tili deb biladi, asosan bular Fransiya, Belgiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Ispaniya va Misr hududlarida yashovchi sobiq marokashliklardir. Tamazight O‘rta Atlas barbarlarining tili. 1998-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, Marokashda ushbu tilda 3 million kishi so‘zlashgan, ularning faqat 60% i arab tilini ham biladi va undan foydalanadi. Bu tilda so‘zlashuvchilarning ko‘pchiligi (65%) qishloq joylarda yashaydi va atigi 10% an’anaviy barbar yashash hududidan tashqarida istiqomat qiladi. Bu til eng keng tarqalgan barbar tillaridan biri bo‘lib, Jazoirda ham qo‘llaniladi.

Tashelxit barbar tillaridan biri bo‘lib, Marokashning janubi-g‘arbida tarqalgan. U Ifni va Agadir oralig‘idagi hududlarda, Marrakeshning shimoli-sharqida, Draa vodiysida va mamlakatning janubiy chegaralarida qo‘llaniladi. *Tarifit* 1991-yilda Marokashning shimolida bu tilda 1,5 million kishi so‘zlashgan.

Har bir asosiy barbar guruhiga mahalliy lahjalarning xilma-xilligi xosdir, ammo Rif aholisi bir-birini yaxshi tushunadi, xuddi shuningdek, shlehlar va braberlar o‘zaro muloqot qila olishadi. Biroq shlehlar bilan Rifdagi imazigenlar orasida allaqachon jiddiy til to‘sig‘i mavjud. Shunday to‘siq arablar va arab tilini bilmaydigan barbarlar orasida ham mavjud.

*Qubtirlar a*rabcha so‘z “qupt”, yevropachalashtirilgan shakli “Qubtir”, yunoncha “egiptos” «misrlik» so‘zidan kelib chiqqan. Qubtirlar qadimgi misrliklarning avlodlari. Bugungi kunda ham ularning ayrim ismlari Ehmus, Osiris, Ramses, Isis – shuni eslatib turadi. Qubtirlar asosan Misr Arab Respublikasining (Asyut, Ahmim, Qohira va boshqalar) shaharlarida yashaydilar; Qubtirlarning kichik jamoalari Sudanda, Turkiyada, Isroilda, Iordaniyada, Iroqda, Quvaytda va boshqa mamlakatlarda ham bor. Qubtirlar xizmatkorlar, hunarmandlar, savdogarlar, ishchilar, kichik qismi esa dehqonlardir. Hozirda Qubtirlar Misrning 65 millionlik aholisi ichida atigi 7-8% ni tashkil etadi. Umumiy soni 3 milliondan oshadi (ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra 10 milliongacha). Ular arab tilida so‘zlashadilar (ilgari keng tarqalgan Qubtir tili faqat cherkov tili sifatida saqlanib qolgan). Vizantiya davrida (IV asr oxiridan VII asrgacha) Misrda hukmron din xristianlik bo‘lgan, keyin esa islom tarqaldi. Qubtirlar o‘z yil hisoblarini 284-yildan Rim imperatori xristianlarni ta’qib qilgan Diokletian taxtga o‘tirgan davrdan, ya’ni «shahidlar davri»dan boshlaydilar. Keyingi asrlar Qubtir madaniyatining gullab-yashnagan davri bo‘lgan.

Arablar Misrni bosib olganidan so‘ng Qubtirlar tarixida mutlaqo yangi davr boshlanadi. Misr o‘z mustaqilligini butunlay yo‘qotib, markazi avval Damashqda (keyinchalik Bag‘dodda) bo‘lgan islom imperiyasining bir qismiga aylanadi. Shuni ta’kidlash kerakki, Qubtirlar hech qachon yangi hokimiyatga qarshi qurolli kurashga kirishmagan, bunga ularning bir qancha sabablari bor edi. Birinchidan, arab hukmdorlari dastlab diniy bag‘rikenglikni namoyon etdilar. Misrliklarga xristian dinini qabul qilish taqiqlanmagan edi. Arablar monofizit patriarxini Aleksandriyadagi o‘z taxtiga qaytishga taklif etdilar. Bu Misr xristianlari uchun yaxshi ishora edi, ya’ni ularning cherkoviga qarshi ta’qiblar tugadi. Nihoyat, musulmonlar «kofirlar» orasidagi kelishmovchiliklarga uncha qiziqish bildirmas edilar va ularga o‘zlarining tushunarsiz teologiyasi bilan o‘zlari shug‘ullanishga ruxsat berdilar.

Umaviylar sulolasi (661-750) davrida Qubtir aholiga nisbatan nisbiy bag‘rikenglik saqlangan. Qubtirlarga o‘z dinini erkin ravishda e’tiqod qilishga ruxsat berilgan, ular siyosiy avtonomiyaga ham ega edilar. Qubtir elitalari hali ham davlat boshqaruvida yuqori lavozimlarni egallab, davlatda sezilarli iqtisodiy ta’sirga ega edilar. Biroq Qubtirlar musulmonlar foydalangan barcha fuqarolik huquqlariga ega emas edilar. Ular jizya barcha erkin musulmon bo‘lmagan erkak aholiga solinadigan soliq va haraj yer solig‘ini to‘lashga majbur edilar. Shu bilan birga, Qubtirlarning ahvoli asta-sekin yomonlasha boshladi. 706-yilda Qubtir tilidan davlat ishlarida foydalanishni taqiqlovchi qonun chiqdi, endi rasmiy hujjatlar faqat arab tilida yuritilardi.

VIII asr boshida monastirlar yuqori soliqlar to‘lashga majbur bo‘ldilar, bu ularning farovonligini keskin pasaytirdi. Umaviylarni almashtirgan Abbosiylar sulolasi (750-1258) davrida bag‘rikenglik siyosati davom ettirilgan bo‘lsa-da,

umumiy ahvol yomonlashdi. X asrda Qubtirlarga qarshi bir qator cheklovchi qarorlar qabul qilindi. Xristianlarga ko‘chalarda rasmiy marosimlar o‘tkazish, ochiqchasiga xoch taqish, otga minish taqiqlanadi. Qubtirlar musulmonlardan farqlanishi uchun ma’lum kiyimlar va maxsus sariq salla yoki qo‘ng‘iroq taqishlari shart edi. Bundan tashqari, ilgari monaxlar jizya to‘lashdan ozod qilingan bo‘lsa, yangi qonun bu imtiyozlarni bekor qildi. Shu tariqa, Qubtirlar yangi davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotidan deyarli siqib chiqarildilar.

X asr o‘rtalarida Misrda Fotimiylar sulolasi (969-1171) hokimiyat tepasiga keladi. Ular eng ortodoksal – shia yo‘nalishidagi musulmonlar bo‘lishiga qaramay, ularning hukmronligi davrida xristianlarga qarshi maxsus ta’qiblar olib borilmagan. Qiziqarli jihati shundaki, Qubtir patriarxi Efrema (977-986) saroyning e’tiboridan foydalanib, qadimgi Fustat yaqinidagi Qohiraning eng qadimiy masjidi yonida avliyo Merkuriy monastirini qurishga muvaffaq bo‘lgan. Ko‘plab fatimiy hukmdorlari hatto dam olish uchun Qubtir monastirlariga borib turgan, u yerda ularga oliy maqomlariga mos hurmat va ehtirom ko‘rsatilgan. Patriarxlik qarorgohi ham butunlay Aleksandriyadan Qohiraga ko‘chirib kelingan.

Umuman olganda tinch bo‘lgan bu davrda al-Hokim (996-1021) hukmronligi istisno bo‘ldi. U xristianlargina emas, balki yahudiylar va hatto musulmonlarni ham ta’qib qila boshladi. Xristianlar davlat xizmatidan chetlatildi, ta’qib qilindi va surgun qilindi. Ko‘plab Qubtirlar o‘zlari va yaqinlarining hayotidan qo‘rqib islomni qabul qilishga majbur bo‘ldilar. Erkaklar bo‘ynida og‘ir yog‘och xoch taqib yurishga majbur etilgan. Al-Hokim vafotidan so‘ng ta’qiblar to‘xtatilgan.

Salib yurishlari davrida yangi ta’qiblar boshlanadi. Qubtirlar bu safar musulmonlarning ham (ayniqsa 1099-yilda Quddus salibchilar tomonidan bosib olinganidan so‘ng), ham g‘arbiy xristianlarning ham g‘azabiga duch keldilar. Ko‘plab suriyalik xristianlar “Qabrni ozod etuvchilar”dan qochib Misrga qochib kelishgan. Mashhur sulton Saloh ad-Din (Saladin) o‘z hukmronligining boshida xristianlarning davlat lavozimlarini egallashini va ibodatxonadan tashqarida diniy marosimlar o‘tkazishini maxsus farmon bilan taqiqladi. Ammo 1187-yilda Saloh ad-Din Quddusni zabt etganidan keyin Qubtirlarning ahvoli bir oz yaxshilandi.

1250-yilda mamluk turklari sultonlar gvardiyasidan chiqqan jangchilar – Misrda hokimiyatni egallab oldilar va Usmonlilar hukmronligi boshlanguniga qadar (1517-yilgacha) mamlakatni boshqardilar. Bu davrda Qubtirlarga bo‘lgan munosabat juda notekis edi. Ayniqsa mamluklar hukmronligining oxirlariga kelib, davlat tanazzulga uchragan va anarxiya hukmron bo‘lgan davrda ularning ahvoli yanada og‘irlashdi. 1484-yilda Qubtir cherkovining eng muqaddas maskanlaridan biri bo‘lgan Avliyo Antoniy monastiri badaviylar tomonidan bosib olindi. Monastir vayron qilindi, rohiblar qatl qilindi, monastir kutubxonasidagi bebaho qo‘lyozmalar esa badaviylar tomonidan cherkovning o‘zida o‘rnatilgan oshxona o‘choqlarida yoqib yuborildi.

Natijada XIV-XV asrlarga kelib, Qubtirlarning soni shu qadar kamayib ketdiki, ular mamlakat aholisi sonining atigi o‘n ikkidan bir qismini tashkil etardi. Qubtir tili, XI-XII asrlardayoq asta-sekin amaliyotdan siqib chiqarilgan arab tiliga o‘rin bo‘shatib, endi faqatgina diniy marosimlarda ishlatiladigan tilga aylandi. Shuningdek, ibodat marosimlari endilikda Qubtir va arab tillarida olib borila

boshladi. 1517-yildan 1798-yilgacha (Napoleon Misrni Fransiyaga qo‘shib olgan davr) Misr Usmonli imperiyasi tarkibida bo‘ldi. 1801-yilda Napoleon Misrni inglizlarga topshirishga majbur bo‘ldi. Shu davrdan boshlab Misrning mustamlaka davri boshlandi va bu faqat 1953-yilda Misr mustaqilligi e’lon qilingandan so‘ng yakunlandi.

XIX-XX asrlar Qubtir cherkovi tarixida yangi sahifa ochadi. Bu davrda cherkovning qayta tiklanishi boshlanadi va bu patriarx Kirill IV (1854-1861) va uning vorislari faoliyati bilan bog‘liq. Maktablar, yangi ibodatxonalar ochiladi, cherkov matbuoti shakllana boshlaydi. Cherkov hayotida dindorlar jamoalari katta rol o‘ynay boshlaydi. Ular “Maglis Milli” (Milliy Kengash) deb atalgan maxsus tashkilotni tuzadilar, u cherkov mulkini boshqarishda ishtirok etadi.

1875-yilda Qohirada ruhoniylik seminariyasi tashkil etildi. 1961-yilda u yangi binoga ko‘chirildi va bir necha yil o‘tgach Helvan rohiblar maktabi bilan birlashtirildi. 1967-yilda Qohirada avliyo Markazning ulkan kafedral sobori qurildi. Uning yonida Qohiraning oliy ruhiy o‘quv yurti Qubtiy instituti joylashdi.

Qubtiylar – qadimgi misrliklarning avlodlari, xristianlar, monofizitlardir[11]. Ular Iso Masih yagona, ilohiy tabiatga ega bo‘lgan deb hisoblaydilar. Qubtiylar orasida bir ozgina uniatlar va protestantlar ham bor. Qubtiy cherkovining rasmiy paydo bo‘lish sanasi 451 yil, bu Xalqidon Sobori davrida yuz bergan bo‘linish yili hisoblanadi.

Monofizitlarning xristologik ta’limoti qisman Vizantiya hukmronligiga qarshi turish sababli Misr ruhoniylarining va dindorlarining ko‘pchiligi tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Sobor qarorlarini zo‘rlik bilan joriy etish harakati qarshilikni yanada kuchaytirdi. Natijada o‘zining liturgik va ilohiy an’analariga ega alohida Qubtir cherkovi vujudga keldi.

V-IX asrlarda yunon patriarxlarining qarorgohi Iskandariyada bo‘lgan bo‘lsa, Qubtir patriarxlarining qarorgohi Avliyo Makar monastirida joylashgan edi. IX asrdan boshlab Qubtir patriarxi Qohirada yashaydi. Uning yurisdiksiyasi ostida 14 ta yeparxiya mavjud; u shuningdek Abissiniya va Nubiya mitropolitlarini tayinlaydi.

Kurdlar Yaqin Sharqda yashovchi eng yirik etnik guruhlardan biri bo‘lib, hozirgi kunda ularning soni 35-40 million kishiga yetadi. Ular asosan Turkiya, Eron, Iroq va Suriya hududlarida istiqomat qiladi. Bu hududlar tarixan Kurdiston nomi bilan mashhur. Shuningdek, Armaniston, Ozarbayjon, Gruziya va Rossiyada ham kurd diasporalari mavjud. Kurdlarning kelib chiqishi qadimgi midiylar va ularning qo‘shni qabilalari bilan bog‘liq bo‘lib, ular mil.avv. I ming yillikda Eron platosida yashagan.

Kurdlar hind-yevropa tillari oilasining eroniy guruhiga mansub kurd tilida so‘zlashadi. Asosiy lahjalari, *kurmanji* – eng keng tarqalgan lahja (Turkiya, Suriya, Armaniston va Gruziyada), *sorani* – Iroq va Eronning ayrim hududlarida, *zazaki va gurani* – kichik guruhlar so‘zlashadigan lahjalar.

[11] *Monofizitlar – Iso Masih yagona, ilohiy tabiatga ega deb hisoblaydigan xristian yo‘nalishi vakillari.*

Kurd tili yozuvi tarix davomida arab, lotin va kirill alifbolaridan foydalangan. Bugungi kunda Iroq va Erondagi kurdlar arab yozuvidan, Turkiya va Suriyadagi kurdlar esa lotin yozuvidan foydalanadilar.

Kurdlar tarixan zardushtiylik, manixeylik va boshqa qadimiy dinlarga sig‘inishgan. Hozirgi kunda esa aksariyati sunniy musulmonlar (shofi’iy mazhabi); bir qismi shi’a musulmonlar; ayrimlari yazidiylar (qadimgi e’tiqodlarni saqlab qolgan diniy guruh), shuningdek, xristian va aleviy kurdlar ham mavjud. Diniy bag‘rikenglik kurd jamiyatida muhim o‘rin tutadi.

Kurdlar o‘zining boy madaniyati bilan mashhur. Eng muhim bayram Navro‘z. Bu bahor kelishi, yangilanish va milliy birdamlik ramzi sifatida keng nishonlanadi. Kurdlar uchun Navro‘z milliy mustaqillik ramzi hamdir. Ramazon hayiti va Qurbon hayiti musulmonlar orasida keng tarqalgan. Yazidiylar alohida diniy bayramlarni nishonlaydilar, ulardan eng mashhuri *Jameyya* festivalidir.

Kurd milliy kiyimlari rang-barang va bezakli: Erkaklar odatda keng shim (shalvar), uzun ko‘ylak va belbog‘ taqadilar. Ayollar ko‘ylaklari yorqin rangli, bezakli va uzun bo‘ladi. Ular boshlariga ro‘mol yoki taqinchoqlar taqadilar.

Kurd folklori boy afsona va dostonlarga ega. Eng mashhur epik asar *“Mem û Zîn”* (Ahmad Xaniy). Musiqada *tembur, daf, duduk* kabi cholg‘ular keng qo‘llanadi. Raqslari jamoaviy, qo‘l ushlashib aylana shaklida ijro etiladi . Kurdlar qadimdan mustaqil davlatga ega bo‘lishni orzu qilib kelganlar, ammo turli imperiyalar tarkibida yashashgan (Ahmoniylar, Arab xalifaligi, Usmoniylar va boshqalar). XIX-XX asrlarda kurdlarning milliy ozodlik harakatlari kuchaydi. 1920-yilgi Sevr shartnomasida Kurdiston mustaqilligi haqida gap borilgan, biroq bu amalga oshmagan.

Hozirgi kunda Iroq Kurdistoni (Erbil markazi) avtonom hudud sifatida faoliyat yuritadi. Turkiya, Eron va Suriyada esa kurd siyosiy huquqlari cheklangan. Kurdlar asosan tog‘li hududlarda yashaydi, chorvachilik va dehqonchilik asosiy xo‘jalik tarmog‘i hisoblanadi. Shahar hududlarida savdo va hunarmandchilik rivojlangan.

Kurdlar qadim tarixga ega, o‘zining boy tili, madaniyati, diniy an’analari va mustaqillik uchun kurashlari bilan ajralib turadigan xalqdir. Hozirgi kunda ular Yaqin Sharqda eng katta davlatga ega bo‘lmagan millatlardan biridir, ammo o‘z milliy o‘zligini va an’analarini asrab qolishda juda qat’iyatli.

Turkmanlar – turkiy xalqlardan biri bo‘lib, asosan Turkmaniston, shuningdek, Eron, Afg‘oniston, O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarda yashaydi. Ammo arab davlatlarida ham sezilarli turkman jamoalari mavjud. Ular asosan tarixiy migratsiyalar, Usmoniylar davrida joylashish yoki zamonaviy ishchi migratsiyasi natijasida kelib qolgan.

Arab mamlakatlaridagi eng katta turkman diasporasi Iroq, Suriya, Iordaniya, Livan, Misr davlatlarda yashaydi. Eng katta turkman jamoasi Iroq turkmanlari (taxminan 2-3 million kishi). Ular asosan Kirkuk, Erbil, Mosul, Tuzhurmatu, Tal Afar kabi shimoliy shaharlarda yashaydi. Iroq turkmanlari IX-XII asrlarda Abbosiylar davrida ham, keyinchalik Seldjuk va Usmoniylar davrida keng ko‘chib kelganlar. Usmoniylar Iroqni o‘z nazorati ostiga olgan davrda turkmanlar ko‘plab shaharlarga joylashtirilgan. Turkmanlar turkiy tilning turkman-turkiy shevasida

so‘zlashadi, biroq arab va kurd tillarini ham yaxshi biladilar. Asosan sunniy musulmonlar (hanafiy mazhabi), ammo shi’a turkmanlar ham bor. Ular o‘z an’anaviy musiqasi, raqslari (halay, yalli), to‘y va dafn marosimlarini saqlab qolgan.

Taxminan 500 mingdan 1 milliongacha turkman Suriyada yashaydi. Asosan Aleppo, Latakiya, Homs, Tartus, Hama, Idlib hududlarida to‘plangan. Usmoniylar davrida ko‘plab turkman qabilalari Suriyaga ko‘chirib kelingan. Ular tarixan chegaralarni qo‘riqlash va mintaqada siyosiy barqarorlikni saqlash uchun joylashtirilgan. Tili turkman-turkiy lahjalari, ammo ko‘pchilik arab tilini ham biladi. Dini – asosan sunniy islom. Suriya fuqarolar urushi davrida turkmanlar ko‘plab siyosiy va harbiy guruhlar tarkibida faol bo‘lishdi.

Iordaniya va Livanda turkmanlar asosan kichik jamoalar shaklida yashaydi. Ularning ko‘pchiligi Usmoniylar davrida joylashgan qabilalar avlodlaridir. Til turkman-turkiy lahjasi va arab tili. Asosan chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanib kelganlar, hozir esa shahar muhitida yashashadi.

Misrdagi turkmanlar qadimda Mamluklar va Usmoniylar davrida joylashgan.

Ular asosan Qohira va uning atroflarida yashaydi. Hozirda ular to‘liq arab tilida so‘zlashadi, biroq ba’zi urf-odatlari va nasablarini saqlab qolgan.

Turkmanlar arab davlatlarida yashashiga qaramay, o‘z milliy kiyimlari, to‘y va dafn marosimlarini saqlab qolganlar. To‘ylarida turkman xalq raqslari va musiqasi keng o‘rin tutadi. Dafn marosimlari islomiy qoidalar asosida amalga oshiriladi. Iroq va Suriya turkmanlari ayrim hududlarda o‘z siyosiy partiyalari va harbiy tuzilmalariga ega. Ko‘plab turkmanlar arab davlatlarida iqtisodiy jihatdan qiyin sharoitlarda yashaydi va siyosiy huquqlari cheklangan bo‘lishi mumkin.

Arab davlatlarida yashovchi turkmanlar asosan tarixiy migratsiyalar natijasida joylashgan qadimiy jamoalar bo‘lib, ular o‘z tili va madaniyatini asrab qolish uchun kurashib kelmoqda. Eng katta diaspora Iroq va Suriyada yashaydi va ular bugungi kunda ham mintaqaning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etmoqda.

Assuriylar (“Aysorlar”) Mesopotamiyada (hozirgi Iroq, Suriya, Turkiya va Eron hududlari) yashagan qadimiy xalqning avlodlari bo‘lgan etnik guruh. Ular o‘zlarining boy tarixi, madaniy merosi va qadimgi tsivilizatsiyaga qo‘shgan hissasi bilan mashhur. Assuriylar Mesopotamiyada yashagan semit xalqidir. Ular qadimgi Ossuriya imperiyasining vorislari bo‘lib, babiloniyaliklar bilan umumiy madaniy merosga ega, ammo ulardan farqli etnik guruh hisoblanadi. Zamonaviy assuriylar neo-aramey tillarida, masalan, Suret va Turoyo dialektlarida so‘zlashadi. Aramey tili tarixda Yaqin Sharqda keng tarqalgan bo‘lib, Iso Masihning tili sifatida ham tanilgan. Assuriylarning aksariyati xristian diniga e’tiqod qiladi. Ular Ossuriya Sharq cherkovi, Xaldey katolik cherkovi, Suriyak pravoslav cherkovi yoki Suriyak katolik cherkovi kabi diniy jamoatlarga mansub.

Dunyo bo‘yicha assuriylar soni taxminan 500 mingdan 3,3 milliongacha deb hisoblanadi (2010-yil ma’lumotlari). Ular asosan Yaqin Sharqda, shuningdek, Yevropa, Shimoliy Amerika va boshqa mintaqalardagi diasporalarda yashaydi. Assuriylar o‘z tarixlarini qadimgi Ossuriya imperiyasiga bog‘laydi, bu imperiya

miloddan avvalgi XXI asrdan VII asrgacha Mesopotamiyada hukmronlik qilgan. Imperiya poytaxti Assur shahri bo‘lib, harbiy kuch, ma’muriy tizim va madaniy yutuqlari bilan mashhur edi.

“Assuriylar” nomi Assur shahri va uning xudosi Assur (jang xudosi) bilan bog‘liq. Bu nom ibroniycha “asher” (to‘g‘ri yo‘l) yoki “yashar” (tik, adolatli) so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. Assuriylar o‘ziga xos an’analarga ega, masalan, salomlashishda ikki yuzdan o‘pish odati yoki diniy bayramlarda maxsus marosimlar o‘tkazish. Ularning Arab dunyosidagi siyosiy va madaniy hayotdagi o‘rni ko‘p asrlar davomida o‘ziga xos tarixiy, ijtimoiy va diniy omillar ta’sirida shakllangan.

Assuriylar Arab dunyosida, ayniqsa Iroq va Suriyada, kichik, ammo muhim etnik-diniy jamoa sifatida mavjud. Iroqda xristian ozchilik sifatida, ayniqsa 2003-yildagi Iroq urushidan keyin siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishga harakat qilgan. Ular Iroq parlamentida kichik kvota orqali vakillikka ega bo‘lib, o‘z huquqlari va xavfsizligini himoya qilishga intiladi. Masalan, Ninive viloyatida assuriylar o‘zlarining avtonom hududini (Ninive tekisligi) tashkil qilishni talab qilib kelmoqdalar. Ammo ular ko‘pincha siyosiy beqarorlik, ekstremistik guruhlar (masalan, ISIS) va diskriminatsiya tufayli cheklangan imkoniyatlarga ega.

Suriyadagi fuqarolar urushi (2011-yildan) assuriylarni yanada zaiflashtirdi. Ular Suriya shimoli-sharqidagi (Jazira viloyati) kichik jamoalarda yashaydi va ba’zi hollarda o‘zlarini himoya qilish uchun mahalliy militsiyalar tashkil qilgan. Suriyada assuriylar Suriya Demokratik Kuchlari tarkibida yoki boshqa guruhlar bilan hamkorlikda o‘z manfaatlarini himoya qilishga urinmoqda.

Livanda assuriylar kichikroq jamoa bo‘lib, ularning siyosiy ta’siri cheklangan, lekin xristian jamoalari ichida o‘z ovozlariga ega. Livanning konfessional siyosiy tizimida ular boshqa xristian guruhlar bilan birgalikda faoliyat yuritadi.

Assuriylar ko‘pincha Arab mamlakatlaridagi musulmon ko‘pchilik hukmronligi ostida marginal guruh sifatida qolmoqda. Siyosiy tizimlarda ularning vakilligi cheklangan, bu esa ularning huquqlari, masalan, til, madaniyat va diniy erkinliklarni himoya qilishda qiyinchiliklar tug‘diradi.

XX asrda, ayniqsa, Baas partiyasi hukmronligi davrida (Iroq va Suriyada) assuriylar ba’zan assimilyatsiya siyosatiga duch kelgan. Masalan, Iroqda Saddam Husayn rejimi davrida ularning etnik va diniy o‘ziga xosligi cheklangan edi.

Arab dunyosidagi siyosiy beqarorlik tufayli ko‘plab assuriylar Yevropa, AQSh va Avstraliyaga ko‘chib ketgan. Bu diaspora jamoalari o‘z vatanlaridagi assuriylarning huquqlari uchun xalqaro miqyosda faoliyat yuritadi, masalan, BMT va boshqa tashkilotlar orqali lobbi qilish orqali.

Assuriylar Arab dunyosida o‘zlarining boy madaniy meroslari bilan muhim o‘rin egallaydi. Ular *neo-aramey* tillarida (Suret, Turoyo) so‘zlashadi, bu tillar qadimgi aramey tilining davomchilari hisoblanadi. Arab dunyosida, ayniqsa Iroq va Suriyada, ular o‘z tillarini saqlab qolishga harakat qilmoqdalar. Masalan, Iroqning shimolidagi maktablarda neo-aramey tili o‘qitiladi. Assuriylar o‘zlarining diniy va dunyoviy adabiyotlarini, shu jumladan, xristian liturgiyalari va qadimiy matnlarni saqlab kelmoqda. Bu adabiyotlar Arab dunyosidagi xristian

madaniyatining muhim qismidir. Assuriylar xristianlikning eng qadimgi shakllaridan biri bo‘lgan *Ossuriya Sharq cherkovi* va boshqa sharqiy xristian cherkovlariga mansub. Ularning monastirlari va ibodatxonalari (masalan, Iroqning Mar Mattai monastiri) Arab dunyosidagi diniy xilma-xillikning muhim ramzi hisoblanadi. Assuriylar diniy marosimlar, masalan, Pasxa va Rojdestvo bayramlarini o‘ziga xos an’analar bilan nishonlaydi, bu esa ularning madaniy o‘ziga xosligini ta’kidlaydi. Ular qadimiy Mesopotamiya san’ati va me’morchiligiga katta hissa qo‘shgan. Hozirgi Arab dunyosida ularning qadimiy ibodatxonalari va barelyeflari arxeologik va madaniy meros sifatida muhofaza qilinmoqda.

Musiqa va raqsda assuriylar o‘zlarining an’anaviy uslublarini saqlab kelmoqda. Masalan, ularning xalq musiqasi va diniy ilohiy qo‘shiqlari Arab dunyosidagi madaniy xilma-xillikka hissa qo‘shadi. Assuriylar tarixan ta’lim va ilmiy sohalarda faol bo‘lgan. Qadimgi Ossuriya imperiyasi davrida ular yozuv, matematika va astronomiyada muhim yutuqlarga erishgan. Hozirgi davrda esa assuriylar Arab mamlakatlaridagi universitetlar va ilmiy muassasalarda faol ishtirok etadi, ammo ularning soni ozligi sababli bu ta’sir cheklangan.

Arab dunyosida assuriylar ko‘pincha arab madaniyati va tili ta’sirida assimilyatsiyaga duch kelmoqda. Bu ularning o‘ziga xos til va an’analarini yo‘qotish xavfini oshiradi. Ayniqsa, Iroq va Suriyada ekstremistik guruhlarning (masalan, ISIS) hujumlari assuriylarning madaniy va diniy yodgorliklariga zarar yetkazdi. Ko‘plab ibodatxonalar va qadimiy artefaktlar vayron qilindi. Siyosiy beqarorlik va iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli assuriylar soni Arab mamlakatlarida kamaymoqda, ko‘pchilik xorijga hijrat qilmoqda.

Assuriylar Arab dunyosida siyosiy jihatdan cheklangan ta’sirga ega bo‘lsa-da, ularning madaniy va diniy merosi bu mintaqaning xilma-xil mozaikasining muhim qismidir. Ular o‘z tillari, diniy an’analari va tarixiy meroslari orqali Arab mamlakatlarining madaniy hayotiga hissa qo‘shmoqda. Biroq, siyosiy beqarorlik, diskriminatsiya va assimilyatsiya kabi muammolar ularning faoliyatini cheklamoqda. Assuriylar o‘z huquqlari va madaniyatini saqlab qolish uchun mahalliy va xalqaro miqyosda faol harakat qilmoqdalar.

Cherkeslar (adigeylar) Shimoliy Kavkazdan kelib chiqqan qadimiy xalq. XIX asrda Rossiya imperiyasi bilan bo‘lgan Kavkaz urushlari (1763-1864) natijasida cherkeslarning katta qismi o‘z yurtidan majburan ko‘chirilgan. Ularning aksariyati Usmoniylar imperiyasi hududlariga joylashgan va shu tariqa arab davlatlariga tarqalib ketgan.

Bugungi kunda arab dunyosidagi cherkeslar asosan Iordaniya, Suriya, Isroil (arab aholisi orasida), Iroq, Livan kabi davlatlarda yashaydi. Kichik jamoalar Misr, Saudiya Arabistoni va boshqa mamlakatlarda ham yashaydi.

Iordaniya arab dunyosida eng ko‘p cherkes aholiga ega davlatdir. Taxminiy soni 100-150 ming kishi. XIX asr oxirida Usmoniylar imperiyasi cherkeslarni Ammon, Jerash, Madaba va boshqa hududlarga joylashtirdi. Ular chegaralarni qo‘riqlash va yangi shaharlarga hayot kiritish vazifasini bajargan. Iordaniya cherkeslari davlat tuzilishida muhim rol o‘ynaydi, ular qirolicha gvardiyasi va maxsus xizmatlarda faol. Ular iqtisodiy va siyosiy jihatdan yaxshi mavqega ega.

Adigey tilini icherkes tilini) saqlab qolishgan, ammo arab tilida ham bemalol so‘zlashadilar. Dini – asosan sunniy musulmonlar. O‘z urf-odatlari, milliy raqs (lezginka va shadrixu) va kiyim-kechaklarini saqlashgan.

Suriya cherkeslari taxminan 50-80 ming kishi. Asosan Damashq, Hama, Homs, Idlib, Golan tepaliklarida yashaydilar. XIX asrda Kavkazdan kelgan cherkeslar Usmoniylar tomonidan bu hududga joylashtirilgan. Golan tepaliklarida yashovchi ko‘p cherkeslar 1967-yilgi Arab-Isroil urushidan keyin ko‘chirilgan. Suriya fuqarolar urushi davrida ko‘pchilik cherkeslar Rossiya yoki boshqa mamlakatlarga ko‘chib ketdi. Ammo Damashq va atrofidagi jamoalar o‘z faoliyatini saqlab qolgan.

Livan cherkeslari son jihatdan kichik jamoa (8-10 ming kishi). Asosan Beirut va uning atroflarida yashaydilar. O‘z jamiyat tashkilotlari, sport klublari va madaniy markazlariga ega. Iroq cherkeslari XIX asrda Usmoniylar tomonidan joylashtirilgan. Ko‘pchilik Bag‘dod, Kirkuk va Diyala hududlarida yashaydi. Bugungi kunda soni juda kamaygan (taxminan 30 mingga yaqin).

Arab dunyosida yashovchi cherkeslar adigey tili (cherkes tili)ni asrashga harakat qiladilar, ammo arab tili kundalik hayotda ustun. Qattiq intizomli jamiyat tuzilishi va *xabze* (adigey urf-odati)ni saqlashadi. Milliy raqslar, qo‘shiq va kiyimlarni jamoaviy tadbirlarda keng ishlatishadi. Cherkeslar arab mamlakatlarida odatda yaxshi mavqega ega bo‘lishgan. Iordaniya va Suriyada ular armiyada, xavfsizlik xizmatlarida va davlat boshqaruvida faol ishtirok etadi. Madaniyatni asrash uchun ko‘plab cherkes diasporasi tashkilotlari mavjud.

Arab mamlakatlarida yashashiga qaramay, ko‘plab cherkeslar o‘z milliy til va madaniyatini yo‘qotish xavfi ostida. Suriya va Iroqdagi urushlar natijasida cherkes jamoalari qisqarib bormoqda. Rossiyadagi ajdodlar yurtiga qaytishni istovchilar ham ko‘p, ammo bu jarayon qiyin kechmoqda. Cherkeslar arab dunyosida o‘z madaniyatini asrab kelayotgan qadimiy xalqdir. Eng katta va eng faol jamoa Iordaniyada, keyin esa Suriyada joylashgan. Ular tarixiy jihatdan arab davlatlarining siyosiy, harbiy va ijtimoiy hayotida muhim rol o‘ynab kelgan.

Nazort uchun savollar:

1. Arab mamlakatlari aholisining etnik tarkibini qanday izohlaysiz?
2. Arab dunyosida etnokonfessional guruhlarning mintaqa siyosiy va madaniy hayotidagi o‘rnini qanday baholaysiz?
3. Druzlar kimlar va ularning o‘ziga xosliklari nimalarda kuzatiladi?
4. Arab diasporasining Yevropa va Amerikadagi madaniy va ijtimoiy integratsiyasi qanday xususiyatlarga ega?
5. Maronitlarning Livandagi madaniy an’analari qanday o‘ziga xosliklarga ega?
6. Qubiylarning Misr tarixidagi o‘rni va ularning diniy-madaniy merosining saqlanib qolishidagi muammolar nimalardan iborat?
7. Zamonaviy davrda arablar va boshqa etnoslar o‘rtasida qanday integratsiya yoki qarama-qarshiliklar mavjud?
8. Arablarning boshqa etnoslar bilan tarixiy aloqalari qaysi davrlarda kuchaygan?

TEST SAVOLLARI

1. Arab mamlakatlarida aholini ro‘yxatga olish qaysi davlatlarda muntazam o‘tkaziladi?
a) Ummon va Qatar
b) Bahrayn, Misr, Iroq
c) Livan va Yaman
d) Saudiya Arabistoni va Sudan
2**. Arab dunyosida aholining 75% qaysi davlatlarda joylashgan?**
a) Qatar, Bahrayn, Quvayt
b) Ummon, Mavritaniya, Jibuti
c) Livan, Suriya, Iordaniya
d) Jazoir, Misr, Yaman, Marokash, Saudiya Arabistoni, Sudan
3. Qaysi davlatda aholi zichligi 1 km² ga 1023 kishini tashkil etadi?
a) Quvayt
b) Livan
c) Bahrayn
d) Yaman
4**. Misrda aholi zichligi eng yuqori bo‘lgan hudud qaysi?**
a) Sahroi Kabir
b) Sinay yarim oroli
c) Nil daryosi vodiysi va deltasi
d) Qizil dengiz sohillari
5**. Tunisda demografik siyosat qachon qabul qilingan?**
a) 1956-yilda
b) 1964-yilda
c) 1975-yilda
d) 1985-yilda
6**. Arab diasporasi eng ko‘p qaysi davlatda yashaydi?**
a) AQSh
b) Avstraliya
c) Buyuk Britaniya
d) Fransiya
7**. Maronitlarning asosiy yashash joyi qaysi davlatdir?**
a) Livan
b) Suriya
c) Misr
d) Iordaniya
8**. Qubtiylarning diniy e’tiqodi qanday nomlanadi?**
a) Sunniy islom
b) Monofizitlik
c) Shia islom
d) Katolitsizm
9**. Tuareglar qaysi yozuv tizimidan foydalanadi?**

a) Lotin yozuvi
b) Ibroniy yozuvi
c) Kirill yozuvi
d) Tifinag

10. Kurdlarning eng keng tarqalgan lahjasi qaysi?
a) Sorani
b) Zazaki
c) Kurmanji
d) Gurani

11. Iroq turkmanlari asosan qaysi shaharlarda yashaydi?
a) Kirkuk, Erbil, Mosul
b) Bag‘dod, Basra, Najaf
c) Tikrit, Samarra, Falluja
d) Sulaymoniya, Dohuk, Ramadi

12. Assuriylar qaysi tillarda so‘zlashadi?
a) Arab va kurd tillari
b) Arab va barbar tillari
c) Kurd va suryoniy tillari
d) Neo-oromiy tillari (Suret, Turoyo)

13. Cherkeslarning eng katta diasporasi qaysi arab davlatida joylashgan?
a) Suriya
b) Iordaniya
c) Livan
d) Misr

14. Marabutizm qanday diniy an’ana bilan bog‘liq?
a) Xristianlik
b) Zardushtiylik
c) Xalq islomiga yaqin sufiy mistitsizmi
d) Yazidiylik

14-MAVZU: ARABLARNING DAVLAT VA SIYOSIY HOKIMIYAT BORASIDAGI QARASHLARI

REJA:

1. Arablarning davlat tushunchasi: islomgacha va islom davrida
2. Zamonaviy arab dunyosida davlat va hokimiyat tushunchalari

Tayanch tushunchalar: *davlat, jamiyat, legitimatsiya, shayx, amir, xalifa, imomat, xalifalik, qabila boshlig’i, diniy boshqaruv, demokratiya, monarxiya, respublika, avtoritar tuzum, fuqarolik jamiyati, fozil odamlar shahri,*

1. Arablarning davlat tushunchasi: islomgacha va islom davrida

Islomgacha bo‘lgan davrda arablarning davlat tushunchasi asosan qabila tuzumiga asoslangan edi. Qabilalar o‘zaro mustaqil bo‘lib, rahbarlar (shayxlar)

qabila ichidagi ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni hal qilardi. Siyosiy hokimiyat qabila boshlig‘ining shaxsiy obro‘-e’tibori, donoligi va adolatliligiga bog‘liq edi. Bu davrda markazlashgan davlat tushunchasi mavjud emas edi, ammo savdo yo‘llari va diniy markazlar (masalan, Makka) qabilalar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlardi.

Islomdan avvalgi Arabiston (miloddan avvalgi va milodiy VI-VII asrlargacha) asosan qabilaviy tuzum asosida yashar edi. Bu davr “Johiliyat davri” deb ataladi. Arab yarimoroli hududlari siyosiy jihatdan parokanda bo‘lib, yagona markazlashgan davlat tuzilmasi mavjud emas edi. Arab qabilalari ko‘pincha o‘z hududlarida mustaqil bo‘lib yashashgan. Har bir qabilaning boshida shayx yoki sayyid turar, u qabila a’zolari tomonidan saylanar yoki meros yo‘li bilan tanilgan oilalardan bo‘lgan. Qabila ichidagi eng yoshi ulug‘, tajribali va obro‘li kishi rahbar sifatida tanlangan.

Islomgacha bo‘lgan davrda siyosiy hokimiyat shaxsiy nufuz va qudratga asoslangan bo‘lib, qabila kengashi (majlis) qarorlar qabul qilgan. Ushbu kengashda qabila sardori va oqsoqollari ishtirok etar edi. Yagona qonunchilik bo‘lmagan, siyosiy boshqaruv urf-odat, an’ana va qon qasosiga tayanardi. Arab qabilalari orasida savdo yo‘llariga egalik, suv manbalari va yaylovlar uchun kurash keng tarqalgan edi. Bu esa tez-tez qabilalararo urushlarni keltirib chiqarar, natijada barqaror davlat tuzilmalarining shakllanishi imkonsiz bo‘lar edi.

Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallam da’vatlari boshlanganda Arabiston yarimorolining hukmdorlari ikki qismdan iborat edi: 1. Toj kiygan hukmdorlar. Ular Yaman hukmdorlari, G‘asson shohlari va Hiyra hokimlari edi. Biroq bu tojdorlar aslida mustaqil hukmdorlar emasdi. 2. Qabila va urug‘larning boshliqlari. Yaman, G‘asson va Hiyra shohlaridan o‘zga barcha boshliqlar qabila oqsoqollari toj kiymagan hukmdorlar edi. Ular xuddi shohlar kabi hukm va imtiyozlarga ega bo‘lishgan. Qabila oqsoqollarining aksariyat qismi tomomila mustaqil harakat qilishardi. Faqat ayrimlari tojdor hukmdorlarga tobe edilar. Shunday qilib, islomgacha bo‘lgan davrda arablarning siyosiy qarashlari qabila mustaqilligi, kuch va sharafni saqlab qolish, o‘z qabilasini himoya qilishga qaratilgan edi. Markazlashgan hokimiyat tushunchasi mavjud emas edi.

VII asrda Islom dini paydo bo‘lgach, arablarning siyosiy qarashlarida tub burilish yuz berdi. Muhammad (s.a.v.) Allohning elchisi sifatida nafaqat diniy islohotlar olib bordi, balki arab jamiyatida siyosiy va ijtimoiy birlikni ta’minlashga ham erishdi. Hijratdan (622-yil) so‘ng Muhammad (s.a.v.) Madinaga ko‘chib o‘tgach, u yerda musulmonlar birlashgan davlat Madinai Munavvara davlatini tashkil etdi. Bu tarixiy voqea arab siyosiy hayotida ilk markazlashgan davlatning paydo bo‘lishiga asos soldi.

Madinada tuzilgan “*Madinai Konstitutsiyasi”* (Sahifa) musulmonlar, yahudiylar va boshqa jamoalar o‘rtasidagi huquqiy munosabatlarni belgilab berdi. Bu hujjat birinchi yozma ijtimoiy-siyosiy kelishuv bo‘lib, unda: turli jamoalar teng huquqli ekanligi; diniy erkinlik kafolatlanishi; himoya va mudofaa ishlari umumiy manfaatga xizmat qilishi; adolatli sud tizimi tashkil etilishi belgilab qo‘yildi.

Payg‘ambar (s.a.v.) vafotidan (632-yil) so‘ng musulmon ummati rahbarligiga *xalifa* saylandi. Birinchi to‘rt xalifa (Abu Bakr, Umar ibn Xattob, Usmon ibn

Affon, Ali ibn Abu Tolib) davrida davlat boshqaruvi shura (maslahatlashuv) asosida yuritildi. Xalifalik diniy va dunyoviy hokimiyatni birlashtirgan markazlashgan siyosiy tizim edi. Hokimiyatning asosiy tamoyillari: *Adolat va mas'uliyat* hokim Alloh va xalq oldida javobgar; *Shura* (maslahatlashuv) qarorlar kengash bilan qabul qilinadi; *Shariatga asoslanish* – Qur'on va Sunnat asosiy qonun manbai hisoblanadi.

Islomda siyosiy hokimiyat Allohning irodasiga bo‘ysunish va shariat qoidalariga rioya qilish bilan belgilanadi. Xalifalik tushunchasi Islomning dastlabki davrlarida hokimiyatning eng muhim shakli sifatida shakllandi. Xalifa – Payg‘ambar vorisi sifatida diniy va dunyoviy hokimiyatni birlashtiruvchi shaxs hisoblanardi. To‘rt xalifa davri (632-661) adolatli boshqaruvning namunasi sifatida ko‘riladi. Dastlabki xalifalik davrida davlat chegaralari kengaydi, tartibli soliq tizimi va boshqaruv idoralari shakllandi. Xususan, Umar ibn Xattob davrida (634-644) diyonatli va markazlashgan boshqaruv tizimi yaratildi.

Sunniy va shia islomida hokimiyat tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Sunniylarga ko‘ra, xalifa ummat tomonidan saylanadi va u shariat doirasida boshqaradi. Shiada esa imomat tushunchasi muhim bo‘lib, imom ilohiy tanlangan rahbar sifatida qaraladi. Bu ikki yo‘nalish o‘rtasidagi farqlar arab dunyosida siyosiy hokimiyatning turli shakllarini shakllantirdi. Umaviylar va Abbosiylar davrida xalifalik monarxiyaga aylandi, ammo diniy legitimlik muhim omil bo‘lib qoldi.

O‘rta asr mutafakkiri Al-Farobiy davlat haqidagi ta'limotni ishlab chiqishda muhim hissa qo‘shdi. Uning “Fozil shahar aholisi qarashlari haqida risola” asarida davlat insonlarning umumiy baxt-saodatga erishishi uchun zarur tuzilma sifatida tasvirlanadi. Forobiy davlatni uch shaklda ko‘rib chiqadi: yakka hokimlik, oz sonli guruh boshqaruvi va xalq tomonidan saylangan rahbar hokimiyati. U uchun hokimiyatning shaklidan ko‘ra, uning adolatli va sog‘lom aqlga mos kelishi muhimdir.

Ibn Xaldun kabi boshqa mutafakkirlar davlatning ijtimoiy tuzilishga ta'sirini tahlil qilib, “asabiya” (ijtimoiy birdamlik) tushunchasini kiritdi. Ibn Xaldun davlatning barqarorligi xalqning birligi va rahbarning adolatli boshqaruviga bog‘liq deb hisoblardi. Bu qarashlar arab dunyosida davlat va hokimiyat tushunchalarining falsafiy asosini shakllantirdi. Farobiyga ko‘ra, davlatning asosiy maqsadi umumiy baxt-saodatga erishishdir. Bu maqsad adolatli boshqaruv, qonun ustuvorligi va ijtimoiy hamkorlik orqali amalga oshiriladi. Davlat aholining ichki (farovonlik, ta'lim) va tashqi (xavfsizlik, mudofaa) ehtiyojlarini qondirishi kerak. Forobiy shahar-davlatlarni “fozil” (adolatli) va “johil” (adolatdan yiroq) deb tasniflaydi. Fozil shahar xalqning o‘zaro hamkorligi va adolatli rahbarlikka asoslanadi. Boshqa arab mutafakkirlari, masalan, Ibn Rushd, davlatning falsafiy asoslarini Aristotel va Platon g‘oyalari bilan bog‘lab, davlatni inson tabiatining muhim qismi sifatida ko‘rdi. Ular davlatni ijtimoiy tartibni ta'minlovchi va insonlarni axloqiy kamolotga yetaklovchi tuzilma deb bilishdi.

Arab dunyosida siyosiy hokimiyatning legitimligi ko‘pincha diniy, ijtimoiy va tarixiy omillarga bog‘liq. Islomgacha bo‘lgan davrda hokimiyat qabila rahbarlarining shaxsiy xislatlariga asoslangan bo‘lsa, Islom davrida shariat va

xalifalik tushunchalari hokimiyatning asosiy mezonlari bo‘ldi. Zamonaviy davrda esa milliy davlatchilik, iqtisodiy barqarorlik va xalqning ishtiroki muhim ahamiyat kasb etdi.

Islomiy siyosiy tafakkur doirasida davlat va siyosatni o‘rganishga oid ikki asosiy yondashuv shakllandi normativ-huquqiy va axloqiy-falsafiy. Normativ-huquqiy yo‘nalish musulmon huquqiy nazariyasiga tayangan holda rivojlandi va deyarli tashqi ta’sirlardan xoli bo‘ldi. Falsafiy-axloqiy yondashuv esa musulmon diniy mafkurasining chuqur ta’sirini deyarli sezmagan. O‘rta asr arab falsafasida siyosat, davlat va hokimiyat haqidagi ta’limotni eng keng yoritgan mutafakkir Abu Nasr al-Forobiy (870-950) hisoblanadi. Shuningdek, «Poklik birodarlari» (X asr), Ibn Sino (980-1037) va Ibn Rushd (1126-1198) kabi yirik faylasuflar ham muhim hissa qo‘shgan. Siyosiy muammolarga yondashishda o‘rta asr arab-musulmon faylasuflari ko‘pincha yunon falsafasi, avvalo Platon va qisman Aristotel g‘oyalariga ergashganlar.

Arab faylasuflari siyosat, davlat va hokimiyat o‘rtasida qat’iy farq qo‘ymasdan, siyosat va siyosiy bilimga bir necha ta’riflar berganlar. Masalan, al-Forobiy siyosiy nazariya fazilatli boshqaruvni tashkil etish va uni saqlash yo‘llarini o‘rganadi, aholi yaxshilik va baxtga qanday erishishi mumkinligini ko‘rsatadi, degan. U o‘z siyosiy qarashlarini «Fazilatli shahar aholisi qarashlari haqida», «Davlat arbobining hikmatlari» va «Fuqarolik siyosati» asarlarida bayon qilgan. Ularda u eng ko‘p e’tiborni oliy hokimiyat san’atiga, ya’ni odamlarni baxtga yetaklaydigan sharoitlar yaratishga qaratadi. Shunga yaqin pozitsiyani Ibn Rushd ham egallagan. U dinni siyosiy san’at, ya’ni hatto ideal davlatda ham zaruriy narsa deb qaragan. Chunki, barcha fuqarolar falsafiy haqiqatni anglay olmaydi, shuning uchun ular e’tiqodga suyanishi lozim. Shu bilan birga, u ijtimoiy hayotni bilimga asoslanib tashkil etish va ruhoniylar hamda ilohiyotchilarni hokimiyatdan chetlatish mumkinligiga ishonardi.

Faqat keyinchalik arab siyosiy tafakkurida siyosatning islom va hokimiyat bilan bevosita bog‘liqligi haqidagi fikrlar paydo bo‘la boshladi. Siyosatni islom dini va axloqi nuqtai nazaridan tahlil qilish, hokimiyatni o‘rganish o‘sha davrdagi mavjud davlat *Arab xalifaligi*ni musulmon huquqiy doktrinasi bilan birgalikda o‘rganishga olib keldi. Bunday yondashuv «Poklik birodarlari» ta’limotida ham namoyon bo‘lgan. Ular yunon falsafasi musulmon huquqi bilan uyg‘unlashgandagina siyosatni mukammal o‘rganish mumkin, deb hisoblashgan.

Musulmon davlatchilik konsepsiyasi asosan XI-XIV asrlarda shakllangan va asosan islom huquqi ilmi doirasida rivojlangan. Qur’on va Sunnada vertikal hokimiyat munosabatlarini tartibga soluvchi normalar juda oz. Ushbu manbalarda musulmon davlati tuzilishi va faoliyatini aniqlovchi aniq ko‘rsatmalar yo‘q. Hatto “davlat” atamasi ham ishlatilmaydi. Faqat «imomat» (aslida - namozda imomlik qilish) va “xalifalik” (ya’ni “vorislik”) tushunchalari uchraydi. Bu tushunchalar keyinchalik musulmon davlati tushunchasini anglatish uchun ishlatila boshlandi. Xalifalikni tashkil etish va faoliyat yuritish prinsiplari musulmon huquqshunoslari tomonidan Muhammad payg‘ambar vafotidan yuzlab yillar o‘tib, Qur’on va Sunnaning kam sonli oyatlariga keng sharhlar berish orqali ishlab chiqilgan.

Ijroiya hokimiyat shakllari va musulmon davlatining rahbariy maqomi turli tarixiy bosqichlarda boshqa davlatlar siyosiy tuzumlari bilan solishtirilganda, XIV asrga kelib musulmon siyosiy tafakkuri boshqaruv shakllarining tasnifini ishlab chiqdi. Bu yondashuv, avvalo, buyuk olim Ibn Haldun (1332-1406) nomi bilan bog‘liq. Ibn Haldunning “Muqaddima” asarida bayon etilgan davlat va siyosat haqidagi ta’limotining asosiy o‘ziga xosligi bu falsafiy va huquqiy yondashuvlarni tarixiy-sotsiologik tahlil asosida uyg‘unlashtirishidir. U eng avvalo, davlatning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va yemirilishining “tabiiy qonunlarini” aniqlashni maqsad qilgan. Davlatni u “sivilizatsiya”ning belgisi, shakli, mezoni va ko‘rinishi sifatida ko‘radi.

Yana bir muhim jihati shundaki, u ideal emas, balki real mavjud musulmon davlatini o‘rgangan – ayni paytda hukmdorlar islomiy huquq tamoyillaridan chekinib bo‘lgan edi. Ibn Haldun xalifalikning tarixiy evolyutsiyasini tahlil qilib, boshqaruv shakllarining o‘ziga xos tasnifini ishlab chiqqan. Unga ko‘ra, har qanday jamiyat, inson tabiatidan kelib chiqib, “cheklovchi kuch”ga muhtoj. Chunki insonlar tabiatan tajovuzkor va bir-birlarini yo‘q qilishga moyildir. Ana shu majburlovchi hokimiyat davlatni oddiy qabila boshchiligidan ajratib turadi va xalqning sivilizatsion darajasini belgilaydi.

Davlat jamiyat a’zolarini bo‘ysundiradi, qabilalarni birlashtiradi va ichki hamda tashqi siyosatda majburlovchi hokimiyatni amalga oshiradi. Ichki hokimiyat bu podshohning mutlaq vakolati: qonunlarni ijro etish, tartibni saqlash, soliq yig‘ish, armiya tuzish. Tashqi jihatdan esa davlatning mustaqilligi, ya’ni boshqa kuchlarga bo‘ysunmasligi. Ibn Haldunga ko‘ra, davlat siyosati faqat hukmdorlar faoliyatigina emas, balki barcha fuqarolar ishtirokini ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli davlatdagi o‘zgarishlar faqat rahbar almashuvi bilan emas, butun jamiyatning o‘zgarishi bilan bog‘liq.

Davlat o‘z umrini uch avlod davomida o‘tadi, bu vaqt mobaynida besh bosqichdan o‘tadi: yangi majburlovchi hokimiyat paydo bo‘ladi; hokimiyat to‘liq bir kishining qo‘lida jamlanadi, u hokimiyatga kelishida yordam berganlarni yo‘q qiladi; davlat gullab-yashnaydi, tartib, osoyishtalik hukm suradi; oppozitsiyani bostirish uchun zo‘ravonlik va despotizm kuchayadi; davlat tanazzulga yuz tutadi va qulaydi.

Ibn Haldun ushbu nazariyasini nazariy jihatdan tahlil qilish bilan birga, xalifalikning tarixiy rivojlanishiga ham tatbiq etadi. Unga ko‘ra, xalifalikning monarxiyaga aylanishining asosiy sababi jamoaning ijtimoiy sharoitlaridagi inqiroz bo‘lib, unda musulmonlarni birlashtiruvchi kuch “e’tiqod o‘rnini qilich egallagan” edi. Natijada, boshida xalifalik monarxiyadan yiroq bo‘lsa-da, vaqt o‘tib, musulmon davlatining boshqaruv shakli xalifalik va monarxiya elementlarini o‘zida jamlay boshlaydi va oxir-oqibat to‘liq monarxiyaga aylanadi.

Ibn Haldunga ko‘ra, musulmon davlati quyidagi to‘rt bosqichdan o‘tgan: to‘liq (“sof”) xalifalik “roshid” xalifalar davri, xalifalik tashqi ko‘rinishini saqlagan holda monarxiyaga o‘tish, davlat amalda monarxiyaga aylangan, lekin “xalifalik” nomi saqlanib qolgan (Abbosiylar xalifaligi), Musulmon davlatining parchalanishi, arablar boshqa xalqlar tomonidan bosib olinadi, davlat hatto rasman “xalifalik” deb atalishni to‘xtatadi, rahbari esa endi mujtahid bo‘lmaydi.

Abu al-Hasan al-Mavardiyning (972-1058) davlat va siyosiy hokimiyat haqidagi qarashlari o‘rta asr islom dunyosida davlat boshqaruvi va siyosiy nazariyaga katta ta’sir ko‘rsatgan. U o‘zining “Al-Ahkam as-Sultaniyya” (Sultonlik qonunlari) asarida davlat va hokimiyatning islomiy asoslarini tahlil qilib, shariat doirasida boshqaruv tamoyillarini ishlab chiqqan. Quyida uning asosiy qarashlari qisqacha va tushunarli tarzda keltiriladi:

Mavardiyga ko‘ra, siyosiy hokimiyat Allohning irodasiga asoslanadi va shariat qoidalariga muvofiq bo‘lishi kerak. Xalifa yoki imom ummatni boshqarish uchun ilohiy vakolatga ega shaxs sifatida ko‘riladi. U hokimiyatning asosiy maqsadi shariatni amalda qo‘llash va adolatni ta’minlash deb hisoblaydi. Mavardiy davlatni insonlarning diniy va dunyoviy farovonligini ta’minlovchi tuzilma sifatida tasvirlaydi.

Mavardiy xalifalikni islomiy boshqaruvning markaziy instituti deb biladi. Xalifa ummat tomonidan saylanishi yoki avvalgi xalifa tomonidan tayinlanishi mumkin. Xalifa quyidagi shartlarga javob berishi kerak: Adolatli, dono va diniy bilimlarga ega bo‘lish; Shariat qoidalariga rioya qilish va ularni joriy etish; Ummatning birligini saqlash va xavfsizlikni ta’minlash.

Mavardiy xalifalikka sadoqat va itoatkorlikni ummatning majburiyati deb hisoblaydi, ammo agar xalifa shariatdan chetlasa, unga qarshi chiqish mumkinligini ta’kidlaydi. U hokimiyatni markazlashgan tuzum sifatida ko‘radi, lekin u vakolatlarni taqsimlashni ham muhokama qiladi. Xalifa o‘z vakolatlarini vazirlar, qozilar va boshqa amaldorlarga topshirishi mumkin, ammo yakuniy mas’uliyat uning zimmasida qoladi. U hokimiyatning asosiy vazifalarini quyidagicha belgilaydi: Dinni himoya qilish va shariatni joriy etish; Adolatni ta’minlash va zulmni yo‘q qilish; Davlat xavfsizligi va chegaralarni himoya qilish; Iqtisodiy va ijtimoiy farovonlikni ta’minlash.

Mavardiy “Al-Ahkam as-Sultaniyya”da davlat boshqaruvining amaliy jihatlariga ham e’tibor beradi. U qozilik, moliya boshqaruvi, soliq yig‘ish va harbiy tashkilotlar kabi masalalarni muhokama qiladi. Masalan, u soliq tizimi adolatli bo‘lishi va shariatga muvofiq yig‘ilishi kerakligini ta’kidlaydi. Shuningdek, u hokimiyatning barqarorligi xalqning ishonchi va adolatli boshqaruvga bog‘liq deb hisoblaydi.

Mavardiy hokimiyatning legitimligini shariat va ummatning roziligi bilan bog‘laydi. U xalifaning saylanishida “ahl al-hall va al-‘aqd” (maslahat va qaror qabul qiluvchi elita)ning rolini muhim deb biladi. Shu bilan birga, u xalqning faol ishtirokini emas, balki itoatkorlik va sadoqatini talab qiladi. Agar xalifa adolatsizlik qilsa, Mavardiy uni isloh qilish yoki almashtirish imkoniyatini muhokama qiladi, ammo bu jarayon shariat doirasida bo‘lishi kerak.

Mavardiyning davlat va hokimiyat haqidagi qarashlari islomiy boshqaruvning nazariy va amaliy asoslarini birlashtiradi. U xalifalikni adolat, shariat va ummat birligiga asoslangan ideal tuzum sifatida ko‘radi. Uning g‘oyalari o‘rta asr islom dunyosida davlat boshqaruvini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan va hozirgi kunda ham islomiy siyosiy fikrni tushunish uchun muhim manba hisoblanadi.

2. Zamonaviy arab dunyosida davlat va hokimiyat tushunchalari

XIX asr boshlariga qadar musulmon olimlari va hukmdorlari hokimiyat munosabatlarini umma (musulmonlarning yagona jamoasi), xalifalik yoki sultonlik (an'anaviy musulmon boshqaruv tizimlari bo‘lib, ularda diniy yoki siyosiy elementning nisbiy ustunligi mavjud edi) tushunchalari bilan ifodalaydilar. Bugungi kunda arab tilida "davlat" ma'nosida qo‘llaniladigan davla atamasi Qur'onda ham, o‘rta asr musulmon mualliflarida ham uchraydi. Fe'l shaklida bu so‘z dastlab "navbatma-navbat kelish", "almashish" va "yo‘q bo‘lib ketish" ma'nolarini bildirgan. Abbosiylar davrida va undan keyin u ko‘pincha taqdirning o‘zgarishlari, yuksalish va qulashi haqida tasvirlash uchun ishlatilgan. Mashhur sharqshunos Bernard Lyuis bu atama birinchi marta uning zamonaviy ma'nosida (ya'ni sulola yoki hukmronlik emas) 1837-yil atrofida Usmonlilar imperiyasida yozilgan bir memorandumda ishlatilganini qayd etgan. Uni haqiqiy siyosiy mazmun bilan to‘ldirish uchun yana ko‘p yillar kerak bo‘ldi.

XIX asrda arab hududlari Usmonlilar imperiyasining viloyatlari maqomiga ega bo‘lib, sulton oliy siyosiy hokimiyat egasi va musulmonlar jamoasining rahbari edi. Bu holat an'anaviy arab jamiyati qarashlariga mos kelardi.

XVIII asr oxiriga kelib, Usmonlilar imperiyasi umuman hokimiyatining qonuniyligini va asosiy institutsional tuzilishini saqlab qolgan edi. Ammo konstitutsiyachilik va sanoat iqtisodiyotiga o‘tgan yirik g‘arb davlatlarining siyosiy-iqtisodiy bosimi hamda chekka hududlarning kuchayishi uni islohotlar qilishga majbur qildi. Islohotlarning birinchi bosqichi (1839-yilgacha) hokimiyat tuzilmalariga ta'sir qilmadi. Misr hukmdori Muhammad Ali (1805-1849) bu viloyatni mustaqil arab davlati yadrosiga aylantirishga birinchi bo‘lib urinib ko‘rdi. Misr bunga asosga ega edi: nisbatan doimiy chegaralar ichida uzoq va shonli tarixiy davlatlilik, asosan musulmon arab tilida so‘zlashuvchi aholi, harbiy, madaniy va iqtisodiy salohiyat. Ammo uning tez kuchayishi buyuk davlatlarning aralashuviga va status-kvoni tiklashga olib keldi. Aynan Muhammad Ali davrida Al-Azhar islom universiteti bitiruvchisi Rifaa at-Tah'toviy bir necha yil Fransiyada yashab, "Parijdagi imom" kitobini yozdi – bu islom va zamonaviylik o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishga birinchi urinish edi. U jamiyatni faqat umma emas, balki hududiy makon sifatida ham tasavvur qilishga yo‘l ochib berdi, siyosiy diskursga vatanni "insonning uyasi" tushunchasini kiritdi.

Imperiyadagi navbatdagi islohotlar bosqichi tanzimat (1839-1876) boshqaruvni, shu jumladan, uni unifikatsiyalash va markazlashtirishga qaratilgan edi. 1839-yilgi sulton farmoni (shariat huquqiga tayangan holda) imperiya fuqarolarining barchasi tengligi va xavfsizligi, shaxsiy daxlsizlik va qonun oldida tenglikni e'lon qildi. Tanzimat g‘oyalari va yevropaliklar bilan aloqalar Tunis va Misrda ilk vakillik institutlari (maslahat palatalari) va konstitutsiyalarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Ayni paytda intensiv yevropa ta'siri 1840-yillarda Misr va tarixiy Suriya hududida ma'rifatchilik harakatining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi (asosan xristianlar orasida), bu esa arab millatchiligining manbai bo‘ldi. 1875-yilda al-Yaziji Suriyada birinchi Arab maxfiy jamiyatini tuzdi. Jamiyat mamlakatni turk zulmidan ozod qilish, senzura bekor qilish, so‘z va ma'rifat erkinligi uchun

kurashishga chaqirdi. 1904-yilda Parijdagi muhojirlikda syro-livanlik xristian siyosatchisi N. Azuriy asos solgan “Arab vatan ligasi” dasturida tashkilot islom va arab millati manfaatlari yo‘lida dunyoviy hokimiyatni diniy hokimiyatdan ajratish va konstitutsion monarxiya yaratishga intilishi yozilgan edi.

Usmonlilar imperiyasidagi modernizatsion islohotlar yo‘nalishlar dualizmini keltirib chiqardi. Birinchi bo‘lib bu oraliqni yopishga uringanlar usmonizm tarafdorlari edi. Ular yuzlab etnik, diniy, mintaqaviy va ijtimoiy guruhlarni integratsiyalash orqali konstitutsiya, parlament tizimini joriy etish va “usmonli millati”ni yaratish g‘oyasini ilgari surdilar. Musulmon islohotchilari (Jamoliddin al-Afg‘oniy, Muhammad Abduh, Abdurrahmon al-Kavokibiy, Rashid Rido) islom va zamonaviylik o‘rtasidagi munosabatni musulmon jamoalari taraqqiyoti uchun hal qiluvchi omil deb bilib, islomiy va g‘arbiy siyosiy fikr o‘rtasida yaqinlik nuqtalarini topishga harakat qildilar. Ular konstitutsiyachilik va parlament tizimi islomdagi jamoa (jamoat), shura (maslahat), ijmo’ (jamoa fikri), mushovara (qaror qabul qilish uchun maslahatlashuv) kabi institutlarga mos kelishini ta’kidladilar. G‘arbning ustunligi sababini musulmon ziyolilarining aksariyati Yevropa siyosiy tizimida ko‘rgan. Masalan, al-Afg‘oniy musulmon dunyosining tanazzuli asosiy sabablari sifatida adolatning (adl) yo‘qligi, jamiyatdagi maslahat prinsipi va hukmdorni cheklovchi konstitutsiyaning yo‘qligini ko‘rsatgan. Uning konsepsiyasida xalifalik diniy bo‘lishi bilan birga siyosiy ahamiyatga ham ega bo‘lib, musulmon siyosiy birligini ta’minlashi kerak edi.

1876-yilda Usmonlilar imperiyasida konstitutsiya qabul qilindi. U imperiya fuqarolarining dinidan qat’i nazar asosiy huquq va erkinliklarini e’lon qildi, ikki palatali parlament tashkil etdi va bilvosita (saylov va vakillikni qonuniy deb tan olib) sulton huquqlarini biroz chekladi. U ilk bor hokimiyat manbai sifatida xalq deb nomlangan bir jamoaning mavjudligini e’lon qildi. Turli etnik guruhlardan iborat usmonli millatini barpo etish yo‘nalishi belgilandi.

Tanzimat davri islohotlarining cheklangan samarasi, separatizm chaqiriqlari, konservativ ruhoniylarning noroziligi va boshqa bir qator sabablar 1878-yilda davlat to‘ntarishiga olib keldi va mafkuraviy-siyosiy kursni panislomizmga burdi. Sulton Abdul Hamid II (1876-1909) parlamentni tarqatib yubordi va konstitutsiya amalini to‘xtatdi. Davlatni va o‘z hokimiyatini saqlash maqsadida u jamoa bilan munosabatlarda sultonlikdan ko‘ra xalifalik prinsipini yuqoriga qo‘ydi va musulmon jamoasining ustuvorligini davlatdan ustun qo‘ydi. Aslida bu siyosiy va diniy tizimlarni ajratishga, ratsional va idealni qarama-qarshi qo‘yishga birinchi qadam edi.

Arab siyosiy identitetining shakllanishida xalifalik masalasi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Buyuk Britaniya turklar va arablarni ajratish maqsadida matbuotdagi maqolalar va Arabiston yarimorolidagi elchilari orqali usmonizmga qarshi “etno-milliy” yondashuvni ilgari surdi: xalifa Makka shofiysi arab-qurayshiy bo‘lishi kerak, deb targ‘ib qildi. Shu bilan birga u, Fransiya kabi, Suriya arab millatchilari va arab avtonomiyasi tarafdorlari bilan ham aloqada edi.

Usmonlilar imperiyasi Germaniya tomonida Birinchi jahon urushiga kirganida, britan hukumati arablarni sultonga qarshi qurolli chiqishga undash rejasini amalga oshirishga harakat qildi. Birinchi ikkita urinish (Suriya arab

millatchilari va Najd amiri tomonidan) muvaffaqiyatsiz bo‘ldi va London Hijoz hukmdori Sharif Husaynga murojaat qildi, unga mustaqil arab davlati yaratishda yordam berishga va’da berdi. Keyinchalik kelishuvga arablar o‘zlari loyiq deb bilgan har qanday xalifani tan olish bandi qo‘shildi. Bu hujjatda davla atamasi G‘arbdagi “state” (davlat) ma’nosida ishlatildi.

1919-1920-yillardagi Parij tinchlik konferensiyasida buyuk davlatlar Usmonli merosi uchun kurash olib borayotgan paytda (Misr, Iroq, Suriya) mustamlakachilikka qarshi kurash kuchayib borardi. Biroq mintaqa mamlakatlari oxir-oqibatda Buyuk Britaniya va Fransiyaning to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruvi, oliy komissarlar va maslahatchilar instituti, maxsus shartnomaviy munosabatlar kabi turli siyosiy nazorat tizimlariga ega qaram hududlarga aylantirildi. Umuman olganda, arab jamoalari turk sultoni hokimiyatiga qarshi chiqqan bo‘lsalar-da, xalifalikning qulashi musulmonlarning siyosiy yaxlitligi ramzi va ma’naviy qalqoni bo‘lgan asrlar davomida mavjud ma’muriy tizimning yemirilishini anglatdi. Natijada faqat Saudiya Arabistoni va Yaman qirolligi mustaqillikka erisha oldi, ularda markaziy hokimiyat mos ravishda Najd qabilaviy prinsiplari va zaydiylar merosiy imomatiga asoslangan edi.

Institutsional jihatdan mandatiy tizim zamonaviy arab davlatining shakllanishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatdi, chunki aynan shu davrda jamiyatlarning tabiiy rivojlanishi emas, balki buyuk davlatlarning irodasi va manfaatlari bilan belgilangan hududiy siyosiy birliklar yaratildi. Arab jamoaviy ongida bu birliklar darhol davlat sifatida qabul qilinmadi va ular uchun qutr (mamlakat, yer, hudud) kabi atamalar ishlatildi. Bu davrda chet el aralashuviga qarshi harakatlar mahalliy-vatanparvarlik yoki arab harakatlari sifatida idrok qilinar edi.

1920-1930-yillarda Iroq qiroli Faysal Arabiston va Iroq-Suriya ittifoqini birlashtirishni orzu qilgan; Buyuk Suriya g‘oyasi va unga Iroqni qo‘shishni Transiordaniya amiri Abdulloh qo‘llab-quvvatlardi. 1931-yilda Quddusda va 1938-yilda Bryusselda bo‘lib o‘tgan arab kongresslari arab birligi g‘oyalarining mashhurligidan dalolat berar edi. Ishtirokchilar arabchilikni “ozodlik va birlashish zarurati hissi” deb ta’riflagan. “Arab vatani” samarali boshqaruv siyosiy tizimini yaratish, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, inson resurslarini rivojlantirish, bir so‘z bilan aytganda, orqada qolishni yengib o‘tish va yangi sifat darajasida “oltin asr”ga qaytish kaliti bo‘lib ko‘rinar edi.

1930-yillarning o‘rtalariga kelib, intellektual doiralarda Sati’ al-Husriy taklif etgan dunyoviy arab birligi konsepsiyasi keng e’tirofga sazovor bo‘ldi. Arab millatchiligini ma’naviy ma’noda talqin qilgan bu mutafakkir millat shakllanishining asosiy omillari sifatida til birligi va tarixiy birlikka birinchi darajali ahamiyat berdi: “Millat bu hayot va tuyg‘ular bilan tavsiflanadigan ijtimoiy organizmdir. Millatning hayoti uning tili, tuyg‘ulari uning tarixidir”. Tarixiy va til birligi haqidagi tezis arablar tarixini islom tarixidan ajratishni talab qilganligi sababli, u arablashtirish va islomlashtirish jarayonlarini ajratdi va birinchisi ikkinchisiga olib kelishi shart emasligini ko‘rsatdi; islomning ahamiyati, avvalo, arab millatining o‘ziga xosligini saqlashda edi.

Biroq millatchilik konsepsiyalari va harakatlarining rivojlanishi jamiyatning ijtimoiylashuvi va bir vaqtning o‘zida ko‘p qirralilashishini aks ettirgan bo‘lsa-da,

bu xalifalikni tiklash bilan bog‘liq boshqa siyosiy tendensiyani istisno etmas edi (u 1924-yilda Turkiyada rasman bekor qilingan edi). Bu tendensiya “jahon” deb nomlangan islomiy kongresslar chaqirishda va G‘arbda keyinchalik islomchi deb atalgan islomiy siyosiy tashkilotlar tuzilishida ifoda etildi. 1928-yilda Misrda birinchi shunday tashkilot “Musulmon birodarlar” assotsiatsiyasi tuzildi. Uning asoschisi Hasan al-Banna millatchilik, vatanparvarlik, davlat-millat, konstitutsiyachilik kabi konseptlarni qayta ishlab, ularni islomiy terminologiyaga kiritdi. U, shuningdek, doktrinani ijtimoiy harakat tiliga tarjima qilishda ham muvaffaqiyat qozondi. 1936-yilgi Falastin qo‘zg‘oloni unga falsafiy va diniy targ‘ibot doirasidan chiqish va tashkilotni Misr va arab siyosiy maydonlariga olib chiqish imkonini berdi.

Al-Banna, ehtimol, zamonaviy siyosiy partiya va harakat dasturini yaratish muhimligini urg‘ulagan birinchi islomiy mutafakkir edi. Uning namunasi va g‘oyalari tez orada qo‘shni mamlakatlarda aks-sado topdi va “Musulmon birodarlar” assotsiatsiyasining ko‘plab bo‘linmalari paydo bo‘ldi. U xalifalik institutini qayta tiklashni istar edi, biroq uni na yaqin, na majburiy deb bilgan.

1920-1930-yillarda musulmon millatchiligi konsepsiyasi ham shakllantirildi. Hindistonning o‘sha davrdagi maxsus sharoitlarida, ya’ni hindu-musulmon ziddiyatlari mavjud bo‘lgan davrda, Muhammad Iqbol diniy jamoatchilik tushunchasini millat bilan aynanlashtirdi, keyinchalik esa millat tushunchasini hudud bilan bog‘ladi. Shu bilan birga, u islomiy jamiyatning ikki ustuni birlik va tenglik ekanligiga ishonar, respublika tamoyillari islom bilan uyg‘un kelishini ta’kidlardi.

Arab davlatlari asosan Ikkinchi jahon urushidan keyin mustaqillikka erishdilar. Arab ijtimoiy-siyosiy jarayonida, xoh urushlar oralig‘ida, xoh mustaqillik davrida, islomiy va milliy omillarni turli talqinlarda aniq belgilash mushkul edi. Rossiyalik sharqshunos A.A. Aliyev ta’kidlaganidek, “amaliyotda bunday ustuvorliklar kamdan-kam hollarda sof shaklda namoyon bo‘lgan: yetakchi omil milliy ham, diniy ham bo‘lishi mumkin edi”. Masalan, 1950-1960-yillarda qator musulmon mamlakatlarida dinning jamiyatdagi rolini cheklash va millatchilikning turli shakllarini, mahalliy hamda umumarab millatchiligini, qo‘llab-quvvatlashga urinishlar bo‘lgan. Sekulyarizm ochiq maqsad sifatida qo‘yilmagan bo‘lsa-da, millatchilik ustuvorligi islomni universallikdan mahrum etar, uni ma’naviy va maishiy sohalarga «yopib qo‘yar» edi. Bu «inqilobiy demokratlar»ning islomini millatchi islom deb atash mumkin, uning ildizlari esa islomiy islohotchilikka borib taqaladi.

Davlat an’anaviy musulmon qadriyatlaridan faol foydalanishga intildi: yer islohoti, milliylashtirish va ijtimoiy choralardan tashqari, millatchi elitalar islom tarixi va uning qahramonlarini ommaviy diskursga kiritishdi. «Ba’as» partiyasining asoschilaridan biri bo‘lgan Mishel Aflak payg‘ambar Muhammadni arabchilik va arab birligi peshqadami sifatida tilga olar edi; Gamol Abdul Nosirni esa ko‘pincha Salohiddinga o‘xshatishardi u Misr va Suriyani birlashtirib, salibchilarga qarshi ko‘plab g‘alabalar qozongan edi. Shu tariqa, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlar islomda yaqqol ifodalangan tenglik va adolat tamoyillari bilan «muqaddaslashtirilardi».

Arab birligiga erishishdagi muvaffaqiyatsizlik siyosiy tuzumlarning turfa xilligi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning notekisligi, elitalar o‘rtasidagi raqobat va tashqi omillar bilan izohlanadi “davlat” millatchiligiga yanada qat’iyroq yo‘nalish berdi. Natijada bu millatchilik davlatga sodiqlik shaklida namoyon bo‘ldi, bunga sharqona an’ana (davlatga xizmat hamma uchun, jamoa uchun xizmat) ham, faqat davlatgina birlik va nisbiy barqarorlikni ta’minlashi, modernizatsiyani boshlash uchun resurslarni jamlay olishi mumkinligi haqidagi tushuncha ham sabab bo‘ldi. Chunki siyosiy hamjamiyat a’zosi ekanligini anglaydigan fuqarolarsiz (bunday ong va fuqarolar turi uchun yuqori darajadagi modernizatsiya zarur) demokratik hokimiyat bo‘lishi mumkin emas edi. Shu bois bu mamlakatlarda hokimiyat tepasida dastlab zo‘ravonlik vositalariga ega bo‘lgan harbiylar yoki butun davlat bilan bog‘langan fuqaro byurokratiyasi turardi. Vertikal segmentatsiyalangan Livanda boshqariladigan siyosiy ishtirok mexanizmi sifatida konsoatsiativ demokratiya o‘rnatishga qaratilgan urinish unchalik samarali bo‘lmadi va xususiy manfaatlarni mustahkamlashga olib keldi.

Etnik, konfessional, mafkuraviy ziddiyatlar tufayli parokandalikning oldini olish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy, harbiy, madaniy resurslarga nihoyatda ehtiyoj arab davlatlarini homiy ittifoqchilar qidirishga majbur qildi. Ikki qutbli dunyo davrida bu ittifoqchilar faqat superdavlatlar SSSR va AQSh bo‘la olardi. Superdavlatlarning mintaqaga kirib kelishi ularga yo‘nalgan mamlakatlarning siyosiy tuzilmalariga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Institutsional modellarning xilma-xilligi juda yuqori edi: Fors ko‘rfazi davlatlari, Marokash, Iordaniya kabi mutlaq va cheklangan sulolaviy monarxiyalardan tortib, kvaziliberal ko‘ppartiyaviy tizimlar (Tunis, Livan, G.A. Nosirdan keyingi Misr) va hukmron ommaviy partiyalargacha (Misrda Nosir davrida, harbiy diktaturalar oralig‘ida Sudanda, Iroq, Suriya, Jazoir, Janubiy Yaman) hamda Liviyada «xalq majlislarining bevosita xalq hokimiyati»gacha bo‘lgan shakllar mavjud edi. Biroq barcha holatlarda (1975-yilda fuqarolar urushi boshlanguncha Livandan tashqari) bu shakllanayotgan siyosiy hamjamiyatlarning barqarorligi va nisbiy birligi ko‘plab mojarolarni «qo‘lbola» boshqaruv orqali hal qilgan avtoritar hokimiyat bilan kafolatlanar edi.

Fors ko‘rfazi davlatlari ichida faqat Quvayt mustaqillikka erishganida konstitutsiyaviy monarxiyaning rasmiy atributlariga ega bo‘ldi. Bu yerda 1950-yillar oxiri 1960-yillar boshlarida G‘arb bilan muntazam va intensiv siyosiy hamda iqtisodiy aloqalar evolyutsion yo‘lni to‘xtatdi va zaif markaziy hokimiyatni o‘z resurslarini kuchaytirishga, shu jumladan siyosiy tashkilotlar va jarayonlarni institutsionalizatsiya qilishga majbur qildi. Strategik neft zaxiralariga egalik qilish bu davlatlarga qattiq tashqi siyosiy bosimdan qochish va «ijtimoiy davlat» mexanizmlarini rivojlantirish orqali o‘ziga xos «ijtimoiy konservatsiya»ni amalga oshirish imkonini berdi.

Shunday qilib, ikki qutbli davrda arab davlatlari hududiylik, markazlashgan hokimiyat institutlari va identifikatsiya nuqtai nazaridan katta yo‘l bosib o‘tdi, tashqi siyosiy pozitsiyalarini va ichki xavfsizligini sezilarli darajada mustahkamladi. Shu bilan birga, bunday qisqa vaqt ichida siyosiy modernizatsiya vazifalarini hal qilish mumkin emas edi. Institutsional sohada siyosiy tashkilotlar va jarayonlar haqiqiy mustaqillikka ega bo‘lmadi va turli ijtimoiy guruhlarning

vositasi bo‘lib qolishda davom etdi, ular zamonaviy va an’anaviy shakllarning simbiotik uyg‘unligini namoyish etardi. Tezkor ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida siyosiy boshqaruvni saqlash ob’ektiv ravishda ayniqsa «quyidan» bo‘lgan muxolifatni cheklashni talab qilardi. Diniy shakldagi ommaviy harakatlar tarixan modernizatsiyaning hamrohi bo‘lgan, islom esa diniy tizim sifatida ijtimoiy-siyosiy va madaniy manfaatlarni ifodalash uchun noyob imkoniyatlar yaratib bergan.

Shunday sharoitda, Iroq, Suriya va qisman Liviyadagi kabi qattiq millatchi diktatura mavjud bo‘lmagan joylarda islom, bir tomondan, hokimiyat pozitsiyasidan jamiyat barqarorligini saqlash vositasiga, boshqa tomondan esa muxolifatni safarbar qilish vositasiga aylana boshladi. Shu bilan birga, islomchilar safida “milliy taraqqiyot bosqichi”ni tan olish tomon burilish yuz berdi va ular imkon bo‘lgan joylarda qonuniy siyosiy ishtirokni kengaytirishga intildilar.

1990-yillarda globallashuv jarayonlarining kuchayishi bilan davlatga institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun bosim ham tashqi dunyo yetakchilari tomonidan, ham ichki tomondan kuchaydi. Liviya’da qabilaviy etos Kaddafiy tomonidan demokratiyani xalqning o‘zini-o‘zi nazorat qilish tizimi sifatida talqin etgan “uchinchi dunyo nazariyasi” bilan birlashtirildi. Umumxalq kongressi dastlabki xalq majlislari qarorlarini ma’qullovchi bir turdagi “buyuk kengash”ni ifodalar edi. Bunday sharoitda yetakchilikning hatto rasmiy institutsionalizatsiyasi ham zarur emas edi, Kaddafiy “shunchaki” yetakchi edi.

Yamanda esa, ko‘p partiyaviy tizim mavjud bo‘lishiga qaramay, so‘nggi “bahorgacha bo‘lgan” saylovlar 2003-yilda bo‘lib o‘tdi, bunda prezident partiyasi Umumxalq kongressi mutlaq ko‘pchilikni qo‘lga kiritdi. Hukumat va muxolifat o‘rtasidagi keskinlik kuchayganligi sababli 2009-yilda milliy dialog o‘tkazish va saylovlarni 2011-yilga ko‘chirish haqida kelishuvga erishildi. Biroq prezident A. Saleh muxolifatning saylov tizimi islohoti haqidagi talabini e’tiborsiz qoldirdi va o‘g‘li Ahmadni voris sifatida ochiqdan-ochiq ilgari sura boshladi.

Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, nodemokratik rejimlarning yashovchanligi repressiv majburlash va shu bilan birga hokimiyatning legallashuvini mustahkamlash choralariga tayanardi. Ushbu legitimlikning darajasi va manbalari doimiy ravishda o‘zgarib turardi. Institutsional jihatdan uni yangi yoki qayta tashkil etilgan siyosiy va ijtimoiy-siyosiy institutlar (saylovlar, partiyalar, nodavlat tashkilotlar, gumanitar fondlar) hamda elitalarda byurokratik rotatsiya yoki ularni biznes vakillari, texnokratlar va sodiq muxolifat hisobidan kengaytirish orqali qo‘llab-quvvatlashardi. Hokimiyatning mafkuraviy resurslari (arab millatchiligi, sotsializm, neotraditsionalizm) asta-sekin yangi ijtimoiy-siyosiy haqiqatlarga mos kelmagani sababli tugab borayotgan edi. Tashqarida arab yetakchilari o‘z pozitsiyalarini “demokratik islohotlar” boshlanishi, islomiy ekstremistlarga qarshi kurash hamda iqtisodiyotni asta-sekin liberallashtirish shiorlari bilan mustahkamlab kelishdi.

Zamonaviy siyosiy shakllardan foydalanish, albatta, mintaqaga yangi siyosiy standartlarning kirib kelganidan darak berardi, biroq bu demokratlashuvni anglatmas edi. Mo‘tadil-alternativ saylovlar, parlament vakilligining kengayishi va nodavlat tashkilotlar tuzilishi siyosiy tizimning boshqaruvchanligini saqlashni

maqsad qilgan edi, bu esa mahalliy an’anaviy elita vakillari bilan norasmiy kelishuvlar hamda muxolifatni qonun chiqaruvchi organlarga cheklangan kirish imkonini berish orqali amalga oshirildi. Aholining aksariyati, siyosiy madaniyatning parohial-poddanchilik turi hukmron bo‘lgani sababli, (saylov instituti mavjud bo‘lgan joylarda) dastur yoki g‘oya uchun emas, balki ularga shaxsiy manfaatlar (ish topishda, davolanishda yordam va boshqalar) ta’minlaydi deb hisoblangan nomzodlar uchun ovoz berishardi. Saylovlardagi faollik darajasi pastligicha qolardi. Siyosiy jarayonning statikligi, shuningdek, manfaatlarni yig‘ish uchun norasmiy institutlardan (patron-mijozlik va boshqa aloqalar) foydalanish orqali qo‘llab-quvvatlandi.

Aslida, avtoritar rejimlarning yangi institutlari siyosiy rivojlanish jarayonida muqarrar bo‘lgan inqirozlarni hal qilish tizimini shakllantirishga emas, balki hukmron elitalarga tahdidlarni neytrallashtirishga xizmat qilgan edi. Biroq ushbu siyosiy tashkilot va jarayonlarning (na aholining, na hokimiyatning nazarida) qadrsizligi va barqarorlikka ega emasligi hokimiyat resurslarining keskin yetishmovchiligi yuzaga kelgan davrda ijtimoiy integratsiyaga to‘sqinlik qildi.

XX asr boshlarida arab dunyosining aksariyat qismi G‘arb davlatlarining mustamlakasi ostida edi. Bu davrda mahalliy hokimiyat tuzilmalari cheklangan bo‘lib, davlat boshqaruvi ko‘pincha mustamlakachi ma’muriyatlar tomonidan amalga oshirilardi. Mustamlakachilikdan keyin arab mamlakatlari mustaqillikka erishdi, ammo yangi davlat tuzumlari turli shakllarda shakllandi.

Masalan, Misr va Suriyada respublika tuzumlari o‘rnatildi, Saudiya Arabistoni va Iordaniyada esa monarxiya saqlanib qoldi. Mustamlakachilikdan keyingi davrda davlat tushunchasi milliy o‘zlik, iqtisodiy mustaqillik va ijtimoiy adolat tamoyillari bilan bog‘landi. Bu jarayon arab xalqlarining davlat va hokimiyatga bo‘lgan qarashlarini o‘zgartirdi, ular endi o‘z taqdirini o‘zlari belgilashga intildi.

XX asrda arab dunyosida mustamlakachilikdan keyingi davlatlarning paydo bo‘lishi davlat va hokimiyat tushunchalarini o‘zgartirdi. Ko‘p arab mamlakatlarida respublika va monarxiya shakllari qo‘llanildi. Monarxiyaga misol sifatida Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va Iordaniyani keltirish mumkin. Bu mamlakatlarda hokimiyat meros orqali o‘tadi va diniy qadriyatlar (ayniqsa, Islom) boshqaruvning asosiy mezonlaridan biridir. Respublika shaklidagi davlatlarga Misr, Jazoir va Tunis kiradi. Bu mamlakatlarda hokimiyat saylovlar orqali shakllanadi, ammo ko‘p hollarda avtoritar rejimlar ustunlik qiladi. Respublikalarda hokimiyatning legitimligi xalqning qo‘llab-quvvatlashi va iqtisodiy barqarorlikka bog‘liq. Arab mamlakatlarida monarxiya va respublika o‘rtasidagi farqlar siyosiy barqarorlik va xalqning ishtirokiga ta’sir qiladi.

Zamonaviy arab davlatlarida hokimiyatning legitimligi ko‘pincha milliy manfaatlar, iqtisodiy barqarorlik va xalqning ishonchiga bog‘liq. Arab bahori” (2010-2012) arab dunyosida siyosiy hokimiyatga xalqning ta’sirini oshirishga xizmat qildi. Tunis, Misr va Liviyada xalq noroziliklari avtoritar rejimlarni ag‘darishga olib keldi, ammo barqaror demokratik tuzumlar o‘rnatish qiyinchiliklarga duch keldi. Bu jarayon xalqning siyosiy hokimiyatga faol ishtirok etish istagini ko‘rsatdi.

Zamonaviy arab davlatlarida siyosiy islohotlar turli darajada amalga oshirilmoqda. Masalan, Tunisda demokratik o‘tish jarayoni muvaffaqiyatliroq bo‘ldi, ammo Suriya va Yaman kabi mamlakatlarda fuqarolar urushi barqarorlikka putur yetkazdi. Xalqning hokimiyatga ta’siri ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik noroziliklari orqali namoyon bo‘lmoqda. Shu bilan birga, arab dunyosida davlat va hokimiyat tushunchalari global tendensiyalar, masalan, demokratiya va inson huquqlari g‘oyalari bilan uyg‘unlashmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Islomgacha bo‘lgan Arabistonda davlat tushunchasi qanday tuzumga asoslangan edi va qabila rahbarlarining roli qanday bo‘lgan?
2. Islomdan oldingi davrda arab qabilalarida siyosiy boshqaruv va hokimiyat qanday tashkil etilgan edi?
3. Madinai Konstitutsiyasi qanday tarixiy ahamiyatga ega edi va u qaysi tamoyillarni belgilab berdi?
4. Xalifalik tizimida hokimiyatning asosiy tamoyillari qanday edi va ular qanday amalda qo‘llanilgan?
5. Al-Farobiy va Ibn Xaldun kabi mutafakkirlarning davlat haqidagi qarashlari qanday farq qiladi va ularning umumiy jihatlari nimalardan iborat?
6. Usmonlilar imperiyasidagi tanzimat islohotlari arab dunyosida davlat va hokimiyat tushunchalariga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
7. “Arab bahori” qanday siyosiy o‘zgarishlarga olib keldi va uning zamonaviy arab davlatlariga ta’siri qanday bo‘ldi?
8. Arab siyosiy an’analarida diniy hokimiyat va dunyoviy hokimiyat o‘rtasida qanday munosabatlar mavjud bo‘lgan?
9. Arablarda qabila tuzilmasi davlat boshqaruviga qanday ta’sir ko‘rsatgan?

TEST SAVOLLARI

1. Madinai Konstitutsiyasi qaysi yilda tuzildi?
a) 610-yil
b) 622-yil
c) 632-yil
d) 661-yil

2**. Xalifalik tizimida qaror qabul qilishda qaysi tamoyil muhim edi?**
a) Mutlaq monarxiya
b) Qabila kengashi
c) Shura (maslahatlashuv)
d) Shayxlik tizimi

3**. Al-Farobiy qaysi asarida davlatning adolatli boshqaruvini tasvirlaydi?**
a) Muqaddima
b) Fozil shahar aholisi qarashlari haqida
c) Al-Ahkam as-Sultaniyya
d) Poklik birodarlari

4**. Ibn Xaldun davlat barqarorligini nima bilan bog‘laydi?**

a) Asabiya (ijtimoiy birdamlik)
b) Harbiy kuch
c) Iqtisodiy boylik
d) Qabila rahbarlari

5**. Mavardiy xalifalik haqidagi qarashlarini qaysi asarda bayon qilgan?**
a) Muqaddima
b) Fuqarolik siyosati
c) Fozil shahar aholisi
d) Al-Ahkam as-Sultaniyya

6**. Tanzimat islohotlari qachon boshlangan?**
a) 1805-yil
b) 1839-yil
c) 1876-yil
d) 1904-yil

7**. "Davla" atamasi arab dunyosida zamonaviy ma'noda qachon ishlatila boshlangan?**
a) VII asr
b) XIX asr boshlari
c) XX asr 20-yillari
d) IX-XII asrlar

8**. Arab millatchiligi qaysi asrda yevropa ta'sirida paydo bo'ldi?**
a) XVII asr
b) XVIII asr
c) XIX asr
d) XX asr

9**. Arab bahori qaysi yillarda yuz berdi?**
a) 2000–2005
b) 2010–2012
c) 2015–2018
d) 2020–2022

10. Qaysi mamlakatda demokratik o'tish jarayoni muvaffaqiyatliroq bo'ldi?
a) Suriya
b) Yaman
c) Tunis
d) Liviya

11. Sati' al-Husriy qaysi omillarni arab millatchiligining asosi deb bildi?
a) Din va iqtisod
b) Til va tarixiy birlik
c) Harbiy kuch va savdo
d) Qabila tuzumi

12. Ibn Xaldun davlatning hayot aylanishini necha bosqichga bo'lgan?
a) Uch bosqich
b) To'rt bosqich
c) Besh bosqich

d) Olti bosqich

15-MAVZU: ARABLARNING URUSH VA TINCHLIK HAQIDAGI QARASHLARI

REJA:

1.Islomdan avvalgi davrda urush va tinchlik tushunchalari.
2.Islomda urush va tinchlik masalasi
3.Zamonaviy arab davlatlarining urush va tinchlikka munosabati

Tayanch tushunchalar: *Gaza, urush harom qilingan oylar, "Hilf al-Fudul", ridda urushlari, "Arab bahori", "Yaqin Sharq muammosi", Kemp-Devid bitimi.*

1. Islomdan avvalgi davrda urush va tinchlik tushunchalari.

Arablarning urush va tinchlik haqidagi qarashlari ularning tarixi, madaniyati, dini va zamonaviy geosiyosiy sharoitlariga bog‘liq ravishda o‘zgarib turadi.

Islomdan oldingi Arabiston yarim orolida yashagan arab qabilalarining urush va tinchlikka bo‘lgan qarashlari ularning ijtimoiy tuzilishi, iqtisodiy hayoti va madaniy an’analariga chambarchas bog‘liq edi. Bu davr, odatda, “johiliya” deb ataladi, ammo bu atama faqat diniy nuqtai nazardan emas, balki ijtimoiy va axloqiy xususiyatlarni ham aks ettiradi.

Arab qabilalari o‘zaro raqobatda bo‘lib, qabila o‘z a’zolarini himoya qilish va obro‘sini saqlash uchun urush olib borardi. Urush ko‘pincha qabila o‘rtasidagi qon oqishi (qasos olish), resurslar (suv, yaylovlar) yoki savdo yo‘llarini nazorat qilish uchun yuzaga kelardi. Urush johiliya davrida shaxs va qabilaning sharafi *ramzi edi. Jasorat, jangda ko‘rsatilgan mardlik va dushmanga qarshi muvaffaqiyat arab she’riyatida ulug‘lanardi. Shoirlar o‘z qabilasining g‘alabalarini madh etib, dushmanlarini haqorat qilar edi.*

Qabila ichida bir kishi o‘ldirilgan bo‘lsa, uning qoni uchun qasos olish majburiy hisoblanardi. Bu ko‘pincha uzoq davom etadigan qabila urushlariga sabab bo‘lardi. Qasos olish nafaqat adolat, balki qabila obro‘sini tiklash vositasi edi. Arablar o‘rtasida *“gaza”* deb atalgan bosqinlar keng tarqalgan edi. Bu reydlar dushman qabilalariga kutilmaganda hujum qilib, ularning mol-mulkini tortib olish yoki zaiflashtirish maqsadida amalga oshirilardi. Bunday reydlar iqtisodiy foyda keltirar va qabilaning qudratini namoyish etardi.

Urushlar ko‘p bo‘lsa-da, arab qabilalari tinchlikni saqlash uchun muzokaralar olib borardi. Sulh bitimlari ko‘pincha qabila rahbarlari yoki oqsoqollar vositasida tuzilardi. Bunday bitimlarda qon puli (diya) to‘lash yoki nikoh aloqalari orqali qabilalar o‘rtasida ittifoq tuzish keng tarqalgan edi. Johiliya davrida arablar to‘rt oy (Zulqa’da, Zulxijja, Muharram va Rajab) muqaddas deb hisoblar va bu oylarda urushlar to‘xtatilardi. Bu davrda savdo karvonlari xavfsiz harakatlanar, ziyoratchilar Makkaga borib kelardi. Muqaddas oylar tinchlik va iqtisodiy faollikni ta’minlashda muhim rol o‘ynardi.

Qabilalar o‘zaro ittifoq tuzib, bir-birini himoya qilishga kelishardi. Masalan, Makkada *“Hilf al-Fudul”* kabi ittifoqlar adolatsizlikka qarshi kurashish va

tinchlikni ta’minlash maqsadida tashkil etilgan edi. Garchi urush keng tarqalgan bo‘lsa-da, arablar o‘zlarining axloqiy me’yorlariga rioya qilishga harakat qilardilar. Masalan, ayollar, bolalar va qariyalarga hujum qilish yoki xiyonat qilish odatda yomon ko‘rilardi. Tinchlik shartnomalariga sodiq qolish sharaf masalasi edi.

Islomgacha bo‘lgan arab jamiyatida urush va tinchlik bir-biriga chambarchas bog‘liq edi. Urush qabila hayotidagi muhim element bo‘lib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarni aks ettirsa, tinchlik muzokaralar, muqaddas oylar va ittifoqlar orqali ta’minlanardi. johiliya davri arablarining urush va tinchlikka bo‘lgan qarashlari ularning qabila asosidagi tuzilishi va o‘ziga xos axloqiy me’yorlariga asoslangan edi. Bu an’analar keyinchalik islom dini kelishi bilan sezilarli darajada o‘zgardi va takomillashdi.

Islomdan avvalgi Arabiston qabilaviy tuzum asosida yashagan. Urush va tinchlik haqidagi qarashlar shu tuzumga mos edi. Urush qabilalararo nizo va resurslar uchun kurash sifatida tez-tez yuz berardi. Qabilaviy sharaf (izzat-nafs) eng muhim qadriyat bo‘lgan, shuning uchun qasos olish va shon-shuhrat uchun urush ochish odatiy hol edi. O‘lja (mol-mulk, chorva, qullar) urushning muhim maqsadi sanalgan. Urushni boshlash va tugatish qabila boshliqlarining qaroriga bog‘liq bo‘lgan. Tinchlik ko‘proq kuchlar tenglashganida yoki qon to‘kish ortiqcha bo‘lganda vaqtinchalik sulh sifatida qaralgan. Qon to‘kishni to‘xtatish uchun “diya” (qon to‘lovi) amaliyoti mavjud edi.

Islomgacha bo‘lgan Arabiston yarim orolida (johiliya davri, taxminan V-VII asrlar) arab qabilalari o‘rtasida doimiy urushlar va to‘qnashuvlar bo‘lib turgan. Bu mojarolar qabila tuzumiga asoslangan jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlaridan kelib chiqqan. Islomgacha bo‘lgan Arabistonda qabilalar o‘rtasidagi urushlar ko‘pincha resurslar, sharaf, hududiy nazorat va savdo yo‘llari uchun olib borilgan. Avs va Xazraj qabilalari (Yasrib, hozirgi Madina) bunga misol bo’la oladi. Bu ikki qabila Yasribda (Madina) hukmronlik uchun doimiy raqobatda bo‘lgan. Ular o‘rtasidagi eng muhim mojaro Buas jangi (taxminan 615-yil) bo‘lib, bu jangda har ikki qabila katta yo‘qotishlarga duch kelgan. Mojaro sabablari qabila sharafi, hududiy nazorat va savdo yo‘llarini boshqarish bilan bog‘liq edi. Avs va Xazraj o‘rtasidagi nizo islom kelishi bilan Muhammad (s.a.v.) vositachiligida barham topdi.

Quraysh qabilasi Makkada diniy va iqtisodiy markaz sifatida hukmronlik qilgan. Ular boshqa qabilalar, masalan, Banu Hawazin va Banu Saqif bilan savdo yo‘llari va Ka‘ba nazorati uchun raqobatlashgan. Qurayshning o‘z ichida ham (masalan, Banu Hashim va Banu Umayya o‘rtasida) kichikroq nizolar bo‘lib turgan, ammo bu nizolar ko‘pincha ichki siyosiy raqobat shaklida kechgan. Banu Bakr va Banu Taghlib qabilalari Shimoliy Arabistonda (Najd va Yamama hududlari) doimiy ravishda to‘qnashib turgan. Ular o‘rtasidagi urushlar ko‘pincha yaylovlar, suv manbalari va qabila sharafi uchun bo‘lgan. Dhu Qar jangi (610-yil atrofida) Banu Bakrning forslar bilan ittifoqda Banu Taghlibga qarshi olib borgan muhim janglaridan biridir.

Banu Tamim va Banu Amir qabilalari o‘rtasidagi nizolar asosan iqtisodiy resurslar (suv, yaylovlar) va qabila obro‘si uchun bo‘lgan. Banu Tamim Najd

mintaqasida kuchli qabila bo‘lib, ko‘pincha boshqa qabilalar bilan savdo yo‘llari nazorati uchun to‘qnashardi.

Islomgacha bo‘lgan arab qabilalari o‘rtasidagi urushlar bir qator ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarga asoslangan edi. Arabistonning cho‘l sharoitida suv manbalari, yaylovlar va savdo karvonlari yo‘llari cheklangan edi. Qabilalar bu resurslarni nazorat qilish uchun doimiy ravishda urush olib borardi. Masalan, suv quduqlari yoki savdo yo‘llari atrofidagi hududlar uchun to‘qnashuvlar keng tarqalgan edi. Johiliya davrida qabila sharafi markaziy o‘rinda edi. Agar bir qabiladan kimdir o‘ldirilsa yoki haqoratlansa, qasos olish majburiy hisoblanardi. Bu ko‘pincha uzoq davom etadigan qonli nizolarga olib kelardi. Masalan, bir qabila a‘zosining o‘ldirilishi yoki mol-mulkining talon-taroj qilinishi urushga sabab bo‘lardi.

Makka, Yasrib va Toif kabi shaharlar savdo markazlari bo‘lib, qabilalar bu shaharlar orqali o‘tadigan savdo karvonlarini nazorat qilish uchun kurashardi. Quraysh qabilasi, masalan, Makkadagi Ka‘ba ziyorati tufayli savdo va diniy markaz sifatida ustunlikka ega edi, bu esa boshqa qabilalar bilan nizolarga sabab bo‘lardi. Garchi johiliya davrida ko‘p xudolarga sig‘inish keng tarqalgan bo‘lsa-da, ba‘zi qabilalar o‘zlarining maxsus xudolarini himoya qilishga urinardi. Bu diniy farqlar ba‘zida qabila nizolarini kuchaytirardi. Masalan, Banu Hawazin qabilasi Hubal xudosi atrofida birlashgan bo‘lsa, boshqa qabilalar o‘z xudolarini ulug‘lardi.

Qabilalar o‘rtasida ittifoqlar tuzilishi odatiy hol edi, lekin bu ittifoqlar ko‘pincha vaqtinchalik bo‘lib, ittifoqlarning o‘zgarishi yangi nizolarga olib kelardi. Masalan, Quraysh qabilasi ba‘zi qabilalar bilan ittifoq tuzib, boshqalarga qarshi urush ochardi. Yasribdagi Avs va Xazraj qabilalari o‘rtasidagi jang uzoq davom etgan nizolarning yakuni bo‘ldi. Mojaro savdo yo‘llari va hududiy nazorat tufayli boshlangan bo‘lib, ko‘p yillar davomida qabila sharafini himoya qilish uchun davom etdi. Bu jangdan so‘ng Yasribda ijtimoiy beqarorlik kuchaydi, bu esa islomning qabul qilinishini osonlashtirdi.

Fijar urushlari Quraysh va Banu Kinana qabilalari bilan Banu Hawazin qabilasi o‘rtasida muqaddas oylarda (urush taqiqlangan davrda) sodir bo‘lgan. Fijar urushlari savdo yo‘llari va qabila sharafi bilan bog‘liq edi. Bu urushlar islomgacha bo‘lgan davrning eng muhim mojarolaridan biri sifatida yodda qolgan.

Banu Nadir (yahudiy qabilasi) va Quraysh o‘rtasidagi nizolar diniy va iqtisodiy raqobatga asoslangan edi. Banu Nadir Makkada savdo va diniy masalalarda Qurayshga qarshi chiqardi, bu esa islom kelishidan oldin ham nizolarni keltirib chiqargan.

Qabila urushlari arab she‘riyatida muhim o‘rin tutardi. Shoirlar o‘z qabilalarining g‘alabalarini ulug‘lab, dushmanlarini haqorat qilardi. Bu she‘rlar orqali nizolar tarixi saqlanib qolgan. Urushlar qabila ichidagi birdamlikni oshirdi, ammo qabilalar o‘rtasidagi nizolar jamiyatni bo‘linishga olib keldi. Urushlarning ko‘pligi qabilalarni vaqtinchalik sulh bitimlari tuzishga undadi. Masalan, Hilf al-Fudul ittifoqi Makkada adolatsizlikka qarshi tinchlikni ta‘minlash uchun tuzilgan edi. Islomgacha bo‘lgan Arabistonda Avs va Xazraj, Quraysh va Banu Hawazin, Banu Bakr va Banu Taghlib kabi qabilalar o‘rtasidagi urushlar doimiy ravishda davom etgan. Bu mojarolar asosan resurslar (suv, yaylovlar, savdo yo‘llari), qabila

sharafi, qasos va diniy farqlar tufayli yuzaga kelgan. Urushlar qabila tuzumining asosiy xususiyati bo‘lib, ular nafaqat ijtimoiy hayotga, balki she‘riyat va madaniyatga ham chuqur ta‘sir ko‘rsatdi. Islomning kelishi bilan bu nizolar sezilarli darajada kamaydi, chunki Muhammad (s.a.v.) qabilalarni birdamlikka chaqirdi va umumiy ummat tushunchasini joriy qildi.

2. Islomda urush va tinchlik masalasi

Islom, arab dunyosining asosiy dini sifatida, tinchlikni targ‘ib qiluvchi din sifatida ko‘riladi. Qur’onda tinchlik (salaam) so‘zi ko‘p uchraydi, va “Islom” so‘zining o‘zi “tinchlik” va “itoat” ma’nolarini anglatadi. Islomda adolat, mehr-oqibat va tinchlikka asoslangan jamiyat qurish muhim hisoblanadi. Biroq, Islomda “jihod” tushunchasi ham mavjud bo‘lib, u ko‘pincha noto‘g‘ri talqin qilinadi. Jihodning asosiy ma’nosi “harakat” yoki “kurash” bo‘lib, bu ichki (nafs bilan kurash) yoki tashqi (adolatni himoya qilish) shaklda bo‘lishi mumkin. Ba’zi hollarda, ayniqsa tarixiy yoki zamonaviy ekstremistik guruhlar tomonidan, jihod urush bilan bog‘lanib, noto‘g‘ri ishlatilgan.

Ilk radikal yo‘nalishlardan biri xorijiylar sekta vakillari jihodni islomning oltinchi ustuniga aylantirishga harakat qilgan edi, ammo bu urinishlar qo‘llab-quvvatlanmadi. Uchta mazhab (diniy-huquqiy maktablar) hanafiy, shofeiy va molikiy mazhablari (xanbaliy mazhabi bundan mustasno) jihodni faqat ma’lum shartlar bajarilgandagina majburiy deb hisoblaganlar. Ushbu shartlardan biri harbiy harakatlar adolatli boshlangan bo‘lishi va muvaffaqiyatga erishish umidi mavjud bo‘lishidir.

Arab dunyosining urush va tinchlik haqidagi qarashlari tarixiy tajribalarga bog‘liq. Arablar Islomning tarqalishi davrida ko‘plab janglarda ishtirok etgan, lekin bu janglar ko‘pincha himoya yoki adolatni o‘rnatish maqsadida bo‘lgan. XIX-XX asrlarda arab dunyosining katta qismi Yevropa mustamlakachiligi ostida bo‘lgan, bu esa ozodlik va mustaqillik uchun kurashlarni keltirib chiqargan. Bu davrda urush mustamlakachilikka qarshi kurash sifatida ko‘rilgan. Arab-Isroil mojarosi, Iroq va Suriyadagi urushlar, shuningdek, ichki nizolar (masalan, Yaman) arablarning urushga bo‘lgan munosabatini shakllantirgan. Ko‘pchilik tinchlikni istasa-da, adolatsizlik, tashqi aralashuv va iqtisodiy muammolar tinchlikka erishishni qiyinlashtiradi.

Zamonaviy arab dunyosida urush va tinchlik haqidagi qarashlar xilma-xil. Ko‘plab arablar, ayniqsa yoshlar va ziyolilar, tinchlik va barqarorlikni qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, “Arab bahori” (2011) davrida ko‘plab odamlar adolat, erkinlik va tinch islohotlarni talab qilgan. Ba’zi guruhlar, ayniqsa ekstremistik tashkilotlar (masalan, ISIS), diniy yoki siyosiy maqsadlar uchun urushni oqlaydi. Ammo bu qarashlar arab dunyosining katta qismiga xos emas va ko‘pchilik tomonidan rad etiladi.

AQSh, Rossiya yoki boshqa davlatlarning arab mintaqasidagi aralashuvi ko‘pincha tinchlikka putur yetkazuvchi omil sifatida ko‘riladi. Masalan, Iroq urushi (2003) va Suriya inqirozi arablar orasida tashqi aralashuvga nisbatan salbiy munosabatni kuchaytirdi.

Arab adabiyoti va san’atida tinchlik va urush mavzulari keng yoritiladi. Arab she’riyatida tinchlik go‘zallik va uyg‘unlik sifatida tasvirlanadi, lekin ayni paytda vatan himoyasi yoki adolat uchun kurash kabi mavzular ham muhim o‘rin tutadi. Ko‘plab arab rassomlari va yozuvchilari (masalan, falastinlik shoir Mahmud Darvish) urushning fojiali oqibatlari va tinchlikka intilishni o‘z asarlarida aks ettiradi.

Arablar Islom dinining yoyilishida katta rol o‘ynagan va bu jarayonda ko‘plab urushlarda ishtirok etgan. Islomning dastlabki tarqalishi, ayniqsa, VII-VIII asrlarda, Arab xalifaligi davrida harbiy yurishlar orqali amalga oshirildi. Bu yurishlar Roshidun xalifalari (632-661) va keyinchalik Umaviylar (661-750) davrida eng faol bo‘ldi.

Muhammad (s.a.v.) vafotlaridan so‘ng, birinchi xalifa Abu Bakr davrida (632-634) Arabiston yarim orolida *“Ridda urushlari”* bo‘lib o‘tdi. Bu urushlarda Islomdan chiqqan ba’zi qabilalar (masalan, Banu Hanifa, Banu Tamimning ba’zi guruhlari) qarshilik ko‘rsatdi, lekin ular Abu Bakr tomonidan bostirildi.

Ikkinchi xalifa Umar ibn al-Xattab (634-644) davrida arablar Vizantiya va Sosoniylar imperiyalariga qarshi katta yurishlar uyushtirdi. Yarmuk jangi (636, Suriya), Qodisiya jangi (636, Iroq) va Nihovand jangi (642, Eron) kabi muhim janglarda arablar g‘alaba qozondi. Bu janglarda arab qo‘shinlari asosan piyoda va yengil otliqlar sifatida jang qildi, ammo ot va tuyalardan foydalanishdi.

Ushbu yurishlar natijasida Islom Suriya, Iroq, Misr, Shimoliy Afrika va Eronning katta qismiga tarqaldi. Umaviylar davrida arablarning harbiy yurishlari davom etdi. 711-yilda Ispaniya (Al-Andalus) fath qilindi, Tariq ibn Ziyod boshchiligidagi qo‘shin Visigotlar shtatini tor-mor etdi. O‘rta Osiyoda Qutayba ibn Muslim 715-yilga kelib Xorazm, Buxoro va Samarqandni xalifalikka bo‘ysundirdi.

713-yilda Poitiers jangida (Fransiya) arablar franklarga qarshi mag‘lubiyatga uchradi, bu ularning Yevropadagi ilgarilashini to‘xtatdi. Bu jangda ko‘plab barbar otliqlari ham arablar tarafida ishtirok etdi. O‘rta Osiyoda 751-yilda Talas jangida arablar Xitoy qo‘shinlariga qarshi g‘alaba qozondi, bu Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishida muhim rol o‘ynadi. Abbosiylar davrida arablarning harbiy yurishlari sekinlashdi, ammo Islomning tarqalishi savdo, so‘fiylik va missionerlik faoliyati orqali davom etdi. Arab elitasining “qabila siyosati” kosmopolit madaniyatga aylandi, bu esa turli xalqlarni Islomga jalb qilishni osonlashtirdi.

Islomning dastlabki tarqalishida arab qabilalari muhim rol o‘ynadi. Quraysh: Makkadagi eng nufuzli qabila bo‘lib, Muhammad (s.a.v.) shu qabiladan edi. Qurayshning Banu Umayya (Umaviylar) va Banu Hoshim klanlari Islomning tarqalishida faol ishtirok etdi. Abu Bakr (Banu Taym) va Umar (Banu Adi) kabi xalifalar ham Qurayshdan edi.

Banu Avs va Banu Hazraj. Madinadagi ansorlar (Islomni qabul qilgan madinaliklar) sifatida tanilgan bu qabilalar Muhammad (s.a.v.) va muhojirlarni qabul qildi. Ular Badr, Uhud va Xandaq janglarida muhim rol o‘ynadi. *Banu Tamim:* Arabistonning sharqiy qismida yashovchi yirik qabila. Ridda urushlarida ba’zi guruhlari qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, keyinroq Islomni qabul qilib, harbiy yurishlarda ishtirok etdi. *Banu Hanifa* - Yamama mintaqasida yashovchi bu qabila Ridda urushlarida qarshilik ko‘rsatdi, lekin Abu Bakr tomonidan bostirildi.

Keyinchalik ular ham Islom yurishlarida ishtirok etdi. *Banu Ghassan va Banu Lahm* Vizantiya va Sosoniylar bilan ittifoqda bo‘lgan bu nasroniy arab qabilalari dastlab Islomga qarshi chiqdi, ammo keyinroq ko‘pchiligi Islomni qabul qildi va harbiy yurishlarda qatnashdi. *Banu Taqif* - Toif shahridan bo‘lgan bu qabila dastlab Islomga qarshilik ko‘rsatdi, lekin 630-yilda Makkani fath qilishdan so‘ng Islomni qabul qildi va keyingi yurishlarda ishtirok etdi.

3.Zamonaviy arab davlatlarining urush va tinchlikka munosabati

Zamonaviy arab davlatlarining urush va tinchlikka yondashuvi mintaqaviy geosiyosiy dinamika, iqtisodiy manfaatlar, diniy va mazhabiy farqlar, xalqaro ittifoqlar va ichki siyosiy barqarorlik kabi omillarga bog‘liq. Arab dunyosi davlatlarining har biri o‘ziga xos tarixiy, ijtimoiy va siyosiy sharoitlarga ega. Shu sababli, urush va tinchlik masalalaridagi yondashuvlari ham xilma-xil.

Zamonaviy arab davlatlarining urushga munosabati ko‘pincha mintaqadagi uzoq davom etgan mojarolar, mustamlakachilik oqibatlari va xalqaro aralashuvlardan kelib chiqadi. Quyidagi omillar ularning urushga yondashuvini shakllantiradi.nArab davlatlari o‘rtasida yoki tashqi kuchlar (Eron, Turkiya, Rossiya, AQSh) bilan raqobat urushlarni kuchaytiradi. Masalan, Saudiya Arabistoni va Eron o‘rtasidagi Yaman urushidagi proksi mojarolar mintaqadagi taranglikni oshirgan.

Arab Bahori (2010-2011) natijasida Suriya, Liviya va Yamandagi fuqarolar urushlari davlatlarning ichki barqarorligini xavf ostiga qo‘ydi. Suriyada Asad rejimining qattiq repressiyalari urushni uzaytirgan bo‘lsa, Liviyada Qaddafining ag‘darilishi mamlakatni qabila va guruhlar o‘rtasidagi mojaroga aylantirdi.

Isroil-Falastin mojarosi arab davlatlarining urush va xavfsizlik siyosatida markaziy o‘rin tutadi. 1967-yilgi Olti kunlik urush va 1973-yilgi Yom Kippur urushi kabi yirik mojarolar arab davlatlarining Isroilga qarshi harbiy yondashuvini shakllantirdi. Biroq, zamonaviy davrda ba’zi davlatlar (Birlashgan Arab Amirliklari, Bahrayn) *“Ibrohim kelishuvlari”* orqali Isroil bilan munosabatlarni normallashtirdi, bu esa boshqa arab davlatlari orasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi.

“Islomiy Davlat” (ISIS) kabi guruhlarning paydo bo‘lishi arab davlatlarini ichki va tashqi xavfsizlikni ta’minlash uchun harbiy choralar ko‘rishga majbur qildi. Iroq va Suriya bu guruhga qarshi xalqaro koalitsiyalar bilan hamkorlik qildi.

G‘arb davlatlarining (AQSh, NATO) Liviya (2011) va Iroqdagi (2003) aralashuvlari, shuningdek, Rossiya va Eronning Suriyadagi faol ishtiroki arab davlatlarining urushga yondashuvini murakkablashtirdi. Ba’zi davlatlar (Saudiya Arabistoni, Qatar) xalqaro ittifoqlarni mustahkamlash orqali o‘z manfaatlarini himoya qiladi.

Arab davlatlari tinchlikka erishishda diplomatiya, xalqaro tashkilotlar, iqtisodiy hamkorlik va mintaqaviy ittifoqlarga tayanadi. Arab davlatlari BMT, Arab Ligasi va Islom Hamkorlik Tashkiloti kabi platformalarda tinchlik muzokaralarini olib boradi. Masalan, Falastin BMTdagi doimiy kuzatuvchisi orqali ikki davlatli yechimni ilgari surib, Isroil bilan tinchlikka erishishni maqsad qilgan.

Fors ko‘rfazi davlatlari (Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar) neftga asoslangan iqtisodiy qudratlarini tinchlikni mustahkamlash uchun ishlatadi. Fors Ko‘rfazi Hamkorlik Kengashi (GCC) a’zo davlatlar o‘rtasida iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Qatar va BAA kabi davlatlar urushdan zarar ko‘rgan mamlakatlarga (Sudan, Suriya) gumanitar yordam ko‘rsatish orqali tinchlik jarayonlariga hissa qo‘shadi. Masalan, Qatar Sudandagi 5 million qochqinga 635 tonna yordam yetkazdi. Kemp-Devid bitimi (1979) Misr va Isroil o‘rtasida tinchlik o‘rnatgan muhim misol bo‘ldi. Shu bilan birga, Ibrohim kelishuvlari (2020) BAA, Bahrayn, Sudan va Marokashni Isroil bilan munosabatlarni normallashtirishga undadi. Bu kelishuvlar arab dunyosida tinchlikka yangi yondashuv sifatida baholanadi, ammo Falastin masalasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi. Ba’zi arab davlatlari (Iordaniya, Marokash) ichki islohotlar orqali ijtimoiy adolat va barqarorlikni ta’minlashga urinadi, bu esa tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi. Tunis Arab Bahoridan keyin demokratik o‘zgarishlar yo‘lida muvaffaqiyatli misol sifatida ko‘riladi.

Arab davlatlarining urush va tinchlikka yondashuvi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi: Fors ko‘rfazi davlatlari (Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar)ning iqtisodiy qudrati va xalqaro ittifoqlarga tayanib, mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta’minlashga intiladi. Ammo ular Yaman urushi (Saudiya Arabistoni) va Qatarning 2017-2021-yillardagi blokadasi kabi mojarolarda faol ishtirok etgan.

Shimoliy Afrika davlatlari (Misr, Jazoir, Tunis)dan Misr Kemp-Devid bitimi orqali Isroil bilan tinchlik o‘rnatgan bo‘lsa, Jazoir va Marokash o‘rtasidagi “Qum urushi” (1963) kabi mojarolar mintaqaviy raqobatni aks ettiradi. Tunis demokratik islohotlar orqali tinchlikka erishishga harakat qilmoqda.

Levante davlati (Suriya, Livan, Iordaniya) bo‘lmish Suriya fuqarolar urushi (2011-2024) tufayli xarobaga aylandi, Livan esa “Hizbulloh” va Isroil o‘rtasidagi mojarolar markazida qoldi, Iordaniya diplomatik yondashuvi bilan tinchlikni saqlashga intiladi. Iroq va Yaman davlatlari uzoq davom etgan ichki mojarolar va tashqi aralashuvlar tufayli tinchlikka erishishda qiyinchiliklar bilan yuzlashmoqda. Iroqda ISISga qarshi urush, Yamanda esa Saudiya-Eron raqobati mintaqani beqarorlashtirdi. AQShning mintaqadagi harbiy ishtiroki (Iroq, Suriya) va Isroilni qo‘llab-quvvatlashi arab davlatlarining tinchlik va urush siyosatini shakllantiradi. Ibrohim kelishuvlari AQSh vositachiligida amalga oshirildi. Rossiya Suriyada Asad rejimini qo‘llab-quvvatladi, Eron esa Yaman, Livan va Iroqdagi shia guruhlariga yordam berdi. Bu aralashuvlar arab davlatlari o‘rtasida qarama-qarshiliklarni kuchaytirdi. Turkiya Suriya va Liviyada faol ishtirok etib, arab davlatlari bilan ittifoq va raqobatni birgalikda olib bordi.

BMT va Arab Ligasi tashkilotlari tinchlik muzokaralarida muhim rol o‘ynaydi, ammo ularning ta’siri ko‘pincha cheklangan bo‘lib qoladi. Arab davlatlari o‘rtasidagi iqtisodiy tengsizlik, diniy mazhab farqlari (sunniy-shia), ichki siyosiy beqarorlik va xalqaro aralashuvlar tinchlikka erishishni qiyinlashtiradi. Isroil-Falastin mojarosi hali ham hal etilmagan asosiy muammo sifatida qolmoqda.

Iqtisodiy diversifikatsiya (Saudiya Arabistonining “Vision 2030”), yoshlarning siyosiy faolligi va xalqaro hamkorlik tinchlikni mustahkamlash uchun

imkoniyatlar yaratadi. Tunis kabi davlatlar demokratik islohotlar orqali mintaqaga ijobiy namuna bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy arab davlatlarining urush va tinchlikka yondashuvi mintaqaviy va xalqaro omillarning murakkab o‘zaro ta’siriga asoslanadi. Urush ko‘pincha geosiyosiy raqobat, ichki beqarorlik va tashqi aralashuvlar natijasida yuzaga kelsa, tinchlik diplomatiya, iqtisodiy hamkorlik va gumanitar yordam orqali ta’minlanadi. Arab davlatlari o‘rtasidagi xilma-xillik ularning yondashuvlarida katta farqlarni keltirib chiqaradi, ammo umumiy maqsad mintaqada barqarorlik va adolatga erishishdir. Isroil-Falastin mojarosi, iqtisodiy tengsizlik va ekstremizm kabi muammolar hal etilmasa, tinchlikka erishish qiyin bo‘lib qoladi.

Arab Bahori 2010-yil oxirida Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq mintaqalarida boshlangan ommaviy norozilik namoyishlari, qo‘zg‘olonlar va inqiloblar silsilasiga berilgan nomdir. Bu voqealar avtokratik rejimlarga qarshi xalq harakatlari sifatida tarixda muhim o‘rin egalladi, ammo natijalari murakkab va ko‘pincha salbiy oqibatlarga olib keldi. Quyida Arab Bahorining kelib chiqishi, sabablari, oqibatlari va mintaqaga ta’siri haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Arab Bahori 2010-yil 17-dekabrda Tunisdagi Sidi-Buzid shahrida 26 yoshli savdogar Muhammad Buazizining o‘zini yoqib yuborishi bilan boshlandi. Buazizi politsiya poraxo‘rligi, iqtisodiy nochorlik va adolatsizlikka qarshi norozilik sifatida bu qadamga bordi. Uning o‘limi mamlakat bo‘ylab ommaviy namoyishlarni qo‘zg‘atdi va qisqa vaqt ichida prezident Zayn al-Abidin ibn Alining 23 yillik hukmronligi ag‘darilib, u Saudiya Arabistoniga qochdi. Tunis inqilobi muvaffaqiyati boshqa arab mamlakatlarida o‘xshash harakatlarni ilhomlantirdi. Namoyishlar tezda Misr, Liviya, Suriya, Yaman, Bahrayn, Jazoir, Iordaniya, Marokash, Ummon, Sudan va boshqa mamlakatlarga tarqaldi. Bu jarayonda *“Ash-sha‘b yurīd isqāṭ an-niẓām!”* (“Xalq rejimni ag‘darishni xohlaydi!”) shiori asosiy talab sifatida yangradi.

Arab Bahorining yuzaga kelishida bir qator ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar muhim rol o‘ynadi. Ko‘plab arab mamlakatlarida o‘n yillar davomida yakkahokimlik, korrupsiya va adolatsizlik hukm surardi. Siyosiy erkinliklar cheklangan, fuqarolar siyosiy jarayonlarda ishtirok eta olmas edi. Yoshlar orasida yuqori ishsizlik, qashshoqlik va iqtisodiy tengsizlik keng tarqalgan edi. Ayniqsa, yosh aholining katta qismi iqtisodiy imkoniyatlardan mahrum edi. Politsiya zo‘ravonligi, inson huquqlari poymol qilinishi va ijtimoiy adolatsizlik xalqning g‘azabini keltirib chiqardi. Texnologik omillar: Ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Twitter) va internet yoshlarni tashkil qilish va noroziliklarni muvofiqlashtirishda muhim vosita bo‘ldi. Tashqi ta’sirlar: G‘arb mamlakatlarining mintaqadagi siyosati, ayniqsa Iroq urushi va boshqa xalqaro aralashuvlar, xalq orasida norozilikni kuchaytirdi.

Arab Bahori turli mamlakatlarda turlicha rivojlandi. Quyida asosiy mamlakatlardagi muhim voqealar keltiriladi. 2011-yil yanvarida prezident Zayn al-Abidin ibn Ali ag‘darildi. Tunisda erkin saylovlar o‘tkazildi va mintaqada demokratik o‘zgarishlarning muvaffaqiyatli namunasi sifatida ko‘rildi. 2011-yil 25-yanvarda Qohiradagi Taxrir maydonida ommaviy namoyishlar boshlandi. Prezident Husni Muborak 30 yillik hukmronlikdan so‘ng 2011-yil 11-fevralda

iste’foga chiqdi. Ammo keyinchalik Muhammad Mursiy boshchiligidagi islomiy hukumat armiya tomonidan ag‘darildi va general Abdul Fattoh Sissiy hokimiyatga keldi. 2011-yilda Muammar Qaddafi rejimiga qarshi qo‘zg‘olon boshlandi. NATO havo hujumlari bilan qo‘llab-quvvatlangan isyonchilar Qaddafini 2011-yil 20-oktabrda o‘ldirdi. Ammo mamlakat fuqarolar urushi va siyosiy beqarorlikka yuz tutdi. 2011-yilda boshlangan namoyishlar tezda fuqarolar urushiga aylandi. Bashar Asad rejimi qattiq repressiyalar qo‘lladi, bu esa “Islomiy Davlat” (ISIS) kabi ekstremist guruhlarning yuksalishiga olib keldi. Suriyadagi urush 2024-yilgacha davom etdi va millionlab qochqinlar oqimiga sabab bo‘ldi. Yamanda Prezident Ali Abdulloh Solih 2012-yilda hokimiyatdan chekindi, ammo mamlakat fuqarolar urushi va Saudiya Arabistoni bilan Eron o‘rtasidagi geosiyosiy to‘qnashuv markaziga aylandi. Bahraynda shia aholisining noroziliklari hukumat tomonidan qattiq bostirildi. Saudiya Arabistoni aralashuvi bilan namoyishlar susaydi, ammo ijtimoiy muammolar hal etilmadi. Boshqa mamlakatlarda (Jazoir, Iordaniya, Marokash, Ummon) namoyishlar kichikroq miqyosda bo‘lib, hukumatlar islohotlar va’dasi bilan vaziyatni barqarorlashtirdi.

Arab Bahori dastlabki umidlar demokratiya, iqtisodiy adolat va erkinlik o‘rniga ko‘pincha murakkab va salbiy oqibatlarga olib keldi. Tunisdan tashqari ko‘plab mamlakatlarda barqaror demokratik tuzumlar o‘rnatilmadi. Liviya, Suriya va Yaman fuqarolar urushiga yuz tutdi. BMT hisobotiga ko‘ra, Arab Bahori tufayli mintaqa mamlakatlari 641 milliard dollarlik iqtisodiy o‘sish imkoniyatini yo‘qotdi. Turizm, infratuzilma va investitsiyalar keskin qisqardi. Urushlar natijasida millionlab odamlar halok bo‘ldi, 10 milliondan ortiq kishi qochqin yoki mamlakat ichida ko‘chirilgan shaxs maqomiga ega bo‘ldi. Suriya va Yaman bu borada eng og‘ir zarar ko‘rdi. Siyosiy bo‘shliqdan foydalangan holda “Islomiy Davlat” (ISIS) kabi terror guruhlari kuchaydi. Bu mintaqada zo‘ravonlik va beqarorlikni yanada oshirdi.

Arab Bahori mintaqadagi ittifoqlarni qayta shakllantirdi. Saudiya Arabistoni, Eron, Turkiya, Rossiya va AQSh kabi davlatlar turli tomonlarni qo‘llab-quvvatladi, bu esa mojarolarni yanada chuqurlashtirdi. Dastlabki demokratik o‘zgarishlar umidi ko‘pincha yangi avtokratik rejimlar yoki harbiy boshqaruv bilan almashtirildi (masalan, Misrda Sissiy rejimi).

G‘arb davlatlari, ayniqsa AQSh va Yevropa, Arab Bahorini dastlab demokratik harakat sifatida olqishladi, ammo Liviya va Suriyadagi aralashuvlari tanqidga uchradi. Ba’zi tahlilchilar G‘arbning “rejim o‘zgartirish” strategiyasini mintaqadagi beqarorlikning asosiy sabablaridan biri deb hisoblaydi.

Arab Bahori Xitoy va Rossiya kabi avtoritar davlatlarda hukumatlarni ichki noroziliklardan ehtiyot bo‘lishga undadi. Bu davlatlar o‘z hududlarida namoyishlarni qattiqroq bostirdi. Arab Bahori yoshlar va ayollarning siyosiy faolligini oshirdi, ammo ayollar va ozchilik guruhlarining huquqlari ko‘pincha cheklandi.

2018-yildan boshlab Sudan, Jazoir, Iroq va Livanda yangi noroziliklar boshlandi, ular ba’zan “Ikkinchi Arab Bahori” deb ataldi. Bu harakatlar natijasida Sudanda Umar al-Bashir va Jazoirda Abdelaziz Bouteflika hokimiyatdan chekindi. Ammo bu mamlakatlarda ham barqarorlikka erishish qiyin kechdi.

“Arab Bahori” atamasi ba’zi olimlar va faollar tomonidan tanqid qilinadi. Atama G‘arb ommaviy axborot vositalari, xususan, *“Foreign Policy”* jurnali tomonidan kiritilgan bo‘lib, namoyishchilar o‘zlari bu harakatni “intifada” (qo‘zg‘olon), *“sahwa”* (uyg‘onish) yoki *“thawra”* (inqilob) deb atagan. Ba’zi tahlilchilar, masalan, Jozef Massad, bu atamaning G‘arb tomonidan inqiloblarning maqsadlarini boshqarish va liberal demokratiya modelini targ‘ib qilish uchun ishlatilganini ta’kidlaydi. “Bahor” so‘zi yangilanish va umidni anglatsa-da, ko‘plab mamlakatlarda natijalar “Arab qishi” deb ataladigan beqarorlik va zo‘ravonlikka olib keldi.

2025-yil holatiga ko‘ra, Arab Bahori bilan boshlangan jarayonlar hali ham davom etmoqda. Suriyada 2024-yil dekabrida Asad rejimi ag‘darildi, ammo mamlakat barqarorlikka erishishdan yiroq. Liviya va Yamanda fuqarolar urushlari davom etmoqda, xalqaro aralashuvlar muammoni yanada murakkablashtirgan. Tunisda demokratik o‘zgarishlar qisman muvaffaqiyatli bo‘lsa-da, iqtisodiy muammolar saqlanib qolmoqda. Mintaqada ijtimoiy adolatsizlik va ishsizlik kabi asosiy muammolar hal etilmaganligi sababli yangi noroziliklar ehtimoli yuqori.

Arab Bahori 2010-yilda avtokratik rejimlarga qarshi xalqning g‘azabi sifatida boshlangan bo‘lsa-da, uning natijalari kutilgan demokratik o‘zgarishlardan ko‘ra ko‘proq beqarorlik, fuqarolar urushi va gumanitar inqirozlarga olib keldi. Tunis bundan mustasno, mintaqadagi aksariyat mamlakatlarda barqaror demokratiya o‘rnatilmadi. Arab Bahori mintaqaviy geopolitik xaritani qayta chizdi, ammo iqtisodiy adolat, erkinlik va barqarorlikka erishish hali ham uzoq maqsad bo‘lib qolmoqda. Bu voqealar nafaqat arab dunyosiga, balki xalqaro siyosat va inson huquqlari masalalariga ham chuqur ta’sir ko‘rsatdi.

Nazorat uchun savollar:

1. Islomdan oldingi Arabiston qabilalarining urush va tinchlikka bo‘lgan qarashlari qanday ijtimoiy va iqtisodiy omillarga asoslangan edi?
2. johiliya davrida “gaza” deb atalgan bosqinlarning maqsadi va ahamiyatini tushuntiring.
3. Islomda “jihod” tushunchasi qanday talqin qilinadi va uning urush bilan bog‘liqligi qanday tushuniladi?
4. Islom dinida urush va tinchlikka qanday qaraladi?
5. Arab Bahorining boshlanishi va uning arab dunyosidagi urush va tinchlik qarashlariga ta’sirini tahlil qiling.
6. Zamonaviy arab davlatlarining tinchlikka erishishdagi diplomatiya va iqtisodiy hamkorlik strategiyalari qanday?
7. Arablarning boshqa xalqlar bilan savdo va diplomatik aloqalari tinchlikni mustahkamlashda qanday ahamiyat kasb etgan?
8. Arab tarixida mashhur bo‘lgan hudna (tinchlik sulhi) misollari qaysilar?

TEST SAVOLLARI

1. Johiliya davrida arab qabilalari o‘rtasidagi urushlarning asosiy sababi nima edi?

a) Diniy farqlar

b) Qabila sharafi, resurslar va savdo yo‘llari
c) Tashqi aralashuvlar
d) Iqtisodiy tengsizlik
2**. “Gaza” bosqinlarining asosiy maqsadi nima edi?**
a) Mol-mulk tortib olish va qabilani zaiflashtirish
b) Diniy ziyoratgohlarni himoya qilish
c) Tinchlik bitimlarini tuzish
d) Qabila ittifoqlarini mustahkamlash
3**. Muqaddas oylar davrida qanday faoliyatlar ta’minlanardi?**
a) Urushlar va bosqinlar
b) Savdo karvonlari xavfsizligi va ziyoratlar
c) Qabila nizolarini kuchaytirish
d) Qon puli to‘lash
4. **“Diya” tushunchasi nima bilan bog‘liq edi?**
a) Qabila sharafini himoya qilish
b) Diniy marosimlar
c) Muqaddas oylarda savdo faolligi
d) Qon to‘kishni to‘xtatish uchun kompensatsiya
5. Hilf al-Fudul ittifoqi qanday maqsadda tuzilgan edi?
a) Savdo yo‘llarini nazorat qilish
b) Adolatsizlikka qarshi kurashish va tinchlikni ta’minlash
c) Qabila urushlarini qo‘zg‘atish
d) Diniy farqlarni bartaraf etish
6**. Islomgacha bo‘lgan Arabistonda Avs va Xazraj qabilalari o‘rtasidagi eng muhim mojaro qaysi edi?**
a) Dhu Qar jangi
b) Fijar urushlari
c) Buas jangi
d) Yarmuk jangi
7**. Islomda jihodning asosiy ma’nosi nima?**
a) Harakat yoki kurash (ichki va tashqi)
b) Faqat harbiy harakatlar
c) Tinchlik bitimlarini tuzish
d) Diniy marosimlarni bajarish
8**. Arab Bahori qachon va qayerda boshlangan?**
a) 2011-yil, Misr
b) 2010-yil, Tunis
c) 2012-yil, Suriya
d) 2009-yil, Yaman
9**. Arab Bahorining asosiy shiori nima edi?**
a) “Xalq erkinlikni xohlaydi!”
b) “Iqtisodiy tenglik!”
c) “Adolat va tinchlik!”
d) “Xalq rejimni ag‘darishni xohlaydi!”
10. Kemp-Devid bitimi qaysi davlatlar o‘rtasida imzolangan?

a) Misr va Isroil
b) Saudiya Arabistoni va Eron
c) Iordaniya va Falastin
d) BAA va Qatar

11. Ibrohim kelishuvlari qaysi yilda imzolandi?
a) 2015
b) 2020
c) 2010
d) 1979

12. Zamonaviy arab davlatlarida tinchlikni ta’minlashda qaysi tashkilotlar muhim rol o‘ynaydi?
a) NATO va BMT
b) Arab Ligasi va Islom Hamkorlik Tashkiloti
c) YUNESKO
d) ASEAN

13. Suriyada fuqarolar urushi qachon boshlangan?
a) 2003
b) 2011
c) 2015
d) 2020

16-MAVZU: ARABLARNING TA’LIM VA ILM BORASIDAGI QARASHLARI

REJA:

1. Arab madaniyatida ilm va ta’limning ahamiyati
2.Arablarda ilm-fan taraqqiyotining asoslari

Tayanch tushunchalar: *Bayt al-Hikma, masjid, madrasa, kutubxona, majlis, “Sahih al Buxoriy”, “Oltin asr”, Al-Azhar, “Jam’iyat al-Ilmiya”, “Science Diplomacy”.*

1.Arab madaniyatida ilm va ta’limning ahamiyati

Arab madaniyati qadimdan buyon ilm-fan va ta’limga alohida e’tibor bergan sivilizatsiyalardan biri hisoblanadi. Islom dini bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan bu madaniyatda ilm nafaqat diniy majburiyat, balki ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili sifatida qaralgan. Arablar nazdida ilm bu ruhiy, axloqiy va ijtimoiy yetuklikka olib boruvchi yo‘ldir.

Islomdan oldingi davrda arab jamiyatida ilm va ta’limning o’rni nisbatan cheklangan bo’lsa-da, muayyan sohalarda muhim rivojlanishlar mavjud edi. Masalan, johiliya davrida arablar orasida she’riyat va og’zaki an’analar juda muhim o’rin tutardi. She’rlar orqali tarixiy voqealar, qabila urf-odatlari va axloqiy qadriyatlar saqlanib, avlodlardan-avlodlarga o’tardi. Bu davrda yozma ta’lim keng tarqalmagan bo’lsa-da, og’zaki bilim uzatishning asosiy shakli edi. Mashhur shoirlar, masalan, Imru ul-Qays va Antara ibn Shaddod, jamiyatda katta hurmatga

sazovor edi. Arab jamiyatining savdo markazi sifatida Makkada savdogarlar hisob-kitob, savdo yo'llari va turli xalqlar bilan muloqot qilishda bilimlarga ega bo'lishardi. Bu bilimlar ko'pincha amaliy yo'l bilan, tajriba orqali o'rganilardi.

Arab yozuv tizimi Johiliya davrida mavjud bo'lsa-da, u keng tarqalmagan edi. Faqat ma'lum elita vakillari yozish va o'qishni bilardi. Yozma hujjatlar ko'pincha savdo shartnomalari yoki muhim kelishuvlar uchun ishlatilardi. Arablar yulduzlar va tabiat hodisalarini kuzatish orqali astronomiya va geografiyaga oid amaliy bilimlarga ega edilar. Bu bilimlar karvon yo'llarini aniqlash va ob-havo bashorati uchun ishlatilardi. Shunday qilib, johiliya davrida arab jamiyatida ta'lim tizimi rasmiy shaklda mavjud emas edi, lekin og'zaki an'analar, she'riyat, savdo va diniy marosimlar orqali bilim uzatilardi. Ilm jamiyatda hurmat qilingan bo'lsa-da, u cheklangan doirada, asosan elita va shoirlar orasida rivojlangan edi. Islomning kelishi bilan esa ilm va ta'limning o'rni ancha yuksalib, yozma madaniyat va ilmiy izlanishlar rivojlandi.

Islom dini ilm olishni eng muhim burchlardan biri deb belgilagan. Qur'oni Karimning ilk nozil bo'lgan oyati *"Iqro'"* ("O'qi!") aynan ilm olishga chaqiriqdir. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) ko'plab hadislarida ilmning fazilatlarini targ'ib qilgan: *"Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir."*

Bu diniy asoslar tufayli arab jamiyatida ilm egasi olim, faqih, muallim doimo e'tibor va hurmatga sazovor bo'lgan. Ta'lim esa nafaqat diniy bilim olish, balki insonni to'liq kamolga yetkazuvchi ijtimoiy institut sifatida shakllangan. Xalifaliklar davrida (xususan, Abbosiylar davrida) arab dunyosi ilm-fanning markaziga aylangan. Bag'doddagi Bayt al-Hikma (Donishmandlar uyi)da hind, yunon va fors manbalari arab tiliga tarjima qilinib, yangi ilmiy yutuqlarga zamin yaratildi.

Arab dunyosida quyidagi sohalar yuksak darajada rivojlandi: matematika (Al-Xorazmiy algebra asoschisi), tibbiyot (Ibn Sino "Tib qonuni"), falsafa (Al-Farobiy, Ibn Rushd), astronomiya, geografiya, grammatika, fiqh va boshqalar. Arab olimlarining asarlari Yevropaga tarjima qilinib, Uyg'onish davrining asosiy manbalaridan biriga aylangan. Arab jamiyatida ta'limning markazi dastlab masjidlar bo'lgan. Keyinchalik madrasalar (diniy va ilmiy bilim beruvchi maktablar), kutubxonalar, majlislar (ilmiy yig'inlar) orqali bilim olish keng ommalashgan. O'qituvchilar va talabalar o'rtasida ustoz-shogirdlik an'anasi rivojlangan.

Ta'lim arab madaniyatida avlodlar o'rtasidagi madaniy meros uzviyligini ta'minlagan, jamiyatdagi axloqiy mezonlar va diniy qadriyatlarni mustahkamlab bergan, ijtimoiy adolat va axloqiy me'yorlarni rivojlantirgan. Arab jamiyatida ilm shaxsni kamolga yetkazishning vositasi bo'lib, shaxsiy o'sish bilan birga ijtimoiy ierarxiyani belgilovchi omil ham bo'lgan. Ilm egasi *"olim"* jamiyatda yuqori maqomga ega bo'lib, qarorlar qabul qilishda, huquqiy masalalarda, va madaniy yetakchilikda faol ishtirok etgan.

Dastlabki islom davrlarida (VII-X asrlar) masjidlar nafaqat ibodat joyi, balki ta'lim va ilmiy faoliyatning asosiy markazlari bo'lgan. Ular jamiyatning ma'naviy, ijtimoiy va ilmiy hayotida muhim rol o'ynagan. Masjidlarda berilgan ta'lim diniy

va dunyoviy fanlarni qamrab olgan bo‘lib, bu davrda ilm olish islomning asosiy farzlaridan biri sifatida qaralgan.

Masjidlarda *diniy fanlar, hadis ilmi, fiqh, arab tili va adabiyoti,* ta’lim berilgan. Masjidlarda Qur’oni karimni to‘g‘ri o‘qish (tajvid), yodlash (hifz) va uning ma’nolarini sharhlash (tafsir) o‘rgatilgan. Bu ta’lim dastlabki musulmonlar uchun asosiy edi. Misol uchun, Madinadagi Nabaviy masjidida Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) o‘zlari Qur’on oyatlarini sahobalarga o‘qib, ma’nolarini tushuntirganlar. Bu an’ana keyinchalik masjidlarda davom ettirildi.

Payg‘ambar (s.a.v.)ning so‘zlari va amallarini yodlash, ularni sinchkovlik bilan o‘rganish va rivoyat qilish o‘rgatilgan. Imom Buxoriy (810-870) o‘zining *“Sahih al-Buxoriy”* asarini yozishdan oldin masjidlarda hadis ilmi bo‘yicha ta’lim olgan va dars bergan. Fiqh (islam huquqi): Ibadatlar, muomalalar va oilaviy masalalarni tartibga soluvchi shariat qoidalari o‘rgatilgan. Makkadagi Masjid al-Haramda dastlabki davrlarda sahobalar va ulardan keyingi olimlar fiqh masalalarini muhokama qilganlar.

Masjidlarda arab tilining grammatikasi *(nahv)*, so‘z yasash qoidalari *(sarf)* va balog‘at *(fasohat)* o‘rgatilgan, chunki Qur’on va hadisni tushunish uchun arab tili muhim edi. Basradagi masjidda Abu al-Aswad ad-Du’aliy (VII asr) arab tilining dastlabki grammatika qoidalarini ishlab chiqish uchun darslar o‘tgan. U Qur’onni noto‘g‘ri o‘qishning oldini olish uchun harakat qo‘shgan. Shuningdek, she’riyat va nasr kabi adabiyot turlari ham o‘qitilgan, chunki arablar orasida so‘z san’ati yuqori qadrlangan. Diniy ehtiyojlar, masalan, namoz vaqtlari, qibla yo‘nalishini aniqlash va hijriy taqvimni tuzish uchun *matematika va astronomiya* o‘rgatilgan. Damashqdagi Umaviy masjidida VIII asrda olimlar qibla yo‘nalishini hisoblash uchun astronomik hisoblar bo‘yicha darslar o‘tgan. Bu hisoblar trigonometriya asoslariga tayanardi.

Ba’zi masjidlarda diniy ta’lim bilan birga tibbiy bilimlar ham berilgan, chunki Payg‘ambar (s.a.v.)ning *“Tibbiy bilim izlanglar”* degan hadislari bu sohani rag‘batlantirgan. Madinadagi Nabaviy masjidida dastlabki davrlarda sahobalardan ba’zilari oddiy tibbiy usullarni (masalan, hijoma – qon olish) o‘rgatgan. Keyinchalik, ayniqsa VIII-X asrlarda, yunon falsafasi tarjimasi boshlanganidan so‘ng, ba’zi masjidlarda *falsafa va mantiq* bo‘yicha muhokamalar o‘tkazilgan. Bag‘doddagi masjidlarda Al-Kindiyning falsafiy darslari yunon faylasuflari (Aristotel, Platon) asarlari bilan tanishish imkonini bergan.

Ilm halqasi (ilmiy davra). Masjidlarda o‘qituvchi (shayx yoki alim) o‘rtada o‘tirar, talabalar esa uning atrofida halqa shaklida joylashar edi. Bu usul savol-javob va muhokama orqali bilim berishga asoslangan. Imom Abu Hanifa (699-767) Kufadagi masjidda fiqh va kalom bo‘yicha halaqalar tashkil qilgan. Uning shogirdlari orasida ko‘plab taniqli olimlar yetishib chiqqan. Ilm asosan yodlash orqali uzatilgan, lekin keyinchalik yozma manbalar (kitoblar) ham ishlatila boshlangan.

Masjidlarda ta’lim odatda bepul bo‘lib, xalifa yoki boy homiylar tomonidan moliyalashtirilgan. Payg‘ambar (s.a.v.) davrida *Nabaviy masjidi (Madina)* ta’limning markazi edi. Sahobalar Qur’on, hadis va shariat qoidalarini shu yerda

o‘rganganlar. Keyinchalik, Umar ibn Xattob va Ali ibn Abu Tolib kabi xalifalar bu masjidda ilmiy muhokamalar o‘tkazgan.

Masjid al-Haram (Makka) masjidida Qur’on tafsiri, fiqh va hadis bo‘yicha darslar o‘tilgan. Haj mavsumida turli mamlakatlardan kelgan olimlar bilim almashgan. Imom Shofi’iy (767-820) o‘zining fiqh maktabini rivojlantirishdan oldin bu masjidda ta’lim olgan. Umaviylar davrida (661-750) *Umaviy masjidida (Damashq)* diniy fanlar bilan birga astronomiya va matematika bo‘yicha darslar o‘tilgan. VIII asrda olimlar qibla yo‘nalishini aniqlash uchun bu masjidda ilmiy hisoblar olib borgan.

Iroqdagi Kufa masjidida Imom Abu Hanifa va uning shogirdlari fiqh va kalom bo‘yicha darslar bergan. Kufa shahri ilmiy markaz sifatida muhim ahamiyatga ega edi. *Zaytuna masjidi (Tunis)* VIII asrda tashkil etilgan bo‘lib, bu masjid Shimoliy Afrikada ilmiy markaz bo‘lib, fiqh, tafsir va arab adabiyoti bo‘yicha ta’lim bergan.

Masjidlardagi ta’lim islom ilmiy an’analarining asosini tashkil etdi. Bu davrda shakllangan fiqh, tafsir va hadis ilmlari keyinchalik madrasalarda rivojlantirildi. Masjidlarda ta’lim bepul va hamma uchun ochiq bo‘lganligi sababli, turli ijtimoiy tabaqalardan odamlar bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Haj va savdo yo‘llari orqali masjidlarga kelgan olimlar turli mintaqalarning bilimlarini almashishga yordam berdi.

Dastlabki islom davrlarida masjidlar ta’lim va ilmiy faoliyatning asosiy markazi sifatida xizmat qildi. Ular diniy fanlar (Qur’on, hadis, fiqh), arab tili, matematika, astronomiya va ba’zi hollarda tibbiyot kabi sohalarni qamrab olgan. Nabaviy masjidi, Masjid al-Haram, Umaviy masjidi kabi muassasalar ilmiy halaqalar orqali bilim tarqatdi. Bu ta’lim tizimi islom jamiyatining ma’rifatlanishiga va keyinchalik “Oltin asr”dagi ilmiy yutuqlarga zamin yaratdi. Masjidlardagi ta’limning ochiqligi va bepul bo‘lishi esa ilmning keng tarqalishini ta’minladi.

2.Arablarda ilm-fan taraqqiyotining asoslari

Arablarda ilm-fan taraqqiyotining asoslari bir qancha muhim omillarga bog‘liq bo‘lib, ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin: i*slom dini va Qur’onning ta’siri, tarjima harakati, ilmiy markazlar va kutubxonalar*. Islomning paydo bo‘lishi (VII asr) bilan ilm olishga bo‘lgan e’tibor kuchaydi. Qur’oni karimda ilmu ma’rifatga da’vat qiluvchi oyatlar (masalan, “Iqro’” – “O‘qi” surasi) musulmonlarni bilim izlashga undadi. Hadislarda ham “Ilm olish har bir musulmon uchun farzdir” kabi so‘zlar bu jarayonni rag‘batlantirdi.

VIII-X asrlarda Abbosiylar davrida, xususan, Xalifa Ma’munning “Bayt ul-hikma” (Aql uyi) tashkil etilishi bilan yunon, hind, fors va boshqa xalqlarning ilmiy asarlari arab tiliga tarjima qilindi. Bu falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa sohalarda katta yutuqlarga zamin yaratdi. Bag‘dod, Qurtuba, Qohira, Damashq kabi shaharlardagi kutubxonalar va madrasalar ilmiy faoliyatning markaziga aylandi. Masalan, Al-Azhar universiteti va Nizamiya madrasasi kabi muassasalar bilim tarqatishda muhim rol o‘ynadi.

Masjid va madrasalarda ilm markazlarini tashkil etilishi bir qator dunyoviy ilm fanlarni ham rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Masalan, Al-Xorazmiyning algebra va algoritm sohasidagi ishlari, Al-Battaniyning astronomik kuzatuvlari, Ibn al-Haysamning optika bo‘yicha tadqiqotlari kabi kashfiyotlar ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shdi. Arab olimlari hind raqamlarini takomillashtirib, nolni keng qo‘llashdi. Ibn Sinoning “Tibbiyot qonunlari” kitobi va Ar-Roziyning klinik tibbiyotdagi ishlari jahon tibbiyotiga muhim ta’sir ko‘rsatdi. Jabir ibn Hayyon kimyoda tajriba usullarini rivojlantirdi.

Abbosiylar va Umaviylar davridagi iqtisodiy farovonlik, savdo yo‘llarining kengayishi (Ipak yo‘li) va turli xalqlar bilan aloqalar ilmiy fikr almashinuvini osonlashtirdi. Xalifalar va boy savdogarlar olimlarga moddiy yordam ko‘rsatib, ularning tadqiqotlari uchun sharoit yaratdilar. Bu esa ilmiy faoliyatning gullab-yashnashiga yordam berdi.

Arab tili ilmiy va diniy til sifatida keng tarqaldi, bu esa turli xalqlardan kelgan olimlarning bir tilda muloqot qilishiga imkon berdi. Xulosa qilib aytganda, arablarda ilm-fan taraqqiyoti diniy rag‘bat, ilmiy merosning o‘zlashtirilishi, infratuzilmaning rivojlanishi va iqtisodiy barqarorlik kabi omillar birlashuvi natijasida yuzaga keldi. Bu davr (VIII–XIII asrlar) *“Islomning oltin asri”* deb ataladi va jahon ilmiy taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdi.

VIII–X asrlarda arab dunyosida tarjima ishlari, xususan, Abbosiylar davrida (750-1258) ilm-fan taraqqiyotining muhim poydevori bo‘ldi. Bu davrda olib borilgan tarjima harakati va uning jamiyat hamda jahon ilm-faniga ta’sirini yuqori bo‘ldi. Xalifa Harun ar-Rashid va uning o‘g‘li Al-Ma’mun davrida Bag‘dodda tashkil etilgan Bayt ul Hikma (Aql uyi) ilmiy markazi tarjima harakatining yuragi edi. Bu yerda yunon, fors, hind va suryoni tillaridagi asarlar arab tiliga o‘girildi. Bayt ul-Hikma kutubxona, ilmiy muassasa va olimlarning yig‘ilish maskani sifatida xizmat qildi. Bu yerda *Aristotel, Platon, Evklid, Ptolemey, Galen* kabi olimlarning falsafa, matematika, astronomiya va tibbiyotga oid asarlari tarjima qilindi. Masalan, Aristotelning “Metafizika” va “Organon” asarlari arab tilida keng o‘qildi.

Brahmaguptaning matematika va astronomiyaga oid asarlari, shuningdek, hind raqamlari va “Siddhanta” kabi kitoblar arab tiliga o‘girildi. Suryonilar orqali yunon asarlari va forslarning ma’muriy, adabiy hamda ilmiy merosi tarjima qilindi. Masalan, “Avesto” va Pahlaviy adabiyotidagi ba’zi matnlar. Tarjima jarayonida ko‘pincha suryoni tilidan foydalanildi, chunki suryonilar yunon ilmini ilgari o‘zlashtirgan edi. Mashhur tarjimonlardan Hunayn ibn Ishaq, Sabit ibn Qurra va Qusta ibn Luqa kabi olimlar aniq va ilmiy tarjimalar bilan shuhrat qozondi. Ular nafaqat so‘zma-so‘z tarjima qildilar, balki matnlarni sharhlar va tahlillar bilan boyitdilar.

Xalifalar tarjimonlarga katta mablag‘ ajratdilar. Masalan, Al-Ma’mun har bir tarjima qilingan kitob uchun uning og‘irligicha oltin to‘lashni buyurganligi haqida rivoyatlar bor. Tarjima harakati arab jamiyatida ilmu ma’rifatga bo‘lgan qiziqishni oshirdi. Bag‘dod, Damashq, Qurtuba kabi shaharlarda kutubxonalar, madrasalar va ilmiy muhokamalar markazlari vujudga keldi. Tarjima jarayonida arablar, forslar,

suryonilar, yahudiylar va boshqa xalqlar birgalikda ishladi. Bu esa turli madaniyatlar o‘rtasida ilmiy va madaniy almashinuvni kuchaytirdi.

Tarjima qilingan asarlar madrasalarda o‘quv materiali sifatida ishlatildi. Bu esa matematika, falsafa, tibbiyot kabi fanlarning keng tarqalishiga yordam berdi. Ilmiy bilimlarning o‘sishi savdo, qishloq xo‘jaligi va shaharsozlikda yangi texnologiyalarni qo‘llashga olib keldi. Masalan, astronomik bilimlar navigatsiya va taqvim tuzishda foydalanildi. Yunon va boshqa qadimiy tsivilizatsiyalarning ilmiy asarlari Evropada yo‘qolib ketish xavfi ostida edi. Arablar bu asarlarni tarjima qilib, saqlab qoldilar va keyinchalik ularni Evropaga yetkazdilar (XII-XIII asrlarda Toledo va Sitsiliya orqali).

Al-Xorazmiyning “Al-Jabr val muqobala” asari algebra fanining asosini tashkil etdi, uning ismi “algoritm” so‘ziga sabab bo‘ldi. Hind raqamlari va nol arablar orqali takomillashtirilib, Yevropaga tarqaldi. Al-Battaniy va Ptolemeyning asarlari astronomiyada katta o‘zgarishlar yasadi.

Ibn Sinoning “Tibbiyot qonunlari” va Ar-Roziyning asarlari o‘rta asr Yevropasida tibbiyot ta’limining asosiy manbai bo‘ldi. Arablar tajriba usullarini rivojlantirib, klinik tibbiyotga hissa qo‘shdilar. Aristotel va Platonning asarlari arab falsafasi (Al-Kindi, Al-Farobiy, Ibn Rushd) orqali sharhlanib, Evropa Uyg‘onish davri falsafasiga ta’sir ko‘rsatdi. Ibn Rushdning Aristotelga yozgan sharhlari Evropada *“Sharhchi”* sifatida tanildi. Arab olimlari tajriba va kuzatuvga asoslangan ilmiy usullarni rivojlantirdilar. Ibn al-Haysamning optika bo‘yicha tajribalari zamonaviy ilmiy metodning dastlabki shakllaridan biri edi.

XII-XIII asrlarda arab asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Evropada Uyg‘onish va ilmiy inqilobga zamin yaratdi. Masalan, Kopernik va Galileyning ishlarida arab astronomlarining ta’siri seziladi. VIII-X asrlardagi tarjima harakati arab dunyosida ilmiy inqilobning asosi bo‘ldi. Bu jarayon nafaqat qadimiy bilimlarni saqlab qoldi, balki yangi kashfiyotlar va ilmiy usullar rivojiga ham hissa qo‘shdi. Arab jamiyatida ilmiy muhitni shakllantirib, turli xalqlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tadi. Jahon ilm-faniga ta’siri esa, xususan, Yevropada Uyg‘onish davriga zamin yaratishi bilan o‘ziga xos ahamiyatga ega. Bu davr “Islomning oltin asri” deb atalishi bejiz emas, chunki u insoniyat tsivilizatsiyasining ilmiy taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi.

XIX-XX asrlarda arab dunyosida ilm-fan taraqqiyoti murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘ldi. Bu davrda arab mamlakatlarining aksariyati mustamlaka hukmronligi ostida yoki ichki siyosiy va ijtimoiy inqirozlar ichida bo‘lganligi sababli, ilm-fan rivoji oldingi “Islom oltin asri” (VIII-XIII asrlar) bilan solishtirganda sekinroq kechdi. Biroq, bu davrda modernizatsiya, islohotlar va G‘arb ilmiy yutuqlari bilan aloqa ilm-fan sohasida muhim o‘zgarishlarga olib keldi.

XIX asrda arab dunyosining ko‘p qismi (Misr, Jazoir, Tunis, Suriya va boshqalar) Yevropa mustamlakachiligi (Fransiya, Britaniya) ostida edi. Bu ilm-fan rivojiga ikki xil ta’sir ko‘rsatdi: bir tomondan, mahalliy ilmiy an’analar susaydi, boshqa tomondan, G‘arb ta’lim tizimi va texnologiyalari kiritildi.

Misrda Muhammad Ali Posho (1805–1848) davrida modernizatsiya boshlandi. U Yevropadan mutaxassislar jalb qilib, harbiy, tibbiy va muhandislik maktablarini tashkil etdi. Masalan, 1827-yilda Qasr al-Ayni tibbiyot maktabi

ochildi. An’anaviy madrasalar (Al-Azhar kabi) yonida zamonaviy maktablar va universitetlar tashkil etildi. Al-Azhar universiteti XIX asr oxirida Muhammad Abduh kabi islohotchilar tufayli zamonaviy fanlarni o‘quv dasturiga kiritdi. Suriya va Livan kabi hududlarda missionerlik maktablari (masalan, Amerikaning Suriya Protestant kolleji, hozirgi Beyrut Amerika Universiteti) G‘arb ta’lim usullarini joriy etdi.

Bosmaxonalar paydo bo‘lishi (Misrda Bulaq matbaasi, 1820) ilmiy va adabiy asarlarni keng tarqatish imkonini berdi. G‘arb ilmiy asarlari arab tiliga tarjima qilina boshladi. Rifaa at-Tahtaviy kabi olimlar Yevropa ilmiy-falsafiy asarlarini arab tiliga o‘girib, jamiyatda ma’rifat g‘oyalarini yoydilar.

XIX asrda ilmiy jamiyatlar tashkil topdi. Masalan, Misrda 1868-yilda *“Jam’iyat al-Ilmiya”* (Ilmiy jamiyat) tuzildi, bu ilmiy tadqiqotlarni rag‘batlantirdi. Arab olimlari astronomiya, matematika va muhandislik sohasida G‘arb yutuqlarini o‘rganib, mahalliy ehtiyojlarga moslashtirdilar. XX asrning birinchi yarmida ko‘plab arab davlatlari (Misr, Iroq, Suriya, Saudiya Arabistoni va boshqalar) mustamlakachilikdan ozod bo‘ldi. Bu milliy ta’lim tizimini rivojlantirishga turtki berdi. Qohira Universiteti (1908), Damashq Universiteti (1923), King Saud Universiteti (1957) kabi muassasalar zamonaviy fanlarni o‘qitish markaziga aylandi.

Tibbiyot sohasida arab olimlari G‘arb usullarini o‘zlashtirib, mahalliy muammolarga yechim izladilar. Masalan, Misr va Suriyada zamonaviy kasalxonalar tashkil etildi. Muhandislikda arab muhandislari infratuzilma loyihalarida (kanallar, ko‘priklar, shaharsozlik) faol ishtirok etdilar. Assuan to‘g‘oni (XX asr o‘rtalari) loyihasi bunga misol.

XX asrning ikkinchi yarmida arab olimlari xalqaro ilmiy hamjamiyatga integratsiyalashdi. Masalan, neft sanoatining rivojlanishi (Saudiya Arabistoni, BAA) bilan bog‘liq geologiya va kimyo sohasidagi tadqiqotlar kuchaydi. Arab olimlari YUNESKO, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti kabi tashkilotlar bilan hamkorlik qildilar. XX asrda ayollar ta’lim olish imkoniyatlari kengaydi. Misr, Tunis va Livan kabi davlatlarda ayol olimlar tibbiyot, kimyo va ijtimoiy fanlarda faoliyat yurita boshladilar.

Islom va zamonaviy fan o‘rtasidagi munosabat muhokama markazida edi. Muhammad Abduh va Rashid Rida kabi islohotchilar din va ilmiy bilimlarni uyg‘unlashtirishga harakat qildilar. Ba’zi olimlar (masalan, Misrdagi Al-Azhar olimlari) zamonaviy fanlarni diniy ta’lim bilan birlashtirishga intildilar.

Mustamlakachilik davrida mahalliy ilmiy an’analar zaiflashdi, G‘arb ta’lim tizimi esa ko‘pincha elita sinfiga xizmat qildi. Bu keng omma uchun ta’lim imkoniyatlarini chekladi. Arab mamlakatlaridagi iqtisodiy qiyinchiliklar va siyosiy mojarolar (masalan, Arab-Isroil urushlari) ilmiy tadqiqotlarga sarmoya kiritishni qiyinlashtirdi. Ko‘pgina arab davlatlarida zamonaviy laboratoriyalar va tadqiqot markazlari yetishmas edi. Bu esa olimlarni G‘arb mamlakatlariga ko‘chishga majbur qildi (miya migratsiyasi). G‘arb ilmiy yutuqlarini qabul qilish ba’zi konservativ doiralarda qarshiliklarga duch keldi. Bu islohotlarni sekinlashtirdi.

XX asrda arab matematiklari G‘arb maktablari bilan hamkorlikda ishlagan bo‘lsada, Al-Xorazmiy an’analarini davom ettirishga harakat qildilar. Informatika

sohasida ba’zi arab davlatlari (BAA, Qatar) XX asr oxirida yutuqlarga erishdi. Saudiya Arabistoni va Misrda observatoriyalar qurildi, ammo bu soha ko‘proq ta’lim maqsadlarida rivojlandi. Neft resurslariga boy davlatlarda (Kuvayt, Saudiya Arabistoni) kimyo va muhandislik sohasi rivojlandi. Neftni qayta ishlash texnologiyalari muhim yutuq bo‘ldi. Arab olimlari sotsiologiya, tarix va antropologiya sohasida milliy o‘ziga xoslikni o‘rganishga e’tibor qaratdilar.

XIX-XX asrlarda arab dunyosida ilm-fan taraqqiyoti mustamlakachilik, modernizatsiya va mustaqillik jarayonlari ta’sirida rivojlandi. XIX asrda boshlangan ta’lim islohotlari va G‘arb bilimlarini o‘zlashtirish XX asrda universitetlar tarmog‘i va ilmiy tadqiqotlarning kengayishi bilan davom etdi. Biroq, siyosiy beqarorlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va ilmiy infratuzilma yetishmovchiligi rivojlanishni sekinlashtirdi. Shunga qaramay, tibbiyot, muhandislik va ijtimoiy fanlar kabi sohalarda erishilgan yutuqlar arab dunyosining jahon ilmiy hamjamiyatiga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi. Bu davr arab olimlari uchun o‘tmishdagi “Oltin asr” bilan zamonaviy fan o‘rtasida ko‘prik qurish davri bo‘ldi.

Hozirgi kunda (2025-yil holatiga ko‘ra) arab dunyosida ilm-fan taraqqiyoti turli mamlakatlarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlariga qarab turlicha rivojlanmoqda. Arab mamlakatlari (Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika, MENA deb ataladi) ilm-fan va texnologiya sohasida muayyan yutuqlarga erishgan bo‘lsada, umumiy holatda global ilmiy hamjamiyatdagi ulushi hali ham cheklangan. Quyida hozirgi vaziyatni asosiy jihatlari bilan ko‘rib chiqamiz:

Arab mamlakatlarida zamonaviy universitetlar soni oshdi. Masalan, Saudiya Arabistonidagi *King Abdullah University of Science and Technology (KAUST) va Qatar Foundation qoshidagi Education City* xalqaro miqyosda tan olingan ilmiy markazlarga aylandi. Bu muassasalar biotexnologiya, sun’iy intellekt va qayta tiklanadigan energiya kabi sohalarda tadqiqotlar olib bormoqda. Saudiya Arabistoni va Qatar so‘nggi o‘n yillikda ilmiy nashrlar sonini sezilarli darajada oshirdi. Saudiya Arabistonida ikkita universitet jahonning eng yaxshi 500 taligiga kirdi.

Neftga boy davlatlar (Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar) ilmiy tadqiqotlarga katta mablag‘ ajratmoqda. Masalan, KAUSTning dastlabki besh yillik tadqiqot byudjeti 1,5 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. BAA sun’iy intellekt va kosmik tadqiqotlar sohasida faol. 2020-yilda BAAning “Hope Probe” missiyasi Marsga muvaffaqiyatli yetib bordi, bu arab dunyosidagi muhim ilmiy yutuq hisoblanadi.

Arab olimlari YUNESKO, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Masalan, Qatar va Misrda xalqaro ilmiy konferensiyalar tashkil etilmoqda. *MENA mintaqasida* (Middle East and North Africa) ilmiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida *“Science Diplomacy”* tashabbuslari qo‘llab-quvvatlanmoqda, bu esa mintaqaviy muammolarni (suv tanqisligi, oziq-ovqat xavfsizligi) hal qilishga yordam bermoqda.

Arab olimlari sog‘liqni saqlash sohasida, xususan, genetik tadqiqotlar va epidemiyalarga qarshi kurashda faol. Masalan, Suriyadagi Wasim Maziak tomonidan tashkil etilgan Tamaki Tadqiqotlari Markazi suv qal’yoni (hookah) chekishning sog‘liqqa ta’sirini o‘rgandi. Saudiya Arabistoni va BAA quyosh energiyasi va yashil texnologiyalar sohasida katta loyihalarni amalga oshirmoqda.

BAA 2030-yilga qadar sun’iy intellekt sohasida global yetakchi bo‘lishni maqsad qilgan.

Arab mamlakatlarida ilmiy-tadqiqot va rivojlanish (R&D) uchun yalpi ichki mahsulotning o‘rtacha 0,3% sarflanadi, bu jahon o‘rtacha ko‘rsatkichidan (2,36%) ancha past. Moliyalashtirishning ko‘p qismi davlat tomonidan ta’minlanadi, xususiy sektorning ishtiroki cheklangan. Ko‘plab arab olimlari G‘arb mamlakatlariga ko‘chib ketmoqda, chunki u yerda akademik erkinlik va yaxshi moliyaviy imkoniyatlar mavjud. Masalan, so‘rovlar shuni ko‘rsatdiki, Fors ko‘rfazi davlatlaridagi olimlarning 81% boshqa mamlakatlarda ishlashni afzal ko‘radi.

Suriya, Yaman va Iroq kabi mojarolar bo‘lgan mamlakatlarda olimlar xavfsizlik va resurslar yetishmasligi tufayli ko‘chishga majbur. Ko‘pgina arab mamlakatlarida zamonaviy laboratoriyalar va ilmiy jurnallarga erkin kirish imkoniyati cheklangan. So‘rovlar shuni ko‘rsatdiki, olimlarning 52% o‘z institutlarida ilmiy jurnallarga bepul kirish imkoniyatiga ega emas. Klinik sinovlar uchun xalqaro standartlarga mos keladigan tartib-qoidalar yo‘qligi dori ishlab chiqarish tadqiqotlarini qiyinlashtiradi. Bu omillar mintaqada ilm fan taraqqiyotida ma’lum muammolarni tug‘diradi.

Ilmiy tadqiqotlar ko‘pincha jamiyat muammolariga yechim topishga qaratilmagan va “past sifatli” deb baholanadi. Arab mamlakatlarida ilmiy nashrlar jahon miqyosidagi nashrlarning atigi 1% ni tashkil etadi. Ingliz tilida ilmiy adabiyotlarning 80% chop etilishi arab olimlari uchun til to‘siqlarini keltirib chiqaradi. Suriya, Yaman va Liviya kabi mamlakatlarda davom etayotgan urushlar ilmiy faoliyatni deyarli imkonsiz qildi. Masalan, yamanlik olim Eqbal Dauqan xavfsizlik va resurslar yetishmasligi tufayli Norvegiyaga ko‘chib ketdi. Avtoritar rejimlar ilmiy erkinlikni cheklaydi, bu esa innovatsiyalarni susaytiradi.

MENA mintaqasi uchun ilmiy strategiya ta’lim sifatini oshirish, tadqiqot imkoniyatlarini kengaytirish va R&D uchun xususiy sektor sarmoyalarini jalb qilishga qaratilishi kerak. R&D xarajatlari yalpi ichki mahsulotning 3% gacha oshirilishi tavsiya etiladi. Mintaqaviy ilmiy markazlar tarmog‘ini yaratish (masalan, biotexnologiya va suv resurslari bo‘yicha) hamkorlikni kuchaytirishi mumkin.

Arab mamlakatlari o‘rtasida ilmiy hamkorlikni rivojlantirish, masalan, suv-ovqat-energiya aloqasi bo‘yicha loyihalar orqali mintaqaviy muammolarni hal qilish mumkin. Misr va Iordaniyadagi kadrlar salohiyatini Fors ko‘rfazi davlatlarining moliyaviy resurslari bilan birlashtirish samarali bo‘lardi. Ilmiy tadqiqotlarni jamiyat ehtiyojlariga yo‘naltirish va yoshlarni fan bilan shug‘ullanishga rag‘batlantirish kerak. Ta’limda ilmiy fikrlash va tajriba usullarini joriy etish muhim. Ayollarning ilmiy sohadagi ishtiroki oshmoqda, lekin gender tengsizligi hali ham muammo. Bu masalani hal qilish uchun maxsus dasturlar zarur.

Hozirgi kunda arab dunyosida ilm-fan taraqqiyoti neftga boy davlatlarning sarmoyalari va xalqaro hamkorlik tufayli muayyan yutuqlarga erishmoqda, lekin mintaqaning global ilmiy hissa ulushi pastligicha qolmoqda. Moliyalashtirishning kamligi, miya migratsiyasi, siyosiy beqarorlik va ilmiy infratuzilma yetishmasligi asosiy to‘siqlardir. Kelajakda mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish, ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni jamiyat ehtiyojlariga yo‘naltirish orqali arab dunyosi o‘zining ilmiy salohiyatini yanada yuksaltirishi mumkin. Bu jarayon

“Islom oltin asri”dagi ilmiy yutuqlarni eslatuvchi yangi renessansga olib kelishi uchun uzoq muddatli strategik yondashuv talab etiladi.

Zamonaviy arab davlatlarida ilm-fan va ta’lim tizimi modernizatsiyalanmoqda. Ko‘pgina davlatlar neft va tabiiy resurslar evaziga oliy ta’lim va texnologik tadqiqotlarga sarmoya kiritmoqda. Shu bilan birga, tarixiy ilmiy merosga qaytish, arab tilida ilmiy adabiyotlar yaratish, va yoshlar orasida ilmga bo‘lgan qiziqishni oshirish bugungi kunning dolzarb vazifalari bo‘lib qolmoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Johiliya davrida arab jamiyatida ta’lim qanday shakllarda amalga oshirilgan va qaysi bilim sohalari muhim edi?
2. Islom dini arab madaniyatida ilm va ta’limning rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
3. Masjidlardagi ta’lim tizimining o‘ziga xos xususiyatlari nimadan iborat edi va qanday fanlar o‘qitilgan?
4. Abbosiylar davrida tarjima harakati qanday tashkil etildi va uning ilm-fan rivojiga ta’siri qanday bo‘ldi?
5. XIX-XX asrlarda arab dunyosida ilm-fan rivojiga qanday omillar to‘sqinlik qildi va qanday yutuqlar qayd etildi?
6. Hozirgi arab dunyosida ilm-fan taraqqiyotidagi asosiy muammolar va yutuqlar qanday?
7. Arablarning madrasalari va kutubxonalari ilm-fan taraqqiyotida qanday rol o‘ynagan?
8. Bayt ul-hikma (Donishmandlar uyi) qanday ilmiy markaz sifatida faoliyat ko‘rsatgan?
9. Zamonaviy arab dunyosida tarixiy ilmiy meros qanday saqlanib qolgan va davom ettirilmoqda?

TEST SAVOLLARI

1. Johiliya davrida arab jamiyatida ta’limning asosiy shakli nima edi?
a) Yozma ta’lim
b) Og‘zaki an’analar
c) Madrasalarda o‘qitish
d) Universitetlar

2. Abbosiylar davrida qaysi muassasa ilmiy markaz sifatida xizmat qilgan?
a) Al-Azhar universiteti
b) Nabaviy masjidi
c) Bayt al-Hikma
d) Zaytuna masjidi

3. Masjidlarda qanday ta’lim usuli qo‘llanilgan?
a) Yozma imtihonlar
b) Ilm halqasi (savol-javob)
c) Og‘zaki bilim va yod olish
d) Qur’onni yod olish

4. XIX asrda Misrda ta’lim islohotlarini boshlagan hukmdor kim edi?
a) Muhammad Ali Posho
b) Harun ar-Rashid
c) Al-Ma’mun
d) Imom Shofi’iy
5. Qaysi arab davlati 2020-yilda Marsga “Hope Probe” missiyasini muvaffaqiyatli yubordi?
a) Saudiya Arabistoni
b) BAA
c) Qatar
d) Misr
6. Qaysi universitet XIX asrda zamonaviy fanlarni o‘quv dasturiga kiritdi?
a) Qohira Universiteti
b) Al-Azhar
c) Damashq Universiteti
d) King Saud Universiteti

TYANCH TUSHUNCHALAR IZOHI

Abaya - Ayollar kiyadigan uzun, keng qora kiyim, tanaga yopishmaydigan, islomiy odob-axloq qoidalariga mos ravishda maxfiylikni ta’minlaydi.

Adnoniylar - Shimoliy va markaziy Arabiston qabilalari, Ibrohim (a.s.) va Ismoil (a.s.) avlodidan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Masalan, Quraysh, Tamim, Kinana.

Ahli sunna (Sunniylar) - Islomning eng katta yo‘nalishi, to‘rt xalifani qonuniy deb tan oladi, Qur’on va hadislarga asoslanadi, hanafiy, molikiy, shofe’iy, hanbaliy mazhablariga bo‘linadi.

Aholi ro‘yxati - Aholining demografik ma’lumotlarini (soni, yoshi, jinsi va boshqalar) to‘plash jarayoni. Arab mamlakatlarida ko‘pincha muntazam ravishda o‘tkazilmaydi.

Aholi zichligi - Muayyan hududda (1 km² ga) yashovchi odamlar soni, arab mamlakatlarida notekis taqsimlangan.

An’anaviy arab raqslari - Dabka, taxtib, al-mizmar kabi raqslar arab madaniyatida muhim o‘rin tutadi, ijtimoiy birlashuv va milliy o‘zlikni namoyish etadi.

Arab bahori - 2010-2012-yillarda arab dunyosida avtoritar rejimlarga qarshi xalq noroziliklari, demokratik islohotlarga intilish.

Arab Davlatlari Ligasi - 1945-yilda tashkil topgan mintaqaviy tashkilot bo‘lib, a’zo davlatlar o‘rtasida hamkorlikni mustahkamlash, mustaqillik va suverenitetni himoya qilishni maqsad qiladi.

Arab diasporasi - Arab olami tashqarisida (Yevropa, Amerika, Avstraliya) yashovchi arab millatiga mansub jamoalar.

Arab dunyosi - Arab tilida so‘zlashuvchi va arab madaniyatiga mansub davlatlarning geografik, madaniy, diniy va tarixiy jihatdan birlashgan sivilizatsion makoni. Arab dunyosiga G‘arbiy Osiyo, Shimoliy va Sharqiy Afrikadagi 23 ta mamlakat kiradi.

Arab etnonimi - “Arab” so‘zi bilan bog‘liq etnik nom, qabilaviy va madaniy birlashma sifatida arab xalqlarini ifodalaydi.

Arab folklori - Arab xalqining og‘zaki ijodi bo‘lib, ertaklar, rivoyatlar, qo‘shiqlar, maqollar, topishmoqlar va latifalarni o‘z ichiga oladi. U arablarning ijtimoiy, madaniy va xo‘jalik hayotini aks ettiradi.

Arab madaniyati - Arab xalqlarining ilm-fan, san’at, me’morchilik, adabiyot va din sohalarida shakllangan boy merosi.

Arab millatchiligi: XIX asrda yevropa ta’sirida paydo bo‘lgan, arab tili va tarixiy birligiga asoslangan siyosiy harakat.

Arab tili - Semit tillari guruhiga mansub, dunyodagi eng qadimiy va keng tarqalgan tillardan biri, BMTning rasmiy tillari qatoriga kiradi.

Arab tilining global ta’siri - Fan, adabiyot, savdo va din sohasida arab tilining xalqaro ahamiyati, raqamli dunyoda uning rivojlanishi.

Arab yozuvi va xattotlik - Nabatey yozuvidan kelib chiqqan arab alifbosi va islom san’atidagi xattotlikning muhim o‘rni.

Arabeska va kaligrafiya - Islom san’atida jonli mavjudotlar tasvirining cheklanishi tufayli rivojlangan geometrik naqshlar va yozuv san’ati, musulmon madaniyatining estetik jihatini belgilagan.

Arabiston yarim oroli - Arab xalqlarining asosiy etnogenez markazi, qadimgi qabilalar va ko‘chmanchi guruhlarning yashash hududi.

Arablarning a’za marosimlari - Islomiy qoidalar asosida o‘tkaziladigan dafn va motam marosimlari, shia va sunniylar o‘rtasida farqlar mavjud, masalan, Arba‘in shialar uchun muhim.

Arablarning to‘y marosimlari - Nikoh, mahr, xina kechasi va zaffa kabi an’analar arab to‘ylarining asosiy elementlari bo‘lib, mintaqaviy farqlar bilan boyitiladi.

Arablashish jarayoni - Arab tilini va madaniyatini qabul qilgan boshqa etnik guruhlarning arab xalqlari tarkibiga qo‘shilishi (masalan, Shimoliy Afrikada).

Asabiya - Qabila birlashuvi va sadoqat tushunchasi, oilaviy-qarindoshlik ierarxiyasiga asoslanadi. Jamoaviy ong, qon qarindoshligi va o‘zaro yordamni mustahkamlovchi an’anaviy qadriyat.

As-Sira al-Hilaliyya - Banu Hilol qabilasining qahramonliklariga bag‘ishlangan epik doston, og‘zaki an’ana sifatida tarqalgan va Shimoliy Afrikada muhim madaniy meros hisoblanadi.

Assuriylar - Mesopotamiyaning qadimgi xalqi, xristian diniga e’tiqod qiladi, neo-oromiy tillarida so‘zlashadi, Turkiyada ular suryoni, Rossiyada oysorlar deb ataladi.

Badaviylar - Badaviylar – arab ko‘chmanchilari bo‘lib, “badiya” (cho‘l) so‘zidan kelib chiqadi. Ular asosan cho‘l chorvadorlari sifatida tanilgan, tuya boqishga ixtisoslashgan va o‘troq dehqonlar (fallahlar) yoki shaharliklardan farqli ravishda cho‘l sharoitida yashaydi. Badaviylarning hayoti tuya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u “cho‘l kemasi” deb ataladi.

Barbarlar - Shimoliy Afrikada yashovchi tub xalq, arablar bilan aralashib, o‘ziga xos madaniyat va tilni (tamazigt) saqlab kelmoqda.

Bayt ash-shar - Badaviylarning an’anaviy chodirlari, qora echki junidan yasalgan, issiqlik va sovuqdan himoya qiluvchi, ko’chib yurishga qulay.

Cherkeslar - Kavkazdan ko‘chirilgan xalq, Iordaniya va Suriyada yashaydi, adigey tilini saqlab kelmoqda.

Cho‘l Manxettini - Yaman shahri Shibamdagi baland loy uylar, UNESCO Jahon merosi ro’yxatiga kiritilgan.

Chorvachilik va dehqonchilikning o‘zaro ta’siri - Badaviylar asosan chorvachilik bilan shug‘ullansa-da, ov, oddiy dehqonchilik va hunarmandchilik bilan ham mashg‘ul bo‘lgan. Hozirgi kunda ko‘chmanchilikdan yarim ko‘chmanchi yoki o‘troq turmush tarziga o‘tish tendentsiyasi kuzatilmoqda, bu esa chorvachilik va dehqonchilikning aralash shakllarini keltirib chiqarmoqda.

Davla - Zamonaviy arab tilida “davlat” ma’nosida ishlatiladigan atama, dastlab “almashish” yoki “taqdir o‘zgarishi” ma’nolarini anglatgan.

Demografik portlash - Tug‘ilish darajasining yuqoriligi va o‘lim darajasining pasayishi natijasida aholining tez o‘sishi.

Demografik siyosat - Tug‘ilish va o‘sish darajasini tartibga solishga qaratilgan davlat choralari, masalan, Misr va Tunisda qo‘llaniladi.

Dialektlar - Mag‘rib, Misr-Sudan, Suriya-Mesopotamiya, Arabiston yarim oroli va Markaziy Osiyo dialektlari, mahalliy identifikatsiyaning ramzi.

Diglossiya - Adabiy arab tili (MSA) va kundalik suhbatdagi dialektlarning bir vaqtda mavjudligi, arab dunyosidagi til muammosi.

Dishdasha: Kanduraga o‘xshash uzun ko‘ylak, lekin turli mintaqalarda ozgina farqlar bilan, masalan, Ummon va Iroqda keng tarqalgan. Engil matodan tikiladi.

Diya: Qon puli, qabila o‘rtasidagi nizolarni hal qilish va tinchlik o‘rnatish uchun to‘lanadigan kompensatsiya.

Druzlar - Suriya, Livan, Isroil va bosib olingan Golan (Jo‘lon) tepaliklarida arab tilida so‘zlashuvchi etnik-diniy ozchilikdir. Ular o‘ziga xos e’tiqod tarzi bilan shia mazhabini tan oladi.

Druzlar bayramlari - Qurbon hayiti va Ashura druzlarning o‘ziga xos diniy talqinlari asosida nishonlanadi, maxfiy marosimlar va oilaviy yig‘ilishlar bilan ajralib turadi.

Etnik identifikatsiya - Arablarning o‘zini arab millati yoki madaniyati bilan bog‘lash hissi bo‘lib, u til, din va tarixiy xotira orqali mustahkamlanadi.

Etnik tarix - xalqlarning ilk ajdodlardan boshlab, elat shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va etnik rivojlanish jarayonlari.

Etnogenez - xalqlarning kelib chiqishi va turli etnik komponentlar asosida yangi etnik birlik sifatida shakllanish jarayoni.

Etnokonfessional guruhlar - Diniy e’tiqodlari asosida ajralib turadigan etnik guruhlar, masalan, maronitlar, Qubtirlar, druzlar.

Etnopsixologiya - xalqlarning psixologik xususiyatlarini, ularning etnik yoki milliy mansubligi asosida o‘rganuvchi fan sohasi. Milliy xarakter, urf-odatlar, milliy tuyg‘ular, etnik ong va o‘zini-o‘zi anglash jarayonlarini tadqiq qiladi.

Farz - Islomda majburiy diniy vazifalar, masalan, besh vaqt namoz, zakot, ro‘za va haj.

Fatalizm - Taqdirga ishonch, arablarning stressga chidamliligini oshiradi, lekin ba’zan passivlik va tashabbus yetishmasligiga olib keladi.

Fes - Marokashdagi Qaraviyyin masjidi joylashgan shahar, musulmon ilm-fani va madaniyat markazi.

Fozil shahar - Al-Farobiy nazariyasida adolatli boshqaruvga asoslangan ideal davlat, xalqning umumiy baxt-saodatiga xizmat qiladi.

Fusha (Zamonaviy adabiy arab tili) - Rasmiy yozuv, ta’lim va OAVda qo‘llaniladigan standart arab tili.

Gaza - Dushman qabilalariga kutilmaganda hujum qilish orqali mol-mulk tortib olish yoki zaiflashtirish maqsadidagi bosqinlar.

Gender tenglik - Arab jamiyatida ayollarning mustaqillikka intilishi, lekin ijtimoiy va huquqiy cheklovlar tufayli yuzaga kelgan psixologik bosim va tengsizlik.

Genealogiya (nasab) - Arab jamiyatida shaxs va jamoaning kelib chiqishini aniqlashda muhim omil. Nasl-nasab shaxsiy maqom, ijtimoiy aloqalar, huquqlar va majburiyatlarni belgilaydi.

Gutra - Erkaklar bosh kiyimi sifatida ishlatiladigan ro‘mol yoki sharf, ko‘pincha quyoshdan himoya qilish uchun boshga o‘raladi va “iqol” deb ataluvchi maxsus arqon bilan mahkamlanadi.

Haniflar - Johiliyat davrida yagona Xudoga ishonadigan va Ibrohim payg‘ambar ta’limotiga amal qiluvchi oz sonli arablar. Ular Islomning kelishiga zamin yaratgan diniy oqim sifatida muhim.

Hijrat - 622-yilda Muhammad (s.a.v.) va uning sahobalarining Makkadan Madinaga ko‘chib o‘tishi, musulmon taqvimining boshlanishi.

Hilf al-Fudul - Makkada adolatsizlikka qarshi kurashish va tinchlikni ta’minlash maqsadida tuzilgan ittifoq.

Ibrohim kelishuvlari - BAA, Bahrayn, Sudan va Marokashni Isroil bilan munosabatlarni normallashtirishga undagan tinchlik bitimlari (2020).

Ichki hovli (al-hosh) - Arab uylarining markaziy elementi, maxfiylik va salqinlikni ta’minlaydi, ko‘pincha daraxtlar yoki favvoralar bilan bezatiladi.

Ijtimoiy identifikatsiya - Qabila mansubligi shaxsning jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi, nikoh, kasb va iqtisodiy yordam kabi masalalarda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ijtimoiy stress - Urushlar, iqtisodiy muammolar va qochqinlik holati arablarning ruhiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, travma va PTSD kabi muammolarni keltirib chiqaradi.

Ijtimoiy-normativ madaniyat - Huquq, axloq, urf-odatlar, diniy institutlar va jamoatchilik fikri orqali xulq-atvor va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi tizim.

Ilmiy tarjimalar - Arab-musulmon madaniyatining gullab-yashnashida yunon, hind va fors asarlarining arab tiliga tarjimasi muhim o‘rin tutgan. Bu tarjimalar Sharq Renesansini shakllantirib, Yevropa Uyg‘onishiga asos bo‘lgan.

Imomat - Shia islomida ilohiy tanlangan rahbar tushunchasi, xalifalikdan farqli ravishda diniy rahbarlikka urg‘u beradi.

Islom - VII asrda Makkada Muhammad (s.a.v.) orqali paydo bo‘lgan yagona Xudoga ibodat qilishga asoslangan din. Islom besh arkon (e’tiqod, namoz, zakot, ro‘za, haj) va axloqiy adolat tamoyillariga asoslanadi.

Islom dunyosi - Musulmonlar ko‘p yashaydigan, islom madaniyati va dini bilan bog‘liq mamlakatlar majmuasi.

Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) - 1969-yilda tashkil topgan, islom birdamligini rag‘batlantirish va a’zo davlatlar o‘rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiluvchi xalqaro tashkilot.

Islom madaniyati - Islom dinining tarqalishi bilan rivojlangan, ilmiy, adabiy, me’moriy va san’at sohasidagi yutuqlarni o‘z ichiga olgan madaniyat; Bag‘dod, Qurtuba, Samarqand kabi markazlarda gullagan.

Islom sivilizatsiyasi - Islom dini asosida rivojlangan, arab madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan global sivilizatsiya.

Islom va arab madaniyati - Arab dunyosining falsafa, ilm-fan, adabiyot va san’atdagi ulkan merosi, islom dini bilan chambarchas bog‘liq.

Islomda jihod - Ichki (nafs bilan kurash) va tashqi (adolatni himoya qilish) shakllarda bo‘ladigan harakat yoki kurash.

Islomiy axloq - Arab xalqlarining xulq-atvor me’yorlarini shakllantiruvchi diniy axloq tizimi. Islomning besh toifali (vojib, mandub, muboh, makruh, mahzur) xatti-harakat qoidalari asosida jamiyatni tartibga soladi.

Islomiy bayramlar - Ramazon hayiti, Qurbon hayiti, Laylatul Qadr, G‘adir Xum va Ashura kabi bayramlar arab dunyosida diniy va ijtimoiy ahamiyatga ega.

Islomning Oltin davri - VIII–XIII asrlarda (Abbosiylar davrida) arab dunyosida fan, falsafa, tibbiyot va adabiyotning gullab-yashnashi.

Jamoaviylik - Arab psixologiyasida jamoaviy qadriyatlarning ustuvorligi, shaxsiy manfaatlarning oila, qabila yoki umma manfaatlariga bo‘ysunishi.

Jazirat ul-Arab - Arabiston yarim oroli (Saudiya Arabistoni, Yaman, Ummon, BAA, Qatar, Bahrayn, Quvayt).

Johiliya - Islomdan oldingi Arabistondagi davr (taxminan miloddan avvalgi V-VII asrlar), “nodonlik” yoki “bilimsizlik” davri deb ataladi. Bu davrda arablarning ijtimoiy, madaniy va diniy hayoti qabilaviy tuzum, ko‘p xudolik va she’riyatga asoslangan edi.

Jubba - Uzun, keng yengli, odatda erkaklar kiyadigan an’anaviy arab kiyimi. Ko‘pincha rasmiy yoki diniy marosimlarda ishlatiladi, iqlim sharoitlariga mos, engil matodan tikiladi.

Kandura - Erkaklar kiyadigan uzun, oq yoki och rangli ko‘ylak, Fors ko‘rfazi mamlakatlarida (masalan, BAA, Saudiya Arabistoni) keng tarqalgan. U engil va issiq iqlimga mos.

Kemp-Devid bitimi - Misr va Isroil o‘rtasida tinchlik o‘rnatgan kelishuv (1979).

Ko‘chmanchilik (nomadizm) - Ko‘chmanchilik – bu aholining mavsumiy ko‘chishi va chorvachilik asosida tashkil topgan turmush tarzi. U “toza” ko‘chmanchilik va yarim ko‘chmanchilik shakllarini o‘z ichiga oladi. Ko‘chmanchilik miloddan avvalgi II–I ming yilliklarda Evrosiyo va Shimoliy Afrikaning qurg‘oqchil hududlarida paydo bo‘lgan bo‘lib, asosan chorva boqish (tuya, qo‘y, echki, ot) va yaylovlarni doimiy qidirish bilan xarakterlanadi. Arab mamlakatlarida ko‘chmanchilar aholining taxminan 10 millionini tashkil qiladi.

Kufa - 638-yilda asos solingan Arabiston tashqarisidagi birinchi arab shahri, savdo va madaniy almashinuv markazi.

Kurdlar - Yaqin Sharqda yashovchi hind-yevropa xalqi, asosan sunniy musulmonlar, o‘z tillari (kurmanji, sorani) va madaniyatiga ega.

Levant - Sharqiy O‘rta yer dengizi sohillari (Suriya, Livan, Iordaniya, Falastin, Isroil).

Lingvistik evolyutsiya - Arab tilining islomgacha davrdan boshlab klassik va zamonaviy shakllarigacha rivojlanishi.

Madaniy integratsiya - Arab madaniyatining boshqa sivilizatsiyalar (yunon, fors, hind) bilan aloqasi va o‘zaro ta’siri.

Madaniyatlararo bag‘rikenglik - Andalusiyada (Qurtuba, Granada) arablar, yahudiylar va nasroniylar o‘rtasidagi hamkorlik, ilmiy va madaniy almashinuvning muhim namunasi sifatida alohida e’tibor talab qiladi.

Madinai Konstitutsiyasi - Muhammad (s.a.v.) tomonidan Madinada tuzilgan ilk yozma ijtimoiy-siyosiy kelishuv, musulmonlar, yahudiylar va boshqa jamoalar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solgan.

Mag‘rib - Shimoliy Afrikaning g‘arbiy qismi (Jazoir, Tunis, Marokash, Liviya, Mavritaniya, Sudan, Misr).

Malqaf - Shamol minoralari, tabiiy shamollatish tizimi sifatida ishlaydi, issiq havoni chiqarib, salqin havoni uyning ichiga yo’naltiradi.

Maqom - An’anaviy arab musiqasining modal tizimi bo‘lib, melodik formulalar, improvizatsiya va estetik tamoyillarni o‘z ichiga oladi. Rast, Bayoti, Hijoz kabi turlari mavjud.

Maqoma - IX-X asrlarda shakllangan nasriy va she’riy shakldagi adabiy janr bo‘lib, sarguzashtboz qahramonlarning hiylakorlik va kinoyali hikoyalari bilan ajralib turadi.

Marabutizm - Xalq islomiga yaqin bo‘lgan, sufiy mistitsizmi va mahalliy e’tiqodlar aralashmasi.

Maronitlar - Livanda yashovchi xristian jamoasi, o‘ziga xos sharqiy marosimlari va suryoniy tilidagi ibodatlari bilan mashhur.

Mashrabiya - Yog’ochdan yasalgan panjarali derazalar, maxfiylikni ta’minlaydi, yorug’lik va havo kirishiga imkon beradi.

Mashriq - Sharqiy O‘rta yer dengizi hududi (Suriya, Livan, Iordaniya, Iroq, Falastin).

Mehmondo‘stlik - Arablarning muqaddas burchi sifatida mehmonni hurmat qilish, saxovat va xushmuomalalik ko‘rsatish. “Mehmon – Allohdan” tamoyiliga asoslanadi.

Milliy xarakter - Ma’lum bir xalqning tarixiy, madaniy, diniy va ijtimoiy sharoitlar ta’sirida shakllangan umumiy psixologik xususiyatlari (masalan, mehmondo‘stlik, sadoqat, kollektivizm).

Moddiy madaniyat - Inson faoliyati natijasida yaratilgan jismoniy ob’yektlar va tuzilmalar majmui (mehnat qurollari, turar joylar, transport vositalari, maishiy buyumlar, san’at va arxeologik ob’yektlar).

Modernizatsiya - Zamonaviy arab jamiyatida ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, internet va global madaniyatning ta’siri. An’anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy g‘oyalar o‘rtasidagi ziddiyatni keltirib chiqaradi.

Muallaqot (arabcha “osib qo‘yilgan”) - johiliya davri adabiyotidagi eng muhim she’riy to‘plamlardan biri. Bu yetti (ba’zan o‘nta) taniqli shoirlarning eng yaxshi qasidalaridan iborat bo‘lib, ularning har biri o‘z davrida adabiy va badiiy jihatdan yuqori baholangan. Ushbu qasidalar Ka’baning devorlariga “osib qo‘yilgan” deb rivoyat qilinadi.

Muqaddas oylar - Johiliyat davrida urushlar to‘xtatiladigan va savdo hamda madaniy faoliyat kuchayadigan oylar (Zul-Hijja, Zul-Qa’da, Muharram, Rajab). Bu arablarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi muhim tushuncha.

Muruvva - Qadimiy arab axloqiy ideali, “mardlik”ni anglatadi. Jasorat, saxovat, bag‘rikenglik, sadoqat, halollik va sabr kabi sifatlarni o‘z ichiga oladi. Arablarning xulq-atvorida sharaf va nomusni himoya qilishning asosiy mezoni.

Mushrik - Ko‘p xudolarga ishonuvchi, ya’ni johiliyat davrida butparastlikka sig‘inadigan arablar. Ka’bada 360 ga yaqin but mavjud bo‘lgan.

Musulmon birodarlar - 1928-yilda Misrda tashkil etilgan islomiy tashkilot, zamonaviy siyosiy islomning boshlanishi sifatida muhim rol o‘ynagan.

Nahda (Arab uyg‘onishi) - XIX–XX asr boshlarida arab dunyosida madaniy, adabiy va ijtimoiy modernizatsiya harakati.

Nasabning pokligi - Cho‘l hayoti nasabni aralashuvdan saqlaydi, shaharliklar esa ko‘proq begona unsurlar bilan aralashadi.

Nutq madaniyati - Arab muloqotida ohang, tanaffuslar va muloyimlikning muhim o‘rni. Suhbatdoshga hurmat ko‘rsatish va qat’iy rad etish odob qoidalariga rioya qilish.

O‘troqlashuv jarayoni - Zamonaviy sharoitlarda ko‘chmanchilar o‘troq turmush tarziga o‘tmoqda. Bu jarayon mustamlakachilik davri, yer islohotlari, yaylovlarning xususiy mulkka aylanishi va davlat dasturlari (quduq qazish, suv ta’minoti) tufayli tezlashmoqda. Natijada, qabilalar parchalanmoqda va ijtimoiy tuzilmalar o‘zgarmoqda.

Panarabizm - Arab dunyosini siyosiy jihatdan birlashtirish va yagona arab milliy davlati tuzish g‘oyasi.

Payg‘ambar - Alloh tomonidan yuborilgan elchi, xususan, Muhammad (s.a.v.), Islom dinining asoschisi va Allohning so‘zlarini yetkazuvchi.

Qabila - Badaviy jamiyatida qabila tuzilishi muhim bo‘lib, u nasabnoma (umumiy ajdod) asosida tashkil topadi. Qabila ichida shayxlar boshqaradi, lekin zamonaviy sharoitlarda qabila tuzilishi iqtisodiy va siyosiy manfaatlar asosida o‘zgarib, patriarxal-demokratik xususiyatlar yo‘qolmoqda. Endogam nikohlar va qon qarindoshlik aloqalari muhim ahamiyatga ega.

Qabilachilik - Arab jamiyatining ijtimoiy tuzilishi bo‘lib, qabila va urug‘lar orqali shaxslar o‘zaro bog‘lanadi. Bu institut oilaviy, iqtisodiy va siyosiy aloqalarni ta’minlaydi.

Qabilaviy mentalitet - Qadimiy qabilaviy tuzumning ta’siri, guruh ichidagi sadoqat, qon qasos va oilaviy ierarxiyaga bo‘ysunishni mustahkamlash.

Qabilaviy tuzum - Johiliyat davrida arab jamiyatining asosiy tashkiliy shakli bo‘lib, qabila a’zolarining sadoqati, qon aloqalari va shayxlar boshqaruvi jamiyatning asosini tashkil qilgan. Bu tuzum Islom kelishi bilan ummat tushunchasiga o‘zgargan.

Qahtoniylar - Janubiy Arabiston (Yaman) qabilalari, Qahton ibn Abir avlodidan. Masalan, Himyar, Azd, Ansor.

Qahva - Arab mehmondo‘stligining timsoli, maxsus marosim bilan tayyorlanadi, kichik piyolalarda taqdim etiladi.

Qaraviyyin masjidi - Fes shahridagi IX asr masjidi, musulmon ilm-fani ramzi, katta kitobxona va madrasalar majmuasi.

Qayruvon - 670-yilda Uqba ibn Nofi tomonidan Tunisda asos solingan, Shimoliy Afrikadagi birinchi arab shahri, diniy va iqtisodiy markaz.

Qo‘shiq folklori - Arab xalq qo‘shiqlari sevgi, tabiat va ijtimoiy hayotni kuylaydi, ko‘pincha marosimlarda ijro etiladi. Maqomlar va zarbli asboblar bu qo‘shiqlarning asosiy qismidir.

Qubtirlar - Qadimgi misrliklarning avlodlari, asosan xristian monofizitlar, Misrda yashaydi.

Raid uylar - Ichki hovlilar va issiqlikdan himoyalangan ayvonlar bilan rejalashtirilgan an’anaviy arab uylari.

Roshidin halifalar - Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyingi to‘rt xalifa (Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali), ular Islomning dastlabki kengayishida muhim rol o‘ynagan.

Sahroi Kabir - Dunyodagi eng katta cho‘l, Shimoliy Afrikani qamrab oladi.

Sharq Renesansi - IX-XI asrlarda arab-musulmon madaniyatining gullab-yashnashi, falsafa, matematika, tibbiyot va astronomiya sohasidagi yutuqlar bilan bog‘liq davr.

Shayxlik va amirlik - Shayxlik – qabila ichida konsensus asosida boshqaruv, amirlik – mintaqaviy hokimiyat va harbiy kuchga ega bo‘lgan tuzum.

Shialar - Ali ibn Abu Tolibni yagona qonuniy voris deb biladigan Islom yo‘nalishi, imomat g‘oyasiga asoslanadi, 12 imom shialigi eng keng tarqalgan.

Sukna - Mahalliy an’analarga mos, ko‘pincha ayollar kiyadigan uzun kiyim, ba’zi mintaqalarda abayaga alternativa sifatida ishlatiladi.

Sunnat - Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning hayoti va amallariga asoslangan ixtiyoriy yoki tavsiya etilgan ibodatlar va odatlar.

Tanzimat - Usmonlilar imperiyasidagi islohotlar davri (1839-1876), boshqaruvni markazlashtirish va fuqarolar tengligini e’lon qilishga qaratilgan.

Tarixiy-etnografik hududlar - Arab dunyosining beshta asosiy hududi (Arabiston, Suriya, Iroq, Misr-Sudan, Mag‘rib-Mavritaniya) va ularning etnik xususiyatlari.

Til siyosati - Arab davlatlarida adabiy arab tilini qo‘llab-quvvatlash, dialektlarning ta’lim va OAVdagi o‘rni haqidagi munozaralar.

Tilning sakral ahamiyati - Qur’on tili sifatida arab tilining diniy va ma’naviy o‘rni, islom bo‘lmagan musulmon xalqlar uchun ham muhimligi.

Tuareglar - Saxara cho‘lida yashovchi barbar xalqi, o‘ziga xos tifinag yozuviga ega, ayollarning yuqori ijtimoiy mavqei bilan ajralib turadi.

Turkman diasporasi - Turkiy xalq, Iroq va Suriyada yashovchi diasporalar, Usmoniylar davrida joylashtirilgan.

Tuya va uning ahamiyati - Tuya badaviylar hayotida markaziy o‘rin tutadi. U transport, oziq-ovqat (sut, go‘sht), kiyim-kechak (jun, teri), yoqilg‘i (go‘ng) va hatto kosmetik vosita (siydik) sifatida ishlatiladi. Tuyachilikning kelib chiqishi 3-4 ming yil avval boshlangan bo‘lib, Najd yoki Shimoliy Afrika dastlabki markazlar sifatida taxmin qilinadi.

Ummat - Islomning yagona musulmon jamoasi tushunchasi bo‘lib, qabilaviy bo‘linishlarni yo‘q qilib, barcha musulmonlarni taqvo va amallar asosida birlashtirgan.

Urbanizatsiya - Aholining shaharlarga ko‘chishi va shahar hayotining rivojlanishi.

Uzriy lirikasi - Islomiy davrda rivojlangan sevgi she’riyati bo‘lib, tasavvufiy va ilohiy muhabbat g‘oyalarini o‘z ichiga oladi. Majnun va Laylo hikoyasi eng muhim namunadir.

Xabar - Johiliyat va dastlabki Islom davridagi og‘zaki va keyinchalik yozma rivoyatlar bo‘lib, tarixiy voqealar, qahramonliklar va ijtimoiy munosabatlarni tasvirlaydi. VIII asrdan boshlab ilmiy va adabiy janr sifatida rivojlangan.

Xalifalik - Islom davrida diniy va dunyoviy hokimiyatni birlashtirgan markazlashgan boshqaruv tizimi. Adolat, shura (maslahatlashuv) va shariat asosida yuritilgan.

Xalifalik tizimi - Islomning siyosiy va diniy boshqaruv shakli bo‘lib, roshidin halifalar va keyingi Umaviylar va Abbosiylar davrida Islom davlatining kengayishida muhim rol o‘ynagan.

Xristian arablar bayramlari - Rojdestvo, Pasxa va Muqaddas Maryam bayramlari xristian an’analari va mahalliy arab madaniyati bilan uyg‘unlashadi.

Yaqin Sharq - Levant, Iroq, Arabiston yarim oroli va ba’zan Misr, Turkiya, Eronni o‘z ichiga olgan geosiyosiy hudud.

Ziravorlar - Arab oshxonasida achchiq ziravorlar (zira, za’faron, qalampir) keng ishlatiladi, non, xurmo, qatiq va zaytun asosiy oziq-ovqatlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ashirov A. Etnologiya. O‘quv qo‘llanma. Ikkinchi nashr. - Toshkent: 2014.
2. Jabborov I.M. Jahon etnologiyasi asoslari. - Toshkent: 2005.
3. Salimov T.O‘. Jahon xalqlari etnologiyasi. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent: Vneshinvestprom, 2019. 344 b.
4. Kalanov K., Sabirova U. Ijtimoiy antropologiya. - Toshkent. 2020.
5. Soatova S. Ijtimoiy antropologiya: asosi va tadqiqot usullari. - Toshkent: 2019.
6. Usmanova Sh. Sharq mamlakatlari sotsiolingvistikasi. O‘quv qo‘llanma - Toshkent: 2016.
7. Аганин А.Р. Племя, кланы и семейства ОАЭ (краткий справочник). - М.: 2020.
8. Ахунов А.М. Основы этнографии стран Арабского Востока. Учебное пособие для студентов. - Казань. 2014.
9. Дониёров А.Х. Марказий Осиё халқлари этнологияси. Дарслик. - Тошкент: 2020.
10. Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О. Арабская нация как метаэтническая общность // Евразийский союз учёных. № 4. (61). 2019. - С. 12-18.
11. Кирей Н.И. Этнография арабов Переднея Азии и Северной Африки. - Краснодар. 1996.
12. Нации и национализм на мусульманском Востоке / Отв. ред. В.Я.Белокреницкий, Н.Ю.Ульченко; Институт востоковедения РАН. - М.: 2015.
13. Родионов М. А. Народы и религии мира. Энциклопедия. - М.: 2000.
14. Сапронова М.А. Арабо-мусульманский мир: история, география, общество. Учебное пособие. - Казань. 2013.
15. Шумовский Т.А. Арабистика (1917-1968) // Азиатский музей - Ленинградское отделение института Востоковедения АН СССР. - М.: 1972.
16. Этикет у народов Передней Азии. Сборник статей. - М.: 1988.

Ilova

Arab davlatlarining YUNESKO ro‘yxatiga kiritilgan nomoddiy madaniyat yodgorliklari ro‘yxati

№	Mamlakat	Nomoddiy madaniyat nomi	Ro’yxatga kirgan yili	Izoh
1	Jazoir	“Ahellil” Gurara mintaqasidagi barbarlar an’anasi	(2005, 2008)	Jazoirning Gurara mintaqasida yashovchi barbar (amazigh) xalqi orasida keng tarqalgan qo‘shiq aytish, raqs, va xor bo‘lib deklamatsiya qilish an’anasi hisoblanadi. Bu madaniy an’ana nafaqat musiqa va ijodiy ifoda shakli, balki ijtimoiy birdamlik va tarixiy xotiraning ifodasi hamdir. “Ahellil” marosimlari odatda bayramlar, dafn marosimlari yoki muhim ijtimoiy voqealar chog‘ida ijro etiladi. U barbar tilidagi poetik matnlarni o‘z ichiga oladi va avloddan-avlodga og‘zaki tarzda o‘tib keladi.
2	Jazoir	Tuat va Tidikelt mintaqlaridagi yer osti sug‘orish kanallari (fugarralar) bo‘yicha suv o‘lchovchilarning bilim va ko‘nikmalari	(2018)	Qadimiy muhandislik yodgorliklari bo‘lib, ularning faol ishlashi suv o‘lchovchilarning an’anaviy bilimlari va tajribasiga bog‘liq. Ushbu mutaxassislar suv taqsimotini adolatli amalga oshiruvchi, kanallarni tozalash, ta’mirlash va ularning samarali ishlashini ta’minlovchi mutlaqo zaruriy shaxslar hisoblanadi. Ularning bilimlari og‘zaki tarzda, tajriba orqali avloddan-avlodga o‘tib keladi va ular tabiiy resurslarni adolatli boshqarish tamoyillariga asoslanadi. Bu meros mintaqaning ekologik muvozanati va ijtimoiy barqarorligi uchun muhim ahamiyatga ega.
3	Misr	Epik doston “As-Sira al-Hilaliyya”	(2003, 2008)	Arab qabilasi Hiloliylarning tarixiy ko‘chishi va jasoratlari haqida hikoya qiluvchi epik doston bo‘lib, og‘zaki xalq ijodi namunasidir. Doston Misr, Liviya, Tunis, Jazoir kabi Shimoliy Afrika mamlakatlarida keng tarqalgan. Uni ijro etuvchilar - shoira (ashula aytuvchi) va hikoyachilar - kuy, she’r, hikoya va dramatik sahnalar orqali voqealarni jonlantiradi. Bu epik an’ana xalq xotirasi, arablik o‘zligi va tarixiy birlikning ramzi hisoblanadi. “As-Sira” ijrosi maxsus tayyorgarlik va musiqiy iste’dod talab qiladi, va u avloddan-avlodga og‘zaki tarzda o‘tadi.
	Misr	Taxtib - hassa bilan raqs	(2016)	Misrning Yuqori Nil mintaqasiga xos hassa bilan ijro etiladigan an’anaviy jangovar raqs bo‘lib, tarixan erkaklar orasida jangovar san’at sifatida paydo bo‘lgan. Bugungi kunda taxtib ko‘proq madaniy-shou, marosim va tantanalarda namoyish etiladigan raqs shakliga aylangan. Taxtibda ikkita raqqos uzun hassalar bilan mahoratli harakatlar qiladi, lekin jang emas, bu raqsda hurmat, nazokat, nazorat va fe’l-atvor muhim. Taxtib yoshlar orasida jangovar madaniyat, jismoniy tayyorgarlik va axloqiy qadriyatlarni shakllantiruvchi vosita

				sifatida qadrlanadi.
	Misr	Qo‘g‘irchoqli qo‘l teatri	(2018)	An’anaviy qo‘g‘irchoqli qo‘l teatri arab dunyosida, ayniqsa Misrda keng tarqalgan xalq teatrlaridan biridir. Bu teatr turi kichik qo‘g‘irchoqlarni qo‘lga kiyib, sahnada hayotiy voqealarni, kulgili holatlarni va ijtimoiy tanqidlarni jonli tarzda namoyish etadi. Qo‘g‘irchoqlar odatda milliy xarakterga ega bo‘lgan obrazlar bo‘lib, ular orqali xalq donoligi, hazil-mutoyiba va axloqiy saboqlar yetkaziladi. Bu teatr turi xalq orasida axborot tarqatish, bolalarni o‘rgatish va madaniy qadriyatlarni saqlash vositasi hisoblanadi. Qo‘g‘irchoqchilar o‘z san’atini ko‘pincha ustoz-shogird an’anasi asosida o‘rgatadilar.
	Iordaniya	Petra va Vodi Ram hududlaridagi badaviylar madaniy makoni	(2005, 2008)	Ko‘chmanchi hayot tarziga asoslangan boy nomoddiy meros tizimidir. Mazkur makon badaviy qabilalarining kundalik turmushi, urf-odatlari, mehmondo‘stlik qadriyatlari, og‘zaki adabiyoti, qo‘shiqlari, afsonalari, poetik musobaqalari, shuningdek tabiiy muhit bilan uyg‘un yashash tajribasini o‘zida mujassam etgan. Badaviylar hayoti qattiq iqlim sharoitlari va cho‘l muhitiga moslashgan qadimiy tajriba asosida shakllangan. Ularning she’riyatga bo‘lgan muhabbati, ayniqsa, nabatiy va islomdan oldingi arab poeziyasining saqlanishi va og‘zaki shaklda uzatilishi orqali namoyon bo‘ladi. Madaniy makon tarkibiga cholg‘u asboblari, tantanali marosimlar, nikoh va motam urf-odatlari, hamda badaviylar orasida ixtiloflarni hal qilishda an’anaviy liderlik (masalan, shayxlar instituti) ham kiradi.
	Iroq	Iroq maqomi	(2003, 2008)	Bag‘dod va boshqa shaharlarda shakllangan boy va murakkab an’anaviy musiqiy tizim bo‘lib, arab maqom an’analarining eng yetuk shakllaridan biri hisoblanadi. U og‘zaki-professional musiqaning alohida shakli bo‘lib, she’riy matn, melodik ifoda, ritmik struktura va improvizatsion ijroni birlashtiradi. Iroq maqomining ijrosi odatda nay, santur, joza (torli asbob), ud kabi an’anaviy cholg‘ular bilan birgalikda qoriy (yakkaxon xonanda) tomonidan amalga oshiriladi. Har bir maqomning o‘ziga xos etoslari va poetik kayfiyati bo‘lib, ular orqali ruhiy holat, diniy hissiyot yoki falsafiy fikrlar ifodalanadi. Ijro uslubi og‘zaki an’analar orqali, ustozdan shogirdga o‘tadi. Iroq maqomi islomiy va preislomiy arab madaniyatining musiqiy merosini o‘zida mujassam etgan, va bugungi kunda bu san’at Iroq xalqining milliy o‘zligini saqlashda muhim rol o‘ynaydi.
	Iroq	Xizr Ilyos bayrami va	(2016)	Iroq va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlarida nishonlanadigan diniy va xalqona marosim bo‘lib,

		tilak bildirish marosimi		u hazrati Xizr va Ilyos payg‘ambarlar bilan bog‘liq. Bu bayram odatda bahor boshlanishi, hayotiylik, tabiat uyg‘onishi, va umid ramzi sifatida qaraladi. Marosim chog‘ida odamlar orzu-tilaklar bildiradilar, suv bo‘yida yoki tabarruk joylarda yig‘ilishlar o‘tkaziladi, mumyo (sham) yoqish, maxsus ovqatlar tayyorlash, qo‘shiq aytish va raqs kabi urf-odatlar ijro etiladi. Ba’zan odamlar xatga orzularini yozib, uni suvga yoki daraxtga bog‘lashadi. Bu marosim islomiy e’tiqod, mahalliy eko-diniy tasavvurlar, va qadimgi xalqlarning bahoriy madaniyat an’analarini birlashtiradi. Turli diniy va etnik guruhlar, jumladan musulmonlar va nasroniylar ushbu bayramda qatnashishadi, bu esa uni madaniy bag‘rikenglik va ijtimoiy birdamlikning ramziga aylantiradi.
	Yaman	San‘a shahrining an’anaviy qo‘shiqlari	(2003, 2008)	Yaman poytaxti, u yerda kuylanadigan qo‘shiqlar she’riyat, musiqa va jamiyat o‘rtasidagi aloqani aks ettiradi. Qo‘shiqlar asosan muashshah, zajal, malhun kabi an’anaviy she’r shakllarida bo‘ladi va tor asboblar (masalan, ‘ud, qanun) jo‘rligida ijro etiladi. Bu qo‘shiqlar oilaviy marosimlar, yig‘inlar va ijtimoiy tadbirlarning ajralmas qismi hisoblanadi.
	Qatar, BAA, Saudiya Arabistoni	Lochin bilan ov qilish - Insoniyatning yashovchan madaniy merosi	2010-2016	Yovvoyi qushlar yordamida ov qilish san’ati bo‘lib, ming yillik tarixga ega an’ana sifatida butun dunyo xalqlari orasida keng tarqalgan. Ushbu meros nafaqat ovchilik texnikasi, balki ijtimoiy munosabatlar, tabiat bilan uyg‘un yashash, sabr-toqat va madaniy uzviylikning timsoli hisoblanadi. Sokolchilik san’ati asosan erkaklar tomonidan avloddan-avlodga o‘rgatiladi. Bu jarayonda nafaqat texnik ko‘nikmalar, balki ma’naviy qadriyatlar hurmat, fidoyilik, hayvonlarga mehr bilan munosabatda bo‘lish tamoyillari ham o‘rgatiladi. Ushbu meros 2010-yilda dastlab Birlashgan Arab Amirliklari, Belgiya, Fransiya, Koreya Respublikasi, Saudiya Arabistoni, Ispaniya va Suriya tomonidan YUNESKO ro‘yxatiga taklif etilgan bo‘lsa, 2016-yilda boshqa davlatlar Avstriya, Germaniya, Italiya, Qozog‘iston, Marokash, Mongoliya, Pokiston, Portugaliya, Slovakiya, Chexiya ham ushbu madaniy merosni himoya qilish tashabbusiga qo‘shildi.
	BAA, Saudiya Arabistoni	As-Sadu - badaviylarning to‘quv san’ati	2020	Qadimdan badaviylar (cho‘l aholisi) tomonidan ishlab chiqilgan mato to‘qish san’atidir. Ushbu amaliyot asosan ayollar tomonidan amalga oshiriladi va ularning ijtimoiy hayotida muhim rol o‘ynaydi. As-sadu uslubida to‘qilgan matolar cho‘l sharoitiga moslashtirilgan uylar (chadra), gilamlar, yostiq qoplamalari, tuyalar uchun bezaklar kabi

				turli maqsadlarda ishlatiladi. To‘quv usuli gorizontal arqonli dastgohda amalga oshiriladi. Matolarda ko‘pincha tabiatga, cho‘l hayotiga, urf-odatlarga oid ramziy naqshlar bo‘ladi. Bu naqshlar, shakl va ranglar orqali badaviylarning dunyoqarashi, e’tiqodi va madaniy xotirasi avloddan-avlodga o‘tadi.
	Ummon	Al-bara musiqasi va raqslar	2010	Dofar vodiylari aholisining an’anaviy musiqiy-raqs san’ati bo’lib, odatda erkaklar tomonidan ijro etiladi. U barabanlar, naylar va boshqa an’anaviy cholg’u asboblari jo’rligida ijro qilinadi. Al-bara ko’pincha jamoat yig’inlari, bayramlar va marosimlarda ijro etilib, Dofar jamoalarining boy tarixi va ijtimoiy birdamligini aks ettiradi. Raqs qo’shiq va o’ziga xos harakatlar bilan birga bo’lib, jasorat, birlik va madaniy merosni ramziy ifodalaydi.
	Ummon	Arda ot va tuya poygalari	2018	Ummonning an’anaviy san’ati bo’lib, ot va tuya chavandozlarining mahoratini namoyish etishga qaratilgan. Bu ko’rgazmali tadbir bo’lib, sinxron harakatlar, murakkab manevrlar va an’anaviy liboslarni o’z ichiga oladi. Arda ko’pincha milliy bayramlar, to’ylar va boshqa muhim tadbirlarda o’tkaziladi, chavandozlarning mahorati va hayvonlar bilan aloqasini namoyish etadi.
	Falastin	Falastin hikoyatlari	2005, 2008	Falastinning o’ziga xos og’zaki adabiyot shakli bo’lib, asosan keksa ayollar tomonidan yosh ayollar va bolalar uchun ijro etiladi. Ushbu tarbiyaviy xalq ertaklari ko’pincha arab tilining fallahi yoki madani lahjalarida aytiladi, ular o’yin-kulgi va ta’lim berishga xizmat qiladi. Hikayatlar odatda qishda, uy sharoitida, ta’sirchan ohangda ijro etilib, ayniqsa ayollar hayotiga taalluqli ijtimoiy masalalar va tarixiy voqealarni yoritadi. Ular jamiyatni tanqid qilish orqali muhokama va bahs-munozaralarga sabab bo’lishi yoki ko’chib yurish va yo’qotishlar haqidagi xotiralarni saqlash vazifasini bajarishi mumkin.
	Saudiya Arabistoni	Al-mizmar - baraban sadolari ostida tayoq bilan raqs	2016	Xijoz mintaqasidagi jamoa tomonidan ijro etiladigan an’anaviy raqs. U oilaviy tantanalar yoki milliy bayramlarda ijro etiladi. 100 tagacha raqqos ikki qator bo’lib bir-biriga qarama-qarshi turadi, qarsak chaladi va oshiqona yoki xushmuomala qo’shiqlarni kuylaydi. Baraban ritmi ostida raqqoslar juftlari guruh o’rtasida katta tayoqlar bilan jonglyorlik qiladi, boshqalar esa ularning namunasiga ergashadi. Raqs san’at jamoalari va merosni muhofaza qilish markazlari tomonidan qo’llab-quvvatlanadi, bu jamoa xotirasi va o’ziga xosligining muhim qismidir.
	Suriya	Soyali teatr	2018	Teri yoki qog’ozdan yasalgan tekis figuralar yordamida yorug’lik manbai va ekran o’rtasida

				harakatlanuvchi tasvirlar yaratadigan an’anaviy san’at turi. YUNESKO kontekstida Suriyaning “Karako‘z” deb nomlanuvchi soyali teatri haqida gap ketmoqda, u Turkiyada ham mashhur. Suriyada soyali teatr an’anaviy ravishda qahvaxonalarda yoki jamoat yig’inlarida ijro etilib, ijtimoiy va siyosiy mavzularga bag’ishlangan satirik yoki hazil-mutoyiba hikoyalarni aytib beradi. Karagöz va Xajivat kabi qahramonlar xalq hazilini va jamiyat tanqidini aks ettiruvchi ramziy shaxslarga aylangan.
	Marokash	Jamaa-al-Fna maydonining madaniy makoni	2001, 2008	Marrakesh shahrida Jamaa-al-Fna maydoni madaniy hayotning noyob markazi hisoblanadi. Bu maydon og’zaki an’analarning ochiq muzeyi bo’lib, unda hikoyachilar (xalqa), musiqachilar, raqqoslar, ilon o’ynatuvchilar, akrobatlar va savdogarlar yig’iladi. Maydon marokash madaniyatini og’zaki hikoyalar, musiqa, teatr tomoshalari va oshxona an’analari orqali birlashtiradi.
	Marokash	Tan-Tan shahridagi mussem - Sahro ko’chmanchi xalqlarining yillik festivali:	2008	Marokashning janubidagi Tan-Tan shahrida o’tkaziladigan yillik festival bo’lib, u Sahro ko’chmanchi qabilalarini, jumladan barbarlar va arablarni birlashtiradi. Festival an’anaviy raqslar, musiqa, she’r o’qish, tuya poygalari va yarmarkalarni o’z ichiga oladi. U ko’chmanchi madaniyatni saqlash, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va an’analarni yosh avlodlarga yetkazish uchun muhim voqea hisoblanadi. Mussem shuningdek, sayyohlarni jalb qilib, mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishga yordam beradi, ammo haddan tashqari tijoratlashtirishdan himoya qilish uchun sa’y-harakatlar talab etiladi.
		O’rta yer dengizi dietasi	2010	Ispaniya, Italiya, Gretsiya va Marokash kabi O’rta yer dengizi mamlakatlariga xos an’anaviy ovqatlanish usuli. U zaytun moyi, yangi sabzavotlar, mevalar, baliq, dukkaklilar, yong’oqlar, o’rtacha miqdorda vino iste’moli va qizil go’shtning cheklangan iste’molini o’z ichiga oladi. Bu dieta nafaqat sog’liq uchun foydali, balki oilaviy dasturxon, mahalliy mahsulotlar va barqaror qishloq xo’jaligi bilan bog’liq madaniy an’ana sifatida muhimdir. U ijtimoiy qadriyatlar, mehmondo’stlik va atrof-muhitga hurmatni aks ettiradi.